

Orosz I. (szerk.)

Angi János – ifj. Barta János – Bárány Attila –
Györkös Attila – Kovács Zoltán – Lévai Csaba –
Orosz István – Papp Imre – Papp Klára –
Pósán László

EURÓPA az újkorban

(16–18. század)

Szerkesztette:

Orosz István, ifj. Barta János és Angi János

 LIBRARY OF THE
CENTRAL EUROPEAN
UNIVERSITY
BUDAPEST

dup

Multiplex Media – Debrecen University Press
Debrecen, 2006

A Könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Pályázat
keretében jelent meg.

Egyetemi tankönyv

© a szerzők, 2006
Első kiadás

Multiplex Media – Debrecen University Press
4025 Debrecen, Erzsébet u. 30.

ISBN 963 87272 1 7

TARTALOM:

ELŐSZÓ (Orosz István)	9
I. A FÖLDRAJZI KÖRNYEZET ÉS A GAZDASÁG	
1. A földrajzi környezet (Papp Imre)	13
2. A népességviszonyok (Papp Imre)	22
3. Árforradalom, konjunktúrák és válságok (Orosz István)	28
4. A mezőgazdasági termelés (Orosz István)	35
5. Változások az ipari termelésben (Orosz István)	48
6. A kereskedelem (Pósán László)	55
7. A pénzügyek és a kapitalizmus kezdetei (Pósán László)	66
8. A leszakadó régiók (Orosz István–Györkös Attila–Angi János)	74
II. A TÁRSADALOM	
9. A nemesi társadalom (Papp Imre)	84
10. A városi társadalom (Barta János)	90
11. A paraszti társadalom (Orosz István)	97
III. EURÓPA ÉS AZ EURÓPÁN KÍVÜLI VILÁG	
12. A nagy földrajzi felfedezések (Kovács Zoltán)	103
13. A világkereskedelem születése (Kovács Zoltán)	115
IV. ABSZOLÚT MONARCHIÁK ÉS RENDEK	
14. A hatalom intézményesülése (Barta János)	123
15. A hatalom legitimációja (Angi János)	131
16. A felvilágosult abszolutizmus elmélete (Barta János)	138

V. EURÓPA ÁLLAMAI

17. A Spanyol Birodalom és Portugália (Györkös Attila)	145
18. Anglia az újkorban (Kovács Zoltán)	156
19. Németalföld a Habsburg-hatalom korában (Barta János)	171
20. A francia abszolutizmus (Papp Imre)	177
21. A Német-római Császárság és a fejedelemségek (Pósán László)	189
22. A széttagolt Itália (Györkös Attila)	202
23. A Habsburgok birodalma Közép-Európában (Barta János)	206
24. Lengyelország és a balti államok (Barta János–Pósán László)	215
25. A skandináv királyságok (Bárány Attila)	224
26. Hollandia a 17–18. században (Kovács Zoltán)	234
27. A Moszkvai Oroszország a 16–17. században (Angi János)	238
28. Az oszmán hatalom Európában (Papp Klára)	248
29. Poroszország a 16–18. században (Barta János)	255
30. Felvilágosult reformok a Habsburg Monarchiában (Barta János)	262
31. Reformok a 18. századi Oroszországban (Angi János)	271

VI. HATALMI VISZONYOK, HÁBORÚK AZ ÚJKORI EURÓPÁBAN

32. Az új hatalmi rendszer születése (Kovács Zoltán–Györkös Attila)	284
33. A török háborúk a 16–17. században (Papp Klára)	293
34. A harmincéves háború (Pósán László)	299
35. Az új hatalmi egyensúly (Papp Imre–Bárány Attila–Kovács Zoltán)	309
36. A „párhuzamos” háborúk (Papp Imre–Bárány Attila)	317
37. A Török Birodalom hanyatlása (Papp Klára)	323
38. A 18. század hatalmi konfliktusai (Barta János)	329
39. Az amerikai függetlenségi háború (Lévai Csaba)	338

VII. VALLÁS, KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, TUDOMÁNY

40. Humanizmus és reneszánsz (Orosz István)	345
41. A reformáció (Orosz István)	352
42. Ellenreformáció és katolikus reformok (Orosz István)	364
43. A művészetek formaváltozása (Barta János)	369
44. A „magas” és a „népi” kultúra (Pósán László)	377

45. A tudomány „forradalma” (Orosz István)	381
46. Iskolarendszer és közvélemény (Orosz István–Kovács Zoltán)	392
47. A felvilágosodás (Papp Imre)	397

VIII. A MINDENNAPI ÉLET

48. Házasság, család és életmód (Pósán László)	407
49. Mindennapok és ünnepek (Pósán László)	416

FORRÁSOK ÉS IRODALOM	426
----------------------------	-----

ELŐSZÓ

Ez a kötet immár harmadik abban a sorban, amelyet a Debreceni Egyetem Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékének oktatói Európa történetéről írtak, azzal a céllal, hogy segítsék az egyetemi hallgatók felkészülését, és egyúttal kézikönyvet adjanak a történelem iránt érdeklődő „művelt” olvasóközönség kezébe.

Milyen feladatai lehetnek egy ilyen kézikönyvnek? A legkevésbé annak a kíváncsornak felelhet meg, hogy új kutatási eredményeket közöljön, ha új kutatási eredményeknek az eredeti forrásanyag felkutatását, elemzését és ezáltal új történeti problémák megoldását tekintjük. Magyarországon az egyetemes történet kutatásának feltételei, ha nem is hiányoznak, de összehasonlíthatatlanul rosszabbak, mint azokban az országokban, amelyek múltja a kutatás tárgya. Meggyőződésünk szerint azonban az egyetemes történelem több mint az egyes „nemzeti” történetek egymás mellé állítása: az országtörténetek párhuzamos bemutatása. Egyetemessé éppen az összehasonlítás teszi, ha a szerző az azonosságok és különbségek bemutatására is vállalkozik a politika, a gazdaság, a társadalom, a művelődés, a mentalitás és életmód, azaz az élet minden területén. Ha képes arra, hogy ne állóképekben vázolja fel a múlt jelenségeit, de folyamatokat is elemezzen, s a múltból származó mozzanatok sorsát, eltűnését, továbbélését, módosulását a történetileg feldolgozott „jelenben” is képes legyen bemutatni. Ha a történetek felismert belső logikáját megismerhetővé teszi az olvasó számára, ha az élet sokszínűségét a történetírói eszközök segítségével sikerül megeleveníteni. E szempontok szerint, remélem, kötetünk új eredményeket is tartalmaz.

Nem vagyok annyira naiv, hogy feltételezzem: munkatársaimnak, tanítványaimnak a fentebb vázolt ideális „egyetemes történetet” sikerült megvalósítani a jelen kötetben, s a kora újkor európai történetének három évszázadát úgy összefoglalni, hogy semmiféle kifogás nem hangozhat el írásunkkal kapcsolatban. Már csak azért sem, mert a korszaknak magyar nyelven is van klasszikussá vált összefoglalása, Hajnal Istvánnak 70 évvel ezelőtt megjelent könyve (*Újkor*, Budapest, 1936). E kötet szerzője, a magyar történetírás nagy egyénisége, számunkra is iránymutatón fogalmazta meg a 16. századdal kezdődő európai átalakulás lényegét: „ami soha meg nem történt eddig: egyetlen kultúra lett úrrá a Föld minden népén, ehhez kellett minden más idegen társadalomfejlődésnek is sietve alkalmazkodnia, ha önállóságából, egyéni vonásaiból meg akar menteni valamit.”

Kötetünk munkatársai is arra törekedtek, hogy az európai fejlődés „belső törvényeit” megállapítsák és megértsék, s ezáltal választ adjanak Európa kitüntetett helyzetére az emberiség modernkori történetében. Az olvasó fogja megállapítani, hogy e célkitűzés megvalósítása milyen mértékben sikerült.

Nem volt kétséges számunkra, hogy azok a változások, amelyekre Hajnal István is utalt, a 15. század végén a nagy földrajzi felfedezésekkel kezdődtek, így természetesen a mi vizsgálódásainkban is kiemelt helyen szerepelt Európa és az Európán kívüli világ kapcsolatának alakulása a 16–18. században. Ezzel nemcsak a hasonló kézikönyvek gyakorlatát követtük, de folytattuk saját korszakbeosztásunkat is, hiszen korábbi kötetünkben (*Európa az érett és a kései középkorban*) a 15. század végéig vizsgáltuk kontinensünk múltját. E kötetben joggal állapította meg Barta János, hogy a 15. század végén „Európának új lehetőségeket kellett keresnie. Az újabb válság megelőzésének volt fontos eszköze Európa gazdasági expanziója: a válság súlyának áthelyezése részben más európai régiókra (leginkább Kelet- és Közép-Kelet-Európára), részben az újonnan felfedezett Európán kívüli területekre. A válság megismétlődését azonban leginkább a termelés kiszélesítésével, a gazdálkodást gátló társadalmi és politikai akadályok elhárításával lehetett megelőzni. Ez a feladat új embereket, új rendszereket, új eszméket kívánt. A kora újkor előtt jelentős új feladatok álltak?”.

Kötetünk igyekezett ezeket az új feladatokat számba venni. Ugyanakkor nem felejtettük el, hogy az új, mindig a régi méhében született, így ezekben az átmeneti évszázadokban a középkori gazdaság, a rendi társadalom, a hagyományos gondolkodás és világnézet, az életmód és a mentalitás számos elemet őrzött a korábbi korszakokból.

A 16–18. századnak kétségtelenül leglátványosabb eleme Európa expanziója, amely a nagy földrajzi felfedezésekkel kezdődött, Amerika és Afrika teljes, Ázsia részleges gyarmatosításával folytatódott. Ez a folyamat eredményezte, hogy minden korábban született civilizációnak alkalmazkodnia kellett az európaihoz. Ahhoz az európaihoz, amely maga is döntő változáson ment keresztül, hiszen megszülte a kapitalizmust, s óriási lépést tett afelé, hogy e tőkés rendszer legyen a jövő gazdasági és társadalmi formája.

Az európai expanzió első lépése: Amerika felfedezése, majd meghódítása még csak a 15. század válságát oldotta meg az árforradalommal, a hagyományos európai termelési ágak közötti arányok átrendezésével, a kereskedelmi kapcsolatok világszerte szélesítésével. Második lépésként átrendezte Európa gazdasági térképét, a fejlődés élére állította Németalföldet, majd Angliát, visszafejlesztette a tőkés fejlődés korábbi elemeit Itáliában s részben Németországban és Franciaországban is. Perifériára sodorta azokat a területeket: a Mediterráneumot, Észak-Európát, valamint Közép- és Kelet-Európát, amelyek közül egyesek már a korábbi századokban sem tudtak felzárkózni a centrumban lévő tájakhoz.

A gazdaság átalakulását követte a társadalomszerkezet megváltozása, illetve megcsontosodása a lemaradó régiókban. Különösen Közép- és Kelet-Európában gondolhatták úgy e századokban, hogy a középkorhoz képest semmi sem változott, sőt a Nyugathoz korábban felzárkózó közép-európai régió lakói az egyszer

már meghaladott Kelethez kerültek sokkal közelebb. A társadalom legnépesebb rétegét alkotó parasztság sorsa nem a jobbágyi viszonyokból való kibontakozás felé haladt, mint Nyugat-Európában, hanem a korábbi szigorúbb függés megerősödése felé. A csenevész polgárságnak semmi esélye sem volt *bürgerből burzsoá*vá válni, s a nemességnek még az árugazdálkodásba bekapcsolódó része is megmaradt a hagyományos rendi keretek között. Észak és Dél elmaradása a jövőt illetően nem volt ennyire tragikus, bár a felzárkózás lehetőségei nem a kora újkorban jelentkeztek.

Európa politikai szerkezetében a legfontosabb törekvés e három évszázadban a széttagolt rendi-dualista állam helyett a „modern” abszolutizmus megteremtése, amely kétségtelenül hatékonyabb kormányzást tett lehetővé. Az új rendszer elméleti megalapozása is megkezdődött már a 16. században az uralkodói szuverenitás, az *absoluta potestas* kidolgozásával.

A központosított uralkodói hatalom legfőbb bázisa az állandó (zsoldos) hadsereg lett, amelynek fenntartásához új adórendszerre volt szükség, amelynek kivetését és beszedését nem lehetett függővé tenni a rendektől. A rendi parlamentarizmus válsága szükségszerűen következett az abszolút uralkodói hatalomból, amelynek szuverén uralkodója, Jean Bodin szerint, „alattvalói beleegyezése nélkül” is alkothatott törvényeket. A rendi parlamentarizmus a korszakban átfejlődhetett az alkotmányos monarchia parlamentjévé (Anglia), ismétlődő függetlenségi küzdelmek bázisává lehetett (Magyarország), de szélsőséges formában az ország kormányzóképtelenségét is eredményezhette (Lengyelország). A hadsereg mellett az új uralmi rendszer bázisa volt az állandó hivatalszervezet, a jó értelemben vett kormányzati bürokrácia, szakértő és szakszerű alkalmazottakkal. Az új hatalmi szervezet céljai elérése érdekében megteremtette az állami gazdaságpolitikát, a merkantilizmust, majd a fiziokratizmust, s ezzel elősegítette a tőkés viszonyok fejlődését. A 18. században megszületett a felvilágosult abszolutizmus is, amely felfedezte, hogy a lakosságnak még mindig többségét alkotó parasztság csak akkor lehet megfelelő adóalap, ha gazdasági emelkedése érdekében állami intézkedések is történnek.

A korszak négy nagy szellemi mozgalma: a reneszánsz, reformáció, barokk és felvilágosodás közül az első már a 14–15. században megszületett, korszakunkat Itálián kívüli terjedése jellemzi. A reneszánsz a humanizmussal együtt formálta az új embereszményt, s az emberközpontú világnézet kialakulását, amelyet nem tagadott meg a reformáció sem. A protestáns felekezetekben az alázatos bűnbánók helyét a hitükben és tevékenységükben megbizonyosodott polgárok foglalták el. Az „ész” századában a hit helyét az akkor korlátlanul gondolt emberi értelem foglalta el.

A tudományok még számtalan középkori hiedelmet hurcoltak magukkal, de megszületett az új (mechanikus) világkép, a világmindenség, az emberi lét és a társadalom „törvényeinek” felismerésével, amelyek a kortársaknak az emberi értelem határtalan fejlődési lehetőségeit bizonyították. Az emberi találékonyság a technikai eszközök, az első gépek megszerkesztésében is jelentkezett, hogy alkalmas adjon a következő évszázadban az ipari- és agrárforradalom kiteljesedéséhez.

Európa népei joggal gondolhatták, hogy a csúcsra jutottak. Az ismert világ egyre jobban hasonlított Európára. Csak a modern kor következő két évszázada mutatta meg, hogy ez a magabiztosság bizonytalansággá is változhat.

Orosz István

I

A FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

A FIZIKAI KÖRNYEZET

AZ EMBERI TÁRSADALOM TÖRTÉNETÉNEK színtere a környezet, a maga sokféleségével. A társadaloméhoz képest a természet története sokkal lassúbb folyamat, környezetünk alapvető természeti tényezői szinte változatlanok tűnnek az emberi történelem eseményeihez képest. A társadalom mindig kénytelen kölcsönhatásban élni környezetével, alkalmazkodni hozzá, és egyúttal változtatni rajta. A kölcsönhatásban a két fél szerepe változó volt a történelem során. A fejlődéssel azonban egyértelműen nőtt a társadalom alkalmazkodó és természetformáló képessége. Az emberi társadalom egyre inkább beilleszkedett a természeti környezetbe, létrehozva a mesterséges környezetét. A 18. században Montesquieu még úgy látta, hogy a természet meghatározó az emberiség történetében. A 20. század elején a francia földrajztudós, Vidal de la Blache ezzel szemben azt hangoztatta, hogy a természet csak lehetőségeket kínál, a meghatározó a társadalom. A valósághoz ez utóbbi nézet áll közelebb.

A fentiek alapján állíthatjuk, hogy a földrajzi környezet megismerése hozzásegít bennünket a történeti folyamatok valóságosabb megismeréséhez. **Európának** két fogalma alakult ki története során. A középkorban Európa **civilizációs** fogalma született meg, amely térben csak a római keresztény kultúrkört foglalta magába. Európán a kora újkorban is többnyire ezt értették. Európa **földrajzi** fogalma a 19. század második felében alakult ki véglegesen, jóval nagyobb területet ölelve fel, mint civilizációs fogalma. A továbbiakban mi Európa földrajzi terét vesszük figyelembe.

Ahhoz a nagy felemelkedési folyamathoz, amelyet Európa – különösen Nyugat-Európa – a korai újkortól átélt, a földrajzi környezet lehetőségei is hozzájárultak. Fekvése alapvetően kedvező. A 10,5 millió km² területű Európa a hatalmas eurázsiai kontinens nyugati félszigete. Természetföldrajzilag nem önálló kontinens, mert keleten nincs tengeri határa. A földrajztudomány általában az Ural

hegységet, az Ural folyót, a Kaszpi-tavat és a Kaukázust tekinti határnak. Északon a Jeges-tenger, nyugaton az Atlanti-óceán és peremtengerei, délen a Földközi-tenger, a Márvány-tenger és a Fekete-tenger határolja. Délen csupán keskeny szorosok (Gibraltár, Boszporusz) választják el Afrikától és Kis-Ázsiától, keleten pedig nincs is éles határ.

Az európai társadalmak tehát mindig könnyen érintkezettek a szomszédos kontinensekkel és civilizációikkal, ahogy fordítva is. Kedvező kereskedelmi lehetőségeket biztosítottak, ugyanakkor a hódítást is megkönnyítették. Az összefüggő keleti sztyeppén, évezredek át érkeztek Európába a különböző nomád népek. A kora újkorra a nomád inváziók lecsendesedtek, az erőviszonyok fokozatosan megfordultak: az egyre izmosodó orosz birodalom számára vált kedvezővé az Ázsiával összefüggő tér. A 15. századtól viszont az oszmán-török hódítás is kihasználhatta a kedvező lehetőségeket.

Európa partvonala a legtagoltabb a kontinensek közül. Területének 35%-a jut félszigetekre és szigetekre. Az erős tagoltság teszi lehetővé, hogy az enyhítő óceáni légáramlatok bejuthatnak a kontinens belső területeire is. A társadalom számára a hajózáshoz, a kikötőépítéshez nyújtott kedvező feltételeket. A tenger szerepe éppen a kora újkortól nőtt meg. Európa a legtöbbet hajózó kontinensé vált. Kereskedelmének zömét a legolcsóbb és legnagyobb kapacitású szállítóeszközzel, a hajóval bonyolította le.

A természeti környezet egyik legfontosabb eleme a felszín, amelynek változatosága mindenekelőtt a kora újkor legnagyobb gazdasági ágazatát, a mezőgazdaságot befolyásolta. A gazdálkodás számára meglehetősen más adottságokat nyújtott az alföld, mint a hegyvidék. A felszín ezenkívül a szárazföldi közlekedés útvonalait és a településformákat is szabályozta. Európa függőleges tagoltsága, vagyis felszíni formái alapján a többi kontinenshez képest mentes a szélsőségektől, viszonylag alacsony kontinensnek számít. 60%-a 200 méternél alacsonyabb alföld, és csupán 6%-a magas középhegység vagy magashegység.

Törzse, nagyobbik keleti fele a hullámos Kelet-európai-síkvidék, amelynek nyugati, egyre keskenyedő meghosszabbítása a Lengyel-, Német- és Holland-síkság. A kisebb nyugati és déli fele viszont változatos, aprólékosan tagolt, magas lánchegységekből, medencékből, alacsony röghegységekből, dombvidékekből és lépcsős vidékekből áll. Az egyes felszíni formák kora – a földtörténeti fejlődés eredményeképpen – meglehetősen eltérő, de mai (a kora újkorban is ilyen volt) tagoltságuk a földtörténeti jelenkorban, kb. 10 000 év óta alakult ki.

A földtörténeti korok az emberiség történetéhez képest összehasonlíthatatlanul hosszabb időtartamúak, így beosztásuk is sokkal nagyobb léptékkel mérendő. A legfiatalabbak az alföldjeink, a földtörténeti újkor utolsó két periódusában, a jégkorszakban és a jelenkorban keletkeztek, amikor már ember is élt a kontinensen. A jégtakaró, legnagyobb kiterjedése idején (kb. 200 000 éve) a London–Köln–Krakkó–Kijev vonalig húzódott. Ekkor töltődött fel a jégtakaró és olvadákvizeinek hordalékával a Kelet-európai-síkvidék jelentős része, a Lengyel-, Német- és Holland-síkság. A jég a tőle délre eső európai részeket is formálta. A takaró felől fújó száraz szelek teregették szét a lösztakarót, amelyen termékeny

talajok képződtek. A jégkorszak utolsó szakasza kb. 10 000 éve ért véget. Az alföldek kisebb csoportját (Magyar-alföld, Román-alföld, Pó-síkság stb.) folyóvizek és tavak töltötték fel a földtörténeti jelenkorban.

Az alföldekhez képest a hegységek kora sokkal változatosabb. Ősmasszívum, lekopott ókori röghegységek, harmadkori fiatal lánchegységek egyaránt találhatók a kontinensen. A röghegységek között a földtörténeti középkorban táblás vidékek és termékeny, jó közlekedési helyzetű medencék (Londoni-medence, Párizsi-medence stb.) keletkeztek. A fiatal lánchegységek többnyire magas középhegységek (1000–2000 méter közötti magasságúak) és magashegységek, amelyeken csak hágókon keresztül lehetett átjutni, s területük nagyobb része nem volt alkalmas a mezőgazdasági termelésre.

Európa éghajlata szempontjából a legszerencsésebb kontinens. Területe a mérsékelt égövben helyezkedik el, de más hasonló fekvésű kontinenshez képest éghajlata melegebb. Ennek a legfontosabb alakító tényezője az Atlanti-óceán, ahonnan a Golf-áramlatot kapja Európa. Az áramlat a Mexikói-öbölből kiindulva „távűtésként” működve melegíti a kontinens nyugati és északnyugati partvidékét, befolyásolva a belső területek hőmérsékletét is. Ennek köszönhető, hogy az északnyugati kikötők télen sem fagynak be. Az óceán télen a hideget, nyáron a meleget enyhíti. Hatása kelet felé mérséklődik, a hőmérséklet szélsőségesebbé válik, a csapadék mennyisége pedig csökken.

A másik éghajlatalakító a négy légnyomásközpont. Az Izland térségében lévő alacsony nyomású központ télen erősebb, az Azori-szigetek feletti magas nyomású központ pedig nyáron aktívabb, hatására az észak-afrikai meleg légtömegek észak felé tolódnak. Ezért uralkodik egész nyáron száraz meleg a Földközi-tenger térségében. A belső-ázsiai magas nyomás csak télen alakul ki, hideget árasztva a kontinensre. A nyár elején kialakuló elő-ázsiai (iráni) alacsony nyomású légköri központ szívóhatást gyakorol, felerősíti a nyugati szelet, így a még aktív izlandi alacsony nyomással együtt esőzéseket hoz.

Harmadikként a domborzat alakítja az éghajlatot. A hőmérséklet a magassággal (100 méterenként 0,5 °C-kal) csökken, a csapadék mennyisége pedig nő.

A napsütés, a hőmérséklet és a csapadék hosszú távú alakulása alapján Európa éghajlati területekre oszlik. Övezetesség, vagyis az Egyenlítőtől való távolság alapján a szélességi körökhöz igazodó elrendeződés csak a Kelet-európai-síkságon fogható ki. Európa nyugati felén „szabálytalan” az éghajlat, mert az óceáni hatás miatt a hosszúsági körökhöz rendeződnek a területek. Hét éghajlati területet különböztethetünk meg.

1. Az **óceáni éghajlat** Skandinávia nyugati részétől az Ibériai-félsziget északnyugati területéig húzódik, keleten pedig a Rajna vonaláig. A nyár (júliusi középhőmérséklet +13 és +20 °C között) és a tél (januári középhőmérséklet +1 és –8 °C között) egyaránt enyhe. A lassú felmelegedés és lehűlés miatt a tavasz és az őszi hosszú, az évi csapadék bőséges (700–4000 mm), eloszlása egyenletes, téli maximummal. Gyakori a ciklonjárás, a vihar, a felhős égbolt és a köd.

2. A **kontinentális éghajlati** terület az óceáni ellentéte. Ez a legnagyobb kiterjedésű, a Kárpátoktól keletre eső területekre terjed ki. A tél hideg (januári

középhőmérséklet -4 és -20 °C között). Délről északra haladva nő a tél hossza és zordsága. A nyár ezzel szemben viszonylag meleg (júliusi középhőmérséklet $+18$ és $+24$ °C között), kivéve a 60. szélességi foktól északra. Az évi hőingadozás nagy, nyugatról kelet felé növekvő. Az évi csapadékmennyiség 500 és 200 mm, nyugatról kelet felé csökkenő. A csapadékmaximum nyár elején jellemző.

3. A **mediterrán éghajlati** terület keskeny sávban fogja körbe a Földközi-tengert, mert hegyláncok állják útját. Hosszú, forró és száraz nyarak jellemzik (a júliusi középhőmérséklet $+24$ és $+28$ °C közötti). Októbertől tavaszig viszont gyakoriak a ciklonok. A csapadék fele a három téli hónapban hull le. Az évi mennyisége síkvidékeken 300–500 mm, a hegyvidékeken igen szeszélyes, 1000–5000 mm közötti. A tél igen enyhe, a januári középhőmérséklet $+8$ és $+12$ °C közötti. Európában itt a legtöbb a rendszeres helyi szél, amelynek hideg és forró változata egyaránt észlelhető.

4. A három nagy, jól elkülöníthető éghajlat közé esik a **közép-európai átmeneti** vagy **mérsékelt kontinentális** éghajlati terület. A Daugava–Duna–Pó–Elba torkolata által közrezárt régiókból áll. A másik három hatására ennek az éghajlatnak a legváltozatosabb az időjárása. Attól függően szeszélyes, hogy melyik hatás a domináns éppen. A legerősebb az óceáni és a kontinentális hatás, de a déli övezetében a mediterrán is lehet jelentős. Az évi csapadékmennyiség 750–500 mm között ingadozik.

5–6–7. A **hegyvidéki**, a **tundra** és a **szubpoláris** éghajlat alatt a kora újkori Európa népességének elenyésző hányada élt, így sorsát alig befolyásolta.

Az éghajlatot mint az emberi élet folytonos befolyásolóját, viszonylagos állandóság jellemzi, de történetében többször előfordultak módosulások. Ezek elegendőek voltak ahhoz, hogy a társadalom változtasson gazdálkodásán, a közlekedési útvonalain és öltözködésén. A 14. századi „kis jégkorszakot” követően a 15. században megállt a lehülés, és a 16. század utolsó harmadáig nem történt változás. Ekkortól ismét lehülés következett. A 17. század végén Európa évi középhőmérséklete 1 °C-kal volt alacsonyabb a 20. századinál. Következmenyeképpen a meleget kedvelő növényi kultúrák (pl. a szőlő) délebbre húzódtak, a mediterráneumban gyakrabban kifagytak az olajfák, az Északi-tengeren a hajózási útvonalak délebbre szorultak. Nyugat-Európában a sok csapadék miatt valamelyest visszaszorult a szántó, megnőtt a belvizes terület. 1676-ban és 1684-ben a Temze befagyott, amely jelenség az óceáni éghajlat vidékén igen szokatlan volt. A kontinens nyugati országait 1693–1694-ben és 1709–1710-ben különösen zord időjárás sújtotta. 1708–09 telén a versailles-i kastélyban a király asztalán éjszaka befagyott a bor.

A lehülésnek előnyei is voltak: a heringrajok az Északi-tengeren délebbre vonultak, zsákmányul kínálkozva a holland halászfloottának. A hollandok a 17. századot a „hering évszázadának” nevezték. A 18. század második évtizede viszont némi felmelegedést hozott. Az 1730-as évektől hűvösebb lett az ősz és hidegebb a tél, amelyhez viszont melegebb nyár társult.

Európa **vízrajza** a domborzat és az éghajlat tükré. Döntően a földtörténeti jelenkorban alakult ki, de az emberiség történetének korában is változott.

A feltöltött alföldeken a folyók gyakorta változtatták folyásukat, alkalmazkodásra kényszerítve a társadalmat: a falvak kénytelenek voltak arrébb költözni, új határt kialakítani. A középkortól az európai ember is alakítója lett a vízhálózatnak, különösen Nyugat-Európában és Észak-Itáliában. A folyókat szabályozni igyekeztek, és megkezdődött a csatornázás. A hollandok területeket hódítottak el a tengertől (*polder*ek), Dél-Franciaországban összekötő csatornát (Canal du Midi vagy Languedoc-csatorna) építettek a marseille-i öböl és az óceán közé. Észak-Németországban az Elbát és az Oderát kötötték össze hajózható csatornával. Itáliában jelentős volt a mocsárlecsapolás is, visszaszorítva a maláriát.

Miután a kora újkorban Nyugat-Európa lett a gazdaság központja, Európa keletebbre fekvő régiói számára hátrányossá vált, hogy nyugat felé egyetlen nagy folyó sem tartott. Az óceánba, az Északi-tengerbe és a Földközi-tengerbe ömlő folyók (Garonne, Loire, Szajna, Rajna, Elba, Rhône, Pó) a francia, holland, német és itáliai gazdaságnak kedveztek csak. Európa legnagyobb folyói (Volga, Duna, Don, Dnyeper) keletre és délre folynak – a kevésbé fejlett országokba –, mert az európai fő vízvázlatzó vonal délnyugatról (Gibraltártól) északkelet felé tart (Észak-Uralig). Közép-Európában Lengyelország számára volt a legkedvezőbb helyzet, mert a Balti-tengerbe ömlő Visztula lehetővé tette a nagy mennyiségű, exportra szánt gabona tengeri kikötőbe való szállítását. Európa viszonylag gazdag tavakban. Legtöbbjét a jégtakaró vájta ki, így zöme Európa északi részein fekszik. Ez a közlekedés mellett döntően a halászat számára volt kedvező.

A BIOLÓGIAI KÖRNYEZET ÉS A MESTERSÉGES TÁJAK

Európa felszínének jelentős részét talajtakaró borítja, amely mindig elengedhetetlen feltétele volt a társadalom létének. Eredeti természetes állapotát, változatoságát az éghajlat és a természetes növénytakaró alakította ki a kőzetekből. A Föld felszínén született meg tehát a talajtakaróval együtt, a Nap sugárzó energiája hatására a szerves anyagokból a **bioszféra**, vagyis a szerves élet összessége.

Mivel az éghajlat alakítja ki a kőzeteken a talajok jellegét és a rajtuk megtelepedő növény- és állatvilágot, a talaj és a vegetáció északról délre haladva az éghajlati zónáknak megfelelően különül el. Kontinensünknek csak egy keskeny, legészakibb sávját foglalja el a tundraövezet, amely a kora újkorban lakatlan volt. Jóval nagyobb kiterjedésű a kontinens északi-északkeleti sávjában, az 50. szélességi fokig terjedő **tajgaövezet**. Déli részén a fenyőfélék lombos fákkal vegyülnek, kialakítva a **vegyes erdők övét**. Korszakunkban alig volt lakott, többnyire csak vadászoknak és favágóknak nyújtott megélhetést.

A vegyes erdőtől délre és nyugatra, Kelet-Európában keskeny sávban, nyugat felé kiszélesedve, az Északi-tengertől a mediterráneumig húzódik a lombos erdők öve. Talajai különbözőek, redzina-, tőzeg- és vályogtalajok, de a legelterjedtebb a termékeny barna erdei talaj. Az igen csapadékos nyugati vidékeken kilúgozott, szürke, kevésbé termékeny változata az uralkodó. A Német-lengyel-síkságon a homoktalajok gyakoriak, erdei fenyvesekkel. Az óceáni éghajlaton és a

középhegységeken a bükk, Közép-Európában a tölgy a legelterjedtebb. Eredeti állatvilága gazdag volt, amely a kora újkorra már megfogyatkozott. Gyakori fajai az őz, a vaddisznó, a gímszarvas, a medve, a nyúl, a róka és a farkas.

Európa története szempontjából ez a legfontosabb övezet, a kora újkorban is itt élt Európa népességének jelentős része. Ebből adódott, hogy a természetes növénytakaró a kora újkorra jelentősen megkopott, az erdők zömét kivágták, a hasznosítható talajokat feltörték, szántóvá alakítva szinte minden területet. Az ember legfontosabb energiaforrása és nyersanyaga a fa volt. Írországot például a 16. század elején még erdő borította. Száz év alatt az angolok szinte teljesen felvásárolták. A Brit-szigeteken és a kontinens nyugati sávjában több vidéken, ahol a talaj is terméketlen, a kivágott erdő helyén fenyépuszták keletkeztek (Heath, Heide, Landes). A társadalom mesterséges tájat formált a lombos erdők zónájából. 6000–7000 évvel ezelőtt Nyugat- és Közép-Európa területének jó 80%-át erdő borította. A kora újkorra csupán egyharmada maradt meg.

A lombos erdők zónáját Kelet-Európában délről, keskeny sávban a **ligetes sztyeppe** határolja. Legnyugatibb nyúlványa a magyar Alföld. Dél felé a fák eltűnnek, átadva helyüket az igazi **sztyeppének**. A sztyeppe nyugati része hosszú fűvű, de keletre haladva a csapadék csökkenésével a fű is rövidül. A Kaszpi-tó partvidékén a sztyeppe ürömpusztává válik. A ligetes sztyeppe és a sztyeppe legjellegzetesebb talaja a löszön keletkezett csernozjom talaj, amely Európa legtermékenyebb termőföldje. Ellentéte a pusztákon keletkező igen terméketlen szikes talaj.

A csernozjom termékenységét az ember évezredek óta ismerte, de még a kora újkorban is csupán kis részét törte fel. Népessége igen ritka volt, többnyire fél-nomád és nomád társadalmak lakták. A sztyeppe feltörése és szántónak való megőrzése az eróziótól nem volt könnyű feladat. A feltöréshez nehéz túrókére és sok igaerőre volt szükség. A határt többnyire legelőváltó rendszerben hasznosították, a talaj kimerülése után új területet törtek fel. A legelőhöz képest tehát kevés volt a szántó. A népsűrűség csak a 18. században kezdett el növekedni.

A nyugat- és a közép-európai lombos erdő zónától délre húzódik az európai civilizáció bölcsője, a **mediterráneum**. Az övezet észak felé az olajfa elterjedésének határával zárul. Nyugaton a Gibraltári-szoros, keleten a Krim-félsziget zárja le. Eredetileg többnyire erdő, kisebb részt cserje borította. A Földközi-tenger nyugati medencéjében a tölgyfélék, a fenyőfélék és a törpepálma voltak a meghatározóak. A keleti medencében a ciprusfélék, a platán és a cédrus aránya volt nagyobb.

A sűrű népesség miatt az eredeti vegetáció már évezredekkel ezelőtt eltűnt, s csak töredék része éledt újjá. Másodlagos vegetációként bozótfélék nőttek, a sík platókat pedig sovány legelők foglalták el. Az erdőirtás következtében a hegységek lejtőin az erózió lett az úr. A bő téli csapadék levitte a talajt a lejtőkről a folyókba, amelyek így egyre nagyobb hordalékkúpot építettek. A leggyakoribb talaj a jellegzetes mediterrán vörös talaj (*terra rossa*) és a fahéjszínű talaj. Mivel a mediterráneum hegységekkal tűzdelt, a barna erdei talaj sem ritka. A tengerpartokon előfordul a sós szikes, terméketlen talaj is. A terra rossa könnyen művelhető, közepesen termékeny, de nem túl vastag, ezért hamar kimerülhet. Alatta gyakran mészkő fekszik, amely elnyeli a vizet.

A mediterráneum, Nyugat-Európa és Közép-Európa jelentős része a kora újkorra kultúrkörnyezetté vált a társadalom tevékenysége révén. Így a kor társadalmára a természeti környezet mellett az általa teremtett „műtáj” is hatott. Ezt a mesterséges teret az **agrártáj** foglalta el, benne pontszerűen a falusi és a városi településekkel. Az agrártáj típusait a társadalomnak a térben eltérő és változó ökológiai feltételekhez való alkalmazkodása alakította ki. Az agrártáj agrárrendszert alkotott térben, amely attól függően alakult, hogy a társadalom a termelés folyamán milyen eszközöket és művelési eljárásokat alkalmazott.

A 16–18. század között a legelterjedtebb a **hosszú, szabályos parcellájú nyílt mezők**ből álló agrártáj. Ez uralta a medencéket, az alföldeket, a dombvidékek egy részét, itt élt a vidéki Európa népességének zöme, viszonylag sűrű városhálózattal kiegészülve. A talaj természetes termékenysége lehetővé tette, hogy a népesség a falu határában egybefüggő művelt területet alakítson ki. A határ nagy részét elfoglaló szántó legfőbb funkciója a gabonatermelés volt, mert a gabonafélék egységnyi területre számítva négyszer, ötször annyi kalóriát adtak, mint az állattenyésztés.

Legelterjedtebb művelési rendszere a háromnyomásos gazdálkodás volt, amelynek egy-egy nyomása háromévente két termést adott. Az ugar kettős funkciót töltött be. Egyrészt részlegesen biztosította a talajerő-visszapótlást, másrészt ideiglenesen legelőül szolgált. A szántó magas aránya miatt a nagyállattartás (ló, szarvasmarha) nélkülözhetetlen volt, amelyet juhtenyésztés egészíthetett ki. A téli hónapokat kivéve az állatokat legeltették, mert a szántó kevés takarmánygabonát (zab, árpa) termelt. A rét, a legelő és az erdő azonban visszaszorult, így az ugarlegeltetésre is szükség volt.

A nyomások váltogatása és az állattartás szigorú határhasználati rendet követelt meg. A határhasználat kollektív szabályozása két részből állt. A magánbirtokban lévő szántón és réten vetéskényszer, ugarszabadítás és a rét kaszálás utáni szabaddá tételének kötelezettsége érvényesült. A másik szabályozás a közös használatban lévő legelő, erdő, mocsár stb. hasznosítására vonatkozott. A határhasználat rendje miatt a nyomásokban és dűlőkben szétszórt parcellákat a birtokosa nem keríthette be, a parcellákat csak mezsgye választotta el egymástól. Ezért kapták ezek az agrártájak a „nyílt mezők” nevet. A parcellák alakja hosszú keskeny volt az aszimmetrikus eke használata miatt. Kormánydeszkája megforgatta földet, így csak hosszában volt szükséges szántani.

A nyílt mezők vidékein falusias csoportos települések voltak. Legelterjedtebb változatukat a halmazfalvak alkották. A bekerített belső telkek szabálytalan alakúak voltak, köztük girbegurba utcákkal. Előfordultak szabályos alaprajzú falvak is. Ilyenek voltak a szalagtelkes falvak, az útifalvak és a sakktabla alaprajzú falvak. Az utóbbiakat mérnöki munka eredményezte, főleg Közép-Európában a 17–18. századi tervszerű telepítéssel. A falvak körül kertek, len- és kenderföldek voltak, amelyek nem tartoztak a nyomásrendszerhez. Közép-Európában a majorsági gazdálkodás elterjedésével a 17–18. században sajátos településforma született, a major. Kúria, gazdasági épületek és cselédházak együttese volt. Átmenetet képezett a csoportos és a szórványtelepülés között.

A mediterrán agrártáj jól megkülönböztethető volt a nyílt mezők vidékeitől. A szántó aránya a felszín és a talaj adottságai miatt jóval kisebb volt, ritkán haladta meg az 50%-ot. A kétnyomásos gazdálkodás uralkodott, kivéve a legtermékenyebb medencékben, ahol a 17–18. század folyamán a kukorica elterjedésével három nyomás alakult ki. Kevesebb nagy haszonállatot tartottak, mert kevesebbet kellett szántani, és a nyári szárazságban kevés volt a takarmány. Szimmetrikus ekével szántottak, keresztben és hosszában, ezért a parcellák zömök, szabálytalan trapéz, téglalap vagy négyzet alakúak voltak.

Vetékényszer, ugarlegeltetés, az osztatlan legelőn való közös legeltetés itt is elterjedt volt. A parcellákat azonban általában bekerítették kőkerítéssel vagy élő sövényvel. A kerítés azonban nem a parcella jogi elzárását szolgálta, négy sarkában vágatok voltak az állatok számára. A bekerítés a szél és a forróság ellen volt. A parcellák szélére és a parcellákba merőleges sorokba gyakorta fákat, szőlőt ültettek szintén a szél és a forróság ellen. A parcellák így rekeszekre oszlottak. Ezt nevezték egyes művelésnek.

A kétnyomásos gazdálkodáshoz extenzív állattenyésztés párosult. Az állatállomány zömét juh és kecske alkotta. A mediterráneum a vándorlegelő pásztorkodás klasszikus színtere volt. Ősztől tavaszig a síkságokon, az ugaron találtak táplálékot, tavasztól ősziig pedig a nagy kiterjedésű, de sovány talajú mészplatókon, domboldalakon. Kasztíliaiban, Provence-ban és Dél-Itáliában a gyapjú kelendősége miatt a nyájakat időnként túlméretezték, felborítva az ökológiai egyensúlyt, amelynek következtében kopár, kietlen vidékek keletkeztek. Kasztíliaiban a Mesta (juhtenyésztők szervezete) a szántók jelentős részét is tönkretette.

A mediterrán agrárrendszer gyöngyszeme az intenzív szőlőművelés és az öntözéses kertkultúra volt. Az Ibériai-félszigeten, Dél-Franciaországban és Itáliában volt a korabeli világ szőlőültetvényeinek döntő hányada. A mediterráneumban az öntözött és trágyázott kert a sok napsütés miatt gazdagabb volt, mint másutt Európában. Uralkodó településtípus a halmazfaluhoz hasonló tömör mediterrán falu. Nyugat-Európához képest a településhálózat ritkább volt, viszont a tömör falvak népessége nagyobb létszámú. A belső telkek kicsik, a házak közel épültek egymáshoz.

A bekerített mezők agrártája alapvetően nyugat-európai rendszer, de Közép-Európában is ismert. A középkor óta olyan régiókban terjedt el, ahol a szántónak alkalmas földek terméketlen, fenyéres, rekettyés területekkel váltogatták egymást. A dimbes-dombos felszínen mozaikszerűen változtak a művelhető és a terméketlen területek. Az igen tagolt természeti környezetben a jó talajú foltokra ült egy-egy telepes, vagyis egyénileg vette birtokba a leendő szántót. A szántó szélére házat épített, azaz minden lakóhelyegységhez közvetlenül csatlakozott a munkahelyegység. Így keletkezett a szórványfalu. A szántót és a rétet a gazda bekerítette, kifejezve, hogy azon nem érvényesül a nyomáskényszer és az ugarlegeltetés joga a többi lakos számára. A kerítésen belül a két- és háromnyomásos gazdálkodás volt a leggyakoribb. A bekerítés a kerítésen túli legelővel szemben is védelmet jelentett. A gazdálkodás fő ágazata a marha-, ló- és juhtenyésztés volt, a szántó a határ kisebb hányadát tette ki. A nagy legelőkön a szórványfalu kollektív szabályozó szerepe érvényesült.

A hegyvidéki agrártáj Európa területének csak néhány százalékára volt jellemző. Sajátosságát az adta, hogy a horizontális (völgyben elnyúló) tere mellett volt egy vertikális tagoltsága is. A ház, a belső telek, a szántó és a kaszáló a völgyben terült el, felette erdő majd havasi legelő következett. A gazdálkodás az állattartásra rendezkedett be. A völgyben a szántó csak a minimális mennyiségű gabona megtermelését szolgálta. A völgy fő funkciója a téli takarmány megtermelése volt. Az állatállományt, a telet kivéve, a havasi legelőn táplálták. A leggyakoribb település a szórványfalu volt, de előfordult a sorfalu is, amelyben a belső telkek egy-egy patak vagy folyó futását követték.

A kora újkorban Európa népességének 80–90%-a még falvakban élt, de már a város is jelentős része volt a környezetnek. Olyan település volt, amelyben a népesség zömének a lakó- és munkahelye a belső rész területén helyezkedett el. A városi funkciók, szemben a falusival, ugyan a város területén működtek, de éppen ebből adódóan a város jelentős befolyást gyakorolt a környezetére. A városi funkciók jó részének működéséhez szükséges volt a környékkel való szerves kapcsolat. A város átformálta a környékét, kialakítva a város körüli agrártáját. A modern iparosodás előtti gazdaságban a városi fogyasztópiac a magas szállítási költségek miatt közvetlen környékéről igyekezett a szükséges mezőgazdasági termékekből a lehető legtöbbet beszerezni. Így a kora újkorra egy olyan gyűrű keletkezett a jelentősebb városok körül, amelyben sajátos, a várost kiszolgáló gazdálkodás folyt. Az övezet szőlős- és zöldségeskertek és kisebb szántók együtteséből állt, amelyhez intenzív kisállattartás (sertés, baromfi) párosult. A talajerő-visszapótlást a városból beszerzett trágya biztosította.

2

A NÉPESSÉGVISZONYOK

A NÉPESEDÉS HULLÁMAI

MINDEN TÁRSADALOMNAK egyik legáltalánosabb jegye a lélekszáma volt. Az emberfők bonyolult együttése, a népesség egyszerre jelentett fogyasztót és munkacserőt, a kora újkori állam számára adóalanyt és katonát. Megszámlálásának szándéka így természetes törekvése volt az államnak. A kora újkori népességről azonban mégsem áll rendelkezésünkre elegendő információ. Szó szerint vett népszámlálást korunkban csupán egy-egy kisebb államban vagy tartományban (itáliai városállamok, Németalföld) lehetett tartani. Helyette leggyakrabban a háztartásokat írták össze, de sokszor pontatlanul. A 18. század folyamán sokat javultak az összeírási módszerek, különösen a felvilágosult abszolutizmus országaiban, adataink azonban e századra vonatkozóan is csak a valóságot megközelítő becslések.

A 16–18. század közötti időszak népességének alakulása még középkorias vonásokat is mutat. Az átlagos magas halandóság a 18. század közepéig jellemző maradt, amely a járványok, az éhínségek (ínségek) és a nagy háborúk idején különösen felszökött. Ezt a születések gyakorta nem tudták ellensúlyozni, ezért a középkorhoz hasonlóan az európai népesség létszáma a kora újkorban is hullámzott, felívelő és leszálló, szabálytalan idejű ciklusokat alkotva. A demográfiai folyamatok minőségi változásának, vagyis a „demográfiai forradalomnak” az első jelei csak a 18. század közepétől mutatkoztak a halálozási arány lassú, tartós csökkenésével.

Európa népessége a kora újkor folyamán három nagy ciklusban változott, amelyből kettő növekedést, egy stagnálást, megtorpanást hozott. A hosszabb távú cikluson belül is voltak rövidebb szakaszok, amikor a népesség száma az egész ciklus trendjével ellentétesen mozgott. Az első ciklus a 15. század második felében kezdődött. A 14. század és 15. század első felének katasztrófái, a pestis és a nagy háborúk után az európai népesség magára talált. Növekedésével előbb azt a szintet érte el, amely a 14. század elején volt, vagyis kb. 80 millió főt 1500 körül,

majd következett a tényleges gyarapodás. 1600 körül a kontinensen 100–110 millió fő élt.

A 16. század vége–18. század második évtizede között a hullám emelkedése megtört, és a 17. században hol csökkenő, hol növekvő vagy stagnáló periódusok követték egymást. 1710 körül Európának nagyjából ugyanannyi lakosa (kb. 110 millió) volt, mint száz évvel korábban. A 17. század a kisebb-nagyobb katasztrófák kora volt. Visszatért az emberi életre legveszedelmesebb járvány, a pestis, és Európa valamelyik régiójában mindig pusztított. A 17. században vált járvánnyá a fekete himlő és a tuberkolózis. A járványok mellett az éhínségek és a nagy háborúk fenyegették leginkább az életet. A 17. században gyakoribbak voltak a rossz termést hozó esztendőök, amikor a társadalom széles rétegei vagy éheztek, vagy csak igen minimális kalóriát volt lehetőségük fogyasztani. A 17. században volt a kora újkor legpusztítóbb háborúja, a harmincéves háború (1618–1648).

Az 1710–20-as évektől Európa népessége ismét gyarapodni kezdett. Járványok, rossz termésű esztendőök és háborúk a 18. században is voltak, de sokkal kevésbé pusztítottak, mint a korábbiakban. A pestis a 18. századra visszavonult Nyugat-Európából. Az utolsó jelentős járvány Marseille-ben dúlt 1720-ban. A járványok a népesség legtörekenyebbjeit vitték el, ezért elültük után „a halál nyugovóra tért”, átadva helyét az élet gyarapodásának. Így a magas természetes szaporodás egy nemzedék alatt pótolni tudta a veszteségeket.

A 18. század közepéig viszonylag mérsékelt, a század második felében viszont gyors növekedés következett. A francia forradalom korára a kontinensen legalább 180 millió fő élt. A gyarapodás tehát jó 60% volt, amely jelentősen meghaladta a 16. századi szaporulatot. A növekedés nem szakadt meg a 19. századdal, Európa történetében ezután nem következett tartós népességcsökkenés. Összességében tehát a kora újkor három százada alatt Európa népessége 125%-kal nőtt.

A kontinens népessége – a középkorból örököelve – igen egyenlőtlenül oszlott meg. 1500-ban a 80 millió főből 50 millió (65%) a kontinens 20%-át kitevő 2 millió km²-nyi nyugati, déli és délnyugati részén élt. A népsűrűség 25 fő/km² volt, de nagy belső egyenlőtlenséggel: a milánói hercegségben 80, Németalföldön 50, Franciaországban 34, Angliában 25 és Németországban 22 fő élt 1 km²-en. Ezzel szemben a kontinens 80%-án népességének csupán 35%-a élt. A 18. század végén sem volt alapvetően más a helyzet: 180 millió főből 100 millió (55%) ugyanezen a 2 millió km²-nyi területen lakott.

Európa a világ második legnépesebb kontinense volt Ázsia után. 1800-ban, Európában 200, Ázsiában 630, Afrikában 100, Amerikában 26, Óceániában 2 millió ember élt. Ázsia népességének közel felét (300 millió) Kína adta, amely mögött India következett 150 millió fővel. Az európai ember kontinensén kívül is élt mint telepes vagy gyarmattartó. 1800-ban kb. 30 millió európai vagy európai származásút találhattunk volna az öreg kontinensen kívül.

ORSZÁGOK ÉS LÉLEKSZÁMOK

A lélekszám változásának mértéke az egyes országokban eltérő volt. Ahogy a középkorban, úgy a kora újkor kezdetén is Franciaország volt a kontinens legnépesebb állama. A 16. század eleji 15 millió fős népessége azonban még jócskán elmaradt a 14. század eleji 19-20 milliós csúcstól. IV. Henriknek 18 millió alattvalója volt. A népesség csak a 16. század közepén érte el a 20 millió főt. Ezután stagnálás és rövid visszaesések következtek, így 1720-ban is csupán 22 milliós volt a népesség. Ezután viszont töretlen növekedés következett. 1750-ben 24,5 millió, a forradalom kitörésekor már 28 millió polgár lakott Franciaországban.

A 18. század végére Oroszország lett Európa legnagyobb népességű állama. 1500 körül még kb. 4,5 millió volt a moszkvai nagyfejedelemség lélekszáma. Ezután azonban a területi terjeszkedés miatt látványosan nőtt a népesség. 1678-ban 10,5 millió, 1719-ben 15,6 millió, 1762-ben 23,2 millió, 1795-ben pedig – Lengyelország bekebelezése után – 37,4 millió fő lakta a birodalmat.

Anglia és a születő Egyesült Királyság népessége nem a területi hódításnak, hanem a magas természetes szaporulatának köszönhető növekedésének. Anglia (Waleszel együtt) lélekszáma a 16. század elején csupán 2,5 millió, a 17. század elején pedig 4,1 fő volt. Ez utóbbi az 1348/49-es pestisjárvány előtti lélekszámmal volt egyenlő. A tényleges növekedés ezután következett: 1701-ben 5,8 millió, 1751-ben 6,1 millió, 1801-ben 9,1 millió lakosa volt a szigetországnak. A születő Egyesült Királyságnak (Anglia, Wales, Skócia, Írország) 1701-ben 9,3, 1751-ben 10,4, 1801-ben 16 millió fő volt a népessége. Írország népessége a 18. században a kivándorlás ellenére is megduplázódott.

Németalföld északi tartományai (a leendő Hollandia) 1500-ban csupán 0,9 millió lélek élt, 1700-ban Hollandiában már 1,9 millió főt tett ki a népesség. Ezután stagnált a népességnövekedés, a 18. század végén sem lakták az országot 2 milliónál többen. Svájc népessége viszont a 18. században nőtt dinamikusabban: 1600-ban 1, 1700-ban 1,2, 1800-ban 1,7 millióan éltek a kantonokban.

A skandináv királyságokban (Norvégia, Svédország, Finnország, Dánia) 1620-ban 2,6 millió fő élt, 1800-ban 4,5 millió. A török uralta Balkán-félsziget népessége 1530 körül 1,2 millió volt, míg a 18. század végén már 6 millió. Magyarország népessége 1495-ben kb. 3,5 millió lehetett, s a Rákóczi-szabadságharc bukásakor sem éltek sokkal többen a királyságban. A 18. század folyamán viszont jócskán megduplázódott a lakók száma, 1787-ben már 9,3 millió volt. A 18. században hasonló mérvű volt az osztrák tartományok növekedése is. 1725-ben Ausztria és Magyarország lélekszáma 7,3, 1772-ben 12,3, 1789-ben 16,9 millió volt.

A 17. század válságát Németország, Spanyolország és Itália népessége szenvedte meg a legjobban. A Német-római Császárság lélekszáma 1530 körül 12 millió, 1618-ban 15 millió volt. A harmincéves háborút követően azonban csak 10 millió lehetett a lélekszám. A 18. században a császárság népessége is magára talált, és 1800-ra elérte a 20 millió főt.

Az egyesült spanyol monarchia népessége a 15. század végén 7 millió, 1590-ben 8,5 millió fő volt. Ezután csökkenés következett, így a monarchiának 1690-re

csupán 7 milliós népessége maradt. A 18. században viszont 57%-kal nőtt a lélekszám, 1800-ra elérte a 11 milliót.

Itália népessége 1530 és 1600 között 11 millióról 13,2 millióra nőtt. A 17. század itt is csökkenést hozott, 1650-ben csupán 11,5 millióan éltek a félszigeten. Ezzel szemben a 18. században viszonylag töretlen volt a növekedés, így 1800-ban a lélekszám majdnem elérte a 19 milliót.

SZÜLETÉS ÉS HALÁLOZÁS

A kora újkori Európában a tényleges és a természetes szaporodás vagy fogyás között nem volt nagy különbség. A ki- és bevándorlás alapvetően nem változtatott a kontinens népességének alakulásán. A bevándorlás, a török Balkán-félszigeti és magyarországi jelenlétét leszámítva elhanyagolható, az Amerikába való kivándorlás már nem. 1500–1800 között a brit szigetekről 1,75 millió fő vándorolt ki. A kontinens legalább ennek a háromszorosa hagyta el. Az Európán belüli jelentősebb népességmozgások általában egyszeri esetek voltak, és politikai indítatásúak. 1609–1614 között Spanyolországból 250 ezer moriszkót űztek ki. A 17. század végén az üldözés miatt Franciaországból 200 ezer hugenotta emigrált, Anglia, Hollandia, Brandenburg és Svájc népességét gyarapítva.

A népességszám változását döntően a születési és a halálozási ráta viszonya határozta meg. A kettő közül a halálozási ráta eldönthette a természetes szaporodást, mert felső határának a természet és a társadalom (járványok, éhínségek, háborúk) időnként nem szabott határt. A szokványos 30–35%-nek a háromszorosára-négyszeresére is felszökhetett. Ezzel szemben a születési ráta felső határának biológiai korlátai voltak, a termékenység meghatározott rendje miatt egy anya átlagban 24–26 hónaponként szülhetett egy újabb gyermeket. Ebből adódóan a születési ráta nem haladhatta meg az 50%-ot, és a 45%-os feletti arány is ritka volt.

A népesség tehát úgy gyarapodott, hogy a magas halálozási rátát a születési ráta tartósan meghaladta. A természetes szaporodás rátája azonban a kora újkorban sosem haladta meg a 20%-ot, és a 10%-on felüli sem volt gyakori. A természet az emberi élet tékozlásával tartotta fenn a népességet. Mindenekelőtt a csecsemőhalandóság volt magas, a 17. században, átlagban elérte a 20–25%-ot. A 18. században szerény javulás következett, az 1750–80-as évek között Nyugat-Európában 15–20%-ra szorult le. A 17. században a felnőtt kort a megszületettek 50–55%-a érte meg, a 18. század végén kb. 60%-a. A kora újkor századaiban a születési arányhoz képest a halálozási arány jobban változott. A 17. században a megszületettek közül aránylagosan kevesebben maradtak életben, mint a 16. és a 18. században.

A születést a biológiai rend mellett a társadalom tudatos magatartása is alakította. A legfontosabb fegyver a nők házasságkötési korának változtatása volt. Minél fiatalabban kötöttek házasságot, annál több gyermek születésére volt esélyük 40 éves korukig. A házasságkötés késleltetése pedig a termékenység éveit szűkítette. A kora újkori Nyugat-Európában az utóbbi, míg Európa többi régiójában az előbbi folyamat érvényesült. Nyugat-Európában a 16. században kezdődött

a házasságkötés késleltetése. A 17–18. század fordulójára a nők átlagban 26–28 éves korukban mentek férjhez, 2–3 évvel idősebb férfiakhoz.

Angliában csak a 18. század első harmadáig nőtt a házasságkötés késleltetése. Ezután fordulat következett, és a század közepére 25 évre csökkent. Itáliában is 25 év körüli volt a nők házasságkötési kora, míg Franciaországban 26, a skandináv államokban pedig még ennél is magasabb. Oroszországban ezzel szemben 17–22 éves koruk között mentek férjhez a lányok. A 18. század közepén Nyugat-Európában az öttagú család (két szülő és három gyermek) volt a leggyakoribb, Oroszországban a nyolctagú.

A 18. század végén a születés, a halálozás és a természetes szaporodás rátája Nyugat-Európa fejlettebb voltát tükrözi:

ország	születési ráta	halálozási ráta	természetes szaporodás ‰-ben
Anglia	37,5	23,9	13,6
Franciaország	31,8	26	5,8
Dél-Németalföld	32,3	26,8	5,5
Itália	40,3	33	7,3
Magyarország	42	33	9

URBANIZÁCIÓ ÉS VÁROSHÁLÓZAT

A vidéki és a városi népesség arányában a kora újkor nem hozott minőségi változást, csupán valamelyest gyorsította a városi népesség növekedését. 1500 körül Európa népességének kb. 9%-a, 1600-ban 10%-a, 1700-ban szintén 10%-a, 1800-ban 12%-a lakott városban. A lassú ütem csalogó, mert a népesség foglalkozás szerinti megoszlásában Nyugat-Európában ennél valamelyest jelentősebb eltolódás ment végbe a nem agrárszektorban foglalkoztatottak javára. A kor legdinamikusabb ipari termelési szervezete, a szétszórt manufaktúra (*Verlag-rendszer*) a nagyvárosok körzetébe települt, jelentős munkaerőt tartva a város környéki vidéken, amely azonban a városhoz is kötődött.

Ahogy a népsűrűség tekintetében, úgy a városi népesség arányában is két Európa létezett. Nyugat-Európa és a mediterráneum nyugati medencéje sokkal urbanizáltabb volt, a városi népesség aránya jóval meghaladta az átlagot. A 16. század végén Észak- és Közép-Itália és Németalföld népességének 30%-a városban élt. A nyugat-európai átlag 15% körüli lehetett. A 18. század végén Németalföld népességének 40%-a lakott városban, Angliában 25% körüli volt a városlakók aránya, Franciaországban és Németország nyugati fejedelemségeiben 18%, Itáliában 15%. Ezzel szemben Közép-Európában csupán 5% körüli, Oroszországban még ennél is alacsonyabb volt a városi népesség aránya.

A 16–18. század között új városhálózat nem született, de a középkorban kialakult valamelyest sűrűbb lett, és határa tolódott kelet felé. Jelentősebb a változás a hálózaton belül: a 18. század végére több lett a különösen nagy város (100 ezer főn felüli), a nagyváros (20 ezren felüli) és a középváros. A középkor végén csupán

4 városnak volt 100 ezernél több lakosa, 1800-ban már 24-nek. A 20–100 ezer közötti lakosú városok száma megduplázódott. 1500-ban 101 ilyen város volt, 1800-ban 221. Németországban 1500-ban 24 város volt 10 ezernél népesebb, míg 1800-ban 60.

A hálózaton belüli átrendeződés mértéke sem volt azonban átütő. A 16. században a városi népesség kb. 60%-a élt kisvárosban (2–5 ezer lakosú), a 18. század végére ez 50–40% közötti arányra csökkent. A kisváros tehát továbbra is jelentős maradt, a számok tükrében pedig természetesen ebből volt a legtöbb. A közepesen urbanizált Franciaországban 1720-ban a városok hierarchiája az alábbiak szerint nézett ki:

városkategória	száma	%-a
különösen nagy város (100 ezer főn felüli)	1	0,2
igen nagy város (40 ezer főn felüli)	5	1,0
nagy város (20–40 ezer fő között)	11	2,2
közép város (5–20 ezer fő között)	100	20,0
kisváros (2–5 ezer fő között)	384	76,6
városok száma összesen	501	100,0

A kb. 5 millió francia városlakóból 29% a nagyvárosok három kategóriájában (a városok 3,4%-ában) lakott. A középvárosokban (a városok 20%-a) élt a városlakók másik 30%-a, a maradék jó 40% pedig a kisvárosokban (a városok 76,6%-a). Németországban ez az arány még magasabb lehetett a kisvárosok javára, mert kevesebb volt a nagyváros, mint Franciaországban. Angliában sem volt alapvetően eltérő kép: a 18. századig Londonon kívül egyetlen városnak sem volt 50 ezernél több lakosa. Növekedésével és nagy népességszámával London és Párizs különösen jelentős volt. 1600 körül mindkét fővárosban 200–200 ezer fő élt. 1700-ban Londonnak 500 ezer, Párizsnak 400 ezer lakója volt. 1800-ban Londonban 900 ezren, Párizsban 600 ezren éltek. Minden tizedik angol a fővárosban lakott, míg Párizsban az ország népességének csupán 2,1%-a.

A nagy- és a középvárosok alapvetően nem a kisvárosokból, hanem a vidéki népességből duzzasztották magukat. A városban a vidéktől eltérő népesedési viszonyok voltak. A városban a halálozási ráta általában meghaladta a születésit, vagyis deficit volt a városi népesség. A járványok a higiénia hiánya, a zsúfoltság és a városnak a külvilágra való nyitottsága miatt gyorsabban terjedtek, mint vidéken. Nagyobb volt az éhínség veszélye is, mert rossz termés esetén az import gabonából készült kenyér megdrágult, amelyet a városi szegénység nem tudott megvásárolni.

Népességének megtartását és növekedését csak a vidéki bevándorlással tudta biztosítani. A város növekedése elpazarolta a vidéki népszaporulat egy részét. Frankfurtban 1500-ban 11 ezer fő, 1700-ban 27 ezer fő (közel 150%-os növekedés) lakott. 1700-ban a 27 ezer lakóból 10 ezer (37%) betelepült volt. London népessége – a kisebb járványok ellenére is – 1600 és 1660 között 200 ezer főről 400 ezer főre nőtt. A duplázódást a vidéki bevándorlás biztosította, több millió fő természetes szaporulatából.

3

ÁRFORRADALOM, KONJUNKTÚRÁK ÉS VÁLSÁGOK

A 15. SZÁZAD NAGY EURÓPAI dekonjunktúrája után a 16. században olyan fel lendülés kezdődött, amelyet már a kortársak is összekapcsoltak a kibontakozó árforradalommal. A változásoknak sokféle magyarázata született, azt azonban senki nem tagadta, hogy 1480 és 1630–1650 között, ha visszaesésekkel is, de növekedtek az árak, míg 1650 után mintegy száz esztendeig ismét egy depressziós szakasz következett. Az árnövekedést már Adam Smith összekapcsolta a nemesfémek mennyiségének növekedésével, mert „amennyiben a nemes fémek mennyisége valahol azért növekszik, mert növekszik a bányák termelése is, az összefüggés mennyiségük növekedése és értékük csökkenése között szükségszerű”. David Hume úgy vélte, hogy az áruk árait minden országban az ott található arany és ezüst mennyisége szabja meg. A nemesfémek mennyiségének növekedését pedig a 16. században már Jean Bodin is Amerika felfedezésével magyarázta. Nem kétséges, hogy Amerika felfedezése után az Európában forgalomba került nemesfémek mennyisége számottevően emelkedett. Ha az 1493–1520 közötti európai bányák ezüsthozamát 100%-nak tekintjük az 1521–44 évek átlagos európai ezüstmennyisége több mint 90%-kal nőtt, s a növekedésnek csak 23%-a származott az európai bányák hozamának emelkedéséből, a többi Mexikóból és Peruból jött. Pedig ekkor még nem is indult meg a potosi bányák termelése, azaz az Amerikából Európába áramló ezüst főként az azték és inka uralkodók elrabolt kincseiből származott.

A legfőbb európai ezüstabányák a Német-római Császárságban (ezen belül Csehországban) voltak. Az 1493 és 1520 közötti átlagban az európai ezüst 61,5%-a származott a Birodalomból, 1521–44 közötti átlagban már csak 44,9%-a, holott a bányák hozama Németország tartományaiban is 38,7%-kal növekedett. A 15. századi nagy aranyínséget az adott technikai szinten az európai bányák is igyekeztek kielégíteni, bár az elvizesedés okozta problémákat és a mélyművelésből adódó nehézségeket nem tudták leküzdeni. Szerepet játszott az európai aranyínség enyhítésében az afrikai (guineai) arany, amely a 15. század végétől a portugál felfedezők

közvetítésével került Lisszabonba. Az „aranypart”-ról a 15. század végén már 300–500 kg arany érkezett Portugáliába. Az afrikai Szudánból Észak-Afrikába is került jelentős mennyiségű arany, amely itáliai kereskedők révén jutott el Európába. A 16. század második felében, 1545 után a mexikói és perui ezüstabányák megnyitása után a nemesfémek Európába özönlése soha nem tapasztalt mértéket öltött. Egyes számítások szerint 1545 után évente mintegy 300 ezer, 1581 és 1620 között 420 ezer kilogramm ezüst került Amerikából Európába.

Sevilla kikötője volt a nemesfémimport fő helye. Egyes adatok szerint 1580 és 1626 között 11,3 millió kilogramm (ezüst egyenértékűre átszámított) nemesfém érkezett a városba. A potosi bányákból kikerülő ezüst 1550 és 1600 között megsokszorozódott, majd 1600 és 1700 között fokozatosan csökkent. A mexikói ezüst behozatala 1680 körül kezdett rohamosan emelkedni, s 1790-ig mintegy ötszörösére emelkedett. Az ezüst mellett az arany beáramlása is igen jelentős volt. Amerika aranytermelése a fentebbi időszakban évente 4000 kilogramm volt, míg Európáé 1000 kilogrammra esett vissza. Így a 16. század második felében tizenkétszer annyi arany volt forgalomban kontinensünkön, mint a megelőző században. A 16. század véget vetett a nemesfémek ínségének, sőt mindenütt arany- és ezüstabőség keletkezett. A nemesfémek bősége és az infláció között már a kortársak is felfedezték az összefüggést, Jean Bodin 1566-ban úgy nyilatkozott, hogy az arany és ezüst bősége folytán minden tízszer drágább, mint száz évvel korábban. Az Amerikából származó nemesfém sokkal olcsóbb volt az európainál, mert sokkal kisebbek voltak a termelési költségei. Az indián munkaerő ugyanis a *mita-rendszer* miatt nem volt összehasonlítható a drágán termelő európaival, így a nemesfém értéke a kisebb ráfordítások miatt az Újvilágban alacsonyabb volt, mint Európában. (A mita-rendszer az indiánok kényszermunkája volt, amit a bányában kellett letölteniük). Az európai nemesfémek értéke, noha magasabbak voltak a ráfordítások, kénytelen volt az amerikai nemesfém értékéhez igazodni. Az árforradalom ebben az összefüggésben az olcsó pénz és a drága mezőgazdasági és ipari termékek, valamint a drága európai munkaerő közötti kiegyenlítődés. Az árforradalom időszakában megváltozott a két legfontosabb nemesfém, az arany és az ezüst egymáshoz való viszonya is. Bizonyára az aranyhoz képest jelentősebb ezüst beáramlása okozta, hogy a korábbi 1:8, majd 1:10,7 arany-ezüst arány a század folyamán 1:13-ra, illetve 1:15-re változott.

E sok nemesfém természetesen Spanyolországba áramlott, hiszen a spanyol király volt az amerikai nemesfémabányák tulajdonosa. Egyes számítások szerint 1620-ban ötször annyi ezüst volt forgalomban Spanyolországban, mint 1520 körül. Az ország azonban nem tudott mit kezdeni e hatalmas nemesfém-tömeggel. A század végén a spanyolországi velencei követ szerint az Újvilágból érkezett arany és ezüstnek csak 21,5%-a maradt spanyol földön, nem véletlenül vált közmondássá, hogy az amerikai arany úgy hullott Spanyolországra, mint az eső a háztetőre, de azonnal le is csorgott. A kortársak közül többen is szóvá tették, hogy az Indiák (ti. Amerika) gazdagsága csődbe juttatta az anyaországot. Ez igaz volt, hiszen a spanyoloknak amerikai nemesfémekkel kellett fizetniük a drága európai árukért.

KONJUNKTÚRA ÉS ÁREMELKEDÉS

A spanyolok az amerikai aranyért és ezüstért posztót és más iparcikkeket vásároltak Németalföldön, fát, vásznat, hajót, húst, lisztet Franciaországban. A spanyol hajókhoz Franciaországban vásárolt vitorlavászonra utalva egy kortárs spanyol szerző még a 17. században is azt írta: „nálunk vannak a hajók, náluk a szárnyak”. Anglia gyakran úgy jutott spanyol nemesfémekhez, hogy tengeri kalózaival egyszerűen elrabolta a kincsek egy részét. A különböző termékek ellenértékéért a spanyol arany és ezüst angol, németalföldi vagy francia közvetítéssel Európa más országaiba is elkerült, így a nemesfémdömping a kontinens legtöbb országában érvényesült.

Az árforradalom által kiváltott gazdasági konjunktúra azonban aligha magyarázható kizárólag az amerikai nemesfémek beözönlésével. Számos adat tanúsítja, hogy az árak emelkedése már a 15–16. század fordulóján megkezdődött. Ha az 1451 és 1475 közötti negyedszázad árait tekintjük 100%-nak, akkor 1475 és 1620 között az élelmiszerek ára Angliában 555, Franciaországban 729, Elzászban 517 százalékkal nőtt. Az iparcikké 265, 335 és 294 százalékkal, míg az építőipari napszámok 200, 268, illetve 150 százalékkal. Törökországban is 1489 és 1616 között a búza, a liszt és rizs ára mintegy ötszörösére nőtt. Ha ezeket az arányokat nem is lehet fenntartások nélkül általánosítani egész Európára, annyi kétségtelenül megállapítható, hogy az agrártermékek ára hosszú távon soha nem tapasztalt mértékben növekedett (mintegy öt-hétszeresre), míg az ipari termékek mintegy háromszorosra, a bérek pedig másfél-kétszeresre. Egyértelmű, hogy a növekedés különbségei átrendezték a korábbi másfél évszázados dekonjunktúra arányait. Az újkor úgy köszöntött Európára, hogy megszűnt a korábbi századokban érvényesülő agráröllő, és ipari olló alakult ki. Más lett a munkaerő helyzete is. Míg a 14. század derekán a munkaerő ára a nagy pusztulás miatt növekedett és magas maradt a 15. század végéig, most, aligha függetlenül az árforradalomtól és a gazdasági konjunktúrától, a relatív növekedés ellenére is csökkent a mezőgazdasági és ipari árak összefüggéseiben.

Hasonló helyzetet tapasztalunk, ha kiindulási bázisnak nem a 15. század utolsó negyedének, hanem a 16. század első 25 évének átlagárait választjuk. Wilhelm Abel adatai szerint, ezüst-egyenértékűsúlyban számolva, a gabonafélék átlagárai a 16. század első és utolsó negyede között Angliában és Németországban mintegy háromszoros, Lengyelországban több mint háromszoros, Belgiumban csaknem négyszeres, Franciaországban több mint négyszeres és Ausztriában mintegy két és félszeres mértékben növekedtek. Ugyanakkor az iparcikkékné ár-növekedése Belgiumban háromszoros, Angliában, Németországban Franciaországban és Lengyelországban csak kétszeres, Ausztriában másfélszeres volt. A bérek Ausztriában egyáltalán nem emelkedtek, Franciaországban a párizsi szőlőmunkások bérei 1500 és 1570 között változatlanok maradtak, s csak ezután követték némileg az áremelkedéseket, s végső soron az egész század során alig 50%-os növekedés tapasztalunk, Angliában, Németországban, Lengyelországban a növekedés elérte, vagy meghaladta a másfélszeres mértéket, míg Belgiumban meghaladta a 200%-ot.

A Spanyolországhoz közelebb eső országokban az áremelkedés magasabbnak tűnik, mint a távolabbiakban, bár az is igaz, hogy bizonyos gabonafélék reálára Valenciában alacsonyabb volt, mint Straßburgban, vagy a lengyelországi Lvovban. Általában azonban 1550 után Európában kelet felé haladva csökkent az áremelkedés mértéke, de Oroszország kivételével mindenütt hatott a társadalmi berendezkedéstől függetlenül. A nyugat-európai gabonabehozatal fő állomásának tekinthető Amszterdamban 1579 és 1594 között átlagosan 24%-kal volt drágább a gabona, mint Danzigban, ahol a terméket tengeri hajókba rakták. Szepsi Csombor Márton, aki 1618–20-ban beutazta Nyugat-Európát, úgy tapasztalta, hogy az élelmiszerek ára Hollandiában és Angliában volt a legmagasabb, Párizsban már olcsóbb volt, de Prágában még olcsóbb. Párizsban egy kenyérért négy garast (18 dénárt) kellett fizetni, Prágában csak négy dénárt.

A MUNKABÉREK

Abból a helyzetből fakadóan, hogy az élelmiszerárak gyorsabban nőttek, mint az iparcikkéi árai, vagy a munkabérek, nemcsak az következett, hogy az agráröllőt ipari olló váltotta fel, hanem az is, hogy a reálbérek csökkentek, a munkabérekkel kevesebb élelmiszert és iparcikké lehetett vásárolni, mint a megelőző évszázadokban. A kortársak végtelen fogalmazásaiban, hogy korábban egész juhot lehetett venni annyi pénzért, amibe most (1513-ban) egy font hús kerül, ez az ellentmondás jelent meg. Fernand Braudel megállapítása szerint „az árforradalom nem tette gazdaggá a spanyolországi bérmunkásokat”, de a többi európai országban élő munkásokat sem.

Az áremelkedések hatása azonban nemcsak a bérmunkásoknál, de minden társadalmi réteg körében érvényesült. Az infláció különösen érzékenyen érintette a bankokat és bankárokat. Az itáliai és délnémet városok bankházai közül többen csődbe jutottak, mert bankműveleteiket nem valóságos, hanem ún. elszámolási pénzekben (velencei líra, spanyol dukát stb.) végezték. Ha az elszámolási pénzek nem követték a valódi pénzek árfolyamát (és többnyire ez történt), az inflációval a bankkölcsonök visszafizetői nyertek, a bank pedig veszített, hiszen a valóságos pénzek névértéke, ami a visszafizetés alapja volt, csökkent.

Nem gyakorolt kedvező hatást az árforradalom azokra a mezőgazdasági termelőkire sem, akik nem tudták termékeiket a piacon értékesíteni. Azok a jobbágyok, akik a korábbi századokban megszokott terményjáradékkal tartoztak uraiknak, nem fizettek kevesebbet, hiába emelkedtek az árak, mivel beszolgáltatott terményeiket az uraság értékesítette a piacon, s fölözte le az áremelkedés hasznát.

Az ipari olló kialakulása kedvezőtlenül érintette a hagyományos céhes kisipart, mivel az ipari termékek árának növekedése alacsonyabb volt az élelmiszerekénél.

A terményjáradékot élvező földesurak mellett ugyanakkor előnyösen változott meg azok helyzete is, akik éppen az árforradalom hatására adóztató birtokaikat termelő üzemekké alakították át. Közép- és Kelet-Európában több más

ok mellett az árforradalom is hozzájárult a földesúri magánkezelésű üzemek, az allodiumok létrejöttéhez, így az uraságok nemcsak az értékesítésből, de a termelésből származó hasznot is megszerezhették. Európa központi területeinek élelmiszer-ellátása éppen ebben az időben hárult a periféria országaira, ott is elsősorban az újonnan szerveződő földesúri magánkezelésű üzemekre.

Hasonlóan kedvező helyzetbe kerültek azok a parasztok is, akik már a 15. században pénzjáradékot fizettek a munka- és terményadó helyett. Az ő esetükben az infláció elértéktelenítette a többnyire nem változtatható pénzjáradék mértékét, így az áremelkedés nem földesuruk, hanem az ő javukat szolgálta. A pénzbeli cenzust fizető parasztok többsége ártermelőként közvetlen kapcsolatban volt a piaccal, hiszen csak így tudta a pénzjáradékot előteremteni. Az élelmiszerárak növekedése a piacon kétszeresen is előnyös volt számukra: nem növekedtek terheik az inflációval arányosan, ugyanazért a termékért több pénzt kaptak, mint a korábbi évtizedekben.

A bérmunkások nélkül dolgozó céhes kismesterek válsága az árforradalom időszakában nem érte el a sok bérmunkással dolgozó újfajta üzemeket, a manufaktúrákat, mert a munkabérek, amint említettük sokkal lassabban növekedtek az ipari termékek áránál is, így a munkabéreken megtakarított összegek az ipari vállalkozók hasznát növelték. A céhes ipar hanyatlása és a manufaktúrák fejlődése a 16. században aligha választható el az árforradalom hatásától.

KONJUNKTÚRA, DEKONJUNKTÚRA

Az árforradalom, ha különböző mértékben is, Európa minden országában hatott, még a nagy ázsiai hátszággal rendelkező Törökországban is. Kivételt csak Oroszország jelentett, ahol az árforradalom nem a 16., hanem a 18. században zajlott le, amikor Európa más országaiban, legalább is a század derekáig az árak mélyponton voltak. 1700 és 1800 között Mironov adatai szerint Oroszországban a rozs és a búza ára mintegy öt és félszeresre, a zab és az árpa ára pedig csaknem hatszorosra nőtt. A magyarázat az lehet, hogy Oroszországban csak a 18. században nyíltak meg a szibériai ezüstbányák, s ez olyan hatást gyakorolt az országban, mint az amerikai nemesfém bősége Európa más országaiban a 16. században. Az összehasonlító adatok azt mutatják, hogy az Oroszországban pénzként funkcionáló ezüst a 16. században hat-hétszer drágább volt, mint a nyugati országokban, azaz a mezőgazdasági és ipari termékek ennyivel voltak olcsóbbak. A különbségek csak a 18. században kezdtek eltűnni, de még ekkor is 2–3,5-szer olcsóbbak az árak Oroszországban, mint Nyugaton. Az eltérő helyzet magyarázata a szibériai ezüst mellett az is lehet, hogy Lengyelországtól vagy a balti területektől eltérően Oroszország kereskedelmi kapcsolatai a nyugati területekkel csak különleges árukra, pl. prémekre terjedtek ki, így a nyugati infláció nem gyűrűzött be Oroszországba. A 18. századi átalakulást viszont a szibériai ezüst mellett a kereskedelmi kapcsolatok szélesedése is elősegítette.

Ha most már az Oroszország kivételével mindenütt érvényesülő 16. századi árforradalom magyarázatával próbálkozunk, könnyen elveszhetünk a számtalan történetírói felfogás között. Sokan követték a kortársi magyarázatokat, és a nagy tömegű nemesfém beáramlásával magyarázták az inflációt. Ez azonban nem adott választ az élelmiszerek, iparcikkek árának és a béreknek egyenlőtlen növekedésére. A korábbi évtizedeknél gyorsabb népességnövekedés és az a tény, hogy a mezőgazdaság fejlődése nem tudott lépést tartani a megnövekedett fogyasztási igényekkel, nemcsak az árnövekedés tényét magyarázhatja, de azt is, hogy az élelmiszerárak gyorsabban nőttek, mint a többi termék ára. Különösen Nyugat-Európában az árforradalom nemcsak hozzájárult a mezőgazdasági termékek iránti kereslet megnövekedéséhez, de ahhoz is, hogy ezeket az igényeket a gyarmatokkal és Európa keleti felének agrárországaival folytatott árucseré révén elégítsék ki. Az árforradalom ilyen értelemben megalapozta a világpiaci kapcsolatok fejlődését. Az iparcikkek alacsonyabb árnövekedését magyarázhatja a technikai színvonal emelkedése, amely azonban a kisebb ráfordítások révén nem ad lehetőséget a nagyobb mértékű áremelésre.

A megszorodott iparos népesség élelmiszerrel történő ellátása ugyanakkor keresleti piacként növeli az élelmiszerárakat, különösen akkor, ha a mezőgazdaság nem tud lépést tartani a megnövekedett fogyasztói igényekkel. Az iparos és kereskedő népesség akár csekély mértékű megnövekedése is a hagyományos formák között termelő mezőgazdaságra olyan fogyasztási igénnyel nehezedik, amely éppen kielégíthetlensége miatt felhajtja az élelmiszerek árát. A bérek minden másnál lassabb emelkedését az is magyarázhatja, hogy a mezőgazdaság és ipar közötti munkamegosztás távolról sem volt olyan arányú, ami az éppen születőben lévő munkaerőpiacon a keresletet a kínálat fölé emelte volna.

Az árforradalom konjunktúragérezést hozta azonban a 17. század 20-as 30-as éveiben megszűnt. Az árak csökkenni kezdtek, s ez a csökkenés 1640 és 1670 között érte el mélypontját. A gabonaárak (búza vagy rozs) Franciaországban több mint 40%-kal, Angliában mintegy 30%-kal, Észak-Itáliában 37%-kal, Németországban 36%-kal lettek alacsonyabbak. Ha a hosszú távon érvényesülő kúszóinflációt is figyelembe vesszük, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a gabonaárak körülbelül oda estek vissza, ahol a 16. század derekán voltak, amikor még nem kezdődött meg az árak nagy mértékű emelkedése. A 15. századi igen alacsony árszintet azonban éppen a kúszóinfláció miatt nem érték el. A 18. század első évtizedében, aligha függetlenül a háborús viszonyoktól, az árak némileg emelkedtek, majd visszaesés után az 1750-es évekig stagnáltak.

A 16. században, amint láttuk, a különböző termelési ágakban nem azonos mértékű volt az áremelkedés, s a bérek sem igazodtak az árarányokhoz, most a csökkenés sem volt azonos. A legnagyobb áresést a gabonaféléknél tapasztalhattuk, míg az iparcikkek ára kevésbé csökkent, s a bérek visszaesése sem volt akkora, mint a gabonáknál. Megváltozott az élelmiszerek belső áránya is, a kenyér olcsóbb lett, mint a hús, vagy a bor. Ha az 1590 és 1640 közötti termény- és húsárakat tekintjük bázisnak, Németországban a gabonaneműek az 1640–90-es években átlagosan 56%-ra, 1690 és 1740 között 70%-ra, míg a húsárak csak

89, illetve 99%-ra estek vissza. A bérek 1650-hez képest 1700-ban mintegy 20%-kal csökkentek, majd 1750-ig némileg emelkedve már csak 15%-kal voltak alacsonyabbak, mint 1650-ben. Más országokban is tapasztalhatjuk a bérek hasonló alakulását. Angliában az ácsok (búzakilogrammban kifejezett) reálbére a 16. század második feléhez képest 1601–1650-re 58%-ra csökkent, majd 1750-ig 114%-ra emelkedett.

Az 1630–50 táján kezdődő és az 1740–50-ig tartó dekonjunktúra kétségtelenül az európai gazdaság krízisét fejezte ki. Ez azonban távolról sem jelentett általános válságot. Inkább csak azt, hogy a formálódó kapitalizmus eltérő helyzetet teremtett Európa különböző részei között, mert a 16. századi fellendülésből nem vezetett egyenes út a 18–19. századi ipari és mezőgazdasági forradalomhoz. A Hollandiában és Angliában kibontakozó tőkés átalakuláshoz Európa többi része még nem tudott alkalmazkodni, inkább a fordítottja történt, Anglia és Hollandia alkalmazkodott a hagyományos mezőgazdasági termelés által meghatározott Európához. A mediterrán világ hanyatlása a 17. század derekára befejezett ténynek tűnik. Spanyolországban és Portugáliában a gyarmatok kincsei ellenére gazdasági visszaesés kezdődik, a nemesfémekkel megvásárolható termékek mindkét országban elsorvasztották a hazai ipar fejlődését. Itáliában is 1650 táján fejeződik be a gazdaság konjunkturális szakasza, bár a kereskedelmi utak áttolódása az Atlanti-óceánra már a korábbi évtizedekben is előrevetítette e folyamatot.

Közép-Európa (Magyarország, Erdély, Lengyelország, a porosz tartományok) ekkor szorul végleg a perifériára, bár mezőgazdasági termékeivel (gabona, vágómarha, bor) és bányakincseivel részesévé válik az európai piaci kapcsolatoknak, e kapcsolatok révén nemcsak a 16. századi konjunktúra, de az 1650–1750 közötti dekonjunktúra elemeit is importálta. A 17. század első felében Lengyelország még évente mintegy 140 ezer tonna gabonát (főként rozst) exportált Nyugat-Európába, a század második felében már csak 80 ezer tonnát, ezt is rohamosan csökkenő árakon. A visszaesésnek belső okai is voltak, a svéd háborúk miatt a gabonatermelés a korábbi szint 40%-át sem érte el. Magyarországot, amely a vágóállat és borkivitelben volt érdekelt, elsősorban az állatárak változása, a délnémet és itáliai városok húsfogyasztásának visszaesése és az állami intézkedések érintették kedvezőtlenül, amelyek eredményeként a 17. század második felében a szarvasmarhaexport mennyisége erősen visszaesett. A borkivitelben hasonló válság nem alakult ki, de a felvevőpiac jórészt Sziléziában és Lengyelországban, azaz nem a centrumországokban volt.

Sajátosan alakult a skandináv országok: Dánia és Svédország helyzete. Ezt a régiót a Balti-tenger növekvő áruforgalma mentette meg attól, hogy fejlettebb ipar hiányában a közép-európai országok sorsára jusson.

Az 1630–50-ben kezdődő dekonjunktúra végét az 1740–50-es évek jelentették, amikor újabb fellendülés kezdődött, amely beletorkollott a napóleoni háborúk időszakába. A 18. század második felében azonban Európa gazdaságában más helyzet volt, mint a 17. század derekán, az „új mezőgazdaság” révén a tőkés rendszer kihívásaira is új válaszok születtek.

4

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS

A MEZŐGAZDASÁG HELYZETÉT a 16–18. századi Európában is meghatározta a birtok- és üzemi szerkezet, amely Nyugat-Európában a 15. század örökségként keveset változott, Közép- és Kelet-Európában azonban éppen e századokban ment jelentős változásokon keresztül.

A TERMELÉS RENDJE

Nyugaton a birtokstruktúra a paraszti gazdaságokra épült, hiszen a földesúri termelő üzemek a 15. század végére jórészt eltűntek, azaz az urasági birtok nem termelő, hanem adóztató rendszer volt. A földes uraság begyűjtötte a birtokain élő jobbágyok járadékait, amelyeket az újkor hajnalán már többnyire pénzben kellett teljesíteni. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a birtokos ne lenne jelen a paraszt életében, még ha a járadékszolgáltatás évi egyszeri, legfeljebb kétszeri aktussá is vált életükben. A pénzjáradékot fizető paraszt is függésben él, hiszen földjére az uraság is jogot formál. Ez a tulajdonjog azonban nem zárja ki a jobbágy birtokjogát, amely a használat örökletes jellegében nyilvánul meg. Jelen volt a jobbágy életében a földesúr a különböző monopóliumok, banalitások és a joghatóság révén. A parasztgazdaság termelésének rendjébe azonban közvetlenül nem avatkozott be. A földesúri függés fellazulása időszakában is érvényesültek a paraszti üzemi termelését szabályozó közösségi korlátok, amelyek megszabták a határhasználat, a közösségi földek használatának rendjét, a legeltetés formáit stb.

A 16–18. században azonban nemcsak a parasztbirtokok konglomerátumának tekinthető adóztató nagybirtokok, hanem magánkezelésben lévő földesúri üzemek is voltak, amelyek leginkább Közép- és Kelet-Európát jellemezték. A német gazdaságtörténeti irodalom a 19. században alkotott műszóval az adóztató nagybirtokokat *Grundherrschaft*-nak, a termelő üzemet pedig *Gutsherrschaft*-nak

nevezte el. E két forma mellett sajátos jellegűnek tekinthetők az észak-itáliai bérleti gazdaságok és a hollandiai, skandináviai és angliai szabad paraszti üzemek.

A mezőgazdasági termelés rendjét az üzemi formák mellett még a 16–18. században is elsősorban a természeti feltételek szabályozták. Ezek között az éghajlatban érdemleges változások történtek. Európában a 8. század dereka óta a népvándorlás korához viszonyítva általános felmelegedés érvényesült, ez a folyamat azonban 1540–60 táján megtört, és az éves átlaghőmérséklet mintegy 1 °C-kal lett alacsonyabb. E csekélynek tűnő változásnak is komoly hatásai voltak. Az Alpok gleccserei fokozatosan előrenyomultak, s 1600 táján érték el legnagyobb kiterjedésüket, szűkítve ezzel a havasi legelők területét. A telek egész Európában keményebbek, a nyarak hidegebbek és csapadékosabbak lettek. A zordabb éghajlat földművelési nehézségeket okozott Skóciában, ahonnan a lakosság nagy számban vándorolt Észak-Írországba (Ulster). Az Északi-tenger hőmérséklete mintegy 5 fokkal volt alacsonyabb a mainál, s két olyan tél is akadt (1676-ban és 1684-ben), amikor befagyott a Temze, s a jégen vásárokat rendeztek. Az átlaghőmérséklet csökkenése megváltoztatta az egyes növények elterjedésének határát. A szőlő termőterülete pl. a középkori optimum éghajlat időszakában egész a Balti-tengerig terjedt, most visszaszorult a Rajna-vidék, Alsó-Ausztria, Magyar-középhegység, Észak-Moldva vonaláig. A lehülésnek bizonyos térségekben kedvező következményei is voltak. Egy 16. századi angol krónikás arról írt, hogy a heringek egyre nagyobb rajokban jelentek meg Anglia és Hollandia partjai mentén s a halászok egyre bővebb fogásokkal elégíthették ki a lakosság igényeit. Nem véletlen, hogy a holland történészek a 17. századot „a hering évszázadának” nevezték.

A 18. század elején a telek kivételével minden évszak hőmérséklete emelkedett, később a tavasz és az őszi ismét hűvösebb lett, a nyár azonban meleg és csapadékos maradt az egész század folyamán.

Az éghajlat változékonysága ellen a mezőgazdaságból élő népesség egyáltalán nem tudott védekezni, így az ellátási nehézségek a szélsőséges éghajlatú esztendőkből gyakran okoztak éhínséget. Mégis a 16. századi konjunktúra időszakát nem az éhínségek jellemezték leginkább, hanem a termelés bővülése, hiszen a gabonaárak korábban elképzelhetetlen emelkedése ösztönzést adott a minél több élelmiszer előállítására. Ennek eszköze az volt, hogy újabb területeket vontak be a termelésbe, olyanokat is, amelyeket a 15. századi dekonjunktúra idején nem használtak.

A termőterület bővítése mellett a mezőgazdaság iránti érdeklődés megmutatkozott a tudományban is. Nemcsak a középkorban nagy tekintélyt szerzett Petrus Crescentius írása (*Opus ruralium commodorum*) jelent meg újabb kiadásokban, de kortárs írók is elemezték a mezőgazdaság helyzetét, megfogalmazták a teendőket. Franciaországban Charles Estienne könyve a paraszti gazdaságról (*Praedium rusticum*), amely 1554-ben jelent meg, jelzi ezt az érdeklődést. Kortársa Jean Liebault, a mezőgazdaság gyakorlati kézikönyvét alkotta meg (*L'Agriculture et Maison rustique*). Nagy népszerűségnek örvendett Olivier de Serres először 1600-ban megjelent, majd még a szerző életében nyolcszor kiadott

könyve (*Théâtre d'agriculture*) s a 18. század derekán Duhamel du Monceau értekezése is a földművelésről (*Traité de la culture des terres*). Mindketten a flamand mintájú ugar nélküli földművelést propagálták. Ugyanezt tette Angliában Barnaby George 1577-ben megjelent könyvében (*Four bookes of husbandry*). Németországban az ún. *Hausvaterliteratur* jelzi a mezőgazdasági irodalom kezdeteit s a társadalom érdeklődését az agrárvilág iránt. A gazda (Hausvater) az idilli és hagyományos paraszti világ megtettesítője, a szakirodalom feladata e világ megelevenítése s tanácsok megfogalmazása a mindennapi teendők elvégzéséhez. Ezt a célt teljesítette Johann Coler munkája (*Oeconomia ruralis et domestica...*), amely 1600-ban jelent meg először, s a 18. század kezdetéig még 14 kiadást ért meg. Coler könyvét a 17–18. században számos hasonló jellegű követte, közte 1682-ben Wolf Helmhard von Hohberg könyve (*Georgica Curiosa Aucta*), és a 18. század végén Christian Friedrich Germershausen kétszer öt kötetes munkája, amely nemcsak a gazdáknak, de a gazdasszonyoknak is szólt. Jellegzetesek voltak a kalendárium-formában írt könyvek, amelyek az évszakok és hónapok rendjében foglalmazták meg tanácsait a földműveseknek.

A mezőgazdasági szakirodalom más országokban is virágzásnak indult. Anglia, Spanyolország mellett Lengyelországban, Magyarországon, de Oroszországban is születtek mezőgazdasági tárgyú írások.

A mezőgazdasági termelés kiszélesedésének a 16. században legnagyobb ösztönzője az árforradalom volt, kényszerítő ereje azonban az a demográfiai növekedés, amely megkívánta a lakosság élelmiszerekkel történő ellátását. A gyorsan növekvő népességet csak a termőterületek szélesítésével lehetett ellátni, mivel annak nem találjuk nyomát, hogy a hozamok a 16–17. században lényegesen változtak volna. Statisztikai adataink nincsenek a szántóföldek növekedéséről, de a kortársak nem hagynak kétséget afelől, hogy erdőirtással, legelőfeltöréssel olyan földeket is művelésbe fogtak, amelyeket korábban nem szántottak. E gyengébb termőképességű, marginális területek művelése az alacsony hozamok ellenére addig kifizetődő volt, amíg az élelmiszerek ára gyorsabban nőtt, mint más termékeké. A 17. század 20-as, 30-as éveitől azonban már nem érvényesült az árforradalom hatása, a termelés visszaszorult az eredeti keretek közé, s a válság megmutatta, hogy ezen az úton nem lehet a növekvő lakosság fogyasztási igényeit tartósan kielégíteni. A depresszió évszázadában ismét jelentkező demográfiai visszaesés teremtett új egyensúlyt a népesség és az élelmiszer-termelés között.

Ez az egyensúly azonban a 18. század 40-es éveitől ismét megbomlott. Ismét gyorsan növekedett a népesség, a társadalmi munkamegosztás előrehaladásával (azaz a városi népesség, valamint az iparral és kereskedelemmel foglalkozók arányszámának növekedésével) újabb élelmiszer-problémák keletkeztek, ismét emelkedtek az árak, ismét érdemes, sőt szükségszerű volt a termelés fokozása. A legtöbb országban – úgy tűnik – a válasz is hasonló volt: ismét növelni kellett a szántóföldek területét. Erre találunk példát Franciaországban, ahol a termővé tétel (*defrichage*) eredményeként az 1750–70-es években mintegy 600 ezer hektárral nőtt a szűzföldekből kialakított szántók területe. Emellett azonban az erdők és bozótos legelők irtásának korábbi gyakorlatát is folytatták.

Hasonló folyamatok más európai országokban is végbementek. A kis Hollandiában, ahol nem elsősorban a terület növelésével óhajtották a termelés fokozását megoldani, újabb mocsarak kiszáritásával nyertek termőföldet.

A MŰVELÉSI RENDSZEREK

Az ugarnyomásos rendszer két nagy tömbje mellett azonban szinte áttekinthetetlenül sok variációja élt a határhasználatnak a 16–18. században, éppen azért, mert a gazdálkodók alkalmazkodtak a természeti feltételekhez. Németországban, bár uralkodó földművelési rendszernek a háromnyomásos gazdálkodást tartották, még másik ötöt is megkülönböztettek. A Németalfölddel szomszédos területeken, Ditmarschenben, de Mecklenburg egyes vidékein is csak egyetlen nyomást alakítottak ki, s azt évente vetették. A kétnyomásos rendszernek a Rajna mentén volt nyoma, a háromnál több (négy–hat) nyomást kialakító tájak a Balti-tenger mentén, Szászországban és több nyugati tartományban voltak.

Németországnak azonban voltak olyan vidékei is, amelyek nem nyomásos, hanem legelő- vagy erdőváltó gazdálkodást folytattak (*Feldgraswirtschaft*, *Feldwaldwirtschaft*). Ilyenek voltak Dél-Bajorországban, Schleswig-Holsteinben és az Alpok vidékén. A legelőváltó, azaz parlagolós gazdálkodásban a szántóföldet többnyire hét évig művelik, majd egy újabb legelőrészt törnek fel, a műveltet parlagnak hagyják, s csak évtizedek múlva jutnak vissza az eredetileg felszántott földhöz. E rendszerben az állattartás érdekei sokkal jobban érvényesülnek, mint a nyomásos gazdálkodás mellett. Az erdőváltásban az irtás nehéz feladatával kapcsolódik össze a gazdálkodás, mert a több évtizedes forduló után az elhagyott parlag újra erdősödik. A gazdálkodásnak ez az ősi, a nyomásos rendszerrel mindenképpen primitívebb formája más európai országban sem volt ismeretlen. Skandinávia és Skócia erdő borította tájain általánosan elterjedt, de Írországban is megtalálható volt. A magyar Alföldön még a 18. század elején is sok parlagolós határt lehetett találni, s a délorosz sztyeppe „vad mezői”-n (*gyikoje polje*) is parlagolás folyt. Lengyelországban az ugarnyomásos rendszer csak a 16. században kezdett elterjedni. Sajátos átmenetet képezett a parlagolós és nyomásos rendszer között a Skóciában vagy Franciaországban a Namur vidékén ismeretes *infield-outfield* szisztéma, amelyben a határ belső, a faluhoz közelebb eső részén állandó, ugar nélküli szántóművelést folytattak, s a talaj kimerülését trágyázással akadályozták meg, a határ külső, távolabb fekvő részein parlagoltak, azaz a feltört határ-részt a kimerülésig vetették, majd ismét huzamosabb ideig parlagon hagyták. Kettős rendszer, amelyben a belső és külső határ-részt másként művelték, másutt is, többek között Magyarországon is ismert volt.

A két- és háromnyomásos rendszer alkalmas feltételeket teremtett a gabona-termeléshez, de nem szolgálta kellően az állattartás érdekeit. Az ugar- és tarlólegelő nem tette lehetővé nagyobb állatlétszám ellátását, azaz szükség volt a szántóktól elkülönített kaszálókra és legelőkre is. Az ugarnyomásos határhasználat nemcsak a nyomáskényszer járt együtt (azaz az a kötelezettség, hogy az azonos

dűlőben mindenkinek azonos növényt kellett vetni), hanem a közösség szabad legeltetése is a vetetlen ugarföldeken, illetve a szemtermés betakarítása utáni tarlókon. Nem véletlenül nevezték az angolok e rendszert nyitott mezőknek (*open field*).

Arra, hogy miért volt a mediterrán vidéken kétnyomásos rendszer, a korábbiakban már utaltunk. A kevés csapadék és a nagy szárazság nemcsak egy vetett nyomást engedélyezett, de helyenként (pl. Andalúziában, Dél-Itáliában) a pihentetés idejét is megnövelhette egy évről két–három évre. Ezzel átmenetet teremtett a parlagolós és ugarnyomásos rendszerek között.

Franciaország északi és nyugati tartományaiban a háromnyomásos gazdálkodás, azaz a nyílt mezők rendszere volt a jellemző, délen és délkeleten a mediterrán kétnyomásos szisztéma, míg a hegyvidéken, a Jurában és a Vogézekben a németekéhez hasonló hegyvidéki gazdálkodás. Ez utóbbiban gyakran olyan hatfordulós rendszert alkalmaztak, amelyben csak egy évig vetették a határt, és öt évig pihentetve legelőnek használták. Francia sajátosságának tűnik a Nyugat-Franciaországra jellemző bekerített parkokon folyó termelés, az ún. *bocage*.

A nyomásos rendszernek, amint említettük, a 16–18. században még két válfaja volt ismert: Németalföldön és Németország egyes részein a szűk határ nem tette lehetővé egy második nyomás kialakítását, ezért egyetlen nyomásban folyamatosan gabonát termeltek, s a talajerő-visszapótlást nem pihentetéssel, hanem rendszeres trágyázással pótolták. A másik a háromnál több nyomás kialakítása volt, de az ugaros rendszerek kötöttségeinek felszámolása nélkül.

AZ „ÚJ MEZŐGAZDASÁG”

A 16–18. századi Európának volt két olyan területe, ahol a határhasználat hagyományos rendszere mellett újjal próbálkoztak: Németalföld és Anglia. Németalföldön a polderek kiszáritásával a 16–18. században is folyt a termőterületek szerzése a tengertől, s e földeket a kertészet aprólékos módszereivel művelték meg. Az ország északi területein az (egynyomásos) örökszántós rendszerű, trágyázott földek rozsvetéseivel próbálták meg a kenyérellátás feltételeit megteremteni. Délen azonban felhagytak a gabona-termeléssel, és a legintenzívebb kultúrákat termelték, többek között a jó áron értékesíthető ipari növényeket: a lent, a kendert, a repcét és a komlót, illetve a festőnövényeket, a csülpenget és a buzért. Ez utóbbiak jó értékesíthetőségét az is bizonyítja, hogy a festett posztó ára kétszerese volt a szürke posztóénak. Ugyanilyen módszerekkel folyt a zöldségfélék és takarmánynövények termelése is. A gabonaimport szélesedésével fokozatosan az északi tartományok is felhagytak a gabona-termeléssel, amelyről egyébként egy angol szerző azt állapította meg, hogy a baromfinknak sem lenne elegendő. A holland kertészet, amely kialakította a melegágyak rendszerét, fogalommal vált Európában. (Sajátos vadhajta volt a „tulipán-örület”, de a holland virágkertészet érdemeit nem lehet elvitatni).

Flandria–Brabant–Holland földhasználati rendszere és mezőgazdasága olyan példa volt, amelyre a 18–19. században az új mezőgazdaság kialakításakor nagyon sokan hivatkoztak.

Németalföld sajátos természeti viszonyai, a városiasodás és a társadalmi munkamegosztás magas szintje miatt különleges helyzetben volt, ezért nehezen volt követhető mások számára. Angliában azonban a 18. század elején olyan határhasználati rendszer született, amely azért is például szolgálhatott, mert a háromnyomásos rendszerből is ki lehetett alakítani. E rendszer volt a „norfolki négyes”. Norfolkban, a Hollandiához közeli angol grófságban felhasználták a németalföldi eredményeket, mindenekeelőtt az ugar nélküli gazdálkodás területén. Abból a tapasztalatból indultak ki, hogy a növények helyes váltogatásával nincs szükség a föld egy részének pihentetésére, az ugarlegelőt pedig vetett füves takarmányokkal lehet pótolni. A gabonafélék mellé e vetésváltós rendszerbe így kerültek be különféle kapásnövények (káposzta- és répafélék, a 18. században már a burgonya is), illetve takarmánynövények (lóhere, lucerna, baltacim, muhar stb.). Az angolok véleménye szerint a váltógazdaság nemcsak azért volt jobb az ugarnyomásosnál, mert lehetővé tette a művelési ágak arányának változtatását s így a piac igényeihez való igazodást, hanem azért is, mert a növények helyes sorrendjének megválasztásával állandó művelés mellett is biztosította a talaj regenerálódásának lehetőségét. Egy jeles whig párti angol politikus, Charles Townshend lelkes híve volt a répafélék elterjesztésének, ezek bevezetésének a vetésforgásba s általában a mezőgazdaság fejlesztésének. Ezért nevezték a kortársak „répa (*turnip*) Townshend”-nek. A váltógazdaságok fő elve az volt, hogy a rotációban kétszer egymás után sohasem kerülhetett ugyanaz a növény az adott területbe, hanem mindig csak meghatározott elővetemények után, hogy a gyomot növelők, pl. gabonafélék után gyomirtó kapásoknak kell következniük, hogy a rendszeres trágyázáshoz és talajműveléshez elegendő takarmánynövényt kell a forgóba beilleszteni, hogy a trágyázott földbe nemgyomosodó növényeket kell vetni stb.

A váltógazdaságok rendszerét nem lehetett megteremteni a nyílt mezők mellett, hiszen a szabad legeltetés tönkretette volna az aratáskor be nem takarított terményeket. Angliában a földek „elkerítése” (*enclosure*) már a 16. században megkezdődött, bár ekkor még a területnek csak 2,3%-ára terjedt ki, s az alapvető célja nem új termelési rendszer kialakítása volt, hanem az, hogy az uraságok biztos legelőket teremtsenek juhaiknak. A 18. században azonban, amikor az enclosure tömegessé vált, s az elkerítések mellett tagosítást is jelentett már, valóban a nyílt mezők felszámolását és az új mezőgazdaság feltételeinek megteremtését jelentette.

A norfolki négyes forgó azonban a 18. században inkább az angol új mezőgazdaság, mint Európa számára volt minta. Európában előremutató jelenségnek az ún. zöldugar számított. Nevezték javított háromnyomásos rendszernek is. A javítás abban mutatkozott meg, hogy az ugar egy részét, később egészét takarmányfüvekkel vagy kapásnövényekkel vetették be, azaz megszüntették „fekete ugar” jellegét.

A földművelési, határhasználati rendszerek sokfélesége s néhány előremutató vonás megjelenése ellenére azt állapíthatjuk meg, hogy a 16–18. századi európai mezőgazdaság helyzete alig változott a 11–13. századi agrárforradalom óta. A legfőbb terménynek továbbra is a gabonafélék számítottak, legfeljebb a természeti

és éghajlati feltételek döntöttek arról, hogy a kenyér- és takarmánygabonák közül melyeket termelték. A mediterrán országokban, de Franciaország egészén, Magyarországon és a Fekete-tenger mellett is a búza volt a fő kenyérgabona, Angliában, az északi német tartományokban, Dániában, Svédországban, a balti területeken, Lengyelországban és Észak-Oroszországban a rozs. A melegebb tájakon a fő takarmánygabona az árpa, a hűvösebb vidékeken a zab volt. A takarmánygabonákat azonban igen gyakran emberi tápláléknak is használták, különösen ínséges esztendőkből. A fő gabonaféléket sok helyen egészítette ki a kásának használt hajdina és a középkorban szintén termesztett köles. Ezeket szántóföldön, de a gabonaféléktől rendszerint elkülönítve termelték. A táplálkozásban ugyancsak nagy szerepet játszó főzélékek (bab, borsó, lencse) és zöldségek azonban kerti vetemények maradtak mindaddig, amíg a 18. században nem próbálkoztak az új határhasználati rendszerekben szántóföldi termelésükkel is.

ÚJ NÖVÉNYEK, GÉPESÍTÉS

Amerika felfedezése és a távol-keleti utazások új növényekkel ismertették meg Európa lakóit. Ezek beillesztése azonban a hagyományos gabonagazdálkodás keretei közé nem volt egyszerű. Az újvilági növények közül a 18. század második feléig a burgonya, a dohány, a napraforgó és a kukorica számottevő elterjedéséről beszélhetünk. A burgonya az Andok vidékéről, állítólag egy spanyol szerzetes révén került Európába, máig sem teljesen tisztázott körülmények között. Spanyolországban az első híradás a burgonyáról 1536-ból származik. A 17. században megjelent Franciaországban és Németországban is, a 18. század közepe előtt azonban fogyasztása nem terjedt el. Marie Antoinette virágját tűzte hajába, s amikor gumóját kezdték fogyasztani, először csak kertekben termelték.

A hagyományos nyomásos rendszerben szántóföldi termesztése megoldhatatlan volt, így terjedése összekapcsolódott a fekete ugar felszámolásával és más ugar vetemények terjedésével. A 18. század második felében Adam Smith közgazdasági érveket sorakoztatott fel a burgonyatermesztés mellett. Megállapította, hogy a burgonya hatszor több termést hoz, mint a búza, ezért „ugyanaz a darab megművelt föld sokkal több embert tartana el, mint jelenleg”. Jóslata rövidesen beteljesedett, mert a burgonya oldotta meg Európában az éhínségek problémáját. Aligha véletlen, hogy az új mezőgazdaságot megteremtő Németalföldön terjedt el a burgonya a leggyorsabban. Brabantban már 1710–20 között burgonyával pótolták a hiányzó cereáliákat. Az északi Hollandiában 1670 óta ismerték, de csak a 18. század közepén kezdték szélesebb körben termesztetni. A déli tartományokkal szemben, ahol a burgonya kerti növény maradt, északon szántóföldön termesztették. Sikeres volt a burgonya térhódítása a szegény Írországon és a 18. század utolsó harmadában Angliában is. A burgonya mellett nem volt gyors a napraforgó terjedése sem, amely hosszú évtizedeken át legfeljebb szegénynövényként volt ismert. A dohány is az első felfedezőkkel került Európába, de az előbbieknél gyorsabban terjedt, bizonyára azért, mert gyógyhatásának vélték. Igaz, később

több helyen is tiltották, elsősorban az egyházi hatóságok. A kukorica diadalútja nem érintette egész Európát, mert termesztésének klimatikus feltételei nagy általánosságban a szőlőével voltak azonosak. Kolumbusz már első útja alkalmával találkozott termésével, magvait hazavitte Spanyolországba. Kukoricavetésekről Spanyolországban először 1520-ban, Portugáliában 1525-ben, Észak-Itáliában 1532-ben, Németországban 1539-ben, Franciaországban 1560-ban vannak híradások. Ausztriában, Magyarországon és a Balkánon valószínűleg Velence közvetítésével terjedt el még a 17. század első felében. Gazdálkodást módosító szerepe Nyugat-Európában távolról sem volt olyan nagy, mint a burgonyáé, dohányé vagy a répaféléké, bár a franciaországi Languedocban a 17. században a „kukorica forradalmáról” beszéltek. Közép- és Kelet-Európában, mint másutt is, először kerti vetemény volt, a szántóföldre kikerülve tömeges termelésekor nem módosította a vetésszerkezetet, mert többnyire valamelyik gabonafélét szorította ki a vetésforgásból, vagy a köles helyére vetették. A kölest vagy a gabonaféléket sokszorosán meghaladó maghozama magyarázza gyors terjedését Közép-Európában.

Anglia és Hollandia kivételével a középkori viszonyoknak megfelelő vetésszerkezet, amelyben a termények harmada volt őszi gabona, harmada tavaszi és harmada ugar, a 18. század végéig alig módosult. A kontinentális Európa helyzetét jól tükrözik azok az észak-szászországi uradalmak, amelyekben a szántóföld 33,8%-át foglalta el az (őszi) rozs, 10%-át a (tavaszi) árpa és 22,5%-át a (tavaszi) zab (együtt 32,5%) és 33,7%-át az ugar. Ez utóbbinak egy része azonban már zöldugar volt, mert 3,1%-án lent, 8,8%-án hüvelyeseket, 1,2%-án pedig kapás növényeket vetettek. Az ugarnak tehát kevesebb mint 2/3-a maradt meg a középkori formák között.

A 16. majd a 18. század második felében gyorsan növekvő népességet vagy a szántóterület növelésével, vagy magas hozamú élelmiszernövények termelésével, vagy a hagyományos gabonafélék terméshozamának emelésével lehetett volna elégséges élelmiszerral ellátni. Az első kettő, amint láttuk, nem vezetett kellő eredményre. A harmadiknak is kevés nyomát lehetett látni. Európában már a 11–13. századi agrárátalakulás során kialakult az a helyzet, hogy az elvetett után 4 mag termést lehetett átlagosan várni. 1780 táján ez a helyzet csak Angliában és Németalföldön változott meg gyökeresen. E két országban a vetés és termés aránya a gabonaféléknél már elérte az 1:8,5-9 arányt, Franciaországban, Spanyolországban és Észak-Itáliában valamelyest meghaladta az 1:5-öt, Közép-Európában 1:3,5, Kelet-Európában 1:3 körül volt. A kelet-poroszországi uradalmakban a 16. század harmadik harmadában egy hektáron 7,6 q gabona termett, Braunschweigben pedig 8,1. Ha egy hektárra 1,5 q vetést számítunk, akkor a maghozam az előző esetben 5, a másodikban 5,4. A változások tehát itt sem voltak számottevőek. Olivier de Serres a 16–17. század fordulóján 1:5, 1:6-os maghozammal számolt Franciaországban. Az Enciklopédia szerint a 18. század derekán egy hektáron 7-8 mázsa búza és rozs termett az országban, ami 4,6, illetve 5,3-szoros maghozamot jelentett. Ötszörös maghozammal számoltak a 18. században Provence-ban, de a század végére ez egész Franciaországot tekintve elérhette az 1:5,5 arányt is. Bár kiemelkedő esztendőkkben különleges körülmények között

igen magas terméshozamokkal is találkozhatunk (Apuliában pl. a sokáig legelgetésre használt frissen feltört földeken tizenötszörös, hússzoros maghozamokról is szólnak a források), a hagyományos európai gabonatermelés hozamai a 16–18. században alig emelkedtek.

Ennek legfőbb oka a talajerő-visszapótlás megoldatlansága volt. Anglia és Hollandia kivételével a szántóföldek trágyázása sehol sem volt szokásban, helyenként legfeljebb meszezéssel, márgázással igyekeztek a pihenő földet javítani. Istállótrágya kevés volt, s azt a keveset nem a szántóföldeken, hanem a kertekben és szőlőkben használták fel. Olykor még olyan szakírók sem mérték fel a trágyázás fontosságát, mint Jetro Tull, vagy az őt követő Duhamel du Monceau.

Fontos lépés lehetett volna a hozamok emelkedésében a hagyományos talajművelés megváltoztatása, a mélyszántás elterjedése. Az agrotechnika legfontosabb eszköze, az eke azonban a 13. század óta változatlan volt. Tái feltételektől függetlenül szántásra vagy fordítós ágyékeket, vagy túró ekéket használtak. A kétféle eke a névhasználatban is elkülönült egymástól (*Pflug, charrue, plug; Haken, araire, szoha*). Jellemzőnek tekinthetjük, hogy a 18. század végéig a földművelés eszközei falusi műhelyekben, egyedi termékként készültek. Ugyanakkor a legjobb eketípusokat igyekeztek lemásolni, bár időnként jeles szakírók, mint Olivier de Serres, is óvtak a régi ekevasak megváltoztatásától. Ilyen népszerű típus volt a brabanti eke, amely Európa más tájain is elterjedt. A brabanti eke módosításával született meg Angliában a Rotherham-féle eke, amely kisebb vonóerőt igényelt. A szigetországban egyébként, igaz csak a 18. század végén, sokat tettek a hatékonyabb eketípusok kifejlesztésére. 1763-ban Skóciából indult el hódító útjára James Small lengő ekéje. Az igazi sikert azonban a gyári ekék jelentették. Angliában a manufaktúrák 1785-ben készítették először kovácsoltvas helyett öntöttvas ekéket. Ráadásul ezek az ekék önélezők voltak, ezáltal kiküszöbölték a kovácsolt ekevasaknál ismétlődő élesítést. A hatékonyabb eketípusok hatása az alaposabb talajművelésre azonban csak a következő évszázadban érvényesült.

A 18. században megkezdődtek az első lépések bizonyos munkafolyamatok gépesítésében is. A vetés általánosan elterjedt formája a szórva vetés volt, amelyben sok magot kellett elvetni, hogy megfelelő termést lehessen nyerni. A vetőgép megfelelő adagolással biztosította az elégséges magot, s hatékonyabb volt a szórva vetésnél. A Jetro Tull által szerkesztett vetőgép azonban a 18. század elején még nem tudott elterjedni, nemcsak szerkezeti hibái, hanem a fölös munkaerő miatt sem. A használható vetőgépek prototípusát a merítőkanalas vetőgépet James Coocke csak 1782-ben mutatta be. Az ekék és vetőgépek mellett más agrotechnikai eszközök is születtek: így Jetro Tull lókapája, James Sharp gabonarostája, vagy Andrew Meikle 1786-ban szerkesztett cséplőgépe, amely 50 ember munkáját volt képes elvégezni. A földművelés munkafolyamatainak gépesítése igazi sikerre azonban csak az ipari forradalom során szerkesztett eszközökkel a 19. században vezetett.

ÁLLATTARTÁS ÉS KERTGAZDÁLKODÁS

A szántóföldi növénytermelés gondjainak egy része az állattartás helyzetéből fakadt. Az ugarnyomásos gazdálkodást addig aligha lehetett felszámolni, amíg az állatállomány szerves trágyája nem biztosított elégséges talajerő-utánpótlást. A legnagyobb gondot az okozta, hogy sem a paraszti, sem az urasági birtokokon nem volt annyi vonóállat, amely elegendő trágyát szolgáltatott volna, s a többi haszonállat tartásmódja pedig alkalmatlan volt a növekvő területű szántóföldek trágyázásának megoldására. Az állattartás fejlődésében az újvilági jövevények távolról sem játszottak olyan szerepet, mint a növénytermelésben. A 16. századi Európában új baromfi volt a nagytetű pulyka és a valószínűleg Guineából származó gyöngytyúk. Ezek azonban nem befolyásolták az európai állattartás helyzetét.

A 16. században a gabonafélék minden más terméket meghaladó árnövekedése magyarázhatja, hogy miért nem fejlődött az állattartás, de a dekonjunktura időszakában fejlesztését az a tény, hogy a húsárak kevésbé csökkentek, mint a terményárak, eléggé indokolta volna. Európa keleti és nyugati fele között bizonyos munkamegosztás már a 14–15. században kialakult, az itáliai és németországi városok hússzükségletük egy részét Közép-Európából szereztek be. A keleti szarvasmarhák a 16–17. században is jelen voltak ezeken a piacokon, a magyarországi kivitel legnagyobb tételét a szarvasmarhaexport jelentette. A földműveléstől független szarvasmarhatartó körzet jött létre Közép- és Kelet-Európán kívül már a megelőző századokban az Alpokban, Északnyugat-Németországban és Dániában. De speciális állattartási körzeteket voltak Európában már a középkor óta a spanyolországi, itáliai és balkáni juhtenyésztő övezetek, amelyek sajátos tartásmóddal (*transhumance*) kapcsolódtak össze. Ezek is többé-kevésbé függetlenek voltak a földművelő gazdaságoktól.

A vonó- és haszonállatok nagy többsége azonban kapcsolatban állt a földműveléssel, hiszen mind a paraszti, mind az urasági üzemekben szükség volt a közlekedést biztosító háts- és igáslovakra, igásállatként is hasznosítható, de tejet és húst is adó szarvasmarhákra, sertésekre, juhokra s mellékesen arra a trágyára is, amit mindezek az állatok szolgáltattak.

A földművelő gazdaságokban a 16. században a jövedelemnek csak mintegy harmada származott az állattartásból, s ez a helyzet nem változott a 17. században sem. Ennek okát a tartásmódban kell keresni. A középkor századai óta nemcsak a különálló állattartó gazdaságok alapozódtak a legeltetésre, de a földműves gazdaságok állatállománya is a legelőn szerezte meg táplálékának jelentős részét. Ezért volt szükség az ugarnyomásos gazdasági rendszerben elkülönített legelőre, kaszálóra és az ugar és tarló legeltetésére is. A takarmánygabonák szántóföldi termelésével, széna készítésével kellett biztosítani az állatok téli takarmányozását, amely nehéz esztendőknél olykor megoldhatatlan feladatot jelentett. A földművelő üzem lehetőségei éppen ezért behatárolták az adott gazdaságban tartható állatok létszámát is.

A gabonatermelés túlsúlya rugalmatlanná tette a gazdaságot, amely elégséges takarmány hiányában képtelen volt az állatlétszám növelésére, akkor is, amikor az

állati termékek jó áron voltak értékesíthetők. Ebből az évszázadok óta megrögzült rugalmatlan rendszerből a kilépést ugyanúgy Németalföld és Anglia kísérlete meg, mint a szántóföldi növénytermelés rendjéből. Sőt e rendszert éppen azért óhajtotta megváltoztatni, hogy az állattartás érdekeit is érvényesíteni lehessen.

A legfőbb célkitűzés a legeltető rendszertől való függetlenedés volt. A hagyományos állattartás a nyári legeltetés, téli takarmányozás rendjére épült. A kaszálón készített széna, a szántóföldeken termelt takarmánygabona azt a célt szolgálta, hogy az állatállomány télen is táplálható legyen, amikor Európa nagy részén legeltetni nem lehetett. Ez azonban meghatározta az egy gazdaságban tartható állatok számát, amely a takarmány mennyiségétől függött. Ha ez az arány megbomlott, amire elég sok példa volt a 16–18. században is, nagymértékűvé vált az állatok téli elhullása.

Az állattartás jelentőségének fontos mutatószáma, hogy hektáronként hány állatot tartanak az adott gazdaságban. Összefoglaló adataink a prestatisztikus korszakból nincsenek, de néhány példa mutatja az állatlétszám alacsony voltát. A 18. században a keleti német tartományok parasztgazdaságaiban a vonó- és haszonállatokat közös mérőszámba összevonva 100 hektár szántóföldre 76,7 „számosállat” jutott. Ez az arány Észnyugat-Németországban 67,1, Hessenben és Frankföldön 68,8 volt. Ezeknek az állatoknak 60, 41,3, illetve 40%-a volt igavonó, azaz nélkülözhetetlen kelléke a földművelő gazdaság működésének.

Az állati termékek iránti fokozódó kereslet kielégítésének legfőbb eszköze az állatlétszám és ezzel együtt a területegységre eső állatsűrűség növelése volt. A hagyományos keretek között ez megoldhatatlan volt. A németalföldi és angol új mezőgazdaság azzal, hogy a szántóföldek egy részét takarmánytermelésre kívánta fordítani, igyekezett kilépni e hagyományos keretek közül. A cél a nyári istállózó takarmányozás volt, amely az állattartást függetleníttette volna a rétektől és legelőktől. A szántóföldön a vetésforgásban termelt füves takarmányok sokkal magasabb hozamúak voltak a réti szénánál vagy a legelők fűtermésénél. A takarmányrépa kellő mennyiségű termelése megoldotta volna a szarvasmarhák nyári takarmányozását is. A burgonya, kukorica, nemcsak emberi táplálék volt, de a sertéshizlalás eszköze is. A bíborherét, lucernát és egyéb füves takarmányokat a juhok éppen úgy fogyaszthatták, mint a szarvasmarhák és a lovak.

Az egész évi takarmányozással kerülhetett előtérbe a (hús, tej, gyapjú) hozamok növelése olyan fajták kiválasztásával, tenyésztésével, amelyek a kitérő célok megvalósítására a legalkalmasabbak, s a takarmányt is a legjobban hasznosítják. A 16–17. században a húsállatok élősúlya, a tehének tejhozama még meglehetősen alacsony, bár már ekkor is elég nagy különbségeket takar. A 16. században Schleswig-Holsteinben a sertések élősúlya 42–48 kg volt, ami a 18. századra 62,5–100-ra nőtt. Ostrában (Szászország) 1618-ban egy ökör élősúlya 325 kg, vágósúlya 173 kg. Ugyanez a 18. században Schleswig-Holsteinben 360 kg. Normandiában 400 kg. A tehének élősúlya Ostrában a fenti időpontban 250 kg, vágósúlya 100 kg. Hannoverben 1700 körül az élősúly 225–275 kg. Egy tehén évi tejhozama a laktációs periódusban Frízföldön 1571–73-ban már 1350 liter volt, de Harwellben (Angliában) 1618-ban csak 790–850 liter, Schleswig-Holsteinben

1740-ben 650–700 liter. Lille-ben (Franciaország) 1776-ban elérte az 1764 litert. Az ismeretlen németalföldi, dán, schleswig-holsteini, svájci parasztnak sokat tettek annak érdekében, hogy a kiválóítás és a keresztezés módszerével új, nagyobb hozamú állatfajtákat tenyészessenek ki. E munka eredményei a 18. század második felében Angliában, Németalföldön, Dániában és a szomszédos német tartományokban, az Alpok vidékén és Párizs környékén már tapasztalhatók voltak.

A lótenyésztésben a katonai érdekek is szerepet játszottak, ezért igen gyakran az államhatalom is közreműködött a legjobb fajták elterjesztésében. A kiváló tenyésztési eredményekre klasszikus példa az Ausztriában 1585 óta létező lipicai ménés, vagy Poroszországban az 1735-ben létrehozott cellei. A 18. században kiváló eredményeket ért el az angol lótenyésztés, amely mintája lett számos európai országnak. A szarvasmarhák kedvező tulajdonságú tájfajtáinak tudatos tenyésztése is a 18. században kezdődik. A nagytetű, jól tejelő németalföldi lapálymarhákból és a skót hegyi marhákból tenyésztették ki a Colling fivérek Angliában a shorthorn fajtát, de magas tejhozamú és vágósúlyú állatokat tartottak Frízföldön, Schleswig-Holsteinben és az Alpok vidékén is (szimmentáli, mürtzali, pinzgauai fajta).

Az állattartás a 18. századtól kezdett állattenyésztéssé válni, s ekkor születtek meg azok a speciális állattenyésztő üzemek, amelyek a piacok igényei szerint szerveződtek. Londont már a 18. század közepén körülvevették tej-, vaj-, sajt- és hústermelő üzemek, de hasonló helyzet alakult ki Párizs és más nagyvárosok körül is. A 18. századi átalakulásnak volt köszönhető, hogy Nyugat-Európa évszázadok óta először vált önellátóvá az állati termékekben. Angliát pl. a holland és dán mezőgazdaság látta el húsfélékkel, tejjel, vajjal, sajttal.

A juhok esetében különös fontossága lett a tenyésztésnek, mert a textilipar 18. században lezajló forradalma egyre nagyobb tömegben igényelt finom gyapjút, amit a korabeli szállítási feltételek mellett még nem lehetett a tengerentúlról, csak Európából kielégíteni. Ráadásul a gyapjú finomításának eszközei még kezdetlegesen voltak, így a piac megkövetelte, hogy a termelők finom gyapjút értékesítsenek, Ekkor lehetünk tanúi a finomgyapjút adó spanyol merinói juh általános elterjedésének, s ekkor kezdődik meg a merinó továbbtenyésztése abba az irányba, hogy minél vékonyabb szálú gyapjút lehessen nyírni róla. Uralkodók, mint Mária Terézia, vagy II. Frigyes karolták fel a juhtenyésztés és gyapjú-nemesítés ügyét.

Az új fajták, akár a ló-, akár a szarvasmarha- vagy juhtenyésztésben nehezebben tűrték a hagyományos extenzív tartást, így hozzájárultak az új mezőgazdaság által megkövetelt egész évi takarmányozás terjedéséhez.

A földművelés és állattenyésztés mellett a mezőgazdaság egyéb ágaiban: a rét-, legelő- és erdőgazdálkodásban, valamint a szőlő- és kertgazdálkodás területén kevésbé voltak szembetűnők a változások. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az állattartás legfontosabb körzeteiben, Németalföldön, Angliában, Brabantban, Normandiában a gabonatermelésre alkalmatlan szántóföldek jelentős hányada alakult vissza kaszálóvá vagy legelővé, s lényegesen nagyobb hasznot hozott, mint korábban. Azok a határhasználati rendszerek, amelyben hosszabban pihentetett határrészek is szerepeltek, jól alkalmazkodtak az állattartás

új feltételeihez, s megőrizték szerepüket a váltógazdaságok elterjedésének időszakában is.

Az erdők évezredek óta visszaszorulóban voltak, hiszen az egyre növekvő szántóföldek többnyire erdőirtások révén születtek meg. A tüzelő- és építőanyagokat is jórészt erdők irtása révén lehetett megszerezni, a vaskohók működése is nagy mértékben csökkentette a faállományt. A Pireneusokban a 18. században tüzelőanyag hiányában kellett bezárni kohókat. Angliában gyakorlatilag eltűntek az erdők, ezért a 16. század derekán hozott törvény szerint fát csak akkor lehetett kivágni, ha új csemetét ültettek a helyébe. Párizs környékén a 16. és 18. század közötti időben minimálisra csökkentek az erdők. A tudatos erdőgazdálkodás kialakulásának nyomait fedezhetjük fel azokban az uralkodói rendeletekben, amelyek pl. Mária Terézia esetében meghatározzák a vágási fordák idejét és az újratelepítés kötelezettségét.

A szőlőtermelés határai a 16–18. században jóval délebbre húzódtak vissza, mint a középkor századaiban. Franciaország, Itália, a Rajna-vidék, Spanyolország és Portugália, valamint Magyarország és a török uralom alatt lévő Balkán egyes területei továbbra is jelentős szőlőtermelő vidékek maradtak. Számos területen szőlő-monokultúra alakult ki, s a bor exportja fontos bevételi forrást jelentett. Így volt ez Portugáliában a portói borokkal, Itáliában a malváziával, Magyarországon a tokajival. A szőlőtermelés fejlődését nem segítette, hogy a kora újkorban nőtt a sörfogyasztás, almabort és többféle „égetett” szeszes italt is készítettek. Így Hollandiában a 17. század óta gyártottak gint, Skóciában és Írországon a 18. század óta whiskyt, Közép-Európában a 17. század óta pálinkát, Oroszországban vodkát. Francia találmány volt a konyak és a pezsgő, amely a 18. században egyre több európai országban hódított.

A szőlőtermelés és borkészítés technológiájában évszázados hagyományok őrződtek. A hozamok még nagyobb változatosságot mutatnak, mint a növénytermelésben, vagy állattenyésztésben. A legnagyobb európai szőlőtermelő országban: Franciaországban pl. a 17. század elején 12 hektoliterre becsülték a hektáronkénti átlagtermést, de az évenkénti ingadozások az időjárástól függően 2 és 30 hektoliter között mozogtak.

A zöldségkertészet fő hazája, amint említettük Németalföld volt, gyümölcsösök mindenütt előfordultak, ahol a természeti feltételek megfeleltek. Visszaesést a 16–18. században az olajbogyó-termelésben tapasztalunk. Ennek oka a háborús pusztítások mellett az volt, hogy az állati eredetű zsiradékot kezdték egyre szélesebb körben használni. Összefüggő olajfaültetvények egyedül Dél-Spanyolországban maradtak.

A 18. században azonban a vázolt új jelenségeknek csak a kezdetét tapasztalhatjuk Európa egyes régióiban. A változásokkal egyre nyilvánvalóbbá vált a peremterületek: Dél-Európa és még inkább Kelet-Európa elmaradása. Az új mezőgazdaság megszületésére ezeken a területeken még évtizedeket kellett várni.

5

VÁLTOZÁSOK AZ IPARI TERMELÉSBEN

AZ ÁRFORRADALOM MEGVÁLTOZTATTA az ipar és a mezőgazdaság középkori viszonyát, mert a korábban jellemző agráröllót ipari ollóvá változtatta. Ennek az volt az oka, hogy az élelmiszerek ára sokkal gyorsabban nőtt, mint az iparcikké, így a különbség a kétféle termék között egyre nagyobb lett. Az eredeti állapot az ipar és a mezőgazdaság viszonyában csak a 17. század második felében kezdett visszaállni.

ÚJ ESZKÖZÖK, TALÁLMÁNYOK, IPARÁGAK

A 16–18. század ipari termelésének középpontjában a bányászat és a posztóipar állt. A bányászat legnagyobb problémája a 16. század elején a bányák elvizesedése volt, amit különféle vízemelő szerkezetekkel próbáltak megoldani. Georgius Agricola, a század legjelesebb szakírója a bányászat számos kérdését tárgyalta az 1556-ban megjelent *De re metallica* című művében, közte azokat a vízemelő szerkezeteket is, amelyekkel vízteleníteni lehetett a bányákat. Pieter Moritz 1582-ben szivattyút szerkesztett ugyancsak a víztelenítés megoldására. A bányászatban a nemesfém bányákat tartották a legfontosabbnak, már csak a 15. században kibontakozott arányinség miatt is. Az amerikai nemesfém bányák megnyitása csökkentette az európai bányák jelentőségét, de azt egyáltalán nem állíthatjuk, hogy feleslegessé tette azokat. Azért sem, mert az ezüstöt többnyire rézzel együtt bányászták. A réz a legtöbb európai országban nemcsak a váltópénz alapanyagaként volt fontos, hanem a hadiiparban is mint az ágyúöntéshez szükséges bronz egyik kelléke. A réztermelés és kivitel fontos országa volt Magyarország, de a legnagyobb réztermelő Svédország volt, ahol a 17. században évente mintegy három-ezer tonna rezet termeltek. A rézpiac nagy elosztó központja azonban Antwerpen volt. A nemesfémek bányászatában fontos találmány volt az amalgámzás módszerének felfedezése, amelyben az ezüstércből higany segítségével vonták ki a

fémet. Az eljárást minden bizonnyal cseh- és magyarországi bányákban dolgozták ki, az európai tapasztalatokat alkalmazták Amerikában, a potosi bányákban.

A 16–18. századi Európában egyre fontosabb szerepet játszottak a vaseszközök. Nemcsak az ekevasak, vagy páncélingek, hanem a szögek, tűk, kerékráfok, vasajtók, fogók, zárok, reteszek is. A vasolvasztásban az előző század találmánya volt a magas kohó, az elterjedés időszaka azonban a 16. századra esett. A magas kohók fűjtatókkal működtek, s sokkal jobb minőségű vasat állítottak elő, mint korábban. I. Ferenc korában Franciaországban 460 magas kohó működött, közülük 400 az utolsó ötven évben készült. Volt olyan esztendő, amikor 25–30 új kohó kezdett el működni. A legnagyobb vastermelő Németország volt, a leggyorsabban azonban Svédország vastermelése növekedett. 1525-ben 100 ezer tonna vasból Németországban termeltek 30 ezer tonnát, Spanyolországban 15-öt, Franciaországban 10-et, Stájerországban 8–9-et Angliában 6-ot. Svédország a 16. században még nem volt a legfontosabb vastermelők között, 1620 táján azonban már 6600 tonna vasat termelt, s ez a század derekára már 17 ezer tonnára növekedett. Európa éves vastermelése egyébként a 16. században évente 60 és 100 ezer tonna között mozgott, s a 17–18. században fokozatosan növekedett. A 17. század második felében már Anglia és Svédország voltak a legnagyobb vastermelők, együttes termelésük elérte a 75 ezer tonnát. A hámorok faszénnel működtek, ezért erősen pusztították az erdőt. Az erdőirtási tilalmak nem sok eredményre vezettek. Legrosszabb helyzetben Anglia volt, így nem véletlen, hogy a fát pótló kőszén kitermelése itt volt a legnagyobb arányú. A 16. század közepén kb. 200 ezer tonna, a 17. század végén azonban már 3 millió tonna kőszént bányásztak.

A bányászat fejlődéseként szélesedő fémfeldolgozás egyik fő alkalmazási területe a fegyvergyártás volt. A bronzból készült ágyúk mellett általánosan használták a kovás puskákat és a pisztolyokat is. A fegyvergyártás fő központjai Lüttich és Brescia voltak. A hadviselés változásai fordulatot eredményeztek a várépítésben is. A régi, magas falú lovagvárak nem védtek meg az ostromágyúk ellen, ezért alacsony, széles falú szögletes bástyákkal ellátott újfajta erődítményeket kellett építeni. A kiugró bástyák alkalmasak voltak a falakat ostromló támadók tűz alatt tartására is. Az újfajta várépítés igazi mesterei az olasz mérnökök voltak (maga a mérnök kifejezés a 17. század elején eredetileg hadművészeti szakembert jelentett).

A várépítés mellett a 16–18. századi Európában érvényesült egy általános építészeti konjunktúra. Madrid, Amszterdam, London és más európai városok meghatározó építészeti emlékeinek jelentős hányada ezekben a századokban jött létre. Rómában pl. a 16. században többek között 54 templom, 60 palota, 3 vízvezeték és 35 híd épült.

A bányászat és építőipar gyors fejlődése mellett számottevő előrehaladást tapasztalhatunk a nyomdaiparban. Gutenberg 15. századi találmánya átalakította a könyvkészítést, és egyre több nyomtatott írás jelent meg. A 16. században Németországban 45 ezer, Franciaországban 25 ezer, Angliában 10 ezer, Németalföldön 8 ezer kiadvány jelent meg. A könyvek jelentős hányada hitbuzgalmi jellegű írás volt, amit a reformáció és a katolikus megújulás időszakában nem lehet csodálni. A könyvek gyors elterjedését nemcsak a nyomtatás, de a rongypapír

felfedezése is segítette. A kódexekhez képest olcsó könyvek a szélesebb társadalmi rétegek számára is hozzáférhetővé váltak. Fejlődés mutatkozott az üvegyártásban is. A legfontosabb európai központ Velence volt. A muránói üvegtárnyak egész Európában elterjedtek. Az üvegyártás fejlődése tette lehetővé a szemüvegek gyártását, amely sok idős ember életét könnyítette meg. De az üvegyártás nélkül nem született volna meg a távcső és a mikroszkóp sem, amelyek a 17. században forradalmasították a természettudományos világképet.

Itáliában és az atlanti országokban az ipar jelentős ága volt a hajóépítés. A karavella már a 15. században a legfontosabb hajótípusná vált, s lehetővé tette a tengerpartoktól elszakadó hosszabb hajóutakat is. Ezek közé tartozott Kolumbusz, vagy Magellán felfedező útja is. A 16. században a hajóépítésben kiemelkedő szerepet játszottak a hollandok, a 18.-ban az angolok. Hollandiában a hajóépítés központjaiban igen sok munkás dolgozott, mert a 16. század végén évente legalább 1000 hajót építettek. Hoorn városában 1594-ben kezdtek építeni nagy térfogatú, hosszú és keskeny hajókat, amelyeket furulyának csúfoltak. Ezek csekély vízben is jól mozogtak, és több terhet szállítottak, mint az addig használt hajók. Az angolok a 16. században még irigységgel beszéltek arról, hogy a hollandok a tenger fuvarosai és a legolcsóbb szállítók, később azonban maguk lettek a tenger uraivá, s ezt hajóépítéssel is megalapozták.

A 16–17. század nem bővelkedik technikai találmányokban, de széles körben elterjednek a korábbiak. Nincs olyan meghatározó energiaszolgáltató, mint a 19. században a gőz, de a korábbi századok találmányait, a vízikereket és a szélmalmost a legszélesebb körben alkalmazzák. Ércetörő malmokat használnak a vasolvasztáshoz, vízikerek segítségével működtetnek kallómalmokat, sokoldalúan használják fel a szélmalmost. Ez utóbbiban is a hollandok jártak az élen, akik nemcsak gabonát őröltek vele, de felhasználták a tenger kiszárítására is. A szélmalmost szivattyúkat működtettek, amelyek alkalmasak voltak a vízemelésre is. 1638-ban az Yssel gátjának megrepedése azért nem okozott nagyobb szerencsétlenséget, mert a szélmalmost által működtetett szivattyúk nagyon hamar kiszáritották az előtött területet. Az 1651-es amszterdami vízbetörés sem okozott komolyabb gondot. A hollandok alkották meg a merev alapon álló forgó testű tornyos szélmalmost, amely alkalmazkodott a szélirányhoz, ezáltal 6–16 lóerős teljesítményre is képes volt a merev malmok 2–8 lóerős teljesítményével szemben. E jól működő szélmalomszivattyúkkal 1612 és 1640 között Hollandia legtöbb tavát lecsapolták, s mintegy 45 ezer hektárt tett ki a lecsapolt polderek területe.

A technikának nagy találmányok nélkül is volt presztízse a 16–17. században. Volt olyan tudós, aki úgy vélte, hogy „a mechanika a tudományok legnemesebbike”. Ez a megkülönböztető figyelem nyilvánult meg Jacques Besson munkájában, amely „A szerszámok színháza” (*Théâtre des instruments*) címet viselte.

A textilipar területén a 16. században több találmány is segítette a termelékenyebb munkát, bár ezek még nem eredményeztek olyan forradalmi változást, mint a 18. századiak. Ezek közül a lábitós pedálos rokka a fonás műveletében szabaddá tette a kezét, és egy munkafolyamattá változtatta a fonál sodrását és csévézését. A munkaerő-megtakarításnál talán fontosabb volt a munkafolyamat

felgyorsítása, amelynek eredményeként több fonál állt a szövőszékek rendelkezésére. Először 1530 táján említik a források, a század második felében már általánosan elterjedt. 1581-ben Firenzében használtak először selyemfonó gépet, amely a selyemgyártás más központjaiban is elterjedt. Németalföldön ezt vízikerekkel működtették. Egy anglikán lelkész, Wiliam Lee 1590 körül kötőgépet szerkesztett, ami megváltoztatta a fa- vagy csonttűkkel végzet kötést, amit a középkor óta ismertek. 1607-ből már rajzos ábrát ismertünk egy bolyhozógépről. A 16–17. század legfontosabb találmánya azonban a holland Van Sonnevelt nevéhez fűződik, aki 1604-ben szalagszövőszéket szerkesztett, amelynek vezérlő rúdja lehetővé tette, hogy egyetlen munkás 24 szalagot is szőhetett egyszerre. A találmányt 1621-ben már alkalmazták Leidenben, annak ellenére, hogy a céhes mesterek minden technikai újítást ellenállással fogadtak.

Az európai textilipar legfejlettebb központjai Észak-Itáliában és Németalföldön voltak. Ugyanakkor a különböző textilipari ágaknak több európai központja is kialakult. A barhentszövés fő központjai Észak-Itáliában voltak, (a barhent a gyapot és a vászon keveréke), a posztóipar legfontosabb városává a 16. században Leiden és egy kis flandriai település, Hondschoote vált. A 16. század utolsó harmadában a spanyol elnyomás elől a fejlett déli textilipari centrumokból sokan menekültek északra. Leiden vezető szerepe éppen e déli menekültek segítségével alakult ki. A század derekán mintegy 10 ezer vég posztót gyártottak a városban, 1584-ben ez a szám elérte a 27 ezret, a 17. század elején pedig évi 70 ezer és 120 ezer között mozgott. A déli városok posztóiparának lehanyagolása teremtett lehetőséget az északiak felemelkedésére.

A legfontosabb nyersanyagszállítók, még a 16. században is Spanyolország és Anglia, az olasz városok számára pedig a dél-itáliai tartományok voltak. Az angol posztógyártás csak a következő században nőtt fel más európai centrumok mellé. A posztógyártás központjainak áthelyeződése mellett Németalföldön más változásokat is tapasztalunk. A déliek áttelepülése miatt lett pl. Haarlem a vászonipar hollandiai centruma. A vászonfeldolgozás azonban Európa más tájain is jelentős volt, így Szászországban, Sziléziában és az Alsó-Rajna vidékén. A hanyatlás előtt fejlett volt Flandria és Brabant lenfeldolgozása, Poitou-ban és Bretagne-ban kendervásznat készítettek.

VÁROSOK, CÉHEK, MANUFAKTÚRÁK

Az észak-itáliai városok hanyatlása a 16–17. században nemcsak a háborúkkal volt kapcsolatban, de a kereskedelmi utak eltolódásával és a piacok beszűkülésével is.

Az európai gazdaságban a 16–17. században a céhes ipar még nem veszítette el azt a funkcióját, hogy szervezze az ipari termelés nagy részét. A céhek monopolizálták a termelést, és a céhes műhelyek nyersanyagbeszerzését és a késztermék értékesítését is kézben tartották. Állandó harcot folytattak a céhen kívüli iparosok (a kontárok) ellen, akik igyekeztek megtörni a céhek monopóliumát. A németalföldi Ypres céhmesterei pl. évszázadokon keresztül igyekeztek posztókészítési

privilegiumaikat érvényesíteni a környező falvak lakóival szemben, egyre kevesebb sikerrel. A céhes műhelyek belső tagozódása olyan volt, mint a középkor századaiban, a kistüzem tulajdonosa, a mester inasokat foglalkoztatott, akik tanulták a mesterséget, valamint segédeket, akik a mesterrel együtt készítették a piacra szánt terméket. A 15. századi itáliai városokban már voltak olyan szervezetek, a compagníák, amelyekben, ha a késztermék több munkafolyamat eredménye volt, szövetséget alkottak, és a piaccal közvetlen kapcsolatban lévő céh többnyire függésbe vonta a többieket. Ezt a függőviszonyt gyakran a kereskedőgildék teremtették meg.

Az ipar új szervezeti formái azonban nem a compagníák révén születtek meg, hanem a falusi háziipar tömegtermelésbe való bevonása révén, az ún. kihelyezéssel, megbízásos rendszerrel (*Verlag system*). A kihelyezéssel rendszerben, vagy megbízóiparban is a piaccal kapcsolatban lévő szervezik a termelést, de ezek nem valamelyik céh tagjai, hanem tőkés vállalkozók voltak. A textiliparban kisebb falvak lakói is értettek a fonáshoz-szövéshez, hiszen saját ruházatukat évszázadok óta maguk készítették. A tőkés vállalkozó ezt a lehetőséget használja ki a céhek szabályainak és kötöttségeinek megkerülésére. A falu bevonása a termelésbe nagy lehetőségeket jelentett. Nem volt véletlen pl. Firenze textiliparának lehanyagolása, mert a városnak nem volt olyan környéke, amelynek paraszti lakosságát be lehetett volna vonni a termelésbe. A háziipar körülményei közt született készterméket a piaccal kapcsolatban lévő vállalkozó értékesítette, és a nyersanyagot is ő biztosította a termelőnek. Hiába dolgoztak ezek a megbízottak saját eszközeikkel, termelési önállóságukat elveszítették. Igen gyakran ez történt azokkal a városi kézművesekkel is, akiknek a megbízók adták át a parasztok által készített fonalat, vagy más félkész árut, és az általuk előállított készterméket piacra vitték. A posztókészítés ebben a rendszerben is úgy történt, mint korábban, az egymástól független kistermelők önállóan dolgoztak, a termelés összhangját a megbízó vállalkozó teremtette meg. Flandriában a paraszti háziiparra épülő új termelési rendszert *draperie rurale*-nak nevezték.

Az új, megbízásos rendszernek kritikus pontja a minőség volt. A városi céhes ipar a minőségre hivatkozva védelmezte monopóliumait és utasított el minden céhen kívüli termelést. A tőkés vállalkozó azonban időnként jobb öre volt a minőségnek, mint a céh, hiszen a készterméket csak akkor fogadta el, ha el is tudta adni a piacon. Jellemzőnek tekinthetjük a flandriai kis mezőváros, Hondschoote esetét, ahol a céhen kívüli termelők a draperie rurale keretei között nemcsak megfeleltek minden minőségi igénynek, de a 16. században egy könnyű posztófajtaival (*sayetterie*) túlszárnyaltak minden városi posztógyártást. 1566-ban Hondschoote iparosai már több mint 96 ezer vég posztót állítottak elő. Sok adat bizonyítja, hogy a 16. században a draperie rurale soha nem látott fejlettségi színvonalat ért el. A megbízóipar olyan szervezeti keretet jelentett, amellyel a korai újkorban meg lehetett teremteni a tőkés vállalkozásokat az ipar egyes ágazataiban.

Az ipari termelésnek azonban voltak olyan területei, amelyekben nem érvényesültek, nem is érvényesülhettek a céhes szabályok. Ilyen volt pl. a hajóépítés. Nehéz lett volna elképzelni, hogy egy hajó elkészülhet egy céhes kismester üzemében, vagy akár több megbízás eredményeként. Létrehozásához különféle

mesteremberek, ácsok, asztalosok, lakatosok stb. összehangolt munkájára volt szükség, s mindenki csak egy részfolyamatot végzett a késztermék előállításában. Nem voltak céhek a 15. században megszületett nyomdászatanban és a hozzá kapcsolódó papíriparban sem. Ennek oka az volt, hogy a nyomdaipar kialakulásakor már nem érvényesülhetett a szigorú céhkényszer. Ezen kívül is volt még jó néhány iparág, amelyből hiányzott a céhes rendszer (kelmefestés, szőnyegkészítés, porcelángyártás, üvegipar, hadiipar). Az esetek többségében a termék elkészítéséhez közös műhelyre volt szükség, ahol a munkások az egységes munkafolyamat egy részelemét végezték. Míg a megbízóiparban minden termelő valójában önálló munkát végzett, és a termék árában kapta meg munkája ellenértékét, a centralizált üzemből valódi bér-munka folyt. Ezeket a műhelyeket a szakirodalom centralizált manufaktúráknak nevezi, szemben a kihelyezéssel szétszórt manufaktúráival.

A manufaktúra a modern ipar gyárainak előzménye, azzal a különbséggel, hogy a termelés nem gépek segítségével, hanem kézi munkával folyik. Az európai ipar a 18. század derekán tette meg az első lépést a modern gyáripar kialakítása felé, az ipari forradalomnak nevezett változások kezdetével. Ezek a változások ugyanúgy a textiliparban mentek végbe, mint a korábbi századok átalakulásai.

AZ ANGOL TEXTILIPAR

A 13–14. századi textilipar vezető régiója Észak-Itália, a 15–17. században Németalföld került az élre, a 18. században Anglia vette át a vezető szerepet. Ez a szerepváltás nem volt független Anglia gyarmati hatalom voltától. Eric Hobsbawm, a forradalmak korának történetírója állapította meg, „az angol pamutipar, akárcsak más országoké, eredetileg úgy fejlődött ki, mint a tengerentúli kereskedelem mellékterméke”. A pamutipar alapjául szolgáló gyapot először az amerikai déli tartományok rabszolgatartó gazdaságaiból, majd Indiából is korábban soha nem tapasztalt mennyiségben özönlött Angliába. E nyersanyagdömping eredményeként az angliai pamutipar hihetetlen mértékben fejlődött. 1750 és 1769 között, alig két évtized alatt a pamutkivitel több mint tízszeresére nőtt, elsősorban a gyarmatokba. A kivitellel arányosan emelkedő haszon lehetőséget teremtett, hogy olyan befektetések szülessenek, amelyek túllépik a hagyományos kereteket, amelyek ilyen mértékű növekedésnek már nem tudtak megfelelni. Elsősorban a szövőipar meglévő, részben a 12–13. századi kézműipari forradalom eredményeként, részben a 16–17. századi átalakulás eredményeként született technikája és technológiája volt alkalmatlan e megnövekedett feladatok ellátására. Ilyen körülmények között születtek meg az első találmányok. 1733-ban szerkesztette meg John Kay a repülő vetélt, amely felgyorsította a szövőszekek munkáját. Van Sonneveld találmánya, a szalagszövőszék teljesítményét behatárolta a kereszt-szálakat mozgó vetélt viszonylag lassú mozgása. A termelékenység azzal volt fokozható, ha a kereszt-szálak áthúzása lényegesen gyorsabban történik. Ezt a feladatot oldotta meg Kay újítása. Az ő és kortársai találmányáról vélekedett úgy Hobsbawm, hogy rendkívül „szerények” voltak, nem haladták meg a műhelyükben

kísérletező értelmes iparosok szellemi színvonalát és mesterségbeli tudását. Egy jó időben született ötlet mégis forradalmi változásokat eredményezett.

A szövés felgyorsulása nagy igényt gerjesztett az alapanyagként szolgáló fonál iránt. A 16. században a lábitós rokka elterjedése nemcsak egyenletes vastagságú fonalat eredményezett a guzsalyhoz képest, de termelékenyebb is volt, azaz több fonal előállítását tette lehetővé. A repülő vetélővel felszerelt szövőgépek igényét azonban nem tudta kielégíteni. A fonálínséget a fonógép megalkotásával kellett kielégíteni. James Hargreaves, egy írástudatlan takács és ács volt az első mozgó kocsis fonógép szerkesztője, amelyet leányáról „fonó (Spinning) Jenny”-nek nevezett. Sir Richard Arkwright textilgyáros 1768-ban alkotta meg azt a fonógépet, amely olyan erős pamutfonalat készített, amely a lánccal is vetekedett. Samuel Crompton viszont olyan gépet szerkesztett, amely az addigiak előnyeit egyesítette (ezért is nevezték öszvérnek), és rendkívül finom szálát tudott előállítani.

A szövés forradalmasodásában Kay repülő vetélője csak a kezdeti lépés volt. A későbbiekben Cartwright szövőgépe volt az (a francia Jacquard találmányával együtt), ami általánosan elterjedt egész Európában. Edmund Cartwright eredeti foglalkozása pap volt, technika iránti érdeklődése eredményezte 1785–90-ben a róla elnevezett szövőgép megszerkesztését. Mind a fonógépek, mind a szövőgépek bevezetése nagy társadalmi ellenállásba ütközött. A textilipari munkások, munkahelyeiket féltve igyekeztek lerombolni az új gépeket. Ez történt 1768-ban Hargreaves találmányával és 1779-ben Arkwright gyárával is, ahol bevezette saját találmányát. Ellenállásba ütközött Cartwright szövőgépének bevezetése is.

Csak idő kérdése volt, hogy mikor vetődik fel a különböző gépek energiaellátásának igénye, amelyeket már sem emberi erővel, sem a vízikerekek, sem a szélmalom erejével nem lehetett mozgatni. A gőzgépek diadalútja csak a 19. században következett be, de az első találmányok már a 18. században megszülettek. A gőz nyomását és feszítő erejét már a klasszikus antikvitás is ismerte (Heron labdája). Az első modern kori kísérletek nem sok eredményt hoztak (Papin-fazék). Működő gőzgépet Thomas Newcomen szerkesztett 1698-ban, amit a bányák víztelenítésére használtak, meglehetősen gyenge hatásfokkal. Agricola és Moritz vízemelő szerkezetei nem jelentettek végső megoldást, különösen a mélyművelésű bányáknál. Newcomen szerkezete valójában nem a gőz erejét, hanem a levegő nyomását, a vákuum szívó hatását használta fel a szivattyúzásnál. Valódi gőzgépet más próbálkozások (pl. Thomas Savery) után James Watt szerkesztett 1763–64-ben, amikor Newcomen gőzgépét tanulmányozva rájött, hogy a gépben a kondenzátort külön kell választani. 1774-ben Bultonnal együtt készítette el az új gőzgép modelljét, majd ezt 1784-ben tökéletesítette. A gőz igazi jelentőségét a közgondolkodás azonban csak a 19. században Fulton gőzhajójának, majd Stephenson gőzmozdonyának megalkotása után ismerte fel.

A 16–18. század európai iparfejlődése az átmenetiség minden jegyét magán viseli. A 16–17. században néhány új találmány mellett inkább csak a korábbi századok felfedezéseinek általános elterjedésére és gyakorlati alkalmazására került sor, a 18.-ban pedig a következő század változásainak előkészítésére.

6

A KERESKEDELEM

A KORA ÚJKORI KERESKEDELEM SZÍNTEREI

A KORA ÚJKORI KERESKEDELEM sok szempontból a késő középkor folytatását jelentette. Egyik legfontosabb színtere még most is a **Földközi-tenger** térsége volt. A 16. század végéig az észak-déli áruforgalomban nagy szerepet játszottak az észak-itáliai városok. Az itteni kereskedelemben szinte mindenféle árucikk megfordult: a helyi termékek (olaj, bor, gabona, textíliák stb.) mellett a Levante-kereskedelem áruai (fűszerek, illatszerek, festékanyagok, timsó stb.) és északról származó importtermékek is (fémek, hering, fa, bőr, élőállat stb.).

A köztudatban még mindig erősen él az a vélekedés, hogy az oszmán birodalom mediterráneumi hódításai okozták a kora újkorban az itáliai városok, és ezzel együtt a Levante-kereskedelem hanyatlását, mert a törökök megakadályozták a keleti kereskedelmet. Valójában azonban az oszmán expanzió nem zárta le a keleti kereskedelmi utakat, egyedül annyi változás történt, hogy a kereskedelem után szedett vámok a középkortól eltérően most nem a bizánci vagy egyiptomi, hanem a török kincstárba folytak be. Tagadhatatlan, hogy a háborús időszakok, mint például az 1499–1502 közötti velencei–török háború, vagy Spanyolország szinte állandó hadakozása az iszlámmal gyakran okozott zavarokat a Levante-kereskedelemben, de meg nem szüntette azt. Folyamata akkor sem szakadt meg, amikor a portugálok megtalálták az Indiába vezető tengeri utat, s megpróbálták a fűszerek (s különösen a bors) szállítási útvonalát ide áthelyezni. Az óceáni kereskedelem ugyanis nem jelentett egyértelmű előnyt a portugálok számára az árak és a minőség versenyében. Az Afrika megkerülésével járó óceáni hajóút magas költségekkel és nagy kockázattal járt, s Portugália nem rendelkezett olyan árukkal, melyek Ázsiában eladva gazdaságosabbá tehetnék volna a hosszú hajóutat. Nemesfémért kellett vásárolnia, és a fűszerszállítmányoknak fedezni kellett az odavezető út költségeit is. Ugyanakkor a trópusokat átszelő hosszú tengeri út, a sós pára és nedvesség sokat rontott az importfűszerek minőségén. Az, hogy a

17. század folyamán az itáliai kereskedők szerepe lecsökkent, annak volt a következménye, hogy ekkorra újabb európai szereplők (angolok, franciák, hollandok) is megjelentek ebben a térségben, komoly konkurenciát teremtve az itáliai kereskedőknek. A kora újkorban a Földközi-tenger egyáltalán nem vált periférikus helyzetté. A Levante-kereskedelemben leghamarabb Franciaország vetette meg a lábát, amikor a Habsburgok legfőbb európai ellenlábasaként 1555-ben előnyös kereskedelmi szerződést kötött a Portával. A 17. században az angolok és hollandok szintén jogot nyertek a szultántól arra, hogy saját jogon hajózzanak és kereskedjenek.

Közép-Európa ugyancsak fontos kereskedelmi térséget jelentett, ahol jelentős érdeklőhelyek és ipari központok voltak. Lebonyolításában különösen Dél-Németország játszott fontos szerepet, hiszen a Rajna és a Duna távoli tájakat összekötő hajózható vízi útja már a középkortól fogva jelentős szerepet töltött be a transzkontinentális kereskedelemben. A Rajna folyásirányából következően Közép-Európa kereskedelme elsősorban Németalföldre (Antwerpenre, majd Amszterdamra) irányult, de a régióon belül is több jelentős vásárhely alakult ki (Lipcse, Frankfurt, Augsburg, Nürnberg, Köln). A 16. században Németország központi helyet foglalt el az európai gazdasági rendszerben. A délnémet kereskedőházak a kezdetektől érdeklődést mutattak a földrajzi felfedezések kínálta lehetőségek iránt, s hagyományosan jó itáliai kereskedelmi kapcsolatokat ápoltak. Az 1505-ben Indiába menő hét portugál hajóból például hármat délnémet cégek szereltek fel és indítottak útnak. A Welserek már a 16. század elején birtokokat szereztek a Kanári-szigeteken, ahol cukornádültetvényeket alakítottak ki. Lerakatuk volt Sevilleban és az Újvilágban (Hispaniola szigetén), sőt később egész Venezuelát megkapták. A délnémet kereskedőtársaságok egyúttal jelentős ipari (döntően bányai) vállalkozások is voltak. Az augsburgi Fuggerek például Tirolban, Karintióban, Sziléziában, Magyarországon, Szászországban egyaránt érdekeltek voltak arany-, ezüst-, réz- és ólombányákban, sőt még az amerikai ezüstkitermelésben is.

A délnémet kereskedő- és bankházak közül a Fugger-ház volt a legjelentősebb, sőt gazdaságtörténeti szempontból egyesek a 16. századot a „Fuggerek évszázadának” is nevezik. A cég tőkéje a század közepén mintegy 5 millió aranyforintot tett ki. Egyetlen más kereskedőház sem rendelkezett a korban hasonló nagyságrendű tőkével. A délnémet kereskedőházak üzletvitelében az árukereskedelemtől fontosabb szerepet játszottak a pénzügyletek. Jelentős kölcsönöket folyósítottak az európai uralkodóknak, különösen a spanyol és osztrák Habsburgoknak. A 16. század végétől, a 17. század elejétől megindult hanyatlásuk is elsősorban a visszafizetetlen hatalmas hitelek miatt következett be. Kereskedelmi tevékenységükben ugyancsak a politikai események okoztak komoly károkat. Antwerpen spanyol feldúlása például igen súlyosan érintette az ottani délnémet kereskedelmi pozíciókat. A harmincéves háború pusztításai tovább gyengítették a délnémet kereskedelmet. A 16. század végétől a távolsági kereskedelemben a magánvállalkozók kezdtek visszaszorulni, mert a fejedelmek és a városok egyre több korlátot emeltek, monopóliumot állítottak fel. A hitel- és hadikiadási szükségletek növekedése miatt a kormányok bevételeik gyarapítása érdekében állami gazdasági előnyök elérésére törekedtek. A kora újkorban még Ausztriában és

Poroszországban is alapítottak privilegizált, tengerentúli kereskedelemre szerveződött állami érdekeltségű társaságokat.

A kora újkori Európa harmadik nagy kereskedelmi régiója a **Balti- és az Északi-tenger** térsége volt, amely a középkorban szinte kizárólag az északnémet Hanza-szövetség ellenőrzése alatt állt, de a 16. század közepétől jelentősebb arányban kezdett ide benyomulni a holland kereskedelem is. A 16. század végén a Sundon áthaladó hajók többsége holland volt. Amszterdam lett egész Európa legfőbb gabona- és fapiaca. A középkorban meghatározó szerepet játszó kereskedők mellett tehát itt is új versenytársak jelentek meg, akik megszüntették a Hanza korábbi hegemóniáját. Ennek ellenére az északnémet kereskedelem nem hanyatlott le, sőt 1600 körül újabb virágkorát élte, jóllehet a Hanza politikai szerepe ekkorra már valóban lehanyatlott. A földrajzi felfedezések nem idézték elő az északi kereskedelem visszaszorulását, éppen ellenkezőleg: az új lehetőségek az itteni hajózásra is ösztönzően hatottak. A 16. században és a 17. század elején az Atlanti-óceánon közlekedő összes spanyol, portugál vagy holland hajó száma alig érte el az 1%-át annak a hajóforgalomnak, amit a hollandok évente a Sund-szoroson keresztül a Balti-tengerre küldtek.

Az északi kereskedelem 16. századi megélénkülésének több oka volt. A növekvő hajóforgalom, a hatalmi törekvésekhez szükséges egyre nagyobb hadiflotta-építések gyorsan Európa-szerte élénkülő keresletet teremtettek a hajóépítéshez szükséges fa iránt, amely döntően a Balti-tenger térségéből származott. De a Balti-tenger országából származott az a gabona is, amelyet Németalföld vagy az Ibériai-félsziget a 16. században már egyre nagyobb mértékben importált. A németalföldi szabadságharc kirobbanása kedvező kereskedelmi helyzetet teremtett az északnémet városok számára: egyre kevesebb németalföldi hajó merészkedett az Ibériai-félszigetre, így itt új lehetőségek nyíltak meg a Hanza-kereskedők előtt. Helyzetüket könnyítette az is, hogy az országaik közötti ellenséges viszony miatt angol hajók sem nagyon látogatták a spanyol kikötőket. A spanyol kereskedelem ugyan nagy kockázattal járt, de nagy hasznot is hozott, így a 16. század második felében északnémet nemesek, sőt fejedelmek is részt vettek benne. A nyugat-európai és gyarmati áruk fő balti-tengeri piaca Lübeck volt. Az északnémet városok többsége számára a harmincéves háború, s a mecklenburgi és pomerániai kikötők ezt követő tartós svéd uralom alá kerülése jelentett valódi törést. A 17. század második felétől Lübeck helyett Hamburg lett a térség legfontosabb kikötővárosa, amely a 18. században az európai piacokra kerülő gabona fő kereskedelmi központjává is vált. Azt követően, hogy Anglia elveszítette észak-amerikai gyarmatait, Hamburg számára lehetőség nyílt a közvetlen amerikai kereskedelmi kapcsolatok kialakítására.

A negyedik nagyobb európai kereskedelmi térséget az **Atlanti-partvidék** jelentette, Gibaltártól Amszterdamig. A délnémet kereskedelmi régióval együtt tulajdonképpen ez kapcsolta egymáshoz az északi és a mediterrán kereskedelmet. A Lisszabon–Antwerpen közötti áruforgalom további szállítási útvonalai nemcsak életben tartották, de meg is erősítették az északon és délen egyaránt folyó kelet-nyugat közötti kereskedelmet. A 16. században Lisszabon nemcsak az Atlanti-

partvidék kereskedelmének, hanem egyúttal a korabeli világkereskedelemnek is a központja volt. A 17. század első felében Franciaország partjainál Richelieu a francia hajók monopóliumává tette a hajózást, azaz francia kikötőből csak francia hajó vihetett ki árut. Az európai piacokon elsősorban a Colbert idején létrehozott, luxus-termékeket (tükör, parfüm, púder, gobelin, szőnyeg stb.) előállító manufaktúrák termékei találtak vevőkre. Északnyugat-Európában előbb Antwerpen (16. század), majd Amszterdam (17. század), végül Hamburg (18. század) és London lett mind a partvidéki, mind pedig a tengerentúli kereskedelem központja.

A kereskedelem belső, európai élénkülése mellett a kora újkor Európa tengerentúli expanziójának korszakát is jelentette. Az eddigi európai kereskedelem így világkereskedelemmé szélesedett, amelyben a 16. század folyamán a portugálok és spanyolok, a 17–18. században pedig a hollandok és angolok játszották a fő szerepet. Ez azonban még nem jelentette azt, hogy a főbb kereskedelmi utak áthelyeződtek volna az atlanti térségbe, és a Balti- vagy Földközi-tenger periférikus helyzetbe süllyedt volna. A kereskedelem alapvetően Európán belül folyt, amit a tengerentúli kereskedelem fokozatosan és egyre növekvő mértékben egészített ki. Rendszeres és jelentősebb áruforgalomról az Atlanti-óceánon ténylegesen csak a 19. századtól beszélhetünk. Az újonnan felfedezett tengerentúli területek gazdasági jelentősége az európai gazdaságra nézve hosszú ideig még periférikus maradt. A kora újkori interkontinentális kereskedelemnek két fő területe volt: az ún. ázsiai és az amerikai kereskedelem. A kettő lényegesen különbözött egymástól. Európa Ázsiából arany ellenében mindenekelőtt luxustermékeket hozott be, továbbá fűszereket, gyapotot, cukrot, teát, kávé, festékanyagokat. Az ázsiai kereskedelem a tengerpart mentén létrehozott támaszpontok rendszerére épült, anélkül, hogy az azok mögötti belső területeket meghódították volna. Ebből következően az ázsiai területeken tartózkodó európaiak száma a 16. század végén sem volt különösebben számottevő (max. 25–30 000), míg az Újvilágban, ahol a partvidéken történő megtelepedést a belső területek gyarmatosítása követte, ugyanakkor már kb. 120 000 európai élt. Az ázsiai kereskedelem először a portugálok kezén volt, akik Ceylonra, Malakkára és a Szunda-szoros szigeteire alapozták tengeri hatalmukat, majd a 16. század második felében már Kína és Japán irányába is tájékozódni kezdtek. A mintegy 150 földrajzi hosszúsági fokot átfogó térségre kiterjedő támaszpontjaikra alapozva ellenőrzésük alá vonták az Indiai-óceánt, valamint az Európa és India közötti tengeri kereskedelmi forgalmat. A különböző indiai és maláj uralkodókkal olyan szerződéseket kötöttek, melyek kereskedelmi monopóliumokat biztosítottak a portugáloknak. A portugálok indiai és távol-keleti tevékenysége összességében azonban mégsem volt annyira jövedelmező, mint ahogyan az esetleg a köztudatban él. Az 1497–1572 között Hátsó-Indiába küldött 625 hajóból (évente átlagosan 8–9) csak 315 érkezett vissza, tehát közel 50%-os veszteséggel kellett számolni. Az Indiából közvetlen tengeri úton érkező ún. „atlanti bors” például csak akkor lett komolyabb vetélytársa a „levanti borsnak”, amikor a 17. században a hollandok vették át az Indiai-óceánon a portugálok helyét. A portugálokhöz hasonlóan a hollandok is monopóliumokra épülő kereskedelmi rendszert hoztak létre Ázsiában. Míg a portugálok

és hollandok Ázsiában elsősorban szigeteken (Ceylon, Szumátra, Jáva stb.) létesített támaszpontokra alapozták kereskedelmüket, az angolok az indiai szárazföldön, a partvidéken vetették meg a lábukat (Bombay, Madras), ahonnan azután majd a belső területekre is előrenyomultak. Délkelet-Ázsián, Indián és a Távol-Keleten túl az ázsiai kereskedelemnek egy másik színtere is volt: Szibéria. Az Asztraháni Kánság meghódításával (1552) Oroszország előtt megnyílt az út kelet felé, és 1581–1644 között uralmát kiterjesztette az alig lakott Szibériára, ahol a Sztogánov-család három generáción át monopóliumjogot szerzett a szőrmekereskedelemre.

Az **amerikai kereskedelem** az Újvilágban létesített gyarmatokra épült, s nem helyi uralkodókkal vagy törzsekkel kötött szerződésekre. A 16. században e téren még a spanyolok játszották a fő szerepet, de a hollandok, franciák és angolok is korán megjelentek. A spanyolok számára Amerika elsősorban nemesfémforrást jelentett, továbbá cukrot, gyapotot. A portugálokhöz hasonlóan a spanyolok is állami monopóliumként kezelték a tengerentúli kereskedelmet. Minden újvilági áru csak Spanyolországba érkezhett, s minden európai áru is csak Spanyolországon keresztül juthatott el az óceán túlsó partjára, tehát az amerikai gyarmatokkal folytatott kereskedelem kizárólag spanyol közvetítéssel volt lehetséges. Ez a szigorú monopóliumrendszer azonban már a 16. század közepétől kezdett szétrepedezni, mert a csempészet egyre nagyobb méreteket öltött. A spanyol (döntően sevillai) kereskedők elsősorban a nemesfémszállításokra figyeltek, s fokozatosan kivonultak mind az egyéb gyarmati termékek (cukor, gyapot stb.), mind a gyarmatok számára szükséges európai termékek (főleg iparcikkek) kereskedelméből. Az Európába irányuló ezüstszállításokon túl (melynek 1590 és 1600 között volt a csúcspontja) az Afrikából Amerikába irányuló rabszolga-kereskedelem is kizárólagos spanyol monopólium volt. Spanyolország azonban nem rendelkezett elegendő hajóval ahhoz, hogy a gyarmatok rabszolgamunkaerő-igényét kielégítse, s arra kényszerült, hogy a rabszolga-kereskedelem (*assiento de negros*) jogát idegeneknek bérbe adja. Már a 16. században kb. 900 000 néger rabszolgát szállítottak az Újvilágba, a 17. században pedig ez a szám mintegy 2,5 millióra emelkedett. A rabszolga-kereskedelem dinamikus növekedése összefüggésben állt az európai betegségeknek az indiánok körében okozott hatalmas pusztításaival, s azzal, hogy a spanyol korona már a 16. század első felében megtiltotta az indiánok rabszolga sorba taszítását. Az *assiento de negros* jogát az utrechti békével (1713) Anglia szerezte meg. 1680 és 1786 között az angol hajók csak az amerikai spanyol gyarmatokra több mint 2 millió néget, azaz évente átlagosan 20 000-t szállítottak. A 18. században Liverpool volt a rabszolga-kereskedelem „fővárosa”.

A 17. századtól Észak-Amerikában kialakuló angol és francia gyarmatok tovább szélesítették az újvilági kereskedelem palettáját, amelyben még a spanyolokkal szembeni kalózkodás is helyet kapott. A magánvállalkozást folytató kalózkodók sok esetben az angol, holland és francia kormányok is pártfogolták. Amerikában a holland kolóniák nem bizonyultak hosszú életűnek, az angol és francia konkurencia kiszorította őket. Franciaországban a 17. század első felében kapott komolyabb lendületet a gyarmatosító politika, melynek középpontjában Kanada és az Antillák szigetei álltak. Kanadához kapcsolódóan a szőrme, az Antilláknál

pedig a rabszolga- és cukorkereskedelem volt jelentős. XIV. Lajos korában szereztek meg a franciák a Mississippi alsó folyásvidékét, s nevezték el Louisianának. A francia kolonizációs lendület azonban elmaradt az angol aktivitás mögött. A 18. század közepén például az amerikai francia gyarmatokon összesen kb. 90 000 francia élt, míg az angol gyarmatokon már kb. 1 millió angol. Anglia a 17. század elején vetette meg a lábát Észak-Amerikában (Virginia), ahonnan fokozatosan szorította ki európai riválisait. 1655-ben Spanyolországtól megszerezte Jamaicát, 1667-ben Hollandia kényszerült lemondani Új-Amszterdammról (a későbbi New Yorkról), az utrechti béke (1713), majd a hétéves háború (1756–1763) után Franciaország volt kénytelen átengedni Új-Fundlandot, Kanadát és Louisiana egy részét. A 18. század végén az amerikai gyarmatokra irányuló angol export 78%-át iparcikkek, késztermékek jelentették. A másik fontos árucikket itt is a rabszolga jelentette: 1715-ben a 13 észak-amerikai gyarmaton 60 000, 1776-ban viszont már 460 000 néger élt. A rabszolga-kereskedelemmel foglalkozó Új Királyi Afrika Társaság tulajdonosai között nemcsak olyan neves és illusztris személyek szerepeltek, mint John Locke, vagy Shaftesbury grófja, York hercege, hanem maga a királyi ház is.

A SZÁLLÍTOTT ÁRUK

A kora újkori kereskedelem elsősorban az importra épült, arra, hogy adott területen bizonyos termékek iránt volt kereslet, így megérte azt oda szállítani. Az export többnyire az importszükségletek ellentételezését és más területek importigényét elégítette ki. A korban a mezőgazdaság termelékenységének nem tudott lépést tartani a demográfiai növekedéssel. Ez Európa-szerre nagy keresletet támasztott az élelmiszerek iránt, s felhajtotta azok árát. A legkeresettebb és legjövedelmezőbb kereskedelmi árucikk a gabona lett. Egy öttagú antwerpeni kézműves család például 1596–1600 között kénytelen volt keresetének 78,5%-át élelmiszere fordítani, és ebből egyedül a kenyérré 49,4%-ot kellett kiadni. A gabona iránti nagy keresletet erősítette még az a körülmény is, hogy a szárazföldi szállításokhoz, a szinte állandósuló háborúk hadseregeihez kapcsolódóan jelentősen megnőtt a lóállomány, mely egyre több takarmányt igényelt. A Nyugat-Európában piacra került gabona jelentősebb hányada Kelet-Németország, Lengyelország és a Baltikum területéről származott. A korszak legfontosabb gabonaexportáló kikötője Gdańsk volt, ahonnan például 1618-ban 1 382 000 mázsa gabonát szállítottak ki. A balti térségből származó gabona fő felvevőpiaca Németalföld, Franciaország, Itália és az Ibériai-félsziget volt. A termelő és felvásárló térségek közötti közvetítő kereskedelemben a hollandok játszottak vezető szerepet. A Földközi-tenger térségében a 16. században még Velence kezében volt a gabonakereskedelem. Egyes becslések szerint a tengeri gabonakereskedelem évi 1–2 millió mázst tett ki, ami a mediterráneumi fogyasztásnak kb. 1%-át jelentette. A gabonakereskedelemmel összefüggésben kell említeni a maláta- és sörszállításokat is, hiszen alapanyaguk az árpa volt. A kora újkorban az északnémet Hanza-városok voltak a legjelentősebb sörfőzők és sörexportálók, legfőbb felvevőpiacukat pedig Skandinávia jelentette.

A gabona mellett a másik legkeresettebb áru a vágómarha volt. A növekvő városok, de főleg a nagy létszámú hadseregek és a fejedelmi udvarok komoly keresletet támasztottak. A magyar marhák piacát elsősorban Dél-Németország és Észak-Itália jelentette, a Lengyelországból, Pomerániából vagy Brandenburgból származó jószágok a thüringiai Buttstädt piacán találtak vevőkre, míg a dán, fríz marhákat a Hamburg melletti Wedel piacán értékesítették a holland és német kereskedőknek.

A középkorhoz hasonlóan a kora újkorban is jelentős maradt a halkereskedelem, de az üzleti szereplők összetétele jelentősen megváltozott. A heringrajok vonulási irányának megváltozása érzékenyen érintette az eddigi haszonélvező Hanza-kereskedőket, és előnyös helyzetbe hozta a hollandokat. Az élelmiszerek tartósítására szolgáló só kereskedelmi forgalma szintén emelkedett: a jelentős halászatot lebonyolító, de sóban szegény északi területek komoly importra szorultak. A középkorban a Hanza hajói a francia partokról szállították az ún. „öböl sót”, a 16. században azonban északon az ibériai só kiszorította a franciát. A 16. század végi holland–spanyol konfliktusok idején a heringfeldolgozó ipar számára nélkülözhetetlen tartósítószer a hollandok a karibi szigetekről szereztek be, így ettől kezdve a só is része lett a transzatlanti áruforgalomnak. Éghajlathoz kötött exportcikk volt a bor. A mediterrán világon túl Franciaország, Rajna és Duna menti német vidékek, valamint Magyarország is termelt és exportált bort.

A bors és a fűszerek egyszerre voltak luxusárúk és tömegfogyasztási cikkek, hiszen a megélhetés szempontjából nem számítottak nélkülözhetetlenek, de a 17. században a hollandok már oly mértékben leszorították az árakat, hogy megvásárlásuk széles rétegek számára is elérhetővé vált. A Levante-kereskedelem révén érkező fűszerek központi piacát a 16. században még Velence jelentette, a közvetlenül Ázsiából származókat pedig Lisszabon. A hollandok levantei és indiai térszerzésével összefüggésben a 17. századtól Amszterdam lett a fűszerpiac központja. A fűszerek mellett a tengerentúli kereskedelem másik fontos árucikke a cukor volt, melynek termelési módjához hozzátartozott a rabszolgaság. Így az újvilági cukornádültetvények munkaerőszükséglete jövedelmező üzletgá tette az afrikai rabszolga-kereskedelmet. A hosszú tengeri szállítás közben bekövetkezett magas halálozási arány miatt a 18. században már premizálták a hajóskapitányokat, hogy a rabszolgák minél nagyobb hányada érkezzon meg épségben a piacokra. Az elsősorban élvezeti cikkeket jelentő gyarmati termékek – mint például a kávé, a tea, a kakaó vagy a dohány – iránt csak a 18. században mutatkozott komolyabb európai kereslet.

Az élelmiszereken kívül a korszakban a nyersanyagok iránti szükségletek is jelentősen megnövekedtek. A gyors ütemben gyarapodó európai hajópark, a korabeli nagy építkezések, növekvő volumenű bányászat és ipar egyre több fát igényelt. A forgalomba kerülő fa döntő többsége a Balti-tenger térségéből származott, így ezen az üzleten is főként a holland kereskedők tartották rajta a kezüket. Míg az európai kereskedők többsége rakománybiztonsága érdekében ragaszkodott a felfegyverzett kereskedelmi hajókhoz, addig a hollandok a 16. század végétől olyan új típusú hajókat kezdtek gyártani, melyek kezeléséhez kis létszámú legénység is elegendő volt. Az olcsóbb hajóárak és az alacsonyabb

fuvardíjak miatt vált a 17. században a holland hajózás és közvetítő kereskedelem a legversenyképesebbé. A holland hajózást Anglia részben politikai, katonai lépésekkel (hajózási törvény, angol–holland tengeri háborúk), részben pedig gazdasági eszközökkel tudta meggyengíteni, amikor a hollandok által forgalmazott hajóépítőfának komoly piaci vetélytársat állított. A 18. században az angolok Oroszországból szereztek be a hajógyártáshoz szükséges nyersanyagokat.

A nyersanyagok közül a fa mellett a legnagyobb kereslet a fémek, elsősorban a nemesfémek iránt mutatkozott. A 16. század folyamán jelentősen megnőtt a kitermelt és forgalomba hozott ezüst mennyisége. Az ezüst részben az európai bányákból (elsősorban Dél-Németországból), nagyobb részben pedig az Újvilágból származott. 1460–1530 között megötszöröződött Közép-Európában az ezüsbányászat, s 1523-tól kb. 1540-ig elérte az évenkénti 45–50 tonnát. Az amerikai ezüstkitermelés azonban már a 16. század közepén – évi 115 tonnával – jelentősen meghaladta az európaiat, a század végén pedig elérte az évi 260 tonnát is. Az amerikai nemesfém-behozatal fele-kétharmada a 16. században – egyéb importszükségletek beszerzésére – tovább áramlott kelet felé. Az 1580-as években például Portugália évente 1 millió spanyol dukátot adott ki ázsiai, távol-keleti árukért. A Kelet-Ázsiába irányuló nemesfém-kiáramlást a 18. században a növekvő európai kávé- és teafogyasztás tovább erősítette. A 16. század végére azonban az európai és amerikai ezüsbányák hozama jelentősen lecsökkent, így a 17. században a nemesfém-kerkedelem volumene is visszaesett. A nemesfémeken túl a réz iránti kereslet szintén jelentős volt a kora újkorban. 1540 és 1570 között például a rézárak a duplájukra nőttek, és az 1620 körüli évekre ismét megduplázódtak. A 16. században az európai réznek csaknem 50%-át az Alpok keleti térségében és Magyarországon termelték ki, a 17. században pedig Svédország lett a rézbányászat központja. A 18. században az Ural és a Kaukázus vidékéről már Oroszország is szállított rezet a nemzetközi kereskedelmi forgalomba. A 18. század végére az angol bányák a szigetországot állították a réztermelő országok élére. A színes- és nemesfémek kitermeléséhez higanyra is szükség volt, ezért a 16. században jelentősen megemelkedett a higanyfelhasználás, illetve a higanybányászat Európában és Amerikában egyaránt. A legfontosabb higanykereskedelmi központ északon Antwerpen (majd Amszterdam), délen pedig Velence (majd Genova) volt. A hadi- és ipari szükségletek növekedése miatt a vas iránti kereslet ugyancsak jelentős emelkedést mutatott. A kora újkorban Kelet-Franciaország, Németország, Észak-Spanyolország, a Keleti-Alpok vastermelésének növekedése mellett a legrohamosabban Svédország vassfeldolgozása és -exportja fejlődött. A 18. században már az orosz vas is megjelent az európai piacokon.

A len és kender szintén a jelentősebb tételben forgalmazott nyersanyagok közé tartozott. A hajógyártásnál (kötelek, vitorlák) és textiliparban egyaránt fontosak voltak. A szövetek festéséhez azonban már egyre több tengerentúlról származó színezőanyagot használtak, elsősorban a Kelet-Indiából származó indigót. A kora újkorban a textilipar szintén kezdett egyre több tengerentúli nyersanyagot (pl. gyapotot) felhasználni a hazai alapanyagokon kívül, de az importált gyapotmennyiség még a 18. század elején sem volt különösebben magas. Csak a

18. század utolsó harmadától nőtt meg a gyapotimport volumene az Észak-Amerikából történő rendszeres szállításoknak köszönhetően. (A cukortermeléshez hasonlóan a gyapottermesztés is rabszolgaerővel volt a leggazdaságosabb, így a gyapot arányának növekedése a textiliparban további ösztönzést jelentett a rabszolga-kerkedelem számára.)

A késztermékek közül a középkorhoz hasonlóan a kora újkorban is a textíliák voltak a legfontosabb árucikkek. Noha Európában csaknem mindenhol volt textilipar, többségük jóformán csak a helyi piacokat tudta ellátni, s csak bizonyos régiók – gyakran komoly középkori előzményekre is építve – termeltek akkora mennyiségben, hogy más területek szükségleteit kielégítsék. A textíliák szállításának fő iránya Európa északi és déli részein egyaránt általában nyugatról keletre vezetett. A luxuskategóriába tartozó textília, a selyem már nem kizárólag Európán kívüli importból származott, mert Itália, Franciaország, Németország vagy Csehország egyes területein is megkezdtek gyártását. A selymen kívül a kárpit szintén a luxuskategóriába tartozott. Az itáliai, németalföldi, de leginkább francia gyártású kárpitok, szőnyegek egész Európában keresettek voltak. A 17. századtól divatba jött parfümök, illatszerek többsége ugyancsak Franciaországból származott. A luxuscikkek sorában a finomkerámia és a porcelán is megjelent. Az előbbi elsősorban Itáliában, utóbbit pedig Németországban (Szászországban) készítették.

A kereskedők mindezekén túl természetesen még számos egyéb terméket is forgalmaztak. Élelmiszerek (vaj, sajt, olaj, méz, gyümölcs, rizs, zsír stb.), tüveg, vas- és fémtermékek, fegyverek, bőrök, élőállat (ló, juh, sertés stb.) dísz tárgyak, puska-por (és az előállításához szükséges nyersanyagok), fémek (ón, cink, ólom) könyvek, parókák, timsó (gyapjúmegmunkáláshoz), dísznövények tartoztak körükbe.

KERESKEDELEMPOLITIKA

A kereskedők számára alapvető kérdés volt, hogy a növekvő szükségletek kielégítésében, az importban milyen mértékben részesülnek. Az egyes társaságok igyekeztek bizonyos termékekre vagy meghatározott földrajzi térségre kiterjedően kereskedelmi monopoljogot szerezni. Spanyolországban a cortes 1542. évi döntése után például a genovaiak monopolizálták az élelmiszerekkel, gyapjúval, vassal és selyemmel folytatott kereskedelmet. Angliában I. Erzsébet idején a Londoni Kereskedelmi Vállalkozók Társasága jogot szerzett arra, hogy az országból Antwerpenbe kizárólag csak ő szállíthat posztót. Az ugyancsak angol Moszkvai Társaság többek között azzal a privilégiummal rendelkezett, hogy kizárólag csak az ő hajói használhatták a Jeges- és Fehér-tengeren keresztül Arhangelszkbe vezető tengeri utat. Gyakran maguk az uralkodók is monopóliumot vezettek be, mint például a 16. század elején Manuel portugál király a fűszerekre vonatkozóan, a spanyol korona az újvilági nemesfém- és rabszolga-kereskedelmet illetően, vagy Poroszország hercege, aki borostyánmonopóliummal rendelkezett. A kora újkorban, amikor a kereskedelem által szállított termékek kínálata szinte állandóan elmaradt a kereslet mértékétől, a legnagyobb hasznot mindig az fölözte le, aki a

terméket a fogyasztóhoz juttatta. A korszakban ez a legversenyképesebb szállítást megvalósító holland közvetítő kereskedelmet jelentette, ezért nem véletlen, hogy számos ország saját kereskedőinek (és kincstári bevételeinek) érdekeit szem előtt tartva megpróbálkozott kikerülni, politikai, vagy akár katonai eszközökkel is háttérbe szorítani a nyomasztó holland konkurenciát. Az 1651. évi angol hajózási törvény kimondta, hogy Anglia partjainál hajózni, és a gyarmatokkal kereskedni kizárólag angol hajókkal szabad. Európai eredetű árukat Angliába csak angol, vagy az adott árut előállító ország hajójával lehetett szállítani, de ez utóbbi esetben kétszeres vámot kellett fizetni. A törvény azt is megtiltotta a hollandoknak, hogy az angol partoknál halásszanak. A holland kereskedelmi érdeksélem miatt a 17. század második felében Hollandia és Anglia három tengeri háborút is vívott (1652–1654, 1665–1667, 1672–1674). 1672–1678 között Franciaország ugyancsak hadat viselt Hollandia ellen.

A holland kereskedelem visszaszorítása mellett a kora újkori uralkodók többsége államközi szerződésekkel is igyekezett országa kereskedőt kedvező helyzetbe hozni. Franciaország például 1555-ben olyan szerződést kötött a török Portával, amely szerint a levantei vizeken csak francia és velencei hajók közlekedhettek. 1654-ben Cromwell olyan szövetségi szerződést kötött Portugáliával, mely egészen 1810-ig hatályban maradt. Az angol kereskedők a portugál koronához tartozó összes területen (a gyarmatokat is beleértve) szabad kereskedelmi jogot nyertek. Tengeri szállításokhoz a portugálok angol hajókon kívül más országok hajóit nem vehették igénybe mindaddig, amíg Anglia az importigényeket saját hajóival ki tudta elégíteni. Portugáliába 1684-től tilos volt külföldi gyapjúterméket, posztót behozni, 1703-ban ez alól Anglia „felmentést” kapott. Cserébe London vállalta, hogy az eddigi francia borimport helyett portugál bort fog vásárolni.

A KERESKEDELEM SZERVEZETI FORMÁI

A kora újkorban a kereskedelemnek alapvetően két fő formája létezett: a magánérdekeltségű és az államilag szervezett kereskedelem. Spanyolországban és Portugáliában a korona monopolizálta a tengerentúli kereskedelmet. Sevillában a *Casa de Contracion*, Lisszabonban pedig a *Casa da India* tartotta ellenőrzése alatt, illetve működtette ezt a kereskedelmet. Európa nagy részén azonban a kereskedelem magánkézen volt, noha az államtól kaphatott, és általában kapott is különböző támogatást. A 16–17. században még tovább éltek a késő középkori kereskedelem szervezeti formái, északon a Hanza hanyatlása lassú, konjunktúrákat is magába foglaló folyamat volt. Ez elsősorban azt jelentette, hogy a holland, majd az angol és skandináv konkurencia megjelenésével fokozatosan csökkent az északnémet kalmárok részesedése az északi kereskedelemből. A kora újkorban az egyes országok királyai egymás után érvénytelenítették a Hanza által korábban megszerzett előjogokat, és bezáratták a Hanza-árulerakatokat (*kontorokat*). A Hanza így elveszítette eddigi politikai és gazdasági jelentőségét. A 16. század második harmadától a harmincéves háborúig a Hanza-városok ugyan gazdasági konjunktúrákat éltek át, de

a 17. század második harmadára végképp le hanyatlottak. Az utolsó Hanza-gyűlés 1669-ben volt, amelyen kimondták a szövetség feloszlását. A szervezet hanyatlása, majd megszűnése azonban nem jelentette az egykori Hanza-városok hanyatlását is. Az itteni kereskedők tulajdonképpen a német területeken kívüli befolyási övezetüket veszítették el, de a Németországon belüli pozícióik megmaradtak.

A 16. században új típusú kereskedőtársaságok jelentek meg, melyek egyfajta részvénytársaságként működtek, és bárki – nem csak kereskedők – fektethettek be pénzt. A legismertebb korai tőkés kereskedelmi társaságok Angliában és Hollandiában jöttek létre. Az Angol Kelet-indiai Társaságnak (1600) például 550 részvényese volt (mind londoni), legfőbb tulajdonosi köre pedig 40 emberből állt. Az 1602-ben alakult Holland Kelet-indiai Társaság részvényeseinek a száma is 550–600 körül mozgott, s maga Amszterdam városa is a részvényesek közé tartozott. Nemcsak kizárólagos jogot szerzett minden ázsiai kereskedelemre, hanem széles körű politikai és katonai jogokkal is felruházták.

Az egyes társaságok belső szervezete, felépítése nagyon különbözött egymástól. Az Angol Kelet-indiai Társaságnál a részvényesek közgyűlése hozta meg a fontosabb döntéseket, a napi ügyeket pedig a közgyűlés által választott irányító testület intézte. Franciaországban lényegében az állam hívta életre az interkontinentális kereskedelemmel foglalkozó Francia Kelet-indiai és Nyugat-indiai Társaságokat, továbbá az ún. Északi Társaságot, vagy a rabszolga-kereskedelemmel foglalkozó Guinea Társaságot. Ezeknél a társaságoknál a közgyűlés formális maradt, a vezetés, irányítás lényegében a korona kezében volt. A Holland Kelet-indiai Társaság az Egyesült Tartományok mintájára nyolc kamarára tagolódott, amelyekben a fő részvényesek foglaltak helyet. A társaság élén többnyire ugyanazok a személyek álltak, akik Hollandiában a politikai hatalmat is kezükben tartották, így minden Indiában kötött szerződés egyúttal a holland állam nevében kötött megállapodás is volt. A kamarák által a közgyűlésbe delegált „küldöttek” döntöttek az útra indítandó hajók számáról, a kihajózás időpontjáról.

A kereslet mértéke a kereskedelmi forgalom folyamatosságát igényelte, s ez szükségszerűen, már a középkor végén, életre hívta a tőzsdéket. Ilyen legkorábban Antwerpenben (1460) és Lyonban (1462), majd a 16. századtól Európa-szerte minden fontosabb kereskedelmi központban alakult. A tőzsde olyan piacot jelentett, amelyen a távollévő árukra időbeli (előírt tőzsdei órák) és térbeli koncentráció mellett (elhatárolt üzletkötési helyszínen) kötöttek üzleteket. Működését állami és szakmai előírások szabályozták. A tőzsdén csak olyan áruk szerepelhettek, amelyekre mérték, mennyiség és súly szerint lehetett üzletet kötni, miközben egy bizonyos áru bármely egységét ugyanazon árucsoport bármelyikével helyettesíteni lehetett. Az első olyan tőzsde, amelyet szűkebb értelemben értéktőzsdének nevezhetünk, Amszterdamban alakult ki a 16. században. 1602-ben a Holland Kelet-indiai Társaság részvényeit is bevezették az amszterdami tőzsdére. A tengerentúli kereskedelem 17. századi fellendülése jelentős mértékben növelte az európai tőzsdék forgalmát, a függetlenségi háborút követően pedig már New Yorkban is nyílt tőzsde (1792). A részvényforgalom fellendülésével és a tőzsdei üzletkötések növekedésével egy új üzletág is megjelent a korban: a tőzsdéspekuláció.

7

A PÉNZÜGYEK ÉS A KAPITALIZMUS KEZDETEI

PÉNZRENDSZER, PÉNZÜGYEK

A KÖZÉPKORHOZ HASONLÓAN a kora újkori Európa pénzrendszere is a nemesfémekből vert pénzérméken nyugodott. A névértéken túl tehát a pénz értékét továbbra is az érmék súlya és tisztasága (pénzlába) határozta meg. Vásárlóértéke azonban a mindenkori ármozgások függvényében változott. Azt követően, hogy a 15. század utolsó harmadától az 1530-as évekig terjedően Közép-Európában megötszöröződött az ezüsbányászat, illetve a 16. század második felétől jelentősen megnőtt az Újvilágból Európába szállított nemesfém (elsősorban ezüst) mennyisége, ugrásszerűen megnőtt a nemesfémekből érmékké vert, forgalomba került pénz mennyisége is. A gyorsan pénzzé vert nemesfém felgyorsította a pénzforgalmat, de ugyanakkor csökkentette is az egyes érmék vásárlóértékét, ami végeredményben az árszínvonal általános emelkedését, azaz inflációt eredményezett. Az európai pénzmennyiség növekedése tette lehetővé – természetesen országonként eltérő módon – a kora újkori udvartartások, állandó hadseregek, kiépülő bürokráciák finanszírozását. Mindez folyamatos kiadási tételt jelentett, így állandósította a pénz iránti keresletet.

Az európai bányákban már a 16. század második felétől, Amerikában pedig a 17. század elejétől visszaesett a nemesfém-kitermelés. 1641–1650 között például évi átlagban az 1591–1600 között behozott ezüstmennyiségnek már csak 39%-át importálták az Újvilágból Sevillába, az arany esetében pedig csak 8%-át. Ez a folyamat az ezüstpénzek hiányához vezetett, és elkerülhetetlenné tette a leértékelést. A magas katonai és udvartartási költségeket egyre inkább alacsony nemesfém-tartalmú, vagy tisztán rézpénzek kibocsátásával igyekeztek fedezni, melyekhez az alapanyagot az ekkoriban feltárt svédországi rézbányák biztosították. A 17. században általános jelenség volt Európában a pénzrontás, ami a legnagyobb mértékben Spanyolországban és Németországban erősítette fel az előző évszázad inflációs folyamatát. A pénzromláshoz sok esetben fiskális érdekű vagy elhibázott

pénzügy-politikai döntések is hozzájárultak. Németországban például a 16. század második felében a jó szándékú birodalmi érmerendeletek a kisebb névértékű érmékre annyira magas pénzlábakat írtak elő, melyeket a pénzkibocsátók nem tudtak veszteség nélkül betartani. Egyes helyeken már a 16. század utolsó harmadában megkezdték ezeknek a kisebb érmeknek a rontását, a 17. századtól pedig felgyorsult és szélesebb körű lett a rossz pénz előállítása. Ez általános spekulációt eredményezett a pénzpiacokon, és a rossz pénz kiszorította a jót. Ezt a gazdasági törvényszerűséget I. Erzsébet angol királynő pénzügyi tanácsadójáról, Thomas Gresham-ról nevezték el *Gresham-törvénynek*. Ha valakinek két azonos névértékű, de különböző nemesfém-tartalmú pénze volt, akkor a kisebb ezüstartalmúval fizetett, az értékesebbet pedig, mely nagyobb ezüstartalma miatt értékörzőbb volt, félrerakta. A rossz érmék által sújtott területek (országok) a maguk részéről defenzív leértékeléseket hajtottak végre, a hazai érmék nemesfém-tartalmát a rontott külföldi érmék tisztasága alá csökkentették, s így ők tudták elkönnyvelni a rossz pénz térnyerésének spekulációs nyereségét. A század nagy háborúinak finanszírozási szükségletei tovább súlyosbították a pénzügyi helyzetet, mert az egyes országok a források előteremtéséhez leggyakrabban a leértékelés eszközét alkalmazták. Az 1600-as évek során például Svédországban a dán, livóniai, lengyel és németországi sorozatos háborúk hatalmas kiadásai miatt az ezüst pénzalapról áttértek a réz pénzalapra, s egészen 1768-ig vertek rézpénzeket. Pénzügyi szempontból a 17. századot az különböztette meg a 16. századtól, hogy ekkor már az árak mozgása függetlenül a forgalomba áramló nemesfém mennyiségétől, és sokkal inkább a pénzügy-politikai döntések és a gazdasági helyzet függvényévé váltak.

Az állandó, rendszeresen fizetett hadseregek létrejötte a kora újkori államokat arra bátorította, hogy a konfliktusok többségét erőszakkal oldják meg. A kiterjedt szövetségi rendszerek a 17–18. században a háborúk térbeli és időbeli eszkalációjához vezettek. A háborúkhöz szükséges, még nagyobb volumenű források biztosítására jelentek meg a 17. század végén a papírpénzek. A jegybankként is működő Angol Bank például 1694-től hozott forgalomba papírpénzt, s ennek révén bankjegyekben képes volt olyan nagyságrendű hiteleket folyósítani, melyek összege a valóságban messze meghaladta a tényleges (fém)penz letéteket. Franciaország a spanyol örökösödési háború utáni katasztrofális pénzügyi helyzetben folyamodott a papírpénz forgalomba hozatalához (1715). Ausztriában a hétéves háború idején jelentkező finanszírozási problémák megoldására bocsátottak ki 12 millió gulden értékben papírpénzt (1762). A papírpénz-kibocsátással tehát növelni lehetett a pénzmennyiséget.

A papírpénzek 17. század végi megjelenése ellenére az európai pénzrendszer továbbra is a fémpenzekre, elsősorban az ezüstre és az aranyra épült. A 16–17. században döntően ezüsből verték az érméket, így Európa-szerte az arany felértékelődött az ezüsthöz képest. A londoni Kereskedelmi Kamara a 17. század végén úgy beszélt az ezüstpénzről, „mint amely hasznosabb és jobban forgalomban van, mint az arany”. A 18. században viszont a brazíliai aranybőségnek köszönhetően (1720–1760 között az aranytermelés világviszonylatban megduplázódott) az ezüsthöz viszonyítva leértékelődött. Az egyes országok pénzrendszere

befolyásolta az ottani arany–ezüst értékarányt: ahol az ezüst volt a napi fizetőeszköz, ott az ezüsthöz viszonyítva olcsóbb maradt az arany. A 18. században például Franciaországban átlagosan 1:15 volt az arany–ezüst értékarány, Spanyolországban vagy Angliában viszont 1:16, tehát Franciaországban az angol árukért kifizetődőbb volt arannyal fizetni. Ugyanilyen okból az angolok inkább ezüsttel fizettek Franciaországban.

A középkori Európában a regionálisan eltérő súlyú márkák voltak a pénzverési alapsúlyok, s ez a helyzet alapvetően a kora újkorban sem változott. A legelterjedtebb márkasúly a kölni (234 gramm) volt, amit 1524-ben birodalmi alapsúlyvá tettek. A 16. század elejétől Észak-Németországban *márka* elnevezéssel nagy ezüstérméket vertek, majd ennek mintájára Livóniában, Svédországban (1512) és Dániában (1541) ugyancsak készítettek ilyen pénzeket. A 17. században Dániában már a márka többszörösét kitevő ezüstérméket is vertek. Kisebb pénzként leginkább a duplaschillinget (= 24 pfennige) használták (3,34 gramm). Dél-Németországban viszont nem a márka, hanem a *tallér* lett a nagyalakú ezüstérme. Az 1566. évi Reichstag döntése értelmében egy kölni márkából 9 darab birodalmi tallért kellett verni. Ez a törvényi szabályozás a Német-római Császárság megszűnéséig, 1806-ig érvényben maradt. A kisebb veretű érmék, váltópénzek közül a délnémet területeken a kora újkorban a *krajcár* volt a legelterjedtebb (1 birodalmi ezüst gulden = 60 krajcár = 240 pfennige/dénár értékben). Anglia belföldi pénzforgalmában a 16. században még a középkori eredetű, 2,59 gramm súlyú ezüst *groat* játszott fontos szerepet, amely azonban VIII. Henrik pénzdevalválásai során folyamatosan veszített nemesfémtartalmából. I. Erzsébet 1562-ben a 6 és 3 pfenniges érmék javára leállította a groat verését. Az első nagy angol ezüstérme a *crown* volt, melyet 1551-től kezdve egészen 1920-ig 28,55 grammos súllyal 5 schilling értékben vertek. Franciaország nagy ezüstérméje 1640-től a 27,45 grammos *Louis blanc* volt, mely 1709-ig súlyban és finomtartalomban stabil maradt.

A középkorban firenzei mintára vert aranypénz, a floren vagy gulden verése a 16. században Európa-szerte lecsökkent. A pénzforgalomban az ezüstgulden vagy a tallér lett a meghatározó valuta, melyek ugyanolyan értékűek voltak, mint az aranygulden. Ahol viszont aranypénzeket készítettek, ott inkább a velencei mintájú *dukátok* terjedtek el. Velence a dukátot (3,54 gramm, 24 karát) 1284-től egészen a köztársaság 1797-ben bekövetkezett megszűnéséig verte. A Habsburg örökös tartományokban 1527-től aranypénzként csak a dukátot engedélyezték. Az 1559. évi birodalmi érmerendelet Németország fő aranypénzévét a dukátot tette. Franciaországban az 1640-es valutareform során az ezüst Louis blanc mellett egy új, 6,19 gramm súlyú, 22 karátos arany veretet is létrehozta, a Lajos-aranyat (*Louis d'or*), mely 1:4 értékarányban állt a Louis blancnal. Angliában az ezüst crown mellett 1526-tól 2,85 grammos arany crown is vertek, amit 1663-ban az arany guinea váltott fel.

A kora újkorban a forgalomba kerülő nagyobb mennyiségű nemesfém olcsóbbá tette a pénzt, ami jelentősen megkönnyítette a hitelfelvételt. A 16. századot a kamatlábak esése jellemezte: míg a század első felében átlagosan 5%, addig a század utolsó harmadában 2% volt a kamatláb. Az amerikai ezüstbányák óriási

hozama a 16. században a spanyol koronát minden más országnál hitelképesebbé tette a pénzpiacokon és bankházaknál. A legjelentősebb hitelügyleteket ugyanakkor a délnémet bank- és kereskedőházak bonyolították, különösen a Fugger és a Welser cégek. Amikor például a választófejedelmek 850 000 guldenben szabták meg V. Károly megválasztásának árát, akkor ebből az összegből 543 000 aranyat a Fuggerek, 143 000-et pedig a Welserek folyósítottak. A maradékot itáliai bankok hitelezték. A Fuggerek a kölcsönök biztosítékaként koncessziós jogokat, privilégiumokat, koronabirtokok bérleti jogát szereztek meg Spanyolországban, Németországban, Amerikában egyaránt. Európai méretű váltó- és pénztranszfer ügyleteik figyelemre méltó nyereséget hoztak. Bevételeik egy részét már korán földbirtokokba fektették, de a spanyol és osztrák Habsburgokkal fennálló szoros üzleti kapcsolataik kockázatát ez sem ellensúlyozhatta. 1557-ben például Spanyolország és Franciaország egyaránt államcsődöt jelentett. A pénzügyi bukás nagyon hamar az itáliai háborúk beszüntetéséhez és az 1559-es cateau-cambrésis-i békeszerződéshez vezetett. A spanyol korona sorozatos 16. és 17. századi pénzügyi válságai súlyos helyzetbe hozták a hitelezőket, különösen a legnagyobb tőkét kihelyező Fuggereket. Behajthatatlan spanyol követelésük 1577-ben 5,8 millió guldent tett ki, amit az 1607. évi spanyol államcsőd következtében elveszítettek. Banki tevékenységüket gyakorlatilag a spanyol államcsödek temették maguk alá. A Fuggerek szerepét, jóval kisebb tőkével és a megnövekedett kockázatból következően sokkal magasabb kamattal (15–20%) genovai bankok vették át. A bankházaktól felvett közvetlen kölcsönökön túl a spanyol korona hosszú lejáratú, átruházható kötvényeket (*juró*) is bocsátott ki. A kötvényeket megvásárlók a kölcsönkamatokat adókból vagy a korona egyéb bevételeiből kapták. A korona ismételt kifizetési beszüntetései és az ezzel összekapcsolt kamatcsökkenések azonban a 16. század végétől nagyon gyorsan elértektelenítették a jurót, így ez a hiteleszköz a 17. század második felében már nem talált vevőre.

A kora újkorban az európai gazdaság legfontosabb finanszírozási forrásává a *váltó* vált. Áramlását a bankok és kereskedők körében a forgatmány és leszámítolás tette lehetővé. A váltók így nemzetközi fizetőeszközök lettek a pénzpiacokon. A 16. század első felében Antwerpen és Lyon jelentette a legfontosabb váltóvásárokat és pénzügyi központokat. Az 1570-es évektől Besançon lett Európa vezető bankvárosa és a nemesfém-kereskedelem elosztó központja. A forgatmány és leszámítolás következtében a váltó is eladható értékpapírrá vált, amellyel üzletelni lehetett. Mindkét eljárás szorosan kapcsolódott a tőzsdén zajló kereskedelemhez.

Az államkötvények és váltók mellett a 17. századtól a kora újkori pénzpiacokon egy harmadik fajta értékpapír is megjelent: a *részvény*. Az első részvények még névre szólóak voltak, és nehezebben lehetett őket átruházni, mint a ma szokásos bemutatóra szóló részvényeket. A tulajdonosok csak a társaság egyetértésével adhatták el részvényeiket, melyek „tőzsdképessége” ily módon még nagyon korlátozott volt. A Holland Kelet- vagy Nyugat-indiai Társaságok ilyen névre szóló részvényesekből álló részvénytársaságok voltak. Hamarosan Angliában is alakultak részvényes formára épülő gyarmati társaságok, melyek kedvelt pénzbefektetési lehetőséggé váltak. 1688-ban Angliában és Skóciában összesen 24 részvénytársaság

működött, 1692–1695 között viszont további 150 jött létre. Franciaországban először 1695-ben említenek részvényforgalmat a Saint-Gobain tükörmanufaktúrához kapcsolódva. Az első bemutatásra szóló részvényeket Franciaországban 1717-ben dobta piacra a Law-féle Mississippi Társaság. Az első német részvények a II. Frigyes idejéből származó porosz gyarmati társaságoknál jelentek meg (1756).

A banktevékenységet is folytató kereskedői vállalkozásokból fokozatosan egyre inkább magánbankok lettek, melyek kereskedelemmel már nem, csak kereskedelmi vállalkozások finanszírozásával, értékpapírokkal, számlavezetéssel, állami kölcsönökkel foglalkoztak. Itáliai kezdemények után a legfontosabb, a későbbi nyilvános bankok számára mintául szolgáló pénzintézet az amszterdami *Wisselbank* vált (1609). Európa szinte minden, Amszterdammal kereskedő üzletemberének volt itt számlája, betéte, amely egyúttal gyors hitelképességüket is biztosította. A 17. század folyamán számos újabb nyilvános bank jött létre Németországban és Németalföldön. Nem üzleti célú, a mindennapi élet átmeneti likviditási problémáinak áthidalására szolgáló kisebb kölcsönöket a nyilvános bankok nem folyósítottak. Ilyen hitelekhez a zálogházakban lehetett hozzájutni. Az első zálogházak még a késő középkorban létesültek Itáliában, ahol zálogba adott ingóságokért cserébe jutottak kölcsönhöz a rászorulóak. A zálogházak a magán-zálogkölcsönzésből fakadó visszaéléseket akarták orvosolni: a rászorultak így rögzített felső határig és korlátozott időtartamra vehettek fel hitelt. Az első, a Földközi-tenger térségén kívül eső nyilvános zálogházat 1534-ben Ypermben nyitották meg. Németországban több esetben maguk a városok alapítottak zálogházakat.

A kora újkorban a pénzügyekkel, pénzforgalommal összefüggésben egyre több elméleti értekezés is született. John Law (1671–1729) számára például az állami pénzpolitika egyúttal gazdaságpolitika is volt. Úgy vélte, hogy a minél nagyobb tömegű pénz nagyobb kereskedelmi aktivitást és több bevételt eredményez. A nagyobb mennyiségű pénz csökkenti a hitelkamatokat, ami élénkíti a beruházásokat, s ezzel az ország előnyhöz jut a magasabb kamatú országokkal szemben. Mindehhez a legcélszerűbbnek a papírpénzt tartotta. John Locke (1632–1704) szerint a pénz akkor tudja betölteni a gazdaság motorjának szerepét, ha megfelelően cirkulál és nem halmozódik fel, azaz szembehelyezkedett a pénz kincsképző funkciójáról vallott korabeli merkantilista nézetekkel. Úgy vélte, hogy nem szabad a hitelek kamatlábát államilag szabályozni, mert az ilyen beavatkozások ártanak a gazdaságnak. Természetjogra épülő liberalisztikus felfogása a gazdasági élet öntörvényszerűségét hangsúlyozta.

A KAPITALIZMUS KEZDETEI

A középkorból örökölt viszonyok mellett a kora újkori gazdaságban már a tőkés szervezeti formák is megjelentek. A fűszer-, érc-, só- és borostyánkereskedelemben, de számos más területen is monopóliumok, kartellek, szindikátusok tűntek fel. Ezek létrejöttét gyakran az uralkodók állandó pénzigénye mozdította elő, hiszen ezekért a gazdasági előnyökért, a versenytársak kiiktatásáért a kedvezményezett

vállalkozások komoly pénzt fizettek, vagy jelentős államkölcsönöket nyújtottak. Míg a késői középkorban lényegében csak Itáliában fordultak elő korai kapitalista működésű, és érdekelttségű vállalkozások, a 16. században már Európa számos más térségében is. Dél- és Nyugat-Németországban a céhek mellett például itáliai mintára kialakult egy olyan polgári vállalkozói réteg, mely nem a tradicionális városi patriciusi rétegből származott (Fuggerek). A 16. század első felében Dél-Németországban a bányáiparban, illetve a bányászathoz kapcsolódó városokban (Augsburg) halmozódott fel jelentősebb tőke, alakultak ki nagyobb vagyonok. A középkori bányászközösségeknek adott koncessziós jog helyett a tőkeerős bányavállalkozók színre lépése következtében növekedett meg jelentős mértékben a bányászat, s különösen a fémkitermelés. 1525-ben V. Károly császár 100 000-re becsülte Németországban azok számát, akik bányászatból, kohászatból, fémfeldolgozásból éltek. A vállalkozói forma térnyerésével a bányászok elveszítették addigi ellenőrzésüket a kitermelés és értékesítés felett, fizetett, egyszerű munkásokká váltak. Ez nem egyszer társadalmi feszültségekhez vezetett. A német parasztháborúban például számos bányász is részt vett. A bányáiparba fektetett tőke, a szerteágazó vállalkozásokhoz szükséges vagyon többnyire a kereskedelemről származott, hogy azután a különböző befektetések révén további profitot hozzon. Hollandiában például a korban a tőzeggéjtés vált egyre nagyobb léptékű és tőkeigényesebb tevékenységgé, amelybe a tehetős polgárok sok pénzt fektettek. Angliában ekkor kezdődött a nagyobb arányú szénbányászat, ami szintén megtérülő, jó befektetésnek számított. A kitermelt szén mennyisége 1500 és 1700 között 200 000 tonnáról 3 millióra nőtt. A 18. század végén már közel 50 000 ember élt a szénbányászatból. A kereskedelemről, pénzügyletekből ipari vállalkozásokból származó tőkét a kor vállalkozói igyekeztek földbirtokba, földjáradékba is fektetni. Ez összefüggött azzal, hogy a kora újkori folyamatos infláció miatt a pénztőke reálértéke csökkent, s a birtok, az ingatlan jelentette az értékőrzést, sőt az értéknövekedést. Itáliában ezt tették a Mediciek, a velencei kereskedőházak, s Dél-Németországban is az olyan nagy tőkével rendelkező vállalkozások, mint a Fuggerek vagy Welserek. A kora újkori tőkés társaságok kereskedelmet, pénzügyleteket, bányavállalkozásokat, gyarmati befektetéseket egyaránt egyesítették tevékenységükben.

Számos régióban, az egyes tőkés társaságok tevékenységén kívül, szélesebb körben is szoros együttműködés jellemezte az ipari és kereskedelmi tevékenységet, amit gyakran korai kapitalizmusnak neveznek. Az ipari termelés uralkodó szervezeti formája ugyan továbbra is a középkori eredetű céh volt, de egy-egy céh egyre gyakrabban kapott megbízást, megrendelést kereskedőcégtől bizonyos mennyiségű áru adott időre történő elkészítésére, s ehhez akár a szükséges nyersanyagokat, eszközöket is biztosította. Pénzügyi szempontból ez az adott céh számára előnyös és jövedelmező volt, másrésztől azonban kirekesztette a termelőket, a gyártókat a piaci folyamatokból. A megrendelési feltételek teljesítése érdekében gyakran maga a céh kényszerült átlépni eddigi szervezeti és termelési kereteit, és szorult házi bedolgozók segítségére. Míg a kereskedőtőke a 15. század végén és a 16. század első harmadában elsősorban a bányászat iránt mutatott befektetési

érdeklődést, a 16. század második felétől egyre nagyobb arányban kezdett érdeklődni a textilipar iránt is. Németországban különösen a nürnbergi kereskedők voltak azok, akik olyan együttműködést alakítottak ki céhekkal, melyen keresztül exportra gyártattak szöveteket, melyekhez ők biztosították a nyersanyagot. Németalföldön vagy Angliában már korábban, a 15. század végétől megindult az a folyamat, mely a tradicionális céhes kézműipart kikapcsolta a tömegtermelésből, és létrehozta a döntően falusi munkaerővel működő bedolgozói rendszert. A takácsipar fokozatos vidékre helyeződése következtében a 16. században már az angol szövetek túlnyomó többsége nem céhes keretek között, faluhelyen készült. A textilipari tevékenység kikerült a városok fennhatósága alól, és a vállalkozók irányítása alá került. A vidéki háziipar akkor lendült fejlődésnek, amikor a kereskedők anyaggal, sőt olykor szerszámokkal is ellátták a munkát vállalókat, majd a készterméket begyűjtötték értékesítésre. Ez a bedolgozói rendszer (Verlag-rendszer vagy szétszórt manufaktúra) egyszerű, igénytelen árucikkek előállítására volt alkalmas, azaz megfizethető áron valóban tömegfogyasztásra szánták. A vászonszövés valóságos „háziipari monopóliumnak” számított, s a gyapjúszövetek nagy részét is ilyen keretek között állították elő. William Stumpe posztókészítő például a dél-angliai Malmesbury apátságát már az 1540-es években szövőüzemmé alakította át. Franciaországban Colbert alapított Sedan mellett egy hasonló üzemet. A csipkeverés, hímzés, harisnyakötés ugyanilyen, vállalkozók által irányított háziipar volt.

Már a középkorban is voltak olyan iparágak, melyek vállalkozói, s nem céhes keretek között működtek (hajógyártás, építőipar, pénzverés, malomipar, sólepárlás stb.), de a kora újkorban ezek köre jelentősen kiszélesedett. A nyomdaipar és a hozzá kapcsolódó papírgyártás, a selyemszövés, kárpit- és szőnyegkészítés, porcelán- és kerámiagyártás, szeszipar, cukoripar, szappangyártás stb. többnyire már manufaktúrák által végzett tevékenység volt. A 18. században megjelentek a gépi üzemű gyárak is, amelyeket még nem a gőz, hanem a víz ereje működtetett. Az újkor egyik legkorábbi valódi gyára egy selyemfonó volt, amely 1719-ben épült Észak-Angliában, a Derwent folyó partján, amely a gépeket hajtó vízikereket forgatta.

A korabeli kereskedelmi, ipari és pénzügyi (banki) vállalkozások tényleges lebonyolítói már nem voltak feltétlenül azonosak a tulajdonosok körével. A kora újkorban alakult ki a jellegzetesen kapitalista társasági, vállalkozói forma, a részvénytársaság, s ehhez kapcsolódóan a részvényforgalom.

A mezőgazdaságban is megjelentek a tőkés vállalkozások. Észak-Itáliában ugyan már a 15. században voltak rizstermelő monokultúrák, de az alacsony ráfordítással működő, kizárólag piacra termelő mezőgazdasági üzemek először nem is annyira Európában, hanem a rabszolga-munkaerőt foglalkoztató újvilági cukornád-, majd később gyapotültetvényekkel jöttek létre. Az európai tőke azonban alapvetően a kontinensen termelődött meg, s nem az amerikai gyarmatokról (nem az ültetvényekről) származott. A rabszolgamunka igazi értelme a gyarmati áruk termelésének munkaerő-biztosításában volt inkább, mint közvetlen vagy közvetett profitjában. Európában a tőkés termelési viszonyok Angliában hatoltak

be legkorábban a mezőgazdaságba. A földtulajdonosok tőkeerős bérlőknek adtak bérbe kiterjedt birtokrészeket, azaz üzleti alapokra helyeződött a mezőgazdasági termelés. A bérlők hatékony gazdálkodása növelte a bérgazdaság értékét, de a bérlő érdeke is volt a termelékenység növelése, hogy nagyobb bevételre tehesen szert, illetve ezzel a bérleti szerződés meghosszabbításának a lehetősége is megnőtt. A bérbeadók versenyeztek a bérlőkért, a bérlők pedig a földekért, s ez utóbbiaknak nem jelentéktelen tőkével kellett rendelkeznie ahhoz, hogy versenyben maradhassanak. A bérlők vállalkozásnak tekintették a földet: nem kívül maradni igyekeztek a piac ingadozásain, hanem a legnagyobb jövedelmezőséggel kecsegtető termékek előállítására törekedtek. Többnyire bér munkásokat alkalmaztak, akiket igény szerint vettek fel vagy bocsátottak el.

VIII. Henrik egyházpolitikája következtében már a 16. század első felében nagy kiterjedésű földek kerültek tehető agrárvállalkozók kezébe, hiszen az udvar kisajátította és eladta az egyházi földeket, ami a mezőgazdasági művelés alá vont területek körülbelül negyedét tette ki. Az angol polgárháború idején is sok föld cserélt gazdát, hiszen számos királypárti birtokot koboztak el és értékesítettek. Az angliai ún. bekerítések szintén a tőkés termelési viszonyok mezőgazdasági térhódítását jelezték. A közföldek magántulajdonba kerülését, magántulajdonú földek tagosítását és újonnan kialakított parcellák sövényvel történő tényleges körülkerítését egyaránt értették a bekerítés alatt. A 16. század első harmadában még valóban nagy, egybefüggő juhlegelők kialakítása céljából hajtották végre a bekerítéseket, azután viszont inkább a gabonatermelés hatékonyabbá tételére és a termelés növelésére törekedtek. Ez utóbbi esetekben azonban szó sem volt az emberek elűzéséről, legfeljebb a korábbi kistermelők egy részének mezőgazdasági bér munkássá válása történt meg, hiszen a szántóföldi műveléshez szükség volt munkaerőre. A mezőgazdasági termelés Hollandiában is korán piacosodott. A nagy mennyiségű gabona- és húsimport egyéb piaci értékesíthető termékek előállítására készítette a holland termelőket: tejtermékek készítésére, ipari növények termesztésére (pl. vörös festékanyag előállítására alkalmas festőbuzér, repce stb.), vagy kertészetre (pl. virágkertészet) szakosodtak. Ezek a tevékenységek egyaránt munka- és tőkeigényesek voltak. A tőkeerős polgárok, vállalkozók itt is sok pénzt fektettek a mezőgazdaságba. Amíg például a Holland Kelet-indiai Társaság induló vagyona 6,5 millió gulden volt, a 17. század első felében a városi befektetők 10 millió guldent investáltak gátépítésekbe, polderek kiszárításába.

8

A LESZAKADÓ RÉGIÓK

KÖZÉP-EURÓPA

IMMANUEL WALLERSTEIN KÖNYVÉNEK (*A modern világgazdasági rendszer kialakulása*) megjelenése óta az újkori Európa gazdasági helyzetének felvázolásában létjogosultságot nyert a centrum és periféria megkülönböztetése. Nem kétséges, hogy a Közép-Európának tekinthető régió (Németország Elbától keletre fekvő tartományai, a Baltikum, Lengyelország, Csehország, az osztrák tartományok, a királyi Magyarország és Erdély) nem a centrumhoz, hanem a gazdaságilag lemaradó perifériához tartoztak. Az sem vitás, hogy ez a lemaradás nem a 16. században kezdődött. Európa három régiójának egyikeként (Szűcs Jenő) Közép-Európa eredeti jellegzetessége éppen az volt, hogy a 10. és 16. század között csak jókora késéssel és nem teljes mélységében, de követte a nyugat-európai társadalomfejlődést, míg a 16. századdal kezdődően periféria-helyzete az új „európai” világgazdaságban strukturálisan alapozódott meg s közelített (egyesek szerint azonossá is vált) a Kelet-Európát *par excellence* megtestesítő Oroszországgal.

Az új helyzet létrejöttének látható jelei között kell számításba vennünk a jobbágy-földesúri viszony átalakulását, a szabad költözési jog válságát és elenyészését, a jobbágyparasztok röghöz kötését az újkor hajnalán, ami az esetek többségében nemcsak a földhöz, hanem a földes uraság személyéhez kötöttséget is tartalmazott. A 14–15. században uraiktól a szolgálatok teljesítése után szabadon elköltöző parasztok számára egyre nehezebbé, majd lehetetlenné vált az uraság elhagyása. Brandenburgban már 1484-ben olyan döntés született, hogy senki nem fogadhatja be az elbocsátó levél nélküli jobbágyot, 1538 után pedig csak akkor lehetett elköltözni, ha a távozó biztosított urának egy másik, telkét felvállaló jobbágyot. Csehországban 1487-ben urasági engedélyleveléhez kötötték a jobbágy távozását. A 15. század végén Lengyelországban is született olyan országgyűlési határozat, amely megtiltotta a parasztok elvándorlását (elsősorban a városokba), 1518-ban pedig azt érték el a lengyel nemesek, hogy a költözéssel kapcsolatos

panaszaikkal a parasztok ne fordulhassanak az uralkodóhoz. Mecklenburgban 1572 után az uraságok bárhol visszakövetelheték elköltözött jobbágyukat. Magyarországon, mint ismeretes, 1514-ben tiltotta meg országgyűlési törvény a szabad költözést, majd a visszaállítás után 1608-ban a megyék hatáskörébe adták a költözés szabályozását, ami egyenlő volt a végleges megtiltással.

Az uraság személyéhez, illetve földjéhez kötött paraszt személyi jogai is csonkultak. Hovatovább a jobbágy személye is az uraság tulajdona lett, s rendelkezési joga az alávetett paraszt családjára is kiterjedt. Számos közép-európai országban volt ismeretes a cselédkényszer (Ausztria, keleti német tartományok). A jobbágy személye feletti hatalom olykor a földtől való elidegenítés lehetőségét is magában hordozta, bár ez Közép-Európában csak szórványos volt, s sehol sem ért el olyan mértéket, mint Oroszországban.

Az örökös jobbágyi állapot, amit a német szakirodalom gyakran *zweite leibeigenschaft*-nak nevez, elválaszthatatlan volt a jobbágyi birtokjog meggyengülésétől. Ennek elméleti hátterét a római jog újraeredése adta. A római jog nem ismerte azt a középkori helyzetet, hogy ugyanarra a földre különböző jogosultságok egy időben érvényesülhettek. Ennek megfelelően a jobbágy örökös földhasználatát, amit az évszázados szokásjog alakított ki, az uraságok a római jog szellemében nem ismerték el, s a parasztok által használt földek egyedüli és korlátlan tulajdonosának saját magukat tartották. A helyi szokásjog többnyire nem volt kodifikálva, a római jogot viszont egyetemeken tanították. Az uraság számára kedvező római jogot a parasztok jogtalanságnak tartották. A keleti német tartományokban egyre általánosabb lett az ún. *lassit* birtok. A *lassit* birtokok egy része örökölhető volt ugyan, de az örököst a jobbágy gyermekei közül az uraság választotta ki, s az esetleges örököstársak sorsával nem törődött. A *lassit* földek jelentős hányada azonban nem volt örökölhető. Ezekben a földeken a jobbágy jóformán csak vendég volt, s egy korabeli mondás szerint a jobbágy „nappalra nem rakhatja rendbe az ágyát, mert nem tudja, hogy ugyanazon a helyen fog-e éjszakázni”. Különösen a harmincéves háború után ez jellemezte a keleti német tartományokban a paraszt-ság helyzetét.

A közép-európai változások jellegzetessége volt a fentiek mellett a földesúri magánkezelésű gazdaságok, az allodiumok kiépülése. Az egyik első magyarázatot a földesúri gazdaságokra (*Gutsherrschaft, Gutswirtschaft*) Theodor Knapp adta, aki szerint az allodiumok azért születtek meg, mert a lovagi hadviselés az újkor kezdetén a zsoldos katonaságok miatt idejét múlttá vált, s a lovagok kezdtek el gazdálkodni (*Der Ritter wird Landwirt*). Ez a magyarázat azonban nyilvánvalóan nem elégséges a magánkezelésű urasági birtokok létrejöttének megindokolására. A Baltikum, a keleti német tartományok és Lengyelország esetében az uraságok kétségtelenül azért alakítottak ki önálló termelőüzemet, mert be akartak kapcsolódni az egyre jelentősebb gabonakereskedelembé. Az árforradalom minden korábinál magasabbra növelte a gabonafélék árát, ugyanakkor néhány nyugati tartomány (mindenekelőtt Flandria és Hollandia, az állattenyésztésre áttérő Schleswig-Holstein, Dánia, a gabonában mindig szűkölködő Svédország és Norvégia, de részben Anglia is) lemondott az önellátásról, s importgabonával elégítette ki

szükségeit. A keleti majorságok így elsősorban exportgabonát termelő üzemekként születtek meg, amelyek terméke Riga és Danzig kikötőjén keresztül jutott el a fogyasztóhoz. Lengyelországban a Visztula mentén hatalmas gabonátárolók épültek, hogy a szállítás egyenletességét biztosítani lehessen.

Csehországból, Ausztriából és Magyarországról azonban a 18. század előtt nem volt számottevő gabonakivitel. Sőt Csehországban időnként gabonahiány mutatkozott. Magyarországon a török háborúk miatt fegyverben álló nagyszámú katonaság volt a legnagyobb fogyasztóréteg, s az export fő terméke a szarvasmarha és a bor volt. A közép-európai országok közül Magyarország volt (Ausztria mellett) az az ország, ahol a szőlő még megtermett, és a bor fontos exportcikké is lett. Szilézia és Lengyelország ellátásában játszott meghatározó szerepet a magyar bor. Ennek egy részét földesúri allodiumok termelték meg, másik részét a parasztgazdaságok járadékként (borkilenced) fizették az uraságoknak. A szarvasmarhaexportban Magyarország mellett még Lengyelország játszott szerepet, a nagytestű magyar szürke szarvasmarhához hasonló podóliai marhával. Magyarországon ez nem az allodiumok, hanem a mezővárosi polgárok terméke volt. Arról nem tudunk, hogy Lengyelországban is hasonló volt-e a helyzet.

Nem lehet kétséges, hogy a földesúri magángazdaságok létrejöttének lehetőségét a paraszti birtokjog meggyengülése és a paraszt személye feletti úri hatalom megerősödése teremtette meg. Az uraság, ha a föld a római jog értelmében az ő kizárólagos tulajdona, s a jobbágyot – ahogy a magyar Werbőczy fogalmazott – csak bérének ellenértéke illeti meg, bármikor elküldheti jobbágyát, s a használatában lévő földet magánkezelésű birtokává teheti. A nem örökíthető lassít földek esetében ez különösebb ceremónia nélkül megtehető volt. A parasztok elűzése földjeikről (*Bauernlegen*) mégis csak szórványos jelenségnek tekinthető a német tartományokban is, másutt pedig alig fordult elő. Ennek oka többnyire az volt, hogy az elhagyott jobbágytelkekből, vagy a kisajátított közföldekből is elegendő urasági majorságot lehet kialakítani. A föld és ember viszonyában a 18. század előtt még a sűrűn lakott tartományokban is az ember volt a fontosabb, mert alacsony népsűrűség mellett föld még bőségesen volt. A helyzet csak a 18. század második felében fordult meg Közép-Európában.

A jobbágy földhöz kötése valójában a földesúr személyén keresztül valósult meg, és ez teremtett lehetőséget arra, hogy az urasági majorságokat (német *Vorwerk*, lengyel *folwark*) ne bérmunkásokkal, hanem jobbágyi iga- és kézi erővel műveljék meg. A fenti változásokkal ugyanis együtt járt a járadékrendszer átalakulása is. A 15. században Nyugat-Európához hasonlóan már Közép-Európában is a pénzáradék dominált. Már az elsajátított jobbágyi terményjáradékkal is be lehetett kapcsolódni a piaci értékesítésbe, a nagy konjunktúra idején azonban érdemesebb volt ingyenmunkaerővel termelni. Ezért vált a 16–17. században a munkajáradék, a robot a legfontosabb jobbágyi szolgáltatássá. Ezáltal valóban visszatért egy kora középkori helyzet. Miután a robot nem dologi teher, hanem a személyi függés következménye volt, nagyságát csak a földesúri akarat (és természetesen a gazdasági feltételek) szabályozták. Évi 10–15 napról nagyon gyorsan felemelkedett heti 1–2 majd heti 3–4 napra is. Sőt igen gyakran a földesúr

„tetszése szerint” kötelezték munkára a jobbágyokat. Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a jobbágyi birtokjog meggyengülése, a jobbágyi függőség megerősödése, a földesúri majorságok kialakulása és a robotjáradék kialakulása egymást feltételező, egységes rendszert alkotott, amely rögzítette a középkori feudális függéviszonyokat, s döntő mértékben járult hozzá ahhoz, hogy Közép-Európa lemaradó régióvá vált, s periférikus helyzetbe került. Ezen az sem változott, hogy voltak Közép-Európában kedvezőbb helyzetű parasztrétegek is, a magyarországi mezővárosi polgárok vagy a német *rusticus hodiernusok* (*Erbbauer*). Sőt az sem, hogy a jobbágyok személyi alávetettsége sokszor hamarabb megszűnt, mint ahogy a majorságok kialakultak. Magyarország és Lengyelország nagyszámú kismessége azért ösztönözte az államhatalmat az örökös jobbágy-ság megteremtésére, hogy saját jobbágyainak a főurak földjére vándorlását meggátolja. A rendszer szilárdságát az is tükrözte, hogy a konjunktúra elmúltával, 1650 után, amikor a mezőgazdasági árak a 18. század derekáig rohamosan csökkentek, az urasági majorságok nem szűntek meg, sok helyen a földesúr saját jobbágyaiból szervezett kényszerpiacot termelvényeinek értékesítéséhez. Válságba a 16. században kialakult struktúra a 18. század második felében erősödő uralkodói jobbágyvédő politikával került, amikor a paraszti adóalap megóvására tett intézkedések új helyzetet teremtettek a jobbágy és földesúr viszonyában.

Közép-Európa egyre erőteljesebb lemaradásában végső soron az iparfejlődés és városfejlődés korlátai mutatkoztak meg. Az „európai” világpiachoz Közép-Európa csak agrárövezetként kapcsolódhatott, ez pedig óhatatlanul kiváltotta azokat a társadalmi és gazdasági fejleményeket, amelyekről a fentiekben szó esett.

A MEDITERRÁNEUM

Az európai mediterrán térség (Itália, Spanyolország, Portugália) gazdasága felemás képet mutatott korunkban. Míg a 15. század végén a fejlettség vagy éppen a fejlődés jelei látszottak, a régió a 16. század végétől fokozatosan veszített gazdasági szerepéből, majd egy rövid stabilizálódó szakasz után a 18. századra egyértelműen lemaradt Nyugat-Európától, s másodlagos szerepet töltött be a világ gazdaság életében. A kudarc okai között a háborúkat, a térséget belülről megosztó erős regionalizmust, és mindenekelőtt a kereskedelmi-gazdasági versenyben való lemaradást kell megemlítenünk.

A középkori Európa egyik legfejlettebb területének számító Itália gazdasági fejlődése hagyományosan azon alapult, hogy kiváló minőségű kézműipari terméket és – főként pénzügyi – szolgáltatást exportált. Itália egyik legnagyobb problémája a politikai, s ennek következtében a gazdasági egység hiánya volt. A tucatnyi kisebb-nagyobb állam nem mutatott egységes képet, a kereskedelemben, kézműiparban és pénzügyletekben fejlettebb észak mellett a zömében agrárgazdasággal bíró dél állt. A 16. században más országok, különösen Észak-Németalföld és Anglia új módszerekkel fejlesztették termelésüket, és termékeik egyre inkább kedvezőbb fogadtatásra leltek a nemzetközi piacokon.

A földrajzi felfedezések kezdetben nem érintették hátrányosan a levantei térséggel hagyományosan jó kapcsolatokat ápoló itáliai kereskedelmet. A portugálok által behozott fűszerek ára Európában nem volt alacsonyabb, mint a közvetítők során keresztül beáramló hasonló itáliai termékeké. Megváltozott viszont az import volumene, ellátási problémák léptek fel: 1512-ben már panaszkodtak a bécsi kereskedők, hogy Velencében nem lehet elegendő borsot kapni, így azt kénytelenek Antwerpenben megvásárolni, három évvel később pedig már a városköztársaság is itt szerezte be a hiányzó mennyiséget. Velence ennek ellenére még sokáig jelentős gazdasági hatalom maradt. Földközi-tengeri birtokai, a dalmát partvidék, Kréta és az 1489-ben megszerzett Ciprus nemcsak a tengeri kereskedelem fontos útvonalai, hanem maguk is jelentős hasznot hozó birtokok voltak. A ciprusi cukornádültetvények jövedelmei például sokáig kiegyenlítették a fűszerkereskedelemből kieső bevételeket. Selyem- és üvegipara Európa luxuscikkeinek fontos ellátójává tette, flottája, gazdasági kapcsolatai révén pedig még sokáig jelentős szerepet töltött be Dél-Európa életében, de korábbi fénye fokozatosan elhalványult.

Velence nagy ellenfele, Genova a török hódítás következtében fekete-tengeri és mediterrán gyarmatait elvesztette ugyan, de selyemipara fellendült, s pénzügyi tevékenysége továbbra is meghatározó maradt a 16. században. Elsősorban a spanyol uralkodóknak nyújtott kölcsönei fontosak, de jelentős szerepet vállalt az Újvilággal folytatott kereskedelemben is. Az észak–déli kereskedelmi útvonalak mentén fekvő Milánói Hercegség különösen fegyver- és selyemipara révén vált Európa-szerte ismertté. Lodovico II Moro legendás gazdagsága méltán keltette fel a franciák irigységét is. Toszkána legjelentősebb gazdasági központja, Firenze a középkorban textiliparáról és pénzügyleteiről volt híres. A posztógyártást itt is egyre inkább felváltotta a selyemkészítés, ami jól fizető, de összességében mégis korlátozott piacot biztosított a termelésnek. Az Egyházi Állam és a Nápolyi Királyság legfontosabb termékei agrárjellegűek voltak: gabona, bor és olaj, amelyek kivitelét a nagy északi kereskedőállamok biztosították. Róma és Nápoly nemcsak a félsziget, hanem Európa legnagyobb népességű városaként ismertek, ez azonban a szegény vidéki lakosság beáramlásának, nem pedig a városi ipar fellendülésének eredménye.

Az 1494–1559 között dúló itáliai háborúk rontották a félsziget gazdasági fejlődésének esélyeit. A gyakori hadjáratok maguk is nagy pusztítással jártak, különösen a városok kifosztása. Genova 1507-es, Róma 1527-es, Firenze 1530-as kifosztása évekre megállította az adott régió fejlődését. A háborúkat kísérő demográfiai fogyás a termelés csökkentésére is kihatott. Brescia, amely 8000 vég posztót készített évente a 16. század elején, 1540-ben nem állított elő többet ezer végnél. Firenzében sem mentek jobban a dolgok. A 15. század vége és az 1530–40-es évek között a lakosság 72 000-ről 60 000 körülire csökkent, a posztókészítő műhelyek száma 270-ről kb. 60-ra fogyott, és ezzel együtt a termelés volumene is hanyatlott.

A 16. század második fele az itáliai gazdaság „indián nyara”. Azonban már ekkor is jelentkeztek a későbbi nehézségek nyomai. A háborúk utáni helyreállítás egyben a régi struktúrák konzerválását is jelentette. A céhes szervezet újbóli megerősödése meggátolta a piaci versenyt, az innovációt, magasan tartotta a

munkabéreket, ezért Itália lassanként elveszítette versenyképességét. A 17. században már a levantei térség is szívesebben vásárolta az olcsóbb, bár rosszabb minőségű flandriai és angol posztót.

A velenceiek Törökországba szállított termékeinek értéke például évi 600 000 dukátra csökkent, míg a franciáké 4 millió dukát értékű volt, és az angoloké sem maradt el sokkal ettől. De jelen voltak a németalföldi versenytársak is. Ahogy azt Firenze kapcsán egy kortárs megfigyelő, Priorato Gualdo gróf keserűen megjegyezte 1668-ban: „Korábban nagy sikert arattunk posztótermékeinkkel, de a hollandok tönkretették kereskedelmünket a saját termékeikkel”. Az ipari termelés és a kereskedelem hanyatlása a pénzügyi tőkét a földbirtokvásárlások felé terelte, s a földjáradék egy ideig fenntartotta a megszokott jómódot. A Pó-völgyében új termékek is megjelentek, az élelmiszerben egyre nagyobb szerepet kapott a rizs, vagy később a kukorica. Észak-Itáliában a paraszti függés ekkorra már megszűnőben volt, jellemzőbb a személyében szabad, de jelentős terhektől szenvedő, gyakran felelszertel (mezzadria) fizető paraszti réteg. A déli területeken továbbra is maradt a jobbágyság, amelynek robotterhei nőttek, személyi függése erősödött.

A földrajzi felfedezésekben élen járó Portugália aratta le leghamarabb erőfejtése gazdasági gyümölcseit, de leghamarabb is veszítette el gyorsan szerzett gazdasági pozícióit. Az Indiába vezető út feltárása nemcsak az onnan származó luxuscikkek behozatala miatt volt értékes, hanem az afrikai kincsek, az arany, elefántcsont és az egyre jelentősebbé váló rabszolgák megszerzése miatt is. 1498 után a portugálok hamar átalakították a távol-keleti kereskedelem hagyományos formáit. Közvetlenül Indiából, az itáliaiaknál jóval olcsóbban szereztek be áruikat, amelyeket előbb Lisszabonban, majd inkább Antwerpenben bocsátottak áruba. A fűszerekből származó bevételek a korona bevételeinek egyötödét adták 1506-ban, s majdnem a felét a század második évtizedében. A portugálok azonban nem foglalkoztak a távol-keleti cikkek európai értékesítésével, ezt inkább a németalföldiekre bízta. Antwerpen 1576-os pusztulása így a portugál kereskedelemre is hatással volt, amely a későbbiekben nem volt képes hasonló piacot találni áruinak. Az ország 1580-as spanyol uralom alá kerülése, s különösen a németalföldi háború aztán a portugál gyarmatbirodalom sorsát is megpecsételte. A hollandok sorra foglalták el afrikai, keleti birtokaikat. Mire 1640-ben az ország újra függetlenné vált, korábbi fűszermonopóliuma elveszett. Ezt némiképp ellensúlyozta az 1703-as angolokkal kötött szerződés, amely piacot biztosított a portugál bornak, de kiszolgáltatta az országot az angol kereskedőknek. A brazil cukortermelés, s különösen a gyémánt- és aranybányák 18. századi hozama fenntartotta a gazdagság látszatát, de közben elsorvadt a hazai ipar, a mezőgazdaság pedig még az önelátásra sem volt alkalmas.

Itáliához hasonlóan Spanyolországot is az erős regionalizmus jellemezte. A koronához tartozó tartományok egymástól eltérő gazdasági fejlettséggel és kötődésekkel rendelkeztek, amelyek csak évszázadok alatt halványodtak, de soha sem tűntek el teljesen.

A spanyol partvidék és a nagy folyóvölgyek jó feltételeket kínáltak a mezőgazdasági termelés számára, az ország közepét azonban a *meseta*, a száraz fennsík

uralta. Itt már a középkorban kialakuló vándorlegelős juhtenyésztés volt jellemző, az állattartók érdekeit szervezett keretek között képviselte a *Mesta*. A merinói juh értékes gyapja fontos anyagi forrás volt az állam számára is, ezért a központi hatalom támogatásban részesítette a földművelésben érdekelt csoportokkal szemben. Az állattartás dominanciája következtében Kasztíliában a földművelés rovására nyert egyre inkább teret az állattenyésztés. Ebben csak részben volt felelős a juhtenyésztés, szerepet játszottak még a klimatikus tényezők és a száraz zóna előrenyomulása. A 16. század közepétől azonban, a gabonaárak nagyarányú növekedése miatt megkezdődik az ország nyugati részén a legelők szántókká való visszaalakítása, ami a *Mesta* lassú hanyatlásához vezet, s a juhállomány is mintegy harmadával csökken a század végére (3 millióról 2 millióra). Ennek ellenére, az öntözéses gazdálkodásban, kertművelésben jeleskedő mórak, valamint moriszkók kiűzése és a szárazságok miatt, a 16. század végén az ország már gabonabehozatalra szorult. A mezőgazdaságban a parasztság helyzetét rontotta a fölbirtok koncentrációja és az egyre növekvő adóterhek. Gyakorivá vált a felesbérleti rendszer, a zselléresedés, megoldásként pedig egyedül a katonai szolgálat, vagy az amerikai kivándorlás adódott, amely viszont éppen a fiatal férfilakosságtól fosztotta meg az országot.

Aragónia, és különösen a Barcelona központú Katalónia a földközi-tengeri kereskedelemben rendelkezett érdekeltiségekkel, amit tovább erősített, hogy nem tudott bekapcsolódni a nagy profittal kecsegtető amerikai ügyletekbe, ami mindvégig kasztíliai felügyelet alatt maradt, s a sevillai Casa de Contratación kezében összpontosult.

Az amerikai felfedezések révén az ország gyors fejlődésnek indult a 16. század elején. Atlanti-óceáni kereskedelmi forgalma 1510 és 1550 között nyolcszorosára emelkedett, s ez a növekedés – ha kisebb mértékben is – de a század végéig folytatódott. Az amerikai gyarmatok iparcikkigénye és a hadsereg ellátása egy rövid ideig éreztetette kedvező hatását. A 16. század elején a textilipar, a bányászat (pl. higany, vas) és fémfeldolgozás fellendült, de nem vált húzóágazattá, később pedig tönkrement a külföldi verseny miatt. A forgalom növekedése tehát csak kisebb mértékben volt köszönhető az élelmiszerek vagy iparcikkek kereskedelmének, leginkább a gyarmatokról behozott arany, majd az amalgamozás eljárásának kidolgozása után mindinkább az ezüst jelentette a behozatal zömét.

A spanyol gazdaság nem tudott érdemben mit kezdeni a 16. század során beáramló hatalmas amerikai nemesfémkincessel. Az arany „átfolyt” Spanyolországon, s elsősorban az itáliai, németalföldi, angol kereskedőket gyarapította. A spanyol uralkodók elvakult valláspolitikája erősítette ezt a folyamatot. A sorozatos üldözések, kiűzések hatására több tízezer zsidó (1492), mór (1502, 1525) és moriszkó (1609) hagyta el az országot, megrendítve a kézművesipar és a kereskedelmi, de a mezőgazdasági tevékenység hazai pozíciót. A kiűzések tovább rontották azt az amúgy is kedvezőtlen demográfiai mérleget, amit az amerikai kivándorlás, a katonai veszteségek és a járványok váltottak ki. Például Kasztília lakossága a 17. század elején mintegy negyedével csökkent.

A folyamatosan dúló háborúk hatalmas hadsereg fenntartását követelték meg, ami az uralkodókat bevételeik állandó növelésére ösztönözte. A spanyol adórendszer

nem kímélte a lakosságot. Jellemző, hogy az amerikai ezüst és arany csupán a negyedét-ötödét tette ki az uralkodói jövedelmeknek, a többit az egyre emelkedő adók és kölcsönök révén biztosította magának az államkincstár. Az *alcabalának* nevezett forgalmi adó hátráltatta a kereskedelmi forgalmat. Mindezek miatt a század végére a spanyol gazdaság kimerült, amit a sorozatos (átlagban két évtizedenként visszatérő) államcsődök is jeleznek (1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647).

A 18. századi Bourbon-reformok a gazdaságra is kedvező hatást gyakoroltak: az államigazgatás átszervezése növelte a kincstár bevételeit, különösen a gyarmatok jövedelmezősége emelkedett. A *Mesta* előjogainak szűkítése pedig a mezőgazdasági termelést lendítette fel. A belső vámhatárok felszámolásával sikerült egységesebbé tenni a belső piacot, ami a kereskedelem és az ipar fejlődéséhez vezetett. A század végére azonban a reformok megrekedtek, s a francia háborúba bonyolódó Spanyolország elmaradottsága konzerválódott.

OROSZORSZÁG

Oroszország mint állam az újkor egyik nagy nyertese volt. Moszkva először a keleti szláv fejedelemségeket, később a tatár utódállamokat hódoltatta, s IV. Iván livóniai háborújával – igaz, akkor még sikertelenül – megkezdte a nyugati irányú terjeszkedést is. Az első Romanovok főként a *Rzeczpospolita Polskától* szereztek jelentős területeket, majd I. Péter és II. Katalin Európában és Ázsiában is kikerkítették a birodalmat. Míg a 15. század közepén mindössze 400–430 ezer km² lehetett a Moszkvai Nagyfejedelemség területe, addig az Északi háború befejeztekor már mintegy 14,5 millió km², míg a 18. század végén 16,6 millió km² volt az Orosz Birodalom nagysága.

A területnövekedés a 17–18. században együtt járt a népesség dinamikus növekedésével is. III. Iván idején az orosz fejedelemségek együttes lakosság száma is csupán 2,5 millió fő lehetett. Ez a szám nőtt meg IV. Iván idejére 4–4,5 millióra, majd csökkent le az opricsnyina és a zavaros időszak polgárháborús viszonyai következtében újra 3 millióra. Az első Romanovok alatt a népesség a 17. század közepére 7 millióra, a század utolsó harmadára pedig 10,5–11 millióra duzzadt. Míg Nagy Péter 14–16 millió alattvalóval rendelkezett, s a 18. század közepén 23,2 millióan éltek Oroszországban, addig a korszak végén, II. Katalin halálakor 37,4 millió lakosával az Orosz Birodalom a kontinens legnagyobb lélekszámú országává is vált.

Hiába nőtt azonban a terület és a lakosság szám, hiába mutatott fel egyre nagyobb katonai erőt és diplomáciai érdekérvényesítési képességet Oroszország, mindez nem járt együtt sem a gazdaság nyugati mintájú fejlődésével, sem a társadalom polgárosodásával. Az Orosz Birodalom más történeti időben élt, mint Európa nyugati fele, s ha egy fogalommal akarnánk leírni a 16–18. század nagy változásait, úgy ez az egy fogalom a *feudalizáció* lenne. A társadalom nagy csoportjai kerültek szabad paraszti státusból jobbágyi állapotba; állami és egyházi földeken élő parasztok lettek magánföldesúri joghatóság alá kerülő jobbágyok;

katonai szolgálattal is tartozó, privilegizált rétegeket súllyesztettek szolgálai állapotba. Mindez az állam hathatós segítségével, aktív törvényhozói tevékenységével történt meg. A 18–19. századra létrejött, szolgálai (*holop*) szinten jogilag is egységülő jobbágyság azonban történetileg nem a második, hanem csupán az első jobbágyság volt Oroszország törzsterületein.

A keleti szláv fejedelemségeket nem érte el a nyugat „második nagy expanziója”, sem a szerzetesrendek, sem a hospesek nem közvetítették Oroszország számára a 12–13. század nagy agrártechnikai, technológiai vívmányait. Nem vált általánossá a vaspapucsos nehézeke, a nyomásrendszer, a gabona terméseredménye még a legjobb minőségű feketeföldeken sem érte el a nyugat-európai szintet. Ugyanígy, a nagy földrajzi felfedezések hatása is sokkal kisebb volt, a burgonya például nem vált a 18–19. századra sem a népelelmezés alapvető eszközévé. A gabonahiány a rossztermésű években gyakorta okozott éhínségeket, ilyenkor az állami parasztokat az állam, a magánföldesúri és egyházi joghatóság alatt élőket pedig a földesúr és a kolostorok voltak kénytelenek élelmezni. Rossz gabonaterméskor az állam engedélyezte a – 18. századra igencsak elterjedt – vodka külföldről történő behozatalát is, megóvando a gabona- és tűzifakészleteket.

Az orosz parasztság nagyobbik része a feudalizáció során nem egyénileg, hanem közösségén keresztül került jobbágyi függésbe. Ezen paraszti közösségeket nevezték *obscsinának*, választott szerveiket *mirnek*. A szót nem könnyű magyarra fordítani, mivel egyszerre volt faluközösség és földközösség, de egyik magyar fordítás sem felel meg pontosan az orosz eredetinek. Az *obscsina* a legtöbbször mintegy 500 lakost tömöríthetett: a legegyszerűbb esetben ez egybeesett a faluval, de előfordult, hogy több apró falu alkotott együtt egy *obscsinát*, vagy hogy a nagyobb falvakban több *obscsina* is létezett egyszerre.

Az *obscsina* legfontosabb funkciói az alábbiak voltak. *Gazdasági*: A föld periodikus újrafelosztásának (általában 2–15 évenként) és használatának szabályozása, a termelés szervezése a közösen használt földeken. Minthogy a 19. század közepéig a relatív földbőség mellett munkaerőhiány volt, ezért az egyes családok földdel való ellátásánál elsősorban a munkabíró férfiak számát vették figyelembe. A szokásjog szerint a 18 évet betöltött férfiak egy darab földet kaphattak önálló művelésre, amit a duplájára egészítettek ki, ha megnősültek. A szántó mellett felosztották a kerteket, az erdők és legelők használatát is. Egyedül csak a parasztporta (*uszagyba*) a belső telekkel nem volt a felosztás része.

Adózási: Az állami és közösségi adóterhek felosztása és összegyűjtése, ide értve nemcsak a termény- és pénzjáradékokat (*obrok*), de a munkajáradékot (*barscsina*) is. A kötelező feladatként kirótt egyéb munkálatok elvégzése (út- és hídépítés, hivatalnokok és foglyok tartományon belüli kíséréte, katonák elszállásolása stb.). Egyetemleges felelősség az adók és kötelezettségek egyes háztartásokra kirótt részének pontos beszédéséért, az adóhátralékok felmérése és nyilvántartása; a katonaaállítási kötelezettség biztosítása, az illetén terhek családok közötti elosztása.

Jogi-igazságszolgáltatási: A szokásjog alapján a vitás ügyek kivizsgálása (például a paraszti ingatlanokat és ingóságokat érintő viták; a kölcsönök, eladás,

vásárlás és minden hasonló jogügylet során felmerült problémák; a háztartásokat ért különféle károk kompenzációja) és azon büntetőügyek lefolytatása, melyek még megoldhatóak a helyi szokásjog alapján (kisebb erőszak, ittasság, lopás – de nem tartoztak ide a komolyabb bűncselekmények, úgymint a gyűjtogatás vagy a gyilkosság).

Adminisztratív-rendészeti: A helyi közrend fenntartása és a közösség általánosan elfogadott normáinak betartatása; a személyi és vagyonbiztonság megőrzése, a bűnmegelőzés; a csavargók, tolvajok, és katonai szökevények letartóztatása; a kisebb bűncselekmények kivizsgálása és a bűnösök őrizetbe vétele, a kisebb vétségek esetén a büntetés kiszabása és behajtása, a bűnös megfenyítése (megkorbácsolása), az adóhátralék behajtása (esetleg ledolgozás útján); az egyes közösségekbe tartozó parasztek számbavétele, adott esetben a nyilvántartásból való törlése, ill. másik közösségbe való átírása; természeti csapások és pusztítások esetén a kárelhárítás.

Szabályozó-nevelő és büntető: A társadalmi ellenőrzés és szocializáció biztosítása, a közösségen belüli fegyelem fenntartása. A választott vezetők megbüntethették a parasztekot, de eljárhattak a családi problémák esetén is. A mir fenntartotta a szexuális morált, és intézkedett a háztartások megosztásakor felmerült vagyonjogi kérdésekben is.

Az *obscsina* sikeresen nivellálta a paraszti közösségeket alkotó családok terheit és életnívóját, a különbségek jóval kisebbek voltak az *obscsinán* belül, mint azokon a területeken, ahol nem volt ilyen szerveződés. Ugyanakkor a kollektív teherkivétel jelentősen gátolta az agrárfejlődést, visszafogta a munkamorált, s gyakran hihetlenül korrump világot teremtett a mir vezetőinek megvesztegethetősége miatt.

Az orosz városfejlődés is elmaradt a nyugaton megfigyelt szinttől. Oroszország eleve nem örökölt a római időkből városhálózatot. A varégek által alapított nagy kereskedelmi központok a városfejlődés során kiegészültek a fejedelmi és egyházi székhelyekkel, a terjeszkedő birodalom adminisztratív és katonai központjaival. Az egykori fejedelmi székhelyek azonban a moszkvai hódítások során elvesztették aktív politikaformáló szerepüket, tanácsaik elhaltak, önkormányzataikat felszámolták. A város a 16–18. századi Oroszországban nem volt önálló politikai entitás, csupán lakóhely, ahol egyformán éltek különféle rendű és rangú nemesek, hazai és külföldi kereskedők, iparosok, egyházi személyek és paraszti-jobbágyi státusú lakosok is.

Oroszország elmaradottságának megméréséhez nehéz mutatókat találni. A nagy terület, az adózó lakosság gyors bővülése, az állam folyamatos katonai és diplomáciai sikerei még a kortársak jó része előtt is elfedték a strukturális lemaradást. Gazdaságtörténeti számítások mindenesetre azt mutatják, egy átlagos orosz jobbágy járuléka a fokozottabb adóterhelés ellenére is csupán egyötödét tehetné ki egy relatíve kevésbé megadóztatott francia parasztnak (a beszoalgtatott gabonát nyugati áron ezüstre átszámítva). Minthogy azonban a piacosodás szintje a nyugatinál sokkal kisebb volt Oroszországban, a faluközösség önellátó képessége pedig sokkal nagyobb, így egy ilyen összehasonlítás sem lehet teljes érvényű.

9

A NEMESI TÁRSADALOM

A KORA ÚJKORI EURÓPAI TÁRSADALOM tagozódásában a nemességet illette a vezető hely. Európai viszonylatban nem volt egységes fogalma, de majd mindenütt egy olyan társadalmi csoportot értettek alatta, amely születésénél vagy az uralkodótól származó adománylevelénél fogva felette állt a közrendűeknek. Angliában a nemesség (*nobility, nobleman*) elnevezést csak az arisztokráciára használták, míg a többi nemesi csoportot a *squire* és a *gentry* névvel illették. A nemesség felsőbb-ségét a törvényekben vagy a szokásokban elismert örökletes nemesi előjogok, kiváltságok, más néven a privilégiumok biztosították. Ezeket még a középkorban szerezte, de többnyire a kora újkorban is megtartotta, sőt volt, ahol (Lengyelország) gyarapította is. Míg a középkorban a fegyverforgatás, a kora újkorban a privilégiumok különítették el a társadalom többi rétegétől. A nemesség tehát rendet alkotott, amely azonban az egyes országokban igen eltérő jellegű volt.

A NEMESSÉG SZÁMA ÉS ARÁNYA

Számbeli aránya alapján mindenütt a népesség törpe kisebbségét alkotta, de országonként meglehetősen különböző mértékben. A regionális különbségekhez a nemesség létszámának időbeni változása párosult. A 18. század második felében Angliában, Franciaországban, Németalföldön, a Német-római Császárságban, Csehországban, Itáliában és a skandináv országokban sehol sem haladta meg a népesség 1,5%-át. Angliában a kora újkor századaiban 1% körül mozgott a nemesség aránya, és létszámának gyarapodása lépést tartott a népességnövekedéssel. A 16. század és a 17. század eleje Nyugat-Európában a nagy létszámgyarapodás kora volt. Ezután létszámcsökkenés vagy stagnálás következett. A harmincéves háború leginkább a német és a svéd nemesség számát apasztotta. Franciaországban az állami intézkedések (a nemesi állapot felülvizsgálata, a nemesítés szigorítása) állították meg a nemesség létszámgyarapodását. A 16. század végén még a népesség kb. 1,8%-a volt

nemes, az 1780-as években csupán 1,2%-a. A 18. század végén Itáliában és Németországban, s hasonló lehetett a nemesség aránya. A velencei köztársaságban 1550-ben a népesség 1,6%-a, 1797-ben csupán 0,8%-a volt nemes. A legkevésbé nemes talán Svédországban élt, ahol csupán a népesség 0,4%-át tette ki.

Egészen más arányokat találunk Spanyolországban, Lengyelországban és Magyarországon. Ezekben az országokban a középkor folyamán vagy a kora újkor első századaiban viszonylag széles katonáskodó rétegek alakultak ki, amelyek tagjait az uralkodók nemessé emeléssel jutalmazták. Társadalmi állapotuk akkor sem változott meg, ha elszegényedtek és szinte földműves módján éltek. 1768-ban Spanyolország népességének 8%-a volt nemes, 1797-ben azonban már csupán 3,8%-a. A nagymérvű csökkenést az idézte elő, hogy a királyi hatalom a nemesi állapot megerősítését rendelte el magas eljárási díj fejében, amelyet a kismemesség nem tudott megfizetni, így hivatalosan elveszítette jogait. A 18. század végén az egykori lengyel királyság területein a népesség 7%-a, a magyar korona országaiban 4,1%-a tartozott a nemességhez. Korszakunk végén Európa népességének átlagban 1,5–2%-a volt nemes.

A nemesség létszámát a **nemessé válás**, a **lesüllyedés** és a **kihalás** szabályozta. A nemessé válás a kora újkorban a társadalmi felemelkedés vágyott útja volt. A késő középkorban a nemesség spontán módon töltődött fel. Aki katonáskodott és hűbérbirtokot szerzett, nemes lehetett. A kora újkorban a királyi hatalom egyre inkább a nemesi állapot szabályozójává vált. Angliában az uralkodó csak az arisztokrácia létszámát szabályozta, mivel csak ő adományozhatott arisztokrata rangokat. A köznemessé válást maga a gentry határozta meg, amely alulról nyitott volt a középrétegek felé. Azokat engedte a soraiba, akik megfelelő jövedelemmel rendelkeztek, volt kastélyuk (kúriájuk), birtokuk és „úri ember” módján éltek. Aki anyagilag tönkrement, lesüllyedt a gentryből. Így Angliában kevés volt a szegény nemes. Franciaországban a 17. század közepétől csak nemessé emelő hivatal vásárlásával és nemesi levél szerzésével lehetett nemessé válni. Mindkettő jelentős összegbe került, így az állam csak módos, már nemes módján élő polgárt engedett be a rendbe. Ezzel szemben viszont az elszegényedett nemesség lesüllyedését törvényekkel (kétkezi munka tiltása, nemesi állapot felülvizsgálata) gyorsította. Ebből adódott, hogy Franciaországban volt ugyan szegény nemesi réteg, de sokkal kisebb, mint Közép-Európában.

A hivatalviselés a kontinensen másutt is a nemessé válás fő forrása lett, miután a kialakuló abszolutizmus jelentősen megnövelte az államapparátus létszámát. Spanyolországban a képzett hivatalnokok, a letradosok a 16. századtól nemessé váltak. Poroszországban csak állami szolgálattal lehetett nemessé válni. Így a kora újkorban keletkezett egy, a nemességet felfrissítő újnemesi réteg, amely néhány nemzedék alatt belesimult a régi (legalább négygenerációs) nemességbe. Helyébe újabb felemelkedésre váró csoportok léptek, hogy részlegesen pótolják a kihalt és a lesüllyedést. Lengyelországban, Magyarországon és a 18. század közepéig Spanyolországban a nemesi rendből nem nagyon süppedtek le. A nemes akkor is a rend tagja maradt, ha vagyontalanná vált. Az említett országokban a 18. század végére a nagy létszámú nemesség háromnegyede **szegény** volt.

A nemesség ugyan jobban táplálkozott, s így védettebb volt a járványokkal szemben is, mint a köznép, családjainak kihálására mégis nagy esélye volt. A nemesek későn házasodtak, hogy kevesebb gyermek szülessen, s így a vagyon kevésbé aprózódjon. A kisebbik fiúkat és lányokat gyakorta kolostorba adták, ha nem tudták méltó módon kiházasítani. Hasonló okok miatt magas volt körükben a hajadonok és az agglagények aránya is. A gyakorta választott katonai pálya is veszélyeket rejtett magában.

NEMESI KIVÁLTSÁGOK

A nemesi kiváltságok egy része egyszerűen **tiszteletbeli előjog** volt, amellyel a nemes a mindennapi életben láttatta környezetével hovatartozását. Neve előtt partikulát (*de, von, zu*) használhatott, a közrendűekétől megkülönböztetett címere lehetett, fegyvert hordhatott, és díszesebb ruhát viselhetett. Társaságban a közrendűek részéről elsőbbségadás illette, süvegelni kellett előtte, a templomban az első hely illette stb.

A **jogszolgáltatásban** különleges előnyt élvezett („törvény előtti egyenlőség”) a nemesség. Nem volt köteles végigjárni a bírászkodás minden lépcsőjét. Franciaországban például közvetlenül a legfelsőbb királyi bírósághoz, a parlamenthez fordulhatott. Nemes ember felett csak nemes bírászkodhatott. Ugyanazért a vétségért enyhébb büntetés járt, mint a közrendűnek, és a hitele is nagyobb volt. Nemes és közrendű perében a bíróságok gyakorta voltak elfogultak az előbbi javára. Halálos vétség esetén bitófa helyett bárd járt neki. Az angol és a lengyel nemes személye különleges védelmet élvezett. Bizonyított vád nélkül az angol nemes nem lehetett letartóztatni. A lengyel nemes küszöbét – belegegyezése nélkül – a porkoláb nem léphette át. 1578-tól Lengyelországban a király nem ítélkezhetett nemes felett, mivel a legfelsőbb királyi bíróság is a nemesi rend kezébe került. Ez egyedülálló előjog volt Európában.

Az egyik legféltettebb kiváltság az **adózási kedvezmény** volt, amely abból a középkori hagyományból eredt, hogy a nemesség kardjával („vérével”) szolgálja a monarchiát. Angliának eltérő hagyománya volt: a katonáskodás mellett vagy helyett az uralkodót adóval is lehetett szolgálni. Így a szigetország nemessége erejéhez mérten mindig adózott. A teljes adómentesség a kontinensen is csak Magyarországon és Lengyelországban volt ismert. Németország több fejedelemségében, Dél-Franciaországban és Észak-Itáliában nem a nemes személye volt adómentes, hanem a nemesi (az egykori hűbér) birtok. Az a nemes, akinek közrendű birtoka volt, adózott utána. A 17. század második felétől az erősödő abszolutizmus mindenütt megkurtította ezt a nemesi privilégiumot. Spanyolországban az igen magas forgalmi adókon és illetékeken keresztül adóztatta meg az állam a nemességet. Franciaországban a közrendűek adóját (*taille*) a nemesség nem fizette, viszont XIV. Lajos 1695-ben fejadót vetett ki rá, 1750-től pedig a huszad adót volt köteles fizetni. Jövedelméhez képest azonban így is igen kis mértékben járult hozzá a közterhekhez. A 18. század elejétől Poroszországban vetettek ki

adót a nemességre, igaz, szerény mértékűt. A folyamat a 18. század folyamán a Habsburg Birodalom tartományaiban is bekövetkezett.

A rendiség korából örökölt **politikai képviseleti jog** eredetileg a hatalomból való részesedést biztosította a nemességnek, de nem mindenütt egyformán, minden csoportjának. Angliában (*lordok*), Spanyolországban (*grandok*) és Magyarországon az arisztokráciának külön főrendi háza volt a rendi gyűléseken. Németországban politikai jogok alapján birodalmi és tartományi nemességet különböztettek meg. Az utóbbiak csak a fejedelemségekben képviseltethették magukat. A francia nemesség viszont csak egy kamarában érvényesíthette érdekeit. Időben előre haladva – a rendi felkelések hosszú sora ellenére – ezt a sarkalatos privilégiumot az uralkodói hatalom majdnem mindenütt maga alá gyűrte vagy meg is szüntette. A nemesség a 18. századra beletörődött sorsába, de tudatában a hatalommegosztás eszménye ezután is élt. Az abszolút monarchiák elvették a politikai képviseleti jogot, de cserében **szolgálati előjogot** adtak. A nemesség az uralkodók akaratából, s nem rendi érdekei alapján, előnyt élvezett az állami tisztségek betöltésében, így továbbra is politikai elit maradt. A 18. századi Európában meglehetősen kevés polgári származású miniszter, főtisztviselő, tábornok és püspök volt. Aki így lépett szolgálatba, igen hamar nemesi címet kapott.

A lengyel nemesség politikai képviseleti joga kivételes fejlődési utat futott be a kora újkorban. Mint rend szinte minden államhatalmi jogosítványt megszerzett, az országgyűlést és a kormányzati intézményeket kizárólagos nemesi intézménnyé tette.

A középkorban a nemes és földesuraság szinte elválaszthatatlan fogalmak voltak. A kora újkorban a nemesi állapotnak már nem volt kritériuma a földesúri mivolt, a szegény nemességnek olykor egyáltalán nem volt birtoka. A legtöbb nemes számára azonban a birtok és a kastély (kúria) a nemesi életmód legfontosabb kifejezője volt, annál is inkább, mert mindehhez a földműves népesség felett gyakorolt **urasági jogok** párosultak. Európai viszonylatban rendkívül változatos előjogok együttese volt. Nyugat- és Dél-Európában a parasztok felett érvényesülő személyi jogoknak többnyire csupán az emléke maradt fenn a kora újkorra. Az Elbától keletre viszont újjáéledt a 16–17. században (második jobbágyság). Általában bírászkodási jogot is gyakoroltak, de ez sem volt azonos Nyugat-Európában és Közép-Kelet-Európában. Nyugaton inkább egyfajta szolgáltatássá vált, s az úr szakképzett bírát volt köteles fogadni, így a kisebb nemesek lemondtak az úriszék tartásáról. Keleten viszont az urasági hatalom érvényesítésének eszköze maradt.

A legfontosabbak a földből eredő dologi jogok voltak. A birtokok általában két részből álltak: urasági földből (nemesi földből) és paraszti földekből. Az utóbbiakról szolgáltatások jártak az uraságnak. Angliában a nemesség a 18. század végére a bekerítések révén többnyire felszámolta a hagyományos paraszti birtoklasi jogot, vagyis a volt paraszti birtokok is nemesi tulajdonná váltak. A nemesi föld a hűbéri hagyományoktól megszabadulva polgári tulajdonná vált. A kontinens nyugati részein a nemesi birtoklás lassabban kezdett polgárivá válni. Itt a paraszti birtoklás nem felbomlott, hanem megerősödött. Franciaországban a

szokásjog is elismerte, hogy az uraság csak szolgáltatások tulajdonosa, de a paraszti birtoknak nem. Közép-Kelet-Európában is volt paraszti birtoklás, de gyengébb, mint nyugaton, s az úrnak lehetősége adódott a kisajátítására. A földről járó szolgáltatások is súlyosabbak voltak. 1653-tól Brandenburgban nemesi birtokot csak különleges engedéllyel lehetett elidegeníteni. 1680-ban Csehországban is megerősítették a nemesség birtoklási jogát. Lengyelországban már a 16. században elterjedt, hogy földtulajdona csak a nemesnek lehet.

NEMESI JÖVEDELMEK

A nemesség a kora újkorban is a társadalom leggazdagabb, **legnagyobb jövedelmű** rendje volt. A vagyon és a jövedelem azonban rendkívül egyenlőtlenül oszlott meg mindenütt. A francia udvari arisztokrácia jövedelme ötven-százszorosra volt a vidéki kismemesének. Hasonló arányok másutt – például Lengyelországban – is előfordultak. A gazdag és szegény nemesek közötti különbségek a kora újkor folyamán inkább erősödtek, mint gyengültek. A legfőbb jövedelemforrás a föld volt, de igen eltérő módon. Angliában a 18. század végére a nemességnek már alig volt feudális szolgáltatásokból származó jövedelme. Birtokát vagy bérbé adta vállalkozó szellemű bérlőnek (ez volt a gyakoribb), vagy maga gazdálkodott. A kontinens nyugati országaiban is a nemesi föld bérbeadásából (itt ritkán gazdálkodott a nemesség) származott a jövedelem nagyobb hányada, s nem az urasági jogokból. A jövedelmek döntő része pénzbevétel volt.

Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában a nemesi jövedelmek nagyobbik része a feudális jellegű szolgáltatásokból származott. A gazdagságot is gyakran a szolgáltató jobbágyok számával fejezték ki. Sok nemes ugyan gazdálkodott (majorsági gazdálkodás), de ehhez többnyire robotot vett igénybe. Pénzbevétele csak az exportból származott, jövedelmének jó részét a termékek tették ki.

A nemesi jövedelmek nem csupán a földből származtak. A bányászat és a kohászat tradicionális nemesi vállalkozásnak számított. A 17. századtól a gyarmati ültetvényes gazdálkodás és a gyarmati kereskedelem is jó jövedelemforrása lett az angol és a francia nemességnek. Városi ingatlanok bérbeadása, kereskedelmi társaságok részvényeinek forgatása, államkötvények adásvétele stb. is a bevételeket növelte. Jövedelmet biztosítottak a **nemesi hivatások** is. A legtradicionálisabb az egyházi pálya és a katonáskodás volt. Az utóbbinak a 17. század második felétől kialakuló hatalmas létszámú reguláris hadseregek tisztikarai nagy teret engedtek. A 18. században a porosz nemesek fele-kétharmada a hadseregben szolgált. Franciaországban minden hatodik nemesi családban volt egy katonatiszt. A spanyol *hidalgo* (köz-nemes) is ezt a pályát kedvelte leginkább.

Az új hivatások közül a hivatalviselés lett a legelterjedtebb. A királyt tollal és *talárral* (bírói palásttal) szolgálni nem számított lealacsonyítósnak. A 18. századra a polgári foglalkozásokkal szemben is csökkentek a fenntartások. Az angol nemesség a vállalkozásoktól sem idegenkedett. Természetesen nemcsak hivatást űző nemeseket ismerünk. Európában mindenütt megtalálhatók voltak a

dologtalan nemesek, akik csak járadékukból éltek, vadászattal és lakomákkal mulatták az időt.

Új jelenség volt a nemesség **városiasodása**. Dél-Európában mindig ismert volt a városlakó nemes, de a 16. századtól itt is gyorsabban nőtt a létszáma. Franciaországban és Németországban a 17. század közepétől vett lendületet a módosabb nemesség városba költözése. Egyrészt az új hivatások (hivatal, szabad foglalkozás) eleve a városhoz kötődtek. Másrészt valamelyest nőtt – különösen a 18. században – a műveltség szerepe. Hivatalnok, de még katonatiszt sem lehetett az, aki nem végzett el bizonyos iskolákat. A jogi pálya legtöbbször egyetemi végzettséget követelt meg. Az oktatási intézmények helyei a városok voltak. A városok fejlődésével új művelődési és szórakozási lehetőségek vonzották a nemeseket, mint a szalonok, színházak, kávéházak, olvasóegyletek, szabadkőműves páholyok stb. A városi életmód kényelmesebbnek is bizonyult. A beköltözés a városi viszonyokhoz való alkalmazkodásra, vagyis polgárosodásra készítette a nemességet. Jelentős része – ha lassan is – betagozódott a városi elitbe, lépítve a rendi korlátok egy részét. Közép- és Kelet-Európában máshogy ment végbe a folyamat: a beköltöző nemesek eluralták a várost.

10

A VÁROSI TÁRSADALOM

A KORA ÚJKOR EGYRE GYORSULÓ GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE magától értetődően vezetett a városok gyarapodásához. Nőtt a számuk és mindenekelőtt a lakosságuk. Európa legsűrűbb városhálózata Németalföldön alakult ki, annak mindkét felét, a függetlenségét elnyert Hollandiát és a spanyol Habsburgok függésében maradó délebbi tartományokat (a mai Belgium területét) is beleértve. Sűrű városhálózat jött létre Európa ipari központjaiban, így Anglia középső, Németország nyugati, Itália északi vidékein. De még a Németország keletebbi részén fekvő kb. 100 ezer km² nagyságú Szászország közel 150 00 települése között is 676 (4,5%) volt városi rangú. Mindez persze csak lassan tudta megváltoztatni a népesség összetételét. Túlnyomó többségben mindenütt a falusiak maradtak, a városi lakosság aránya csak a legfejlettebb vidékeken érte el a 25–30%-ot, korszakunk kezdetén európai átlagban legfeljebb 5%-kal szoktak számolni.

A KORA ÚJKORI VÁROSFELJŐDÉS

Kialakulóban voltak a modern korszak hatalmas *metropolisai*. A lakosság koncentrációját elősegítő tényezőket (éghajlat, ellátás, közlekedés) legkorábban a Mediterráneum nagyvárosai tudták kihasználni. 1500 körül a keresztény Európában mindössze 4 olyan város létezett, amelynek lakossága meghaladta a 100 ezer főt (Párizs, Nápoly, Velence, Milánó). Száz év múlva az első kettő lakossága 200 ezer fő fölé emelkedett (harmadikként London csatlakozott hozzájuk), hogy 1700-ra e három város lakossága a félmilliót is meghaladja. 1600-ban további 9 város (Antwerpen, Sevilla, Róma, Lisszabon, Palermo, Messina, Milánó, Velence, Amszterdam) lakossága haladta meg a 100 ezer főt, ami 1700-ra Madriddal, Béccsel és Moszkvával gyarapodott.

Úgy tűnik a legnagyobb városokat nem, vagy alig érintette a 17. században bekövetkező általános népességcsökkenés. Korszakunk végére, 1800-ra London

lakossága 900 ezer, Párizsé 650 ezer, Bécsé 220 ezer, Berliné 150 ezer, Szentpéterváré 218 ezer főre nőtt. Igaz, ez utóbbi lakosainak éppen negyede, 55 ezer fő, katona volt, igazolva, hogy a folytonosan duzzadó városi lakosságot nem sorolhatjuk egészében a polgárság, de még a kézművesek vagy kereskedők körébe sem. A gyarmatosító hatalmak nagyvárosaiban feltűntek a tengerentúlról behurcolt rabszolgák. 1633-ban Lisszabon mintegy 100 ezer lakosából 15 ezer fekete afrikai volt. A városi lakosság növekedése különösen néhány ipari-kereskedelmi központban bizonyult gyorsnak. Antwerpen és Sevilla lakossága a 16. század első kétharmadában kétszeresére nőtt, Lyoné 1450–1550 között megnégyszereződött, Rouené megháromszorozódott. A városlakók többsége persze továbbra is a vidék néhány ezres kisvárosaiban élt. 1600 körül Nyugat- és Közép-Európa lakosságának kevesebb, mint 5%-a lakott 20 ezer lakosnál többet számláló városokban. A lakosságszámra viszonylag pontos következtetéseket persze leginkább Európa közigazgatásilag is dinamikusan fejlődő területein tudunk levonni. Az első – akkor még egyszeri – népszámlálást 1509-ben Velencében rendelték el, hogy 1540-től rendszeresítsék, 1607-től pedig nyomtatott kérdőívek alapján hajtsák végre. Kelet óriásira duzzadt városait azonban Európa városai még mindig nem érték el. Lakosságukra legfeljebb bizonytalan következtetéseket tudunk tenni. Szerencsére közülük Európára csak Sztambul (a korábbi Konstantinápoly) jutott, amelynek már a 16. század végén 700 ezer lakosa volt.

A kora újkori városok látványos növekedése ugyanakkor jelentős áldozatokkal járt. A zsúfolt, egészségtelen környezetben gyorsabban terjedtek a betegségek, járványok, mint a szellősebb vidéki térségben. Velencében az 1575–77. évi pestisjárványnak 50 ezer halálos áldozata volt, az akkori lakosság egyharmada (megakadályozva ezzel, hogy az Adria-parti város a századvégén a 200 ezres városok közé emelkedhessen). Valenciában az 1647–48-as járvány 17 ezer áldozatot szedett, Sevillában az 1647–50 között elhúzódó betegségnek a város 100 ezer lakosából 60 ezren estek áldozatul. A spanyol atlanti kereskedelem központja soha nem tudta kiheverni ezt a veszteséget. Londonban az 1603-as, 1625-ös és 1665-ös három pestisjárvány áldozatainak együttes számát 200 ezerre (tehát az összlakosság számához közelítőre) teszik. A halandóság, különösen a gyermekek körében, meghaladta a vidéki átlagokat, ami ellen a családok több gyermek vállalásával igyekeztek védekezni. Sebastian Franck 1538-ban úgy vélte, hogy Németország tele van gyerekekkel. Kölnben 1574-ben a lakosok 35%-a, Leidenben 1622-ben 47%-a, Jénában 1640-ben 38%-a 15 év alatti gyermek volt. A városi élet vonzereje folytán persze a városok többségébe új beköltözők érkeztek. A városi lakosság így általában meglehetősen gyorsan cserélődött.

A VÁROSI TÁRSADALOM

A városi lakosság gyarapodása természetesen erős differenciálódással járt együtt. A kora középkor „visszaagrárosodása” után, az ezredforduló táján újra megjelenő városok lakosai testületileg (kollektíve) kapott kiváltságaikkal emelkedhettek ki a

jobbágyi alávetettség állapotából. Kezdetben természetesnek tekintették, hogy e kiváltságokkal az adott város minden, vagy szinte minden – kézműves, kereskedő, hivatalnok – lakosa rendelkezzen. Ezt fejezte ki „a városi levegő szabaddá tesz” szó-lás is. A városok gyarapodásával, lakosságuk szaporodásával és differenciálódásával azonban a kiváltságosok köre egyre inkább bezárult, s igyekezett elhatárolódni a kézművesek és kereskedők társulásaiból (céhekből és gildákból) kimaradók, vagy csak egyszerűen az újonnan a városba beköltözők növekvő tömegétől. Polgár és városlakó tehát már nem ugyanazt jelentette. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy míg a városok egyre növekedtek s lakóik száma egyre gyarapodott, addig a polgárok aránya az összlakosságon belül egyre alacsonyabbá vált. A 16. század végén Velence lakosságának alig 5–6%-a rendelkezett polgárjoggal, az angliai Norwichban az adó-alapot meghatározó vagyon 60%-a a lakosság 6%-ának, Coventryben a városi vagyon 45%-a a lakosság 2%-ának tulajdonában volt.

Bár a városi lakosság differenciálódásában a növekvő jövedelmi és vagyoni különbségek játszották az alapvető tényezőt, következményét a különböző rétegek eltérő hatalmi-politikai érvényesülésében, befolyásában, életmódjában, kultúrájában is lemérhetjük. A városok vezetését rendszerint a patríciusnak nevezett leg-vagyonosabb kereskedők és néhány különösen jövedelmező foglalkozás kézmű-
iparosai ragadták magukhoz. A kereskedelem, a pénzkölcsönzés kevésbé volt ki-téve a középkori város szigorú szabályainak, így több lehetőséget nyitott az egyéni kezdeményezéseknek. A kereskedők közül kerültek ki a pénzkölcsönzők, banká-rok, akiknek haszonszerzését semmiféle gazdasági előírás nem korlátozta, de ők vették fel a kapcsolatot a vidék háziiparával is, ami által kezdeményezői lehettek a születő manufaktúráknak. Ahol a patríciusrétegnek sikerült magához ragadni a városok irányítását – többnyire a legnagyobb kereskedővárosokban – ott sikerült a középkori kötöttségeken (így a céhmonopóliumon) is enyhíteniük. A gazdago-dó patríciusréteg vagyona messze meghaladta az átlagos nemesekét. Kölcsöneiket uralkodók, arisztokraták is szívesen fogadták. Számbelileg a céhes iparosok felül-múlták a patríciusokat, befolyásuk azonban csökkenőben volt. Termelési mono-póliumuk megőrzésére törekedve igyekeztek ellenszegülni az átalakulásoknak. Akadályozták a városban a céhen kívüli termelést, megnehezítették a felvételt testületükbe. A termelésre vonatkozó szigorú (elsősorban minőségi) előírásaik következtében egyre nehezebben tudták ellátni a piacok tömegtermékek iránti növekvő keresletét, ami miatt szabályaik szigorításával, a szakmák erős differen-ciálásával igyekeztek védekezni. A 17. században több városban 100, esetenként 120 fölé emelkedett a kézműves iparágak száma. A céhek mind inkább össze-
ütközésbe kerültek a közösségükbe sikertelenül bejutni akaró öreglegényekkel, akik lassan bérmunkásokká váltak. A városi lakosság zömét a lesüllyedő elemek tették ki: a szegényebb céhek kismesterei, öreglegények, napszámosok, bér- és alkalmi munkások, akik már alig különültek el a csavargók, koldusok csoportjától. A lakosság alsó, a létminimum peremén élő plebejus rétegei a városi népesség 30–40%-át is kitehették.

Gazdasági erősödésük és lélekszámuk növekedése ellenére a városiak, s közülük még a kiváltságokkal rendelkező leggazdagabb polgárok sem tudtak

érdemleges politikai befolyásra tenni. A kora újkor kormányzati rendszerét a leg-több európai országban meghatározó abszolútizmus a társadalom hagyományos rendi-hierarchikus szerkezetét igyekezett fenntartani. A társadalmi kezdeménye-zéseket leszerelni akaró korlátozó szerepét abban tudta kifejezésre juttatni, hogy gátolni igyekezett a gazdaságilag megerősödött polgárság társadalmi és politikai érvényesülését. Hatalomgyakorlását egyaránt igyekezett függetleníteni mind a nemesség rendi érdekeitől, mind a polgárság politikai érvényesülésétől. A rendi gyűlések ritkulása, esetenként szüneteltetése (mint Franciaországban) megfosz-totta a polgárokat attól a lehetőségtől, hogy véleményüknek az országos szinten hangot adjanak. Az abszolút kormányzatok ugyan növelték a városok adminiszt-ratív és kulturális szerepét, de csökkentették öngazgatásuk hatáskörét, korlátoz-ták, esetenként felszámolták a városi autonómiákat. Előszertettel nyirbálták meg a városok jogait a német territoriális fejedelmek is. 1448-ban rántotta alávetett-ségbe Berlint Brandenburg Hohenzollern-családból származó őrgrófja, 1488-ban nyirbálta meg utóda az összes brandenburgi város kiváltságait. A birodalmi városi joggal élő Nürnberg és Straßburg 1552-ben szinte egyszerre kért védelmet V. Károly császártól, az előző az ottani Hohenzollern-várgrófok önkénye, az utóbbi a francia király bekebelezési kísérlete ellen. A császár természetesen egy-
küket sem tudta megvédeni.

Az állam nem kínált lehetőséget arra sem, hogy a lakosság társadalmi tagozó-dásában a vagyon játssza az elsődleges szerepet, hanem továbbra is a születést, a kiváltságokat részesítette előnyben. A hivatali állások, katonatiszti megbízatások, a katolikus egyházban a magasabb papi méltóságok nemesi, magasabb szinten arisztokrata származáshoz voltak kötve. Közismert, hogy a kora újkori államok még lakosaik öltözködésébe is beavatkoztak, pontosan előírva, hogy milyen ruha-darabokat viselhetnek a társadalom egyes rétegeinek tagjai. Ha az előírásokat betartották, még a leggazdagabb polgárok feleségei sem viselhetek a nemes-asszonyokéval egyező ruhadarabokat. A polgárság érvényesülésének gyakran alkalmazzott módja a nemesség soraiba való betagozódás maradt, aminek hagyomá-nyos lehetőségét a katonai vitézkedés, az egyházi méltóság biztosította, újabban viszont bizonyos hivatalok megszerzése (megvásárlása), vagy az államnak nyújtott közvetlen anyagi hozzájárulás (kölcsön, nemesi cím pénzzel való megvásárlása) is biztosíthatta. A nemesség soraiba való felemelkedés legnyilvánvalóbb útjának a hivatali állásokba való bejutás kínálkozott. Jacques Savary francia nemes *Le Par-fait Négociant* (A tökéletes kereskedő) című művében 1675-ben úgy vélte, hogy „attól a perctől fogva, hogy egy kereskedő foglalkozása révén nagy vagyonhoz jutott, fia már nem folytatja ezt a foglalkozást, hanem ellenkezőleg, hivatalt vállal”. Fran-ciaországban a városi tisztségek után bizonyos állami hivatalokat is áruba bocsá-tottak. Ezzel jött létre a taláros nemesség (*noblesse de robe*). A született nemesek (kard nemesei) természetesen igyekeztek elhatárolódni az újonnan felemelkedet-
tektől, parvenünek tartva őket.

„Az embereknek egy új fajtája tűnt fel közöttünk, amely arra született, hogy a többiek nyomorúságba taszítsa. Ők azok, akik az állam két támasztópillérét, a nemességet és a parasztságot kifosztják ősi jussukból” – jegyezte fel emlékiratában

1656-ban egy normandiai nemes a korabeli polgárokról. A nemesség a maga félelmét nem is annyira a polgári elit számszerű növekedésére, mint inkább anyagi, vagyoni gyarapodására alapozta. A gazdagodó patríciusréteg – amely korábbi kereskedő tevékenységét feladva egyre inkább pénzkölcsönző bankárrá vált – vagyona messze meghaladta az átlagos nemesekét. Ha a fentebb említett normandiai nemes az emberek új fajtájától óvta kortársait, akkor e réteg megerősödése mögé valójában a kora újkor új gazdasági jelenségeit, a felfedezésekkel létrejött európai világpiacot, a Marx által eredetinek nevezett tőkefelhalmozást, a nagy kereskedőcégek és az ipart megújító manufaktúrák erősödését kell odaképzelnünk. A legveszélyesebbnek a korabeli nemesség számára az számított, amikor az anyagiilag erősödő polgárság már társadalmilag is igyekezett körükbe bejutni, s igyekezett minden eszközt megragadni a politikai elismertetésre. Ez még a különben igen nyílt társadalmú Angliában is problémát okozhatott. Thomas Mun, a 17. század neves angol merkantilista közgazdásza úgy vélte, hogy „*a fiú, miután meggazdagodott, lenézi apja foglalkozását, úgy véli, hogy nemesként több tiszteletet kap, mintha apja nyomdokain haladna szorgalmas kereskedőként*”.

A leggazdagabb polgárok számos országban jó eséllyel törekedhettek nemcsak arra, hogy nemessé váljanak, hanem arra is, hogy felzárkózzanak az arisztokrácia soraiiba. Az arisztokráciához igazították életmódjukat, gyakran nem elégedtek meg azzal, hogy városi palotával fitogtassák gazdagságukat, hanem földbirtokot, városon kívüli kastélyt is vásároltak. Velence gazdag városiakói a 17–18. században újra földtulajdon vásárlásába kezdtek. Sevilla vagy Lisszabon lakói közül is sokan fordultak a vidék felé, vettek földbirtokot, építettek palotákat, amiben a gyakori járványok is szerepet játszhattak. A város tehát egyszerre vonzotta és taszította is lakosait, állandó cserélődést (fluktuációt) okozva. Elsősorban a környékbeli földek felvásárlásával növelték tekintélyüket és anyagi biztonságukat a gazdag francia városiak. A 18. századra Franciaországban a földbirtokok 30%-a polgári kézbe került. Nem a klasszikus értelemben vett érdemek, hanem a Habsburgoknak nyújtott pénzkölcsönzés nyomán kaphattak 1526-ban birodalmi grófságot a Fuggerek. A felemelkedést megkönnyíthette, hogy a fényűző életmódjának kiadásait hagyományos jövedelmeivel egyre nehezebben biztosító arisztokrácia fiatal tagjai szívesen választottak maguknak házastársul gazdag polgárleányokat. A nyugat-európai arisztokrácia megnyilvánulásaiban rendre ismétlődnek a felkapaszkodott polgárokat, de akár a polgári feleséget vállaló arisztokratákat sértő kijelentések. Amikor egy francia nemes – 12 ezer dukát hozomány reményében – egy mézáros leányát vette feleségül, barátja, szintén nemes, a következőképpen nyilatkozott: „Láttam az apóst, amint – vállán a mézárosok fehér köpenyével – levágott egy borjút, könyékig véresen. Ha nekem ilyen asszony volna a feleségem, úgy érezném, hogy a mézárszék bűze áradna belőlem. Azt hiszem, hogy többé a fejemet sem merném felemelni.”

VÁROSI MOZGALMAK

Anyagi erősödése és a megbecsülés hiánya ellenére a polgárság a kora újkorban mégis alig kezdeményezett olyan megmozdulást, amely a társadalmi szerkezet átalakítására, a politikai hatalom megragadására irányult volna. A paraszti–polgári tiltakozási és ellenállási mozgalmak a 16–18. században ritkán jutottak el valamilyen alternatív politikai modell felvázolásáig. Kiváltó okukat sokkal inkább az állam által megnyirbált régi jogok és kiváltságok védelmében kell keresnünk, máskor egyszerűen a nyomor, az éhség vezetett a lázongásokhoz. Önkormányzati jogaik visszaszerzéséért léptek fel 1520-ban a kasztíliai *comuneros* felkelés városai, amelynek patrícius, kézműves és plebejus résztvevőihöz azonban nemesek is csatlakoztak. (A felkelés neve a középkori *comunára* utalt.) A 16. századi németalföldi forradalomhoz – a spanyol abszolútizmus elleni harcában – a térség nemesei és arisztokratái is csatlakoztak, sőt utóbbiak a vezető szerepet is megragadhatták. (Orániai Vilmos és családja a későbbiek során is jelentős szerepet játszott.) Az 1647-es nápolyi felkelés tagjai a spanyolokat szerették volna kiűzni, hogy önálló köztársaságot alakíthassanak. Az 1648-ban kirobbant párizsi *Fronde* mozgalom vezetői az igazságszolgáltatás legfőbb szerveként ténykedő parlamentet kívánták volna rendi-képviselési szervvé alakítani. A hagyományos nemes–polgár tagolástól eltérő kategóriák szerint osztotta meg a társadalmat az angol forradalom (polgárháború) is a 17. század közepén. Angliában a *gentry*nek nevezett polgárosult újnemesség inkább állt az újat óhajtók mellé, mint az abszolútizmust támogató arisztokraták oldalára. Ami ellen a parlamentbe tömörült ellenzék fellépett, az a Stuart- királyok által képviselt abszolútizmus volt. Európa országainak többségében azonban a polgárság beletörődött a kormányzatok abszolút módszereibe. Nem egyszer – termelési monopóliumukat féltve – a céhes iparosok is ellene szegültek a változtatásoknak.

A kora újkor városi mozgalmainak többségét így a lakosság alsó rétegeinek sanyarú szociális helyzete váltotta ki. Éhséglázadás volt az 1529. évi lyoni felkelés, amelyben a résztvevők elsősorban a gazdag polgárok házait dúlták fel, az 1540-es ghenti, az 1585-ös nápolyi vagy az 1588-as párizsi felkelés. Az utóbbi május 12-én a „barrikádok napjában” csúcsosodott ki. Ismétlődő problémáik, az éhség és a betegségek miatt a kortársak gyakran kiáltották ki bűnbaknak a városba települő idegeneket. Az 1506-ban Lisszabont sújtó járvány miatt kétezer zsidót mészároltak le, 1517-ben Londonban az árak emelkedése következtében a felbőszült tömeg az ott élő itáliai és francia kereskedőkre és iparosokra támadt, 1620-ban Marseille-ben több tucat algériait öltek meg. Frankfurt am Mainban 1614-ben patrícius- és zsidóellenes felkelés bontakozott ki, ami a fenyegetettek kivonulásával végződött a városból. Csak két év múlva tudtak visszatérni, igaz, akkor a mozgalom vezetőjét halálos ítélettel sújtották. A reformáció terjedése után számos városban törtek ki villongások a katolikusok és protestánsok között.

A nemessé váló polgárok kitartását osztályuk érdekei mellett gátolta, hogy a nemesség számára (beleértve az újonnan felemelkedetteket is) számos országban tiltották a polgári foglalkozások űzését. Magas állami pozíciókba csak igen ritkán

juthattak, XIV. Lajos pénzügyi intendánsának, Colbert-nek a példája meglehetősen kivételes. A polgárság vonakodott tőkét a bizonytalan vállalkozásokba fektetni, mert sokkal biztosabb jövedelemre számíthatott az államnak nyújtott kölcsönök révén. A kölcsönök (*rentes*) révén rendszerint valamilyen állami jövedelmet vehettek bérbe, ami a kölcsönösszeg (a korban általában 7%-os) kamatait fedezte. Valladolid spanyol város polgárai 1597-ben több jövedelmet élveztek az adók bérleti díjából, mint amennyi adót a város a kormánynak fizetett. A meggazdagodott és a nemesség soraiba bejutott polgárok így rendszerint felhagytak eredeti foglalkozásukkal.

Fernand Braudel a Mediterráneumról szóló híres könyvében úgy vélte, hogy a polgárság törekvése a nemességbe való emelkedésre egyfajta árulást jelentett. Ő elsősorban az itáliai és a spanyol polgárságot hibáztatta, mert nekik tulajdonította a két terület kora újkori hanyatlását. Mások a francia és az észak-európai polgárságra is kiterjesztették a vádat. Pedig a nemesség felé való törekvést elsősorban az ésszerűség, az abszolutizmus korlátozó törekvése váltotta ki. A polgárságot az abszolutizmus és a nemesség közé szorulva a felmorzsolódás veszélye fenyegette. Polgári foglalkozása – amelyet nem garantált az állam támogatása – folytán könnyen csődbe juthatott, de bele is fáradhatott a vagyonát megőrző újabb vállalkozások keresésébe s beleunhatott a polgári életformába. A polgári érvényesülés útjainak elzáródásával maradt a nemesi cím megszerzése hivatali tisztségekkel, az uralkodónak nyújtott kölcsönökkel, de akár közvetlen vásárlás révén. A nemessé váló egykori polgárnak pedig rendszerint le kellett mondania korábbi foglalkozásáról, pénzkeresetéről, vissza kellett vonulnia a gazdasági tevékenységtől, s pénzét föld- és házvásárlásba fektetve átvennie a régi nemesség jövedelemszerző módszereit. Mivel mindezzel általában a leggazdagabb polgárok éltek, a polgárság árulással való megvádolása helyett – kissé talán keményen – inkább úgy fogalmazhatnánk, hogy ez a társadalmi réteg az abszolutizmus korában képletesen, de folyamatosan szinte lefejeződött. Mindenesetre elvesztette legvagyonosabb, legbefolyásosabb tagjait.

A kora újkori nemesség törekvéseinek, kiváltságaiért folytatott harcának az igazi vesztese így nem a fizikai létében meggyötört, de amúgy a társadalom továbblépésére hatástalan parasztság lett, hanem a polgárság. A jövődő fejlődés hordozóinak, a polgároknak hosszú ideig tartó harcot kellett vívniuk a nemesekkel és az abszolút államhatalmakkal, míg a gazdasági erejüket kifejező pozícióba nem jutottak. A városi közösségek veszteségéért a gazdag polgárok, a patríciusok a kora újkor jelentős részében egyénileg próbálták magukat kárpótolni a nemesi címek vásárlásával, hivatalon keresztül való megszerzésével, s csak idővel – szinte csak a 18. században – csatlakoztak azokhoz a mozgalmakhoz, amelyek a régi struktúra lazítására, esetleg teljes felszámolására törekedtek. A hosszú ideig szunynyadó polgári öntudat a francia forradalom előestéjén kelt életre, s kezdte hirdetni hatalmát. Ekkor keletkezett Sicyès abbé híres írása (*Qu'est-ce que le Tiers État?*) amelyben a harmadik rendet a nemzettel azonosítja. „*Mi tehát a harmadik rend? Minden – de egy béklyóba vert és elnyomott minden. Mivé lenne a kiváltságos rend nélkül? Mindenné, de szabad és virágzó mindenné.*” Ezzel az alappal lehetett a polgárság kezdeményezője majd vezetője a polgári forradalmaknak.

II

A PARASZTI TÁRSADALOM

BIRTOKOSOK, BÉRLŐK, NAPSZÁMOSOK

A 16–18. SZÁZADI FORRÁSOKBAN A PARASZTSÁG csupán úgy jelenik meg, mint adó- és járadékfizető alattvaló. Elképzelhető, hogy az államélet legmagasabb szintjéről letekintve a paraszt valóban minden európai országban egyformának tűnik, ha hűséges alattvalóként teljesítette kötelezettségeit, el is tűnik a magas hivatalok látóköréből. A valóság azonban egészen más. Európa parasztnépe különböző utakon érkezett el a modern kor hajnalához, társadalmi állapota, vagyoni helyzete, a világról szerzett ismeretei, gondjai, örömei távolról sem voltak minden országban azonosak.

Voltak olyanok, akik a megelőző századokban nem tapasztalták meg a jobbágyi életforma keserveit. Svájc, Tirol, Ditmarschen, Frizland parasztnépét soha nem érte el az urasági hatalom, valójában a 16. században is őrizték a jobbágyrend kialakulása előtti időszak szabad paraszti állapotát. Nem sokkal különbözött helyzetüktől a skandináv országok parasztjainak állapota sem. Míg azonban a svájciaknak, tiroliaknak nem voltak saját földesuraik, és maguk képviselték a közhatalmat is, bár alattvalói voltak egy eszmei főhatalomnak, az északi parasztok olyan országban éltek, amelynek uralkodója, sőt uralkodó osztálya is volt, de a rendi gyűlés résztvevőiként meg tudták akadályozni, hogy a birtokos osztály függésébe kerüljenek. Igaz, éppen a 17. században fenyegette őket az a veszély, hogy magánföldesúri függésbe kerülnek, a királyok redukációs törvényeinek támogatásával azonban sikerült függetlenségüket megőrizni.

Az Ibériai-félsziget parasztjai a *reconquistában* való részvétel nyomán korán személyes szabadságot nyertek, de ez csak egy részüket tette kistulajdonossá. A 16. századi Itáliában szinte már feledésbe ment a parasztok egykor jobbágyi függősége, hiszen a városok már a 13–14. században megszerezték vidéküket. A *contadón* élő földbirtokosok városlakók lettek, a parasztok elnyerték személyes szabadságukat, de tulajdonjogot nem szereztek korábban művelt földjeikre.

Valójában hamarabb szabadultak fel, mint ahogy jobbágyi használati jogukat erős birtokjogra, netán tulajdonjogra válthatták volna át. A 16. századba vagy feles bérként, vagy rövid lejáratú bérleti jog alapján gazdálkodó parasztként érkeztek meg.

Nyugat-Európa egy tömböt alkotó három országában: Angliában, Franciaországban és az Elbán túli német tartományokban a parasztság a 14–15. században „a megkövesült földesúri rendszer” utolsó stádiumáig jutott el. Járadékát többnyire egy összegben és pénzben fizette, birtokjoga erős volt, telkét örökíthette s többnyire el is idegeníthette, ha a vevő is vállalta a járadékfizetési kötelezettséget. Földesura önállóan nem gazdálkodott, magánkezelésű gazdaságát (*terra indomnicata, réserve*) felszámolta, többnyire a parasztok használatába, bérletébe adta. A földesurak (tulajdon)jogát a parasztok használatában lévő földre általában nem vonták kétségbe, de járadékfizető parasztjait mintegy társtulajdonosnak tekintették. Talán a francia birtokosság állapota világítja meg legjobban a helyzetet. Ahogy Hajnal István világosan megfogalmazta: a francia nemes nem „magánjogi” tulajdonosa földjének, „nem a földnek s népnek, hanem jogoknak tulajdonosa”. A 16–18. században dőlhetett el a kérdés, hogy ki lesz a paraszti használatban lévő föld polgári tulajdonosa: a volt földbirtokos, vagy a volt jobbágy?

Közép-Európa jobbágynépe a 13–15. században ugyanazon az úton járt, mint a nyugat-európai, időben azonban megkésetten és társadalmilag nem eléggé megalapozottan. Megerősödtek földre vonatkozó jogai, rendelkezett a költözés szabadságával, járadékában megszűnt a robot, mert felszámolódtak a földesurak magánkezelésű gazdaságai. Elvben meg volt a lehetőség arra, hogy a közép-európai parasztság is elinduljon a jobbágyságból kivezető úton.

A Kelet-Európát megtettesítő Oroszország helyzete nemcsak Nyugat-Európától, de a 15. század végén Közép-Európától is különbözött. A legfontosabb különbség az volt, hogy Oroszországban a *holopok*ban megmaradt az a (rab)szolga réteg, amely Nyugat-Európában már a 11–12. században, Közép-Európában 100–150 évvel később megszűnt. A *szmerdek*ben viszont létezett egy szabad eredetű jobbágyparasztság is, amely a költözési szabadság birtokában hasonló volt európai sorstársaihoz.

A 16–18. században az európai parasztság soraiban a legfeltűnőbb változások Közép- és Kelet-Európában mentek végbe. Már a 15. század végén, III. Iván 1497. évi törvénykönyve válságos helyzetet teremt a szabad eredetű orosz parasztok költözésének ügyében, amikor egy évben mindössze két héten keresztül (november 26. előtt és után) engedélyezte a távozást földesuraiktól. Ezt IV. Iván 1550-ben megerősítette. Általános a történeti irodalomban az a vélemény, hogy a két törvényben nem a költözés engedélyezése a lényeges, hanem az, hogy a szabad eredetű parasztok másik földesúrhoz távozásának feltételei megszigorodtak. A központosítás jegyében megszűntek a költözésben fellelhető helyi sajátosságok, törvényi alapja lett azoknak a fizetési feltételeknek, amit a távozó kénytelen volt teljesíteni, s olyan időszakban engedte meg a költözést, ami az időjárási feltételek miatt nagyon kedvezőtlen volt a jobbágy számára. A költözés megszigorítása egy század végi (pontosan nem ismert szövegű) törvényben tiltássá változott, s a következő években csak arról születtek rendeletek, hogy mennyi idő alatt

lehet visszakövetelni a szökött parasztot. Ez az idő 1649-ben a végtelenbe tolódott ki.

A szabad eredetű jobbágyok röghöz kötésével párhuzamosan a holop helyzetből való kiemelkedés lehetősége is megszűnt, amikor 1597-ben egy törvény az adósszolgákat (*kabalniiye ljugyi*) uruk személyéhez láncolta annak élete végéig, az önkéntes holopokat pedig féléves szolgálat után örökös holop állapotba taszította. E rendelkezések egységesítették az orosz jobbágyságot. De nem úgy, mint Nyugat-Európában a 11–12. században, hogy a szolga eredetűeket fel-emelték a szabad eredetűek szintjére, hanem a szabadokat is szolgasorba helyezték. A *zakreposcsenyijének* nevezett folyamat nemcsak a szabad eredetű parasztok örökös földhöz kötését jelentette, hanem azt is, hogy a jobbágy személyében is az úr tulajdonává vált, mint a középkorban a holop, adásvétel tárgya lehetett nemcsak a földdel együtt, de föld nélkül is. Az uraság a jobbágy családot szétszakíthatta, a gyermeket szülei nélkül is eladhatta. Míként a szolgák, az újkori orosz jobbágyok is csaknem korlátlan rendelkezésű vagyontárgyai lettek uraiknak. Ha a földesúr jobbágyát megölték, urának másikat kellett kapnia helyette. A jobbágy másokkal vagyoni jogi kapcsolatba nem léphetett, adósságát, ha idegennél adósodott el, urától kellett követelni, de az úr adósságát is be lehetett hajtani jobbágyain. Nemcsak ingatlan, de ingó vagyona is csak urasági engedéllyel volt örökíthető. Mindez alig különbözik a szolga parasztok kora középkori állapotától.

A közép-európai jobbágyság sorsában a 16–18. században látszólag nagyon hasonló folyamatok mentek végbe. Válságba került és elenyészett a költözés szabadsága (Brandenburg 1484, illetve 1438, Csehország 1487, Magyarország 1514, illetve 1608, Lengyelország 1518, Mecklenburg 1572). Meggyengült a paraszt birtokjoga. Nemhogy társtulajdonosnak nem tekintették, mint a nyugat-európai parasztot, de a római jog elveinek felélesztésével a földesurat tartották a jobbágy által használt föld kizárólagos tulajdonosának. Megerősödött a földesúr hatalma a jobbágy személye és családja felett, ami pl. a cselédkényszerben jelentkezett, vagy abban, hogy az örökölhető jobbágybirtok esetében az uraság választotta ki az örökösöt a jobbágy gyermekei közül, örökösödési illetéket szedett stb. Megváltozott és kora középkori formákat öltött a jobbágy járadékfizetési rendszere. A pénzjáradék helyett ismét visszatért a robot, amelyet az újraszervezett földesúri magánkezelésű gazdaságokban (*allodium*) alkalmaztak. Különböző elővételi jogok és monopóliumok révén a földesurak az európai konjunktúra időszakában igyekeztek a parasztgazdaságokat kiszorítani a piacról, a dekonjunktúra korszakában viszont saját jobbágyaiból szerveztek kényszerpiacot.

Közép- és Kelet-Európa parasztsága olyan egységes tömbnek tűnt az újkor első századaiban, amely fölött megállt az idő, sőt mintha visszafelé haladt volna. Oroszország és Közép-Európa helyzete mégsem volt teljesen azonos. Oroszország parasztsága a 16–17. században behullt egy kora középkori állapotba, amely a szolgaság legtöbb vonását magán viselte. Közép-Európa parasztságának helyzete rosszabb lett, mint a 15. században volt, jogai számos területen meggyengültek, de személyiség voltát megőrizte, jobbágy maradt, nem szolga.

PARASZTI RÉTEGZŐDÉS ÉS JOGÁLLÁS

Ez a társadalmi státusában hanyatló jobbágyság gazdaságilag nem volt egységes. Jogállása, az urasági hatalomnak kiszolgáltatott volta nem védte meg a gazdálkodás kockázatával járó differenciálódástól. Nemcsak Közép-Európában, de a mérhetetlen földterületekkel rendelkező Oroszországban is voltak telekhányadon, töredékteleken gazdálkodó földtelen parasztok, zsellérek, napszámosok. Magyarországon már a 16. században fél telek volt a jobbágyok átlagos birtoknagysága. Lengyelországban, ahol az egész telek kb. 15 hektár volt, már a 16. században is ugyancsak legtöbbször féltelekesek voltak. De mindenütt megjelentek a földtelen zsellérek és a még házzal sem rendelkező házatlan zsellérek. A földesúri magánkezelésű üzemek megszervezése nemcsak a megnövekvő robotszolgáltatás miatt volt kedvezőtlen a közép- és kelet-európai jobbágyoknak, hanem azért is mert kisebbitte a gazdálkodásukhoz szükséges földterületet még akkor is, ha azokat pusztá telkekből alakította ki az uraság s nem úgy, hogy megfosztotta földjétől jobbágyát. A keleti német tartományokban ez utóbbi is előfordult, s itt volt a legmagasabb az urasági cselédek, béresek, napszámosok, szeszonmunkások aránya. A parasztság egy részének földtelenné válását itt az is elősegítette, hogy a földesúr jelölte ki az elhalt jobbágy örökösét, illetve érvényesült a törzsöröklés rendszere, így az örökösön kívüli családtagok gyakran csak cselédként vagy napszámosként folytathatták életüket. Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban hasonló rendszer nem volt, viszont az egyenlő öröklés elve nagyon rövid idő alatt felaprózta a jobbágytelket.

A közép-európai országok esetében e rendszerben némi javulást eredményezett a 18. században az állami jobbágyvédő politika kialakulása. Az uralkodók, olykor a felvilágosult abszolutizmus ideológiája jegyében, védeni igyekeztek a jobbágyot mint adóalapot, s ezért korlátozták az urasági jogokat. A század végére a közép-európai jobbágyok telekre vonatkozó jogosítványai megerősödtek, s ez a jobbágyfelszabadítás felé vezető úton kedvezőbb helyzetet teremtett számukra.

Dél-Európa bérlő, vagy részes bérlő parasztsága teljes mértékben ki volt szolgáltatva a születő tőkés rendszer konjunktúráinak és dekonjunktúráinak, nem volt lehetősége, hogy az államhatalom védelmét keresse, hiszen ilyen gyakorlatilag még Dél-Itáliában sincs. Az Ibériai-félszigeten pedig a földművelő parasztság és a legelőváltó pásztorkodást űző Mesta-tagok küzdelmeiben az előbbieket maradtak alul a hatalom asszisztálása mellett. A családi majorátusok kialakulása mellett az északi országrész örökbérlőinek ugyanúgy nincs esélyük kisparaszti országgá változtatni Spanyolországot, mint a mórok kiűzése után nehéz helyzetbe került déli időszakos bérlőknek.

A nyugat-európai parasztság egyik útját ugyanúgy, mint a mezőgazdasági termelés területén a németalföldi és angol parasztok jelentik. Németalföldön nincs és nem is születik meg nagybirtok a feudális viszonyok megszűnése után sem. Részben jómódú birtokos parasztok, részben kisvállalkozói szinten megrekedt bérlők jellemzik mind Hollandiát, mind a déli tartományokat. A paraszti társadalom belső rétegződése nem hiányzott, de ezt teljes mértékben a gazdasági tevékenység sikere vagy sikertelensége határozta meg. Angliában a tőkés átalakulás

ugyanúgy végbement a 16–18. században, mint Hollandiában, ezért a középkori jobbágyokat nem kellett felszabadítani. Hollandiával ellentétben azonban Anglia nem a kisparasztkok, hanem a tőkés nagybirtokok hazájává vált. A folyamat a 16. században a kolostori birtokok kisajátításával kezdődött VIII. Henrik reformációja során. Ezek a birtokok rövid úton a vállalkozó vidéki nemesség, a gentry kezébe kerültek. Az új tulajdonosok nem tartották magukra nézve kötelezőnek a korábbi szerződéseket, így a *copyholderek*, vagy *leaseholderek* szerződéseit sem. Főként nem a hagyományos parasztság „társtulajdonosi” mivoltát. Mindezek ellenére a korábbi *freeholderek*ből, *copyholderek*ből, *leaseholderek*ből kialakult egy *yeomannek* nevezett erős birtokos paraszti réteg, amely a 17. században a forradalom idején még fontos szerepet játszott. A 17. században elkobzott birtokok nagy része azonban nem a yeomannek, hanem tőkés vállalkozók kezére került, s ezen a Stuart-restauráció sem tudott változtatni. Az új tulajdonosok befektető bérlők kezébe adták földjeiket, akik tőkés alapon szervezték meg gazdálkodásukat. A 18. században minden intézkedés (az ún. parlamenti bekerítések) az ő érdeküket szolgálta. A 17. században még tekintélyes yeoman réteg eltűnt a 18. századi angol faluból. Az angol mezőgazdaság két alapvető rétegévé a bérlők és bérmunkás napszámosok váltak.

A francia és nyugati német tartományok parasztsága a „megkövesült földesúri rendszer” népe volt, végső felszabadítására a forradalom alatt, illetve a rajnai tartományokban Napóleon intézkedéseivel került sor. A 15. század végén mindkét területen a pénzjáradékot fizető jobbágy (*censitaire*, *Zinsbauer*) a falu meghatározó alakja. Jogilag még létezik a jobbágytelek (*censiv*, *tenure*, *Hufe*) mellett a földesúr magánkezelésű földje (*domaine*), ez azonban mindenütt bérletben, többnyire parasztbérlők kezében volt. Mindkét területen igazán a földesúr a jogok tulajdonosa, s többnyire csak az érdeklő, hogy milyen járadék szedhető e jogok alapján. A járadék tulajdon olyannyira fontosabb, mint az elméleti földtulajdon, hogy a francia nemesség már a 16. században hajlandó volt elismerni jobbágyai teljes tulajdonjogát a föld harmadára, ha kétharmadáról lemondanak. A *triage* alapján akarták a 18. században a közösen használt földeket is felosztani. Sem az urasági, sem a paraszti földek elidegenítését nem tiltja jogszabály, természetesen azzal a feltétellel, hogy a jobbágytelket vásárló (legyen nemes vagy polgár) megfizeti az uraságot illető járadékot. De maga a járadék is eladható volt, így a legszövevényesebb rendszer alakult ki. Aki élvezte a járadékot, csak azt tudta, hogy ezek őt illetik, aki fizette csak azt tudta, hogy az adott birtokkal fizetési kötelezettség jár együtt. Nem volt véletlen, hogy a felszabadulásakor a föld és a jobbágy a járadékok eltörlésével szabadult fel, nem a tulajdonváltás kimondásával. Franciaországban a forradalom előtt a különböző jogi természetű földek 10%-a volt az egyház, 20–25%-a a nemesség, 25–30%-a polgárság és 35–40%-a a parasztság birtokában. Feltűnően magas volt a polgárság részesedése, ami abból származott, hogy a polgárok nemcsak *domaint*, de jobbágyföldet (*censive*) is vásároltak, igaz ez utóbbit többnyire megváltották a földesuraságtól.

A francia és nyugati német parasztságot fenyegette az a veszély, hogy a föld egy része a birtokforgalom miatt kicsúszik használatából. Azok a jogok, amelyek

alapján a járadékot fizetni kellett, a középkor vége óta változatlanok voltak. A francia parasztság esetében talán a banalitásoknak nevezett földesúri monopóliumok voltak a legterhesebbek. A vagyoni rétegződés a francia és a nyugati német jobbágyság esetében is megteremtette a földnélküli napszámosok, bérmunkások tömegét, akik az ipari forradalom előtti Franciaországban megrekedtek a mezőgazdaságban, életmódváltásra csak a 19. század második felében nyílt lehetőségük.

Nyugat- és Kelet-Európa parasztsága nem volt könnyű helyzetben az újkor első századaiban. A nyugati parasztok személyes szabadsága azonban olyan előny volt, amivel a jobbágyfelszabadítás előtti korszakban a keletiek nem versenyezhettek.

12

A NAGY FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSEK

A FELFEDEZÉSEK

A 15. SZÁZAD KÖZEPE ÉS A 18. SZÁZAD VÉGE közötti időszakban az európai felfedezők a világteengereken hajózva eljutottak a glóbusz minden, ember által lakható szegletébe. Hajózási ismereteiket tökéletesítve, új kontinenseket felfedezve és tudományos feltételezéseket igazolva megismerték és meghúzták annak a világnak a körvonalait, melyet ma is ismerünk. A földrajzi felfedezések sorozata egyszerre volt következménye és oka a korszak sok más változásának, ezért megindulását nem lehetséges egyetlen, domináns okhoz kötni. A humanizmus és reneszánsz korának szinte összes tényezője – az európai ember felfedezőhajlama, az antik szerzők munkáinak „újrafelfedezése”, a nyomtatás elterjedése, a hajótípusok és hajózási technikák fejlődése, a katolikus egyház válsága és a reformáció hatásai, az európai gazdaság (regionálisan is igen különböző) sajátosságai, a kora újkori állam kialakulásának kezdetei, valamint az európai hatalmi politika változásai – megtalálható a földrajzi felfedezések „okai” között.

Bár szimbolikus értelemben mára megkerülhetetlen, Kolumbusz 1492-es korszakos utazásának jelentős előzményei voltak. A középkor tudatlanságra épülő legendái, mítoszai mellett már a 14. századtól nagy hatással voltak a valós útleírások – pl. Marco Polo 1271–1292 közötti ázsiai–kínai utazásainak beszámolója – és a skolasztika arab hatásokat is közvetítő földrajzi összegzései. Roger Bacon 1264-ben írott *Opus Maiusa* (A nagy mű) mellett, Pierre D'Ailly kardinális 1410-ben írott – 1483-ban nyomtatásban is megjelent – *Imago Mundi* (A világ képe) című földrajzi összegzése és Ptolemaiosz arab nevééről *Almagest*-ként ismert csillagászati értekezése mellett meghatározó hatása volt John Holywood (Johannes de Sacrobosco) *De Sphaera Mundi* című munkájának. Ennek több mint 30, 1500 előtti kiadása talán a legtöbbet tette azért, hogy a 15. század végére már ne a Föld „lapos” voltát hangoztató fundamentalisták véleménye legyen az uralkodó. A nagy áttörést Ptolemaiosz *Geográfiájának* Konstantinápolyból származó,

Jacobus Angelus által görögből latinra történtő átültetése jelentette 1406 körül. Johannes Müller (Regiomontanus) nürnbergi csillagász és könyvnyomtató *Ephemerides* című, 1474-ben írt csillagászati munkája a korai felfedezők nélkülözhetetlen szakkönyve lett, a lengyel származású Mikołaj Kopernik (Kopernikusz) pedig már 1507-ben kialakította heliocentrikus világképét.

A térképészetben is korszakalkotó változások következtek be: Ptolemaiosz szélességi és hosszúsági fokokat alkalmazó módszerének átvétele révén új típusú térképek jelentek meg, immáron szintén nyomtatásban, nagy példányszámban. A Kolumbuszt második útjára elkísérő Juan de La Cosa 1500-ban készült híres világtérképe után 1508-tól a spanyol udvar utasítására és a felfedezések rendszerezésére elindult a *Padrón Real* hivatalos térképgyűjteményének kiadása. Martin Behaim 1492-ben elkészítette az első földgömböt, német és németalföldi tudósok – mint például Martin Waldseemüller 1507-ben, vagy Gerardus Mercator 1541-ben – pedig hamarosan új vetületekkel, projekciókkal próbálkoztak. A hajózás területén mind a hajóépítésben, mind pedig a navigációban komoly ismeretek halmozódtak fel a 15. század végére. Tökéletesedtek, hosszú tengeri utakra is alkalmassá váltak a felfedezők által használt alapvető hajótípusok (karavella, karakk majd a galeon) és a tűzfegyverekkel felszerelt európai hajók technikai fölénye leküzdhetetlen előnyt biztosított a világtengereken. A navigációban fokozatosan tökéletesítették a tájolót (kompaszt) és a szélesség meghatározására alkalmas asztrolábiumot, illetve kvadránst (keresztbot, Jákob botja), bár a pontos időmérést feltételező hosszúság meghatározása – a Peter Henlein által 1500-ban feltalált zsebóra ellenére – csak a 18. századra vált véglegesen megbízhatóvá.

A tudományosság és világszemlélet e változásai egy olyan európai társadalmi-gazdasági-politikai közegben következtek be, melyben szintén alapvető átalakulások érlelődtek. Konstantinápoly 1453-as elfoglalása, az oszmán-törökök rohamos közel-keleti térfoglalása és a mongol birodalom széthullása szétzilálta Európa Ázsiával kialakított szárazföldi kereskedelmi útvonalait. Gyengítette – bár nem rombolta le – az itáliai kereskedővárosoknak a Mediterráneum keleti felében, az ún. levantei kereskedelemben kiépített pozícióit, és komoly zavarokat okozott a legjövedelmezőbb, Ázsiával folytatott fűszerkereskedelemben. A portugál, illetve Granada 1492-es visszafoglalása után a spanyol reconquista befejeződése a mórok elleni küzdelemben harcedzett, hódításokra és földre éhes, vallási buzgalom által fűtött ibériai államok figyelmét a Mediterráneum itáliai monopóliumának megkezdésére fordította, és egyre inkább Európán kívülre irányította.

A felfedezések megindulásának és kibontakozásának elsődleges indítékai világjában hétköznapi, gyakorlatias tényezők voltak. A nyugati kereszténység válsága ellenére az ideológiai mozgatórugót a vallásos küldetéstudat – a muzulmánok (mórok) elleni keresztesháború és a pogány lelkek megtérítésének szándéka – jelentette. Hasonlóan fontos törekvés volt az egyéni érvényesülés és anyagi haszonszerzés. A gazdagság forrása a 15. század végén is elsősorban a föld(birtok) volt, amelyhez már leginkább csak új, Európán kívüli földterületek meghódításával lehetett jutni. Alternatív lehetőségként a megszerzett területek kifosztása – ez történt Grenadában is – és a nagy haszonnal kecsegtető, bár nagy kockázattal

is járó távolsági kereskedelembe való bekapcsolódás kínálkozott. A felfedezések jellegét és jelentőségét három szimbolikus eseménysorral lehet a legjobban leírni: a portugálok korai felfedezéseivel, Kolumbusz útjával és a Föld körülhajózásával.

A HÍRES FELFEDEZŐUTAK

A felfedező szellem és a gyakorlatias célkitűzések talán legjobb reneszánsz példája a portugál I. János király negyedik fia, „Tengerész” **Henrik** (1394–1460) herceg és tevékenysége. A Kasztíliaival 1411-ben kötött békét követően további keresztény katonai dicsőségre, a legendás „János pap országának” megtalálására és az afrikai kereskedelemhez kötődő érdekeltségeik érvényesítésére törekvő portugálok egyre messzebb merészkedtek tengeri felfedező útjaikon. Ceuta elfoglalásával (1414) Észak-Afrikában is megvetették lábukat, majd nekiláttak a nyugat-afrikai partvidék feltárásának. 1419-ben eljutottak a Madeira szigetcsoporthoz és Kanári-szigetekre, 1432-ben az Azori-szigetekre. 1458–59-ben felfedezték a Zöldfoki-szigeteket, majd elérték a guineai partvidéket. II. János (1481–95) uralkodása újabb lendületet adott a kutatásnak, és 1482-ben a Kongó torkolatának felfedezése után Bartolomeu Dias 1487-ben elérte a Jöreménység fokát. A nyugat-afrikai partvidéken szaporodó portugál kereskedelmi lerakatok „termékei” már a 15. század második felére hasznos kiegészítőként jelentkeztek az itáliaiak által uralt földközi-tengeri kereskedelem számára is. Afrika legdélibb pontjának elérésével azonban magától értetődött a portugálok új célkitűzése: az Indiát és Európát összekötő tengeri út megteremtése. Az 1487-ben Egyiptomon át, szárazföldi úton Indiába küldött Pedro de Covilham virágzó fűszerpiacokról szóló jelentésének hírei nyomán 1498 májusában Vasco da Gama négy hajójának utasai voltak az első európaiak, akik tengeren érték el az indiai szubkontinens. Jóllehet ez az első vállalkozás kereskedelmi értelemben kudarc volt, 1501-ben befutott az első „fűszer”-szállítmány Lisszabonba – a mediterrán-levantei kereskedelem korszaka Európában véget ért.

A genovai származású **Christoforo Colombo** (**Kolumbusz**) ajánlkozásait 1484-ben, majd pedig 1488-ban arra, hogy nyugat felé indulva érje el Ázsia partjait az Afrikában elért sikerek miatt utasították el Lisszabonban. A korábban portugál szolgálatban szerzett hajózási, részben pedig önmaga által felhalmozott térképészeti ismereteit hasznosító itáliai hajós rögeszmévé váló elképzelését – miután azt Portugália után Angliában és Franciaországban is visszautasították – végül a spanyolok karolták fel. Luis de Santángel kancellár, majd pedig Kasztíliai Izabella kegyeit és pénzügyi támogatását elnyerve **1492.** augusztus 3-án Palosból 3 hajóval és 120 emberrel kihajózva, a Kanári-szigetek érintésével vágott neki a nyugatra vezető útnak. Hosszú, 61 napos és a legénység egyre növekvő félelmei okán kalandos útja végén **október 12-én** pillantották meg a San Salvadornak elnevezett, valószínűleg a Bahamákhhoz tartozó Samana szigetét, megnyitván ezzel a felfedezések és gyarmatosítás egy teljességgel új fejezetét. Annak ellenére, hogy 1493 és 1504 közötti további három – Kubát, Jamaicát, Hispaniolát, a „nyugat-indiai” szigetek több tagját, sőt a dél-amerikai kontinens északi partvidékének egy

részét is feltérképező – expedíciót vezetett, 1506-os haláláig megmaradt abban a meggyőződésében, hogy Japánt (Cipangu), illetve a Kína (Kathai) partjai előtti szigetvilágot fedezte fel. A Kolumbusz nyomdokába lépő felfedezők ugyanakkor hamarosan más következtetésre jutottak. A sors fura fintora, hogy az új kontinenst egy olyan emberről nevezték el, aki önálló felfedezőutat soha nem vezetett. Amerigo Vespucci négy Közép-, illetve Dél-Amerika északi partvidékére ellátogató expedíció résztvevőjeként kezdte el gyanítani, hogy egy „új világra” bukkantak, amely valójában elzárja az Ázisa felé vezető nyugati tengeri utat. Bár az amerikai kontinens feltárásának csak később lett gazdasági haszna, mint az Afrikai megkerülésével folytatott indiai kereskedelemnek, ám hatásai minden egyéb felfedezésnél jelentősebbnek bizonyultak.

A Föld körülhajózására az új kontinenst megkerülő, Ázsiába vezető út keresése okán, semmint tudatosan került sor. Miközben John (Giovanni) Cabot az „északi átjárót” kutatta, mások pedig a panamai földszoros magasságában igyekeztek a Kína felé vezető utat megtalálni, a portugál **Ferdinand Magalhães (Magellán)** egy új, Dél-Amerika déli csücskét megkerülő útvonallal próbálkozott. Ekkorra már a nyugat-európai uralkodók mindegyike vágyott egy nyugat felé Ázsiába vezető útra, különösen, hogy egyre több kérdés vetődött fel a felfedezésekből fakadó „jogokat” szabályozó 1494-es tordesillasi szerződés kapcsán. A számos térképész és hajós által gyanított útra Magellán – nem kevés diplomáciai bonyodalmat okozva – spanyol szolgálatban indult **1519** szeptemberében. Célja nyugat felé haladva valószínűleg a Molukkák szigetcsoportja volt – amit a portugálok időközben már felfedeztek. A mindössze öt hajóból és 250 portugál és spanyol tengerészből álló expedíció december elején elérte Brazília partjait, és dél felé tartva feltérképezte Dél-Amerika keleti partvidékét. 1520 novemberében rábukkant a Tűzföldet átszelő, róla elnevezett Magellán-szorosra, majd azon áthajózva kiért a „Déli Tengerre”. Az Ázsiába vezető út azonban még korántsem ért véget, a megmaradt három hajót és azok tengerészeit válogatott megpróbáltatások várták az ismeretlen méretű Csendes-óceánon keresztül. 1521 márciusában érték el a San Lazaro szigetcsoportot (a későbbi Fülöp-szigeteket). Miközben Magellán azt gondolta, hogy végre elérték Indiát, arany és fűszerek után kutatva belekeveredett a szigetlakók közötti háborúskodásba, és negyven emberével egyetemben a harcok áldozata lett. A sikeres felfedezőút befejezése Sebastián del Cano-ra, spanyol navigátorra maradt, aki a *Viktóriával* a Banda-tengeren és az Indiai óceánon keresztül, a Jóreménység fokát megkerülve **1522** szeptemberében érkezett vissza Spanyolországba. A Földet először körülhajózó del Cano kapitány csaknem három évig tartó útja a gyakorlatban is igazolta a felfedezők feltételezéseit. Bebizonyította, hogy a Kolumbusz által felfedezett szárazföld egy új kontinens, és feltárta a Csendes-óceán – és a Föld – valódi dimenzióit.

A KORAI GYARMATOSÍTÁS KÖZÉP- ÉS DÉL-AMERIKÁBAN

A Kolumbusz nyomdokaiba lépő spanyol és portugál felfedezők, illetve telepések a 15–16. század fordulóján viharos gyorsasággal tárták fel az „Újvilág” középső és déli részének földrajzi határait, és álltak neki erőforrásai kiaknázásának. Martín és Vicente Pinzón és Pánfiló de Narváez megkezdték a karibi térség (illetve a korban elterjedt elnevezéssel a „Nyugat-Indiák”, vagy Antillák) leigázását, Vasco Núñez de Balboa 1512-ben a panamai Darién-ben létrehozta az első spanyol telepet az amerikai szárazföldön, 1513-ban pedig elérte a Csendes-óceán partját. 1497 és 1504 között spanyol felfedezők Alonso de Ojeda vezetésével (1505–1515) elkezdték fehér telepésekkel benépesíteni Dél-Amerika északi partjait. Egy eredetileg Indiába tartó portugál vállalkozás vezetőjeként Pedro Álvarez Cabral 1500-ban, mintegy véletlenül felfedezte Brazíliát, ahol hamarosan megjelentek az első portugál kereskedelmi telepek is. A megismerés korszakát hamarosan a konkvisztádorok, a hódítás és a kíméletlen szabadrablás időszaka követte.

A folyamat Közép-Amerika birtokbavételével és ősi kultúráinak szétrombolásával kezdődött. 1519–1521-ben Hernán(do) Cortés a beszámolók mesés kincsei után kutatva kb. 600 fős kis hadseregével meghódította az Azték Birodalmat, majd egyik alvezére, Pedro de Alvarado megkezdte a mai Mexikótól délre fekvő területek leigázását (Guatemala 1523, Nicaragua 1524). Alonso de Ojeda Kolumbiát feltáró vállalkozásai után Dél-Amerikában Cortés mintájára Francisco Pizarro igázta le és fosztotta ki 1531–1534-ben az Inka Birodalmat. Az Amazonas, Chile és Patagónia feltárásával (1521–1536) Dél-Amerika körvonalai is kezdtek kirajzolódni.

A kincsek és erőforrások utáni hajsza kezdetén jellemző volt a konkvisztádorok egymás közötti, sőt a koronával folytatott küzdelme az új területek birtoklásáért és kiaknázásáért. Kolumbusz is egy ilyen küzdelem kárvallottjaként tért vissza kisemmizetten Spanyolországba. Miközben Cortés és Pizarro szinte egymaguk kialakították az amerikai spanyol birodalmat, számos lázadásra került sor. A 16. század közepére lassan kialakultak azok a kormányzati formák, melyek révén a spanyolok a gyarmatokat területileg is megszervezték és irányították. Az *audienciákra* osztott alkirályságok mellett főkapitányok, (fő)kormányzók és ún. *adelantadók* (katonai kormányzók) segítettek a változatos szigetvilág és a szárazföld adminisztratív betagozásában. Már a hódítások korai szakaszában létrejött a közép- és észak-amerikai spanyol birtokokat összefogó Új-Spanyolország (1525-től) és a spanyolok uralta Dél-Amerika nagy részét magába foglaló Perui Alkirályság (1542-től). 1717-ben a spanyol Bourbonok adminisztratív reformjának első lépéseként jött létre Új-Granada (a mai Kolumbia, Ecuador, Panama és Venezuela területén), 1776-ban pedig Rio de la Plata (a mai Argentína, Bolívia, Paraguay és Uruguay területén).

A portugálok szintén áttértek a kereskedelmi lerakatok rendszeréről a spanyol mintájú, területalapú hódításra Brazíliában. A part menti városok (Salvador, Rio de Janeiro) létrehozása után megkezdődött az ültetvények telepítése és a belső területek bandeirantesek (a konkvisztádorok portugál megfelelői) általi lassú

feltárása. A 17. század elejétől már nemcsak az őslakosok megtérítésére, hanem azok jogaira is tekintettel lévő misszionáriusok (karmeliták, ferencesek, de mindegyiknek is jezsuiták) nagyban hozzájárultak a folyamathoz. Bár kezdetben eltörpült az indiai és délkelet-ázsiai gyarmatok fontossága mellett, a XVII. század közepére Brazília szerepe felértékelődött. Az egységesen kormányzott alkirályság egyre több árucikkkel látta el a gyarmati befolyását egyre inkább elvesztő anyaországot, egyre nagyobb számban fogadott be kivándorlókat, és 1640 és 1822 között gyakran emlegették „Brazil Birodalom”-ként.

A spanyolok és portugálok mellett más gyarmatosítók is igyekeztek kihatni a részüket Közép- és Dél-Amerikából. A 16. század második felétől jelentős méreteket ölt a kalózkodás (lásd alább) mellett a 17. század elejétől kezdve egyre többen (angolok, hollandok, franciák) igyekeztek bekapcsolódni a Nyugat-Indiák cukor-, dohány- és fűszertermelésébe és kereskedelmébe. A spanyolok és portugálok mellett a legsikeresebb gyarmatosítók Közép- és Dél-Amerikában az angolok voltak. 1623-tól kezdve számos karib-tengeri sziget (Barbados, Antigua, Jamaica, a Bahamák, Grenada, Kajmán-szigetek mellett jelen voltak a 17. század közepétől Belize-ben és a Moszkító Parton (Honduras, 1630-tól, elsősorban fakitermelés) és Brit Guyanában. A franciák 1624-ben hozták létre Francia Guyanát, és többször próbálkoztak területek kihatásával Brazíliából. Legjelentősebb birtokukat, 1635-től kezdődően a francia „cukorszigetek” (Antigua és Barbuda, Montserrat, Saint Lucia, Trinidad és Tobago stb.) mellett az 1664-ben alapított, de a spanyoloktól végérvényesen csak 1697-ben megszerzett Haiti volt. A 17–18. század gyarmati háborúi során a szigetek gyakran cseréltek tulajdonost. A hollandok 1620-tól kezdve (Sint Maarten) fokozatosan alakították ki a maguk Holland Antillákra (Curacao, Saba, Aruba stb.), a Virgin-szigetek egy részére és Tobagóra kiterjedő gyarmataikat. 1667-ben Dél-Amerikában sikerült megszerezniük Suriname-ot (Holland Guyanát), 1630–1654 között pedig a Holland Kelet-indiai Társaságnak átmenetileg sikerült ellenőrzése alá vonnia Brazília egy jelentős részét is.

ÉSZAK-AMERIKA

Jóllehet viking expedíciók (Bjarni Herjólfson, Leif Eriksson, Thorvald Eriksson) már a 10–11. század fordulóján eljutottak Izland és Grönland érintésével a mai Newfoundland (Vinland) területére, ezek a felfedezések a 14. századra feledésbe merültek. Az első európai, akik a vikingek után megpillantotta az észak-amerikai partokat (Newfoundlandet) az angol szolgálatban hajózó Giovanni Cabotto (John Cabot) volt 1497-ben. Útjainak eredeti célja – csakúgy, mint a 19. századig oly sok követőjé – az Indiába nyugat felé vezető út (az „északnyugati-átjáró”) megtalálása volt. Cabot és követői azonban csak a közép- és dél-amerikai területeknél kevésbé értékes új partvidékről, illetve a Newfoundland környéki gazdag halászléleheltyekről vihettek hírt.

Észak-Amerika keleti, Floridától északra eső partvidékének gyarmatosításában az angolok mellett a franciák és a hollandok játszották a legfontosabb szerepet.

A franciák gyarmatosító terveinek megvalósítása 1605-ben az új-skóciai Port Royal, majd 1608-ban Quebec megalapításával kezdődött, és a Szent Lőrinc-folyó, illetve a Nagy-tavak menti területeket feltáró Samuel de Champlain (1604–1616) és Jean Nicolle (1634–1635) tevékenységével folytatódott. Az óriási kiterjedésű, ám gyéren lakott és kevés haszonnal kecsegtető Új-Franciaország (Kanada) szolgált alapul a további felfedezésekhez. A prémkereskedelmi útvonalak feltárása, valamint ferences, illetve jezsuita szerzetesek – pl. Claude Allouez és Charles Albanel – térítései révén a franciák egyre beljebb hatoltak a kontinens mélyébe. 1674-től kezdődően Colbert merkantilista politikája további ösztönzést adott a terjeszkedésnek: 1673 és 1687 között Louis Jolliet és Sieur de la Salle a Nagy-tavakról kiindulva elérték a Mississippit, illetve lehajózva azon a Mexikói-öböl. 1699-ben megalapították Louisiana-t (New Orleans 1718-ban). Bár 1690 körül kb. 10 000, 1750-ben pedig már 50 000 francia telepes lakott a francia gyarmatokon, és erődök láncolata kötötte össze a Nagy-tavak vidékét a Mississippitorkolatával, a francia udvar gyarmatosítás iránt csökkenő érdeklődése, majd pedig az egyre agresszívabb angol terjeszkedés a 18. század közepére komoly kihívást jelentettek a franciák számára.

Észak-Amerika Francia Kanada és a később Virginia közötti részének európai gyarmatosításában a hollandok játszották a vezető szerepet. Adriaen Block 1615-ös expedíciója feltárta a leendő „Új-Hollandia” partvidékét, létrejött az első holland telep (Fort Nassau). Az 1621-ben alapított Holland Nyugat-indiai Társaság felügyelete alatt megérkeztek az első németalföldi telepesek is. 1626-ban Peter Minuit megvásárolta az indiánoktól Manhattan szigetét, és megindult New Amsterdam erődjének építése. A számos európai országból érkező – például a harmincéves háború pusztításai elől menekülő – telepessel létrejövő holland kolóniák terjeszkedésének az angol-holland háborúk időszakában szakadt vége: 1664-ben a yorki herceg (a későbbi II. Jakab) csapatai megtámadták és elfoglalták Új-Hollandiát, mely a bredai béke (1667) után angol kézbe került.

Az első komolyabb angol gyarmatosító próbálkozásokra az ekkor még kevésbé értékesnek tartott területeken csak a 16. század végén került sor. Sir Humphrey Gilbert 1583-ban névlegesen birtokba vette Newfoundlandet, 1586–87-ben pedig Sir Walter Raleigh megalapította Virginiát. A fehér gyarmatosítók hősi korszaka 1620-ban kezdődött, amikor a Plymouth-ból induló, a Virginia-társaság engedélyét bíró puritán „alapítóatyák” a Mayflower fedélzetén elérték a mai Massachusetts partjait. A következő évtizedekben a bőséggel rendelkezésre álló termőföld egyre jobban vonzotta az európai telepeseket. A 17. századi angliai vallási-politikai ellentétek elől menekülő, különböző felekezetű kivándorlók fokozatosan benépesítették a kontinens keleti partjait. A gyarmatokat három formában, királyi gyarmatként (Virginia, Észak- és Dél-Karolina, Georgia, New Hampshire, Massachusetts stb.), koncessziós társaságként (Rhode Island és Connecticut), illetve egyéni kezdeményezésként (Pennsylvania, Delaware, Maryland) hozták létre. A bevándorlókkal gyorsan gyarapodó gyarmati lakosság száma az 1640-es kb. 25 000-ról 1681-re 150 000-re, 1732-re pedig kb. 900 000-re nőtt. A népességüket és gazdasági erejüket tekintve is egyre jelentősebb észak-amerikai angol

gyarmatok az Új-Angliától észak-északnyugatra fekvő területeken az 1730–1740-es évekre folyamatos konfliktusban álltak a francia kolóniákkal, 1763 után pedig magával Nagy-Britanniával is. A hétéves háborút lezáró párizsi békét (1763) követően Brit Észak-Amerika Floridától Newfoundlandig már 19 gyarmatot foglalt magába, gyakorlatilag az egész keleti partot, a gyarmati lakosság száma pedig 1776-ra elérte a 2,5 milliót (Anglia lakossága ekkor 7,5 millió).

AFRIKA

A kelet felé Indiába vezető úton a portugálok nem próbálkoztak meg a spanyolok módszereit követve területi alapú hódításokkal. Céljuk csupán Afrika kereskedelmi jellegű gyarmatosítása volt. A guineai partvidéken jelentek meg először a portugál erődök és kereskedelmi lerakatok (az első 1482-ben), melyeken keresztül főleg arannyal, elefántcsonttal, „fűszerekkel”, majd az 1530-as évektől egyre inkább rabszolgákkal kereskedtek. A nyugat-afrikai partok gazdagsága hamarosan angol, spanyol, holland, francia, dán és egyéb „vállalkozókat” is vonzani kezdett, ami folyamatos kereskedelmi és katonai konfliktusokat eredményezett. A 16. század folyamán a bambuki „aranyhegyeket” és Timbuktu mesés gazdagsága után kutattak történet meg Szenegambia feltárása. (E partszakaszok ellenőrzése a 17. században előbb a hollandok, majd a 18. századtól a franciák és angolok kezébe került.) A Szenegáltól Lagoszig tartó partszakaszoktól délre, egészen Damarlandig (a mai Namíbiáig) a portugálok a bantu törzseken és a kereszténységet felvevő Kongói Birodalmon keresztül gyakoroltak befolyást. A 16. század közepére Kelet-Afrika partvidékének nagy része is portugál befolyás alá került: 1520-ra az összes muzulmán szultanátust felszámolták, és Moçambique (Mozambik) vált a portugálok tevékenységének központjává. Afrikai hatalmuk 17. század közepéig tartó csúcán a portugálok befolyással bírtak Etiópiában is, ez azonban a 17. század második felében az arab államok megerősödésével visszaszorult.

Afrika déli csücskét, a Jóreménység fokát a hollandok és az angolok vették birtokba. Az angolok már 1553-ban megjelentek a guineai partokon, hogy bekapcsolódjanak a nyugat-afrikai kereskedelembe. 1620-ban a Kelet-indiai Társaság két angol tisztviselője, saját kezdeményezésére, Jakab király nevében birtokba vette a Table Bay-t, de lépésüket Londonban nem hagyták jóvá. Afrika déli csücskének elfoglalása helyett az angolok 1651-ben a még 1502-ben felfedezett Szent Ilona-szigetét tették meg az Indiába vezető út pihenőjének. A 17. század közepén az angolok bizonytalankodását Dél-Afrikában a hollandok használták ki. 1652 áprilisában a holland Kelet-indiai Társaság megbízásából Jan van Riebeeck alapított állandó fehér települést a Table Bay partján. Ettől kezdve a hollandok számára a Jóreménység foka szolgált a keleti kereskedelem legfőbb afrikai pihenőállomásának. A Fokföldet eredetileg nem szánták valódi gyarmatnak, csak a Holland Kelet-Indiák legnyugatibb lerakatának, ám a 18. század folyamán egyre inkább hatoltak a szárazföld belsejébe, és a telep valódi telepesgyarmattá vált.

ÁZSIA ÉS A CSENDES-ÓCEÁN TÉRSÉGE

A felfedező, majd pedig a kereskedelmi jellegű gyarmatosítás elsődleges célja Ázsiában India volt. A Vasco da Gama nyomdokaiban járó portugál expedíciók nekiláttak kialakítani az Indiával való kereskedelem szerkezetét és nemzetközi egyezmények által biztosított monopóliumát. A helyi uralkodókkal való kereskedelmi egyezségek, illetve kisebb háborúk révén a 16. század közepére kereskedelmi lerakatok láncolatát hozták létre India nyugati partvidékén és Sri Lankán. E hálózat legfontosabb állomása és egyben az ázsiai portugál gyarmatbirodalom alkirályainak központja Goa lett, melyet Afonso de Albuquerque 1510-ben foglalt el Bajipur szultánjától. Bár a portugál kereskedelem monopóliumát a 16–17. század fordulóján az angolok, a hollandok és a franciák megtörték, a kis portugál birtokok az Angliával ápolt jó viszonyoknak köszönhetően a 20. század közepéig megmaradtak.

Hollandia gyarmati-kereskedelmi jelenléte Indiában és Délkelet-Ázsiában a Holland Kelet-indiai Társaság 1602-es létrehozásával kezdődött el. A hollandok agresszív kereskedelmi politikája itt is látványos sikereket eredményezett. 1616-tól kezdődően kereskedelmi lerakatokat hoztak létre a Malabar-parton és a Koromandel-part déli részén és Suratban. 1640-ben elfoglalták Galle kikötőjét, és megtörték a portugálok fahéjmonopóliumát. 1659-re gyakorlatilag kiűzték a portugálokat Ceylonról (Sri Lankáról). A sziget 1796-ig maradt holland gyarmat, ám az angol és francia befolyás erősödése nyomán a hollandok figyelme a 17. század végére egyre inkább a Fűszer-szigetek felé fordult. Az angolokat és a hollandokat követve a franciák is megvetették lábukat a szubkontinensen. A 17. század első évtizedeinek sikertelen kísérletei után 1642-ben Richelieu kardinális hozta létre, majd 1664-ben Jean-Baptiste Colbert erősítette meg a Francia Kelet-indiai Társaságot. Az első francia kereskedelmi telep létrehozására 1668-ban Surat-ban került sor, 1673-ban – a hollandokkal és angolokkal folytatott csatározásokat követően – megalapították Chandernagore telepét, 1674-ben pedig a Bijapur szultánjától megszerzett legfontosabb francia indiai kikötőt, Pondicherryt. A 18. század közepére a franciák uralták Dél-India egy jelentős részét, de voltak telepeik Bengáliában is. 1741-től, Pondicherry legnevesebb francia kormányzója, Joseph François Dupleix tevékenysége nyomán körvonalazódni kezdett egy indiai francia birodalom körvonala, ami az 1750-es évekre már súlyosan sértette a brit érdekeket. A hétéves háború indiai hadszínterén elszenvedett súlyos vereséget követően ugyan 1765-ben újjáépítették Pondicherryt, ám a francia kereskedelmi érdekeltségek jelentősége az angol dominancia következtében elhalványult.

Az angol gyarmatosítás az Angol Kelet-indiai Társaság 1600-ban történt létrehozásával kezdődött Indiában. A társaság 1608-ban hozta létre első lerakatát Surat-ban, 1612-ben pedig első kereskedelmi telepét Machilipatnam-ban, a Bengáli-öbölben. Még ugyanebben az évben sikerült legyőzniük a portugálokat a szárazföldön. Sir Thomas Roe 1615-ös, Jahangir Mughal uralkodónál tett látogatását követően az angolok rendkívül kedvező kereskedelmi feltételek mellett folytathatták tevékenységüket. 1647-ra az Angol Kelet-indiai Társaságnak – mely

elsősorban gyapottal, selyemmel, indigóval, salétrommal és teával kereskedett – már 23 telepe volt. A 17. század második felére kialakultak az indiai angol jelenlét legfontosabb központjai: Bengálban Fort William majd Calcutta (1690), Madrasban Fort St. George és Bombay. (Bombayt 1661-ben hozományként kapta meg Anglia Braganzai Katalin és II. Károly házassága okán, 1687-től az angol gyarmatosítás indiai központja lett.) Az angol terjeszkedés a hétéves háború során a franciák felett aratott győzelem (1757, plassey-i csata) után gyorsult fel. A 18. század végére India Sutlej-folyótól délre eső része a Kelet-indiai Társaság ellenőrzése alá került.

Egy 15. század második feléből származó itáliai feljegyzés a „fűszer” több mint kétszáz (!) jelentését sorolta fel (a mágikus hatású anyagoktól a kozmetikumokon keresztül az élelmezési célig). A felfedezések korának Európája leginkább a fahéj, a szerecsendió, a szegfűszeg és a bors iránt érdeklődött (ez utóbbit például csak Indiában termesztették, és nemcsak a főzéshez, hanem frisstőként, rovarriasztóként, sőt izgatószerként is használták). Ezen értékes és egyre nagyobb fogyasztói körhöz eljutó cikkek egyedüli forrása India mellett a 18. századig az ún. „Fűszer-szigetek” voltak. Eredetileg a Celebesz és az Új-Guinea között fekvő Maluku-szigeteket (Molukkák) jelölte az elnevezés, de a fűszerkereskedelem szerves része lett a maláj szigetvilág egésze (a mai Malajzia, Szingapúr és Indonézia egyéb részei), sőt egyes értelmezések szerint ide tartoztak a kelet-afrikai partok mentén fekvő Zanzibár, Mafia és Pemba szigetei is. Délkelet-Ázisa – a „Kelet-Indiák” – feltárása a 16. század első felében két irányból indult meg: a portugálok Indiából kiindulva, a spanyolok pedig Magellán útjának köszönhetően nyugatról ismerték meg a szigetvilágot. 1511-ben India portugál alkirálya Alfonso d'Albuquerque a Malaccái Szultánátust legyőzve tette a térség portugál kereskedelmi központjává Malaccát (1641-től holland birtok), majd a portugálokat kiszorító hollandok Jáva szigetén Batáviát (Jakarta, 1619). A „Fűszer-szigetek” térsége az angolok sikeres kiszorítását követően az 1640-es évektől 1795-ig a Holland Kelet-indiai Társaság kereskedelmi monopóliumává lett. Jövedelmezőségének az vetett véget, amikor a 17. század végén a franciák és angolok sikeresen csempészték ki a számukra szükséges fűszerek magvait nyugat-indiai gyarmataikra.

Kínát („Kathai”-t) – az évszázados szárazföldi kapcsolatok, illetve európaiak korábbi látogatásai okán – valójában már nem kellett „felfedezni”, és a kora újkorban nem is lett az európai felfedezések és gyarmatosítás elsődleges célpontja. A Ming-dinasztia korában (1368–1644) valódi, bármely európai ország képességeit meghaladó nagyhatalom volt, mely szövevényes kereskedelmi rendszert működtetett Ázsiában, időlegesen pedig maga is „felfedező” nagyhatalommá lett: a 15. század első évtizedeiben hét nagyobb expedíciót indítottak a Kínától délre eső tengerekre és az Indiai-óceánra. Zseng-He tengeri felfedezőútjai során eljutott legalább a Jöreménység fokáig, sőt egyes feltételezések szerint 1421-ben Amerikába is. A felfedezéseket azonban nem követte a felfedező európai típusú kirajzása, sőt a 15. század végén Kínában átmenetileg megtiltották a tengerjáró hajók építését és az ország elhagyását. A 15–16. század fordulóján a régióba érkező európaiak, mindenekelőtt a portugálok, éppen ebben a fázisban kapcsolódhattak

be e hatalmas birodalom által nyújtott – elsősorban kereskedelmi – lehetőségek kiaknázásába. Az első állandó európai kereskedelmi telepet, Macaut (Makaó) 1557-ben alapították a portugálok. Bár az 1650-es években a hollandok, 1711-ben pedig a britek is kereskedelmi lerakatot hoztak létre Kantonban, a Ming- és Mandzsu-dinasztiáknak (1616/1644–1912) sikerült távol tartani az európaiakat a kínai szárazföldtől. A délkelet-ázsiai közvetítő kereskedelemben viszont sikerrel jártak a hollandok és az angolok a kínai kereskedőkkel szemben. A kereskedelmi kapcsolatok mellett a legnagyobb jelentősége a térítők, elsősorban a jezsuiták Kínában folytatott tevékenységének, illetve a rajtuk keresztül folyó kulturális-tudományos cserének volt. Japánban végzett térítése után először 1552-ben Xavéri Szent Ferenc próbált meg – sikertelenül – behatolni Kínába. A következő jezsuita térítési hullámot 1582-ben az itáliai Matteo Ricci vezette, és a 16–17. század fordulójától a jezsuiták vallásos tevékenységük mellett megismertették a birodalmat és az udvart az európai tudomány és kultúra eredményeivel. Többük a Ming-, később pedig a Mandzsu-dinasztia bizalmas tanácsadója lett.

Japán („Cipangu”) Kínához hasonlóan ismert volt az európai ember számára. Lakosságának nagysága és politikai berendezkedésének ereje okán nem számított elsődleges célpontnak. Az első közvetlen kapcsolatfelvételt csak viszonylag későn és véletlenül 1542-ben került sor a Muromahi-sógunátus (1336–1573) időszakában, amikor egy Kínába igyekvő portugál hajót a viharok Japán partjaihoz sodortak. A japán történelemben az európaiakkal való kapcsolat, a „nanban (déli barbár) kereskedelem” időszaka 1543-tól 1650-ig tartott. A japánok – akik kezdetben lenézően kezelték a különböző európai népek viselkedését és szokásait – hamarosan számos technológiai újítást és vallási-civilizációs szokást átvettek. A tűzfegyverek átvétele a portugáloktól nagyban hozzájárul a belső hatalmi viszonyok alakulásához. Az európaiak és japánok közötti kereskedelem volumene az ország méreteihez képest nem volt jelentős, mivel a lőfegyverek – később pedig az európai hajók – mellett kevés európai árucikk számíthatott nagyobb keresletre a szigetországban. 1543-at követően a portugáloknak – a japánok kitiltása miatt, de a kínai áruk iránt mutatkozó japán kereslet következtében – sikerült bekapcsolódnia a Japán és Kína közötti (közvetítő) kereskedelemben. Az első holland flotta egy angol, William Adams vezetése alatt 1600-ban, az Angol Kelet-indiai Társaság pedig 1613 érkezett Japánba, és hamarosan kisebb kereskedelmi lerakatokat létesítettek, melyeken keresztül az évi egy-két hajónyi áruforgalmat bonyolították. Jelentősebb kulturális hatást váltottak ki ugyanakkor a misszionáriusok. 1549-ben a jezsuita Xavéri Szent Ferenc megjelenése után a 16. század végére a térítések hatására kb. 200 ezer keresztény volt Japánban, nagyrészt a déli Kiusiu szigetén. A keresztények elleni első fellépésre Hidejosi sógun uralkodása alatt 1587-ben került sor. 1614-ben Tokugava Iejaszu a jezsuiták egyre inkább titkossá váló térítőtevékenységét és lázadásokban való részvételét követően gyakorlatilag betiltotta a kereszténységet, ami a térítők és áttértek lemészárlásához (1616-ban 2000 keresztényt öltek meg), illetve visszatérítéséhez vezetett. A Tokugava-sógunátus (1603–1868) időszakának elejére a japánok mindinkább úgy érezték, hogy az európai kereskedelmi és vallási jelenlét Japán katonai megszállásának előkészítését

szolgálja, ezért a keresztényekre mért nagy csapással egy időben 1638-ban – a nagaszaki Dejima holland telep kivételével – bezártak minden európai kereskedelmi telepet, és halálbüntetés terhe mellett kitiltották az európaiakat az ország területéről. Japán 1854-ig gyakorlatilag elzárta magát az európaiak befolyása elől.

A még ismeretlen területek közül a **Csendes-óceán térsége** ígérte a legkisebb közvetlen hasznot, ezért felfedezése csak a 18. század legvégén kezdődött el ténylegesen. A Csendes-óceán (*Mare Pacificum*) elnevezés az óceánt keletről nyugatra 1520–21-ben áthajózó Magellántól származik, de először nem ő, hanem Vasco Nuñez de Balboa pillantotta meg 1513-ban Panama partjairól. 1564-ben a spanyol konkviztádorok, élükön Miguel López de Legazpival Mexikóból indulva jutottak el a Fülöp-szigetekre, a Mariana-szigetcsoportra, Új-Guineára és a Salamon-szigetekre. A 16. század hátralévő részében, leszámítva a kalózkodó portyázásait, a spanyolok által évente indított „manilai gályák” jelentették a rendszeres összeköttetést Ázsia és Amerika között. Az irdatlan vízfelület megismerésének újabb állomását a hollandok délkelet-ázsiai megjelenése jelentette. A Holland Kelet-indiai Társaság megbízásában álló Abel Janszoon Tasman a feltételezett *Terra Australis* kutatva 1642–1659 között felfedezte Mauritius szigetét, a Van Diemen-földet (Tasmaniát) és Új-Zélandot, Jacob Roggeveen pedig a 1721–22-ben a Húsvét-szigeteket, Szamoát és a Salamon-szigeteket.

13

A VILÁGKERESKEDELEM SZÜLETÉSE

A FELFEDEZÉSEK KÖVETKEZMÉNYEI

BÁR A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK európai gazdasági átalakulása háttérében még elsősorban helyi erőforrások és változások álltak, az Óvilág egyre gyorsuló expanziója Európa, sőt az ismert világ egészét érintő változásokat eredményezett. Míképpen a kontinens hatalmi-politikai változásai befolyással voltak a földrajzi felfedezésekre és a gyarmati terjeszkedésre, úgy fejtették ki hatásukat a gyarmatok és erőforrásaik Európa gazdasági, társadalmi és politikai életére. A földrajzi terjeszkedés nem pusztán a civilizációs-technikai erőfölényből táplálkozott, hanem – a kereskedelmi kapitalizmus egy új, minden korábbinál erősebb hulláma hatására – az európai gyarmatosító hatalmak azon törekvéséből, mely minden rendelkezésre álló eszközzel igyekezett maximalizálni a gyarmatokból megszerezhető gazdasági hasznot. Az ősi kultúrák kifosztása és az újonnan elfoglalt vagy megismert területek gazdasági erőforrásainak, nyersanyagainak kiszípolozása, majd az európai telepések termékeinek az európai kereskedelem hálózatába való bekapcsolása létrehozta az európai központú távolsági kereskedelem egyre inkább globális hálózatát, az „európai világgazdaság” alapjait.

Az első lépés ebben a folyamatban a Mediterráneum (Levante) relatív leértékelődése és a hajózás, az európai távolsági kereskedelem útvonalainak áthelyeződése, átértékelődése volt. Bár az itáliai keleti kereskedelem és a kereskedőházak befolyása Európa gazdaságára a 18. századig megmaradt, a Délkelet-Ázsiával és Indiával tengeri úton megteremtett összeköttetés jóvoltából az európai kereskedelmi kapcsolatok súlypontja már a 16. század első évtizedére az Atlanti-óceánra tolódott el. A 16. század közepétől az amerikai spanyol gyarmatok megszervezését, a nemesfém-kitermelés megindulását, illetve a karib-tengeri ültetvények felvirágzását, majd pedig az új gyarmatosító-kereskedelmi hatalmak megjelenését követően egyértelműen az Atlanti-óceán európai partvidéke vált a kora újkor hajózási és kereskedelmi központjává. A gyarmatokról beáramló ezüst és arany, a kicserélődő

növényi kultúrák, mezőgazdasági termékek és állatok, a kiáramló telepések és az erőszakkal szállított rabszolgák révén szoros kötelékek szövődtek az Atlanti-óceán két partja között. A 16–17. század folyamán egy olyan összetett és kölcsönös ökológiai, mezőgazdasági és kulturális cserefolyamat indult el – gyakran illetik ezt a folyamatot a „kolumbuszi csere”, illetve a „nagy csere” elnevezéssel is –, amely alapvetően változtatta meg Európa és Amerika, illetve szélesebb értelemben az újonnan felfedezett világ egészének életét.

Az 1540-es évekig gazdasági értelemben a portugálok tűntek a felfedezések elsődleges haszonélvezőinek, hiszen a monopolizált és volumenében is megnövekvő ázsiai „fűszerkereskedelem” mesés hasznot termelt. A spanyolok Közép- és Dél-Amerikát területi értelemben is birodalomná szervező hódításai azonban hamarosan két formában is megtérültek. 1545-ben a perui Potosiban – majd a következő évben a mexikói Zakatecasban is – hatalmas ezüstlelőhelyeket fedeztek fel. A korábbi rablóhadjáratok és az új, amalgámos technológiával még gazdaságosabbá tett ipari kitermelés révén 1503. és 1660 között több mint 3 millió kilogramm ezüst került Amerikából Sevillába. 1580 és 1620 között a becslések szerint az Újvilág aranya és ezüstje megháromszorozta az európai nemesfémkészleteket. Az 1560 után évente kétszer forduló spanyol ezüstflották által szállított nemesfém gyorsan bekerült az európai kereskedelmi körforgásba – ezzel finanszírozták V. Károly és II. Fülöp háborús és udvari kiadásait, illetve az európai spanyol kereskedelem hiányát –, és jelentős mértékben hozzájárult az európai „árforradalom” kibontakozásához.

Az amerikai spanyol és portugál gyarmatokon a nemesfém-kitermelés mellett egyre nagyobb szerepet kapott a mezőgazdasági termelés. Az Európa számára szükséges kereskedelmi-ipari nyersanyagok előállításának felfutása nyomán kialakult az atlanti cserekereskedelmi rendszer. A bennszülött lakosság feudális jellegű alávetésén alapuló *Encomienda*-, illetve *Repartimento*-rendszerben ültetvényes gazdálkodást folytattak. A hacienda nagybirtokok kezdetben indiánokat, de az 1530-as évektől egyre inkább fekete rabszolgákat dolgoztattak. Az európai piac számára spanyol Amerikában a cochenille (a bíbortetűből nyert vörös festék) begyűjtése mellett egyre jelentősebb mennyiségben termelték az indigót és a kakaót, a Karib-tenger szigetein és Brazíliában a cukornádat, a keletről származó fűszereket, majd a kávé, illetve a 17. század végétől kezdve Észak-Amerikában a dohányt. A folyamatok érzékletes példája az ún. atlantiháromszög-kereskedelem. Az 1650-es évektől a 19. század elejéig a háromszög egyik oldalán az európai kereskedők a cukor feldolgozásából származó rumot, textíliákat és más kézműves termékeket szállítottak a nyugat-afrikai rabszolgakereskedelem központjaiba. Az itt vásárolt rabszolgákat – az 1530-as évektől 1808-ig kb. 12 millió afrikait hurcoltak az amerikai kontinensre – Brazíliában, a Karib-tenger szigetein, majd Észak-Amerikában értékesítették. Innen, bezárván a háromszöget, az ott megtermelt cukrot, kakaót, dohányt stb. az európai kikötőkbe szállították feldolgozásra, illetve továbbszállításra. A gyarmatok termékeiből, a rabszolgakereskedelemből, illetve akár a gyarmatok egymás közötti forgalmából – azaz a közvetítő-kereskedelemből – származó hasznot azonban a 16. század végétől egyre inkább

a gyarmatosításba később, ám annál agresszívbabban bekapcsolódó államok kereskedői, kereskedőtársaságai fölőzték le.

A spanyolok és portugálok által gyarmatosított területeken – lehetetlenné téve a tordesillasi szerződés (1494) rendelkezéseinek betartását – már az 1530-as évektől megjelentek az agresszív angol, holland és francia kereskedelmi vállalkozók. Mindez a hajózási-kereskedelmi utak immáron Atlanti-partvidéken belüli további áthelyeződésével is járt: amíg az 1510-es években még Lisszabon, illetve a spanyol Sevilla volt az Atlanti-partvidék fontos tengeri-kereskedelmi és pénzügyi központja, az 1550–1560-as évekre már a spanyol fennhatóság alatt álló Németalföld lett az Afrikából, Délkelet-Ázsiából és Amerikából érkező áruk európai elosztóközpontja. A kereskedelmi kapitalizmus ezen új hulláma nyomán a felfedezések és a távolsági kereskedelmi vállalkozások finanszírozásában is fontos változások történtek. A 15–16. század expedícióit még nagyrészt finanszírozó itáliai befektetők helyére az 1520–1530-as években előbb délnémet (Fuggerek, Welsek), majd németalföldi kereskedőházak léptek. Ezt az eltolódást egészítette ki a Baltikum kereskedelmének – a 16. századra lehanyatló Hansa-kereskedelem nyomdokain elsősorban tömegcikkre (gabona, fa, hal) specializálódó – az új, területiális államok által ösztönzött újjászerveződése. E hármas folyamat metszéspontjában a 17. század elejére az Egyesült Tartományok, azaz Hollandia vált az európai központú világhereskedelem központjává.

A 16. század második felétől kezdve uralkodói-állami kiváltságlevellel létrehozott, részvénytársasági alapokon működő, monopolizált kereskedelmi társaságok – pl. az Angol Moszkóvia Társaság (1555), az Angol (1600) és Holland (1602) Kelet-indiai Társaság, illetve az ezek mintájára életre hívott francia társaságok – egyre fontosabb szerepet játszottak a kereskedelmi kapitalizmus új formáinak kibontakozásában. Miközben részt vettek a még ismeretlen területek földrajzi feltárásában is, elsődleges feladatuk az agresszív piacszerzés, illetve a megszerzett piacok árucikkeinek a közvetítőkereskedelem révén történő hatékony, komoly profitot termelő, világméretű kereskedelmi rendszerekbe szervezése volt. Az állami támogatással működő (holland, francia), illetve részben állami feladatokat is ellátó (angol) kereskedelmi társaságok a 17–18. század folyamán fontos eszközévé és haszonélvezőjévé váltak a Nyugat-Európában jellemző merkantilista gazdaságpolitikáknak. A spanyol, és a portugál birodalom a 17. század közepére relatív hanyatlásnak indult. A különböző társaságokon keresztül a kereskedelmi lerakatok, jogok és privilégiumok hálózatát hatékonyan működtető holland, majd angol és francia kereskedelmi birodalmak azonban még komoly tartalékokkal rendelkeztek, és döntő befolyással voltak Nyugat-Európa gazdasági fejlődésének további menetére. A tengeri kereskedelem jogainak és útvonalainak biztosítása fokozatosan a gyarmatosító hatalmak egymás közötti küzdelmének egyik legfontosabb kérdésévé vált.

A GYARMATOKÉRT FOLYÓ KÜZDELEM

A gyarmatokért, illetve egyre inkább az ezekkel kapcsolatos kereskedelmi-gazdasági pozíciókért folyó küzdelem valójában egyszerre öltötte az újonnan feltárt területek birtoklásáért folytatott Európán kívüli harc különböző formáit – a világ „felosztását”, a kalózkodást, a kereskedelmi társaságok összecsapásait és Európa államainak közvetlen katonai konfliktusait –, jelentette a gyarmatosító államok Európában folyó küzdelmének egy fontos hadszínterét, illetve vetette fel a tengerek feletti ellenőrzés, a „tengeri elsőbbség” kérdését.

Alig tért vissza Kolumbusz első útjáról, és még fény sem derült felfedezésének jelentőségére, amikor a portugálok és spanyolok közötti versengés mederben tartására 1494-ben VI. Sándor pápa közvetítésével a Zöldfoki-szigetektől nyugatra 1770 km távolságra húzódó meridián mentén a két ibériai állam a tordesillasi szerződésen felosztotta egymás között a „világot”: az ettől keletre eső területek portugál, a nyugatra esők spanyol „tulajdonba” kerültek. A szerződés betartása és másokkal való elismertetése azonban soha nem sikerült. A reformáció következtében a pápai főhatóságot elutasító államok (Anglia és Hollandia), illetve hatalmi törekvések révén ellenlábas országok (Franciaország) vallási-politikai, majd minél inkább gazdasági-kereskedelmi megfontolásokból egyre komolyabb fenyegetést jelentettek a portugál és spanyol pozíciókra. Valójában a 18. század legvégéig egyetlen európai állam sem volt képes olyan hadiflottát fenntartani, mely teljes ellenőrzést tudott volna foganatosítani a világtengereken, a valós és vélt jogok érvényesítését pedig az is nehezítette, hogy a „nemzetközi jog” keretei is csak a korszak legvégére öltöttek formát.

A tengereken és gyarmatokon az európai hatalmak küzdelmének egy sajátos formája bontakozott ki. A Habsburg–Valois-küzdelem árnyékában, a spanyol és portugál kereskedők életét keserítve már az 1530-as évektől francia kalózkodók garázdálkodtak az Azori-szigetek környékén és a Karib-tengeren. 1558-ra Angliában, az 1570-es évektől kezdve pedig a Németalföldön is virágkorát élte a tengeri útonállás. A kalózkodásnak legalább két, bár gyakran nehezen elválasztható formáját kell megkülönböztetnünk. A 16. század folyamán az uralkodói (állami), a 17. századtól pedig akár kereskedőtársaságoktól származó „megbízólevél” birtokában tevékenykedő kalózkodók főleg az európai hatalmak közötti háborúskodások időszakában voltak aktívak. A kezdetben többnyire felfegyverzett kereskedelmi hajókkal, illetve azok kisebb egységeivel harcoló, különböző néven ismert – angolul: *privateer* – „irreguláris” tengeri erők időnként komoly hadi- és gazdasági sikereket értek el, illetve komoly szerepet játszottak a földrajzi felfedezések kiterjesztésében is. A korai angol felfedezőik és kalandorok legtöbbje (Martin Forbisher, John Hawkins, Walter Raleigh, Francis Drake) uralkodói megbízás alapján kalózkodással is foglalkozott. A holland „tengeri koldusok” a 16. század végén komoly szerepet játszottak a spanyolok németalföldi uralmának meggyengítésében, az angol „tengeri kuttyák” – többek között az ekkorra már lovagga ütött Sir Francis Drake parancsnoksága alatt – pedig döntő szerepet játszottak a

„Nagy Armada” 1588-as legyőzésében. Bár a 17. század végére, az egyre nagyobb és erősebb állandó hadiflották megjelenésével szerepük háttérbe szorult, majd lassan megszűnt, 1776–1783 között még a függetlenségéért harcoló 13 amerikai gyarmat is használta ezt az eszközt az angol túlerő ellenében.

Szinte láthatatlan választóvonal húzódott csak a kora újkor engedélyezett és köztörvényes kalózkodása között. A megtámadott ország legtöbbször az engedéllyel rendelkező útonállókat is banditákként kezelte, a háborúk szüneteiben eredetileg kereskedelemmel – de még inkább: csempészettel –, halászzal vagy a tengeri utak kutatásával foglalkozó tengerészek nagy része pedig békeidőben is szívesen hódolt a sokkal jövedelmezőbb kalózkodásnak (is). A 15. század végétől a Földközi-tenger kereskedelmének válogatás nélküli megcsapolásából élő észak-afrikai arab kalózkodók (Algír, Tunisz) mintája gyakorlatilag minden európai hajózó nemzet tengerészei között, a világtengereken mindenhol követőkre talált. A származásuk, illetve tevékenységük földrajzi helyzete alapján különféle neveket viselő tengeri rablók (*pirate, corsair, boucanier, flibustier, marooner, vrijbuiters*) válogatás nélkül támadták meg bármely nemzet hajóit és csak saját és sajátos szabályait követték. A köztörvényes kalózkodás paradicsomának 1560 és 1720 között a Karib-tenger térsége számított. A rendkívül tagolt szigetvilágban a kalózkodás számos központja alakult ki (Darién, Tortuga, Port Royal). A legsikeresebb 1640 és 1680 közötti időszakban pl. a boucanier-k egyre inkább erős csapatokba szerveződve működtek, melyek 1668-ban Portobellót, 1671-ben pedig Panamát is elfoglalták. A 17. század végére azonban – párhuzamosan a nyugat-európai állami berendezkedések megerősödésével, az állandó szárazföldi hadseregek és hadiflották kialakulásával – a kalózkodás is hanyatlásnak indult. A 18. század híres kalózzaira („Feketeszakáll”, Bartholomew Roberts, Charles Vane) többnyire az elfogatás és kivégzés, illetve legfeljebb a legendák dicsősége várt.

Az első valódi gyarmati konfliktusok az európai hatalmi viszonyok változásának függvényében, illetve a portugál és spanyol kereskedelmi pozíciókra szemelt vető hollandok, angolok és franciák agresszív módszerei jóvoltából robbantak ki a 16–17. század fordulójától kezdve. Portugália spanyol bekebelezése (1580–1640), a két gyarmatbirodalom „egyesítése” és a korábban a portugálok által az angolokkal és hollandokkal kötött kereskedelmi szerződések felmondása fontos szerepet játszott az Angol, illetve a Holland Kelet-indiai Társaság létrehozásában és állami támogatásában. Ez magyarázza az erőszakos piacszerző módszereket is.

Hamarosan azonban az új hódítók is egymás ellen fordultak. A hollandok és britek közötti gyarmati küzdelmek egyik korai, az angol–holland viszonyt sokáig mérgező epizódja volt az 1623-as „amboinai mészárlás”, amikor is a Molukkákhoz tartozó Ambon-szigeten az Angol Kelet-indiai Társaság egy tucatnyi emberét még a kor „szokásaihoz” képest is brutálisan megkínózták, majd lemészárolták a hollandok. Az öldöklő kereskedelmi harc hamarosan az európai vizeken (angol–holland háborúk: 1652–1654, 1665–1667, 1672–1674), a Karib-tengeren (Virgin-szigetek, Tobago) és Észak-Amerikában is folytatódott, ahol is Új-Hollandia 1664-es angolok általi elfoglalása robbantotta ki a második angol–holland konfliktust.

Az 1670-es évektől, XIV. Lajos hegemoniakísérletének kibontakozásával minden európai háborúnak volt tengeri, illetve gyarmati vonzata. Nagyobb területi változással és így a gyarmati erőviszonyok alapvető változásával járó összecepsapások 1688-tól kezdve Észak-Amerikában és Indiában történtek. „Vilmos király háborújában” (1689–1697) még csak kisebb peremvidéki villongások voltak az angolok és franciák között, „Anna királynő háborúja” (1702–1714) azonban már jelentős angol sikereket hozott: egyebek mellett sikerült megszerezniük Acadiát (Új-Skócia), Newfoundlandet és a Hudson-öböl térségét. Az angol–francia viszony függvényében és az egyre nagyobb létszámú gyarmati lakosság érdeklődéséből a spanyolok ellen folytatott „Jenkins füle háború” (1739–1748) „György király háborújával” (1744–1748) összekapcsolódva már igen komoly szerepet játszott az osztrák örökösödési háború európai következményeinek ellensúlyozásában: az angolok által 1746-ban elfoglalt Louisbourgot Aachenben „kicsérélték” a franciák által megszállt Osztrák-Németalföldre.

Az aacheni béke valójában csak tűzszünetnek bizonyult az angol–francia gyarmati ellentéteket tekintve, ami odavezetett, hogy valójában az 1753-tól a Francia Kanada és az új-angliai gyarmatok között kiéleződő nézeteltérések vezettek Európában a hétéves háború kirobbanásához (legalábbis az angolok és franciák között). A „francia és indián háború” (1754–1763) volt az első olyan gyarmati konfliktus, amely a két európai nagyhatalom konfliktusában a több fronton – és kontinensen – folyó összecepsapásban az európai hadszíntérrel azonos fontossággal bírt. Az indián törzsek többségének támogatását bíró angol gyarmatosok és a brit expedíciós hadsereg Louisbourg (1758) és Québec (1759) elfoglalását követően 1760-ra megadásra bírta a franciákat, és az 1763-as párizsi béke értelmében Franciaország gyakorlatilag elvesztette összes észak-amerikai gyarmatát (Saint Pierre és Miguelon szigeteinek kivételével), Florida angol kézre került, Louisiana pedig a spanyolokhoz. A franciák számára a hétéves háború megaláztatásának kiteljesedését az jelentette, hogy a korábbi kereskedelmi ellentéteket és vilongásokat követően az angolok most elég erősek voltak ahhoz is, hogy a háború egy másik hadszínterén, Indiában is döntő lépéseket tegyenek. A Pondicherry központtal működő indiai francia érdekeltségeket az 1742-től kezdve Joseph François Dupleix jelentősen megerősítette, ami közvetlen fenyegetést jelentett a britek, egészen pontosan a brit Kelet-indiai Társaság pozícióira nézve. Az Indiába küldött Robert Clive a hétéves háborúban adódó angol előnyöket és a helyi hatalmi viszonyokat kihasználva előbb Plassey-nél legyőzte a franciabarát bengáli uralkodó csapatait, majd 1761-ben Pondicherryt is elfoglalta. Ugyan az 1763-as béke értelmében Franciaország néhány kisebb kereskedelmi telepet megtarthatott, katonai jelenlét hiányában azonban az indiai gyarmatosítás menetébe a továbbiakban nem volt beleszólása. Clive győzelmeivel megnyílt az út India britek általi teljes gyarmatosítása felé. Mintegy az angol–francia gyarmati háborúk folytatásaként, a franciák 1778-tól az elszakadásra törekvő 12 amerikai gyarmat tengeri katonai támogatásával igyekeztek – az 1783-as párizsi békében sikeresen – revánsot venni, és mutattak rá arra, hogy a gyarmatokért folytatott küzdelem egyik legfontosabb tényezője a tengeri utak fölötti ellenőrzés képessége.

A TENGERI ELSŐBBSÉG KÉRDÉSE

A tengeri elsőbbségért folyó küzdelem a 18. század közepére vált (nyugat-) európai hatalmi politika egyre fontosabbá váló célkitűzésévé, hiszen Európa éppen az által volt képes más civilizációk fölé kerekedni, hogy a felfedezéseket az óceánokon keresztül érte el. Katonai-stratégiai értelemben ugyanakkor a tengeri erőfölény megteremtésének célkitűzése egyszerre jelentette a világtengerek egy adott térségében kialakított katonai fölényt, az ehhez szükséges megfelelő létszámú és állandó hadiflották létrehozását (ami csak a 17. század közepétől volt lehetséges), az utánpótlás és kommunikáció feltételeinek biztosítását, a tengeri kereskedelem biztonságfeltételeinek megteremtését, illetve egyre inkább mindezek összességét.

A 16. század utolsó harmadáig a portugálok és spanyolok pápai határozatokban lefektetett tengeri pozícióit az egyre inkább elharapódzó kalózkodás kérdésén túl valójában nem fenyegette komolyabban egyetlen európai állam sem. A 16. század vitathatatlan tengeri nagyhatalma Spanyolország volt: az ibériai királyság nemcsak a Mediterráneumban volt képes biztosítani a saját és a keresztény világ tengeri elsőbbségét (1571, Lepanto) de az első nagyobb, Atlanti-óceánon vívott csata (1582, Punta Delgada) révén Európán kívül is. Az 1580-as spanyol–portugál perszonálunió után tovább erősödő tengeri pozícióit valójában a „Nagy Armada” 1588-as, angoloktól elszenvedett veresége sem ingatta meg igazán.

A fordulópontot a 17. század első évtizedeiben az Egyesült Tartományok tengeri erejének megnövekedése hozta el. A hollandok irreguláris tengeri hadereje („tengeri koldusok”) már a németalföldi szabadságküzdelmek korai szakaszától kezdve (1576) sikerrel szorította ki a spanyol hajókat a Csatorna partjáról, és akadályozták a spanyol utánpótlás Németalföldre történő továbbítását. A Holland Kelet-indiai Társaság megalapítása (1602) után egyre bátrabb és agresszívebb holland támadások indultak a spanyol–portugál tengeri kereskedelmi érdekeltségek ellen. A holland flották sikeresen akadályozták a Spanyolország gazdasági-katonai léte szempontjából létfontosságú „ezüstflották” mozgását (pl. 1628-ban és 1656-ban), az 1639-ben az angol partok közelében vívott „lankák csatájában” megszerzett holland tengeri győzelem pedig tulajdonképpen a spanyol tengeri elsőbbség időszakának végét jelentette. A 17. század középső szakasza a tengereken is Hollandia fénykorát jelentette, főként a Holland Kelet-indiai Társaság által szervezett kereskedelmi hajózásban és terjeszkedésben, ám a világtengerek feletti katonai ellenőrzést az Egyesült Tartományoknak soha nem sikerült megteremtenie.

Az 1651-től kereskedelmét hajózási törvényekkel védő Anglia a század közepére elkezdte saját állandó hadiflottájának megszervezését, és bár a három angol–holland tengeri háborúból a hollandok kerültek ki kedvezőbb feltételekkel, Anglia pozíciói alaposan megerősödtek. Bár Orániai Vilmos 1688-as partraszállása Angliában (100 hadihajó és 400 szállítóhajó) jól demonstrálta Hollandia képességeit, az 1688/89-es „dicsőséges forradalom” jóvoltából létrejövő angol–holland perszonálunió és Orániai Vilmos európai nagyhatalmi politikában betöltött szerepe alapvetően változtatta meg Nyugat-Európa katonai felállítását és a tengeri elsőbbség biztosításának feltételeit. Anglia politikai, vallási elszántsága és gazdasági, katonai

erőforrásai erősebbnek bizonyultak, földrajzi helyzete pedig sokkal kedvezőbb volt a kontinens katonai küzdelmeiben komoly veszteségeket szenvedő Hollandiánál. A francia flotta fölött 1692-ben La Hogue-nál aratott angol-holland győzelmet követően számszerűen az angol flotta lett Európa legerősebb tengeri hadereje, és a formálódó angol tengeri fölényt 1713-ig további komoly stratégiai, kereskedelmi pozíciók megszerzésére sikerült felhasználni (pl. Gibraltar, 1704). XIV. Lajos halálakor Nagy-Britanniára már Franciaországgal egyenrangú nagyhatalomként tekintettek, a századforduló időszakában lassan körvonalazódott az a stratégiai, taktikai felállás, mely a 18. század összes európai és Európán kívüli katonai konfliktusára rányomta a bélyegét. Franciaország megmaradt a – komoly gyarmati birtokokkal is rendelkező – legerősebb európai szárazföldi hatalomnak, amit Nagy-Britannia körvonalazódó tengerészeti, kereskedelmi túlerejével és egy ezt kiegészítő kontinentális diplomáciával igyekezett ellensúlyozni.

Nagy-Britannia tengeri elsőbbségét végérvényesen a hétéves háború (1756–1763) során sikerült megteremtenie: a britek tengeri ereje a francia partok blokádja és a Csatorna biztosítása mellett azt is lehetővé tette, hogy a Fülöp-szigetektől Afrika nyugati partjain át a Karib-tengerig minden óceánon támadják és részben elfoglalják a francia (Guadeloupe, 1759; Martinique, 1762), illetve spanyol érdekeltségeket (Havanna, 1762). A brit expedíciós csapatok kiűzték a franciákat Kanadából (1760) és Indiából (1761). Az 1763-as párizsi békétől az amerikai függetlenségi háborúig tartó időszak a merkantilista kereskedelmi alapon szerveződő ún. első brit birodalom zenitjét, a brit tengeri „hegemonia” időszakát jelentette. Az amerikai gyarmatok és Franciaország tengerészeti formában is megjelenő katonai összefogása (1778) és a 12 gyarmat elvesztése, valamint a britek semleges hajózást korlátozó fellépésére adott válaszként létrejövő „fegyveres semlegesség ligája” (1781) ugyanakkor jelezte a Nagy-Britannia tengeri elsőbbségének 18. századi korlátait. Ezen korlátok felszámolása majd csak a Napóleon ellen folytatott háborúk során aratott döntő tengeri győzelmek révén (1798-ban a nílusi csatában és 1805-ben Trafalgarnál) sikerült.

14

A HATALOM INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A KÖZÉPKOR URALKODÓINAK több évszázados erőfeszítése, hogy hatalmukat megerősítsék, csak a kora újkor abszolút monarchiáiban érhetett el tartós eredményt. Az európai uralkodók befolyása persze még ekkor is messze elmaradt a keleti birodalmak despotáinak (vagy a 20. század diktátorainak) hatalma mögött. Az elméletileg korlátlan hatalmat kifejező abszolút fejedelem (*princeps absolutus*) meghatározás a kortársaktól származik, akiknek elképzeléseiben az uralkodói szándék találkozott a társadalom igényével.

ELŐZMÉNYEK ÉS ELŐFELTÉTELEK

Az abszolutizmus kibontakozását most sem elsősorban az uralkodói tehetség tette lehetővé, hanem olyan külső feltételek, amelyek korlátozták a megelőző korszak területi széttagolódásra vagy anarchiára hajló törekvéseit. Elsősorban a nemesség részéről kellett bizonyos fokú lemondás az uralkodói hatalom korlátozásáról. Ezt segítette elő a 14. század válsága (amely csak a 15. század második felében ért véget), a hozzá kapcsolódó háborúkkal (mindenekelőtt a százéves háborúval), amelyek felértékelték az állam szerepét az ország védelmében, a *status quo* megőrzésében. A társadalom vezető erői nem ellenezhették az uralkodói hatalom megerősödését, amennyiben az az ország védelmére kényszerült valamely vetélytárs állammal szemben, vagy éppen saját nagyhatalmi pozícióját kívánta kiépíteni.

A Franciaországban és Angliában lezajlott két nagy parasztháború (Jacquerie, a Wat Tyler által vezetett mozgalom) leverése a társadalmi rend fenntartásában erősítette az állam nélkülözhetetlenségébe vetett, ekkoriban alakuló hitet. A jobbágyi szolgáltatások pénzre váltása (*commutatio*), ami a mezőgazdasági termékek árának növekedésével fokozatosan csökkentette a földesuraknak járó szolgáltatások értékét, egyébként is kiszolgáltatottá tette a nemesség alsóbb rétegét, amely

pozícióját, kiváltságait csakis állami segítséggel remélte megvédeni. Végül, de nem utolsósorban, az állam megerősödésére volt szüksége a polgárságnak is gyarapodásához, belső békére nyugodt gazdasági (ipari, kereskedelmi) tevékenységéhez. A nemesség és a polgárság a belső rend helyreállítása, a társadalmi ellentétek leszerelése érdekében kész volt elfogadni újabb állami terhek (adók, illetékek) bevezetését, majd emelését, az állam növekvő befolyását az élet legkülönbözőbb területein (államigazgatás, gazdaságirányítás), hogy a maga helyzetét stabilizálhassa. A kora újkori abszolútizmus így kellő társadalmi háttérrel rendelkezett a központi hatalom kiterjesztéséhez, még akkor is, ha ez nem jelentette a nemesség és polgárság egyensúlyba jutását, mint ahogyan a marxista történetírás az abszolútizmus társadalmi bázisát meghatározta. A polgárság befolyása, társadalmi jelentősége még a legfejlettebb országokban sem tudta megközelíteni a nemességét, különösen nem az arisztokráciáét.

A HATALOM KITERJESZTÉSE

Az abszolút uralkodók két irányban próbálták növelni hatalmukat. Európa nyugati felén a belsőleg megerősödött államok területi expanzióba fogtak. Először a határaikon belül fekvő, de eddig uralmi körükön kívülálló területeket, ill. arisztokrata csoportokat vetették hatalmuk alá. Angliában Tudor VII. Henrik királlyá emelkedése (1485) véget vetett a rózsák háborújában tetőpontjukra jutott anarchikus törekvéseknek. Még a korszak végén megvalósult Írország és Skócia teljes beolvasztása a királyságba. Franciaország egyesítését a százéves háború megnyerése segítette elő, mivel ennek végére az angolok (Calais kivételével) elveszítették franciaországi birtokaikat. A periférikus Burgundiában önálló állam szervezésével próbálkozó Merész Károly herceget XI. Lajos győzte le. Franciaország egysége a százéves háborút közel fél évszázaddal követően, 1491-ben, VIII. Károly király és Bretagne tartomány örökösőjének házasságával jött létre. 1479-ben alakult meg – Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd egy évtizeddel korábban kötött házassága következtében – Kasztília és Aragónia egyesülésével Spanyolország, 1526-ban – I. Ferdinánd cseh és magyar királlyá választásával – a Habsburgok Duna menti monarchiája. Nyugat Európában általában az abszolútizmus korában jöttek létre a modern – nemzetinek nevezett – államok, amelyek expanzióval, többnyire további háborúkkal, a közéjük ékelődött kisállamok felmorzsolásával vagy éppen egymás rovására igyekeztek területüket növelni.

Az uralkodói hatalom kiterjesztésének másik iránya az élet mind több területére kiterjedő állami befolyás növelése lett. Az uralkodó igyekezett saját kezébe vonni a törvényhozást. Nem, vagy csak ritkán hívta össze a rendi gyűlést. Ez legteljesebben Franciaországban sikerült, ahol a rendi gyűlés először közel 80 évig (1484–1560 között), majd a forradalom előtt 175 évig (1614–1789 között) szünetelt. Angliában a Tudor-uralkodók közül VII. Henrik ritkította a rendi gyűlések összehívását, de azok – igaz, többnyire az uralkodó akaratát kifejezve – VIII. Henrik, majd I. Erzsébet uralkodása alatt ismét fontos szerepet kaptak.

Az ország történetében szokatlanul hosszú, parlament nélküli szakaszt találunk Stuart I. Károly uralkodása alatt, a forradalmat megelőző 12 évben (1629–1640). A *cortes* az egyesült Spanyolországot alkotó részállamok közül Kasztíliaiban 1539 után 36 fős egykamarás formális testületté vált, míg Aragóniában gyűlései ritkulnak. A törvényeket – a rendi gyűlések helyett szinte egy személyben – az uralkodó hozta (*Lex Rex* – a király a törvény). A központi közigazgatásban új, megnövelt hatáskörű szerveket állítottak fel. Bár vezetői továbbra is az arisztokraták, ritkábban az egyházi vezetők közül kerültek ki, működésükben az uralkodó igyekezett kiküszöbölni a rendi befolyást. Nevükben gyakran szerepelt a „titkos” szó, utalva arra, hogy tagjai nem választás, hanem kinevezés révén jutottak pozíciójukhoz. Az állam igyekezett elősegíteni, hogy a központi szervek befolyása a helyi, középfokú közigazgatásban is minél inkább érvényesüljön, ez azonban egyelőre inkább egy-egy befolyásos „kormány megbízott” (akit Franciaországban *intendant*-nak neveztek) kiküldéséig jutott. Kiterjedt viszont azoknak a szféráknak a köre, amelyekben az állam megpróbált beavatkozni alattvalói érdekében. Míg korábban a közigazgatás alig jelentett többet a pénz- és hadügy megszervezésénél, a kora újkor uralkodói először próbálkoztak beavatkozni a gazdasági élet menetébe (protekcionista vámpolitika, céhszabályozások, mezőgazdaság támogatása), támogathatták a kultúrát (iskolapolitika), egészségügyi rendeleteket hoztak (megelőző intézkedések, járványok idején vesztégzár). Új alapokra kerülhettek az igazgatás hagyományos területei is, tanácsadói szerveket állítottak fel, előtérbe kerültek a szakigazgatási szervek, a pénzügyigazgatásban a költségvetés készítése. Növekedett az uralkodó irányítása alatt álló központi bíróságok szerepe, a VII. Henrik angol király által felállított *Csillag Kamara* a leghatalmasabb főurak felett is ítélkezhetett, a párizsi parlament (Franciaországban ez az elnevezés nem a rendi gyűlést, hanem a testületi jellegű legfelső bíróságot jelölte) illetékességi köre egyre nagyobb területre terjedt ki. Az abszolút monarchiákban tehát egy kézben egyesült a törvényhozás, a végrehajtás (közigazgatás) és az ellenőrzés (igazságszolgáltatás), amit később a felvilágosult filozófus, Montesquieu oly élesen bírált. Az abszolút uralkodók igyekeztek a központi államigazgatásban megerősített vagy létrehozott új szervek befolyását a helyi (középfokú) igazgatásban is mind teljesebben érvényesíteni.

Hatalmuk kiépítéséhez az abszolút uralkodók három hatalmi bázist tudtak felhasználni: a hadsereget, a hivatalnoki kart és az egyházat. Az abszolútizmusok hadserege túlnőtt a késő középkorban elterjedt zsoldoseregek szintjén, amelyeket parancsnokuk – mintegy önálló vállalkozóként – gyakran magánhadseregként állított megbízói szolgálatába. A tiszti megbízatás hivatallá vált, amelyet nemcsak adományozni lehetett, hanem visszavonni is. A tisztektől és az elit alakulatok tagjaitól is megkívánták a fegyelmet, a hadseregekben tiltották a nemes ifjak ezreinek életébe kerülő magánpárbajokat. Bár a zsoldosok alkalmazását nem sikerült teljesen felszámolni, egyre gyakoribbá vált az olyan toborzás, sorozás, amikor egy-egy katonai egység utánpótlására meghatározott nagyságú területet (közigazgatási egységet) jelöltek ki. Jelentősen megnőtt a hadseregek létszáma. VIII. Károly francia király 1494-ben 30 ezres hadsereggel támadt Itáliára, II. Fülöp spanyol

király 1555-ben százezres hadsereget vehetett át apjától. A 18. században a nagyhatalmak hadserege százezer fő fölé emelkedett. XIV. Lajos a spanyol örökösödési háború bizonyos szakaszában 350 ezres sereget tudott a magáénak (ennek létszámát azonban 300 ezer főre kellett redukálni).

A korábbi rendi befolyás helyett egyértelműen az állam érdekeit képviselte a hivatalnoki kar. A rendi korszak főúri tisztségviselőinek vazallusai helyére az uralkodó által kinevezett hivatalnokok egyre duzzadó serege lépett. I. Ferenc francia király több mint tízezer hivatalnokot foglalkoztatott. Többségük persze továbbra is nemes maradt. A nemesi részvételnek az igazgatásban nem volt alternatívája, mert nem akadt olyan társadalmi réteg, amely kellő képzettséggel és ismerettel rendelkezett volna a pozíciók betöltéséhez. (Ezt az adott időszakban a polgárságból is csak igen kevesen tudták vállalni.) A nemesség anyagi helyzetének megroppanása, jövedelmeinek csökkenése azonban kiszolgáltatottá tette e réteget, pozíciója megőrzését csakis úgy biztosíthatta, ha megfelel megbízója (az állam) igényeinek. Az egyház szolgálatba állításának több lehetősége adódott. A leghatalmasabb uralkodók megpróbálkozhattak magának a katolikus egyháznak a felhasználásával, főpapijának, a pápának engedelmességre kényszerítésével. Ez volt a tétje a spanyol és francia uralkodó között 1494–1559 között folyó itáliai háború egyik szakaszának. A háború a Habsburgok spanyol királyságával császári–francia összecsapássá bővült. V. Károly császár (spanyol királyként I. Károly) zsoldosainak 1527-ben sikerült Rómát elfoglalniuk és a pápát fogságra vetniük (*Sacco di Roma*). A császár a pápa felett gyakorolt befolyását érvényesítette, amikor a katolikus egyház fejét arra bírta, hogy elutasítsa VIII. Henrik angol király válási kérését. (Aragóniai Katalin, a király felesége ugyanis Károly anyai nagynénje volt.) A befolyás azonban rövid életűnek bizonyult. A spanyol uralkodóknak nemhogy a pápa felett megszerzett befolyásukat nem sikerült megőrizniük, de saját országukban is sokszor engedniük kellett az egyháznak, az inkvizíciónak.

A kisebb államok uralkodóinak az egyház megnyerésére kiváló lehetőséget kínált a reformáció. A német fejedelmek többsége, valamint a skandináv uralkodók a protestantizmusban (többnyire a lutheri – evangélikus – egyházban) találták meg azt a segítséget, amely alattvalóik előtt őket képviselhette. Akad persze néhány „közép-állam”, amely saját, állami egyház vagy éppen államvallás kiépítésével jutott engedelmes kiszolgálóhoz. Franciaországban a pápával 1516-ban kötött bolognai konkordátum erős beleszólást biztosított az uralkodónak az egyház ügyeibe, elsősorban a püspök kinevezésbe. (Szoktak gallikán egyházzól beszélni, amely vallásilag katolikus maradt.) Angliában a Rómától való, VIII. Henrik által kezdeményezett szakítás az önálló anglikán vallás kialakítására vezetett. Az egyház úgy vált az abszolutizmus hatalmi bázisává, hogy közben csökkent, helyenként teljesen megszűnt annak a lehetősége, hogy egyházférfiak magas állami pozíciókba emelkedjenek. (Richelieu és Mazarin Franciaországban az állam érdekét képviselték és nem egyházukét).

A HATALOM KORLÁTAI

Az abszolút uralkodók hatalma – megnövekedett befolyásuk ellenére – nem lehetett korlátlan. A kortársak úgy vélték, hogy az uralkodói hatalmat az isteni (vagy a néha már ekkor is természetesnek nevezett) jogrendszer korlátozza. Ennek igazi definíciója nem történt meg, tartalma szerint azonban elsősorban hitbeli és erkölcsi korlátokat kellett, hogy jelentsen. A despotizmust vagy a 20. századi diktatúrákat nem igazán ismerő (utóbbi nem átélő) nyugat-európai történészek számára gyakran természetesnek tűnik, hogy az uralkodók be is tartották ezeket a korlátokat (az isteni törvényeket), s nem váltak despotává. Ez a vallási-erkölcsi gát azonban sokukat aligha akadályozhatta volna meg önkényes intézkedések kibocsátásában, amire – kisebb jelentőségű ügyekben – így is gyakran sor került. A kiváló magyar történész, Szűcs Jenő szellemes szójátékkal úgy fogalmazott, hogy az abszolutizmus nem korlátlan, hanem kontrollálatlan (tehát ellenőrizetlen). Valójában azonban még ez a meghatározás is túl engedékeny. Az európai feudális társadalom kontrollját az abszolutizmusok sem tudták teljesen elhárítani. A rendi szervek háttérbe szorítása vagy éppen felszámolása sem szüntethette meg azokat a „kontroll”-intézményeket vagy törvényes jogosultságokat, amelyek az abszolút uralkodók hatalmát korlátozták. Szünetelhetett a rendi gyűlés akár generációkig, átalakulhatott a központi igazgatás, gyakorolhatta a legfőbb bírói hatalmat az uralkodó, a társadalom tagjait (de legalábbis vezetőit) megillető jogok nem szűntek meg.

Ilyen jog volt a magántulajdon jogának továbbélésére. Az a gyakorlat, ami a mohamedán országok birtokpolitikáját jellemezte, amelyben az uralkodó tetszés szerint adományozhatta és vehette vissza a birtokot, Európában ismeretlen volt és megvalósíthatatlan lett volna. De nem került sor olyan birtokátcsoportosításra sem, mint amelyet IV. Iván orosz cár *opricsnyina* reformja hozott. Tömeges birtokelkobzással az abszolutisztikus országokban csak kivételes esetekben találkoztunk. Amikor Angliában előfordult, akkor sem a birtokos osztályt, hanem az egyházat sújtotta (kolostori birtokok elvétele). További példákat inkább csak Közép-Kelet-Európa országaiból idézhetünk. Csehországban a harmincéves háborút kiobbantó nemesi felkelés után következett be jelentős átalakulás a birtokstruktúrában. Hazánkban a Wesselényi nádor által vezetett összeesküvésnek viszont alig néhány főúri vezetőjét érintette vagyoneklobzás. Az európai földesurak abban a tudatban gazdálkodhattak birtokukon, hogy azt leszármazottaik is magukénak tudhatják. Megmaradt a társulás joga. Az állam – éppen az alternatíva említett hiánya miatt – a középfokú igazgatásból nem tudta teljesen kiszorítani a rendeket. A grófságok, kerületek, megyék pedig védték saját érdekeiket. Bár az állami szolgáltatások (adók) rendszerint növekedtek, megőrizhették autonómiájukat a városok. Működtek önkormányzataik, kézműveseiket a céhek fogták össze. De az államon belül a legfontosabb ideológiai ellenpólus, esetenként önálló testület az egyház maradt. Szolgálhatott az állam hatalmi bázisaként, az uralkodó erkölcsi kötelezettségeinek hangoztatásával, eszmei számonkérésével mégis eszmei háttérrel nyújthatott az önkényuralom ellenzőinek (zsarnokölés tana Kálvinnál).

A katolikus egyház szervezetei, a püspöki káptalanok, valamint a szerzetesrendek pedig testületként tudták túlélni az abszolutizmus hatalmának kiépülését. Valójában ez is szemben áll nemcsak az iszlám világi és egyházi hatalmat egységesítő szultáni hatalmával, de a keresztény világ keleti felében elterjedt ortodoxia egyházainak az államot mindenben kiszolgáló jelenségével is. Az uralkodói hatalmat korlátozó társadalmi „garanciák” következtében tekinthetjük az abszolutizmust egyszerű európai jelenségnek, amelynek az öreg kontinensen kívül (de még a kontinens keleti felén sem) nem akadt megfelelője. Az abszolutizmus ereje azután fordított arányba került a társadalmi jogosultságok erejével. Anglia vonatkozásában, ahol a *common law* (a társadalmat védő közösségi jog) erősen korlátozta az abszolút uralkodók hatalmát, gyenge abszolutizmusról szoktak beszélni, míg Franciaországban ez az abszolutizmus erős, egész Európa számára példaértékűnek mutatkozott. Az angol abszolutizmus gyengesége persze nem hatékonyságára, hanem a hivatali szervek kiépítésére, a hivatalnokok jogkörére vonatkozott, amiben Európa inkább a francia példára hivatkozhatott.

A belső rend helyreállítása számos – néha látványos – változásban jutott kifejeződésre. Emelkedett az uralkodói tekintély, megnövekedtek az udvartartások, szigorodtak előírásai. Az uralkodók szinte egyéniségüket elveszítve olvadtak bele az udvari életbe. A spanyol udvari etikett erősen korlátozta tevékenységi körüket, szabályozta napi cselekvésüket, meghatározta kívül milyen formában érintkezhetnek. Alig valamivel voltak enyhébbek a francia udvar előírásai, bár itt nem annyira a kötöttségek, mint inkább a káprázatos külső dominált. Az udvari élet színpadias jelleget kapott, ahol mindenki a neki jutott szerepet játszotta el. A szigorú előírások ugyanakkor nem gátolták meg az uralkodókat, hogy szeretőket tartsanak (igaz, ezek többsége az udvarképes arisztokrata hölgyek közül került ki). Az udvari pompa tette lehetővé, sőt szükségessé a barokk térhódítását, a költséges barokk, majd rokokó fejedelmi kastélyok építését (*Versailles*, a potsdami *Sansoucci*, a Bécs melletti *Schönbrunn*). A közállapotok biztonságát, mozdulatlanságát fejezte ki a látványos, de kényelmetlen, a mozgást korlátozó divat is, a hölgyek derekát összeszorító fűző, a halcsonttal kifesztett egyre terebélyesedő krinolin (amelynek méreteit azért kellett elől-hátul korlátozni, hogy viselője beférjen az ajtókon), a mindkét nem által viselt óriási parókák.

Az abszolutizmus sok korábbi, kifejezetten feudális vonást őrzött meg. A rendi érdekek és szervek visszaszorítása nem jelentette a nemesi kiváltságok felszámolását. Ezek zömében érvényben maradtak, így az adómentesség, vagy az adófizetésben biztosított kedvező helyzet, a földbirtoklás monopóliuma, a megkülönböztetett szerep az igazságszolgáltatásban (a bíróságok előtt), a paraszti járadékok beszedésére élvezett jog, bizonyos országokban egyes gazdasági tevékenységek monopolizálása stb. A társadalom továbbra is abban a rendi hierarchikus formában élt tovább, mint a korszakot megelőzőleg. A történészek többsége ennek alapján az abszolutizmus korát a feudális időszak késői kifutásának tartja. Ugyanakkor az említett körülmények sem feledtethetik azokat az eredményeket, amelyeket az abszolutizmus a modern államigazgatás, a hatékony közigazgatási rendszer kiépítésében, továbbá a tőkés gazdálkodás lehetőségeinek

megteremtésében elért. Nemcsak szakképzett hivatalnoki kar váltotta fel a rendi korszak rendszerint születési előjogok alapján a hivatalba kerülő nemesi tisztviselőit, hanem maga a hivatali rendszer is átalakult. A korábbi, az udvari feladatokhoz igazodó, legfeljebb területi elvek alapján szervezett főhivatalokat felváltották a tárgyi illetékességű hatóságok, amelyektől a modern minisztériumok felé vezetett (igaz, többnyire még eléggé hosszú) út. Jelentősen megnöttek az állam bevételei. Franciaországban a 15. század végi 1,7 millió dukát jövedelem a 16. század végére 4,5 millió dukátra nőtt, Spanyolországban a 16. század eleji 2 millió dukát a század végére 13 millióra. A protekcionista vámpolitikával a gazdaságirányítás először kapott határozott koncepciót. De nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy milyen segítséget nyújtottak bizonyos, az abszolutizmus felé haladó államok (Spanyolország, Portugália, Anglia) uralkodói a felfedezések megindulásához, amiben a polgárság önerejéből még azokból az államokból sem tudott részt venni, ahol pedig az adott korban a legerősebb volt (itáliai városállamok, mindenekelőtt Velence, Genova). Az Újvilág kincseiért folyó spanyol-angol tengeri vetélkedés mögött két abszolút hatalom állt, s nem feledkezhettünk el arról, hogy milyen szerep jutott nekik a tőkés világgazdaság kiépítésének kezdeteiben.

A HATALOM TÁMASZAI ÉS ELLENFELEI

Az abszolutizmust – erős feudális orientáltsága ellenére – belsőleg a nemesség (pontosabban az arisztokrácia) támadta leginkább. Angliában és Franciaországban a 16–17. században több arisztokratafelkeléssel találkozunk (az előbbiben észak grófjainak felkelése, 1569; Norfolk grófjának felkelése, 1572; Essex grófjának összeesküvése, 1601; Franciaországban összeesküvés Richelieu ellen, 1632; Mazarin ellen, 1643; a hercegek Fronde-ja, 1649–1653). Ezek okát a politikai hatalomból való kiszorulásában, szerepének a reprezentációra való korlátozásában kereshetjük. Az abszolutizmus sokszor anyagilag is megroppantotta őket. A fényűző életmódhoz nem voltak elegendőek a jobbágyoktól származó járadékok. Angliában többen kerültek közülük az adósok börtönébe, mások a kontinens országaiba emigrálva s ott katonai szolgálatot vállalva kerütek el otthoni talajvesztésüket. Franciaországban az uralkodó külön kegydíjat utaltatott ki a versailles-i udvarban élő, s szinte kíséretét alkotó arisztokratáknak, akik saját jövedelmükből még ezt az életformát sem tudták volna vállalni. A polgárság jó ideig megelégedett az állam által nyújtott biztonsággal, s nem vezetett felkelést ellene. Gazdaságilag megerősödve azonban egyre kevésbé érezte magát ráutalva az állami gyámkodásra. Társadalmilag is szeretett volna gazdasági erejének megfelelő befolyást szerezni, s kiemelkedő tagjai a politikai szerepvállalástól sem riadtak vissza. Az abszolutisztikus időszakok végét az egyes országok történetében a polgári forradalmak jelzik.

Első pillantásra az abszolutizmus a nemzetközi konfliktusok megoldására is hatékonyabbnak mutatkozott a megelőző korszakoknál. A vesztfáliai béke előkészítésével, majd látványos megkötésével a nagy nemzetközi béketárgyalások

sorozata kezdődött meg, ahol úgy tűnt, hogy az érvek erősebbek az erőszaknál. A kora újkorban megnőtt a diplomácia, a tárgyalások szerepe, de ezt a nemzetközi helyzet is indokolta. Bár az abszolutizmus kora az egyes országok számára a belső rend helyreállítását eredményezte, nemzetközileg a korszak meglehetősen zaklatottnak bizonyult. Az abszolút monarchiák nem idegenkedtek a fegyveres erőszaktól, a háborúk sorozatától. Egy angol történész számításai szerint a 16. században mindössze 25 év, a 17. században pedig összesen 7 év telt el nagyobb európai háború nélkül. Ezt a 18. században 27 békés évvel egészíthetjük ki.

Bár az abszolutizmust egyszeri európai jelenségnek tekinthetjük, mégsem alakult ki Európa minden államában. A Balkánra, sőt Magyarország jelentős részére kiterjeszkedő oszmán hatalom erősen központosított irányításából hiányoztak az abszolutizmus jellemvonásai. Jellege szerint a Török Birodalom keleti típusú despota állam volt. Kétséges a moszkvai orosz állam abszolutisztikus besorolása is, hiszen III. és IV. Iván erőszakos, gyakran véres eszközeit sem tudta mérsékelni a társadalmi kontroll. Ebből a rendszerből is hiányoztak az európai típusú autonóm szervezetek (egyház, városok). A társadalom európai jellegű rendi fejlődése ellenére nem sikerült kiépíteni az abszolutizmust Lengyelországban, ahol a városok a polgárság fejletlensége miatt, a köznemesek pedig az arisztokráciának való kiszolgáltatottságuk miatt nem tudták elősegíteni a központi hatalom megerősödését. Lengyelországot a kora újkorban rendi anarchia jellemezte, a korszak végére pedig – szomszédjai által felosztva – maga az ország is eltűnt a térképről. Két kelet-közép-európai szomszédja, Magyar- és Csehország, a közép-európai Habsburg Monarchia abszolutizmusába betagozódva tudta elkerülni ezt a sorsot. Idegen eredetű volt az abszolutizmus Németalföldön is, és éppen az ellene indított szabadságharc vezetett Hollandia függetlenüléséhez. Széttagolódásuk és a városi patrícius réteg politikai monopóliuma miatt nem alakulhatott ki az abszolutizmus az itáliai városállamokban sem.

Minden ellentmondásossága ellenére az abszolutizmus hatékonyan segítette a következő korszak tőkés gazdálkodásának és polgári államainak létrejöttét. Ahol az abszolutizmus elmaradt, ez a fejlődés is csak lassabban bontakozhatott ki. A jelenség történelmi értékelése mégsem egyértelmű. A felvilágosult filozófia és a polgári forradalmak szemszögéből szemlélve az abszolút uralkodók megnövekedett hatalma ellenszenvesnek, az egyén kibontakozását gátlónak tűnt, ezért az abszolutizmus korát a 19. században negatívan ítélték meg. Nem kedvezett megítélésének a különféle előjelű diktatúrák megjelenése sem a 20. században.

15

A HATALOM LEGITIMÁCIÓJA

A LEGITIMÁCIÓ

A MAX WEBERTŐL EREDEZTETETT, s az utóbbi évtizedekben közkeletűvé vált felfogás szerint a modern abszolút hatalom volt az első, amelyik igényt tartott uralmi rendszerének politikai legitimációjára. Ezen azt értjük, a hatalmat gyakorlók tudatosan igénylik annak bizonyítását, miszerint jogosultak az általuk betöltött hivatás gyakorlására; és igényt tartanak e jog elismerésére azok részéről is, akiket kormányoznak. A másik oldalról szemlélve a legitimáció azt jelenti, hogy az egyének erkölcsi alapú kötelezettségekkel tartoznak államuk felé, amely kötelezettség visszaigazolást igényel a hatalom oldaláról is. E legitimáció megalkotására nemcsak a hatalom kért fel, kért meg politikai gondolkodókat és hivatalnokokat, hanem a közgondolkodás maga is kitermelte az ilyen elméleteket. Mielőtt röviden bemutatnánk ezek közül azokat, melyeket a legtöbben ismertek a kortársak közül, s amelyekre a legtöbb hivatkozás történik a szakirodalomban, röviden meg kell említenünk a kor legfontosabb politikaelméleti toposzait is.

1. **Az isteni, vagy természeti törvények, a természetjog.** A középkorban és az újkorban számos gondolkodó abból indult ki, hogy az isten a természet és az emberiség megteremtésével egyúttal állandó, megváltoztathatatlan szabályokat is szabott az embereknek. A természeti világból erednek racionális és erkölcsi értékek az emberi társadalom számára. Ezek a természeti törvények annyira állandóak, hogy még maga az isten sem változtathat rajtuk, így azt a világi hatalomnak minden körülmények között tiszteletben kell tartania. Ilyen az élethez, az élet megvédéséhez való jog, a cselekvőképesség; ilyenek a tulajdonhoz fűződő jogok; ilyenek a különféle szabadságjogok, autonómiák stb. A természetjog a minden emberrel veleszületett jogok (és kötelezések) összessége, amely a világi hatalom által alkotott tételes jogok fölött áll.

2. **A társadalmi szerződés.** E toposz abból az elméleti előfeltételből indul ki, mely szerint a legitim állam szabad erkölcsi cselekvők önkéntes megegyezésének,

megállapodásának, szerződésének terméke. Abban a tekintetben azonban nagy az eltérés az újkori szerzők között, hogy milyen volt az ősi, szerződés előtti természeti állapot; kik a szerződő felek; mi a szerződés tárgya és tartalma; s végül: felbontható-e egy ilyen szerződés. A toposz alkalmas volt az abszolutizmus igazolására (Thomas Hobbes), a hatalom megosztása elvének kimondására (John Locke) csakúgy, mint a népszuverenitás elvének képviselőjére (Jean-Jacques Rousseau).

3. **A zsarnokölés tana.** Az újkori gondolkodókat foglalkoztatta az a kérdés is, hogy a nem legitim (törvénytelen úton-módon létrejött, elfajult, zsarnoksággá váló) hatalommal szemben jogos-e bárminemű ellenállás. Nemcsak a világi politikai gondolkodóknak kellett szembenézniük a zsarnokölés tanával, katolikus és protestáns teológusok egész sora is tárgyalta a problémát.

VIRTÙ, SZUVERENITÁS, FELSÉGJOGOK

Niccolò Machiavellinek *A fejedelem (Il Principe, 1513)* című pamfletjét tartják az első olyan újkori politikaelméleti munkának, mely a keresztény erkölcstől függetlenül, önállóan vizsgálja a politikát. Machiavelli szakított azzal a tomista felfogással, mely szerint a hatalomnak a katolikus valláserkölcsh szabályai, előírásai szerint alakíthatóak ki az elvei, törvényei, szabályszerűségei (a korban csak az erkölcsös politikai cselekvést tartották és nevezték politikának). *A fejedelem* a politikai közösségek kormányzásának történelmi törvényszerűségeivel foglalkozik. Az emberek egyéni és csoportos magatartását vizsgálja mindenfajta abszolút vagy isteni mérce nélkül. Előfeltételek nélküli megfigyelést alkalmaz, s ebből induktív módszerrel von le következtetéseket. A vizsgálódás gyakorlati eredménye a hatalmi magatartás hatékony technikájának megfogalmazása.

Machiavelli nem írta azt, hogy a politika erkölcstelen kell legyen, és azt sem, hogy a cél szentesítené az eszközt. Azt írta le, hogy a politikának önálló, belső törvényszerűségei, játékszabályai vannak. Ezek az elvek nem egyeznek meg a valósi előírásokkal, de ettől nem kell őket szükségszerűen amorálisnak nyilvánítani. A címbéli fejedelem az az államférfi, aki a *virtù*, a politikai cselekvőerő birtokába kerül. A *virtù* politikai erény, amely bátorságot, kurázsit, s ha kell, vakmerőséget vagy éppen hajlékonyságot jelent. A bátorság mellett a fejedelem fontos jellemvonása kell legyen a közjóra törekvés és az állhatatosság is. Machiavelli egyetlen olyan célt vázolt fel, ahol megengedhetőnek látta a valláserkölcsh szabályainak esetleges felrúgását is: Itália egyesítése az a cél, mely szentesítheti a legkülönbébb eszközöket, s a címbéli államférfi megteremti majd a széttagolt, háborús Itália állami egységét.

Egy másik, egyetemes jelentőségű politikaelméleti mű is (polgár)háborús körülmények között született meg. **Jean Bodin** a francia vallásháborúk idején vetette papírra a *Hat könyv az államról (Les Six livres de la République, 1576)* című munkáját. Ebben Bodin megalkotta a szuverenitás fogalmát, s a francia vallásháborúk idején a kiutat egy olyan erős központi hatalomban vélte megtalálni, amely

biztosítani tudja a közrendet és a stabilitást: „*A szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma... Márpedig a szuverenitást semmi sem korlátozza, sem hatalomban, sem időben, sem hatáskörben... Mert az az abszolút uralkodó, aki senki magánál nagyobbat nem ismer el, kivéve Istent... Az uralkodónak kikötésekkel és feltételekkel adott szuverenitás tulajdonképpen sem nem szuverenitás, sem nem abszolút hatalom*”.

Az abszolút hatalom Bodin számára elsősorban a rendek által nem korlátozott törvényhozó hatalmat jelentette. A szuverenitás birtokosai semmiképpen sem lehetnek alárendelve más hatalomnak, elengedhetetlen, hogy törvényt írhasanak elő az alattvalóknak, hogy eltörölhessék és megsemmisíthessék a szükségtelenné ítélt törvényeket, és hogy újakat alkothassanak. Az uralkodó fel van mentve a törvények hatalma alól. Az „*egyeduralkodó szuverén hatalmát semmiben sem módosítja vagy csökkenti a rendek jelenléte... az uralkodó felségjoga és abszolút hatalma elsősorban abban áll, hogy törvényt ír elő az alattvalók összességének és beleegyezésük nélkül... Mert a törvény nem más, mint a hatalmával élő uralkodó parancsa*”.

Bodin ugyanakkor kijelölte az abszolút hatalom korlátait is. A természetjogot, a királyság alaptörvényeit az uralkodó sem sérthette meg, a társadalom által kivívott helyi autonómiákat és szabadságjogokat sem számolhatta fel, tartania kellett magát a szokásjoghoz és az általa kötött szerződésekhez, törvényesen kellett gyakorolnia hatalmát. Tiszteletben kellett tartania alattvalói tulajdonát, s ebből következően adót sem vehetett ki tetszése szerint. A jogszerűen gyakorolt abszolutizmus ellentéte Bodin felfogása szerint a despotizmusnak nevezett keleti típusú hatalom, ahol az alattvalók életével és tulajdonával az uralkodó szabadon rendelkezik, csakúgy mint az úr a szolga életével és vagyonával.

Az abszolutista állam egy másik, nagy hatású teoretikusa **Thomas Hobbes** volt, aki a társadalmi szerződést használta fel az abszolút királyi hatalom legitimitálására. Fő művében, a *Leviatánban (Leviathan: The Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil, 1651)* az abszolutizmust logikailag az egyik legtökéletesebb érvrendszerrel támasztja alá. Hobbes számára az állam létrehozása előtti természeti állapot ugyan az egyenlőség állapota, de az emberek három jellemvonása, a versengés, a bizalmatlanság és a dicsvágy ezt viszályá, sőt háborúvá változtatja: „*örökös félelem uralkodik, az erőszakos halál veszélye fenyeget, s az emberi élet magányos, szegényes, csúnya, állatias és rövid*”.

Az emberek ebben a helyzetben erős közhatalomra vágnak, amelyik garantálni tudja a természet adta jogot az élethez és a tulajdonhoz, és az embereket a természeti törvények megtartására kényszeríti, cselekedeteiket a közjő felé irányítja. Ahhoz, hogy egy ilyen közhatalom, azaz az állam megszülethessen, vagy háborús hódításra, vagy az emberek egymás közti önkéntes megegyezésére van szükség. Az államot létrehozó szerződést a magánjogi szerződések lemondás, illetve átruházás kategóriáinak analógiájára képzelet el, ahol az emberek lemondtak korábbi jogaikról, s egyedül a szuverén uralkodó tartotta meg ezeket. Mivel nem szerződő fél, ezért az uralkodó nem is szegheti meg e szerződést, az egyes ember pedig nem bonthatja azt fel. Az alattvaló az uralkodó minden cselekedetét el kell

ismerje, nem tekintheti azokat jogtalannak, nem büntetheti meg vagy végezheti ki az uralkodót.

Az uralkodó felségjogaihoz tartoznak a törvényhozás joga, a bírói hatalom gyakorlásának joga, a békekötés és hadüzenet joga, a végrehajtó hatalom működtetésének joga, a címek, rangok és javadalmak adományozásának joga. Mindezek a felségjogok oszthatatlanok, mert ha a rendek részesednek belőle, akkor felbomlik a közhatalom, s az emberek ismét visszahullanak a hadiállapotba. Az abszolút hatalom korlátait Hobbes is a természeti törvényekben látja. Másrészt a társadalmi szerződésnek meg kell felelnie eredeti céljának, azaz az uralkodónak garantálnia kell az alattvalói életét és vagyonát.

A természetjog egyik legfőbb értelmezője, **Samuel von Pufendorf** műveiben (a leghíresebb *A népek és a természet jogáról – De Iure Naturae et Gentium*, 1672) úgy vélte, a természetjog nem szakrális, alapja nem a Bibliában rögzített tételes isteni törvény; hanem profán, alapja az ember természetes önzése és az ész-szerűség. A természetjog tisztán racionális, emberi megfontolásokból vezethető le. Az egyes embert a természeti állapotában gyengeség, törekenység jellemzi, amely miatt rá van szorulva mások segítségére. Pufendorf szerint a társadalmi jogok szükségképpen együtt járnak társadalmi kötelezettségekkel is. A természet legalapvetőbb parancsa az, hogy megőrizzük fennmaradásunk és biztonságunk megóvása céljából társas hajlandóságunkat, ezért tilos minden cselekedet, amely a társadalmi békét fenyegeti. Az erős központi hatalom legfőbb feladata a társadalmi béke megóvása, így a társadalmi szerződés felbonthatatlan.

Jacques-Bénigne Bossuet könyvének (*A politika a Szentírás szavaiból leszárván – Politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte*, 1709) harmadik, csak a szerző halála után megjelent részében a hatalom és a politika elméletével, az abszolutista uralkodó jogainak és kötelességeinek elemzésével foglalkozott. Az abszolutizmus egyik teoretikusának tartott francia püspök (aki XIV. Lajos udvarának szolgálatában is állt) szerint egyedül a szuverén uralkodó alkotja a törvényt, mivel mindkettő isteni eredetű. A monarchiát Isten hozta létre, azért, hogy az emberek szervezett társadalomban élhessenek. Az összes államforma közül a monarchia a legfőbb, a legősibb, a természetnek leginkább megfelelő, s így a legjobb, mivel Isten teremtette az uralkodókat, hogy rajtuk keresztül kormányozhassa az emberiséget. Mivel az uralkodó hatalmát Istentől kapta, ezért annak abszolút hatalomnak kell lennie. „Egyetlen magánszemély vagy alattvaló, következésképpen, a nép egyetlen része sem rendelkezik a védekezés jogával a törvényes hatalommal szemben” – hirdette. Ugyanakkor Bossuet is úgy vélte, az uralkodó parancsai nem lehetnek ellentétesek Isten akaratával, azaz a természetjoggal.

Az újkorban nem létezett az **abszolút királyi hatalomnak** egyetlen, mindenki által elfogadott érvényes felfogása. Mégis szoktak egy olyan közös magot tételezni, amely a formálódó új államelv vázát alkotta. Eszerint az uralkodó egyedül csak Istennek felelős tetteiért. Az uralkodót nem tehetik le sem az alattvalók, sem az egyház, sem más külső hatalom. Az uralkodó parancsainak mindaddig engedelmességni kell, amíg azok nem ellenkeznek az isteni és természetjoggal. Az aktív ellenállás semmilyen körülmények közt sem jogos, sőt tilos.

Az uralkodó az emberi törvények alkotója, és azok legfőbb értelmezője: az uralkodó szuverén.

A RAISON D'ÉTAT ÉS A POLIZEIWISSENSCHAFT

Miközben a politikai közvélemény az erkölcs és politika szétválasztásán, a szuverenitás felfogásán, az alattvalói lázadás és a zsarnokölés problémáján vagy a társadalmi szerződés értelmezésén vitatkozott, addig szürke, kevésbé ismert állami hivatalnokok két új elméletet is kidolgoztak az államhatalom erősítésére és hatékonyabbá tételére.

Az egyik, a *raison d'état*, az **államérdek doktrínája** azt vizsgálja, hogy az államok kormányzásának elvei és módszerei mennyiben különböznek attól, ahogy Isten kormányozza a világot, az apa a családját, vagy egy feljebbvaló a közösséget. Ahogyan három korabeli szerző azt meghatározta, az államérdek: „Azoknak az eszközöknek a tökéletes ismerete, amelyek révén az államok keletkeznek, megerősítik magukat, fennmaradnak és növekszenek” (Giovanni Botero: *Della ragione di Stato*, 1589). „Egy szabály vagy egy mesterség, amely lehetővé teszi számunkra, hogy felfedezzük, hogyan lehet békét és rendet létrehozni az államban” (Giovanni Antonio Palazzo: *Del governo e della ragion vera di Stato*, 1604). „Egy bizonyos politikai szemlélet, amely minden közös ügy és terv esetén megkövetelendő, és amelynek egyetlen célja az állam megőrzése, kiterjesztése és boldogsága; e cél érdekében a legegyszerűbb és leggyorsabb eszközöket kell igénybe venni”. (Bogislav Philipp von Chemnitz: *Dissertatio de Ratione Status in Imperio nostro Romano-Germanico*, 1647).

Az államérdek egy mesterség, egy művészet, egy technika, aminek bizonyos szabályokhoz kell alkalmazkodnia. E szabályok ismeretekre, racionális tudásra vonatkoznak. Az államérdek teoretikusai olyan elveket keresnek, amelyek képesek egy tényleges kormányzat irányítására. Azt tárgyalják, azzal foglalkoznak, mi is az állam természete, mik az állammal szemben támasztható követelmények.

A cél magának az államnak mint önértéknek a megerősítése, ez az, amit etatizmusnak neveznek. Annak az államnak, amelyik nem erősíti egyre magát, előbb-utóbb el kell pusztulnia. Mindez feltételezi egy bizonyos ismeretegyüttes meglétét. Ismerni kell saját államunk valódi erejét csakúgy, mint a többi állam erejét és képességeit is. Konkrét, pontos tudásra van szükség, s ez az igény eredményezi a politikai statisztika megszületését.

A *Polizeiwissenschaft*, a **polícia** az állam racionális tevékenységének tárgyait, azok természetét definiálja, meghatározza emellett a követendő célok természetét és az igénybe vehető eszközök általános formáit. Olyan területek, célok, technikák együttese, ahol és ahogyan szükség van az állam közbeavatkozására. Egyik első teoretikusa, Louis de Mayerne Turquet szerint: „Kiterjed az emberek összes viszonyaira, mindenre, amit tesznek, vagy elterveznek. Területe magában foglalja az igazságszolgáltatást, a pénzügyeket és a hadsereget”. (*La Monarchie aristo-democratique*, 1611). Egy francia adminisztrátor, Nicolas Delamare szerint az államnak be kell avatkoznia még a vallás, az erkölcsök, az egészség megőrzése, a tudományok és

a művészetek világába is. Együttesen kell törődnie a lélek javával, a test javával és a gazdagsággal, hiszen: „A polícia egyetlen célja, hogy az embereket az ebben az életben élvezhető legnagyobb boldogság felé vezesse” (*Traité de la Police*, 1705).

A polícia teoretikusai közül talán a német nyelvű tankönyvek alkotói, Peter von Hohenthal, Johann Peter Willebrand és **Johann Heinrich Gottlob von Justi** voltak korukra a legnagyobb hatással. A német egyetemeken – főként Göttingenben – az ő tankönyveikből tanultak azok a későbbi köztisztviselők, akik a porosz, osztrák és orosz udvarban II. Frigyes, II. József vagy II. Katalin reformjait hajtották végre.

A polícia foglalkozik mindennel, ami ember és ember, valamint emberek és dolgok között történik: „A polícia igazi tárgya az ember”. A születő modern állam szabályozni és felügyelni fogja az oktatást; törődni fog az élet negatív oldalaival (szegények, özvegyek, árvák, idősek, munkanélküliek ellátása, betegségek, járványok, tűzvészek, árvizek kezelése); ellenőrizni fogja a termelést, a piacokat, a kereskedelmet; ugyanígy a tulajdont, a hagyatékot, adományokat és adásvételeket, felügyelni a közterületeket, az utakat, folyókat, középületeket, erdőket. Von Justi szerint a polícia igazi feladata az, hogy egyszerre növelje a lehető legnagyobb mértékben az állam erejét és őrizze az emberek boldogságát; azaz egyszerre kell táplálnia az állampolgár és az állam erejét (*Grundsätze der Polizeywissenschaft...*, 1759).

Nem véletlen, hogy a polícia teoretikusainak munkái valóságos bestsellerekké váltak a porosz, osztrák és orosz udvarban, hiszen eltérően a híres filozófusok gyakran elvont, magasatos elvei helyett nagyon is „földhözragadt”, gyakorlatias kérdéseket tárgyaltak. Csupa olyan problémát, amelyek a hatalom korabeli gyakorlóit, királyokat és minisztereket, a bürokrácia magasabb és alacsonyabb fokán munkálkodó hivatalnokait a mindennapok gyakorlati politikájában foglalkoztatták. A polícia összességében egy államapparátus működésében valósult meg.

AZ AUTOKRÁCIA

Külön kell szólnunk a keleti típusú, az abszolutizmus keretei közé alig, vagy egyáltalán nem beszorítható **autokrácia** legitimációjáról.

Ahogy a kortársak jó része is látta, a moszkvai Oroszország uralkodóinak hatalmát nem korlátozták azok az elvek, amelyek a nyugati típusú uralmi rendszereket korlátok közé szorították. Moszkva urai a 16. századtól kezdve *goszudar*-nak, azaz (korlátlan) úrnak nevezték és szólították magukat. Ez a kifejezés az orosz nyelvben az úr–szolga viszonyban volt használatos, a *holopok* és más, nem szabad státusú társadalmi csoportok szólították így urukat.

Az uralkodó képét az egyház segítségével olyanra formálták, mint akit Isten választott ki, ültetett trónra maga helyett, s aki ezért csak Istennek felelős. Mint *quasi* isteni személy, a goszudar hatalmának semmilyen földi hatalom nem szabhat gátat, minden alattvaló teljes engedelmséggel tartozik neki. Hatalmának forrása Isten, és semmiképpen sem a nép. Ahogy az egyik nyugati követ írja,

a goszudar „szabadon, saját akarata szerint dönt mindenki életéről és javairól. Tanácsosai... nyíltan vallják, hogy a fejedelem akarata Isten akarata, s hogy amit a fejedelem tesz, az isteni akaratból teszi”. A korban mértékadó felfogás szerint így az uralkodó által hozott törvények nem mások, mint isteni törvények.

Ahogy az orosz pravoszláv egyház egyik legfontosabb teoretikusa, **Joszif Volockij** (Vokolamszki József) írja a *Fölvilágosítóban* (*Proszvetyityel*, 15–16. század fordulója): a goszudar „bár testileg olyan, mint mindenki más, uralkodói hatalmában olyan, mint Isten”. A moszkvai uralkodónak minden más orosz úr is engedelmséggel tartozik, ő „az egész orosz föld urainak ura”.

Az orosz politikai gondolkodásban a 16–17. században nem volt létjogosultsága a hatalomról szóló jogi–racionális érvelésnek. Nem jött létre a vallástól független, attól elkülönítve vizsgálható politikai erkölcs. Mint isteni személyiség, az uralkodó nem is volt bírálható, kritizálható. Bírálata istenkáromlásnak minősült, a hívőknek egyenesen feladata volt, hogy ha valaki ilyet tesz, azt halálbüntetés terhe alatt jelentsék.

Ebben a felfogásban a zsarnokság is más értelmet nyert, mint nyugaton. Volockij szerint a zsarnok az, aki hitetlen, istenkáromló. A zsarnok nem az (mint nyugaton), aki a közjó helyett a saját érdekét helyezi előtérbe, s megsérti az alattvalók lét- és vagyonbiztonságát; hanem a zsarnok az, aki Isten morális előírásait megsérti.

16

A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS ELMÉLETE

A FOGALOM KIALAKULÁSA

A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN az abszolútizmusnak új, sajátosan definiált változata is megjelent, a felvilágosult abszolútizmus. (A történetírásban szokás e jelenséget reformabszolútizmusnak is nevezni.) Mögötte egy sor reformkezdeményezés, gazdasági és társadalmi változás állt. Bevezetésük azonban mégsem azt jelentette, hogy az érintett uralkodók – megismerve a filozófia tanait – a felvilágosodás szellemében kívánták volna országukat átalakítani. Javító szándékukat nem vonhatjuk kétségbe, nem találjuk viszont annak nyomát, hogy fel akarták volna számolni a körülöttük kialakult feudális rendszert, vagy meg akarták volna szüntetni a kiváltságokat. Amit tettek, az államuk, s benne a meglévő társadalmi rend megerősítését szolgálta, még ha eszközeik, politikájuk részletei emlékeztettek is a felvilágosult gondolkodók elméletére.

A filozófusok persze maguk sem idegenkedtek nézeteik ilyen tetszetős igazolásától. Az elméleteikben felvázolt, általuk **felvilágosult despotizmusnak** (*despotisme éclairé*) nevezett kormányzástól a társadalom boldogságának elősegítését várták, s ehhez olyan uralkodókat kerestek, akik elfogadják, s a gyakorlatba átültetik az ő nézeteiket. A felvilágosodás belső ellentmondásokkal teli filozófiája a történelem és a politika kérdéseiben persze nem mindenben tudott egységes álláspontot kialakítani. Ellentétes véleményeket formáltak például a természetjog tartalmát illetően (beletartozik-e a magántulajdon) vagy az emberiség őszállapotának értékelésében. Többek között azon vitatkoztak, hogy ez utóbbi valamiféle paradicsomi boldogság volt-e, vagy zavaros, anarchikus állapot, amiből csak az erős hatalom, az állam, néha egyenesen a despotizmus tudta kivezetni az emberiséget. Eltérően alakulhatott az őszállapotból kivezető út magyarázata is (társadalmi szerződéssel vagy sem), az esetleges szerződés hatálya (felbonthatatlan vagy felbontható) és végül az emberiség számára ideális államforma felvázolása.

A múlt jelenségein való elmélkedés az ideális államforma kijelölésénél kapott aktualitást. A filozófusok nehezen tudták eldönteni, hogy mely államforma lenne képes céljaikat megvalósítani. Elképzeléseiknek leginkább a köztársaság felelt volna meg, a 18. századi Európa köztársaságai (Velence, Hollandia) azonban aligha szolgáltathattak vonzó példát a kortársak számára. Holbach úgy vélte, hogy a demokratikus uralmi formák nyugtalansághoz, zavargásokhoz vezethetnek. Montesquieu szerint a köztársasági forma csak a kisebb államok kormányzására megfelelő, míg a nagyobbakhoz monarchia kell, a legnagyobbak kormányzása pedig egyenesen despotizmusra ösztönöz. Elméleti szinten Voltaire, Diderot valamint Helvetius is eljutottak a köztársasági államforma pártolásához. Azt azonban nekik is be kellett látniuk, hogy a gyakorlat realisabb megoldást kíván. Így fordulhattak Anglia felé, amely a 18. századi Európában kiváltságok megszüntetésében, a társadalomnak az ország irányításába való bekapcsolásában (népképviselői országgyűlés) az élen járt. Gyakorlati eszményképükké az angolai „korlátozott (mai kifejezéssel: alkotmányos) monarchia” vált. A monarchikus államforma, benne a feudális címek továbbélése elfogadhatóvá tette az angol példát szinte valamennyi kortárs előtt. Csak az alkotmányos monarchiához vezető véres polgárháborút szerették volna elkerülni, amelynek következményeit a társadalmi és a tulajdonviszonyok megváltoztatásában nem ismerhették fel. Az államhatalom modernizálását így a filozófia tanaiban járatos uralkodóktól várták, az alkotmányos monarchiához vezető utat a filozófus királyok felvilágosult uralmában látták megvalósíthatónak. Elméletük jól tükrözi idealista történelmi és társadalomfelfogásukat. A felvilágosult despotizmus elnevezés különben a fiziokratáktól származik, és az 1760-as években született meg. A fiziokraták a gazdasági élet korlátait szerették volna felszabadítani mindenféle kötöttségtől (elsősorban a merkantilizmus által támogatott vámok, céhkorlátozások, az állami beavatkozás alól), azzal azonban tisztában voltak, hogy ez a szabadság csak a hagyományokban érdekelt társadalmi erők visszaszorításával mehet végbe. A fiziokrata felfogásban a felvilágosult despotizmus feladata mind a tulajdon, mind a gazdaság szabadságának biztosítása lett volna.

A **felvilágosult despotizmus elmélete** csaknem valamennyi nevesebb filozófust megnyerte. Voltaire ebben látta az átvezető utat a korlátlan monarchiától a korlátozott változathoz. Holbach szerint a korban gyakori uralkodói zsarnokságot csakis a bölcs belátás győzheti le. Helvetius úgy vélte, hogy a felvilágosult uralkodót népe is követni fogja. Akik elleneztek, azok közül Diderot azzal érvelt, hogy a zsarnokság akkor is rossz, ha felvilágosult. Szerinte a felvilágosult abszolútizmus veszélyes ábránd, az elnyomás tiszteletére tanít, amivel egy következő – immáron nem felvilágosult – uralkodó könnyen visszaélhet. Rousseau a felvilágosult abszolútizmust illogikusnak tekintette. A filozófusok egyébként a társadalmi szerződést felbonthatónak tekintették, így a despotizmus veszélye szerintük elhárítható lett volna.

A filozófusok feltételezéseit erősítette a kortárs uralkodókhoz fűződő jó kapcsolatuk. Ezeket maguk az uralkodók kezdeményezték. **II. Frigyes** porosz király (1740–1786) még trónörökös korában fogott levelezésbe Voltaire-rel,

majd neki küldte meg *Antimachiavelli* c. munkáját véleményezésre (1739). A munka alaptétele, hogy az erőszakot semmiféle cél nem indokolhatja. Voltaire a trónörökösöt a legnagyobb uralkodókhoz hasonlította. Trónra lépésekor kapta Frigyes a „filozófus király” elnevezést d’Alembert-től, akivel szintén levelezésben állt. Voltaire a későbbiekben Potsdamba is ellátogatott. **II. Katalin** orosz cárnő (1762–1796) Diderot-val levelezett, s Szentpétervárott látta vendégül a filozófust. Uralkodók és filozófusok kapcsolatai nem mindig végződtek olyan egyetértéssel, mint ahogyan indultak. Voltaire 1753-ban meglehetősen zajos körülmények között hagyta el a porosz udvart, s Diderot is visszautasította Katalin marasztalását, valamint a felajánlott arisztokrata címet. A nyilvánosság előtt azonban nem vallották be csalódásukat. A felvilágosult abszolutizmus feltételezett megvalósulása kellett politikai eszményképük életben tartásához. A francia királyok különben nem szerepeltek a filozófusok partnerei között, a francia abszolutizmus inkább kritikájuk célpontjával szolgált. A távoli uralkodók nehezen ellenőrizhető politikájának dicsérete így e kritika részét alkotta.

A történetírásban a 20. század elején merült fel először a felvilágosult filozófia és a felvilágosult uralkodók célkitűzéseinek elválasztása. Az erre irányuló törekvések azonban térben és időben úgy kiterjesztették a felvilágosult uralkodók körét (a reneszánsz kor itáliai fejedelmétől egészen Bonaparte Napóleonnig), hogy az ellenfelek e nézetet joggal tekintették történelmietlennek. A felvilágosult abszolutizmus szélesebb, a filozófiától elkülönített értelmezése a II. világháború utáni korszakban kapott szilárdabb érvelést. A történészek igyekeztek olyan elméletet megalkotni, amelyben a felvilágosult uralomnak az európai abszolutizmushoz való kötelező kapcsolása megakadályozza e jelenség térben és időben való korlátlan kiterjesztését, ugyanakkor reformjait is meghatározott rendszerbe foglalja össze. Klasszikus példaként szokták említeni **Mária Teréziát** (1740–1780), aki nyíltan nem fogadta el az egyházat támadó szellemi mozgalom egyetlen gondolatát sem, uralkodása második felében mégis felvilágosultnak tekinthető intézkedéseket hozott.

A REFORMOK POLITIKÁJA

A 18. században számos olyan európai uralkodót találhatunk, aki a gazdaság, a kultúra, az egészségügy területén előremutató politikát folytatott. Sokfelé avatkoztak be az uralkodók az alávetett társadalmi osztályok, így a jobbágyság helyzetének javítása érdekében. A megvalósult felvilágosult abszolutizmus összességében valóban nagyszabású reformpolitikába fogott. E reformpolitika kiváltó okát pedig nagyon is reális bel- és külpolitikai tényezőkben kell keresnünk. A 18. századi Európa periferiáin több olyan gazdasági-társadalmi változás indult meg, amely az adott pillanatban sem a kapitalista fejlődésnek, sem az abszolút kormányzatoknak nem kedvezett. A megerősödött földesúri hatalom (a Baltikumban és a kelet-közép-európai térségben a majorságok kiépítésével, Spanyolországban a Mesta hatalmának növekedésével) visszavetette a paraszti termelést,

és veszélyeztette a parasztság adófizető képességét. A termelők személyi függősége a gazdálkodás technikai előmenetelét is akadályozta. Az ipar előrelépését a céhek kiváltságai gátolták, a kereskedelmet a nemesség elővásárlási jogai. E kérdések megoldatlansága az állami élet több szférájában jelentett egyidejű kihívást az abszolút kormányzatok számára, amelyek eredményt csakis e tendenciák visszafordításától vagy legalább megfékezésüktől remélhettek. Így vált szükségessé a beavatkozás a társadalmi-gazdasági élet, a jogviszonyok, oktatásügy, vallás területén. E belső kihívásokban kell keresnünk a reformpolitika egyik ösztönzőjét.

Nem kevésbé voltak fontosak azonban a kortársak számára a határokon túl lejátszódó események. A megelőző időszak Európában több jó példával szolgálhatott egy-egy állam gyors felemelkedésére, igazolva a hatalmi viszonyok átrendeződésének széles lehetőségeit. 1701-ben lett királyság Poroszország, 1709-ben mért vereséget Poltavánál a svédekre I. Péter orosz cár, akinek ennek nyomán sikerült pártfogoltját, **II. (Erős) Ágostot** (1697–1733) a lengyel trónon megerősítenie. Más országok hanyatlásnak indultak. A török harcokban, majd Bécs felmentésében oly kiemelkedő szerepet játszó Lengyelország, a harmincéves háború idején Németországban még jelentős befolyással bíró Bajor- és Szászország csillaga leáldozóban volt. A porosz király a császár mögött a birodalom második leghatalmasabb uralkodójává emelkedett. Ezek a tények a kortársak előtt sem maradhattak észrevétlenek, ha valóságos okaikat nem is tudták elfogadhatóan megmagyarázni. Megindult a rivalizálás régi és új hatalmak között, s megindult az elméletek gyártása is, amelyekkel a pozícióerősítés feltételeit kívánták meghatározni. A hatalmi tömbökre szakadt Európa uralkodói éberren figyelték, hogy egy-egy politikai változás vagy váratlanul megnyílt örökösödési lehetőség kihasználásával hogyan tudnák szövetségük vagy éppen családjuk hatalmát növelni. A Bourbon–Habsburg-rivalizálás szálai egész Dél- és Nyugat-Európát behálózták, sőt a franciák török szövetsége révén a kelet-európai háborúknak is mozgatójává váltak. A balti országokat a svéd, később a porosz és orosz ambíciók nyugtalanították. A háborúskodást még olyan előrelátó politikával sem lehetett megakadályozni, mint amilyen **VI. Károly** császáré (1711–1740) volt, akinek Európa csaknem valamennyi kormányzatával, így ellenfeleivel is sikerült elfogadtatnia az osztrák Habsburgok leányági örökösödését biztosító *Pragmatica Sancti*ót. Tekintélyt, diplomáciai sikert csakis a harcmezőn lehetett szerezni vagy elveszíteni. Az európai államok kül- és belpolitikáját e századokban elsősorban a hatalmi kérdés szabta meg, a polgárosult Angliában csakúgy, mint a feudális monarchiákban. Így értelmezendő az ország felemelésének, naggyá tételének szándéka a felvilágosult uralkodók reformprogramjában.

Európa nagy háborúi ugyanakkor egy további tapasztalattal is gazdagíthatták a hatalmi politikában érdekelt uralkodókat. Feltárták alárendeltségüket nyugati szövetségeseikkel szemben. A 18. századi Európában ugyanis mintha szakadás állt volna be a legfejlettebb nyugati régió és a többi terület között. A század háborúi rendre a nyugat-európai hatalmak fölényét igazolták. Ott tudtak először felállítani százezres nagyságrendű seregeket. Nem egyszer Nyugat határozta meg a politikai szövetségek létrejöttét is, mivel Hollandia, Anglia, sőt XIV. Lajos halálig

Franciaország is, komoly összegeket fordított katonai szövetségesek nyerésére. A háborúk idején pedig pénzsegéllyel (*subsidiium*), fegyverrel, felszereléssel támogatták a hozzájuk csatlakozó államokat. A 17. század végétől a kortársak szinte két Európa létezését észlelhették: egy anyagiakban kimeríthetetlennek látszó gazdag, fejlett hadiiparú, a kereskedelmi lehetőségeket is kisajátító Nyugatét és egy szegényebb peremvidékét. Ilyen körülmények között a peremvidékek uralkodóinak is rá kellett ébredniük, hogy nemzetközi pozícióikat csak úgy tudják megőrizni, ha minél jobban hasonulni vagy legalábbis közelíteni próbálnak a nyugati államokhoz. A legfőbb példakép számukra a részletekben, különösen a gazdaság területén, azonban inkább Anglia lett, bár az uralkodói gyakorlatban valóban szorososan kötődött hozzá a filozófusok által bírált, de a politikában és mindenekelőtt katonai téren meglehetősen erősnek mutatkozó Franciaország példája is. Ez utóbbi merkantilista védővámrendszerével, a polgárságnak nyújtott gazdasági lehetőségekkel éppen azt igazolta, hogyan lehet a népszerű elveket hasznos hajtóan beépíteni a kormányzat politikájába. A felzárkózásra tett kísérletekben kereshetjük a másik mozgatót, amely a reformpolitika kibontakozását elősegítette. A beavatkozás gyakorlati módszerei persze csak lassan formálódtak. A javítási szándék első jeleit többnyire az abszolutizmus hagyományos kelléktárából elővett – a hadsereg erősítését, vagy a közigazgatás átszervezését szolgáló – intézkedések igazolják. A katoná-utánpótlásról rendszerint sorozással gondoskodtak (adott közigazgatási területéről meghatározott számú katonát kellett kiállítani), egységessé vált a hadszerzetet, korszerűsítették a fegyverzetet. Mind I. Péter orosz cár, mind I. Frigyes Vilmos porosz király jövedelmüknek nagyjából 85%-át fordították hadikiadásokra, a Habsburg-államban ez az arány 50% volt. Az államigazgatásban a közigazgatás átszervezése a rendi szervek háttérbe szorításával és a helyükre állított központi intézmények megszilárdításával járt. A pénzügyigazgatásban a jövedelmek begyűjtésének hatékonyságát kívánták növelni, valamint új állami jövedelemforrásokat próbáltak feltárni.

A szorosabban vett felvilágosult abszolút reformpolitika az állami élet három szférájában jelentkezett: a gazdaság-, a kulturális és a társadalompolitikában. A gazdaságpolitika a korban kissé meghaladott, de a kevésbé fejlett országok számára még mindig előnyös merkantilizmus elveit igyekezett az állam szolgálatába állítani. A felvilágosult uralkodók szigorú protekcionista védővámrendszert építettek ki országuk köré, támogatták a manufaktúraalapításokat, sőt az iparban ösztönöztek a technikai újításokra is. Mind az ipar, mind a mezőgazdaság technikai intézkedései a megújított angol gazdaságból vették mintájukat, de míg a mezőgazdasági módszerek és eszközök átvételénél ez nem okozott nehézséget, addig az iparban kémkedésnek minősült. A korszak tehát új szakaszt teremtett az ipari kémkedés területén is. Az agrárszférában a technikai jellegű intézkedéseket a kisparaszti gazdaságok támogatásának szándéka egészítette ki. A kulturális politikában az állami érdek képzett hivatalnoki réteg és a modern hadművészetben járatos tisztikar ki-nevelését igényelte elsősorban. De az iskolapolitika végül csaknem minden szinten érvényesült, az elemi iskolák szaporításától az egyetemek alapításáig vagy bővítéséig. Támogatták a felvilágosult kormányzatok a tudós társaságok vagy éppen

tudományos akadémiák alapítását is. A kultúrpolitika terére szorult az egyházpolitika, amely a vallási ellentétek felszámolásával, a türelem érvényesítésével valamennyi vallás hívét jó alattvalóvá kívánta tenni.

TÁRSADALOMPOLITIKA ÉS HATALMI TÁMASZ

Merőben szokatlan a felvilágosult abszolutizmus társadalompolitikája. Az államnak fokozott gondot kellett fordítania a legszámosabb adófizetők rétegére, a parasztságra. A kormányzatok itt a feudalizmus alapviszonyának számító jobbágyföldesúri kapcsolatba avatkoztak be, kivívva a birtokosok ellenérzését. A felvilágosult parasztvédelem egyrészt rendeletileg szabályozta a földesúrnak járó szolgáltatásokat, másrészt megpróbálta megakadályozni a jobbágyföldre földesúri kisajátítását. A polgárság inkább csak az ipartámogatáson keresztül kapott ösztönzést. Szokatlanak bizonyultak viszont a nemesi adózás bevezetésére tett kísérletek. Ez a törekvés alapjaiban támadta a birtokosok ősi kiváltságait, nem csoda, ha a nemesség fokozódó gyanakvással fogadta a felvilágosult abszolút politikát. Napirendre kerültek a konfliktusok, újra megjelent a rendi ellenállás. A nemesség maga lépett kapcsolatba a filozófusokkal, hogy az abszolutizmus ellen folytatott, igazságosnak vélt harcához ideológiai támogatást szerezzen.

A felvilágosult abszolutizmus politikája tehát végül nemcsak abban különbözött a hagyományos abszolutizmusétól, hogy minden téren intenzívebb, alaposabb volt amannál, hanem abban is, hogy a kormányzat – a polgárság fejletlensége, elmaradottsága miatt – bizonyos területeken olyan feladatokat is magára vállalt, amelyeket a fejlettebb Angliában vagy Franciaországban már a polgárok láttak el. Számos esetben az államapparátusra nehezedett a termelés technikai részletkérdéseinek kidolgozása, a megismert új eljárások vagy gépek terjesztésének feladata. Az uralkodó a kultúrában sem csupán a jótékony mecénás szerepét töltötte be, hanem gyakorlati célú szakiskolák, tudományos intézmények, társaságok alapításában, gazdasági szakkönyvek megjelentetésében működött közre, azaz a másutt a polgárság által teljesített feladatokat igyekezett pótolni. A polgári jellegű feladatokba való kényszerű beavatkozást tekinthetnénk a felvilágosult abszolutizmus másik lényeges jellemvonásának. Ugyanakkor ez a tényező indokolja a reformpolitika felvilágosult elnevezését is, hiszen a társadalom más rétegeivel, osztályaival szemben az uralkodó került lépéselőnybe.

Mivel az államvezetésben az elmaradottabb országokban fel sem merült annak a lehetősége, hogy a polgári osztály veszélyt jelenthetne a társadalom meglévő rendszerére, vagy megingathatná a nemesség tekintélyét, az állampolitika lépéseit nem tekinthetjük a kapitalista rendszer közelítésére tett kísérletnek. A felvilágosult uralkodók a régi keretek között kívánták megreformálni országukat, kezdeményezésük nem lett a 18. század problémáinak mindenható orvossága. A reformprogramban mégsem szabad csakis soha meg nem valósuló utópisztikus ábrándozásokat látnunk. Kétségtelen, hogy egyes részterületeken a reformpolitika többé-kevésbé eredményesnek bizonyult, sőt, a paraszti földhasználat

vagy a nemesi adózás kérdésében képes volt megdönteni a hagyományos rendszer néhány megváltozhatatlannak hitt elemét is. Az állam által kezdeményezett lépések ébresztették fel a társadalom szunnyadó erőit, s tették lehetővé, hogy idővel majd magukhoz ragadják a kezdeményezést. A felvilágosult abszolútizmus jelentőségét így elsősorban abban kell látnunk, hogy ki tudta mozdítani az érintett országokat évszázados stagnálásukból. Az államhivatalnokok között és a nemességen belül is kialakult egy – a reformok iránt fogékony – réteg, amely a későbbiekben a társadalmi átalakulás élharcosa lehetett.

A felvilágosult abszolútizmus Európa csaknem minden országát érintette. Nem találjuk viszont nyomát a polgárosult Angliában és Hollandiában, továbbá Franciaországban sem, ahol a felvilágosult reformok bevezetése kockázatos lett volna, hiszen itt a polgárság jóval erősebb volt, mint az európai centrumon kívül eső területeken. A felvilágosult reformok itt csak az ő hatalmi igényeiket erősítették volna, amit a kormányzat természetesen nem kívánhatott.

17

A SPANYOL BIRODALOM ÉS PORTUGÁLIA

Az IBÉRIAI ÁLLAMFEJLŐDÉS magán viseli a *reconquista* hatását, az államok a visszahódítás ütemében alakultak ki. A 15. század végén a félszigeten öt állam található: a Pireneusokon túlnyúló de egyébként piciny Navarra, Portugália, Kasztília, Aragónia és a muzulmán Granada. A gyakran egymással is vetélkedő államok között felmerült Kasztília és Portugália összefogása is, de végül **Kasztíliai Izabella** és **Aragóniai Ferdinánd** trónörökösök 1469-es házasságával e két terület vált a félsziget egyesítő erejévé. A folyamat akkor zárult le, amikor előbb 1474-ben Izabella, majd 1479-ben Ferdinánd is megörökölte apja trónját. Valójában a két királyság olyan unióban egyesült, amelyet a házaspár személye garantált, a tartományok megőrizték önállóságukat biztosító rendi szerkezetüket.

SPANYOLORSZÁG EGYESÍTÉSE

Kasztíliában már a 12. században megjelennek a rendiség csírái, de a *cortes* nem rendelkezett széles hatáskörrel. A háromkamarás gyűlés összehívása és összetételének meghatározása is az uralkodó kezében volt, és törvénykezdeményező joggal sem rendelkezett. Érdekes, rendi jellegű sajátosság a *hermandad* (testvériség) intézménye. Ez a városok és a vidék kismemességének előbb alkalmi, majd állandósuló érdekérvényesítő szövetsége volt bizonyos célok érdekében (önvédelem a 14–15. századi polgárháborúk idején, fellépés a királyi pénzrontás ellen stb.). A testvériségek egyben önszegélyező és vallási egyesületek is voltak: saját pénzalappal rendelkeztek, templomokat, kórházakat tartottak fenn. Az északi tengerparti vidéken gazdasági-kereskedelmi hermandadok is léteztek, pl. a gyapjúkereskedelem elősegítésére vagy a legeltetés céljaira. Ez utóbbi igen nagy szerepet játszott a kasztíliai gazdaság életében. Az északi fennsíkok és a déli alföldek közötti vándorló legeltetés megszervezésére már a 13. században kialakult a *Mesta*, a spanyol juhtenyésztők érdekvédelmi szövetsége. Jelentős befolyását annak köszönhette,

hogy nagy adókat fizetett a királyi kincstárnak, és sok nagybirtokos tartozott tagjai közé. Cserébe kiváltságokat élvezett, például szabadon legeltethetett a közföldeken.

Aragónia tulajdonképpen három királyságból (Katalónia, Aragónia és Valencia) álló államszövetség volt, amely saját rendi hagyományokkal rendelkezett. A gyűléseket rendszeres időközönként kellett összehívni. Az aragón királyságban alakult ki a legkifinomultabb, négykamrás rendszer (arisztokrácia, nemesség, klérus, városok). A rendek korszakunkban végig szilárdan ragaszkodtak kiváltságaikhoz, az ún. *fueros*hoz. Ennek megfelelően Aragóniában sokkal nagyobb akadályok merültek fel a királyi hatalom megerősödésével szemben, mint Kasztíliában. A keleti partvidék városai elsősorban a földközi-tengeri kereskedelemben szereztek érdekeltségeket, közülük is kiemelkedett Barcelona, a félsziget legnépesebb városa.

Ferdinánd és Izabella a belső hatalom megteremtése érdekében Kasztíliában felszámolták a nagy hatalommal és gazdasági bázissal rendelkező lovagrendeket, a városok autonómiáját pedig az uralkodó által kinevezett főtisztviselők, a *corregidores* révén korlátozták. Kiterjesztették a királyi igazságszolgáltatást, amelyet tanult, zömében kismemesi, *hidalgo* származású jogászok, a *letrados* láttak el. A királyi tanácsból egyre inkább kizárták a nagy hatalmú arisztokratákat, a *grandok*at, szerepüket itt is átvették a hivatalnokok. A cortes hatalma 1480 után mindinkább csupán a katonai kiadásokhoz szükséges adó kivetésére szorítkozott. Aragóniában ehhez hasonló nagyszabású reformokra nem került sor. Sőt: 1481-ben Ferdinánd kénytelen volt elismerni és rögzíteni az aragóniai tartományok szabadságjogainak megtartását. Ferdinánd tartományai sem közigazgatási, sem gazdasági-politikai értelemben nem egyesültek Kasztíliával. Ezt a különállást egyébként Kasztília is hangsúlyozta annyiban, hogy 1504 (Izabella királynő halála) után férjét nem volt hajlandó királyként elfogadni, s még régensként is csak vonakodva. A kasztíliai rendek végig az egyébként kormányzásra képtelen Őrült Johannát (a királyi pár lányát) tartották uralkodójuknak, vagy annak férjét, Habsburg Szép Fülöpöt, annak korai, 1506-os haláláig.

A *Katolikus Királyok* politikájában nagy szerepet játszott a vallási egység megteremtése. A Granada feletti győzelem mámorában elrendelték a zsidók átkezesztelkedését vagy kiűzését, tíz évvel később pedig ugyanígy jártak el a muzulmánokkal szemben is, mindkét esetben több százezer kereskedőtől, iparostól, értékes mezőgazdasági munkaerőtől fosztva meg a királyságot. 1478-ban felújították az inkvizíciót, amely már első vezetője, **Tomás de Torquemada** (1483–1498) alatt félelmetes hírnevet szerzett magának kemény fellépésével. Az üldözések első számú célpontjaivá az áttért zsidók (a *conversók*) és muzulmánok (a *moriscók*), később pedig a félszigeten megjelenő protestáns eszmék képviselői váltak. Az inkvizíció, mint az első és sokáig egyetlen igazi spanyol intézmény, nagy szerepet játszott a királyi hatalom megerősítésében.

Az új államszövetség aktív külpolitikát folytatott: pápai támogatással, évtizedes háború után 1492-ben elfoglalták Granadát, megsemmisítve az utolsó muzulmán államot a félszigeten. A győzelem meghozta számukra a kitüntető „Katolikus Királyok” címet a katalán származású VI. (Borgia) Sándor pápától. Ugyanebben

az évben indult el az Izabellától kapott támogatásnak köszönhetően Kolumbusz három hajója nyugat felé, nem tudván, hogy felfedezése új dimenziókat ad majd a spanyol terjeszkedő politikának. Bár a portugálokkal való rivalizálás miatt a két hatalom a **tordesillasi szerződésben** már **1494**-ben felosztotta egymás között a leendő gyarmatokat, az Újvilág jelentőségét csak később mérték fel igazából az uralkodók, erejükét és fantáziájukat ekkor még elsősorban a belső hatalom megszilárdítása és a további hódítások kötötték le. A külügyekben elsősorban Aragónia volt aktív, mediterrán érdekeltségének köszönhetően. A franciákkal való konfliktus során 1503-ban megszerezték a nápolyi királyságot, majd 1515-re Navarra Pireneusoktól délre eső részét is meghódították. A Földközi-tengeren megkezdődött a kalózfészek kiirtása és tengeri bázisok létrehozása, Melilla, Oran, Tripoli elfoglalásával.

I. KÁROLY SPANYOL KIRÁLY

Izabellának és Ferdinándnak két leánygyermeké érte meg a felnőttkort. Katalint az angol trónörököshöz, az elmebeteg Johannát pedig Habsburg Szép Fülöphöz, I. Miksa fiához adták feleségül. A közben megözvegyült Ferdinánd tett még egy kísérletet arra, hogy fiúágon örökítse hatalmát, de a francia Germaine de Foix-val való házassága gyermektelen maradt. 1516-os halála után így a korona unokájára, Habsburg **Károlyra** szállt (1517–1556).

Károly 1500-ban született Gentben, és hatalomra jutásáig Németalföldön élt. A burgundi udvar lovagi kultúrájában nőtt föl, nevelői közül a legjelentősebb Utrecht püspöke, a későbbi VI. Adorján pápa (1521–1523). Amikor I. Károly néven hatalomra került, Kasztíliában csupán anyja társuralkodójaként fogadták el (annak 1555-ös haláláig), ami jelzi, hogy a tartományok közötti különállás az évek alatt semmit nem csökkent. Károlynak – csakúgy mint később fiának, II. Fülöpnek – el kellett fogadnia az aragóniai törvényeket és szokásokat, a fuerost is. Ezek között az egyik legfontosabb, hogy az itt szedett adókat nem szabad a tartományon kívüli célokra felhasználni. Ennek az lett a következménye, hogy a spanyol uralkodók anyagi bázisként csupán a gyengébb képviselői jogokkal rendelkező Kasztíliára támaszkodhattak, például európai háborúik során, ami a gazdag királyság kizsákmányolásához vezetett.

Károly első konfliktusa a cortes-zel már 1517-ben bekövetkezett, amikor a rendek követeléseinek ellenére sem bocsátotta el flamand tanácsadóit, és az adók csökkentésére sem mutatott hajlandóságot. 1519-ben Károlynak ismét problémát jelentett, hogy a gyűlés csak nagy nehézségek árán volt hajlandó pénzt megszavazni császárrá választása érdekében. A távollevő uralkodót Adorján helyettesítette, akivel szemben hamarosan széles körű elégedetlenség alakult ki. Ennek jele az 1520–1521-es *comuneros* felkelés, a kasztíliai városok mozgalma, amely egyaránt tekinthető a növekvő adók és a városokra nehezedő királyi jelenlét elleni lázadásnak. Toledóban a nép elűzte a *corregidort*, kifosztotta a királyi palotát, majd a magas adók és a királyi tisztviselők ellen Észak- és Közép-Kasztília más

települései is felléptek (Salamanca, Madrid, Segovia), s megalakították a Legfelső Juntát. A városok szövetségének célja az volt, hogy Johanna anyakirálynő hatalomra juttatásával biztosítsák a régi szabadságjogokat és az adók csökkentését. Adorján közben mozgósította a nemességet és a hadsereget, s 1521-ben Villalar-nál vereséget mért a városi csapatokra. A vezetőkre kemény megtorlás várt, a résztvevő településekre pedig tizenöt éven keresztül különadót vetettek ki.

A kasztíliai felkeléssel egyidőben zajlott Valenciában a városi vezetésből kiszorult céhek, a *germaniák* lázadása, ami Mallorcára is áttevődött. Céljuk elsősorban a városokat irányító oligarchia, a gazdag kereskedők hatalmának visszaszorítása volt, ami helyenként más követelésekkel is párosult, például az itáliai kereskedelem korlátozásával vagy a céhek – védelmi célokat szolgáló – fegyverkezési jogának visszaállításával. Az uralkodót helyettesítő alkirály Valenciában 1522-ben, Mallorcán pedig csak egy évvel később tudta helyreállítani a rendet.

A korszak rendi felkeléseiben elsősorban a városi polgárság szegényebb vagy középső rétegei vettek részt. Mozgalmaik leverése után a királyi hatalom egyértelműen megerősödött, különösen Kasztíliában, amely az uralkodói hatalom legbiztosabb támaszául szolgált az elkövetkezendő évtizedekben.

V. KÁROLY CSÁSZÁR

Az 1519-ben V. Károly néven császárrá választott uralkodó Európa leghatalmasabb monarchája lett. Németalföldi, spanyol és birodalmi birtokai mellett Nápoly és az ekkoriban meghódított amerikai gyarmatok is uralma alá tartoznak. Öccse, Ferdinánd, az osztrák örökös tartományok ura pedig 1526-ban megszerezte a magyar és cseh trónt. Nyugodtan állíthatják tehát róla, hogy „birodalmában soha nem nyugszik le a Nap”. Mindezek mellett a Habsburg-területek nem alkottak egységes államot, igazgatásukat csak a helyi hagyományok figyelembe vételével lehetett ellátni. A nagyhatalmi pozíció ráadásul rengeteg konfliktust szült. Császárként Károlynak hamarosan a megerősödő német protestantizmussal is meg kellett birkóznia, amely háborúhoz, majd pedig a birodalom erős belső megosztottságához vezetett. Az egyre inkább fenyegető török veszéllyel Ferdinánd magyarországi birtokain és a mediterrán térségben is szembe kellett néznie, de a legsúlyosabb problémát Franciaország itáliai hódító törekvéseinek megakadályozása jelentette.

Mindezek eredményeképpen Károly csak kevésbé tudott koncentrálni spanyol ügyeire. A városi felkelések leverése után itteni céljai közé a nyugodt, de erős királyi hatalom kiépítése tartozott, amelynek révén elegendő anyagi forrást nyerhetett egyéb politikai törekvéseinek megvalósításához. 1521–1522 után ezt sikerült is elérnie. Maga keveset tartózkodott az Ibériai-félszigeten, 40 éves uralkodásából csupán 15 esztendő. Helyette tanácsadói, előbb a humanista Cisneros bíboros (1517-ig), majd Gattinara kancellár (1530-ig) végül felesége és fia, a későbbi II. Fülöp kormányztak, akik továbbfejlesztették a néhány területen (inkvizíció, igazságszolgáltatás) már eddig is működő tanácsok rendszerét. Előbb az Államtanács (1522),

majd a Pénzügyi Tanács (1523), végül a gyarmatok ügyeit igazgató Indiák Tanácsa (1524) jelezték ezt a folyamatot. A hivatalokban tovább nőtt a szakképzett letrados súlya. A nagyhatalmi ambíciók költségeit nem annyira a gyarmatok forrásaiból, inkább Kasztília adóiból fedezte. A tartományból származó bevételek az 1530-as években megtízszereződtek, míg Amerikából csak 1540 (Potosí ezüstbányáinak feltárása) után folyt be számottevő jövedelem. A spanyol királyságból származó bevételek közül a legjelentősebb az *alcabala*, a kereskedelmi forgalomra kivetett adó volt, de az egyháztól különböző címen beszedett illetékek (pl. a *cruzada*, amelyet elméletileg a muzulmánok elleni háború céljaira vetettek ki pápai engedéllyel) sem voltak elhanyagolhatók. A rendi gyűlés mindig hosszú politikai egyeztetések után szavazott meg adókat, ezért Károly szívesen nyúlt kölcsönökhöz. A legelterjedtebb az *asientónak* nevezett zálogszerződés volt, amellyel a király földbirtokot, bányát vagy jövedelmet zálogosított el a kölcsönért cserében. A folyamatos háborúk következtében a monarchia növekvő pénzügyi igényei eladósodáshoz vezettek. Míg a kamatterhek 1527-ben a kasztíliai bevételek 59%-át tették ki, 1542-ben már 65%-ra, 1557-ben pedig államcsődhöz vezetve 103%-ra rúgtak.

Károly uralkodása az itáliai háborúk jegyében telt, amelyek eredményeként a koronához csatolta Nápoly mellett Milánót is. A törökellenes frontra kevesebb figyelem jutott, öccsét inkább pénzügyi eszközökkel segítette (kivétel az 1532-es katonai akció Bécs védelmére), a Földközi-tengeren pedig a Tunisz elleni sikeres (1535) és az Algír elleni sikertelen (1541) hadjáratok révén próbálta korlátozni a franciákkal szövetséges Khair-ad-Dín Barbarossa berber kalózkirály tevékenységét.

Károly hosszú élete során négyszer nősült meg, ezek közül az első, Portugáliai Izabellával való házasságából származik későbbi utóda, Fülöp herceg. Számos kapcsolatából két törvénytelen gyermeke született, Pármai Margit (a későbbi németalföldi kormányzó) és Don Juan de Austria (a lepantói győző).

A német vallási küzdelmekbe belefáradt uralkodó 1555-től fokozatosan minden hatalmáról lemondott. Előbb Németalföldről, majd spanyol és nápolyi trónjáról is fia javára, míg öccsére a császári címet hagyta. 1556-ban visszavonult a spanyolországi San Yuste kolostor mellett épített palotájába, s hátralevő két évét vallásos áhítatban töltötte.

II. FÜLÖP URALKODÁSA

A hatalomban őt követő II. Fülöp (1556–1598) jellemének fontos vonásaként szokták hangsúlyozni erős, bigottságba hajló katolicizmusát és a hivatali ügyekben tanúsított rendkívüli munkabírását. Uralkodása az adminisztráció diadala: szakképzett és kiterjedt államapparátust működtetett, amelynek az élén mint országai első hivatalnoka, maga a király állt. Szakított a középkori hagyománnyal, amelynek értelmében a királyi udvar egyik városból a másikba költözve állandó mozgásban volt, Madrid mellett felépítette az Escorialnak nevezett királyi palotát, amely egyben vallási és adminisztrációs centrumként is működött. Innen irányította a hatalmas birodalom szerteágazó politikáját.

Uralkodása a sikerek jegyében indult. 1557-ben döntő vereséget mért a franciákra **Saint-Quentin**nél, aminek következtében két évvel később a spanyol érdekeket érvényre juttatva lezárták az itáliai háborúkat. Tudor Máriával való házassága (1554–1558) angol szövetséget jelentett, és a szigetország megszerzésének perspektíváját vetítette előre. Az újvilági gyarmatokról ekkor kezdett nagyobb arányban beáramlani a nemesfém, egyre növekvő bevételekkel gazdagítva a kincstárat.

Mindezek azonban nem felelték a spanyol gazdaság és politika hiányosságait, amelyek uralkodása előrehaladtával egyre nagyobb problémákat jelentettek. Az 1557-es államcsőd még az apjától örökölt háborúk következménye volt, de a pénzügyi válság rendszeressé vált, s az államkincstár nem tudta teljesíteni kötelezettségeit 1575-ben és 1596-ban sem. Fülöp erőszakossága Németalföld központosítása terén és a vallási kérdésekben megnyilvánuló türelmetlensége 1566-ban fellázította az északi tartományokat, s a felkeléssel a spanyol kormányzat soha többé nem tudott megbirkózni. Mária királynő 1558-as halála után nemcsak a katolicizmus ügye került veszélybe Angliában, hanem feszültségek keletkeztek a két ország közötti kapcsolatokban is. Az angol kalózkok portyázásai a tengereken és az újvilági gyarmatokon, I. Erzsébet beavatkozása a németalföldi ügyekbe, aggodalommal töltötték el Fülöpöt, aki Stuart Mária skót királynő kivégzése után háborút indított Anglia ellen. A győzhetetlennek kikiáltott **Armada pusztulása (1588)** jelezte ugyan, hogy a szigetország kemény diónak bizonyul, de a harcok 18 éven át folytatódtak. A közkeletű felfogással ellentétben a spanyolok kitartó ellenfélnek bizonyultak, de nem tudták megtörni a tengeren egyre erősebbé váló angolokat. Ugyancsak szerencsétlen eredményt hozott Fülöp beavatkozása a francia vallásháborúba. A francia katolikusok támogatása rendkívül sokba került, az 1589–1598 közötti háború pedig Németalföldről vont el erőket. Ráadásul a protestáns holland tartományok és Anglia, valamint IV. Henrik Franciaországa egymással szövetségben, hatékonyabban tudtak fellépni a spanyol fenyegetéssel szemben.

Nagyobb sikerrel járt a Mediterráneumban folytatott háború. Fülöp, tanulva apja kudarcaiból és saját szerencsétlen Dzszerba elleni vállalkozásából (1561), sokáig inkább védekező politikát folytatott a Földközi-tengeren (a töröktől ostromlott Málta 1565-ös felmentése), de 1570-ben, a Velence tulajdonában levő Ciprus elestekor rá kellett döbennie, hogy a törökök könnyen megszerezhetik az ellenőrzést a stratégiai fontosságú déli vizeken. Ugyancsak keményebb fellépésre ösztönözött az 1569-ben Andalúziában kirobbant moriszkófelkelés, amelyet Afrikából támogatott, s csak nagy nehézségek során sikerült úrrá lenni a helyzeten. Az érdekelt Velence és a pápaság részvételével megalakult a Szent Liga, amelynek fő erejét azonban a spanyol hajóhad alkotta. A féltestvére, Don Juan de Austria által vezetett flotta 1571-ben **Lepantónál** ugyan történelmi győzelmet aratott a törökök fölött, de a koalíció ezután gyorsan felbomlott. Velence ugyanis nem volt érdekelt a kereskedelmi kapcsolatokat meggátoló hosszú háborúban, így a távlati cél, a muzulmánok kiszorítása a mediterrán vizekről nem sikerült.

A délen folytatott spanyol politika másik sikerének tekinthető az Ibériai-félsziget egyesítése. A portugál Avis-dinasztia 1580-ban férfiágon kihalt, s Fülöp, aki

anyja révén félig portugál volt, érvényesítette trónigényét. Az Alba herceg által vezetett katonai akció nem ütközött különösebb ellenállásba, így a kicsiny királyság 60 évre spanyol fennhatóság alá került, bár autonómiáját – legalább is kezdetben – tiszteletben tartották.

A folyamatos háborúkat nagyon megsínylette Spanyolország, különösen a terhek oroszlánrészét vállaló Kasztília. Csupán a Nagy Armada 1588-as felszerelése többé került, mint Fülöp teljes évi bevétele, és a török elleni vállalkozás költségeinek a felét is Madrid állta. Az eladósodás folytatódott, s ezt nem pótolta a királyi jövedelmek ötödét-negyedét jelentő amerikai ezüst sem. Az adók nőttek, amire a lakosság egy része kivándorlással válaszolt, sok termelő viszont tönkrement. Spanyolország gabonabehozatalra szorult, kézműipara lehanyaglott, belső piaca kiszolgáltatottá vált az itáliai, németalföldi, angol, francia kereskedőknek. II. Fülöp utolsó éveiben éhínség és járványok dúlták az országot, jelentős népességcsökkenéssel járva.

SPANYOLORSZÁG A 17. SZÁZADBAN

III. Fülöp (1598–1621) nem követte apja nagyszabású elképzeléseit a nemzetközi politikában, és nem örökölte munkabírását sem. Erzsébet angol királynő halála lehetővé tette az angolokkal való békét, majd az 1607-es holland tengeri győzelem után két évvel az ország 12 éves fegyverszünetet kötött Németalföldön is. Fülöp vallásos buzgalma mellett leginkább vadászszenvedélyének élt, a mindennapi kormányzati teendőket kegyencére, Lerma hercegére bízta, aki viszont nem bizonyult tehetséges államférfinak. Nepotizmusa és korrupciója ellenére azonban a király megbízott benne.

A holland háború miatti pénzügyi válságot újabb adókkal (*millones*) és pénzrontással sem sikerült felszámolni, s az ország 1607-ben ismét államcsődöt jelentett be. Nem segített a gazdaság fellendítésében a moriszkók 1609-től kezdődő kiűzése sem (amelyet egyébként a katolikus lakosság rokonszenve kísért), mert negyedmillió képzett kereskedő és kézműves hagyta el az országot. A növekvő problémák miatt Lermának 1618-ban távoznia kellett, s Olivares grófja és annak nagybátyja vezetésével egy, a reformok iránt elkötelezettebb udvari csoport vette át a kormányzást. Olivares neveltje volt az új uralkodó IV. Fülöp is (1621–1665), így lehetőség nyílt a legsürgetőbb problémák megoldására.

A hollandokkal kötött fegyverszünet lejártával a spanyol udvarban győzött a revansvágy, és a konfliktusok újakezdődtek, miközben az ország a harmincéves háborúba is bekapcsolódott az osztrák Habsburgok oldalán. Kezdetben sikerek jellemezték a háborút, Breda 1625-ös elfoglalása, a brazil területek védelme, az itáliai ügyekbe beavatkozó franciák elleni győzelmek bizodalommal töltötték el Olivarest. Hazai területen azonban növekedtek a válságjelenségek: a századelő hidegebbre forduló időjárása éhínséghez vezetett, járványok pusztították az országot, nőtt a kivándorlás. Ezekben az évtizedekben legalább félmillió fővel csökkent az ország lakossága (az egész század során pedig másfél-kétmillióval),

s a rájuk kivetett egyre nagyobb adók elégedetlenséghez vezettek. Hamarosan a katonai helyzet is megváltozott, a hollandok tengeri fölénye egyre nyomasztóbbá vált, s ezt jelezte az ezüstflotta 1628-as elfogása – hatalmas pénzügyi problémákat okozva –, valamint a harmincas évek vereségei is. Mivel eddig a háború költségeit jóformán csak Kasztília állta, Olivares nagyobb erőfeszítésekre kívánta bírni az eddig megkímélt portugál és aragóniai területeket is. A hadsereg túlkapasáira és a növekvő terhekre Katalónia 1640-ben nyílt lázadással reagált, a tartományt megszállták a franciák. Ugyanebben az évben Portugália is kikiáltotta a függetlenségét, amelyet három évtizedes függetlenségi háború követett. Az újabb frontok további pénzügyi-katonai terheket róttak az országra, amelyet már a legyengült Spanyolország nem bírt következmények nélkül elviselni. 1643-ban a népszerűtlenné vált Olivarest menesztették, Rocroi-nál a franciák történelmi győzelmet arattak, megtörve az addig félelmetes spanyol terciók évszázados katonai fölényét. 1643 a fordulat évének tekinthető, innentől a spanyolok valamennyi fronton csak veszteségeket könyvelhettek el. A harmincéves háború lezárultával el kellett ismerniük Hollandia függetlenségét (1648), a pireneusi békében elveszítették Roussillon tartományt (1659), majd Portugália is önállósodott (1668). A 17. század közepére tehát Spanyolország elvesztette másfél évszázad óta tartó nagyhatalmi helyzetét, és másodlagos szereplőjévé vált az európai politikának.

A korábbi évtizedek rokonházasságainak köszönhetően az 1665-ben gyermekként trónra kerülő II. Károly beteges, vérszegény és csekély intellektussal bíró uralkodó volt, helyette anyja és arisztokrata kegyencei kormányoztak. Károly betegségei miatt alkalmatlannak bizonyult a gyermeknemzésre, így 1700-ban bekövetkező halála egyben a spanyol Habsburg-ág kihalását is jelentette.

A század második felét a XIV. Lajossal való konfliktusok töltötték ki, amelyekben számos dél-németalföldi terület veszett el, s Franciaországhoz került a stratégiai fontosságú (az észak-déli összeköttetést biztosító) Franche-Comté is (más néven Burgundiai grófság, 1679). Az ország belső helyzete ugyanakkor a javulás jeleit mutatta: nőtt a mezőgazdasági és ipari termelés, csökkent a régóta problémát jelentő infláció, és mérséklődtek az adóterhek is.

SPANYOLORSZÁG A 18. SZÁZADBAN

Az uralkodó betegsége miatt a bel- és külpolitikát a századvég éveiben az öröklés kérdése kötötte le. Az udvari elit osztrák és francia pártra szakadt, s ez utóbbi kerelkedett felül. A közvélemény erős uralkodói irányításra vágyott, amelyet inkább a Bourbonok testesítettek meg, mintsem az osztrák Habsburgok. II. Károly ezért még életében Anjou Fülöpöt, XIV. Lajos unokáját jelölte ki utódjául. A trónra lépő V. Fülöp (1700–1746) személyét rokonszenv kísérte, de az európai hatalmak tartottak a Pireneusokon átívelő francia hegemoniától, így Anglia, Hollandia és az osztrákok megkérdőjelezték a hatalomátvételt. Az így kirobbanó spanyol örökösödési háború (1700–1714) lezáró utrechti és rastatti békekben angol kézre került Gibraltar, Dél-Németalföldet és az itáliai birtokokat pedig az osztrákok

kapták meg, de a Bourbonok megőrizhették hatalmukat, bár rögzítették, hogy a francia és spanyol korona nem egyesíthető.

A háború pozitív következményekkel is járt: 1707-ben rendeletileg felszámolták Aragónia jogi, pénzügyi és adminisztratív különállását, gyakorlatilag ekkor teremtvé meg az egységes Spanyolországot. Az államigazgatást francia mintára szervezték át, a tartományok élére intendánsokat, a kormányzatba pedig minisztereket nevezve ki. A reformok jelentősen növelték az állam bevételeit, így megindulhatott a hadsereg modernizálása és a nemzeti tudományos intézmények (Akadémia, Nemzeti Könyvtár) kialakítása is.

Az örökösödési háborúban elveszített itáliai birtokokért a spanyol korona több háborút is folytatott, amelyek eredményeként 1734-ben visszaszerezte a nápoly-szicíliai királyságot, amely kezdetben perszonálunióval Spanyolországhoz kapcsolódott, majd 1759-től a dinasztia oldalága örökölte meg. VI. Ferdinánd (1746–1759) és III. Károly (1759–1788) gyarmati kérdések miatt többször is konfliktusba bonyolódott Angliával. Francia szövetségben bekapcsolódott az osztrák örökösödési, majd a hétéves háborúba, megszerezte Louisianát, az amerikai függetlenségi harcokban való részvétele miatt pedig visszakarta a korábban elvesztett Floridát. A gyarmati jövedelmek a korszakban egyre fontosabb szerepet játszottak az államháztartásban. Adminisztratív és gazdasági reformok sorával sikerült növelni a tengeren túli területek jövedelmezőségét, a Mesta előjogainak csökkentésével, a belső vámhatárok felszámolásával pedig kedvező feltételek nyíltak meg a hazai mezőgazdaság, kereskedelem és ipar fejlődése előtt is. A reformok zömére III. Károly felvilágosult uralkodása alatt került sor, aki kitiltotta a jezsuitákat az országból (1767), elkobzott vagyonukat pedig oktatási és szociális célokra fordította. Az egyház előjogainak korlátozása, a népszámláláson alapuló adórendszer bevezetése, a nemzeti szimbólumok (zászló, himnusz) megalkotása jellemzik politikáját.

Halála után azonban a gyengekezű IV. Károly (1788–1808) alatt a reformok megrekedtek, s a francia forradalomtól megrémült konzervatív arisztokrácia került kormányzati pozícióba, amely költséges háborúba bonyolódott, s konzerválta az ország elmaradottságát.

A PORTUGÁL ÁLLAM

Portugália a földrajzi felfedezések egyik sikeres kezdeményezője volt, amelynek eredményeként Afrikában, Indiában, a Távolszeleken (Makaó, Timor) majd Brazíliában is gyarmatok, illetve kereskedelmi-katonai telepek jöttek létre. Az afrikai arany, rabszolga, a madeirai és brazil cukor, a távol-keleti fűszerek és egyéb luxuscikkek (kínai selyem, porcelán) teremtették meg a 16. századi portugál fénykor gazdasági alapjait.

A felvirágzás korai haszonélvezője II. János (1481–1495), aki keményen leszámolt a nemesi ellenzékkel, és hatalmát fizetett hivatalnokokra, valamint a kiterjesztett jogkörű királyi igazságszolgáltatásra alapozta. A gyarmati terjeszkedés

miatt Spanyolországgal keletkező feszültségeket az 1494-es tordesillasi szerződésben próbálta feloldani. Unokafivére, **I. Mánuel (1495–1521)** támaszkodott ugyan elődje abszolutista rendszerére, de kevésbé erőszakosan uralkodott, és a beérkező kincsekből hatalmas építkezésekbe fogott. Az arab és keresztény építészet, a késő-gótika és reneszánsz jegyeit ötvöző új „mánueli stílus” legfényesebb példái a Belém-torony Lisszabonban, vagy Batalha és Tomar kolostorai.

Mánuel spanyolbarát politikát folytatott, mindkét felesége a Katolikus Királyok leszármazottja. Ennek következtében Spanyolországhoz hasonlóan 1497-ben Portugáliában is megtiltották a zsidó és muzulmán vallás nyilvános gyakorlását.

III. János (1521–1557) ugyancsak feleségének, Habsburg Katalinnak (V. Károly testvére) hatására állította fel az inkvizíciót (1536), majd meglepett a jezsuita rend is, amely gyorsan ellenőrzése alá vonta az oktatást (1558, az évorai jezsuita egyetem létrehozása), s a gyarmati térítő missziókat (Xavéri Szent Ferenc Indiában). Lisszabon a század közepére százezres nagyvárossá fejlődött, a népesség közel tíz százaléka fekete rabszolga. A kereskedelemről származó gazdagság mellett azonban egyre nagyobb problémát jelentett a vidék elnéptelenedése és elszegényedése: a mezőgazdasági termelés csökkent.

Unokája, a kiskorú **I. Sebestyén (1557–1578)** a kereszties eszme megszállottjaként Észak-Afrikán keresztül szeretne volna visszafoglalni a Szentföldet, de **1578-ban** meghalt a marokkói El-Ksar-el-Khebirnél (más néven **Alcazarnál**) vívott csatában. Vele együtt odaveszett a portugál nemesség színe-java is. Utódja idős nagybátyja, Henrik, Évora érseke lett, aki azonban két év múlva utód nélkül halt meg. Bár **III. János** egyik törvénytelen leszármazottja, **Dom Antonio** trónkövetelőként lépett fel, **II. Fülöp** hadsereget vezényelt Portugáliába, és különösebb nehézségek nélkül megkoronáztatta magát. Trónigényét arra alapozta, hogy anyai ágon maga is a portugál királyi dinasztia leszármazottja.

A hatvanéves spanyol uralom (1580–1640) kezdeti időszakában Madrid tiszteletben tartotta Portugália autonómiáját. Az államügyeket helyi hivatalnokok irányították, az igazságszolgáltatás és a pénzügyi rendszer is önálló maradt. Problémát okozott viszont, hogy a spanyol–angol konfliktusok, a németalföldi háborúk elszakították az országot természetes kereskedelmi partnereitől. A feszültségek később a politikában is megjelentek: 1598 után egyik uralkodó sem látogatott el Lisszabonba, az állam életében pedig egyre nagyobb szerepet kaptak a spanyolok. A felújuló holland háborúban (1621–1648) az elszigetelt portugál gyarmatok gyakran váltak ellenséges támadások célpontjaivá. A portugál közvélemény úgy érezte, hogy Madrid nem képes, de nem is akarja megvédeni ezeket a területeket. A lakosság körében segített fenntartani a függetlenségi eszmét az a mítosz, hogy Sebestyén király nem halt meg 1578-ban, hanem él és kész visszatérni a trónjára. Az elszakadáshoz végül az vezetett, hogy 1640-ben, a katalán lázadás idején az Olivares vezette spanyol kormányzat további anyagi-katonai áldozatokat kívánt a már így is kimertült Portugáliától. Lázadás tört ki, és 1640 decemberében a korábbi uralkodó dinasztia oldalához tartozó Braganza (Bragança) herceget **IV. János** néven királlyá koronázták.

A huszonnyolc évig tartó szabadságharcban (1640–1668) a portugálok kezdetben a franciákra támaszkodtak, amikor azonban **XIV. Lajos** 1659-ben békét kötött déli szomszédjával, Angliában találtak partnerre. A házassággal is megpecsételt szövetség (**II. Stuart Károly** Braganza-leányt vett feleségül) tartós-nak bizonyult, s 1703-ban – a spanyol örökösödési háború idején – kereskedelmi vonatkozásokkal is kiegészítették. A (Paul és John Methuen angol diplomatákról elnevezett) Methuen-egyezményekben Portugália megnyitotta piacát az angol textil előtt, és vámkedvezményt kapott borainak szigetországi exportjához. Az angol szövetség katonai-diplomáciai téren is biztosította a kis állam és gyarmatai biztonságát, gazdaságát azonban kiszolgáltatottá tette.

A kereskedelmi deficit kiegyenlítését és az ország újabb felvirágzását a korszakban felfedezett brazil arany- majd gyémántbányák biztosították, amelyek hasznából **V. János (1706–1750)** erős és központosított kormányzati rendszert épített ki. A király – mivel nem függött a hazai adóktól – háttérbe szorította a rendi gyűlést (amelyet 1822-ig nem hívtak össze), és a francia abszolutizmus politikai és reprezentációs mintái alapján gyakorolta hatalmát.

Az aranykor évtizedei során sem sokat változott az ország gazdasági-társadalmi elmaradottsága, amelyet az elit fényűzése mellett a hazai ipar gyengesége, az egyház szellemi életre kiterjedő befolyása és a paraszti tömegek elszegényedése és gyarmati kivándorlása jellemezett.

Reformokra az egyszerre felvilágosult és despotikus **Pombal márki** kormányzata idején (1750–1777) került sor: iskolák és kereskedelmi társaságok alapítása, a rabszolgatartás megtiltása az anyaországban (de a gyarmatokon nem), a jezsuiták kiűzése (1759) és a főnemesi ellenzék kegyetlen felszámolása jelzik tevékenységét. Az ország történetének legnagyobb katasztrófájaként 1755-ben a főváros lakosságának fele, mintegy ötvenezer ember halt meg a Lisszabont sújtó földrengésben. Az államminiszter által irányított helyreállítás évekig eltartott, de a város központja a korszak legmodernebb elképzelései szerint épült újjá.

Pombal bukása után a reformok lelassultak, a főnemesség és az egyház visszanyerte korábbi pozícióit, és az országot nyomasztó gazdasági-társadalmi problémák megoldása hosszú időre háttérbe szorult.

18

ANGLIA AZ ÚJKORBAN

A TUDOR-DINASZTIA MEGSZILÁRDÍTÁSA

A BOSWORTH-I CSATA GYŐZTESEKÉNT az angol trónra lépő VII. Henriknek (1485–1509) komoly kihívásokkal kellett szembenéznie: a „rózsák háborújának” lezárását követően kellett helyreállítania a királyság békéjét és egységét. Erőfeszítései sikerét elsősorban körültekintő politizálásának köszönhetette. A „nemzeti” egység jegyében, szimbolikusan egyesítve a korábban egymás vérént ontó Lancaster és York-házat, 1486-ban feleségül vette IV. Edward lányát, Yorki Erzsébetet. Ennek ellenére erőszakkal megszerzett hatalmát erővel kellett megvédenie a trónkövetelőktől: 1487-ben Lambert Simnel, 1491-ben pedig Perkin Warbeck lázadását verte le. A York-pártiak mozgolódásainak csak 1499-ben sikerült végérvényesen véget vetni.

A királyság talpraállítására VII. Henrik sikeresen és következetes szigorral alkalmazta az angol királyok hagyományos kormányzati eszközeit, megerősítette a jogrendszerét, létrehozta a „Csillagkamarát”, és megerősítette a helyi kormányzati szerveket („békebírák”). Körültekintő és takarékos kormányzásának köszönhetően a királyság pénzügyei is egyenesbe jöttek. Többek között a Németalfölddel kötött előnyös kereskedelmi szerződések és a franciáktól befolyó adók révén a királyi bevételek háromszorosukra növekedtek, és John Cabot révén Anglia a földrajzi felfedezések korai szakaszából is kivette a részét. VII. Henriknek lépéseihez nem volt különösebb szüksége a parlament segítségére: 24 évnyi uralkodása alatt mindössze hét, rövid ideig üléselő gyűlést hívott össze. Sikerei zálogát ugyanakkor a Tudor-dinasztia későbbi problémáinak forrását, dinasztikus politikája jelentette. Uralkodásának külföldi elismertetése érdekében Margit lányát IV. Jakab skót királyhoz, Máriát pedig XII. Lajos francia királyhoz adta feleségül. Henrik fia elhunyt fivére nejét, Aragóniai Katalint vette feleségül 1509-ben.

VIII. Henrik (1509–1547) apjától egy bel- és külpolitikájában szilárd, pénzügyileg stabil országot örökölt. Jóllehet uralkodása elején apja példáját követve

keményen fellépett a potenciális trónkövetelőkel szemben, az intelligens ifjú király népe számára inkább a kor reneszánsz uralkodóinak igazi megtestesítője volt: nyelveket beszélt, atletikus képességeit harci játékokon és vadászatokon kamatoztatta, és miközben pártfogolta a művészeteket, mélyen vallásos is volt. A katolikus egyház mellett elkötelezettségét Luther elleni fellépésével is bizonyította, amiért 1521-ben a pápa a „hit védelmezője” (*defensor fidei*) címet adományozta neki. A szerteágazó érdeklődéssel bíró uralkodó apjához mérten kevesebb figyelmet szentelt a belpolitikának és a kormányzás mindennapos ügyeinek, ami Thomas Wolsey (1515-től kardinális, 1518-tól pápai legátus) lordkancellár befolyásának megerősödéséhez vezetett. A kancellária adminisztratív és a Csillagkamara bíráskodási hatalmát kihasználva Wolsey nem csupán az udvar, hanem az angol egyház fölött is jelentős befolyással bírt.

VIII. Henrik kezdettől fogva aktív külpolitikát folytatott, és jelentős figyelmet fordított a hadsereg fejlesztésére. Külpolitikai törekvései az 1510–20-as években költséges és többnyire sikertelen kontinentális háborúkban testesült meg. (Egyetlen komoly sikerét ebben az időszakban a skótok ellen Flodden-nél aratott győzelem jelentette 1513-ban.) Henriket apja, illetve testvérei jóvoltából dinasztikus kötelek kapcsolták mind a spanyol, mind pedig a francia uralkodóházhoz, ambícióit pedig jól mutatta, hogy 1519-ben a német-római császári cím megszerzésével is megpróbálkozott. Anglia külpolitikáját és háborúit az 1520-as évek végétől két probléma uralta: a Tudor-örökösödés kérdése és Angliának a reformációhoz való viszonya.

Aragóniai Katalin ugyan hat gyermeket szült VIII. Henriknek, de csak az 1516-ban született Mária maradt életben. Mivel ebben az időben még elképzelhetetlen volt, hogy Anglia trónját egy nő örökölje, Henriknek örökre volt szüksége. Fiúgyermeket csak egy másik feleségtől remélhetett, ezért Katalintól pápai engedéllyel el akart válni. VII. Kelemen pápa azonban megtagadta az engedélyt. Henrik eleve csak a pápa elődjének külön engedélyével vehette el Aragóniai Katalint, így a házasság törvényteleniségére való hivatkozás hiteltelen volt. Másrészt a pápaság ekkorra már V. Károly német-római császár egyértelmű befolyása alatt állt, aki Henrikkel meglévő nézeteltérései és a reformáció térnyerése okán szintén hajthatatlan volt. VIII. Henrik és tanácsadói minden próbálkozása hiábavaló volt, a különösen befolyásosnak hitt Wolsey is kudarcot vallott, ami 1530-ban menesztéséhez és perbefogásához vezetett – kivégzését fogságban bekövetkező halála révén kerülte el.

Henrik az új kancellár, Thomas Cromwell segítségével más utat keresett akarata érvényesítésére: az eleddig inkább mellőzött parlamenthez fordult. 1529 és 1536 között jogalkotási hatalmát és (katolikus) egyházellenességét egy sor, a „reformációs parlament” segítségével szentesített törvény jelezte. Ezek a lépések a pápai hatalom és befolyás, valamint a középkori angol egyház felszámolását, illetve a reformáció kezdeteit jelentették Angliában. Thomas Cranmer canterburyi érsek 1533-ban érvénytelenítette Henrik Aragóniai Katalinnal kötött házasságát, így az uralkodó feleségül vehette Anne Boleynt.

VII. Kelemen Henriket kiátkozó végzésére az angol uralkodó újabb, Rómával szakító és az angol királyok állam fölötti befolyását alapvetően átalakító

törvénykezéssel válaszolt. Az 1534-es Rómához való fellebbezés tilalmát kimondó törvény Angliát minden külső világi és egyházi befolyástól mentes „birodalomnak”, azaz független királyságnak mondta ki. Ezt az egyházi személyek államnak való alávetéséről szóló törvénnyel és egy ún. szupremáciatörvénnyel egészítették ki, mely Anglia mindenkor uralkodóját az angol egyház (*anglicana ecclesia*), illetve alattvalóinak egyedüli szuverén fejének nyilvánította. Jóllehet hitbéli-dogmatikai kérdésekben VIII. Henrik nem fordult szembe a római katolikus tanításokkal – továbbra is büszkén használta például a „hit védelmezője” címet –, Cromwell szigorú, sőt kegyetlen eszközei, az uralkodói akarat végrehajtása során, a gyakorlatban a reformáció kezdetét jelentették. Jóllehet a Henrik egyházfőségét elutasító Thomas More (Morus Tamás) és Fisher püspök kivégeztetésével egy időben még 22 embert égettek meg a katolikus hittételek megtagadásáért, 1535-ben megjelent az első angolnyelvű Biblia-fordítás is.

Újabb, döntő lépést jelentett a kolostorok felszámolása és vagyonuk elkobozása 1535–40 között. Az intézkedések elleni észak-angliai felkelést (*pilgrimage of grace*) Cromwell nehézségek nélkül számolta fel. A megszerzett kolostori birtokok (az ország földjeinek 10%-a) hosszú távra szóló, megbízható bevételt jelentettek volna az angol korona számára, ám VIII. Henriknek gyorsan, nagy összegekre volt szüksége. A kolostori földek kiárusítása éppen az egyházzal szembeni fellépésben segítségül hívott parlament, az abban képviselt földbirtokos rétegek – az arisztokrácia és az alsóházban a gentry – gazdasági megerősödését eredményezte. 1544-ben jelent meg először a „lordok háza” (*House of Lords*) elnevezés, mintegy utalván a parlament másik, alsó házára, a „képviselőháznak” (*House of Commons*) a növekvő súlyára. Az alsóház ettől kezdve készen állt a lordok, hamarosan pedig a király hatalmának megkérdőjelezésére is. VIII. Henrik és Cromwell központi hatalmat erősítő törvénykezése mellett az 1530–40-es években – a gentry további térnyerését eredményezve – megerősítették a helyi igazgatást és igazságszolgáltatást (a sheriffek és békebírák rendszerét). Minderre komoly szükség volt: Angliát a jelentős népességnövekedésnek köszönhetően elérték az árforradalom hatásai, komoly gondot okozott a szegénység és csavargás kezelése (szegénytörvény, 1536), valamint a gyapjú iránti kereslet élénkülésének hatására elkezdődtek a további birtokoncentrációt eredményező bekerítések. VIII. Henrik megtette az első lépést a Brit-szigetek egyesítése felé is: 1536-ban Walest betagolták az angol parlamenti és közigazgatási rendszerbe.

Henrik második házassága komoly reményekkel töltötte el a királyt, ám Anne Boleyn szintén csak egy leánygyermeket – 1533-ban Erzsébetet – szült, ezért a csalódott VIII. Henrik a felségárulás hamis vádjával, Thomas Cromwell asszisztálása mellett 1536-ban kivégeztette. Harmadik felsége, Jane Seymour 1537-ben végre fiút szült neki – a későbbi VI. Edwardot – ám tizenkét nappal a szülés után gyermekágyi lázban meghalt. Bár Cromwell sikeresen vezényelte le a király válását, és az egyház állam alá rendelését, az örökösödés körüli bizonytalanságok őt is magával rántották. VIII. Henrik negyedik, Cromwell által külpolitikai szempontok alapján kitervelt, ám rendkívül rövid életű és eredménytelen házassága Kleve-i Annával 1540-ben a lordkancellár bukásával és kivégeztetésével végződött.

Henrik két további házasságot kötött: Catherine Howarddal (akit 1542-ben hűtlenség vádjával kivégeztek), majd a mélyen hívő, protestáns Catherine Parr-ral, aki végül túlélte Henriket. Egyikük sem szült gyermeket. VIII. Henrik időközben gondoskodott arról – egyfajta biztosítékul pápaellenes reformációs lépéseinek továbbélésére –, hogy egyetlen fiú örököse, Edward nevelését a protestantizmus mellett elkötelezett személyek végezzék. Cromwell kivégzése után, uralkodása utolsó hét évében Henrik nem nevezett ki főminisztert. A túlsúlyos, öregedő, betegeskedő és egyre kiszámíthatatlanabb uralkodó figyelme az Anglia ellen szövetséges Skócia és Franciaország felé fordult. Az 1542-ben meginduló kétfrontos, költséges és eredménytelen háború – Henrik 40 ezres serege csupán Boulogne-t volt képes elfoglalni 1545-ben – felemésztette a kolostorok felszámolásából származó királyi jövedelmeket. VIII. Henrik halálakor az ország külpolitikai helyzete aggasztó volt, és az örökösödés kérdésére sem sikerült megnyugtató választ adni.

DINASZTIKUS BIZONYTALANSÁG ÉS VALLÁSI FORDULAT

Anglia erős monarchiába vetett hite VI. Edwardban (1547–1553) oltott testet. Ám VIII. Henrik 9 évesen trónra kerülő egyetlen fiúörököse hiába rendelkezett kiváló intellektuális képességekkel, testi egészsége igen gyenge volt. Rövid uralkodását az egymással versengő főnemesi frakciók használták ki hatalmuk megerősítésére. Trónra lépésekor nagybátyja, Edward Seymour, Somerset hercege nyilvánította magát *Lord Protector*-nak, aki hatalmát saját családjá befolyásának erősítése mellett a skótok elleni háború felújítására (Pinkie Cleugh-i győzelem, 1547), illetve az angol egyház protestáns jellegének elmélyítésére használta fel. Thomas Cranmer 1549-ben kötelezővé tett imádságoskönyve (*Book of Common Prayer*), a latin misézés betiltása, a papság házasságának engedélyezése és egy sor más, katolikus szokás elleni intézkedés hosszú távon újabb komoly lökést adott az angol reformáció kiteljesedésének. Ám ezen intézkedések közvetlen hatásai végzetesnek bizonyultak Somerset számára: a Cornwallban és Devonban vallási sérelmek miatt, Norfolkban pedig a VIII. Henrik által engedélyezett bekerítések negatív hatásai ellen kirobbanó felkelések, illetve a Franciaország ellen kiújult háború 1551-es bukását és kivégzését eredményezte.

A királyi tanács élén, és az ifjú uralkodó kegyeiben John Dudley, Northumberland hercege követte, aki elődjénél békésebb és eredményesebb politikát követett. Véget vetett a skótokkal és franciákkal folytatott háborúnak (utóbbiaknak visszaadta Boulogne-t is), helyreállította a társadalmi békét, az 1552-es újabb **imádságoskönyvvel**, illetve egy új szupremáciatörvény elfogadtatásával „hivatalossá” tette a protestantizmust Angliában. A tuberkolózisban haldokló VI. Edwardot Dudley – tartva Aragónia Katalin bigottul katolikus lányának, Mária-ának a trónralépésétől – rávette, hogy Jane Greyt (VIII. Henrik húgának unokáját) jelölje ki végakaratóban az angol trón örökösévé. Jóllehet a királyi tanács kiállt mellette, Jane Grey mindössze kilenc napig uralkodott.

Máriának (1553–1558), Anglia első királynőjének legfontosabb célkitűzése a katolicizmus angliai helyreállítása volt. A protestantizmus irányába elindult ország azonban idegesen reagált Máriának a katolicizmus visszaállítását célzó lépéseire. A parlament ellenállása mellett a valódi fordulópontot – tulajdonképpen az utolsó lökést a reformáció elindulásához – azonban az istenfélő Máriának a rendkívül népszerűtlen spanyol Fülöp herceggel (V. Károly fiával) kötött házassága jelentette 1554-ben. A következő három évben több mint háromszáz angol protestánt égettek meg – köztük Cranmer és Latimer püspököket –, megalapozva az angol protestáns mártírok mítoszát. A katolikus egyház „zsarnoki” hatalma leghűbb kiszolgálójának tekintett Spanyolországból származó Fülöp pedig az idegen- (spanyol) ellenesség soha nem látott hullámát indította el. Az áterhességei és az örökösödés megoldatlansága okán egyre hisztérikusabb „Véres” Mária, és az országot a franciákkal újra háborúba rángató Fülöp (minek következtében 1558-ban fel kellett adni az utolsó kontinentális angol birtokot, Calais-t) társuralkodása a Tudor-dinasztia mélypontját és Anglia életének fordulópontját jelentette. Mária 1558 novemberi halálát és hűgának trónralépését az angolok nagy megkönnyebbüléssel fogadták.

AZ ARANYKOR

Anglia utolsó Tudor-uralkodója, I. Erzsébet (1558–1603) uralkodásának 45 évét az angol történelem egyik legsikeresebb periódusának tartják. A rendkívül művelt királynő határozott, illetve ha szükség volt, kemény kézzel kormányozta Angliát egy olyan korszakban, amikor az országnak számos súlyos kihívással kellett szembenéznie. Uralkodásának első fontos eredménye a vallási békeség fenntartása és egy szilárd angol egyház megteremtése volt. Az államegyház hitelvei továbbra is egyfajta kompromisszumot jelentettek a protestantizmus és a katolicizmus között, legfőbb feladatuk a Rómától független angol államegyház fenntartása volt. Az alapelveket az 1563-ban kiadott és 1571-ben megerősített ún. 39 cikkely tartalmazta, illetve az 1559-ben elfogadott, az angol államegyház egységét kimondó törvény biztosította. Alattvalóinak többsége nagyobb vita nélkül elfogadta Erzsébet pragmatikus vallási rendezését, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Angliában sikerült elkerülni egy Franciaországhoz hasonló vallásháborút.

Jóllehet szeszélyes és tekintélyelvű személyisége számos konfliktus forrása volt, uralkodásának legutolsó szakaszáig a királynő körültekintő politikájának köszönhetően minisztereit is jól választotta meg. Közülük a legfontosabb William Cecil, Lord Burghley volt, aki Sir Francis Walshingham segítségével hatékonyan irányította az állami hivatalokat, és a királyi birtokok jövedelmével jól gazdálkodó szervezetet hozott létre. A központi adminisztrációt hatékonyan egészítette ki a fizetett sheriffek és fizetés nélkül tevékenykedő békebírák helyi rendszere, mely továbbra is a társadalmi és gazdasági szabályozás, a törvény és rend fenntartásának legfontosabb eszköze maradt. Az 1590-es évekig takarékos adminisztráció tette lehetővé, hogy uralkodásának utolsó évtizedéig Erzsébet nagyrészt a parlamentet mellőzve kormányozhasson.

Erzsébet kormányzása ösztönözte a nagyszabású földrajzi felfedező utakat és a gyarmatosító vállalkozásokat. Az elsősorban Amerikába, illetve a spanyol érdekeltségek ellen irányuló próbálkozások kivitelezői olyan jelentős felfedező kalandorok voltak, mint Sir Francis Drake (a Föld második körülhajózója 1577–78-ban), Sir Walter Raleigh (Virginia 1587-es megalapítója) vagy Sir Humphrey Gilbert (aki 1583-ban telepéseket vitt Newfoundlandre). Ezek az expedíciók előkészítették az angol tengeri hatalom és a távolsági kereskedelmen alapuló kereskedelmi gyarmatbirodalom 17. században elkezdődő kialakítását, és nagyban hozzájárultak Erzsébet imázsának formálódásához is. A „szűz királynőt” Angliában a sikerek glóriája övezte – innen egyik korabeli elnevezése: *Gloriana* –, amit művészetpártoló tevékenységével (Shakespeare, William Byrd, Thomas Tallis támogatásával) és a külsőségeket kihangsúlyozó magatartásával érdemelt ki.

Erzsébet kedvező megítélése ellenére Angliának komoly külső veszélyekkel és belső nehézségekkel kellett szembenéznie. A külső fenyegetések közül a pápai szándékokat és a római katolikus ügyet képviselő Spanyolország fenyegetése mellett a hagyományosan Skóciával szövetségben álló Franciaország törekvései jelentettek komoly kihívást. Egy pápai bulla és külföldi felforgatás eredménye volt az 1569–70-es észak-angliai felkelés és egy sor Erzsébet elleni szervezkedés, melyeket csak szigorú katolikusellenes törvényekkel lehetett felszámolni.

Az összeesküvések a trónutódlás kényes és megoldatlan kérdését is érintették. A katolikus Skót (Stuart) Mária – Tudor Margit unokája, ezáltal pedig az angol trón lehetséges örököse –, aki a skót belharcok elől 1568-ban Angliába menekült, 19 évet töltött Erzsébet fogságában. 1586-ban bizonyítottan kapcsolatban állt az ún. Babington-összeesküvéssel, és ami még ennél fenyegetőbb volt, II. Fülöpnek (Véres Mária volt férjének) Anglia elleni inváziós tervével. Skót Máriát – Erzsébet korábbi idegenkedése ellenére – a parlament és tanácsadói nyomására 1587-ben bíróság elé állították, és kivégezték. Az 1588-ban Anglia megrendszabályozására, azaz Erzsébet eltávolítására és a katolicizmus visszaállítására induló hatalmas, 130 hajóból álló spanyol inváziós flottát – a Nagy Armadát – az időjárás segítségével az angol flottának 1588-ban sikerült legyőznie. A spanyol tengeri támadás, II. Fülöp angol trónra formált igénye és a katolikus fenyegetés komoly szerepet játszott abban, hogy a spanyol- és katolikusellenesség hatására Anglia 1588 után egyre inkább a protestáns ügy elkötelezettjeként jelent meg az európai külpolitikában, így például Németalföldön is.

Erzsébet hosszú uralkodása alatt Angliának komoly belső feszültségekkel is szembe kellett néznie. A népesség növekedésének hatására emelkedő árak mellett (árforradalom) a bekerítések hatásai, illetve az 1590-es évek gazdasági válsága jelentették a legfőbb gondot (1601-es szegénytörvény). Komolyan megterhelte az államkincstárat az 1588 után nem túl sok sikerrel folytatott Spanyolország elleni háború is. Erzsébet uralkodásának utolsó éveire a pénzügyileg és katonailag kimerült, a kegyencek küzdelmének mocsarába süllyedt Anglia legfontosabb problémáját az örökösödés kérdése jelentette. A nehézségek és az elhúzódó háború ellenére Erzsébet hosszú uralkodása alatt mindössze 16-szor hívta össze a parlamentet (ebből ötször 1588–1601 között), és nem tett lépéseket sem a parlament

alkotmányos helyzetének és jogainak tisztázására, sem pedig kéréseinek teljesítésére. A kérések között előkelő helyen szerepelt Erzsébet házasságának, a dinasztia jövőjének ügye, ami mind az angol kül-, mind pedig a belpolitika legfontosabb meghatározójává vált az 1590-es évekre. Erzsébet tudatos döntése volt, hogy nem házasodott meg: külföldi hitves esetén az ország óhatatlanul a Nyugat-Európát uraló dinasztikus-hatalmi küzdelmek játékszerévé vált volna, angol férj választása esetén pedig a belső frakcióharcok vártak volna az országra.

ABSZOLUTIZMUS VAGY PARLAMENTARIZMUS?

I. Jakab (1603–1625) uralkodásának első fontos eredménye a trón- és dinasztia-váltás békés végrehajtása volt. Skót Mária fia, VII. Henrik dédunokája, 36 éve uralkodott – VI. Jakab néven – Skóciában, és trónra lépéséhez gondos diplomáciai előkészítésre volt szükség. Elfogadását segítette Erzsébet utolsó főminiszterének, Sir Robert Cecilnek a megtartása, valamint a tény, hogy két fiú örököse révén végre biztosítva látszott az örökösödés folyamatossága. Bár a két országot immár közös uralkodó kapcsolta össze – így létrejött az **Egyesült Királyság** –, az Anglia és Skócia teljes kormányzati egységesítésére tett kísérlet (1607) egyelőre kudarcot vallott. Vallásilag toleránsnak tekintette magát, uralkodása mégis az államegyház megerősödését és a „szélsőségek” elleni fellépést eredményezte. Megerősítette az Erzsébet által elfogadott 39 cikkelyt és az anglikán imádságoskönyvet, valamint trónra lépésekor utasítást adott egy új angol bibliafordítás elkészítésére (*Jakab király Bibliája*, 1611).

Miközben Jakabnak Skóciában az ottani presbiteriánusokkal gyűlt meg a baja, képzett hittudósként már 1604-ben teológiai vitába keveredett az 1590-es évektől erősödőben lévő angol puritán mozgalommal. Az anglikán „magas egyházat” favorizáló nézeteit elhíresült mondásával: „püspökök nélkül király sincs” foglalta össze. Az episzkopális (püspöki) anglikán egyház ellen prédikáló puritánokat igyekezett eltávolítani az országból, az 1605-ös ún. puskapor-összeesküvést követően pedig szigorú katolikusellenes törvényeket hozott a parlament segítségével. A katolikusokkal szembeni gyűlöletet és bizalmatlanságot tovább erősítették az 1610-től az írországi Ulsterben megjelenő protestáns telepések és az írek közötti folyamatos konfliktusok.

I. Jakab számára a legtöbb gondot a pénzügyek okozták, az Erzsébettől örökölt adósság gyorsan növekedett. Bőkezűen támogatta a művészeteket, és a királyi család kiadásai is jóval nagyobbak voltak a korábbi időszakénál, férfiak iránti vonzalma okán pedig kegyenceire (pl. George Villiers-re) is sokat költött. Politikai felfogásában a királyok isteni eredetű hatalmát, az isteni jogú monarchia elvét vallotta. Bár elfogadta, hogy cselekedeteiben Anglia törvényei korlátozzák, e törvények hatályáról, elsősorban a pénzügyek okán, komoly alkotmányos vita bontakozott ki Jakab és a parlament között. 1610-ben sikertelen egyeztetéseket kezdeményezett a kiadások rendezéséről és a király adóztatási jogainak kereteiről (*Nagy Szerződés*), az 1614-ben összehívott „záp-parlament” pedig heves viták

után mindössze nyolc hét után feloszlott. A harmincéves háború kirobbanása és az európai diplomáciába bekapcsolódó Anglia pénzügyi szükségletei 1621-ben újra a parlament összehívására kényszerítették Jakabot. Ám az egyre markánsabb alkotmányos politikai nézeteket hangoztató parlament immáron a külügyekben is hallatni szeretne volna a hangját, így Jakab gyorsan feloszlatta.

I. Jakab – VII. Henrik példáját követve – 1603-tól kezdve Anglia egyensúly-teremtő, békéltető szerepét tekintette a legfontosabb külpolitikai célkitűzésnek. Ennek jegyében kötött békét Spanyolországgal 1604-ben. Erzsébet leányát Frigyes rajnai választófejedelemhez (Pfalzi Frigyes) adta felségül, Károly fiának pedig Donna Maria spanyol hercegnőt szemelte ki. Mivel a spanyolok által is támogatott német katolikus liga Frigyest elűzte országából, az 1621-ben összehívott parlament háború indítását követelte a házasság és a protestantizmus védelmében. A háború elkerülése érdekében Károly herceg George Villiers (Buckingham hercege) társaságában a spanyol házasság reményében Madridba utazott, ám megszegyenülten kellett távozniuk. Az egyensúly jegyében a következő kiszemelt a katolikus, francia Mária Henrietta hercegnő volt. Egy 1624-ben összehívott parlament újra sikertelenül próbálta kezelni a külpolitikai kérdéseket, így I. Jakab halálakor az ország a Spanyolországgal kiújuló háború küszöbén állt.

I. Károly (1625–1649) uralkodására az apjától örökölt problémák elmulyülése nyomta rá a bélyegét, melyek végül az angol polgárháború kitörését eredményezték. A király művészetpártoló szenvedélye óriásira (1 millió font közelébe) duzzasztotta a korona adósságát, aminek orvoslására megoldást kellett találni. A pénzügyekben körvonalazódó feszültségeket tovább gerjesztette Károly vallással kapcsolatos magatartása. Apjához hasonlóan ő is rendkívül vallásos volt, és az isteni jogú monarchia elveiből kiindulva az anglikán „magas egyház”, majd Laud érsek befolyására egyre inkább az *arminianizmus* (Jacobus Arminius holland teológus kálvinizmust kügázító) nézeteit követte. Alattvalóinak egyre nagyobb hányada azonban egy ennél „tisztább” (puritánabb), egyszerűbb egyházi berendezkedést, és a kálvinizmus hitelveinek szigorú betartását követelte. Miközben pénzügyi és vallási kérdésekben egyre több konfliktusba keveredett, a katolikus Mária Henrietta francia hercegnővel való házassága kapcsán újabb feszültségek keletkeztek. 1624-es ígéretét megszegve a házassági szerződésben titokban rögzítették az „ellenszegülőkkel” – az anglikán egyház istentiszteleteit nem látogatókkal – való kivételezést, a katolikusokkal szembeni korlátozások feloldását.

Az apjától örökölt problémákat tovább súlyosbították saját hibái a külpolitikában is. A Spanyolország és Franciaország ellen egyszerre folytatott háborúk 1628–29-ben politikai válsághoz vezettek. 1628-ban barátját és kegyencét, Buckingham herceget a Franciaország elleni háború sikertelensége és túlkapásai miatt a parlament vád alá helyezte, ám mielőtt elítélhették volna, egy merénylő meggyilkolta. A feloszlott, majd újra összehívott parlament 1629-ben a „**jogok kérvényében**” (*Petition of Rights*) foglalta össze az angolok ősi jogait, illetve azokkal kapcsolatos sérelmeit. Ám Károly úgy döntött, hogy a parlament tanácsait és követeléseit figyelmen kívül hagyva, de egyúttal megfosztva magát a parlament által megszavazható pénzügyi forrásoktól, próbál kormányozni. Az ellenfelek által

később csak tizenegy éves zsarnokságnak nevezett, parlament nélküli időszak kormányzati intézkedései technikai értelemben a királyi előjogok keretein belül maradtak. Az alattvalók sérelmét nem is a parlament hiánya, inkább a királyi pénzgyűjtés módja jelentette. Az 1630-as évek során Károly és miniszterei – köztük Strafford grófja – a korona jövedelmeit a gazdasági-kereskedelmi monopóliumok kiárúsításával, kényszerkölcsönökkel, rég elfelejtett feudális járadékok felelevenítésével (pl. hajópénzzel, melyet 1635-ben a kikötőkről az egész országra kiterjesztettek), sőt bizonyos nemesi címek áruba bocsátásával igyekeztek növelni. A „fiskális feudalizmus” ellentmondásai és a puritánok elleni intézkedések egyre több olyan alattvalót is elidegenítettek, aki a korona támogatójának számított. Am végül az I. Károlyval szembeni elégedetlenség nem Angliában, hanem Skóciában robbant ki. A király kísérlete, hogy a presbiteriánus országban az anglikán „magas egyház” liturgiáját és imádságoskönyvét bevezesse, 1637-ben polgárháborúba torkollott.

A skótok elleni háború finanszírozására Károlynak össze kellett hívnia az angol parlamentet, ám az ún. **rövid parlament (1640. április)** a korábbi sérelmek miatt elutasította kérését, ezért feloszlatta azt. A skótok időközben elfoglalták Newcastle-t, és megszállták Észak-Anglia egy részét, amit csak sérelmeik orvoslása után voltak hajlandóak kiüríteni. Az **1640 novemberében** kényszerűen összehívott ún. **hosszú parlament** a skótok elleni háború helyett Laud és Strafford perbefogásával, a királyi önkényt megtestesítő Csillagkamara, a hajópénz és egyéb bírságok eltörlésével kezdte tevékenységét. I. Károly kénytelen volt elfogadni, hogy a parlamentet nem lehet feloszlalni saját beleegyezése nélkül, 1641-ben pedig a „hároméves törvényt”, mely szerint három évnél több nem telhet el a parlament összehívása nélkül. Az 1641 októberében kirobbanó ír felkelés tovább feszítette a király és a parlament viszonyát a hadsereg vezetése kapcsán: a parlament az ún. nagy tiltakozásban (*Grand Remonstrance*) foglalta össze sérelmeit: vád alá helyezett két püspököt, sőt a királynő perbefogásával is megpróbálkozott. A sikertelen egyezkedések után a parlament egy „miliciatörvény” elfogadásával saját hadsereg toborzásába kezdett, Károly pedig 1642. augusztus 22-én Nottinghamben állította fel saját katonai táborát.

POLGÁRHÁBORÚ, FORRADALOM, DIKTATÚRA

Az „ellenség nélküli” polgárháborúban a választóvonalak nem világos társadalmi törésvonalak mentén, hanem a király hatalmának, illetve a parlament hatáskörének értelmezése kapcsán alakultak. Mindkét fél az angol jogrend védelméért küzdött, ám az alkotmányos nézeteltéréseket a vallási és pénzügyi ellentétek feloldhatatlanná tették. A polgárháború végső kimenetelét a mozgósítható erőforrások döntötték el. Az edgehilli csata (1642. október) azt mutatta, hogy a konfliktus kezdetén a két oldal erői kiegyenlítették voltak: Károly befolyása Észak-, Nyugat- és Délnyugat-Angliára terjedt ki, a parlament pedig Londont, valamint Kelet- és Délkelet-Angliát tartotta ellenőrzése alatt. Komoly előnyt jelentett azonban az

a tény, hogy a flotta a parlament ellenőrzése alá került, elzárván ezáltal Károlyt a külföldi segítség elől. A parlament 1643-ban szövetségre lépett a skót presbiteriánusokkal (*Solemn League and Covenant*), két tűz közé szorítva ezzel a királyt. 1644-ben a hadsereget megtisztították a tehetségtelen parlamenti vezetőktől. A felállított „új típusú hadsereg” (*New Model Army*) erős kezű parancsnokai – Sir Thomas Fairfax és Oliver Cromwell – döntő győzelmeket arattak a király hadereje felett **Marston Moornál (1644)** és **Naseby-nél (1645)**. A katonai győzelmekkel párhuzamosan megkezdődött a presbiteriánusok és independensek vallási forradalma (Laud érsek kivégeztetése és az episzkopális rendszer eltörlése, 1646).

A király titkos levelezésének elfogása felfedte, hogy Károly katolikus hatalmaktól, Írországból és a kontinensről várt segítséget – mindez számos mérsékelt és királyhű politikai csoportot állított a parlament oldalára. A katonai vereségeket követően Károly 1646 májusában a skót hadsereg oltalma alá helyezte magát, ám megegyezés hiányában – Károly nem támogatta a presbiterianizmus bevezetését Angliában – 1647-ben a skótok átadták a parlamentnek. 1647-ben megszökvén a fogságból, megpróbálta kihasználni a parlament politikai erői (*presbiteriánusok és independensek*), illetve a hadsereg radikálisai (pl. *levelerek*) közötti politikai és vallási nézeteltéréseket, ám végül csak a skótokkal sikerült kiegyeznie. Ez vezetett az ún. második polgárháború kirobbanásához, mely Cromwell skótok fölött **Prestonnál** aratott győzelmével zárult **1648-ban**. A hadsereg vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy amíg Károly él, lehetetlen valódi békét teremteni, ezért a király perbefogása és kivégzése mellett döntöttek. Az 1648 decemberében megtisztított parlament (Rump-Parlament) **1649. január 27-én** hazaárulásért halálra ítélte **Károlyt**, akit három nappal később Londonban **lefejeztek**. Február 7-én a parlament eltörölte a király hivatalát.

A király kivégzése politikai forradalommal ért fel, hiszen az 1649–1660 közötti interregnum idején Anglia köztársaságként (*Commonwealth*) működött. Cromwellnek az írek, a skótok és a király fia fölött aratott győzelmait (Drogheda, 1649; Dunbar, 1650; Worcester, 1651) követően a hadsereget vezetői és a parlament maradékának politikai erői számos kísérletet tettek a hatékony állami főhatalom és egy működőképes alkotmány létrehozására. A köztársaság tette az első lépéseket a 17. században Anglia külpolitikai-kereskedelmi pozíciójának elismeréséért (**1651. hajózási törvények**, 1652–54 első angol–holland háború). A sikertelen alkotmányozási kísérleteket és a hadseregen belüli leszámolásokat követően **1653-ban** a parlamentet feloszlatták, és egy új alkotmány (*Instrument of Government*) értelmében **Oliver Cromwell Lord Protector**ként puritán szigorúsággal kormányozta az országot (a neki felajánlott koronát azonban visszautasította). Ezek egy pontján Cromwell a központi hatalom intézményeinek megszüntetése, a főgenerálisok helyi hatalmának bevezetése mellett döntött, de 1658-as halálát követően Richard fiának így sem sikerült a hatalom továbböröklése. A katonai diktatúrából kiábrándult és az anglikán egyház biztonságát visszavágyó angolok melegegedésére 1659-ben a Monk tábornok vezette hadsereg visszahívta a trónra I. Károly fiát.

A STUART-RESTAURÁCIÓ

II. Károly (1660–1685) trónralépését csak mérsékelt megtorlás követte (kilenc „királygyilkost” végeztek ki, és Cromwell holttestét eltávolították a Westminsterből), a király a bredai nyilatkozatban általános amnesztiát hirdetett, újra összehívta a parlament alsóházának képviselőit, tudomásul vette az interregnum alatt bekövetkezett birtokváltozásokat (kivéve a királyi birtokokat), és vallási toleranciát hirdetett. Ugyanakkor Lord Clarendon lordkancellár törvényei 1661–66 között helyreállították az epizkopális (püspöki) rendszert, újra a király ellenőrzése alá helyezték a hadsereget, és – sikertelenül – megpróbálkoztak a királyi pénzügyek rendezésével is. II. Károly uralkodásának első éveire rányomta a bélyegét az 1665-ös nagy pestisjárvány, a londoni „nagy tűzvész” (1666), illetve a második angol–holland háború (1665–1667) költséges és eredménytelen kereskedelmi-gyarmati küzdelme. 1667-ben a király menesztette Clarendont, akinek nem sikerült egy, a királyi törekvéseket támogató frakciót létrehoznia a parlamentben. A Clarendont követő időszak gyenge kormányzását Károly személyes befolyásának növelésével igyekezett ellensúlyozni.

Az 1660 után is tisztázatlan alkotmányos, pénzügyi és vallási kérdések kiéleződését az angol külpolitika alakulása is komolyan befolyásolta. II. Károly a hollandok és franciák között egyensúlyt teremteni igyekvő és sikertelen politizálása 1670-ben jutott fordulóponthoz. A doveri titkos szerződésben – a királyi pénzhányt enyhíteni hivatott francia pénzügyi segítség (szubvenció) fejében – Károly katolikusnak nyilvánította magát, Angliát pedig Franciaország mellett kötelezte el az Egyesült Tartományok (Hollandia) ellen folytatott háborúban. Jóllehet II. Károly uralkodása kezdetétől a nonkonformistákra (az anglikán egyház hitelveit el nem fogadó protestánsokra) és katolikusokra kiterjedő vallási tolerancia híve volt, az 1662-es vallási egyöntetűséget kimondó és az anglikán imakönyvet visszaállító törvénytől (*Act of Uniformity*) az államegyház és a parlament érdekei érvényesültek. Az európai események kapcsán is nőtt a katolikusellenesség: az 1673-as „megfelelési törvényben” (*Test Act*) kizárta a katolikusokat a parlament mindkét házából, a Titus Oates-féle „pápista összeesküvés” (1678) pedig katolikusellenes hisztériához vezetett. A Danby és Shaftesbury grófjai által vezetett parlamenti ellenzék (a „vidék pártja”, a *whigek*) határozattervezetet nyújtott be a parlamentben II. Károly öccsének, a katolikus Jakabnak a kizárására. Mivel II. Károlynak nem született fiú utódja, Jakab – aki második feleségének a szintén katolikus Modenai Máriát választotta – egy katolikus uralkodó trónra kerülésének veszélyét vetítette előre. Az ún. kizárási válság (1678–81) felmelegítette a király és a parlament közötti, 1640-es évekbe visszanyúló alkotmányos vitákat. Ezek egyik fontos eredménye volt az 1679-es *Habeas Corpus* törvény. II. Károly egy saját parlamenti párt („a király barátai”, *toryk*) kialakításával, illetve a parlament háromszori feloszlásával igyekezett úrrá lenni a helyzeten. 1685-ben bekövetkező halálakor Károly a halálos ágyán áttért a katolikus hitre.

II. Jakab (1685–1688) mindezek ellenére erőt felmutatva léphetett a trónra. II. Károly törvénytelen fiának, Monmouth hercegének felkelését 1685-ben

a rendelkezésére álló 20 000-es hadsereggel gyorsan és kegyetlenül leverte. Jakab megpróbálta tovább erősíteni az állandó hadsereg szerepét, és – politikai bázisát szélesítendő és fivére példáját követve – igyekezett megadni a vallási politikai szabadságjogokat a katolikusoknak és nonkonformistáknak. A tiltakozó parlamentet még 1685-ben feloszlatta, és uralkodása végéig nem is hívta össze. II. Jakab összes intézkedése az Angliában eluralkodó katolikus- és franciaellenes hisztéria és alkotmányos félelmek falába ütközött. 1685-ben XIV. Lajos visszavonta a nantes-i ediktumot, hugenotta menekültek ezrei érkeztek a szigetországba, magukkal hozva a katolikus uralkodó „zsarnokságának” hírért. Az állandó hadsereg katolikus tisztek parancsnoksága alá helyezése, a bírói kinevezések hagyományos módjának megváltoztatása, a városok jogállásába való beavatkozás, illetve 1687-es türelmi rendelete egyre több területen állította szembe II. Jakabot alattvalóival. Amikor felesége 1688 júniusában fiúgyereknek adott életet, felrémlt egy katolikus dinasztia hosszú távú berendezkedésének veszélye. Az anglikán államegyházhoz ragaszkodó, a katolicizmusban a politikai zsarnokság megtestesülését és a francia befolyás külpolitikai, gazdasági kihívását látó, valamint alkotmányos jogait féltő parlamenti erők külső segítségért folyamodtak: Angliába hívták a Franciaország elleni koalíciójába Angliát régóta bevonni szándékozó holland helytartót, Orániai Vilmost.

A „DICSŐSÉGES FORRADALOM” ÉS A PROTESTÁNS ÖRÖKÖSÖDÉS

A holland inváziós seregek élén 1688. november 5-én partraszálló Orániai Vilmost – II. Jakab első, protestáns házasságából született lányának, Máriának a férjét – a király ellenfelei jogaik védelmezőjeként üdvözölték. A Jakab által oly gondosan megerősített hadsereg és flotta a király bizonytalankodását, majd Franciaországba való menekülését látva hamar átállt. 1689 tavaszán a parlament deklarálta, hogy az országot elhagyván II. Jakab valójában lemondott az uralkodásról. A trónt Orániai (III.) Vilmosnak (1689–1702) és Máriának (1689–1694) mint társuralkodóknak ajánlotta fel, akik elfogadták a Jogok Nyilatkozatát (*Declaration of Rights*). Az alkotmányos rendezés végre a törvények erejével (*Bill of Rights*) tisztázta a mindenkor uralkodó hatalmának kereteit, garantálta az alattvalók alkotmányos szabadságait és a protestáns vallás és örökösödés védelmét. Véget ért a 17. század alkotmányos és vallási bizonytalansága, megteremtődtek az alkotmányos monarchia intézményrendszere kialakulásának feltételei. Az 1688–89-es „dicsőséges forradalom” (*Glorious Revolution*) eseményei által megalapozott rendezés volt a 18. századi angol politikai rendszer sikerének, és Anglia kereskedelmi és katonai nagyhatalommá válásának záloga.

Orániai Vilmos és Mária uralkodása alatt az angol bel- és külpolitika alapvető átalakuláson ment keresztül. A pl. John Locke által is képviselt (*Két értekezés a polgári kormányzatról*, 1690), alkotmányos monarchiát létrehozni kívánó politikai nézetek hatására megerősödött a parlament alsóházának befolyása, az Anglia politikai jövőjéről folyó viták során megszilárdultak a whig és tory parlamenti „pártok” körvonalai. A parlament megerősödését segítette az is, hogy az állandó külpolitikai-katonai szerepvállalásnak köszönhetően szükségessé vált az adók

rendszeres kivetése, és az ezek megszavazásához szükséges parlament évenkénti összehívása. Az ún. pénzügyi forradalom jóvoltából (pl. az Angol bank megalakulása, 1694) minőségi változások történtek az állami pénzügyek kezelésében. Az Orániai Vilmos halála előtt, 1701-ben elfogadott „örökösödési (rendezési) törvény” (*Act of Settlement*) újra megerősítette a jogok nyilatkozatának királyi hatalomra és kormányzásra vonatkozó intézkedéseit. Megnyugtatóan szabályozta a protestáns örökösödés kérdését is (a protestáns Hannoveri Zsófiának, I. Jakab király unokájának leszármazottait jelölve ki Anna fiúörökös nélküli halála esetére). Orániai Vilmos 1688–89-es eredményeit odahaza a trónját francia segítséggel, fegyverrel visszaszerezni akaró Jakab 1690-es legyőzésével (boyne-i csata), majd számos jakobita (Stuart-párti) felkelés leverésével szilárdította meg. A trónváltás körülményei és Vilmos európai diplomáciája révén pedig Anglia 1689-től – a „nagy szövetség” tagjaként bekapcsolódva a kilencéves háborúba (augzburgi liga háborúja) – az európai nagypolitika egyik meghatározó szereplőjévé vált.

Anna királynő (1702–1714), II. Jakab fiatalabb lányának uralkodására Angliának a spanyol örökösödési háborúban játszott meghatározó szerepe nyomta rá a bélyegét. Az Orániai Vilmos külpolitikai örökségét folytató küzdelemben John Churchill, Marlborough hercegének sorozatos katonai győzelmei a szárazföldön és a flotta sikerei alapozták meg Anglia európai súlyának megerősödését, eredményezték az angol szempontból sikeres 1713-as utrechti béke megkötését (Gibraltár megszerzése 1704-ben, a Stuartok száműzése Franciaországból). Anna uralkodásának fontos eredménye, hogy 1707-ben, hosszas tárgyalások után egyesült az angol és a skót parlament, illetve kormányzati rendszer (*Act of Union*), létrejött **Nagy-Britannia**. A parlamentben, különösen a háború utolsó éveiben, felerősödött az uralkodó hatalmának korlátozását akaró, nonkonformistákkal is kiegyező whigek és az erős monarchiát, valamint az anglikanizmust támogató toryk küzdelme. A békekötés kapcsán a whig többség ellenére 1711-ben kinevezett tory-kormány, majd annak bukása az új, Hannoveri-dinasztia trónra kerülésekor hosszú távon befolyásolta az angol belpolitikát.

A HANNOVERI-DINASZTIA ÉS A „BIRODALOM KORA”

I. György (1714–1727), Hannoveri Zsófia fiának trónra lépése a zavaros körülmények ellenére (több mint 50 katolikus vallású állt előrébb az örökösödésben) a whigek segítségével sikerült. A Hannoveri-ház és György örökösödési jogait megkérdőjelező torykat a whigek a jakobitákkal azonosították – akik 1715-ben nagyobb felkelést indítottak – és 1760-ig sikeresen zárták ki az ország politikai irányításából (a „whig oligarchia” korszaka). György uralkodása alatt tovább gyengült a királyi hatalom és nőtt a whigek által uralt parlament, illetve a whig miniszterek (a formálódó kabinet) befolyása. A király amellet, hogy nem ismerte a királyság szokásait és jogrendszerét, nem beszélt folyékonyan angolul, folyamatos vitában állt örökösével, a walesi herceggel, és uralkodásának nagy részét Hannoverben töltötte. 1717-től György nem vett részt az országot kormányzó kabinet ülésén, ezért a

pénzügyek mellet a külügyek irányítása is egyre inkább a miniszterek kezébe került. Az alkotmányos monarchia keretei a formális törvénykezés helyett a politikai és gazdasági élet irányításának mindennapi gyakorlatában kezdtek el kikristályosodni. Az 1720-as pénzügyi válságot követően („dél-tengeri buborék”) **Robert Walpole** lett Nagy-Britannia „első minisztere” (*Prime Minister*), az ország legtovább (1721–1742) hatalmon lévő adminisztrációjának vezetője.

II. György (1727–1760) uralkodása alatt folytatódott a whig kabinetek befolyásának növekedése, a királyi hatalom csökkenése. A külpolitikában folytatódott Orániai Vilmos öröksége: a francia-, és Stuart-ellenes, kereskedelmi érdekeket szem előtt tartó politizálás. **II. György** 1745-ben sikeresen verte le Stuart Károly Edward, az „ifjú trónkövetelő” Skóciából kiinduló invázióját, az utolsó jakobita felkelést, és élete végéig távol tartotta a vezető politikai posztoktól a torykat. Külpolitikájában először sikeresen használta a hagyományos angol–holland és angol–Habsburg szövetségeket, majd pedig a felemelkedőben lévő Poroszországot az európai erőegyensúly Franciaországgal szembeni fenntartására és az angol kereskedelmi-gyarmati célkitűzések megvalósítására. Az osztrák örökösödési háborúban (1740–48) Newcastle hercegének irányításával, a hétéves háborúban (1756–63) pedig az idősebb William Pitt vezetésével a brit kormányzatok újabb komoly gyarmati és kereskedelmi eredményeket ért el (Észak-Amerikában Kanada megszerzésével és a franciák kiszorításával Indiából). Az angol flotta által biztosított tengeri kereskedelem, a kialakuló „kereskedelmi birodalom” a 18. század közepére a brit nagyhatalmiság legfőbb biztosítékát jelentette. Mindezek mellett **II. György** uralkodása alatt a mezőgazdaság átalakulásával („mezőgazdasági forradalom”), a hajóépítés és a szénbányászat fellendülésével az ipari forradalom alapjai is megteremtődtek Angliában.

Mivel fia 1751-ben meghalt, **II. Györgyöt** unokája, **III. György (1760–1820)** követte a trónon. **III. György** volt az első hannoveri uralkodó, aki Angliában született és soha nem látogatta meg a Hannoveri választófejedelemléteget. Uralkodása sok szempontból szakítást jelentett a korábbi évtizedekben kialakult gyakorlattal. **III. György** érdeklődése a politika napi ügyei és irányítása iránt, illetve azon felfogása, mely szerint az alkotmány engedte mértékig maximálisan kihasználni befolyását, számos – főleg whig – ellenfelét arra ösztönözte, hogy abszolutisztikus törekvésekkel vádolják. A hagyományos whig–tory politikai felállást figyelmen kívül hagyó uralkodónak ezért komoly gondot jelentett a parlament alsóházának bizalmát élvező kormányzatok kinevezése. A kormányzati problémák Lord North (1770–1782), majd végül az **ifjabb William Pitt (1783–1801)** kinevezésével oldódtak meg. **III. György** nevét és uralkodását összekötötték az észak-amerikai kolóniák elvesztésével. Bár valóban a végsőkig ragaszkodott a gyarmatok megtartásához, az amerikai telepesekkel való feszültségeket nem személyes döntései, hanem az angol államkincstár átmeneti nehézségei okozták: a század középső harmadának háborúi és gyarmati-kereskedelmi terjeszkedése jelentősen megnövelte a megszerzett területek védelmére fordított költségeket. A költségvetésre nehezedő terheket – melyeket a parlament támogatása mellett a gyarmatok megadóztatásával (1765-ös bélyegtörvény, a Townshend-féle illetékek, 1767) igyekeztek

ellensúlyozni = ellenző gyarmatok lázadása, majd elszakadása komoly presztízsvesztést jelentett Nagy-Britannia és a monarchia számára. A belpolitikai helyzetet tovább nehezítette az 1770–80-as években a parlamenten kívüli politikai erők mozgolódása (pl. John Wilkes tevékenysége). 1788–89-ben és 1801-ben az őrütség tüneteit produkáló betegsége (porfiria) egyre komolyabb problémákat okozott politikai szerepének betöltésében. 1810-től III. György végképp alkalmatlanná vált az uralkodásra. A forradalmi Franciaország ellen 1792-ben meginduló háború – amely a 18. század angol–francia ellenségeskedésének folytatásaként volt felfogható – azonban hamarosan a lojalizmus (királypártiság) korábban nem látott megerősödését, a király népszerűségének visszatérését eredményezte. III. György uralkodásának félidejében, az 1770–80-as évek fordulóján – a bekerítések utolsó, parlament által törvényesített periódusát követően, egy nagyarányú népességrobbanással párhuzamosan – megindult az ipari forradalom kibontakozása, újabb fejezetet nyitva Nagy-Britannia életében.

19

NÉMETALFÖLD A HABSBERG-HATALOM KORÁBAN

NÉMETALFÖLD ÉS A HABSBERG BIRODALOM

A HÁROM EURÓPAI HATALOM – Németország, Franciaország, Anglia – közé ékeződött, névleg a Német-római Császársághoz tartozó Németalföld a középkorban jelentős önállóságra tett szert. A politikai szabadság és a gazdasági fejlődés kölcsönösen ösztönözték egymást. A három jelentős szomszéd erőegyensúlya megakadályozta bármelyikük tartós térnyerését a térségben, a zömében közöttük lebonyolódó közvetítő kereskedelem ugyanakkor elősegítette a városok gyarapodását. A németalföldi posztóipar termékeit egész Európában keresték, mezőgazdasága más országokban is példaképpé vált. Pedig valójában a Németalföldnek nevezett terület sem politikailag, sem gazdaságilag, sem társadalmilag, sem etnikailag nem volt egységes. Nem volt közös kormányzata. 17 tartományból tevődött össze, amelyek élén saját hercegük, grófjuk vagy püspökük állt. A feudális kinézetű kormányzás mögött azonban átalakuló társadalom állt, amelyben a gazdagodó polgárság az elszegényedő vidéki nemességgel konfrontálódott. A 14. század heves parasztfelkelései nyomán a birtokosok ugyanis szívesen mondtak le a saját gazdálkodásról, amit bérlőként vagy kistulajdonosként a parasztok vállaltak. De a több mint 200 város megerősödő polgársága, elsősorban a gazdag flamand városok (Brugge, Gent – franciául Bruges, Gand) rivalizálása azután inkább akadályozta az egységesülést, mint segítette volna. Eltérően alakult az egyes tartományok gazdasági fejlettsége. A legfejlettebb Flandriához, Brabanthoz vagy Hollandhoz hasonlítva a periférián fekvők – mint Luxemburg, Geldern vagy Groningen – elmaradottnak számítottak. Két különböző néphez tartozott a térség lakossága, amelyet a germán–újlatin nyelvhatár osztott meg. Az északabbi tartományokban a flamand (azaz holland) nyelvet beszélték, míg a déli tartományok vallonnak nevezett lakossága franciául beszélt.

1302-ben IV. (Szép) Fülöp francia király támadása francia expanziós terveket jelzett, amit azonban a németalföldi polgárok elhárítottak (1302, kortrijki csata)

– franciául Courtrai). A polgárság köreiben az angol orientáció volt erősebb, mivel a posztóipar nyersanyagának jelentős része a szigetországból származott. Anglia saját posztóiparának megalapozása, a nyersposztó exportjának csökkenése azonban az angol kapcsolatokat is meggyengítette. A tartomány 1382-től a Valois-család mellékágát képező burgundi hercegek uralma alá került. A lakosság-nak ez az uralom nem volt kedvezőtlen, a hercegek a tartományok autonómiáját nem sértették, jövedelmeik jelentős részét a gazdaság és a kultúra felvirágoztatására fordították. A 15. század harmadik negyedében azonban Merész Károly herceg (1467–1477) Németország és Franciaország között akart önálló köztes államot kialakítani, s ezért konfliktusba került szomszédaival. Fő ellenfele XI. Lajos francia király (1461–1483) volt, akinek azonban sikerült Károlyt összeveszíteni a svájci kantonokkal. A herceg 1477-ben az általa kezdett háborúban elesett, gazdag örökségéből Németalföldet – a leányával kötött házasság révén – **Habsburg Miksa** főherceg, III. Frigyes császár (1440–1493) fia, később (1493–1519 között) maga is **császár** – szerezte meg. (A burgundi örökség másik része a franciák birtokába jutott.)

Németalföld a következőkben a Habsburg Birodalom fontos részévé vált. **V. Károly** császár (1519–1556) a világbirodalom fejévé emelkedve – 1516-tól Spanyolország királya és a spanyol gyarmatok ura lett – sem feledkezett meg szülőföldjéről. (A császár Gentben született.) Erre ösztönözte Németalföld erős gazdasága is. A gazdag városokból sok év átlagában hétszer annyi jövedelem folyt be, mint az Amerikából érkező ezüstflottákból. A 17 tartomány ekkor kapott először egységes közigazgatási szervezetet. Az uralkodó 1530-ban hűgát, Máriát, II. Lajos magyar király özvegyét (Magyarországi Mária) nevezte ki helytartóvá (tk. kormányzóvá), aki 24 évig látta el ezt a feladatot. A 25 éves asszony kiemelkedő politikai és pénzügyi adottságait, valamint Magyarországon szerzett katonai tapasztalatait felhasználva fogott a kormányzáshoz. A bátyja és I. Ferenc francia király között kirobbant háborúban visszavonulásra készítette a franciákat, majd erődítmények építtetésével biztosította a térség későbbi védelmét. Kívívta, hogy a tartományok hajói szabadon közlekedhessenek a tengerszorosokon keresztül. Kiemelkedő szerepet játszott abban, hogy a császár 1548-ban az augsburgi szerződésben a 17 tartományt kivette a német birodalmi keretből, s a spanyol kormányzat alá rendelte. Ugyanekkor rendezte a németalföldi kormányzás pénzügyi hátterét is. (Mária jövedelmei közé addig beszámították a Magyarországról élvezett jövedelmeit is, amelyek természetesen nem folytak be a kívánt mértékben.) Rendeletei a régi céhprivilegiumok ellenében a manufaktúrák fejlődésének kedveztek, a nemesség a központi hivatalokban és a hadseregben találta meg a számítását. Ugyanakkor Mária sem tudott úrrá lenni a növekvő városi szegénység által keltett társadalmi feszültségeken, valamint a terjedő reformáción. Az 1539–40-es genti felkelés leveréséhez a császár segítségét kellett kérnie.

Megváltozott a kedvező helyzet, amikor V. Károly lemondása után fia, **II. Fülöp** került Spanyolország trónjára (1556–1598). Ekkor Mária is lemondott a helytartóságról. Fülöp uralma alatt a törzsökös németalföldi arisztokrácia

kiszorult a hatalom gyakorlásából. Az új király által kinevezett helytartó, **Pármai Margit** (V. Károly törvénytelen leánya, II. Fülöp féltestvére, helytartósága 1559–1567) alatt a németalföldi előkelőségekből álló, eddig irányítószerepet játszó tanács véleményét egyre ritkábban kérték ki. (Pedig e tanács tagjai többnyire a királyi hatalomhoz hű arisztokratákból kerültek ki. Közéjük tartozott a német fejedelmi házból származó, de Németalföldön ugyancsak birtokos főúr, a később jelentős szerepet játszó Orániai Vilmos is.) A jövedelmezőbb állásokba spanyolok kerültek, a spanyol uralom megnyirbálta a nemesség privilégiumait is. A polgárokat és a kereskedőket leginkább a spanyol gyapjú behozatali vámjának emelése, valamint a németalföldi kereskedők eltiltása a spanyol gyarmatokkal való kereskedéstől sújtotta. Az új kormányzat a protestánsok kemény üldözésével kívánta a katolikus hit egyeduralmát visszaállítani.

A szabadságharc kirobbanásában meghatározó szerepet játszott a protestantizmus. Németalföld a középkorban is sok különböző eretnekmozgalom színteréül szolgált, ezek azonban – a szokásostól eltérően – nem harcos, hanem meglehetősen békés természetűek voltak. Általában nem kívánt erőszakosan fellépni velük szemben a hatalom sem. A protestantizmus viszont éppen II. Fülöp uralmának idejére terjedt el jelentősebb mértékben. A vidéki és nemzeti szinódusokba szerveződő kálvinisták 1563-ban fogadták el *Confessiójukat*. Vallási központjuk a kereskedelemben is vezető szerepet játszó Antwerpen (Anvers) lett. A bigott, szűk látókörű spanyol politika pedig mindennél fontosabbnak tartotta országai megtisztítását az ilyen „eretnekségtől”. Igaz, harcuk közben a németalföldi kálvinistákat sem a türelem jellemezte.

A SZABADSÁGHARC

A szabadságharc ártatlanok mutatózó kérvényezéssel kezdődött. 1566. április 5-én a nemesek küldöttsége a Pármai Margitnak átnyújtott feliratban kérte a legkivívóbb sérelmek orvoslását, így az általános rendi gyűlés (*Staten-Generaal*) összehívását, eredmény nélkül. A hagyomány szerint ekkor nevezte a viszonylag egyszerű ruhában a helytartó elé járuló küldöttséget a spanyol etikettnek megfelelő fényes öltözékben pompázó udvaroncok egyike koldusoknak (*gueux* – kiejtése gő), amit azok büszkén vállaltak későbbi mozgalmukban. Ugyanezen év (1566) nyarán – a baltikumi gabonaszállítmányok elmaradása és az élelmiszerárak gyors emelkedése miatt – Dél-Flandria iparosai, bérmunkásai és parasztjai lázadtak fel. Megrohmozták a bajok kútfejének tartott katolikus egyház templomait, de a képekkel, szobrokkal egy időben elpusztították az adósságleveleket, valamint a telekkönyveket is. Az ún. képromboló mozgalom a 17 tartományból 12-t érintett.

A kérvényező nemesek és a lázongó szegények mozgalma ekkor még nem tált egymásra. Sőt, a képrombolástól megrettent előkelők egy része, mint Egmont gróf, Flandria és Artois tartományok helytartója, maga is részt vett a megtorlásban. Mások alkura készültek. II. Fülöp azonban az erőszak mellett döntött. A túlságosan is engedékenynek tekintett Pármai Margit helyére **Alba herceget** nevezte

ki helytartóvá. Az új helytartó 1567 nyarán tekintélyes hadsereg élén vonult be Brüsszelbe, majd hamarosan megkezdte a bosszúhadjáratot. A nemesi-rendi elégedetlenség vezetői közül Egmont grófot és Hoorn admirálist elfogatta, majd Brüsszel főterén, látványos körülmények között kivégeztette (1568). Alba ítéletei nem tettek különbséget a fiatal mozgalom két, egymástól elszigetelt szárnya között, sőt – mint Egmont esetében látható – a megegyezés híveit is érintették. A kegyetlen halálos ítéletek száma szinte megállapíthatatlan, egyes vélemények szerint mintegy 8000 felkelőt sújtottak. Különös erővel csaptak le a spanyolok a protestánsokra, akik eddig jószerevel kívül maradtak bármiféle erőszakos megmozduláson. A nemesi mozgalom legtekintélyesebb vezetőjének, **Orániai Vilmosnak** sikerült német földre menekülnie.

Alba kormányzósága a hagyományos közigazgatás teljes mellőzésével épült ki. Tovább emelkedett a spanyol tisztviselők és katonatisztek száma. A protestánsoknak az ugyancsak spanyol kézbe került inkvizíció vizsgálatától kellett félniük. Az egész lakosságot sújtotta a spanyol mintára bevezetett kemény adózás. Az *alkabalán*nak nevezett új adó minden ingó és ingatlan vagyron után 1%-ot, az ingatlanok eladása után 5%-ot, az ingóságok eladása után 10%-ot tett ki. Az alkabala ellen széles társadalmi tiltakozás robbant ki. Napirenden voltak a spanyol katonák és hivatalnokok elleni támadások, a tengerparti tartományok halászhajósai a spanyol flottának okoztak károkat. A nemesi emigráció vezetőjévé előlépett Orániai Vilmos 1568-tól kezdve többször is betört az országba, a jól felfegyverzett spanyolok ellen azonban nem érhetett el érdemleges sikert. (A történetírás mégis e betörésektől számítja az ún. nyolcvanéves – a németalföldiek majd hollandok és a spanyol Habsburgok között folyó – háború kezdetét.) Nem teljesülhetett a protestánsok azon váráhozása sem, hogy a francia udvarban mind nagyobb befolyással bíró hugenotta vezetőtől, Coligny admirálistól kapjanak segítséget. Reményeiket a párizsi Szent Bertalan-éji vérengzés (1572. augusztus 23–24.) hiúsította meg, amelynek – hugenotta társainak ezrei mellett – maga az admirális is áldozatul esett. Egyelőre ugyancsak eredménytelen maradt az a kísérlet, hogy a tengerre szállt „koldusok” Angliát nyerjék meg szövetségessel. I. Erzsébet királynő 1572-ben még az angol partoktól is eltanácsolta a németalföldi hajósokat, akik erre odahaza igyekeztek támaszpontokat szerezni. (A németalföldiek angol segítséget majd csak a század végén kaptak.)

A kiérett felkelésben először Brielle kikötője esett el (1572), majd sorra más kikötők és városok. Észak két legfejlettebb tartománya, Holland és Zeeland, Orániai Vilmost választva helytartóvá, nyílt felkelésben tört ki. A felkelő tartományok Dordrechtben önálló rendi gyűlést tartottak. Alba herceg katonai erőszakkal próbált a felkelésen úrrá lenni, de jól felfegyverzett katonái tehetetlennek bizonyultak a helyiek harcmódora ellen, amely a természet erőit is segítségül hívta. Alkmaar város spanyol ostrománál a védők a tenger gátjait átszakítva futamították meg az ostromlókat. A spanyol udvar végül 1573-ban menesztette Albát, a mozgalmat lecsillapítani azonban már nem tudta. A szabadságharcban találkozott a politikai veszteséget szenvedett arisztokrácia, a gazdasági és társadalmi sérelmeit felpanaszoló nemesség és polgárság, valamint a megnövelt adók miatt

elégedetlenkedő alsóbb rétegek érdeke. Elsődleges céljuk az idegen abszolutizmus béklyóinak lerázása lett. A spanyolelles harc hátterében azonban lényeges társadalmi-politikai átalakulást is találunk. A felkelők a városokban szétkergették a régi magisztrátusokat és a céhőrségeket, s helyükre új – a lakosság nagyobb részét képviselő – vezető testületeket s harcos milíciákat szerveztek. Nemesek és polgárok közösen ülészttek az uralkodói rendelet nélkül összehívott Staten-Generaalban (rendi gyűlés), amely középkorias hangzású neve ellenére egy új típusú államszervezet irányítója lett. Az ország igazi irányítása azonban végül nem is ennek a szervezetnek, hanem sokkal inkább az önállóságukat megőrző tartományok gyűléseinek a kezében volt. Szorosabb együttműködésre az egyes tartományok között ezután is alig került sor. Egyre súlyosabb ellentétekhez vezetett a felkelők eltérő vallási felfogása. A kálvinisták 1574-es dordrechtli zsinatán az északi küldöttek egybekapcsolták politikai és vallási küzdelmüket, s államvallássá tették a kálvinizmust. A zsinat – eltávolítva a többi felekezetet a nyilvános vallásgyakorlattól – a vallási türelmet a magánszférába sorolt lelkiismereti szabadságra korlátozta.

A spanyolok erőszakossága Alba távozásával sem szűnt meg. 1576-ban spanyol zsoldosok kifosztották az akkori világ kereskedelmi és üzleti központjának számító Antwerpen városát. A délen többségben lévő katolikusok ugyan nem szimpatizáltak a dordrechtli zsinat határozatával, mégis a megbékélés lehetőségét keresték az északiakkal. 1576-ban, a gandi pacifikációban a spanyol katonaság kiűzésére szövetkeztek velük, a vallásügy, valamint az új államberendezkedés kérdéseit elnapolták. II. Fülöp 1577-ben másik féltestvérét, Don Juan herceget, a lepantói tengeri csata győztesét nevezte ki Németalföld helytartójává. Az új helytartó a megbékéltetés szándékával érkezett, elfogadta a gandi pacifikációt, elismerte a tartományi és rendi kiváltságokat, jóváhagyta Orániai Vilmos helytartóságát a két északi tartományban, a spanyol katonaság számának csökkentését ígérte. A közeledést a rendek örömmel fogadták. A kölcsönös gyanakvás azonban végül nem vezetett megbékéléshez. A harc folytatódott Don Juan 1578-ban bekövetkezett haláláig.

Az új királyi helytartó, Pármai Sándor (Pármai Margit fia, apja után Farnese, 1578–1592), jó diplomáciai érzékkel használta ki a katolikusok félelmét a kálvinistákkal, valamint a gazdag polgárság gyanakvását a tömegekkel szemben. Dél tartományai 1579-ben az arras-i unióban kifejezetten a katolicizmus védelmére fogtak össze. Észak a harcos utrecht-i unióval (ugyancsak 1579) válaszolt, amelyben továbbra is Holland és Zeeland kálvinista erői voltak a hangadók. Az **utrecht-i unió 1581-ben** megfosztotta II. Fülöpöt németalföldi hatalmától (trónfosztás formájában), és kimondta elszakadását a spanyoloktól. Az északiak kilátásait ugyanakkor rontotta, hogy 1584-ben egy fanatikus katolikus meggyilkolta Orániai Vilmost. Hiába lépett örökébe fia, Orániai Móric (akit Holland és Zeeland sürgősen helytartóvá választott), Pármai Sándor katonai sikerei nyomán egész Németalföld szabadsága veszélybe került. 1585-ben elesett Antwerpen, a fontos kereskedelmi központ. A válságos helyzetben először szólt közbe kedvezően a tartományok sorsába a nemzetközi politika. 1588-ban a spanyol Armada döntő vereséget szenvedett az angoloktól, ami németalföldi utánpótlásukat is megnehezítette,

hiszen ezt jórészt tengeren biztosították. IV. Henrik 1589-es trónra lépése után pedig az intervenció spanyol seregek Franciaországból is kiszorultak, ahol addig a hugenották elleni harcban segítették a katolikusokat. A spanyol erőfeszítések lassan erejüket veszítették. 1591-től a németalföldi ellentámadások a spanyolokat keletre és délre szorították vissza. 1598-ban II. Fülöp is meghalt, utódának (III. Fülöp, 1598–1621) elsősorban a királyság otthoni anyagi gondjaival kellett megküzdenie. Németalföld északi – holland – burzsoáziája is egyre jobban belefáradt a folytonos harcokba, s dél elvesztésébe beletörődve is késznek mutatkozott a békére. 1604-ben a holland flotta már Gibraltárnál győzte le a spanyolokat, hogy 1609-ben végre létrejöjjön a 12 évre szóló fegyverszünet a két fél között (**hágai béke**). Hollandia függetlenségét ténylegesen az 1648-as vesztfáliai béke ismerte el, amely egyúttal véget vetett a nyolcvanéves háborúnak is.

A forradalom és szabadságharc azonban végül csak Németalföld északi részén tudott győzedelmeskedni, délen (a későbbi Belgium területén) maradt a spanyol uralom. A szétválás okát abban kell keresnünk, hogy dél iparosai és szerény vagyónú tőkésai nem tudtak elegendő erőt bevetni a spanyol hadsereg ellenében, míg észak tekintélyes kereskedelmi tőkéje a katonai hatékonyságban is kifejezésre jutott. A megújuló spanyol abszolutizmus továbbra sem kívánta igénybe venni a helyi vezetők közreműködését. Albert főherceg, kormányzó (aki a II. Fülöp leányával, Izabellával kötött házassága révén jutott e pozícióhoz, amit 1596–1621 között töltött be) Dél-Németalföldet a Hollandia elleni harcok katonai felvonulási terepévé igyekezett kiépíteni. Ennek érdekében még a katolikus rendek szerepét is visszaszorította, 1600-tól kezdve nem hívta össze a rendi gyűlést. A további konfliktusoknak azonban itt elejét vette, hogy a nemesség és az egyház a feudális tulajdon megszilárdításával egyfajta kárpótlást kapott az államtól. (Hainaut tartományban 1619-ben hivatalosan is visszaállították a jobbágyságot.) Az évtizedes háborúk, a spanyol uralom alatt óriásira növekedett adók következtében a parasztság elszegényedett, jelentős területeken esett vissza a termelés, falvak néptelenedtek el. A túlélők közül mintegy százezren menekültek a függetlenné váló északra vagy más (többségében protestáns) európai országokba. A parasztság mellett a másik vesztes a polgárság lett. A tengeri kereskedelmet kivették kezéből, az ipart középkorias céhszabályozások kötötték. A kereskedelempolitikát a protekcionizmussal ellentétes vámpolitika jellemezte: az alacsony behozatali vámokkal magas kiviteli vámok álltak szemben. Az ipar színvonala elmaradt a forradalmat megelőző időkétől. Antwerpen többé nem tudta visszanyerni régi hírnevét, Brugge tőzsdéjéből könyvtárat csináltak. E hanyatlást persze nem szabad a kelet-európai országok szintjéhez hasonlítani. Spanyol Németalföld gazdaságának a szintje még így is messze meghaladta az európai átlagot. A városokból nem tűnt el a posztóipar, amelyet a spanyol hatalom is pártfogolt, s új iparágak (szénbányászat, kohászat) is hamar fejlődésnek indultak.

20

A FRANCIA ABSZOLUTIZMUS

A KÖZPONTOSÍTOTT MONARCHIÁTÓL AZ ABSZOLUTIZMUSIG

A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN Európában „mintaállamnak” tekintett berendezkedés gyökerei a késői középkorba nyúlnak vissza.

A francia uralkodók Île-de-France-i rendszerükhöz a helyi autonómiák (rendi privilégiumok) megtartásával integrálták a tartományokat. A 14–15. század folyamán a rendi képviselői intézményeknek két rendszere alakult ki: a **tartományi rendi gyűléseké** (*États provinciaux*) és az **általános rendi gyűlésé** (*États généraux*). A tartományi rendi gyűlés a központi hatalommal való alku után megszavazta a király által kért adókat, a helyi rendi adminisztráció pedig behajtotta. A sok tartományt az uralkodó csak a rendekkel együtt tudta kormányozni saját intézményeinek elégtelen volta miatt, de úgy, hogy a központi hatalom akaratát érvényesíteni tudta. A kora újkorra a francia monarchia olyan központosított állammá vált, amely a kormányzást részben a tartományi rendekkel gyakorolta.

Az általános (országos) rendi gyűlés eredetileg (1302-ben) a királyi hatalom támogatására jött létre. Jogilag sosem fogalmazódott meg, hogy a király döntéseinek „alkotmányos” kelléke, de a hagyományok szerint az uralkodók az országos adókat megszavaztatták vele. A gyakorlattal **VII. Károly (1429–1461)** szakított 1439-ben: rábírta a rendeket, hogy mondjanak le a *taille* (rovásadó) évenkénti megszavazásáról, mert a százéves háborút csak fizetett hadsereggel lehet megvívni, amely rendszeres állami adót igényel. Ezzel az uralkodók, legfontosabb bevételeiket illetően függetlenítték magukat az országos rendektől. 1484 után hetven évig a francia királyok nem hívták össze az országos rendi gyűlést, vagyis a rendek nem gyakorolhatták országos szinten politikai képviselői jogukat. Ez azonban még nem jelentette kiszorulásukat a politikai hatalomból. A három rend közül csak az egyház érvényesítette privilégiumait országos szinten. A nemesség és a harmadik rend (gyakorlatilag a városok) sokkal inkább a tartományokhoz kötődött, ott igyekezett érdekeit érvényesíteni.

A központi kormányzást a királyi intézmények szolgálták, amelyek a késő középkortól igyekeztek függetlenné válni a rendektől és a nagy arisztokrata családoktól. Létrehozásukat könnyítette, hogy a százéves háborúban a nemesség és az arisztokrácia egy része tönkrement vagy kihalt. A nemességbe betagozódó új csoportok pedig néhány nemzedékig nem képeztek ellenállást, mert további felemelkedésük a királytól függött.

A legrégebbi intézmény a kancellária, amelynek tagjai a 14. századtól jogtudó hivatalnokok (*legisták*) lettek. A kancellár a 17. századig a király utáni legfontosabb személy volt a kormányzásban. A késő középkorban több olyan fontos szerv született, amely változott ugyan, de 1789-ig fennmaradt. A 14. század elejétől a középkori királyi tanács (*curia regis*) osztódni és szakosodni kezdett. Kialakult belőle a legfelsőbb királyi bíróság, a párizsi **parlament**, amely a király legfőbb bírói jogát gyakorolta. Az ország növekedésével a nagy tartományokban is alakultak parlamentek. Ezenkívül szakosodott legfelsőbb királyi bíróságok (számvevő kamarák, pénzügyi és adóügyi bíróságok) is létrejöttek.

A királyi hatalom legfontosabb helyi szervei a **királyi bírósági körzetek** (*bailliage*) voltak, élükön a főbírákkal, akiket az uralkodó nevezett ki. A királyi hatalmat erősítették a helyi nemesi és egyházi hatalommal szemben. A bíráskodás mellett igazgatási, katonai feladatuk is volt. A tartományok és a népesség gyarapodásával számuk is nőtt, s fokozatosan behálózták az egész monarchia területét. A 15. század végén 80, a 18. század második felében jó 400 volt. Szerepük a 17. századtól az újabb királyi intézmények kiépítésével csökkent, de bíráskodási egységként fontosak maradtak.

XII. Lajos (1498–1515), I. Ferenc (1515–1547) és II. Henrik (1547–1559) uralkodása alatt új szakasz kezdődött a királyi hatalom fejlődésében. 1499 és 1559 között tizenhat kormányzóságot állítottak fel, amelyek a hadszervezés, a közigazgatás és a közrend biztosításának legfontosabb egységei lettek. Számuk a következő századokban gyarapodott. Élükre kormányzóként királyi hercegek és a nagy arisztokrata családok képviselői kerültek, jelentős önálló jogkörrel. Ebből adódott, hogy ugyan a királyi hatalmat képviselték a tartományokban, mégsem váltak a központi hatalom szilárd támpontjaivá.

A jövőt illetően sikeresebb volt a **gallikán** (a királyi hatalomnak alárendelt, a pápától független) **egyház** kiépítése. Az I. Ferenc és X. Leó által 1516-ban kötött **bolognai konkordátum** rögzítette, hogy a püspökök és apátok kinevezési joga ezután a francia királyt illeti. A pápa megtarthatta az *annatát* és megmaradt az a joga is, hogy a király által kiválasztott francia püspököket beiktassa. A vallásháborúk korát kivéve, az államnak alárendelt egyház a születő abszolutizmus egyik fontos támasza lett.

A francia monarchia a késő középkortól a rendi berendezkedéssel nem rendelkező tartományokban **adóközvetek** (ún. választó tartományok) kiépítésével vettette ki és hajtotta be a közvetlen és a közvetett adóit. Ahogy a királyi intézmények terjeszkedtek a rendi tartományok rovására, úgy nőtt az adóközvetek száma: a 16. század elején 92, 1789-ben 179 volt. A 16. századra megnövekvő adóbevételek kezelése meghaladta az adóközvetek erejét. Ezért 1542-ben I. Ferenc

az adóközvetek fölé egy jóval nagyobb egység kialakítását rendelte el. Ez lett az adókerület (*généralité*), amelynek élére főadófelügyelő került. Ő volt a felelős az adó kivetéséért és behajtásáért. Munkáját egy pénzügyi iroda segítette két elnökkel és kincstárnokokkal. Az adóközvetek eljárói egyszerű adóbeszedőkkel váltak. A 16. század végéig 15 adókerület alakult ki. Számuk a következő században tovább nőtt, s a 18. századra elérte a 27-et.

A 15. század végétől kezdett gyakorlattá válni, hogy az uralkodó a királyi tanács tanácsosai vagy előadói közül többeket különleges feladattal bízott meg egy-egy tartomány ügyeinek rendezésére, vagy valamilyen központi feladat ellátására, ideiglenesen, esetleg véglegesen. Ők lettek a **királyi biztosok** (*commissaire*), s feladatuk jellegéből adódó elnevezést kaptak. Így keletkezett az intendánsi, a hadi ellátásért felelős hadbiztosi, a közrendet fenntartó rendőrbiztosi tisztség. A 16. század folyamán kétféle intendánsi tisztség keletkezett. Az egyik ideiglenes volt, egy-egy feladatot látott el valamelyik tartományban. A másik a központi irányításban nyert végleges feladatot. A legfontosabb ilyen az I. Ferenc korától tevékenykedő pénzügyi főintendáns volt, aki pénzügyi intendánsok közreműködésével fokozatosan az egész pénz- és adóügyi rendszer irányítójává vált.

A 16. században folytatódott a királyi tanács szakosodása: I. Ferenc korában **titkos tanácsra** és **magántanácsra** (peres ügyek tanácsa). A monarchia legfontosabb kormányzószerve a titkos tanács lett. Itt összpontosult a király törvényhozó és végrehajtó hatalma (a bírói hatalma a parlamentben volt). A titkos tanács minden ügyben dönthetett, és minden más tanács, intézmény irányítója volt. A királyi jegyzői tisztségből alakult ki 1559-ben az **államtitkári**. A négy államtitkár idővel a külügyek, a hadügyek, a tengerészeti és a királyi házzal kapcsolatos ügyek irányítója lett.

A kora újkori francia állam jellegzetes vonása a hivatalok áruba bocsátása. I. Ferenc tette törvényessé 1522-ben, amikor létrehozta a hivatal kiárúsítását és új hivatal felállítását végző hivatalt. A bevételek jelentős összeggel járultak hozzá az itáliai háborúk (1494–1559) fedezéséhez. A vásárló lényegében hitelt nyújtott az államnak, amely a hivatal értékének megfelelően kamatot törlesztett, és a hivatali munkát rendszeres díjazással honorálta. A pénzforrás mellett egyéb előnyt is jelentett az államnak: hivatalnokai függetleníteni tudták magukat a helyi nagy arisztokrata családoktól, s így a királyi hatalmat erősítették. A 17. században viszont a hátrányai is előjöttek. A 16. század első fele a gazdasági fellendülés és a reneszánsz elterjedésének időszaka volt. Legnevesebb „reneszánsz fejedelem” I. Ferenc volt, aki a modern állam fejlesztése mellett bőkezűen támogatta a művészeteket is. 1530-ban megalapította a később híressé váló oktatási intézményt, a Királyi Kollégiumot, 1539-ben bevezette a polgári anyakönyvezést, és a franciát hivatalos államnyelvvé tette.

A VALLÁSHÁBORÚK ÉS A BOURBON-KONZOLIDÁCIÓ

Az abszolutizmust a rendi képviselői országgyűlés által nem korlátozott, nem ellenőrzött, az uralkodó kezébe összpontosított, osztatlan hatalommal működő politikai rendszernek szoktuk tekinteni. Az abszolút királyi hatalom a történetírás egy viszonylagos fogalma, amely sosem jelent szó szerint korlátlan hatalmat. Ezért a francia abszolút monarchiát gyakran nevezik a történetírásban „adminisztratív monarchiának”. XII. Lajos, I. Ferenc és II. Henrik uralma többnyire megfelelt ezen kritériumnak. Az uralkodók nem hívták össze az *États généraux*-t, a rendektől független királyi intézmények erősödtek, a rendektől szintén független állami bevételek pedig nőttek.

A rendek azonban nem szorultak ki teljesen a hatalomból. A tartományi rendi gyűlések, bár számuk csökkent, továbbra is korlátozóik voltak a király helyi hatalmának, ahogy a 15. században felemelkedett új arisztokrata családok is. Néhány nemzedék alatt meggazdagodtak, és a tartományokban a kisenesség körében jelentős befolyást szereztek, kliens- (csatlós) hálózatot kiépítve. Képviselőik kormányzókká váltak, részt vettek a királyi tanácsban, és kisajátították a királyi haderő vezető tisztségeit. A királyi hatalom korlátozásának feltételei nemcsak fogyhattak, hanem újra is keletkezhetnek. Az abszolút hatalom fejlődése tehát nem volt visszafordíthatatlan, a vele szembenálló erők képesek voltak megszakítani a folyamatot, bár véglegesen megakadályozni nem. Így válságok tarkították a francia monarchia történetét.

Az első jelentős válságot nem várt események, a reformáció és a **vallásháborúk (1562–1598)** robbantották ki. A reformáció I. Ferenc korában bontakozott ki. Meghatározó irányzata a kálvini lett, amelynek franciaországi híveit *hugenották*-nak nevezték. A katolikus államegyház védelme érdekében üldözésük II. Henrik alatt vett lendületet. Egyrészt a gallikán egyházat a királyi hatalom támaszának tekintette, másrészt attól tartott, hogy a vallási vitákból politikai ellentétek lehetnek, amelyeket a tartományi nagyurak kihasználnak a király ellen. A katolikus megújulást és az ellenreformációt meghirdető tridenti zsinat (1545–1563) hatására a francia katolikus egyház is erőszakos eszközökhöz folyamodott. A vallási türelmetlenség Franciaországban éppúgy általánossá vált, mint másutt Európában.

Az 1550-es években Kálvin hívei országszerte megjelentek, de a délnyugati-déli tartományokban különösen jelentős lett a táboruk. Többségük a közép- és kisenemességből és a városok lakóiból került ki. Elvetették a korlátlan királyi hatalmat, és a rendi monarchiát akarták visszaállítani. Elégedetlenek voltak a királlyal, mert az északi katolikus arisztokrata családoknak és hivatalnok polgároknak juttatta az állami tisztségek zömét. A nemesség az itáliai háborúkban elszenvedett vereségek miatt is elégedetlen volt, mert elesett a beígért birtokoktól és tisztségektől.

II. Henrik halála után a gyermek II. Ferenc (1559–1560) és a beteges lelkületű IX. Károly (1560–1574) alatt a központi hatalmat a nagy katolikus arisztokrata családok (Montmorency, Saint-André stb.), élükön a Guise-ekkel, sajátították ki.

Az emelkedő árak miatt az elégedetlenkedő, fanatizált északi városok tömegeit is maguk mögött tudhatták. Velük szemben a hugenotta arisztokrácia (Coligny, Condé, Bourbon család stb.) állt a déli nemességre és városokra támaszkodva. A királyi hatalom gyengülését a nagyhatalmak beavatkozása kísérte.

Medici Katalin anyakirályné és Michel de l'Hospital kancellár – híveivel, a „politikuskok pártjával” – a két tábor megbékítésén fáradozott, még az általános rendi gyűlést is összehívta. A békét azonban nem lehetett fenntartani: 1562-ben a katolikusok fegyvert fogtak, s ezzel nyolc véres háború követte egymást, ingatag békékkel tűzdelve. Hol az egyik, hol a másik tábor került ki győztesen. A megbékélést szolgálta volna Valois Margit királylány és a hugenották vezére, Navarrai (Bourbon) Henrik összeházasítása 1572-ben. A menyegzőt azonban vérfürdő követte. Az udvarban túl nagy befolyásra szert tevő hugenottáktól tartva Medici Katalin engedte, hogy a Guise-ek rábírájék a királyt a hugenotta vezetők legyilkolására.

A **Szent Bertalan-éji vérfürdő (1572. augusztus 23–24.)** után a háború kiújult, amelybe a király is beavatkozott. Végül 1587-ben a hugenotta vezér, Bourbon Henrik győzött. 1589-ben meghalt **III. Henrik (1574–1589)**, akivel férfiágon kihalt a Valois-dinasztia. A korona a legközelebbi rokonra, **IV. (Bourbon) Henrikre (1589–1610)** szállt.

IV. Henrik néhány éves küzdelem után az egész ország ura lett. Áttért a katolikus hitre, legyőzte a spanyolokat, és békét kötött velük, leverte a népi mozgalmakat, és rendet teremtett. A vallási megbékélést Európa legnépesebb országában az 1598-as nantes-i ediktum hozta. A katolikusok mindenütt gyakorolhatták hitüket, míg a népesség kb. 8%-át kitevő hugenották csak a királyi bírósági körzetek meghatározott városaiban és falvaiban. Hitükért nem érhetette őket megkülönböztetés, az államban bármilyen tisztséget betölthettek. A katolikus többséggel szembeni esetleges védekezéshez erődítményeket és haderőt tarthattak fenn.

A lovagias humanista uralkodó a politikában megfontoltan cselekedett, a hitet alárendelte az állam érdekeinek. Az ellenséges főurakat az udvarba csalogatta, ahol címekkel és rangokkal halmozta el őket. Helyreállította a királyi hatalmat, félreállítva az általános rendi gyűlést. A legfontosabb központi intézmény, a titkos tanács létszámát lecsökkentette, kizárva belőle a régi arisztokrata családokat. Az állami intézményeknek a vidéki arisztokrata klánoktól való további függetlenítése érdekében a megvásárolt **hivatalokat** 1604-ben **örökíthetővé** tette. A hivatal tehát egy sajátos évi illeték, a *pauvette* fizetéséhez kötött magántulajdonná vált.

IV. Henrik pénzügyi főintendánsa, Sully herceg hatékony gazdaságpolitikát folytatott. Lecsökkentette az államadósságot, megduplázta a bevételeket és költségvetési egyensúlyt teremtett. Egyaránt támogatta a mezőgazdaságot és a luxuspárt. IV. Henrik alatt kezdődött el Kanada gyarmatosítása. Az oktatás fejlesztése érdekében visszafogadta régi ellenségeit, a jezsuitákat. Habsburg-ellenes külpolitikát folytatott. A francia történelem egyik legnépszerűbb uralkodója volt.

AZ ABSZOLUTIZMUS DIADALA

XIII. Lajos (1610–1643) uralkodása zavaros esztendőekkel, kisebb lázadásokkal kezdődött. Még az általános rendi gyűlés összehívása is szükséges volt. A gyűlésen (1614–15) azonban a követek igen megosztottak voltak, nem tudták a rendek érdekeit érvényesíteni. A gyűlés elveszítette a hitelességét, s ezután 174 évig a királyi hatalomnak sem volt szüksége rá. Most viszont annyiban eredményes volt, hogy levezette a politikai feszültséget.

A király 1624-ben **Richelieu**-re bízta a kormányzást, aki 1642-ig volt a monarchia első minisztere. Az etatista szemléletű, azaz az állam érdekeit mindenek elé helyező bíboros először a hugenották katonai és tartományi privilégiumait számolta fel több kisebb háborúban. Hitüket azonban továbbra is gyakorolhatták. A bíboros következő lépése az államigazgatás hatékonyabbá tétele volt. A kormányzói szeparatizmus mellett a hivatalok tulajdonosai is fékezheték a központi kormányzás helyi érvényesülését. A hivatalok kiárusításának és örökölhetőségének az előnyei után a hátrányai is feltűntek. Az államot olyan polgári és nemesi származású politikai réteg igazgatta, amely hivatali tulajdonánál fogva autonómiára tett szert a királlyal szemben is.

A rendek politikai képviselői jogát az állam felfüggeszthette, a rend mint makrokategória megbomolhatott, de a rendi társadalom kisebb egységei, testületei megmaradtak, sőt újak is keletkeztek. Minden társadalmi csoport testület keretében, kiváltságokkal határozta meg magát. Az abszolutizmus egy ilyen átalakult rendi társadalomra épült, amelyben saját hivatalnokai is testületekbe tömörültek. A király visszavehette a hivatalt, de akkor az árát is köteles volt visszafizetni, így tömeges méretekben nem lehetett alkalmazni.

Richelieu ezt felismerve a királyi megbízottak, a komiszárok számát és szerepét igyekezett növelni, mivel ők kinevezettek és bármikor visszahívhatók voltak. Így került sor 1635-ben az intendánsi rendszer bevezetésére. Az ideiglenes megbízatást állandóvá tette, az intendáns minden fontos helyi ügy intézésére felhatalmazást kapott. Az intendánsok számára **intendánsi kerületek**et alakítottak ki. Ezek alapjai gyakran a már működő adókerületek voltak. A két egység azonban nem mindig esett egybe. Az intendánsok lényegében ellenőrzésük alá vonták a monarchia minden eddig létrehozott helyi hatalmi egységét. Az adókerületekben felügyelték a pénzügyi hivatalokat, háttérbe szorították a kormányzókat és a bírósági körzetek főbíráit, sőt részben a tartományi rendeket is. Az abszolút monarchia teljes kiépítésének legtevékenyebb részesei voltak. Állandó érintkezésben álltak az államtitkárokkal, a pénzügyi főintendánssal és az 1652-ben létrehozott sürgönyök tanácsával, amely a királyság közigazgatását felügyelte.

Az intendánsi rendszer kiépítéséhez a tartományi rendek felszámolásának terét társította Richelieu. A tartományi rendi gyűlések egy részét már a 16. században sikerült felszámolnia a királyi hatalomnak, de még így is jelentős maradt a számuk. A bíboros közel egy tucat tartomány autonómiáját számolta fel, hogy helyébe bevezesse az adóelosztó körzeteket. Az összes rendi tartományt azonban nem sikerült átépítenie, mert a legnagyobbak (Bretagne, Burgundia, Languedoc, Provence)

szívósan ellenálltak. Ezenkívül több kisebb tartomány is megúszta a teljes beolvasztást. A megmaradt rendi tartományokban az intendánsok hatásköre szűk maradt.

Richelieu a nagyhatalmi ambíciók mellett támogatta a gyarmatosítást és a hozzá kapcsolódó kalózkodást is. Korábban alakult ki a merkantilista gazdaságpolitika. 1635-ben a bíboros szorgalmazására alapították meg a Francia Akadémiát. Kormányzását ismétlődő összeesküvések, arisztokrata lázadások és kisebb népi felkelések kísérték. Mindezek ellenére sosem sikerült megbuktatni, amely **XIII. Lajos** politikai józanságára vallott.

Richelieu művét egy másik bíboros, **Mazarin** folytatta, aki első miniszterként már **XIV. Lajost (1643–1715)** szolgálta. Pályája válságos esztendőekkel kezdődött. Míg Franciaország Európában vezető szerephez jutott, addig belső viszonyai a polgárháború felé sodorták, mert a harmincéves háború és az államszervezet kiépítése egyre több bevételt igényelt. Az egyenes adó 1610 óta a két és félszeresére nőtt. Ez társadalmi elégedetlenséget váltott ki, ahogy az intendánsi rendszer és az első miniszter különlegesen nagy hatalma is.

Az elégedetlenség **1648–1653** között nyílt lázadásokhoz vezetett, amelyek együttesen a **Fronde** (parittya) nevet kapták. A négy felkelés cselszövések, intrikák, sűrű páfordulások, rövid életű szövetségek és apró csaták kusza együttese volt. A parlamentek lázadását (1648–49) Mazarin adó- és illetékemelésé váltotta ki. A legfelsőbb királyi bíróságok az ítékezés mellett bejegyezték a király törvényeit is, de előtte felülvizsgálták, s ha kifogást találtak, élhettek tiltakozó intelmi jogukkal, és visszautasíthatták. Jelentős autonómiát élveztek, tagjaiból kialakult a taláros nemesség. A parlamenti tisztségeket vásárolták betöltői, s húsz év elteltével a parlamenti hivatalok nemessé emelték tulajdonosaikat. Jogaikat Mazarin megbuktatására akarták felhasználni.

A parlamentek után a hercegek (1650–51) lázadtak fel, őket még 1651-ben a nemesek követték. Az utóbbiak a rendek által ellenőrzött királyi hatalom visszaállítását követelték. Végül Condé királyi herceg szervezett felkelést (1651–53). A Fronde azonban megosztottsága miatt megbukott, és ezzel lezárult az abszolút monarchia ellen irányuló utolsó nyílt lázadás. Következhetett Mazarin rendcsinálása. Amikor 1661-ben meghalt, egy jól működő államgépezetet és tehetséges politikusokat hagyott **XIV. Lajos**ra. A király nem nevezett ki első minisztert, hanem ő maga fogott a kormányzásba. Ezzel kezdetét vette **személyi uralmának** hosszú korszaka (**1661–1715**).

XIV. Lajos rátermett uralkodó volt, aki egyéniségével kiválóan megtestesítette a korlátlan királyi hatalmat. Mint államférfi, csupán közepes képességekkel bírt, de nagy munkabírású volt, és felelősséget érzett az állam iránt. Több kisebb reformmal tovább tökéletesítette államát. Szigorúan szétválasztotta az állami és az udvari tisztségeket. Átalakította a legfontosabb kormányzótanácsot, az 1643-ban létrehozott magastanácsot, a titkos tanács utódját. Létszámát lecsökkentette, kizárva belőle a régi arisztokráciát és a királyi család képviselőit. Tagja csupán a kancellár, a négy államtitkár és az új tisztségviselő, a pénzügyi főellenőr, aki sokkal szélesebb jogkört kapott, mint amilyen a pénzügyi főintendánsnak volt.

Az első pénzügyi főellenőr Colbert volt, aki tökéletesítette a merkantilista gazdaságpolitikát, amely elsődlegesen az állami bevételek növelését szolgálta. Megteremtette a modern állami költségvetés alapjait, közel húsz éven át, egyensúlyban tartva a bevételeket és a kiadásokat. Megreformálta a közvetett adók (sóadó, forgalmi adók, illetékek, belső és külső vámok) rendszerét is. A francia állam 1598 óta a közvetett adók behajtását bérbe adta arra érdemes gazdag polgároknak. Colbert ezt átalakította, létrehozva a főadóbérlők társaságát. A bérleteket hatévente mindig megújították. A főadóbérlők hiteleztek az államnak az az évi közvetett adókat, majd jól kiépített apparátusukkal behajtották, kamatostul visszanyerve befektetésüket.

Mivel a gazdagság forrásának Colbert a nemesfém pénzt tartotta, vámpolitikájával az országba való beáramlását ösztönözte. A nagy értéket jelentő ipari termékek exportját könnyítette, importját nehezítette, míg a mezőgazdasági termékek és a nyersanyagok esetében fordítottan járt el. A külkereskedelmi kapcsolatok élénkítésén munkálkodott, támogatta az iparfejlesztést, a kereskedelmi társaságokat, a flottaépítést és a gyarmatosítást.

A francia monarchia a 17. század második felétől a legnagyobb bevétellel rendelkezett Európában, de a legnagyobb kiadással is. A legtöbb kiadás a hadseregre és a háborúkra ment el. XIV. Lajos hadügyi államtitkárai (Le Tellier és Louvois) megteremtették a kontinens legnagyobb létszámú reguláris hadseregét. Az 1660-as évek elején 70 000, a század végén 380 000 katonára szolgált. A toborzott katonákat a fegyvernemüknek megfelelő uniformisba öltöztették, kiképezték, és kaszárnyákat építettek számukra. A hatalmas létszámot jól szervezett hadtáprendszer látta el.

XIV. Lajos a megmaradt tartományi rendeket nem számolta fel, de autonómiájukat tovább mérsékelte. 1663-ban elrendelte, hogy ezután a tartományi rendi gyűléseknek csak adóügyekben van joguk szót emelni. A parlamentek politikai jogainak is befellegzett. Az 1665-ös és az 1673-as rendelkezés a parlamentek felülvizsgálati és tiltakozó intelmi jogát megszüntette. A törvényeket ezután egyszerűen csak beiktatták.

A helyi igazgatást erősítette az intendánsokat segítő almegebízottak (subdélgués) alkalmazása. Alulról szemlélve, a helyi hatalom gyakorlása kevésbé tűnt olyan olajozottnak, mint a királyi udvarból tekintve. Az almegebízottakat az intendáns nevezte ki, gyakran a helyi előkelőségekből. Ezzel a királyi hatalom – ha áttételesen is – igyekezett megnyerni magának a helyi társadalom befolyásos elemeit. Az állam klientúrát (csatlósokból álló kör) épített ki. A 17. század végére vidékről a városba vagy az udvarba költözött a befolyásos nemesség, így felbomlott a kismemesekből álló klientúrája.

Az egykori kliensek és leszármazottaik most a királyi hatalom helyi képviselőinek kegyét keresték. A patrónusi kegytől várták a felemelkedésüket a vidéki kishivatalok tulajdonosai is. A két félnek kölcsönösen szüksége volt egymásra. A megmaradt rendi tartományokban, ahol az intendánsok korlátozottabb jogkörrel gyakoroltak, a hatékonyság érdekében különösen szükség volt a helyi önkormányzatokkal való együttműködésre. A klientúrarendszer a 18. században is az abszolutizmus részét képezte. A csillogást és erőt láttató abszolút királyi hatalom nem volt mindenható, totális rendszer.

A királyi hatalmat és a monarchia nagyságát leginkább a versailles-i udvar testesítette meg, ahol XIV. Lajos udvari társadalmat teremtett. Egyszerre alkalmazta a kényszert és a csalogatást. Eredményeként minden jelentős arisztokrata és középkori származású nemesi család az udvarba költözött. A Napkirály „domesztikálta” az arisztokráciát, vagyis udvari arisztokráciává szelídítette, amely felhagyott a fegyveres lázongással, helyette érdekeit békés politikai eszközökkel érvényesítette. Tagjai közös sorsúvá váltak, a király „aranykálitkába” zárta őket, nehogy vidéken szervezkedjenek. Ezzel gyengítette a rendi összetartozás-tudatot, mert elszakította egymástól az arisztokráciát és a kismemességet. Nem maradt más, mint az uralkodó teátrális szolgálata az udvarban, udvari tisztségek szerzése és az intrika egymás ellenében. Hatalmas kegydíjakat élveztek, elnyerhették a püspöki székeket és a tábornoki posztokat, elveszítették ugyanakkor anyagi függetlenségüket.

XIV. Lajos rendszere nem volt szó szerint korlátlan hatalmú, de nem is kontrollálta semmilyen intézmény. Így a dicsősége csúcsán erősebbnek vélte magát, mint amilyen valójában volt. Ebből adódott, hogy az 1680–90-es évektől egyrészt irreális nagyhatalmi célokat követett, másrészt feladta korábbi vallási toleranciáját. Üldözte a janzenizmust és a hugenottákat. Az utóbbiakat a katolikus hit felvételére kötelezte, hogy az alattvalók csak egyhitűek legyenek. 1685-ben XIV. Lajos visszavonta a nantes-i ediktumot, vagyis betiltotta a kálvini hit gyakorlását, amelynek hatására 200 000 hugenotta emigrált.

A monarchia gépezete a 17. század végétől már nem működött olyan jól, mint ahogy a világ felé mutatta. A hosszú háborúk miatt az állam eldősödött, a tehetséges miniszterek megfogytak, a király megöregedett. Az udvari arisztokrácia egy részéből ellenzék formálódott, amely már nem a fegyvert, hanem a szót, a tollat és a politikai szervezkedést választotta. A háborús szükségletek arra kényszerítették a királyt, hogy megszegje a nemesség egyik legfontosabb előjogát, az adómentességét. 1695-ben minden alattvalóra kivetette a fejadót, majd 1710-ben a tizedadót.

A „VÁLTOZÓ VÁLTOZATLAN” RENDSZER

A 18. századi abszolút monarchia változott is meg nem is. XIV. Lajos halála (1715) után megszűnt a személyi uralom, de a hatalom jellegéről mit sem változott az utódok véleménye. Megmaradt a rendszerben a hivatalnokréteg is, amelynek létszáma nem nagyon változott: 1573-ban 20 000 adható-vehető hivatal létezett, 1665-ben 46 000, 1771-ben 51 000. Ezeknek azonban mindössze 8%-a adott nemesi címet. A rendi előjogok a 18. században is megmaradtak, de a rendek közötti válaszfalak repedezni kezdtek, mert a pénz a kiváltság versenytársává vált. Az állam élvezhette a gazdasági fellendülés előnyeit, ugyanakkor a változó körülményekhez nem tudott alkalmazkodni.

XIV. Lajost dédunokája, XV. Lajos (1715–1774) követte a trónon. Kiskorúsága idején (1715–1723) Orléans-i Fülöp régens kormányzott, feszült politikai

légkörben. XIV. Lajos hatalmas államodóságot hagyott maga után, amely veszélyeztette a kormányzást. Szerencsére békés korszak következett, így a hadikiadásokat vissza lehetett fogni. Minden vezető társadalmi csoport elégedetlen volt valamiért. A régens az eddigiehez képest egy „lágyabb” abszolútizmus híve volt. A janzenizmus képviselőit kiengedte a börtönből, a parlamentek pedig visszakapták korábbi jogaikat, vagyis ismét felülvizsgálhatták a törvényeket és élhettek tiltakozó intelmi jogukkal, amelyet a 18. század folyamán gyakran meg is tettek.

A régens felfüggesztette a központi kormányzati szerveket, és az arisztokrácia kezébe adta a kormányzást, hét tanácsot szervezve. Ezzel az udvari arisztokrácia ismét kormányzati hatalmat kapott, de három év elteltével kiderült, hogy alkalmatlan a kormányzásra, így a régens visszaállította a korábbi intézményeket. Az arisztokrácia azonban ezután sem szorult ki a döntések hozatalából. Megszűnt a kormányzás és az udvar elkülönülése. Az udvari közvélemény XV. Lajos és XVI. Lajos korában mindig nagy befolyást fog gyakorolni a kormányzásra.

A pénzügyek rendbetételével a skót John Law bankárt bízták meg, aki jelentős mennyiségű papírpénzt bocsátott ki, amelynek nem volt fedezete. Ezért a kísérlet 1721-ben összeomlott. A 18. század egyik legnagyobb spekulációja volt, amely ugyanakkor eltüntette az államodóság jó részét. A pénzügyi konszolidációt a tours-i livre értékének 1726-os stabilizációja zárta le.

XV. Lajos ugyan magának tartotta fenn a kormányzás jogát, de ezzel ténylegesen nem élt. 1726–1743 között első miniszterként Fleury bíboros kormányzott. Egyetlen korlátozott jogkörű ellenzéke volt: a parlamentek. A parlamenti nemesség a 18. században sajátos arisztokrata csoporttá vált. Tagjainak többsége már régi nemesnek (négygenerációs vagy még régebbi származás) számított, és nagy tekintélyre tett szert. A parlamentek (főleg a párizsi) politikai szerepe megnőtt, miután az általános rendi gyűlést nem hívták össze, és a kormányzással szemben a rendi privilégiumok (szabadságok) védelmezőivé kezdtek válni.

Az 1720–30-as évek belpolitikai ellentéteinek középpontjában vallási kérdések álltak. Az 1713-as Unigenitus kezdetű pápai bulla a jezsuiták támogatásával a janzenizmust eretnekiségnek nyilvánította. A janzenisták katolikusok voltak, de az istenikegyelem-tant másképp értelmezték, mint a hivatalos álláspont. Tagadták, hogy a hitet alá kell rendelni a politikai érdekeknek. Fleury a bulla mellé állt, míg a mérsékelt gallikán egyházatyák és a parlamentek a janzenisták mellett foglaltak állást. A csatározások az 1750-es évek elejéig tartottak.

Fleury bíboros halála utáni időszakot **Pompadour** asszony korának (1743–1757) szokták nevezni. A király kedveseként kétségtelenül befolyásra tett szert a kormányzásban, de nem meghatározót. Az udvar és a kormányzás átalakult a század közepére. Az udvar nyitottabbá vált, már nem tekintették aranykalitkának. Az udvari arisztokrácia lázadás szítása helyett Párizsba járt a szalonokba.

Az udvar változó kontúrú csoportokba, klikkekbe szerveződött, és mindegyik saját jelöltjének akart nagyobb súlyt biztosítani a kormányzásban. A királyi jelenlét nem volt elegendő az összetartásra, így XV. Lajos maga is lavírozott közöttük. A király abszolút hatalmát igyekezett érvényesíteni, az arisztokrácia és a magas hivatalnok nemesség önállóságot akart. A magas tanács és egyéb fontos

tanács a király nélkül is tudott működni és dönteni. A király szerepe csökkent a tanácsokban. A 18. század második felében a politikai irodalomban ezt nevezték „miniszteri despotizmusnak.”

Az 1740-es évektől újra háborúk következtek, amelyek pénzügyi fedezetét csak hitelekkel tudta fedezni az állam, így ismét eladósodott. Az adók és az államháztartás reformja szükségszerűen vetődött fel. Ezért került sor 1749-ben a jövődelmekre arányosan kivetett huszad adó bevezetésére, amelyet az egyházon kívül mindenki fizetett. A huszad népszerűtlen volt, a parlamentek törvénytelenek nyilvánították, mert szerintük új adónemet csak az általános rendi gyűlés vezethet be.

1758–1770 között **Choiseul** külügyi államtitkár volt a legbefolyásosabb politikus. Kormányzata alatt a parlamentek ellenzéki szerepe tovább erősödött. Legnagyobb győzelmük a jezsuita rend 1764-es feloszlatása volt. A parlamentek alapvetően konzervatívok voltak, elleneztek minden társadalmi reformot, viszont éltették a rendi szabadságjogokat az abszolútizmussal szemben. Ez a kettősség adott indokot Maupeou kancellárnak, hogy 1771-ben felfüggeszse az elavultnak tekintett parlamentek tevékenységét.

XVI. Lajos (1774–1792) két ellentétes irányú lépéssel kezdte uralkodását: egyrészt a konzervatívoknak engedve visszaállította a parlamenteket, másrészt a reformokat ösztönző köröknek is eleget téve, Turgot-t kinevezte pénzügyi főellenőrnek. Turgot felvilágosult nézeteiről ismert fiziokrata közgazdász volt, aki korábban intendánsként szolgált. Szabaddá tette a gabonakereskedelmet, eltörölte a céhek és a belső vámok egy részét, pénzre váltotta az útróbotot és általános vagyonszámla bevezetését tervezte. Az udvar egy része és a parlamentek azonban szembeszálltak vele, és 1776-ban a király elbocsátotta, reformjait pedig visszavonta. Az egyre súlyosabb pénzügyi gondok megoldására egy svájci protestáns bankárt, Neckert nevezték ki utódnak, aki szintén nem tudott csodát tenni. Bukása után a felvilágosult Calonne reformokat hirdetett, amelyeket a király is pártolt. Megvalósításának a kísérlete azonban politikai válsághoz vezetett, amelyből nem volt kiút.

A 18. század második felétől a monarchia központi kormányzata a konzervatívok és a reformpártiak között ingadozott, hol az egyik, hol a másik irányzat tudott nagyobb befolyást gyakorolni. Egészében azonban az abszolút monarchia nem tudott megújulni. Az ingadozás hátterében azoknak a vagyonos és a privilégizált társadalmi csoportoknak a változása állt, amelyekbe a rendszer beleágyazódott, a helyi klientúrarendszerrel a központi kormányzásig.

A század folyamán az udvari és a parlamenti arisztokrácia mellé egy új csoport emelkedett fel, a pénzarisztokrácia a főadóbérlőkből, a főadóbegyűjtőkből és a kincstárnokokból. Az állam legfontosabb hitelezői voltak, s számtalan szállal kötődtek az udvari arisztokráciához. A monarchia pénzügyi rendszere elavulttá vált a 18. század második felére. Nem önmagában a nagyfokú eladósodottság volt a probléma, hanem az, hogy ezt a fennálló rendszer nem tudta kezelni. A lehetséges alternatíva az angol, a svéd és a holland példa volt: állami bank felállítása. Az átfogó pénzügyi reform azonban az udvari arisztokrácia egy részével összefonódott főadóbérlőknek nem állt érdekében.

Az állam nemességpolitikája is konfliktust keltett. A régi származású nemesség a befolyásos újnemességtől és a gazdagodó nagypolgárságtól félve, származási privilégiumra törekedett, amelyet részben el is ért. 1781-től tiszti rangfokozatba csak régi nemes kerülhetett. A tiszti pályát és a magas egyházi tisztségeket már eddig is többnyire a régi nemesség sajátította ki. Az államigazgatás felső szintjén viszont sok volt az újnemes (négy generációnál fiatalabb nemesi származás). A pénzügyi főellenőrök és az intendánsok zöme e csoporthoz tartozott. A királyi hatalom lavírozott a két csoport között, de ez nem járt sikerrel. Mindkét nemesi csoport elégedetlen maradt. A régi nemesség ismét felújította a rendi monarchia eszményét.

Nem volt sikeres a nemessé emelő politika sem. A nemesi cím még a 18. században is vonzó volt. Sokkal több módos polgár akart nemesi címet, mint amennyi ténylegesen szerzett. A század második felében felgyülemlettek ezek az elemek, és feladták eddigi várakozásukat. Ezen túl úgy akartak a nemességgel egyenrangúvá válni, hogy a nemesi előjogok lebontására törekedtek. Az egyenlőség új eszméjéhez a felvilágosodás bőségesen szolgált irodalommal.

Az abszolutizmus társadalmi bázisa tehát széttöredezett, meghasonlott önmagával, az állam eladósodott, a gazdaságban a hosszú fellendülés után XVI. Lajos korától válság következett. Mindez együttesen a forradalom felé sodorta az országot.

21

A NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ÉS A FEJEDELEMSÉGEK

A BIRODALMI REFORMOK ÉS A LOVAGOK FELKELÉSE

III. FRIGYES (1440–1493) FIGYELMÉT ÉS ENERGIÁJÁT elsősorban családi politikája és a Habsburg-birtokokat érintő problémák kötötték le. Mindez jelentős mértékben korlátozta abban, hogy aktív birodalmi politikát folytasson. Fia, **I. Miksa (1493–1519)** trónra lépésével azonban a császárság ismét az európai hatalmi viszonyokat alakító tényező lett. Bekapcsolódott a VIII. Károly francia király által 1494-ben elindított itáliai háborúba, dinasztikus házassági politikával igyekezett erősíteni a Habsburg-ház és a császárság politikai helyzetét, hatalmi befolyását. Fia, (Szép) Fülöp Johanna spanyol királylányt vette feleségül, így Miksa idősebbik unokája, Károly a spanyol és Habsburg-birtokok egyedüli örökösévé vált. Az 1515-ben megkötött Habsburg–Jagello-szerződéssel (és az ezt megerősítő dinasztikus házasságkötésekkel) Miksa megerősítette a magyar és cseh koronákra vonatkozó jövőbeni Habsburg-igényt is.

Az itáliai háborúhoz a császárnak szüksége volt a birodalmi rendek támogatására, s ez a körülmény kedvező helyzetet teremtett a fejedelmi reformtörekvések megvalósításához. Az 1495. évi wormszi birodalmi gyűlésen (*Reichstag*) létrehozták a birodalmi kamarai bíróságot (*Reichskammergericht*), amely a császár udvari bíróságát váltotta fel, és a birodalom legfelső fellebbviteli intézménye lett. A bíraskodásban az uralkodó szerepével szemben a fejedelmek befolyása nőtt meg. A birodalmi kamarai bíróság állandó székhelye Frankfurt, majd Speyer lett. Finanszírozására vezették be az első állandó és általános birodalmi adót, a *Gemeine Pfennige*-t. Betiltották a magánharcokat, és úgy határoztak, hogy a birodalmi gyűlést a jövőben évente hívják össze. A Reichstag működése így elvben függetlenedett az uralkodótól. A valóságban azonban a birodalmi gyűlést továbbra is a császár hívta össze, de ehhez már a fejedelmek egyetértésére is szüksége volt.

Az 1500-ban ülésező augsburgi birodalmi gyűlés Németországot 6 birodalmi körzetre osztotta fel: Frankföldre, Bajorországra, Svábföldre, a Felső-Rajna

vidékére, az Alsó-Rajna vidékére és Alsó-Szászországra. A körzeti beosztás nem érintette a választófejedelmek és a Habsburgok területeit. A birodalmi körzetek hadszervezeti (katonaállítási és finanszírozási), továbbá az országos béke betartásának bírói, intézményi egységét biztosították. Az augsburgi gyűlés másik eredménye egy 20 tagú birodalmi kormány felállítása volt, melynek székhelyéül Nürnberget jelölték ki. Tagjait a választófejedelmek és a birodalmi körzetek választották. A császár, vagy annak távollétében a tagok sorából választott elnök irányításával működött. A birodalmi kormány elnöke a fejedelmi reformtábor vezéralakja, Bölcs Frigyes szász herceg lett. A különböző, egymást is keresztező rendi érdekek miatt azonban a kormány hamar működésképtelenné vált, s 1502-ben már fel is oszlott. A birodalmi reformok 1512-ben tovább folytatódtak, amikor a választófejedelemségeket, valamint a Habsburg-tartományokat is besorolták a birodalmi körzetekbe, melyek száma így 6-ról 10-re emelkedett.

Az itáliai háborúban 1516-ban átmeneti fegyvernyugvás következett be. Miksa halálát (1519) követően azonban – részben a német koronáért folyó versengéssel is összefüggésben – újra kiéleződött a francia–Habsburg-ellentét, kiújultak a harcok. A német trónra 1519-ben ketten pályáztak: Miksa unokája, Károly spanyol király és I. Ferenc francia király. A választófejedelmek nagyon drágán szabták meg voksaik árát, s ezt a hatalmas összeget Károly tudta előteremteni. A pénz mellett Károly ígéretet tett arra, hogy a rendek nélkül semmilyen lényeges politikai döntést nem hoz, idegenek, külföldiek nem tölthetnek be birodalmi tisztségeket, csak a német és a latin lehet a hivatalos nyelv, a birodalmon kívül pedig tilos összehívni a Reichstagot. A császár nem hozhat idegen csapatokat Németországba, a birodalmi bevételeket s a haderőt dinasztikus célból, külföldön nem veheti igénybe, s a határokon kívül csak a választófejedelmek egyetértésével indíthat háborút. Megválasztását követően Károly 1520-ban utazott Németországba. Ottani tartózkodása idején Spanyolországban kirobbant a *comuneros* felkelés, amely komolyan megingatta Károly hatalmát az Ibériai-félszigeten, ezért 1522-ben visszatért Spanyolországba, s 7 évig ott is maradt. Az uralkodó távolléte alatt a birodalom több válságos időszakot élt át: először a birodalmi lovagok felkelését, majd a parasztháborút.

A birodalmi reformok a fejedelmek területi hatalmát erősítették, Károly választási hitelevele, majd pedig visszatérése Spanyolországba még inkább megnövelte politikai mozgásterüket. A lovagok viszont éppen a tartományi szintű fejedelmi központosítás ellen léptek fel. A központi hatalom erősítésétől remélték a fejedelmi centralizáció visszaszorítását és az alsóbb nemesi érdekek nagyobb érvényesítését. Céljaik elérését részben összekapcsolták a bontakozó reformációval, illetve igyekeztek kihasználni a reformáció következtében zavarossá vált belpolitikai helyzetet. A birodalmi lovagok sérelmezték, hogy a tartományi fejedelmek korlátozták eddigi bíraskodási jogukat, a fejedelmi hivatalokban pedig már nem helyi nemeseket, hanem tanult hivatalnokokat alkalmaztak. Sérültek az erdőre, legelőkre, vadászatra, halászárra vonatkozó jogaik is. Mivel nem rendelkeztek önálló birodalmi rendi képviselői joggal, érdekeiket nem tudták megjeleníteni a Reichstagon, így csak a radikális, erőszakos érdekérvényesítés maradt az

egyetlen eszközük. Birtokaik reáljövödelmének csökkenése miatt egyesek szekularizálni szerették volna az egyházi javakat is, amihez a reformáció szolgáltatott hivatkozási alapot. A Franz von Sickingen vezetése alatt szerveződő felső-rajnai és frankföldi lovagi „testvériség” megtámadta a trieri érseket. Magával a császárral nem akartak szembefordulni. Trier azért lett a célpont, mert érseke 1519-ben Károllyal szemben I. Ferenc megválasztását támogatta. A lovagok a gazdag sváb városokat egyesítő Sváb Szövetségnek is hadat üzentek, melyben szintén az alsóbb nemesség érdekeit fenyegető veszélyt láttak. A fejedelmek és a gazdag birodalmi városok szövetkeztek, s 1523 elején legyőzték a lovagi szövetséget. Sickingent saját várában (Landstuhl) ostromolták meg, ott is halt meg. 1523 nyarán a Sváb Szövetség is felvonultatta seregét, és Frankföld keleti részén több tucat lovagi várat rombolt le. A felkelés másik vezetője, Ulrich von Hutten Svájcba menekült, ahol rövidesen meg is halt. 1524-ben a bajor hercegek, Habsburg Ferdinánd főherceg, a birodalmi kormány feje, valamint 12 egyházi fejedelem Regensburgban a lutheri eretnekséggel szemben foglalt állást. Ez a regensburgi gyűlés jelentette az első lépést a katolikus megújulás és reform irányába. A reformációval történő határozott szembehelyezkedéssel a délnémet fejedelmek saját pozícióik, területiális helyzetük megerősítésére törekedtek, s részben ennek is szerepe volt a paraszti elégedetlenség növekedésében, a parasztmozgalmak kirobbanásában.

A NÉMET PARASZTHÁBORÚ (1524–1526)

A német parasztok helyzete a korban igen változatos volt, ám ennek ellenére a különféle panaszokban nagyon sok hasonlóságot találunk. A parasztháborút nem a reformáció váltotta ki, mégis tagadhatatlan, hogy abban az új vallási ideák is játszottak bizonyos szerepet. A parasztmozgalmak helyben szerveződtek, döntően helyi elégedetlenség táplálta őket, s ebben az egyház reformjának igénye viszonylag gyakran felbukkant. A felkelő parasztok „12 cikkelye” egyértelműen tükrözte, hogy a lutheri tanok milyen hatást is gyakoroltak. A faluközösségek szabad plébánosválasztási jogának követelése például a reformáció hatását jelezte, mivel az egyházi fejedelmektől vagy kolostori földesuraktól való függőség lazítását jelentette volna. Luther elítélte a fegyvert fogó parasztokat, mert azok az ő szavait a keresztény ember szabadságáról nem annyira lelki szabadságra, mint inkább a földesúri függőségtől való megszabadulásra vonatkoztatták. Az 1524–1526-os német parasztháború alapvetően abban különbözött számos késő középkori német parasztfelkeléstől, hogy spirituális legitimitációt adott a megmozdulásnak: Isten felhatalmazása alapján fordult szembe a fejedelmekkel, földesurakkal. Az engedelmesség elvével szemben a felkelő parasztok a jogszerű kormányzás fontosságát fogalmazták meg. Ezen elsősorban a régi jogok helyreállítását értették, azt, hogy állítsák vissza a középkori határhatalmi rendet, ahol a közös földnek számító erdő, legelő, vizek, nádasok használatát nem korlátozza a tartományi hatalom vagy a földesúr. A paraszti követelések között a terhek, járadékok mérséklése, a személyi függőségek megszüntetése éppúgy szerepelt, mint a földesúri vagy

fejedelmi elővásárlási jog eltörlése, a paraszti marhaexport tilalmának feloldása (például Tirolban), a közösségi autonómiák megerősítése a szabad plébános- és bíróválasztás engedélyeztetése.

A parasztfelkelés döntően Dél-Németország, Svábföld, Ausztria és Thüringia térségét érintette, azokat a területeket, ahol jelentősebb számú kis- és középnemes élt, akiknek szűkös járadékbevételeik értékét folyamatosan csökkentette a korabeli árforradalom inflációs hatása, s ennek kivédésére a paraszti jogok szűkítésére, a nemesi előjogok bővítésére törekedtek. Természetesen a jövedelmek, bevételek növelése a központosításra törekvő fejedelmeknek is alapvető érdeke volt, így az alsóbb nemesi és tartományúri érdekek gyakran ellentétbe kerültek egymással. Az Elbától keletre fekvő területeken viszont, ahol az egykori *hospes* jogok sok vonatkozásban még továbbéltek, komolyabb megmozdulásokra nem került sor. A német parasztháborúban nemcsak a tényleges paraszti rétegek vettek részt, hanem a vidéki népesség egésze: falusi kézművesek, akik a városok iparüzési monopóliumát sérelmezték, cselédek, bérmunkások, szénégetők, jelentős számban bányászok, sőt az alsóbb városi rétegek is fellázadtak. Ez utóbbi zavargások hátterében sokkal erőteljesebb volt a reformáció hatása, mint a vidéki társadalomban. Számos városban (Heilbronn, Rothenburg, Bamberg, Würzburg) az alsóbb rétegek vették át az irányítást.

A széles körű elégedetlenség kirobbanása sok helyen arra készítette a tartományi hatalmakat, hogy tárgyalásokat kezdjenek, és engedményeket tegyenek vagy ígérjenek. Tirolban például a tartományi rendi gyűlés a helyi, közel 100 panaszos cikkely és követelés 60%-át elfogadta. Ansbach vagy Salzburg tartományokban a tartományi gyűlés (*Landtag*) megerősítette a parasztok szabad erdőhasználatát. Az 1525. évi tartományi gyűlések igen szokatlan összetételt mutattak: a hagyományos rendek (nemesség, egyház, városok) mellett sokféle a parasztok és bányászok képviselői is helyet kaptak bennük. A társadalmi elégedetlenség miatti zavaros belpolitikai helyzetet egyesek politikai célok elérésére akarták felhasználni. A levert lovagi felkelés számos résztvevője tűnt fel például a parasztok oldalán (Florian Geyer). 1525 tavaszán kb. 300 000 paraszt volt fegyverben, soraik között számos egykori vagy éppen állás nélküli, a falvakban élő, fegyverrel rendelkező *Landsknecht*tel. A felkelésnek azonban nem volt egységes irányítása, mindenki által elfogadott vezére. A fejedelmek támadása 1525 tavaszán indult meg. Georg Truchsess gróf, a Sváb Szövetség katonai parancsnoka áprilisban jelentős sikereket ért el Svábföldön. Hessen tartománygrófja, Fülöp Thüringiába vezette csapatait, ahol legyőzte Thomas Münzer 8000 főnyi seregét. A következő hetekben a Sváb Szövetség csapatai Közép- és Dél-Németországban mindenhol leverték a parasztfelkeléseket. Csak az Alpok vidékén húzódtak át a harcok a következő esztendőre. Becslések szerint a parasztháborúban kb. 100 000 ember vesztette életét. Az 1521-ben felállított birodalmi kormány a lovagok felkelésekor és a parasztháború idején egyaránt passzív maradt, a katonai ügyek kezelését és a tartományi hatalom új rendjének kiépítését átengedte a fejedelmeknek.

AZ EGYETEMES CSÁSZÁRI HATALOM POLITIKÁJA

1522–1530 között V. Károly gyakorlatilag nem tartózkodott Németországban, amikor lovagok felkelésénél vagy a parasztháborúnál sokkal nagyobb horderejű politikai kérdésként jelentkezett a reformáció. Annak ellenére, hogy az 1521. évi **wormsi birodalmi gyűlésen** V. Károly birodalmi átokkal sújtotta Luthert és követőit, a reformáció az alsóbb társadalmi rétegeken, valamint a városok és a lovagság bizonyos csoportjain túl a fejedelmek, birodalmi rendek körében is kezdett tért hódítani. (Az átok alá helyezett Luthert például Bölcs Frigyes szász herceg vette oltalmába.) Az evangélikus birodalmi rendek vezetői – Fülöp hesseni tartománygróf, Állhatatos János, az új szász herceg, és János Frigyes –, a Torgaui Szövetséggel válaszoltak. A lovagok és parasztok felkelésének leverése után a reformáció vallásos népmozgalmából a fejedelmek irányította birodalmi politikai mozgalom lett. Mivel a császár spanyol király is volt, politikája nem korlátozódott egy térségre, és a Habsburg családi és uralkodói érdekek fontosságának megfelelően ott összpontosította erejét, ahol az aktuálisan a legszükségesebbnek látszott. Pénzügyi lehetőségei szintén behatárolták a döntések sorrendjét és megvalósulásuk hatékonyságát. Az 1519. évi császárválasztást követően kiújult az itáliai háború a franciákkal, ami átmeneti sikerekhez vezetett. Az 1526-i madridi békében I. Ferenc kénytelen volt lemondani Milánóról, Genováról, a Burgund Hercegségről és Nápolyról. Ebben az évben jutott a család (I. Ferdinánd révén) a magyar és a cseh koronához. A császári cím, a spanyol korona, valamint az új szerzemények birtokában V. Károly a középkori egyetemes császári hatalom és birodalom feltámasztására törekedett. Elképzelése viszont összeütközésbe sodorta Rómával, s VII. Kelemen pápa be is lépett az V. Károly ellen szerveződött **Cognaci Ligába** (1526), melynek megalakulása a Franciaország elleni háború újabb kiújulásához vezetett (1526–1529). A császári seregek 1527-ben elfoglalták és kifosztották Rómát, és foglyul ejtették a pápát (*sacco di Roma*). A középkori császárságot feltámasztani akaró univerzális hatalmi elképzeléssel a német rendek is szembehelezkedtek. Az egyházi fejedelmek a Szentszék névleges főségével lényegében szuverén, püspöki felépítésű egyházat akartak. A világi hatalmasságok tartományúri hatalmuk erősítésére területük egyháza feletti ellenőrzésre törekedtek, és magán-egyházakat akartak létrehozni. A 16. század első évtizedeiben tehát Németországban katolikus oldalról is megjelent egy patrióta színezetű, sajátosan a német egyházat érintő reform igénye. Ezt a gondolatot még hangsúlyosabbá tette a reformáció. Luther felfogásában a birodalom csak a német területeket jelentette, melynek élén a császár áll, akinek éppen német jellegéből adódóan nem is lehet egyetemes főhatalma.

1529-ben a császári erők ugyan kiverték a franciákat Itáliából, de az osztrák tartományokat fenyegető török támadás miatt Cambrai-ben, az ún. hölgyek békéjében V. Károly még ez évben fegyverszünetet kötött I. Ferencsel. A franciák feletti itáliai győzelem és a török veszély visszaverése a császár és a német katolikus rendek helyzetét is megerősítette. Ez már az 1529. évi második speyeri birodalmi gyűlésen megmutatkozott, ahol megtiltották a lutheri tanok további terjesztését.

Hesseni Fülöp az ez ellen tiltakozók (protestálók) összefogását szorgalmazta. 1530-ban V. Károly visszatért Németországba, és konkrét lépéseket tett uralkodói hatalmának növelésére. Egységes birodalmi büntetőtörvénykönyv kidolgozására adott utasítást, mely 1532-ben *Constitutio Criminalis Carolina* címen jelent meg (de csak ott vált hatályossá, ahol a tartományi törvényhozás is elfogadta). Az augsburgi birodalmi gyűlésen (1530) a katolikus vallás egysége mellett foglalt állást, és elutasította a *Confessio Augustanát*, a protestánsok hitvallását. Ennek következtében radikalizálódott a német belpolitikai helyzet: az evangélikus birodalmi rendek válaszképpen létrehozták a **Schmalkaldeni Szövetséget (1531)**, amelyhez a katolikus Bajorország is csatlakozott, így a szövetség már nem felekezeti, hanem fejedelmi-rendi szerveződés lett. A külpolitikai helyzet nem tette lehetővé a császár számára, hogy határozott ellenlépéseket tegyen, mert újból kiéleződtek a Habsburg–Valois–török–protestáns érdekek. A Bécsset fenyegető újabb török hadjárat (1532) a nürnbergi vallásbékére kényszerítette (1532), mely szabad vallásgyakorlatot biztosított a protestánsoknak, és elismerte a fejedelmek tartományúri hatalmát. 1532-ben V. Károly mintegy 100 000 főnyi birodalmi hadsereget tudott kiállítani I. Szulejmán szultánnal szemben. A török háború azonban a szultán visszavonulását követően sem ért véget, mert a Porta észak-afrikai vazallusa, Hajreddin Barbarossa I. Ferenc francia királlyal egyetértésben megtámadta Károly itáliai és spanyolországi területeit, s ez ismét elvonta a császár figyelmét a német ügyektől. 1535-ben V. Károly hadjáratot indított Barbarossa ellen Észak-Afrikában, s elfoglalta Tuniszt. Katonai sikere nyomán 1536-ban Franciaország szövetkezett a Portával, és kirobbant a császár harmadik háborúja I. Ferenc ellen (1536–1539).

1539-ben a szász és a brandenburgi választófejedelemségekben is bevezették a reformációt, amit külpolitikai nehézségei miatt V. Károly nem tudott megakadályozni. Szapolyai János halálát (1540) követően I. Szulejmán ismét hadjáratot vezetett Magyarországra, és annak középső részét – Budával együtt – elfoglalta (1541). Kudarccal végződött Károly 1541. évi Algír elleni hadjárata, I. Ferenc pedig újra háborút indított a császár ellen. Ilyen külpolitikai körülmények között a császár megegyezésre törekedett a német rendekkel. A birodalmi rendek, felekezettől függetlenül, elfogadták az 1544. évi speyeri birodalmi gyűlésen tett császári javaslatokat. V. Károly nemzeti zsinatot ígért, cserébe a rendek támogatták az I. Ferenc elleni háborút. A birodalmi seregek benyomultak Franciaországba, Ferenc pedig kénytelen volt békét kérni (1544, crépyi béke). Megerősödött helyzetében a császár erőteljes nyomást gyakorolt III. Pál pápára, hogy a vallási kérdések tisztázására hívja össze az **egyetemes zsinatot (1545, Trident)**. Az uralkodói hatalom erősítésére irányuló politikája összekapcsolódott a protestantizmus elleni küzdelemmel. Hadat indított a Schmalkaldeni Szövetség ellen (1546–1547), és a mühlbergi csatában (1547) döntő győzelmet aratott. A szövetség vezetői (Hesseni Fülöp és János Frigyes szász herceg) fogságba estek, sőt a szász választó rangját is elveszítette. Szászországot a Wettin-ház Albert-ágából származó Szász Móríc kapta meg. A katonai győzelem jelentősen megerősítette Károly helyzetét Németországban. Az 1548. évi augsburgi birodalmi gyűlésen

kikényszerítette az ún. interimet, a protestantizmust erőteljesen korlátozó ideiglenes szabályozást. Ez a vallási kérdések egyetemes zsinat általi tisztázásáig a protestánsoknak csak a két szín alatti áldozást és a papi házasságot engedélyezte. A megerősödött császári hatalom fenyegetést jelentett a fejedelmek, valamint a rendek eddigi „szabadságára”. Károllyal szemben így szervezkedés indult meg Szász Móríc vezetésével. Metz, Toul és Verdun püspökségek átengedése fejében megnyerték II. Henrik francia király támogatását (1552, chambord-i szerződés). A három püspökség birtokbavétele miatt háború tört ki a franciák és a Habsburgok között (1552–1556), keleten pedig ismét nagy török hadjárat indult (1552).

VALLÁSBÉKE ÉS MEGBÉKÉLÉS (1555–1576)

A fejedelmek politikai nyomásának és a török fenyegetésnek jobban kitett Ferdinánd, a császári méltóság öröklését is szem előtt tartva, egyezkedni kezdett a birodalmi rendekkel, melynek eredményeképpen 1552-ben megkötötték a későbbi vallási megbékélés alapját jelentő passzai szerződést. A Ferdinánd által 1555-ben **Augsburgban** megnyitott **birodalmi gyűlés** kimondta a lutheránus vallásnak a katolikkal való egyenjogúságát, és jogi biztonságot teremtett az evangélikusok számára. A *Reichstag* határozatát a rendek Ferdinánddal egyeztetették, mert V. Károly politikai és lelkiismereti okokból nem jelent meg a birodalmi gyűlésen. Az augsburgi Reichstag határozatai ugyanis megakadályozták az uralkodói hatalom megerősödését, és győzelmet jelentettek V. Károly egyetemes főhatalom megvalósítására irányuló tervei felett. A birodalmi rendek és fejedelmek, valamint a birodalmi városok megkapták a szabad vallásgyakorlat jogát, az alattvalók pedig kötelesek voltak fejedelmek vallását követni (*cuius regio, eius religio*), illetve jogot kaptak arra, hogy vallásuknak megfelelő területre költözzenek. Birodalmi tisztségeket protestánsok is betölthettek, de csak lutheránusok, mert más felekezetet nem ismertek el bevett vallásnak. A szekularizált egyházi javak végleg a protestáns fejedelmek birtokába kerültek. Az egyházfejedelmeknek viszont, ha megváltoztatják vallásukat, le kellett mondani hivatalukról, azaz megtiltották az egyházi fejedelemségek szekularizációját. Az **augsburgi vallásbéke** a protestáns fejedelmek területeinek jelentős gyarapodását eredményezte, s megalapozta a fejedelmek személyéhez és tartományához kötődő protestáns egyházzervezetet. 1555-ben a német rendek a 16. század legszélesebb körű és legtartósabb vallási szabályozását teremtették meg. A vallásbéke a birodalom legfelső szintjén három pilléren nyugvó hatalmi egyensúlyt hozott létre, amely három katolikus (mainzi, trieri, kölni) és három protestáns (szász, brandenburgi, pfalzi) választófejedelmre, valamint a cseh választói méltóságot is betöltő Habsburg-uralkodóra épült.

A birodalmi rendek politikai győzelme és túlsúlyba kerülése Németországban, a Franciaországgal vívott sikertelen háború, valamint hithű katolikusként az eretneknek tartott lutheránusok elismerési kényszere – egészségügyi panaszaival párosulva – egyaránt arra készítette V. Károlyt, hogy 1556-ban lemondjon koronájáról. Fia, Fülöp örökölte Spanyolországot és a hozzá tartozó itáliai,

németalföldi, burgundiai és újvilági birtokokat, öccse, Ferdinánd pedig a német koronát, a császári méltóságot, a Habsburg családi birtokokat, valamint a cseh és magyar koronát. 1555 után a protestáns választófejedelmek miatt végérvényesen megszűnt a császári méltóság formális, pápai megerősítése. Bátyja hegemon terveit feladva **I. Ferdinánd (1556–1564)** tulajdonképpen a birodalmi fejedelmek testületének legfőbb tagja lett. A vallásbékét követően Németországban tovább terjedt a protestantizmus. 1557-ben a velencei követ némi túlzással azt írta, hogy Németország kilenczede protestáns. Közép-Németország nagyobbik része katolikus maradt, ahogyan az északnyugati és délkeleti területek is.

Az augsburgi vallásbéke több, vallással kapcsolatos kérdést is nyitva hagyott. Egyrészt a lutheranizmus mellett megjelent a kálvinizmus is, ami újabb politikai kérdéseket vetett fel. Kiterjed-e a vallásbéke III. Frigyes (1559–1576) pfalzi választóra, aki 1565-ben kálvinistává vált? A másik tisztázatlan kérdést a vegyes felekezeti birodalmi városok jelentették. A béke úgy rendelkezett, hogy az ilyen városokban mindkét egyház működhessen. A vita tárgyát az képezte, hogy csak a már 1555 előtt is ilyen helyzetű városokra vonatkozik-e ez, vagy az 1555 után megváltozott helyzetűekre is? Ezeknél a városoknál ugyanis a katolikus császár jelentette a főhatalmat, és nem volt egyértelmű, hogy az ilyen esetekben vonatkozatható-e rá a *cuius regio, eius religio* elve. Az 1559. évi augsburgi birodalmi gyűlés döntése értelmében a felekezeti panaszok a birodalmi kamarai bíróság hatáskörébe kerültek.

II. Miksa (1564–1576) uralkodása alatt tovább szilárdult a vallásbéke. Az 1566. évi Reichstag a pfalzi választófejedelemséget kálvinista vallása ellenére sem zárta ki az augsburgi béke hatálya alól, így az eddigi két bevett felekezet mellé *de facto* beemelte a kálvinizmust is. Az uralkodó és a rendek közötti politikai együttműködés eredményeként 1566-ban az újabb török hadjárat visszaverése céljából a Reichstag akkora sereget ajánlott meg Miksa számára, amilyenre Németországban már hosszú ideje nem volt példa. Háromszor akkora összeget szavaztak meg, mint korábban V. Károly vagy I. Ferdinánd idején hasonló célból.

A FELEKEZETI ELLENTÉTEK KIÚJULÁSA

A két évtizedes vallásbékét követően Miksa utóda, **II. Rudolf (1576–1608)** hosszú uralkodása alatt fokozatosan kiéleződtek a felekezeti és politikai ellentétek Németországban. Az uralkodó és a rendek közötti eddigi együttműködés is megbomlott. Az ellentétek kiéleződéséhez hozzájárult az, hogy az uralkodó három évtized alatt csak ötször hívta össze a birodalmi gyűlést, politikájában pedig szakított elődeinek egyensúlyra való törekvésével, és a katolikus erőkhöz közeledett. Az első komolyabb konfliktus a kölni érsekség körül bontakozott ki. 1582 végén Gebhard Fruchsess von Waldberg érsek lutheránus világi hercegséggé szeretne volna átalakítani a választófejedelemséget, felborítva ezzel a választófejedelmek közötti felekezeti egyensúlyt. A pápa törvényen kívülinek nyilvánította, a káptalan pedig a bajor hercegi házból új érseket választott (1583). Az augsburgi vallásbéke

előírásait és a felekezeti erőegyensúlyt szem előtt tartva 1585 januárjában a választófejedelmi kollégium a káptalan által választott új, bajor érseket ismerte el kölni választónak. A kölni érsekség így közel kétszáz évig (1761-ig) a bajor hercegi házhoz kapcsolódott.

A 16. század utolsó évtizedében az osztrák Habsburgok figyelmét a magyarországi 15 éves török háború (1593–1606) kötötte le, melyhez szükségük volt a birodalmi rendek támogatására. Ez nagyobb kompromisszumkésztséget igényelt volna a császártól, de Rudolf erre nem volt alkalmas. 1598-ban, amikor Németalföldről spanyol csapatok vonultak be az Alsó-Rajna vidékére, az augsburgi vallásbékével ellentétben a császár megtiltotta egy birodalmi városnak, hogy lutheránus legyen. A katolikus fejedelmek, különösen az egyháziak már ezt megelőzően egyre keményebben léptek fel a protestantizmussal szemben. A 16. század utolsó két évtizedét Németországban már a vallás és a politika egyre szorosabb, strukturális összefonódása jellemezte, a század végére pedig ezzel összefüggésben felerősödtek a felekezeti fundamentalizmusok. A felekezeti táborok szervezkedni, sőt fegyverkezni kezdtek. 1609 májusában a pfalzi választó, a württembergi herceg, Baden és Ansbach örgrófjai, Anhalt fejedelme, valamint Straßburg, Ulm és Nürnberg városok létrehozták a **Protestáns Uniót**, amelyhez a következő évben a brandenburgi örgróf, Hessen-Kassel fejedelme és számos délnémet város is csatlakozott. Politikai vezetőjévé IV. Frigyes pfalzi választófejedelmet választották, katonai parancsnokává pedig Krisztiánt, Anhalt fejedelmét. A Protestáns Unió tagsága (Brandenburgot leszámítva) gyakorlatilag Délnyugat-Németországra korlátozódott, Észak-Németország ettől távol maradt. Alapvetően védekező céllal hozták létre a katolikusokkal szemben, ezért távol tartotta magát az egyes tagok más jellegű politikai lépéseitől, külkapcsolataitól.

Az Unió megalakulását szinte azonnal a katolikus tábor válaszlépése követte: 1609 nyarán a bajor herceg, a frank és sváb egyházi fejedelmek, valamint a három rajnai választófejedeleme részvételével megalakult a Katolikus Liga. Vezetője Miksa bajor herceg lett. A Liga nemcsak a katolicizmus védelmét deklarálta, hanem az 1552. évi passauai szerződés óta szekularizált egyházi birtokok visszaszerzését is, azaz az unióval szemben támadó célokat fogalmazott meg.

Az Alsó-Rajna-vidéken kiterjedt birtokokat magába foglaló jülich-klevei hercegség körüli örökösödési viszály (1609–1614) már a szemben álló felekezeti táborok közötti nagyobb háborúval, sőt az európai hatalmak többségének hadba lépésével fenyegetett. Mindegyik aspiráns protestáns volt, így a jogcíme megalapozottságánál sokkal fontosabb tényezővé vált a politika. A császár és a katolikus oldal számára veszélyesnek tűnt, hogy a hercegség valamelyik protestáns fejedeleme kezére kerüljön, mert az egész Rajna-vidék felekezeti viszonyait, politikai helyzetét megváltoztathatta volna. II. Rudolf császári megbízott kinevezésével megkísérelte közvetlen irányítása alá vonni a hercegséget. Brandenburg és Pfalz-Neuburg urai azonban gyorsabbak voltak, s közösen birtokukba vették Jülich-Clevét. Az öröklés kérdését a birodalom törvényei ellenére nem az uralkodóra akarták bízni, hanem csak és kizárólag a protestáns fejedelmekre. A császár ugyan felvonultatott a térségbe némi haderőt, de pénz híján komolyabb katonai erővel

nem rendelkezett. Spanyolország ebben az évben fejezte be a hosszú németalföldi háborút, és kötött 12 évre fegyverszünetet, ezért nem kívánt katonai lépéseket tenni az Alsó-Rajna-vidéken, megkockáztatva ezzel egy esetleges európai háború kirobbanását. A protestáns fejedelmek viszont határozottan felsorakoztak a két örökös mögött, de Franciaország támogatása nélkül ők sem érezték elég erősnek magukat ahhoz, hogy katonai eszközökkel szerezzék meg a hercegséget. IV. Henrik francia király határozottan ellenezte, hogy Jülich-Kleve Habsburg-irányítás alá kerüljön, ezért széles körű diplomáciai előkészületeket tett egy jövőbeni Habsburg–spanyol-ellenes háború céljából. Meggyilkolásával (1610) azonban egyelőre elhárult az európai háború veszélye. Külső támogatók nélkül a Liga és az Unió sem mert háborúba bocsátkozni, s fegyverszünetet kötöttek. Erre az átmeneti nyugalmi időszakra esett az új császár, **Mátyás** megválasztása (1612–1618). Mivel személyéhez több korábbi, vallási és rendi engedmény is fűződött, a fejedelmek számára mindkét oldalon egyfajta kompromisszumot jelentett. Demonstratív erőfitogtatáson túl egyik fél sem vállalkozott valódi háborúra. Anglia, Franciaország és a Protestáns Unió közvetítésével tárgyalások kezdődtek, ami végül a jülich-klevei hercegség felosztásához vezetett (1614. november 12.). A pfalz-neuburgi fejedelmé lett Jülich és Berg tartomány, a brandenburgi örgrófé pedig Kleve, Mark és Ravensberg. Alig egy évvel korábban, 1613-ban az Unió vezetője, V. Frigyes pfalzi választófejedelem feleségül vette I. Jakab angol király lányát, s ez a házasság jelentős külpolitikai szövetségest jelentett a német protestánsok számára.

Egy újabb, belpolitikai ügynek látszó konfliktus, Habsburg Ferdinánd cseh királlyá koronázása és a szabad királyválasztás joga mellett kiálló, döntően protestáns rendek tiltakozása azonban meghozta a régóta érlelődő összecsapást a két fél között. A cseh rendek felkeléséből – a szerteágazó birodalmi és külpolitikai szálak következtében – a kontinenst évtizedekre hadszíntérré változtató harmincéves háború bontakozott ki.

A VESZTFÁLIAI BÉKE

Az 1618–1648 közötti hosszú, harmincéves háborút a **vesztfáliai béke** zárta le. 1648-ban azonban nem egy, hanem három békeszerződést kötöttek, bár tagadhatatlan, hogy mindegyiket Vesztfália tartományban. 1648. január 30-án írták alá Münsterben Spanyolország és Hollandia, október 24-én, ugyancsak Münsterben a császár és a francia király közötti, s ugyanezen a napon Osnabrückben a Habsburg–svéd békét. Ezek a békék nemcsak európai hatalmi egyensúlyt teremtettek, hanem a birodalomban is a katolikus és protestáns erők egyensúlyát hozták létre. Németország politikai szétagoltsága és vallási pluralizmusa nem a harmincéves háború következménye volt, de a háború felgyorsította, a békeszerződések pedig tartósították ezt az állapotot. A birodalom területi veszteségeket szenvedett el: Svájc önálló állam lett, Metz, Toul és Verdun lotaringiai püspökségek, valamint Elzász Franciaországhoz került, Svédország megkapta Elő-Pomerániát, Rügént,

Wismart, ellenőrzése alá került Bréma és Verden, azaz az Elba és Weser közötti egész balti-tengeri partszakasz.

A kálvinizmus elismert, bevett vallás lett Németországban. A felekezeti viszonyokkal összefüggő tulajdoni kérdéseket az 1624. január 1-jei egyházi állapotok alapján rendezték. Megszűnt a cuius regio, eius religio joga, egy-egy fejedelem felekezeti váltását már nem kellett az alattvalóknak is követni. A birodalmi tisztségeket felekezeti paritás elve alapján kellett betölteni. A vegyes felekezeti városokban katolikus–protestáns, paritásos alapú magisztrátusoknak kellett működniük. A béke rögzítette a fejedelmek szabadságát, a birodalmi rendek és császár viszonyáról azonban egy szót sem ejtett. E kérdés szabályozását a majdani Reichstagra bízta. A valóság az volt (s ez lett később is), hogy nem a császárt közzogilag megillető jogszabályok adtak a császári méltóságnak tényleges tekintélyt, hanem a Habsburg-ház és Ausztria hatalma.

1608 óta Németországban nem volt birodalmi gyűlés, azt először 1653-ban hívták össze Regensburgba. A választófejedelemi kollégium új taggal, a bajor herceggel bővült, s ezzel egyértelműen katolikus többségűvé vált. Kiegyenlítődéss majd csak 1692-ben valósult meg, amikor Ernő Ágost hannoveri herceg kilencedik választófejedelemmé vált. Azt követően, hogy 1663-ban létrejött az állandó birodalmi gyűlés, Regensburg lett a székhelye, és csak kivételes helyzetben, átmenetileg települt át máshová (mint például 1713-ban a pestis miatt Augsburgba). 1663 után a folyamatosan ülésező birodalmi gyűlés lényegében a fejedelmek részvétele nélkül működött, és a diplomaták kongresszusa lett. Az állandó birodalmi gyűlés a Német-római Császárság fennállásáig (1806) folyamatosan működött.

NÉMETORSZÁG 1648 UTÁN

A harmincéves háború nem egyformán sújtotta Németországot: egyes területeket szinte teljesen elpusztított, más régiókat pedig alig érintett. A legnagyobb veszteségeket Mecklenburg, Pomeránia, Brandenburg, Alsó-Szilézia tartományok, a Lipcse és Magdeburg közötti, valamint az Augsburgig és Pfalzig terjedő délnémet térség szenvedte el. Szászország, Észak-Hessen, Vesztfália vagy a Rajna-vidék számos része, Felső-Szilézia, Bajorország, Csehország valamivel kisebb mértékben szenvedett a háborútól, míg Schleswig-Holsteint, Alsó-Szászországot vagy az Alpok tartományait jóval kisebb pusztítás érte.

A népességfogyásért azonban nem csak a háború volt a felelős. A seregek vonulása, prédálása miatt számos helyen műveletlenül maradtak a földek, s ennek következtében éhínségek támadtak. 1636–1640 között Németország nyugati és déli részein pestis is pusztított. A három évtizedig tartó háborús időszakban Németország lakosságának száma először csökkent le annyira, hogy demográfiai szempontból Franciaország mögé került. A mezőgazdaság visszaesése mellett az ipari termelés és a kereskedelem is súlyosan megsínylette a háborút, s eltűnt a szélesebb polgári réteg. A megmaradt többsége számára inkább a fejedelmi

adminisztrációban betöltött hivatal, tisztség jelentett megélhetést, jövedelmet, s kevésbé az ipar vagy kereskedelem.

Az ipar és a kereskedelem hamarabb kiheverte a harmincéves háború következményeit, mint a mezőgazdaság. Gyorsabb regenerálódásában nagy szerepe volt az udvar és a hadsereg szükségleteinek. Az államok gyakran támogatták is az új termelési ágazatokban a manufaktúrákat (selyemgyártás, porcelán-, szőnyeg-, cukorgyártás, dohányfeldolgozás stb.). A 18. század végére Németországban az ipari termelésből a Verlag-rendszerű ipar részesedése már 43,1% volt, a céhes iparé pedig 46,9%. A fennmaradó 10%-ot a manufaktúrák tették ki. Egyes manufaktúrákat fejedelmek alapítottak (Meißeni Porcelánmanufaktúra), többségüket azonban kormányzati támogatást élvező magánvállalkozók. A kereskedelem a 17. század második felében még lassan, a 18. században azonban már újra látványosan fejlődött, sőt még tengeren túli kereskedelmi társaságok létrehozására is voltak kísérletek (Brandenburgi-afrikai Társaság 1682–1720 között, Császári-királyi Indiai Társaság 1723–1730 között). A kereskedelem növekedésében első sorban a belkereskedelemnek volt jelentősége. A 17. század végén számos német fejedelemségben kezdtek csatornaépítkezésekbe a tömegáru-szállítások előmozdítása érdekében. Különösen Brandenburgban kapcsolták össze tervszerűen az ipar, a kereskedelem és a közlekedés fejlesztését. Míg a 16. században a délnémet bankházak játszottak fontos szerepet az államkölcönök folyósításában, a 17. század második felétől a zsidó udvari bankárok váltak jelentőssé, mint például Süß Oppenheimer Württembergben, a Rothschildok Frankfurtban, Samuel Oppenheimer és Samson Wertheimer Bécsben, vagy Veitel Heine Ephraim Berlinben. A poroszországi zsidó pénzemberek a hétéves háború finanszírozásában 29 millió tallérral vettek részt.

A vesztfáliai béke sajátos útra terelte Németország kora újkori fejlődését. Azzal, hogy szentesítette a fejedelmek széles körű szabadságát és szuverenitását, a birodalmi szintű központosítás helyett az ún. kisállami-fejedelmi abszolútizmust erősítette meg. A politikailag meggyöngült császárság mindezek ellenére belföldön nem vesztette el teljesen a tekintélyét. A birodalmi városok, kisebb fejedelmek, birodalmi lovagok nagyobb és erősebb szomszédaikkal szemben gyakran az uralkodó támogatását és védelmét kérték. Az olyan nagyobb német fejedelemségek, mint Bajorország, Szászország vagy Brandenburg is gyakran szükségesnek érezték – különösen külkapcsolataikban – a császár politikai szövetségét. Saját birtokaik szempontjából a Habsburgoknak elemi érdekük volt a délnyugati német területek megvédelmezése Franciaországgal szemben. A földrajzi közelség a rajnai fejedelmeket inkább Párizs felé orientálta, így azok Habsburg-ellenesek lettek, és Mazarin bíboros szorgalmazására létrehozták a franciabarát Rajnai Szövetséget (1658. augusztus 14.). XIV. Lajos németalföldi, ún. devolúciós háborújával (1667–1668), agresszívvá vált külpolitikájától megrettenve viszont 1668 augusztusában a Rajnai Szövetség feloszlott. 1670-ben a franciák megszállták Lotaringiát, ezt követően pedig a „rajnai határ békés meghódítására” irányuló „újraegyesítési” (reuniós) politika révén egyre több német területet vontak francia ellenőrzés alá. 1681-ben XIV. Lajos annektálta Straßburgot, majd 1684-ben megszállta

Luxemburgot. A török 1683. évi támadása miatt I. Lipót császár (1658–1705) kénytelen volt elismerni Franciaország reuniós területgyarapodását.

Franciaország európai hegemon törekvéseit számos más ország is rossz szemmel nézte. A francia expanziót az 1686. július 9-én megalakult – Németországot, Habsburg-területeket, Spanyolországot és Svédországot magába foglaló – Augsburgi Liga újabb nagy európai háborúval igyekezett megakadályozni (1688–1697). Miután a franciák betörték Dél-Németországba, Anglia és Hollandia is csatlakozott a Ligához. Franciaország magára maradt, de a rijswijki békében a reuniós szerzeményeket megtarthatta. Az Augsburgi Liga háborújával egyidejűleg a császár a török elleni fronton is elhúzódó, nagy háborúra kényszerült (1683–1699).

1701-ben a spanyol örökség kérdése sodorta újabb háborúba az európai hatalmakat Franciaország ellen. A hadműveleteket, amelyek hosszú évekig Németország területén folytak, csak 1709-ben sikerült Franciaország területére áttenni. VI. Károly császár azonban vonakodott elismerni a Franciaországgal a hadviselő felek többsége által 1713-ban Utrechtben kötött békét. Saját békéjét csak egy évvel utóbb kötötte meg (Rastatt). Ennek értelmében Spanyol Németalföld, Nápoly, Szardínia, Milánó, Mantova, Mirandola osztrák kézre került.

Németország történetéből a 18. században sem hiányoztak a háborúk, amelyek – ha lehetett – a korábbi évszázadoknál is jobban megosztották a birodalom fejedelmét. Az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748) a nőági öröklést el nem ismerő fejedelmek indítottak háborút Mária Terézia ellen. A hétéves háborúban (1756–1763) a királynő próbálta visszaszerezni az elvesztett Sziléziát. A porosz–osztrák ellentétek a bajor örökösödési háborúban (1778–1779) éleződtek ki ismét, bár komolyabb hadműveletekre ekkor egyik fél sem vállalkozott. 1781-ben II. József császár Belgiumért szerette volna elcserélni Bajorországot (s ezzel egész Délkelet-Németország Habsburg-kézbe került volna), Poroszország azonban érzékelte a birodalmon belüli hatalmi változás veszélyét, s 1785-ben létrehozta a német fejedelmek szövetségét. Ez azt jelezte, hogy Poroszország ellenében a birodalomban a császár már nem tudta keresztülvinni az akaratát.

22

A SZÉTTAGOLT ITÁLIA

ITÁLIA KÖZÉPKORI SZÉTTAGOLTSÁGA az újkorban is fennmaradt. A tucatnyi kisebb-nagyobb köztársaság és monarchia összefogását Machiavelli is szorgalmazta *A fejedelem* című, 1513-ban írott művében. A félsziget azonban a 16. században a francia–Habsburg-konfrontáció színtere lett, s a nagyhatalmak befolyása inkább megosztólag hatott, nem segítette elő az egységtörekvések kifejlődését. Az 1559-es **cateau-cambrésis-i béke** után Itáliában hosszú ideig a spanyol hegemonia nyugalma honolt, amelyet csak a harmincéves háború idején zavart meg az Észak-Itália feletti befolyás növelését szolgáló néhány francia betörés. A 18. század eleje viszont hatalmas átrendeződést keltett a félszigeten. A spanyol örökösödési háborút lezáró 1713-as utrechti béke a spanyol birtokokat az osztrák Habsburgoknak juttatta. A spanyol dominanciát az osztrák váltotta fel.

A FÉLSZIGET ÁLLAMAINAK TÖRTÉNETE

Milánót a 15. század közepétől a Sforza család tartotta ellenőrzése alatt, amely Észak-Itáliában nagyhatalmi politikát igyekezett gyakorolni. 1479-től az arcszíne miatt *Il Morónak* nevezett Lodovico Sforza gyakorolta a hatalmat. Uralma idején az állam gazdasági és művészeti centrummá növekedett, itt dolgozott egy ideig Leonardo da Vinci is. A herceg Nápoly-ellenes politikájában kezdetben a franciákra támaszkodott, ő hívta be 1494-ben VIII. Károly csapatait a félszigetre. A franciák megerősödését látva azonban hamar ellenük fordult, csatlakozott az 1495-ös első Szent Ligához, de nem mérte fel jól a lehetőségeket, és francia fogságban halt meg. Az északról jött hódítók több alkalommal is megszerezték a gazdag fejedelemséget, amely azonban az 1529-es cambrai-i békét követően végleg spanyol befolyás alá került. V. Károly előbb visszahelyezte az eltávolított Sforzákat (1530), majd utolsó leszármazottjuk, Francesco öt évvel későbbi halála után közvetlenül fennhatósága alá vonta, s alkirályt nevezett ki.

A spanyol örökösödési háborút követő területi átrendeződés során Milánó az osztrák Habsburgok kezébe került, akik a század közepétől mérsékelt reformokat vezettek be, csökkentették az egyház és a nemesség hatalmát. A tartományi gyűlésbe immáron vagyron és nem származás alapján lehetett bekerülni. A pénzügyeket állami kézbe vonták és a cenzúrát, illetve a paviai egyetem irányítását kivették az egyház ellenőrzése alól.

A középkori Savoya annak köszönhette jelentőségét, hogy hercegei ellenőrzésük alatt tartották az Alpok néhány fontosabb átkelőjét, többek között a Szent-Bernát hágót. Éppen emiatt vált a Piemontot is magában foglaló stratégiai helyzetű államocska a franciák célpontjává az itáliai háborúkban, s került mintegy harminc évre megszállás alá a 16. század elején. A francia jelenlét az 1559-es béke után is tartós maradt, előbb Torinó, majd Saluzzo ellenőrzése révén, s az egész 17. században erős a párizsi politikai befolyás. A hercegség még Itáliában is másodrendű gazdasági-politikai hatalomnak számított a spanyol örökösödési háborúig, amelynek végén viszont II. Viktor Amadé (1675–1730) megkapta Szicíliát és a királyi címet. A szigetet néhány évvel később el kellett cserélnie a közelebbi Szardíniára (1720), s a szárd-piemonti állam jelentősége egycsapásra megnőtt. Ehhez hozzájárultak a reformer uralkodók is, akik megadóztatták a nemességet, és merkantilista politikájukkal segítették a helyi selyemipar fejlődését. Az osztrák örökösödési háborúban Savoyához került Nizza is (1748).

Az a tény, hogy a növekvő területű és stratégiai-katonai jelentőségű szárd-piemonti állam nemzeti dinasztiával rendelkezett, a 19. században alkalmassá tette, hogy a királyság az olasz egységtörekvések centruma legyen.

A választott dózse és a szenátus által irányított **Velencei Köztársaság** a korszak egyik tengeri nagyhatalma, amely azonban 15. században terjeszkedése fő irányaként a terra fermát, az itáliai belső területeket célozta meg, így viszont Milánóval és a pápasággal került ellentétbe. Az 1508-as Cambrai-i Liga az itáliai ügyekben érdekelt valamennyi nagyhatalom Velence-ellenes összefogását, s ezzel együtt a köztársaság szárazföldi ambícióinak visszaszorítását is eredményezte. A levantei kereskedelemben érdekelt állam másik célja a török földközi-tengeri előrenyomulásának megakadályozása volt. A két hatalom a 16–17. században számos háborút vívott egymással, amelyek azonban a kölcsönös gazdasági érdekek miatt általában nem tartottak sokáig. Eme harcok során Velence mindinkább kiszorult a Mediterráneum keleti medencéjéből, elveszítette Ciprust és Krétát is. A 16. században még virágzó textiliparát az angol és holland termékek versenye szorította háttérbe, de a köztársaság továbbra is képes maradt Európa luxigényeinek kielégítésére (selyem-, üvepipar, keleti árucikkek). Mindezek mellett hajdani nagyságából a 18. századra leginkább csak a pompás külsőségek maradtak meg, valamint a Tízek Tanácsának szinte korlátlan uralma, amely hatalmas besúgóhálózattal őrizte a fennálló rendet. A gyanús személyek könnyen a hírhedt ólomkamrákban találhatták magukat.

A **Genovai Városköztársaság** Andrea Doria admirális irányítása alatt (†1560) vált igazán fontos politikai tényezővé, aki a korszak legjobb tengerészeként előbb a franciákat támogatta, majd a császárhoz való átpártolása kényszerítette ki az

1529-es cambrai-i békét. Genova jól járt a váltással: a spanyol királyok hitelezői-ként és földközi-tengeri kereskedelmi partnereként a városállamra a 17. század közepéig tartó prosperitás köszöntött. A spanyol állam gazdasági nehézségei azonban itt is éreztették hatásukat, és a recesszió során kiéleződtek a város-vidék közti, valamint a városon belüli ellentétek is. Ennek jele a patríciusok és a megszálló osztrák csapatok elleni 1746-os felkelés, az egyházi birtokok dominanciája ellen hozott intézkedések és a növekvő államadósság is. A problémákat növelte Korzika Pascale Paoli vezetésével kezdődő függetlenségi harca, amelyet sohasem sikerült teljesen felszámolni, s Genova adósságai fejében inkább átengedte a szigetet Franciaországnak (1768). A franciák hatékonyabbnak bizonyultak, és egy esztendővel később, Napóleon születésének évében pacifikálták a területet.

A gazdag **Firenzei** Köztársaságot a 15. század közepétől a befolyásos Medici család irányította. Az 1494-ben délre nyomuló franciák ellen azonban Piero Medici nem tudott elég erélyt felmutatni, ezért alattvalói elűzték. A köztársaságban a hatalmat egy fanatikus dominikánus szerzetes, Girolamo Savonarola szerezte meg, aki prédikációiban a reneszánsz kényelembe süppedt polgárokat aszketikus életmódra ösztönözte. Uralmának négy éve alatt felbecsülhetetlen mennyiségű művészeti alkotás semmisült meg, míg végre sikerült eltávolítani, és máglyára vetni a pápa által is eretneknek nyilvánított radikális barátot. A köztársaság a 16. század elején franciabarát politikát folytatott, mert csak így tudta elkerülni a Mediciek visszatérését. Amikor azonban támogatóik átmenetileg kiszorultak a félszigetről, 1513-ban visszatért a száműzött dinasztia. Machiavellinek is ekkor kellett távoznia hivatalából, s birtokaira visszavonulva írta meg A fejedelem című munkáját. A Medicieket 1527-ben még egyszer eltávolították, de V. Károly 1530-ban Alessandrót örökös hercegi címmel ajándékozta meg, s ezzel a korábbi köztársaság véglegesen monarchiává alakult át Toszkánai Nagyhercegség néven, ahol a dinasztia egészen 1737-ig gyakorolta a hatalmat. A Mediciek kihalása után a trónt Lotaringiai Ferenc, Mária Terézia férje kapta meg, de szuverén területként nem tartozott a Habsburg Birodalomhoz. Új ura régenstanácsra bízta az ügyvitelt, amely igyekezett az egyház és a nemesség rovására reformokat bevezetni. Fia, Lipót (a későbbi II. Lipót) egyenesen a felvilágosodás eszméinek kísérleti terepévé változtatta a hercegséget. Bátyjához (II. Józsefhez) hasonlóan feloszlatta a hasznos tevékenységet nem folytató szerzetesrendeket, a cenzúrát állami kézbe vette, s felszámolta az inkvizíciót. A közigazgatás átalakításával a köznemesség nagyobb szerepet kapott az állam irányításában, és az uralkodó támogatta az alkotmány kidolgozását is – igaz, ez sohasem lépett érvénybe.

Bár az itáliai háborúk a franciák **nápolyi** trónigénye miatt törtek ki, 1503 után a déli királyság gyakorlatilag kimaradt a konfliktusból. A spanyol berendezkedés két évszázadra tartóssá vált, s mivel a térséget nem érintették a félszigetet permanensen sújtó harcok, rövid felvirágzás köszöntött be. Az ennek köszönhető demográfiai növekedés különösen Nápoly és Palermo népességét duzzasztotta fel. A 16. század közepére kb. negyedmillió lakosával Nápoly valószínűleg Európa legnagyobb városa volt, de kétszáz év múlva is a harmadik, 400 ezres népességével,

annak ellenére, hogy számos járvány (köztük is a kiemelkedően, mintegy 50%-os halálozással járó 1656-os pestis) sújtotta Dél-Itália központját.

Vidéken a szegénység, a rossz infrastruktúra, közbiztonság és nagy földbirtokosok továbbélő feudális uralma volt a jellemző. Az arisztokrácia tartotta kezében a helyi igazságszolgáltatást, és gyakorlatilag szabadon rendelkezett parasztjaival. A 17. században mégis a városok szenvedtek inkább: a járványok és éhínségek több megmozduláshoz is vezettek. Ezek közül a két legjelentősebb 1647-ben robbant ki.

A májusi palermói megmozdulás oka az volt, hogy a városi önkormányzat lecsökkentette a kenyér méretét mintegy öt dekával (azaz felemelte az árát, hiszen a kor szokásai szerint a kenyér ára nem változott, csak a mérete). Az ennek nyomán kibukkanó mozgalom Guiseppe Alesi aranyműves vezetésével rövidesen az élelmiszerekre kivetett fogyasztási adók eltörlését és a „rossz kormányzat” megváltoztatását követelte. Az alkirály először kénytelen volt engedni, s csak akkor tudott úrrá lenni a helyzeten, amikor sikerült Alesit és vezetőtársait likvidálni.

Palermo példája nyomán robbant ki ugyanez év júliusában a nápolyi városi felkelés, ahol a gyümölcs adójának eltörlése állt a követelések középpontjában. A felkelés élére egy írástudatlan halász, Masaniello (Tomasso Aniello), valamint egy jogász, Giulio Genoino került. Hatalmának csúcspontján azonban Masaniellót, a „nép főkapitányát” megölték. A város élére néppárti triumvirátus került, s amikor a spanyolok erőszakkal akarták elfoglalni a várost, Nápoly független köztársaságnak nyilvánította magát. A spanyol csapatok blokádja végül megtörte az ellenállást, de így is sikerült eredményeket elérni: néhány népszerűtlen adót megszüntettek, s a városi kormányzatba is bekerültek a nép képviselői.

Az osztrák csapatok 1707-ben átmenetileg elfoglalták a királyságot, de a következő nagy európai konfliktus során (lengyel örökösödési háború) a spanyolok visszatértek. III. Károly (1734–1759) – egyben spanyol uralkodó is – modernizációs törekvésekkel lépett fel, felszámolta az inkvizíciót, megszüntette a hivatalok vásárolhatóságát. A nápolyi trónt – amelyet halála után elválasztottak a spanyoltól – kisebbik fia, Ferdinánd (1759–1825) örökölte, aki helyett 1776-ig a felvilágosult jogász, Bernardo Tanucci régens kormányzott, de a reformokat előbb az 1764-es éhínség és járvány miatt bekövetkező demográfiai visszaesés (több mint 200 000 halott) akadályozta, később pedig az, hogy a konzervatív uralkodó vette kezébe az irányítást. A 18. század közepe így is a szellemi élet pezsgését hozta, Nápolyban élt például a korszak egyik legnagyobb hatású történetfilozófusa, Giambattista Vico (†1744). A társadalmi mobilitás hiánya és a mezőgazdasági fejletlensége azonban konzerválta a térség elmaradottságát.

23

A HABSBERGOK BIRODALMA KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A HABSBERGOK BIRODALOMÉPÍTÉSE

A KÖZÉP- ÉS A KORA ÚJKOR FORDULÓJA a Habsburgok számára történetük legnagyobb területi gyarapodását hozta. A burgundi örökségen túl (1477) ekkor szerezték meg Tirolt (1490), Spanyolországot (1516), Magyarországot és Csehországot (1526). A dinasztia sikere azonban nem járt németországi hatalmuk megerősítésével. I. Miksa császár (1493–1519) birodalmi reformkísérlete kudarcba fulladt, a császári központosítással szemben a tartományi fejedelmek növelhették meg hatalmukat. Saját országaikra–tartományaikra korlátozódott a Habsburgok uralma is, ezekben törekedhettek fejedelmi hatalmuk kiépítésére. Központosítási törekvéseik többnyire megegyező lépésekkel jártak valamennyi országukban, így azok történetében is sok a hasonlóság. Két önálló csehországi királyválasztástól eltekintve (1619, 1740), amelyek következményei meglehetősen tragikusan alakultak, 400 évig azonosak voltak uralkodóik, ugyanazokban a háborúkban vettek részt, gyakran még társadalmukban is jelentős összefonódásokkal (házasságok, emigráció) találkozhatunk. Mivel a Duna menti Habsburg Monarchia történetének fő problémáit saját történelmünkben ismerjük, így e fejezetben Ausztria és Csehország korabeli fejlődésének inkább csak a magyarországitól eltérő vonásaira próbálunk rámutatni.

Az az országegyüttes, amely I. Ferdinánd birtokába jutott (1519-től Ausztria uralkodó főhercege, 1526-tól Magyar- és Csehország királya, uralkodott 1564-ig) történelmileg legfeljebb pillanatig tartó közös múlttal rendelkezett. A Habsburgok kelet-közép-európai hatalma ugyanis eddig – Habsburg Albert rövid királyságát leszámítva (1437–1439) – nem terjedt túl Ausztria határain. (V. László magyar–cseh király nem volt sem a Német-római Birodalom, sem Ausztria uralkodója.) I. Ferdinándnak tehát olyan államrendszert kellett létrehoznia, amely valamennyi országában hatékonyan működik majd. Nehezítette helyzetét, hogy kezdetben még a leghamarabb (1519-ben) kezére került Ausztriára is

alig tudott támaszkodni. Uralmát az osztrák tartományokban sem fogadták kedvezően. Hatalomátvétele egy nemesi indíttatású, Bécs városát is magába foglaló lázadás leverésével kellett biztosítania. 1522-ben Bécsújhelyen a lázadók néhány vezetője és Bécs polgármestere is a hóhér bárdja alá került. Az új uralkodó fővárosa kiváltságait is jelentősen megnyirbálta. Egyelőre nem tudta megakadályozni a reformáció gyors terjedését sem, 1525-ben pedig Tirolban robbant ki heves parasztfelkelés, amely a többi tartományra is áttért. Ilyen előzmények után jutott a magyar és a cseh koronához.

Az újdonsült király, akinek a külpolitika és a hadügyek területén minduntalan alkalmazkodnia kellett császári bátyjához (V. Károly 1519–1556), a kelet-közép-európai állam igazgatásának megszervezésében kétségtelenül eredményesebbnek bizonyult, mint tényleges hatalma gyakorlásában. Intézkedései kiszélesítették a pénz- és hadügyigazgatásnak a nagyapja, I. Miksa által kezdeményezett modernizálását. Az egyes tartományok rendi szervei fölé központi hivatalhálózatot emelt, többségüket az adott korban modernnek számító, folyamatosan működő, rendszeres üléseket tartó kormányzervekként hozták létre. (A nevükben hangsúlyozott *tanács* megjelölés, az adott testület tanácsadó jellegének hangsúlyozása, az esetleges hatásköri problémákat hidalhatta át.) A legmagasabb rangú új hatóság az 1527-ben felállított, szűk körű (kezdetben 6 tagú) Titkos Tanács (*Geheimrat*) volt, amely a dinasztikus ügyeket és a külpolitikát intézte, majd amikor 1556-ban I. Ferdinánd a császári címet is megszerezte, a német birodalom központi döntéshozó szervének tekintették. A megújított Udvari Tanács (*Hofrat*) tevékenysége az igazságszolgáltatás területére tevődött át, s a 17. században – amikor a német birodalomban a császári hatalom gyakorlatilag elenyészett – birodalmi legfelső fellebbezési fórummá vált. Jelentős szerephez jutott az ugyancsak 1527-ben alapított Udvari Kamara (*Hofkammer*), bár hatásköre – I. Ferdinánd császársága ellenére – sohasem terjedt túl a közép-európai országokon. A szorosabban vett pénzügyeken túl e fórumra tartoztak a gazdaság ügyei is. Az említett kormányzervek döntéseit az Udvari Kancelláriában foglalták írásba. A katonai igazgatás 1556-ban kapott új, központi szervet az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) létrehozásával. Az uralkodó e kormányzervek hatáskörét szerette volna újonnan szerzett országaira is kiterjeszteni, ebben azonban nem járt egyértelmű sikerrel. A magyar és cseh rendek panasza miatt hamar az osztrák tartományokra (és a birodalomra) korlátozták az Udvari Tanács hatáskörét, s kezdeti vonakodás után külön kancelláriát kapott Magyar- és Csehország is. Végeredményben tehát I. Ferdinánd az újonnan uralma alá került országokban – a rendek megbékéltetése érdekében – igyekezett fenntartani a folyamatos kormányzás látszatát. Uralkodása alatt nem számolták fel a rendi közigazgatási szerveket, tovább működtek a többségükben a középkori államtól örökölt kormányhivatalok, érintetlen maradt a társadalom feudális-hierarchikus szerkezete. Az egymással társult országok örökölt rendi szervei külön-külön kerültek kapcsolatba az uralkodóval és a központi kormányzervekkel. Bécsben beletörődtek a hatalmuk alá került országok, tartományok gazdaságának különböző fokába, eltéréseiket nem kívánták megváltoztatni. Részben ezért is bizonyultak oly tartósnak az I. Ferdinánd által lerakott alapok.

Az általa létrehozott kormánysszervek többsége egészen a 19. század közepéig kiállta az idők próbáját.

Azonban már I. Ferdinánd uralkodása idején felmerült a Duna menti állam-együttes két problémája, amely a következő egy-másfél évszázadban megkeserítette uralkodóinak szája ízét: az oszmán-török expanzió és a protestantizmus térhódítása. Korábbi – Belső-Ausztriát (főleg Stájerországot) ért – török támadások után I. Szulejmán szultán 1529-ben Magyarországon átgázolva Bécs ellen támadt. A birodalmi fővárost sikerült ugyan megvédeni, de I. Ferdinánd a következőkben is többet törődött magyarországi riválisa, I. (Szapolyai) János király legyőzésével, mint a török visszaszorításával. 1532-ben I. Szulejmán újabb ausztriai hadjáratát mégis a német birodalmi seregek bécsújhelyi állomásozása akadályozta meg. (A birodalmi sereg nem harcolhatott a birodalom határain kívül – tehát Magyarországon sem. Felvonulásukat látva viszont a szultán sem kívánt Ausztriába betörni. Kőszeg várának védelme, Jurisics Miklósnak és társainak vitéz ellenállása inkább csak ürügy volt a török hosszas időzésére, ami persze a védők hősiességét nem mérsékli.) A török hódoltság kialakulása és Erdély önállósulása miatt I. Ferdinánd uralma hamarosan az ország harmadrészére korlátozódott. Bécs mégis ragaszkodott az ún. Királyi Magyarországhoz mint ütköző-államhoz, amely a határvédelemből adódó súlyos anyagi terhek miatt egyébként ráfizetéses volt számára. A 16. században az állam innen származó félmillió rajnai forint körüli bevételei alig egyharmadát biztosították a mintegy 1,7 millió forintnyi kiadásnak. A költségek több mint kétharmadát (több mint 1 millió forintot) a határon túlról kellett biztosítani. Ennek fedezésére 1523-tól kezdve mind az osztrák tartományokban, mind a német birodalomban gyakran vetettek ki „török adókat”, amelyek fizetése alól a nemesség sem kapott felmentést.

Mindeközben terjedt a protestantizmus, s a kormányzat csak az új hitet választók máglyára küldésében talált időleges ellenszert rá. 1541-ben Ferdinánd Prágába birodalmi gyűlésre hívta az osztrák és cseh tartományok képviselőit, hogy anyagi támogatást kapjon a török ellen. Az 1542 márciusában megtartott gyűlésen a rendek képviselői ellenszolgáltatásként a protestantizmus elfogadását kérték, amire az uralkodó nem volt hajlandó. A gyűlés így eredménytelenül oszlott fel, hasonló osztrák–cseh közös rendi gyűlésre hosszú évszázadokig nem került sor. A császár alul maradt a protestáns német fejedelmekkel folytatott schmalkaldeni háborúban (1546–1547), ami birodalmi szinten a reformáció (pontosabban annak lutheri, hazánkban evangélikusnak nevezett ága) győzelmét jelentette. A fejedelmekkel folyó tárgyalásokat I. Ferdinánd irányította, ő kötötte meg az augsburgi vallásbékét (1555) is, amely a tartományurak jogává tette vallásuk megválasztását. Saját tartományaikban a Habsburgok is fejedelmi jogon folytathatták a rekatolizációt.

II. RUDOLFTÓL I. LIPÓTIIG

I. Ferdinánd birodalomépítő munkája halála után elveszni látszott. Fiai közül a császári, és a cseh valamint magyar királyi címet öröklő **II. Miksa (1564–1576)** az osztrák tartományok közül csak Alsó- és Felső-Ausztriát örökölte, míg Tirol és Elő-Ausztria a másodsülött Ferdinánd főherceg, a Stájerország, Krajna és Karintia által alkotott Belső-Ausztria pedig Károly főherceg irányítása alá került. Belső-Ausztriában a pénzügyek irányítására külön kamara, a hadügyek irányítására pedig egy második haditanács alakult. Így hiába adott ki II. Miksa a protestánsokkal szemben türelmesebb intézkedéseket, ezek hatálya nem terjedt ki a két testvér tartományaira. A belső harcokban elmerült II. Miksa nem tudta megakadályozni a török újabb előrenyomulását (1566-os magyarországi foglalásait), s el kellett fogadnia a drinápolyi béke (1568) feltételeit, valamint Erdély külön útját is (1571-es fejedelemválasztás). **II. Rudolf** uralkodása (1576–1608) alatt az ellenreformációs irányzat megerősödése, valamint az újabb török háború (1591–1606) jelentett problémát. Hiába kezdődött a háború császári sikerekkel, kétes békével végződött. A szitvatoroki békében mindkét fél megtarthatta hódításait, a török kézre került Eger és Kanizsa azonban jelentősebb területet ellenőrzött, mint a császáriak által elfoglalt Vác vagy Nógrád megye. A fiatalabb korában normálisan viselkedő II. Rudolfon egyébként élete vége felé kitört a családban öröklődő elmebaj. A birodalom egységét veszélyeztető politikája ellen öccse, Mátyás főherceg lépett fel. 1608-ban az osztrák, a magyar és a morva rendek által királlyá választotta magát. (A császári és a cseh királyi cím azonban Rudolf birtokában maradt egészen 1612-ben bekövetkezett haláláig.)

A fenyegetett II. Rudolf Prágába tette át a székhelyét, s a vallásügy területén is váratlan lépésre határozta el magát. Rendeletben engedélyezte protestáns cseh alattvalóinak a szabad vallásgyakorlást. A cseh rendek a 15. századi huszita háborúk korában jelentős politikai jogokat szereztek, s ezeket folyamatosan megtartották. Minthogy az oszmán veszély őket nem fenyegette, kevésbé voltak kiszolgáltatva az udvarnak. Erős támaszt jelentett számukra csatlakozásuk a reformációhoz. A Habsburg-kormányzatnak azonban két szakaszban sikerült háttérbe szorítania őket. A schmalkaldeni háború idején I. Ferdinánd hadba hívta cseh alattvalóit a németországi protestánsok ellen, de néhány főúr, a kis- és középnemesek, továbbá a cseh városok, élükön Prágával megtagadták a részvételt, sőt saját kormányzásra készültek. Az uralkodó leverte a felkelést, vezetőit kivégeztette, több főúr birtokát elkoboztatta, s megszüntette a városok önkormányzatát. A bécsi udvar kísérletei, hogy a cseh rendek protestantizmusát is megtörjék, azonban kudarcba fulladtak. A mérsékelt huszitizmust őrző kelyhesek mellé felsorakoztak a lutheri és a kálvini vallás hívei. A cseh protestánsok 1575-ös hitvallása (*Confessio*) a lutheri vallás jegyeit mutatta. A tizenöt éves háború elhúzódása miatt kimerült kormányzat 1606-ban a Bocskai-felkelést lezáró **bécsi békében** komoly engedményeket tett a magyar protestánsoknak. Ennek kedvező hatása érvényesült II. Rudolf csehországi valláspolitikájában is. A császár 1609-ben olyan Felsőlevelet (*Majestätsbrief*)

adott ki, amely nem csupán a rendeknek, hanem a jobbágyoknak is engedélyezte a szabad vallásgyakorlást. Az elborult elméjű, magát csillagjósokkal és aranycsinálókval körülvevő uralkodó cseh alattvalói körében népszerű lett. A monarchia egységét féltő **Mátyás** főherceg azonban végül lemondásra kényszerítette Rudolfot, s rövid uralma alatt (1612–1619) próbálta meg helyreállítani a megtépázott királyi tekintélyt.

Vallási téren azonban ő is súlyos kudarcot vallott. 1618-ban két protestáns templom építése körül kialakult vita a cseh rendek felkeléséhez vezetett. A rendek Prágában tárgyaló küldöttei heves szóváltás után a vár ablakán kihajítottak két magas rangú hivatalnokot és titkárukat (*Defenestratio*). (Az áldozatok az ablak alatti szemétdombra estek, így nem sérültek meg komolyabban. Utóbb az udvar a két hivatalnokot magas kitüntetésben részesítette.) A felkelők saját államigazgatást vezettek be, élére egy 30 tagú rendi direktórium került, saját hadsereget állítottak fel. Az ország irányítását a rendi szervekre bízta. Ezúttal a katolikusok ellen hoztak megkülönböztető rendeleteket. Míg valamely katolikus földesúr jobbágyai választhatták a protestáns vallást, addig a protestáns földesurak jobbágyainak uruk vallását kellett követniük. A Matthias Thurn gróf által vezetett sereg Bécs ellen indult, megkezdődött a harmincéves háború. A cseh rendi gyűlés 1619-ben kimondta, hogy a cseh korona csak választással nyerhető el, s a császárrá választott Habsburg II. Ferdinánddal szemben V. Frigyes pfálzi fejedelmet választották királyukká („téli király”). Az új uralkodó a Habsburg-ellenes nemzetközi szövetség, a Protestáns Liga vezéralakja, emellett az angol király veje volt, a cseh rendek méltán várhatták, hogy Európa protestáns országai majd a segítségükre sietnek. Ez azonban nem következett be, Frigyes serege 1620. november 8-án a Prága melletti **Fehérhegy**nél vereséget szenvedett. A vereséget súlyos megtorlás követte. Frigyes a győztesek nemcsak cseh királyságától fosztották meg, hanem a pfálzi választófejedelemségtől is. Csehországban több mint 50 főurat kivégeztek, a felkelés résztvevőinek birtokát elkobozták. A megtorlás és a rekatolizáció elől a Cseh Királyság országaiból 150 ezren választották az emigrációt. A cseh nemesség alapvetően kicserélődött, a birtokstruktúra átalakult. A köznemesség szinte eltűnt, az addigi 1382 nemesi család száma 441-re csökkent. A 153 főúri családból 95 nem cseh nemzetiségű volt. Új, erőszakos hulláma indult az ellenreformációnak. Az ún. Megújított Tartományi Rendtartás (*Verneuerte Landesordnung*, 1627) a jogeljárás elvét alkalmazva a Habsburgok örökös királyságát vezette be. Csehországban, ahol 1512–1620 között is csak 17 alkalommal hívták össze a rendi gyűlést, 1848-ig nem került sor újabb összehívására. Csehország nem vett részt a harmincéves háború folytatásában, a nagyhatalmak is elfeledtek róla a vesztfáliai béketárgyalásokon, mint ahogyan elfeledtek az ausztriai és csehországi protestánsok védelméről is.

Közismert tény, hogy a vesztfáliai béke végleg szentesítette a birodalom széttagolódását és a császári hatalom megszűntét. A Német-római Császárság komoly területi veszteségeket is szenvedett. A Habsburgok közép-európai monarchiája ezzel szemben területileg nem károsodott. Veszteségeit inkább az okozta, hogy – mivel a háború egyetlen folyamatos résztvevője volt (miközben ellenfelei

váltakoztak), s területén (főleg Csehországban) sokszor folytak hadműveletek – többször is ki volt téve a hadjáratoknak, az ellenség dúlásának. A megrikult népesség azután még kevésbé tudott ellenállni az abszolutisztikus törekvéseknek. A kizárólag vallási szempontokat figyelembe vevő **II. Ferdinánd** (1619–1637) már a háború idején kibocsátotta első rekatolizációs rendeleteit (Alsó- és Felső-Ausztriára 1627-ben, Belső Ausztriára 1628-ban). Ezek következtében az osztrák tartományokból kb. 50 ezren vándoroltak ki. Az új birtokadományozások következtében Alsó-Ausztria tartományban mindössze 227 birtokos család maradt. A főurak tehát itt is elveszítették maguk mögül a kis- és középnemesség politikai küzdelmekben oly hangos tömegeit. A viszonylag szűk birtokos réteggel szemben könnyebben érvényesült az udvar akarata. A háború után Monarchia-szerte megjelentek az Itáliából, Spanyolországból, esetleg a katolikus dél-német tartományokból származó új birtokosok. II. Ferdinánd (aki a stájer ágból származott) egyébként nem sokkal Csehország visszaszerzése után rendeletben mondta ki a Duna menti Habsburg-állam oszthatatlanságát (1621), amit 1635-ös végrendeletében megismételt. A tartományok testvérek közötti újabb felosztására a későbbiek során valóban nem került sor, Tirol azonban csak a család ottani ágának kihalásával, 1665-ben jutott vissza a főág birtokába.

A Habsburgok két országának gazdasági-társadalmi fejlődése a 17. század közepén mégis eltérő módon alakult. Mindkét országban megnöttek a paraszti terhek, de Ausztriában, ahol a birtokosok általában nem rendelkeztek nagy, zárt birtoktestekkel, a földesurak szívesen engedték „kivásárolni” a parasztnak földjeiket (*Einkauf*), ami egyfajta örökbérletet hozott létre. Az egyház gazdasági erejét előbb a tized bérbe- vagy eladása, majd a reformáció gyengítette. A virágzó kisparaszti gazdaságokban némi technikai fejlődés is bekövetkezett (takarmánynövény-termesztés, istállózás). Jelentős volt az alpesi bányászat (ezüst, vas, ólom, higany, só), a kohászat, az üvegipar. A földközi-tengeri kereskedelem hanyatlása következtében a kereskedelmi utak délről északra és keletre tevődtek át. Erősödött a gazdasági kapcsolat az osztrák és a cseh tartományok között. A gyarapodó polgárság politikai ambícióit az udvar a városi autonómiák megnyirbálásával igyekezett megfékezni. Esélyeit növelte, hogy egyre növekvő hiteligenyeit nem a helyi polgárság, hanem a közeli dél-németországi városok bankháza (Fugger, Welser stb.) révén elégítette ki.

Csehországban ugyanekkor a társadalomban az Elbától keletre fekvő területek sajátosságai váltak jellemzővé. A kedvező kiviteli lehetőségek (elsősorban az elbai szállítás) következtében az új nagybirtokokon majorsági gazdaságokat építettek ki, amit megkönnyített a háborús pusztítások során elhagyott telkek nagy száma. A gazdálkodás a robotmunkán alapult, sok birtokon heti több nap robotot követeltek meg. A Cseh Korona országaiban a háborút követő években iktatták törvénybe az örökös jobbágyságot (*Erbuntertänigkeit*, Csehország, 1627; Morvaország, 1628; Szilézia, 1652). 1680-ban Észak-Csehországban nagy felkelés indult meg, amelyhez azután az ország különböző részeinek jobbágyai csatlakoztak. Bár a mozgalmat leverték (55 vezetőjét végezték ki, több százat bebörtönöztek), a kormány mégis engedményeket tett. 1680 júniusában **I. Lipót** (1657–1705) kibocsátotta az első csehországi robotpátenst, amely bizonyos

– igen korlátozott – módon mérsékelte a paraszti szolgáltatásokat. A bécsi udvar kameralista törekvéseiben Csehország egyébként iparának fejlesztésével szerepelt. A harmincéves háború előtt is jelentős német városi lakosságot a háború után újabb telepések növelték, lökést adva a bányászat, a textilipar, az üvegipar virágzásának. Ebben a tartományban is jelentős volt az ezüstmányászat. A csehországi pénzverés nemzetközi elismertségét bizonyítja, hogy a Joachimstalban (ma Jáchymov) vert, közel 30 gramm súlyú, az aranydukáttal egyenlő értékű ezüstpénz elnevezéséből – joachimstaler Guldiner – származik az újkor egyik népszerű pénzének, a tallérnak és belőle a dollárnak az elnevezése. Az exportra termelő iparágakban a hazai főurak és idegen kereskedők gyakran alapítottak manufaktúrákat.

A harmincéves háborút követő rekatolizációs politika mind Ausztriában, mind Csehországban szinte teljesen visszaszorította a protestantizmust. A háború idején a törökök sem indítottak újabb támadást. A harmincéves háború utolsó szakaszába bekapcsolódó Franciaország politikája azonban új fenyegetést jelentett Bécs számára. XIV. Lajos egyelőre igyekezett elkerülni annak a látszatát is, hogy szövetségre léphet a törökkel. Amikor az oszmánok a Köprülü-reneszánsz idején 1663–1664-ben újabb támadást indítottak Magyarország ellen, a versailles-i udvar hatezer katonát küldött segítségül, akik a szentgotthárdi csatában igazolták vitézségüket (1664). A hirtelen megkötött, kedvezőtlen vasvári békét, amely szentesítette Várad és Érsekújvár elvesztését, s amivel a török alig 130 km-re jutott Béctől, mégis a francia támadás fenyegetése erőszakolta ki. XIV. Lajos a devolúciós (1667–1668), majd az azt követő holland háborúban (1672–1678) elfoglalta Spanyol Németalföld (Belgium) egy részét, az 1688-ban kezdődő új háborúban (augzburgi liga háborúja, 1697-ig) pedig már a birodalom nyugati tartományait veszélyeztette. A franciák által felállított ún. reuniós kamarák különféle történeti jogcímeiket találták ki a német birodalom egyes területeinek Franciaországhoz csatolására. Az 1679-es **nymwegeni békekötést** előkészítő tárgyalásokon a francia küldöttség azt is rákényszerítette tárgyalópartnereire, hogy a megszokott latin nyelv helyett franciául tárgyaljanak.

A Wesselényi Ferenc nádor nevéhez fűződő, valójában Zrínyi Péter által ki-robantott balul sikerült magyarországi összeesküvés (1666–1670), amelynek vezetői francia kapcsolatokat kerestek, lehetőséget kínált I. Lipótnak arra, hogy Magyarországon is kiépítse abszolútizmusát. A felkelés megtorlása és a nyílt abszolútizmus bevezetése nyomán erősödő magyarországi ellenállás, a bujdosó, majd a Királyi Magyarország jelentős részét elragadó kuruc mozgalom azonban új fordulatot hozott Ausztria történetében. A Thököly sikerein felbuzdult oszmán hatalom 1683-ban Bécs elleni támadásra indult. A kilenc hétig tartó ostrom nemcsak a város védőit tette próbára. A török sereggel érkező martalócok Ausztria lakosságának délen az Alpokig, nyugaton az Ybbs folyóig mérhetetlen szenvedést és károkat okoztak. A kb. félmillió lakosú Alsó-Ausztria tartomány mintegy 100 ezer főt, miden ötödik lakosát elveszítette. Az osztrák történetírás méltán nevezi 1683-at „török évnek”. A császárváros felmentésében döntő szerep jutott a Sobieski János lengyel király által vezetett felmentő seregnek, amely azonban nemcsak a várost szabadította meg, hanem a magyarországi felszabadító háborút

is elindította. Az 1699-es karlócai békével és az ország csaknem egészének visszafoglalásával végződő háború eseményei a magyar történelemből ismertek. Kevésbé ismert, hogy a háború elhúzódásáért ismét a francia politikát terheli a felelősség, mivel a Habsburgok sikereit látva (csapataik 1689-ben már mélyen a Balkánon járva a szerbiai Ništ, valamint a bulgáriai Vidint hódoltatták), XIV. Lajos Németország ellen parancsolta hadait. Bécs arra kényszerült, hogy csapatai jelentős részét s a legtapasztaltabb hadvezéreit a rajnai hadszíntérre vezényelje.

A 18. SZÁZADBAN

A franciákkal kiobbant konfliktusok hamarosan a spanyol örökösödési háborúba torkollottak. A spanyol Habsburgok kihalása (1700) után, 1703-ban alkotta meg I. Lipót az osztrák ág örökösödését szabályozó szerződést (*pactum mutuae successionis*), amely a későbbiekben a *Pragmatica Sanctio* alapjává vált. Eszerint két fia, a későbbi I. József (1705–1711) és VI. (Magyarországon III.) Károly (1711–1740) kölcsönösen elismerték egymás igényét a császári koronára, illetve Spanyolországra, de bármelyikük férfi utódainak kihalta esetén a másik ág lépett elő örökösnek. A megegyezés a leányágak sorrendjét is meghatározta. Fiú utód hiányában I. József korai halála miatt máris érvényesíteni kellett a megegyezést. VI. Károlyt uralkodása alatt voltaképpen két, meglehetősen szubjektív cél vezette: a spanyol trón megszerzése, valamint a leányági örökösödés elfogadtatása. A leányági örökösödést az osztrák–cseh tartományok rendjei az 1720-as évek folyamán ellenkezés nélkül fogadták el. Külföldi elfogadtatásának kísérlete azonban – több váratlan szövetségkötés és azok felmondása miatt – meglehetősen zavarossá tette az 1720–30-as évek nemzetközi helyzetének alakulását. A császár 1725-ben – átmenetileg lemondva spanyol trónigényéről – V. Fülöppel is egyezséget kötött, s két leányát is a spanyol király fainak ígérte. 1727-ben Angliával és Hollandiával ismertette el a Pragmatica Sanctiót, s beleegyezett abba, hogy a Duna menti monarchiát öröklő Mária Terézia nem lehet a spanyol trón örökösének felesége. Ez a lépés ugyan véget vetett a spanyol szövetségnek, de megnyert egy sor más államot is a leányági örökösödés elfogadtatására (amit 1728-ban I. Frigyes Vilmos porosz király is megtett). A diplomácia eredményei azonban egyelőre nem tudták feledtetni Bécs katonai gyengeségét. VI. Károly uralkodása alatt országa három háborút viselt. A török ellen vívott 1716–1718-as háborúban ugyan Ausztria megszerezte Magyarország utolsó török uralom alatt maradt területét, a Temesközt, Havasalföldnek az Olt folyótól nyugatra eső részét (az egykori Szörényi Bánságot), továbbá Észak-Szerbiát és Észak-Boszniát, e háborút azonban két kudarc követte. Az 1733–1735-ös lengyel örökösödési háborúban a spanyolok elragadták Nápolyt és Sziciliát, a szárd király pedig Lombardia egy részét. Az 1737–1739-ben vívott újabb török háború következtében pedig elveszték a 20 évvel korábban szerzett balkáni területek. Egy évvel a belgrádi béke megkötését (1739) követően VI. Károly legfeljebb abban a reményben hunyhatta szemét örök álomra, hogy leánya, Mária Terézia trónutódlását biztosította.

Bár a Duna menti Habsburg Monarchia gazdasági egységét a 18. században sem sikerült megteremteni, a sokszínű ország egyes területei jelentős fejlődésen mentek át. Az udvar gazdaságpolitikáját a 17. század második felétől a kameralista elvek határozták meg, s ebben nagy segítséget nyújtott Bécsnek, hogy a 17. század végén a német nyelvterület három legjelentősebb kameralista tudósa is (Johann Joachim Becher, Wilhelm von Schröder, Philipp Wilhelm von Hörnigk) otthonául választotta. A kameralista elvek alapján dolgozták ki a protekcionista vámrendszert, tartották távol a hazai piactól a drága külföldi iparcikkeket, támogatták az osztrák és cseh ipart. A továbbélő rendi-hierarchikus társadalomszerkezet, a császári udvar pompája sajátos módon egy sor luxusiparágnak kedvezett (selyem-, díszmű-, porcelán-, üvegipar), de tovább virágzott a bányászat és fémfeldolgozás, a posztóiparban manufaktúrák alakultak. A hazai burzsoázia gyengesége miatt az állam nélkülözhetetlen szerepet töltött be az ipari vállalkozások fenntartásában. A gazdasági élet szabad kibontakozását nehezítette, hogy az 1670-es években monopolisták (appaltátorok) kezébe került számos árucikk (vas, fa, dohány, kávé, néhány alapvető mezőgazdasági termék) kereskedelme. Ami azonban a mezőgazdasági termelőknek (így a magyarországi birtokosoknak) káros volt, az védte az osztrák vállalkozókat, s egyúttal ösztönzőleg hatott tevékenységükre. A kisiparban lassan szaporodtak a céhenkívvüli vállalkozások. A kameralista elvek alapján VI. Károly 1719-ben Triest székhellyel Keleti Társaságot, 1722-ben a belgiumi Ostendében Kelet-indiai Társaságot alapított, a Pragmatica Sanctio angliai és hollandiai elfogadtatása érdekében azonban nagy terveiről le kellett mondania. (A két társaságot 1731-ben feloszlatták.)

A Habsburgoknak a Duna menti monarchia megteremtésével sikerült olyan államot létrehozniuk, amely gátat tudott szabni az oszmán-törökök további terjeszkedésének. A magyarországi Anjouk, majd Mátyás király korábbi hasonló törekvései nem jártak sikerrel, s csak átmenetinek bizonyult a Jagellók magyar-cseh államszövetsége is. Hazánk sorsára tragikusnak tekinthetjük, hogy a Habsburgok alatt a Királyi Magyarország csak ütköző államként játszott szerepet, birtoklásával azonban az udvarban elérték, hogy ellenfelük másfél százados magyarországi jelenléte alatt mindössze kétszer jutott el a szinte karnyújtásnyira fekvő Bécsig.

A LENGYEL NEMESI KÖZTÁRSASÁG ÉS A NÉMET LOVAGREND UTÓDÁLLAMAI

A RZECZPOSPOLITA POLSKA

LENGYELORSZÁG TERÜLETEILEG EURÓPA egyik legkiterjedtebb államaként lépett a kora újkorba. Az 1385-ben Litvániával létrehozott perszonálunió Lengyelország fennhatósága alá rendelte a mai Ukrajna és Fehér Oroszország (Belarusz) jelentős részét is. 1466-ban IV. Kázmér királynak (1447–1492) sikerült a második toruói békében hűbéri függésbe kényszerítenie a német lovagrendet. 1525-ben Brandenburgi Albert nagymester a lovagrendi területet szekularizálta, azaz világi fejedelemséggé alakította. Ezzel jött létre a Porosz Hercegség, amelynek fejedelmei továbbra is vállalták a lengyel hűbért. (A lovagrendből ekkor kivált Livóniai Rend szekularizációjára és területének, Livóniának a bekebelezésére majd csak 1561-ben került sor. A kurlandi herceg címét felvevő nagymester azonban ugyancsak elismerte a lengyel hűbért.) 1526-ban kihalt a Piast-család mazóviai ága, így sikerült az utolsó lengyel részfejedelemséget is beolvasztani a királyságba. (Szilézia az 1335-ös visegrádi királytalálkozó megegyezése értelmében a Cseh Királyság része maradt.) A 16. század közepén a lengyel királyok hatalma a Keleti-tengertől csaknem a Fekete-tengerig ért, az állam területe meghaladta a 800 ezer négyzetkilométert, lakosainak száma 7,5 millió volt. A lengyel állam ugyanakkor soknemzetiségűvé vált, lakosai között a lengyeleken kívül litvánokat, keleti szlávokat (belaruszokat, ukránokat), letteket, finnugor líveket, poroszországi németeket találhattunk. A nemzetiségi különbség az adott korszakban nem okozott konfliktusokat, feszültségforrásnak számított viszont, hogy a keleti szláv népek az ortodox (görög-keleti) vallást követték.

E tekintélyes nagyságú állam uralkodóinak hatalma azonban meglehetősen ingatag volt. A középkor végén a nemességnek sikerült a saját pozícióit erősítő rendeleteket kikényszerítenie az uralkodóktól. A sort az 1454-i **nieszawai statutum** nyitotta meg, amely a nemesi kiváltságok megerősítésén túl a tartományi gyűlések (*sejmikek*) jóváhagyásától tette függővé az adókvétést és a nemesi

felkelés hadba hívását. Az 1496-os **piotrkówi statutum** (amit a lengyel nemesség Magna Chartájának szoktak nevezni) szentesítette a két házból álló országgyűlés (**sejm**) működését, s egyúttal kizárólagos hatáskörébe utalta a döntést háború indításáról és a nemesség hadba hívásáról. Ugyanekkor korlátozták a jobbágyok költözési jogát, a polgároknak s más plebejus elemeknek megtiltották a földvásárlást. Az 1505-ös **radomi országgyűlésen** fogadták el a lengyel állam működését alaposan megnehezítő alaptörvényt, miszerint semmiféle újítást nem szabad bevezetni az egész nemesség (tehát a mágnások és a köznemesség) beleegyezése nélkül (*nihil novi sine communi consensu*). Ez a törvény a 17. század közepén egészült ki azzal a gyakorlattal, hogy ha az országgyűlés egyetlen követe is ellent mondott a tervezetnek – *liberum veto* joga –, akkor azt nem lehetett törvénné emelni, sőt az adott országgyűlésen addig elfogadott törvények is érvényüket veszítették. Az országgyűlésen a köznemesség képviselőit a sejmikiek által megválasztott követek látták el, 1572-től azonban elvileg minden nemes részt vehetett a királyválasztó országgyűlésen. A városok kezdetben egy-egy követet küldhettek, később azonban képviselőjük Krakkó követének jelenlétére szűkültek. A köznemesség és a mágnások között éles hatalmi harc bontakozott ki. A mágnások az országos tisztségek halmozásával és a királyi birtokok elfoglalásával igyekeztek hatalmukat és vagyonukat növelni. A köznemesség továbbra is a hivatalok összevonásának tilalmazását és a birtokok visszaadását követelte. A két réteg harca a királyi hatalom számára mindenképpen kedvezőtlennek ígérkezett, hiszen érdekeivel – s átvitt értelemben az ország érdekeivel – egyik fél sem törődött. Mivel a köznemesség a mágnások hatalmi koncentrációja (hivatalok halmozása, királyi javak megszerzése) ellen indított harcában azt is ellenezte, hogy a királyi hatalom megerősödjön, az uralkodó támogató nélkül maradt. Lengyelországban a kora újkorban nem jött létre abszolutizmus, sőt az ország a korszak végén – szomszédai között felosztva – állami létében is megszűnt.

Az államhatalom, nevezetesen **II. Zsigmond Ágost király (1548–1572)** egyedül a reformáció visszaszorításában ért el sikert. A század második negyedében ugyanis Lengyelországban is terjedt a reformáció, különösen a kálvini vallásnak akadtak hívei. Egy ideig maga az uralkodó, **II. Zsigmond Ágost** sem idegenkedett egy nemzeti egyház létrehozásától. 1555-ben az országgyűlés törvénybe iktatta a nemesek vallásszabadságát, 1556-ban királyi követ utazott Rómába, hogy a pápától a lengyel nyelvű szertartás, a két szín alatti áldozás, valamint a papi nősülés engedélyezését kérje. A pápai udvar azonban ellentámadásba lendült. Stanislaus Hosius warmiai püspöknek, a lengyelek Pázmányának, a jezsuiták segítségével sikerült visszatérítenie a mágnásokat és számos köznemest.

A nemesség két rétege között folyó hatalmi harc az 1562–1563-as piotrkówi országgyűlésen a köznemesek győzelmével látszott eldőlni. Elhatározták, hogy az 1504 óta magánkézbe került királyi birtokokat vissza kell adni, két tisztséget egy kézen nem szabad egyesíteni, korlátozták az egyházi bíróságok hatáskörét. Győzelmüket azonban megzavarta a kibontakozó **livóniai háború (1558–1583)**. A háborút **IV. Iván orosz cár** robbantotta ki, mert kijárót akart szerezni a Balti-tengerre. Ezzel azonban kivívta a térség valamennyi hatalmának (Lengyelország,

Svédország, Dánia) ellenkezését. A kezdeti orosz sikerek nyomán a litván nemesség vállalta, hogy az eddigi perszonálunió helyett reálunióra lép a lengyelekkel (**1569, lublini unió**), ami Litvánia alávetését eredményezte. A háború idején **II. Zsigmond Ágost király** meghalt, s ezzel férfiágon kihalt a Jagelló-család. A megürült trónra a rendek – a köznemesség kezdeményezésére – **Valois Henriket, IX. Károly francia király** öccsét választották meg (1573–1574), akire gyorsan a királyi hatalmat korlátozó két dokumentum aláírását is rákényszerítették. A *pacta conventa* néven ismert választási feltételekben tetemes összeg kifizetésére kötelezte magát, az *articuli Henricianus*ban biztosította a nemesség kiváltságait és tudomásul vette királyi jogainak megnyirbálását. Nem csoda, hogy amikor **Henrik** tudomást szerzett bátyja haláláról, alig négy hónapnyi krakkói királykodás után, titokban megszökött, hogy elfoglalja a francia trónt (**III. Henrik, 1574–1589**). A sok huzavona után tartott újabb királyválasztás **Báthory István** erdélyi fejedelemnek kedvezett (**1576–1586**), aki – bár megválasztását a köznemességnek köszönhette – a királyi hatalmat erősítő néhány reformot is életbe tudott léptetni. Újjászervezte a lengyel hadsereget, a sejm katonai célú hozzájárulás megszavazására bírta. Elfoglalta Danzig (Gdańsk) városát, amelyet autonómiája biztosítása fejében kárpótlás fizetésére kötelezett. Legnagyobb katonai sikerét Oroszország ellen érte el. **IV. Iván** 1577-ben benyomult Livóniába, amelynek egy részét el is foglalta. **Báthory** viszonzásul közvetlenül Oroszországba tört be, ami a cárt visszavonulásra kényszerítette. Az 1582-ben kötött békében mindkét fél lemondott hódításairól. **Báthory** további orosz- és törökellenes terveit halála akadályozta meg. Utóda **Vasa III. Zsigmond**, a svéd király fia lett (**1587–1632**). Az ő hosszú uralkodása a mágnások győzelmét hozta a köznemesség felett, ami végleg meghiusította az uralkodói hatalom megszilárdítását. A királyi hatalommal szemben erősödött a katolikus egyház, amelynek **1596-ban a breszti unióval** sikerült kiterjeszteni fennhatóságát az ortodox egyház egy része fölé.

LENGYELORSZÁG A 17–18. SZÁZADBAN

A 17. század elején Lengyelország több – váltakozó sikerű – háborúba keveredett. Bár **III. Zsigmondnak** nem sikerült a lengyel és a svéd korona egyesítése, az Oroszország ellen indított hadjáratok némi területi nyereséggel jártak. 1634-ben érte el legnagyobb kiterjedését a lengyel állam (990 ezer km²). A század második felétől azonban Lengyelországot több területi veszteség érte. **Bogdan Hmelnycikj** kozákvezető – **Alekszej Mihajlovics orosz cár**hoz közelítve – 1654-ben ki mondta a kozákok csatakozását a moszkvai államhoz, s az egyesült orosz–kozák sereg hamarosan elfoglalta Belarusz, Litvánia és Ukrajna egy részét. 1655-ben Lengyelországot svéd támadás is érte (első északi háború, 1655–1660), amelyben a lengyel nemesség jó része a svédek mellé állt. Ebbe a háborúba avatkozott be **II. Rákóczi György** erdélyi fejedelem, de a svéd túlsúlytól féltő környékbeli államok (Dánia, Oroszország) végül **János Kázmér királyt** (1648–1668) segítették győzelemre. Az erdélyi sereget a Porta által mozgósított tatárok semmisítették meg.

1665–1666-ban testvérháború rázta meg az országot. János Kázmér, akinek óvatos reform kísérletét az 1661–1662-es sejm leszavazta, majd egy mágnás csoport fegyverrel is legyőzte, lemondott trónjáról, s Franciaországba költözött. Az 1670-es évektől megerősödtek a török támadások, amelyek következtében elveszett Podólia egy része. A lengyel állam hamarosan mégis látványos sikert ért el. **Sobieski III. János király (1674–1696)** – átmenetileg szakítva a lengyel külpolitika évszázados francia orientációjával – csatlakozott a Habsburgok törökellenes szövetségéhez, és döntő részt vállalt Bécs 1683-as felmentésében. III. János 1684-ben csatlakozott a törökellenes Szent Ligához, amelynek harcaiban a lengyelek nem a magyarországi hadszíntéren, hanem a Kárpátokon kívül (attól keletre) vettek részt. Az 1699-es karlócai béke Lengyelországnak is visszaadta az utolsó évtizedekben elvesztett területeket (mindenekelőtt Podóliát).

A 17. század második felének háborúi, amelyek egy része Lengyelország területén folyt, kiélezték a gazdaság válságát. A kiváltságait a végeletekig fokozó lengyel nemesség ugyanis nemcsak a politikában igényelt magának kizárólagos befolyást, hanem a gazdaság formálásában is. Monopoljogot szerzett a mezőgazdasági cikkek, elsősorban a gabona exportjára, s lassan kiszorította a parasztságot és a polgárságot a hazai kereskedelemről is. A súlytalan királyi hatalom, a gyenge városi polgárság nem tudta megakadályozni, hogy a 16. századtól növekvő földesúri saját kezelésű gazdaságokban (a majorságokban) a birtokosok korlátlanul (akár heti 5–6 napra) növeljék a jobbágyi munkajáradékat. Ennek következménye a robotot biztosító paraszti gazdaságok tömeges tönkremenetele, jóságállományuk pusztulása lett, ami a robotmunka – különösen az ígásrobot – teljesíthetlenségéhez vezetett. Számosan menekültek a lengyel–litván államhoz tartozó hatalmas ukrán és belarusz területekre, de a birtokosok – terjedelmes adománybirtokaikon (amelyek között az egymillió hold kiterjedésű birtok sem volt ritkaság) – itt is kezdték kiépíteni majorságaikat. Ez vezetett a kozákság elszakadásához, ami ugyanakkor korlátozta a paraszti menekülés lehetőségét. A lengyelországi parasztságon belül megnőtt a zsellérek aránya, akik szívesen vállaltak volna napszámos vagy bérmunkát, de alkalmazásukra a nagybirtokoknak nem volt sem tőkéje, sem eszközállománya. A válságot azonban éppen a nagybirtokokon érezték meg legkésőbb, mivel azok hatalmas kiterjedésük miatt még sokáig jövedelmet tudtak nyújtani birtokosaiknak. A mágnások vásárolták fel vagy bérelték a tönkrement kisnemesek birtokait is, így a nagybirtokosoknak egyáltalán nem volt érdekük a válság megállítása. A parasztság vásárlóképeségének visszaesése kedvezőtlenül hatott az ipari termelésre, összeszűkült a belső piac, tovább gyengítve a városi polgárságot. Lengyelország gazdasága a 18. században megállíthatatlan hanyatlásnak indult, ami az ország nemzetközi befolyására is hatással volt.

Az eltorzult fejlődésű lengyel társadalomban nem akadt olyan réteg vagy csoport, amely az egyre nagyobb hatalommal rendelkező mágnásokkal szembe tudott volna szállni. Tehetetlennek bizonyult velük szemben az állam is. A sejm 17. század második felében tartott 44 gyűlése közül 15-nek az ülését idő előtt megszakították, további kettő végződött törvényt meghozatal nélkül. (1652-ben fordult elő először, hogy a gyűlés egyetlen követ vetője miatt szakadt meg.)

Az állami jövedelmek a főurak zsebébe folytak, a királyi kincstár kiürült. 1688-tól megszűnt a királyi pénzverés, a forgalomban csak az értéktelen pénzermék maradtak.

A 18. század elejének háborúiban a hanyatló Lengyelország már inkább passzív szerepet játszott. A második északi háborúban (1700–1721) a területileg még mindig tekintélyes ország a svéd és orosz politika játékszerévé vált. Hiába választották meg – a törökverő III. János fiát mellőzve – a rendek királyuknak Erős Ágost szász választófejedelemet (**II. Ágost 1697–1733**), orosz orientációja miatt XII. Károly svéd király elűldözte őt, s saját jelöltjét, Leszczyński Szaniszlót ültette az ország trónjára. Ezért is próbálta felajánlani a lengyel trónt I. Péter cár II. Rákóczi Ferencnek (1707, varsói szerződés). XII. Károly veresége 1709-ben Poltavánál azonban megváltoztatta a helyzetet. II. Ágost visszatérhetett, sőt hatalma megerősítésével is megpróbálkozhatott, bár ebben jelentős eredményt nem ért el. Fia, III. Ágost (1733–1763) csak háborúval tudta elfoglalni lengyel örökségét (lengyel örökösödési háború, 1733–1735), mivel Leszczyński francia segítséggel megpróbált visszatérni az országba. A gyakorlatilag hadsereg nélkül maradt Lengyelország igyekezett semleges maradni a századközép háborúiban, de szomszédai ezt nem tisztelték. A hétéves háborúban (1756–1763) az orosz csapatok akadálytalanul vonulhattak rajta keresztül Berlin felé.

A 18. század utolsó harmadában Lengyelország egyre inkább a szomszédos hatalmak – Oroszország, Poroszország, Ausztria – kiszolgáltatottjává vált. Az esetleges reformtörekvéseket a hétéves háború lezárásától kezdve szinte folyamatosan az országban tartózkodó orosz csapatok fojtották el. Az országgyűlések munkáját megbénította a liberum veto alkalmazása. A belpolitikát egyre inkább két nagy mágnáscsalád (Potocki, Czartoryski) vetélkedése határozta meg. A Czartoryski „famíliának” sikerült elérnie, hogy az 1763-ban elhunyt III. Ágost király fia, Károly helyett – II. Katalin orosz cárnő támogatásával – Poniatowski Szaniszlót (**Szaniszló Ágost, 1764–1795**) válasszák királlyá. A nemesség reformokra hajló képviselői még megpróbálkoztak az országgyűlés megkerülésével és önálló politikai tömörülések (ún. konföderációk) alakításával, de az idegen – rendszerint orosz – katonai erő ezeket a csoportosulásokat is leverte. Akármennyire is hazájukat védték volna a lengyel nemesek, harcukban nem számíthattak parasztjaik segítségére, mivel azok a határtalanul megnövelt szolgáltatások miatt őket tekintették fő ellenségüknek. Az egyre áttekinthetlenebb lengyelországi helyzet bírta rá a szomszédokat, hogy **Lengyelországot** maguk között **felosszák** (1772, 1793, 1795).

A POROSZ HERCEGSÉG

1525-ben Albrecht von Hohenzollern-Ansbach, a Német Lovagrend nagymestere **Kelet-Poroszországot**, az 1466. évi toruői béke után megmaradt lovagrendi államot a lengyel korona fősege alatt álló protestáns **világi hercegséggé** alakította át. A szekularizációnak a lovagrendi államban széles bázisa volt a társadalom

felső rétegeiben. A Rend elvilágiasodása és a nagymesteri hatalom személyi, fejedelmi hatalommá történő átalakulása már Friedrich von Sachsen nagymester korától megkezdődött. Tanácsosai nem a Rend soraiból, hanem világiakból kerültek ki. Az eddigi bírósági fellebbviteli fórumot, a Német Lovagrend nagykáptalanát udvari bíróság váltotta fel. A tisztségviselők birtokadományokban részesültek, amivel érvénytelenné vált az a régi elv, hogy a Rend tagjainak mint szerzeteseknek, nem lehet személyes vagyona, tulajdona. Ennek politikai következménye az lett, hogy közeledés indult el a világi nemesség és a Rend azon körei között, amelyek adományaik révén maguk is inkább a hatalom szekularizálása, a világi hercegség mögött sorakoztak fel. A Német Lovagrend azon tagjai, akik nem akarták elismerni a protestáns világi hatalmat, elhagyták Kelet-Poroszországot, és a Birodalomba (a württembergi Mergentheimbe) távoztak.

Albertet 1568-ban bekövetkezett halálakor fia, Albert Frigyes (1568–1618) követte Kelet-Poroszország hercegi székében, aki azonban megháborodott, ráadásul mindkét fiát elveszítette. Hűbérura, a lengyel király hozzájárult ahhoz, hogy a Porosz Hercegség brandenburgi gyámság és kormányzás alá kerüljön (1605). Albert Frigyes herceg halálát követően veje, János Zsigmond brandenburgi örgróf lett – ugyancsak a lengyel király beleegyezésével –, a Porosz Hercegség ura. A két terület közös kormányzását azonban eltérő jogállásuk nehezítette. Brandenburg a Német-római Császársághoz, a Porosz Hercegség pedig a lengyel koronához tartozott. A 30 éves háborúban Brandenburg Svédország oldalán vett részt, amiben az a politikai törekvés ösztönözte, hogy a Porosz Hercegséget kiszakítsa a lengyel korona fősége alól, és szuverén állammá tegye. Mivel a 30 éves háborúban ez még nem sikerült, I. Frigyes Vilmos (1640–1688) brandenburgi választófejedelem (a „nagy választó”) az 1655-ben kezdődő újabb svéd–lengyel háborút igyekezett céljai érdekében kihasználni. A háborút lezáró 1660. évi olivai béke végül függetlenítté Lengyelországtól a Porosz Hercegséget. Brandenburgi hatalmára támaszkodva a „nagy választófejedelem” a katonai erőttől sem visszariadva megtörte a porosz rendek politikai autonómiáját, s hódolatra kényszerítette a nemességet és Königsberg városát egyaránt (1663).

Mivel a lovagrendi állam szekularizációja a nagymester, a Rend tagjainak jelentős hányada és a porosz rendek közös megegyezésével ment végbe, az államigazgatásban, államéletben, belső politikai viszonyokban és a társadalomban nem következett be gyökeres változás vagy törés. A hercegség területi igazgatása az egykori lovagrendi rendszerre épült. A hercegi kormányzás központi szerve a Legfelső Tanács volt, amelyben az országos főtisztségviselők (udvarmester, legfőbb várgróf, kancellár, marsall) foglaltak helyet. A kancelláriába és az udvari bíróságba egyaránt átöröklődtek a szekularizáció előtti tanult, az utolsó nagymesterek idején kívülről behívott hivatalnokok. 1542-ben a közigazgatás rendi érdekek szerinti törvényi szabályozását követően ezeket a tisztségeket már csak a hazai nemesség tölthette be. A hercegség első fejedelmét még a rendek választották, de méltósága örökletes volt. Az adók nagy része a rendek képviselői (*Kastenherrek*) által vezetett kincstárba (*Landkasten*) folyt be, amely kizárólag a rendi gyűlés (*Landtag*) hatáskörébe tartozott. 1540-től háromkamarás rendi

gyűlés működött a hercegségben: a nemesség kettő, a városok pedig egy kamarát alkottak. Az első kamara, az ún. *Herrenstand* 12 országtanácsosból (akiket a herceg személyesen hívott meg hívei sorából a Landtagba), a 4 legfőbb országos tisztségviselőből, a lutheránus püspökökből és az 1466 után kialakult poroszországi világi főúri rétegből állt. A második kamara, a *Ritterstand* a kis- és köznemesség képviselőiből állt, a harmadik pedig a városi rend volt. Mivel a II. torunói béke után Kelet-Poroszországban lényegében csak egyetlen jelentősebb város maradt, Königsberg, a rendi gyűlésen gyakorlatilag csak e város küldöttei vettek részt. A Porosz Hercegségben a rendi gyűlés így – hasonlóan Lengyelországhoz – lényegében nemesi gyűlés volt. Ez a körülmény nagy szerepet játszott a parasztság helyzetének rosszabbodásában: 1525-ben (a németországi parasztháborúval egyidejűleg) Kelet-Poroszországban, Samland tartomány földjén parasztfelkelés robbant ki a közösségi önkormányzat és a személyes szabadságjogok megnyirbálása, valamint a szolgáltatások súlyosbodása miatt. A felkelés leverését követően 1526-ban a Landtag a parasztság röghöz kötéséről határozott.

A KURLANDI HERCEGSÉG

Főbb vonalaiban hasonlóképpen alakult az egykori lovagrendi állam másik részének, Livóniának a története is, jóllehet a Német Lovagrend poroszországi ágának felszámolása és a protestáns Porosz Hercegség létrehozása ott nem talált kedvező fogadtatásra. Wolter von Plettenberg tartományi mester (*Landmeister*) immár Livóniai Lovagrend néven fenntartotta a lovagrendi állam struktúráját. Ezt alapvetően a Livónia számára kedvező külpolitikai helyzet tette lehetővé. 1502-ben a Smolina-tónál Wolter von Plettenberg nagy győzelmet aratott a Balti-tenger felé terjeszkedő oroszok felett. Az, hogy Livóniát a következő több mint fél évszázadban nem veszélyeztette újabb orosz támadás, mégis inkább az orosz államot fenyegető veszélyeknek volt köszönhető. Kiújult a litván háború (1512–1514), ellentétek támadtak a Kazanyi Kánsággal, IV. Iván kiskorúsága alatt belső konfliktusok keletkeztek. A Livóniai Lovagrend állama így – semleges politikát folytatva – évtizedekig lavírozhatott a térség két nagyhatalma, Oroszország, illetve a lengyel–litván állam között. Csak a 16. század közepén, egy belpolitikai természetű konfliktusból – a lovagrend és a rigai érsek közötti ellentétből – eszkalálódott nemzetközi szintű konfliktus, amely lehetetlenné tette a korábbi külpolitika fenntartását.

1530-ban *koadjutorként* (az érsek helyetteseként) került Livóniába Albert porosz herceg testvére, Vilmos, aki 1539-ben rigai érsek lett. Személye révén nemcsak a Hohenzollern-ház nyert politikai befolyást, hanem – a lengyel korona fősége alá tartozó Porosz Hercegséghez fűződő kapcsolatokon keresztül – Lengyelország is egyre aktívabb szerepet akart játszani a livóniai ügyekben. A lengyel befolyás visszaszorítása érdekében a Livóniai Lovagrend a helyi rendekre igyekezett támaszkodni, és ennek fejében még a protestantizmust is kész volt vállalni. 1554-ben a wolmari rendi gyűlés – egy évvel az 1555. évi augsburgi vallásbéke

előtt = törvényben engedélyezte a protestáns vallásgyakorlatot Livóniában. Vilmos érsek, válaszként erre, a mecklenburgi hercegi házból származó Kristófot nevezte ki koadjutornak, aki nemcsak a porosz herceg, de II. Zsigmond Ágost lengyel király (1548–1572) rokona is volt. Az ellentét fegyveres konfliktussá fajult. A Livóniai Lovagrend és a rendek csapatai benyomultak az érsekség területére, és foglyul ejtették Vilmos érseket. Lengyelország fegyveres beavatkozással fenyegette meg a lovagrendet, amely így 1557 szeptemberében a pozvoli szerződésben kénytelen volt elfogadni a lengyel király feltételeit: visszahelyezi méltóságába Vilmos érseket, Mecklenburgi Kristófot elismeri koadjutornak, felbontja az Oroszországgal 1554-ben újabb 15 évre szóló békét, és oroszellenes szövetséget köt Lengyelországgal. Néhány hónappal ezután, 1558 januárjában Oroszország megtámadta Livóniát, s ezzel kezdetét vette a 25 évig tartó **livóniai háború (1558–1583)**, amelybe Dánia, Lengyelország és Svédország is bekapcsolódott. 1558 májusában elesett Narva, a nyár folyamán pedig Dorpat. 1559 elején az orosz hadak már a rigai érsekség földjére is betörték. A svédek baltikumi megjelenését követően 1561. november 28-án a Livóniai Rend mestere, Gotthard Kettler, valamint Vilmos rigai érsek Vilniusban megállapodást írt alá Lengyelországgal, melynek értelmében Livónia jelentős hányada közvetlenül a lengyel–litván állam fennhatósága alá került. A korábbi lovagrendi területekből csak a Dvina-folyótól délre eső kurlandi részek maradtak Gotthard Kettler irányítása alatt, amit porosz mintára világi, lengyel hűbéres hercegséggé kellett átalakítani. Riga városa viszont még két évtizedre megőrizte önállóságát, s csak 1581-ben volt kénytelen meghódolni Báthory István lengyel király előtt. 1561-ben tehát a Baltikum Lengyelország és Svédország között került felosztásra: a lett területek (a Kurlandi Hercegséggel együtt) lengyel, Észtország pedig svéd fennhatóság alá került. Az 1570-es években – részben azzal is összefüggésben, hogy Svédország kimerült a Dánia ellen vívott 7 éves háborúban (1563–1570) – ismét az oroszok kezébe került a katonai kezdeményezés. A lengyel királlyá választott erdélyi fejedelem, Báthory István külpolitikájának fő célja éppen a livóniai háború győzedelmes befejezése volt. Néhány év leforgása alatt kiűzte az oroszokat Livóniából, s az 1582. január 15-én Moszkvával kötött békében IV. Iván kénytelen volt lemondani a Baltikumról.

A livóniai területeken az augsburgi vallásbéke alapján rendezték az egyházi kérdéseket. A Kurlandi Hercegség a lengyel korona hűbéres tartománya lett, hercegének hűségesküt kellett tennie a lengyel király előtt. A tartományban a korábbi német jog érvényesült, hivatalt pedig csak balti németek tölthettek be. 1570. január 25-én Gotthard Kettler herceg a kurlandi nemességnek széles körű kiváltságokat adományozott (*Privilegium Gotthardinum*). A nemesi birtok szabadon örökíthető lett, az öröklést semmi sem korlátozta, a nemesek pedig teljes körű bíraskodási jogot kaptak parasztjaik felett. Gotthard herceg halála előtt felosztotta a fejedelemséget két fia között. A keleti részeket, Semgallen térségét Frigyes, a nyugati területeket, a szó szerinti Kurlandot pedig Vilmos kapta, aki igen hamar konfliktusba keveredett a helyi birtokosokkal. 1615 augusztusában elfogatta a hangadó Nolde testvéreket, de ez csak olaj volt a tűzre. Lengyel ösztönzésre a

katolikus wendeni püspök, Otto Schenking jogi eljárást kezdeményezett Vilmos herceggel szemben, aki az alapvető kiváltságokat megsértve, bírói ítélet nélkül tartóztatott le nemeseket. Az eljárás azzal végződött, hogy a rendi gyűlés megfosztotta Vilmost a hercegi méltóságtól, s az egész hercegséget testvére, Frigyes kapta meg. Helyzete megerősítése érdekében Frigyes tovább bővítette a nemesség kiváltságait. A rendi gyűlés, melynek összehívása eddig a hercegtől függött, mostantól rendszeresen, két évente ülésezett. A hercegségben egyébként is jelentéktelen súlyú városok rendi képviselőit – lengyel mintára – megszüntette. Fontos kérdésekben a herceg csak a nemességgel együtt dönthetett, a fontosabb hivatalokat pedig csak helyi nemesek tölthették be. Lengyelországhoz hasonlóan Kurland is lényegében nemesi köztársasággá vált.

25

A SKANDINÁV KIRÁLYSÁGOK

SVÉDORSZÁG A KORA ÚJKORBAN

A SVÉD ABSZOLUTIZMUS KIFEJLŐDÉSÉNEK alapvető kérdése, hogyan tudott a viszonylag kis népességű, a középkor folyamán perifériális szerepet játszó, archaikus berendezkedésű, a korban primitívnek mondható államigazgatási rendszerrel, fejletlen gazdasággal rendelkező állam a 17. század második felére Európa egyik meghatározó hatalmi tényezőjévé válni. 1648-ban, sikerei csúcspontján Svédország Európa egyik legerősebb és legkorszerűbb hadseregével rendelkezett, abszolút monarchiája közvetlen adókra és központi bürokráciára épült, felvilágosult uralkodói pedig állami szerepvállalással, merkantilista módszerekkel fejlesztették a hazai gazdaságot, mely termékeinek hódító háborúikkal piacokat szereztek. A 15. században még elmaradott, polgárháborúk szaggatta, idegen dinasztia által Koppenhágából, helytartókkal kormányzott, német származású tisztviselőkkel igazgatott állammal hirtelen számolni kellett. Hogyan válhatott Svédország az európai nagypolitika egyenrangú részesévé, és törhetett hegemoniára a balti térségben? Hogyan lehetett abszolút állam ott, ahol a 16. századig nem léteztek központi adminisztratív hivatalok. A kancellária csupán a királyt vándorkörútjaira elkísérő néhány írnokból állt. A közigazgatás abban állott, hogy a király ispánja egy-egy tartományban beszédte az adót, és alsóbb rendű ügyekben maga ítélkezett. Svédország egy decentralizált, kora feudális államra hasonlított.

A Kalmari Unió utolsó dán királya, II. Keresztély korlátlan uralmat épített ki, a hatalom ellenőrzésére a 14. században alkotmányos jogokat nyerő államtanács (*Riksråd*) és rendi országgyűlés (*Riksdag*) kiiktatásával egyedül kormányozott (1520, stockholmi vérfürdő). „Zsarnokságát” egy dánellenes nemesi felkelés élén a nagybirtokos Vasa Gusztáv (1523–1560) döntötte meg a német városi polgárság és a Hansa-városok segítségével. Igen fejlett volt a rendi alkotmányosság. Az országgyűlésnek és közvetett módon a szabad parasztság (*bondék*) helyi gyűléseinek (*landsting*) királyválasztó joga volt, az államtanács pedig beleszólást nyert

a törvényhozásba és adókiadásba. Az országgyűlésben a negyedik rendnek, a szabad parasztságnak is joga volt az adómegszavazásra. A királynak koronázásakor esküt kellett tennie egy szabadságlevélre (*Királyi Nyilatkozat*), mely garantálta a szabadok privilégiumait. Mégis, az abszolútizmus kiépítése nagyon gyorsan ment végbe, jóformán még Vasa Gusztáv lefektette annak alapjait. Ennek okai részben a svéd rendiség specifikumaiban keresendők.

A Riksråd nem a nagyhűberekből álló királyi tanácsból fejlődött ki. A *curia regis* típusú udvartanácsot (*Herredag*) a király elsorvasztotta, és helyette maga nevezett ki egy államtanácsot. Az Unió idején azonban a dán helytartó mellett megnövekedett az államtanács hatalma, amely idővel beleszólást nyert a kormányzó megválasztásába, jogokat nyert a törvényhozásban, az adókiadásban, a kül- és gazdaságpolitikában, a legfőbb igazságszolgáltatás terén – igaz hatáskörét soha nem foglalták írásba. A kormányzó egy idő után nem a távoli dán király akaratát képviselte, hanem a legfőbb mágnási családok szinte maguk igazgatták az országot. Maguk vették – gyakran önkényesen – *gubernium*ba a koronabirtokokat, saját kezelésbe, *custodiá*ba a korona várait, vagy élvezték az állami jövedelmeket. A Riksråd tagjai magukat tekintették a hatalom letéteményeseinek, tanácsukat a *regimen politicum* (államkormányzat) néven illették. Néhányszor sikerült teljesen függetleníteni magukat a királytól, így Svédország de facto oligarchikus konföderációvá vált. A rendi érdekeket is maguk próbálták a saját céljaikra felhasználni. Nem a király, hanem a mágnási tanács hívja össze a rendi gyűlést: a nemesség és a papság mellett az adófizető szabad parasztok és az ércbányász parasztok és a polgárság képviselőit (*Riksdag*). A kiegészített Riksråd vált országgyűléssé, amely már az egész szabad népességet, mind a négy rendet (*stånd*) képviselte.

A SVÉD ABSZOLUTIZMUS

A Riksråd hatalma leáldozott. Vasa Gusztáv királyként már nem lelkesedett az államtanács alkotmányos jogaiért. Korábban a nagybirtokosság szinte automatikusan bekerült a Riksrådba, az új *Råd*ba csupán a király akaratát kifejező személyes jelöltek kerülhettek be, sőt ez is csak tanácsadó-javaslattevő testületként működhetett. A Råd tagjainak arra kellett esküdniük, hogy nem emelnek kifogást, ha a király nem kéri ki a beleegyezésüket. I. Gusztáv szakterületekre szakosodott kormányhivatalokat állított fel (egy új *Kormányzótanácsot*; egy a pénzügyeket koncentráltan irányító *Központi Számvevőszéket*). A *Legfelső Udvari Bíróság* a főbenjáró ügyek körét kiterjesztve centralizálta az igazságszolgáltatást. Létrejött egy bürokratikus apparátus: a csak a király által ellenőrzött királyi főtisztviselők számát megháromszorozta. A nemesség nagy része gyakran nem jutott politikai szerephez, a királyok előszeretettel folyamodtak jóváhagyásért a Riksdaghoz („népi gyűléséhez”), amely nem késlekedett halásan szentesíteni a király „kérdéseit”. Így az csak formális képviseletet jelentett, sőt törvényhozási kezdeményezési joga nem lévén, meglehetősen passzív szerepet játszott. Alkotmányos jogai kiforratlanok

voltak, s csak szokásjogon alapultak. Nem volt meghatározva, mikor mely rendeket, milyen összetételben kell összehívni. A négy kúria is csak a 17. század elején állandósult. A király gyakran csak az egyik vagy másik rendet hívta tanácskozássra. Később is csak annyit írtak elő, hogy „fontosabb” ügyekben a királynak ki kell kérnie a gyűlés véleményét. A rendi küldötteket nem választották: a prelátusok és a nemesek személyesen részt vehettek, a parasztság és az alsópapság küldötteit az ispánok választották ki (utóbbiakból megyénkét 2–6 főt). A svéd rendszert „parlamentáris abszolutizmusnak” is hívják, hiszen az első látásra igen előrehaladott rendi alkotmányosságot feltételező négykamaras rendi gyűlés, egy külön paraszti renddel, rendkívüli módon megkötött jogkörrel. Gyakorlatilag politikai jogok nélkül ülésezett, „ünnepélyesen” bólogatva a király kezdeményezéseire. 1544-ben az országgyűlés eltörölte saját királyválasztó jogát is.

Az arisztokráciát a svéd uralkodók mindegyike gondosan feltöltötte újkeletű, gyakorta *indigena*, grófi és bárói címekkel felruházott *homo novus*okkal. Az alkotmányos előjogok megnyirbálása és a korlátlan uralkodói jogok kiterjesztése szinte sohasem fenyegette az uralkodó és a nagybirtokosok szövetségét, mely a szekularizáció jelentette szilárd alapra épült. Vasa Gusztáv kisajátította egyházi birtokokból és jövedelmekből nem csupán a koronabirtokok nőttek hatalmas méretűvé, hanem hívei is részesedtek. Svédországban az elsők között lett hivatalos államvallássá a svéd nyelvű lutheri egyház, az országgyűlés által is szentesítve (1527). A közigazgatási apparátus tagjai számára is egyfajta szolgálati birtokadományt vezettek be. A birtokos társadalmon belül is megnőtt a dinasztiahű, szolgálati birtokos hivatali és katonatiszti nemesek aránya. Gyakran a korona földjeit meghatározott időre, adott évi összegért adták bérbe. Az abszolút hatalommal szembeni hagyományos arisztokrata ellenállás színtere a Riksråd lehetett volna, de az uralkodók ügyes politikájukkal ezt megakadályozták. Középkori nyugat-európai típusú nagybirtokosság sem alakult ki Svédországban, a francia vagy német tartományurakhoz képest a svéd bárók törpebirtokosnak tűntek. Nem alakult ki teljes hűbéri struktúra, s a királyi hatalom és koronabirtokok szétaprózódása sem következett be, nem alakulhatott ki feudális tartományúri hatalom. A svéd nagybirtokosság nem képezhetett ellensúlyt a szekularizáció révén a koronabirtokokat megnégyszerező Vasák hatalmi monopóliumával szemben.

A 17. század második felétől maga a királyi hatalom kezdi meg az apanázszerű tartományok eladományozását, s teremti meg azt az új típusú, korábban ismeretlen mágnási réteget, amely az államtanácsban szerephez jutva a kezébe kívánja venni az ország kormányzását. Az abszolút monarchia maga hozza létre bárói ellenzékét. A svéd abszolutizmus második szakaszában, Gusztáv Adolf halála után a király megpróbálja kiszorítani a Riksrádból a mágnásokat: még inkább növeli személyes autoritását, és a hatalom egyre korlátlanabbá, autokratikussá válik. A király korlátlan uralkodói jogaival gyakorlatilag kézi vezérlelssel irányít. (Jellemző velejárója ennek az 1539-ben bevezetett cenzúra.) Az ezzel szembeni elégedetlenség újjászervezi a háttérbe szorított Rådöt, amely sokszor fellép az uralkodó önkénye ellen. 1682-ben XI. Károly elérte, hogy a Riksdag korlátlanul nyilvánítsa hatalmát. Mindenben függetlenítette magát a Riksrádtól, és széles

körü királyi prerogatívák alapján (*Lex Regia*) szinte minden kérdésben egy személyben döntött. Az állam egy középkorias, erősen centralizált uralkodói rendszerre hasonlított. Már Vasa Gusztáv bevezette az „isteni jogon” való uralkodás eszméjét. Jelmondatává tette, hogy „minden hatalom Istentől való”. XII. Károly később felújította az „Isten kegyelméből” való uralkodó címet. Ez kiegészült egyfajta protestáns providencializmussal, mondván „[Gusztávot] második Mózesként az isteni gondviselés küldte a svédeknek, hogy megszabadítsa népét a zsarnoktól... ő a Mindenható Isten hatalmánál fogva”, minden föld ura. Vasa a – Svédországban teljességében soha ki nem fejlődött – patrimonialis uralkodás elveit felelevenítve saját tulajdonába vette a királyság összes földjét. A Vasa-birtokok egyesültek a koronával. Mindezt a Vasák egyszerűen egy a „néphez szóló kiáltvány” kinyilatkoztatásával érték el, nem rendeletet adtak ki, vagy törvényt hoztak.

I. Gusztáv proklamáció útján adta a nép tudtára, hogy ezentúl ő az egyház feje, „legfőbb védelmezője”, még annyit sem „bajlódott” semmiféle szupremáciatörvénnyel, mint VIII. Henrik. A svéd – és a hasonló utat bejárt dán – nemzeti egyház ugyan hivatalosan megmaradt Róma fősége alatt, és a főpapoknak nem kellett megtagadniuk a pápa felsőbbségét, de a király nevezte ki – igaz, szentszéki megerősítés nélkül – a prelátusokat, és ítélkezett egyházi ügyekben, s minden egyházmegyébe világi intendánst helyezett ki. Megszűnt a klerikusok igazságszolgáltatási immunitása és adómentessége. A plébániák azonban megtarthatták földjeik egy részét. A svéd reformáció nem is tükrözte a széles néptömegek álláspontját, a svédek inkább egy a világi hatalomtól független, alulról szerveződő, „népies” egyházat kívántak. A Vasák ezt is felülről, erőszakosan hajtották végre, amit hűen bizonyít is a protestantizmus bevezetése, a templomok kifosztása elleni „haranglázadás”. A Biblia lefordítását is maga a király rendelte el, és kötelező elemi iskolai tananyagká tette – svédül (1526). A király maga adta ki az új egyházat megalapozó *ordinantiát*. Ez is a svéd abszolút hatalom egyik jellegzetesége, hogy bizonyos értelemben primitívebb az intézményesült nyugat-európai abszolutizmusnál, hiszen ideológiája közelebb áll a középkori *plenitudine potestatis* (a hatalom teljességéből való) uralkodás eszméjéhez.

A középkorias autokratizmus a 18. század elején anakronisztikusnak hatott volna Nyugat-Európában, de a sokban Kelet-Európával is rokon vonásokat mutató Svédországban nem volt az. Ez megmutatkozott abban is, ahogyan a központi hatalom a szabad parasztok jogállását próbálta meg aláásni, bizonyos módon csatlakozva a kelet-európai röghözkötés folyamatához. A Vasák államában ugyanis egy szabad paraszt csak akkor tarthatta meg ősi földjét, ha „három évig jól bánik vele”. Ez a rendkívül homályos megfogalmazás jelenthette azt, hogy rendszeresen fizeti az adókat, de sok mindent lehetett beleértetni, így a koronának gyakorlatilag joga nyílt rátenni a kezét a paraszti birtokokra.

XII. Károly (1697–1718) kormányzata nélkülözötte az abszolút monarchia bürokrata gépezetét, az adminisztratív hivatalnoki kar helyett ő maga lett az állam egy személyben. Az államtanácsot nem hívta össze, parancsokkal, katona módjára, „koronás hadvezérként” kormányzott. Az abszolút monarchia korábbi merkantilista gazdaságpolitikája arra korlátozódott, hogy egyre nagyobb birtokokat

vettek vissza az arisztokráciától (*redukció*), illetve egyre nagyobb adókat vetett ki. A redukció eredetileg azt jelentette, hogy a király megfosztotta a bárókat az önkényesen elfoglalt zálogbirtokoktól, de a 17. század második felében már törvényesen bírt jószágok önhatalmú konfiskálására is sor került, vagy vitatott tulajdonú vagy öröklésű földeket a király egyszerűen a koronabirtokokhoz csatolt.

A svéd abszolutizmus másik alapvető kérdése, hogyan lehetséges a központi hatalom fluktuációja. Gyakorta kiskorú uralkodók ülnek a trónon, és régenstanács kormányoz, mialatt a mágnások hatalma megnövekedik, és a központi hatalom súlya csökken. A kiskorú leányként megkoronázott, s a napi politikától elforduló, majd katolizáló Krisztina királynő (1632–1654) alatt főként a miniszterek kormányoztak. Van, amikor a Riksråd kormányoz régenstanácsként, egyre szélesebb jogokat garantálván a nagybirtokosságnak. Máskor egy-egy erősebb uralkodó tör egyszemélyes uralomra, és a tanács teljes kizárásával kormányoz. Majd újra erőre kap az államtanács, és a mágnások a Riksråd hatáskörét kiszélesítő arisztokratikus kiváltságlevelet kényszerítenek ki. A svéd abszolutizmus meglehetősen ingadozó. Nem hosszú életű: a nagyhatalom sírbuszállásával szinte egybeesik az abszolút monarchia jogkörének újabb korlátozása (1718, XII. Károly főminiszterét kivégezteti a mágnási tanács). A 18. században az oligarchia országtanácsa kormányoz. III. Gusztáv alatt (1772–1792) még egyszer „felvirágzik” az abszolutizmus. Ő már viszont meg sem próbálja politikai módszerekkel kiszorítani az oligarchiát: egyszerűen erőszakkal, államcsíny révén kaparintja meg a trónt.

A svéd abszolutizmus elválaszthatatlan a fémtermeléstől. A réz- és vasérc akkora hatást gyakorolt az abszolút állam kiépítésére és működésére, hogy annak meghatározó specifikumai egyikének kell tartanunk. Az abszolutizmus hanyatlása összefügg azzal, hogy a 18. század elején a vastermelésben és a kohászatban is megelőzte Svédországot – a nagyhatalmi szerepre törő – Oroszország. Ugyanekkor kezdenek kimerülni a svéd rézbányák is. A fémtermelésből és -kereskedelemből származó haszon az állam alapvető jövedelemforrásává vált, és megteremtette a pénzgazdálkodásnak azt a színvonalát, amelyet egy abszolút monarchia megteremtése megkövetelt. A réz és a vas nemcsak állami jövedelemforrásként játszott szerepet, hanem ott is lehetővé tette az ipari fejlődést, ahol a középkorban nem is létezett ipar. A svéd fémipar nyersanyagai helyben voltak, de az abszolút monarchia hatékony iparpártoló tevékenysége nélkül – államilag dotált manufaktúrák, árszabályozás, védővámok – nem fejlődhetett volna magas szintre. A vaskohászat pedig megteremtette az alapját a hadiiparnak, amellyel a svéd király Európa legjobban felfegyverzett hadseregét volt képes felállítani. A kitűnő minőségű vasból készült fegyverek, valamint az öntött rézágyú döntő mértékben hozzájárultak a svéd diadalokhoz. A vas tehát a svéd impérium sarokköve volt, és e révén erősödhetett meg a hazai polgárság is.

Az állandó, reguláris, sorozott hadsereg, s az általa kivitelezett tudatos, agresszív külpolitika tette lehetővé, hogy egy olyan ország, amely nem bírt gazdag mezőgazdasággal, jelentékeny kereskedelemmel és fejlett városokkal, a viszonylagos tökehiányban is abszolút hatalommá váljék. A rendszeres újoncozás mellett a svéd katonaság sikereinek fő titka a megfelelő kiképzés, a fegyelmeczettség,

a szervezett utánpótlás és a tehetség, hadtudományban járatos hadvezérek voltak. A katonai alakulatok kisebbek, könnyebben fegyverezettek – a helyi acélművesek könnyebb muskétákat gyártottak – és mozgékonyabbak voltak, s a jól öntött, kisebb súlyú, jobban kezelhető és szállítható ágyúkkal is igen nagy távolságokat tudtak megtenni. Az európai seregekhez képest nagyobb arányú svéd (lövész)gyalogosság félelmetes menetteljesítményéről volt híres. A több tízezer fős, gyakran 100 ezret is meghaladó katonaság fenntartása állandó felvevőpiacot jelentett a balti térség gabonájának, így a „tengeren túli területek” nemessége és kereskedő-polgársága is állandó hadi konjunktúrát élvezhetett, a gabonakereskedelem adói pedig újfent a koronát gazdagították.

DÁNIA ÉS NORVÉGIA

A 16. század elején még Dánia a balti térség legfőbb hatalma. Itt voltak a legfejlettebb városok, Odense, Roskilde, Århus, Ålborg, Helsingør és Ribe kereskedő-polgárai a Hansa méltó riválisává válnak a középkor végére. A polgárság rendi fejlődése is a leginkább Dániában indul meg elsőként, önkormányzatisága, alkotmányos jogai a német mintákat követi. Ennek ellenére a svéd abszolutizmus szorításában, a svéd uralkodók merkantilista gazdaságpolitikájával támogatott gazdasággal szemben Dánia nem tud lépést tartani. A dán kereskedőpolgárság mögött nem áll egy erős központi hatalom. Mire Dániában is sikerül az uralkodóknak abszolút hatalmat kiépíteniük, Észak-Európa főbb nyersanyaglelőhelyei, piacai, kereskedelmi útvonalai a svédek kezébe kerülnek. A dánoknak olyan értékes gazdasági centrumokat kell átadnia a svédeknek, mint Lund, Helsingborg vagy Malmö. Hiába alapítanak előbb tőzsdét Koppenhágában, hiába él kétszer annyi dán városokban (20%-uk), mint svéd, a dánok kiszorulnak a svédek és hollandok ellenőrizte atlanti-balti közvetítő kereskedelemről. A bürokratikus abszolút állam későn épült ki. Állandó hadsereget, központi hivatalrendszert, egységesített közigazgatást csak 1665 után hoztak létre.

A 17. század végéig a dán uralkodók szüntelen küzdelmet folytattak a nagybirtokosi tanáccsal (*Rigsråd*). Volt néhány uralkodó, aki megpróbált abszolút uralmat kialakítani – a nemességre adót vetettek ki –, de törekvésük megtört az államtanács ellenállásán. Amikor II. Keresztély központosító reformokat kívánt életbe léptetni, egy nemesi felkelés lemondatta (1523). A lutheri reformációt is elsősorban a király vezettette be, hanem az államtanács (1536; hivatalos államvallássá csak 1665-ben válik).

A 16. századra igen fejlett rendi alkotmányosság alakult ki. A királynak koronázási esküt kellett tennie az 1282-es, a szabadok privilégiumait garantáló *Nyborgi Szabadságlevélre*, és a „Koronázási dokumentumra”, amely 1412-ben a Rigsråd kezébe helyezte a királyválasztó jogokat. A törvényalkotásban, adókévitésben, katonakiállításban, igazságszolgáltatásban a Rigsrådnak hozzájárulási joga van. Az arisztokratikus köztársaságra emlékeztető Rigsråd féltékenyen őrökdi eljogjai felett, ezért rendi gyűlést (*Rigsdag*), melyben a király támaszkodhatna

a polgárságra, nem vagy ritkán hívnak össze. A többi rend nem léphet fel érdekvérvényesítőként, kizárólag a bárói rend gyakorol politikai jogokat.

A király 1665-ben győzött az államtanáccsal szemben. A sorozatos kudarcok miatt a közvélemény a mágnásokat okolta, így a király összehívta a Rigsdagot, s nyomására a Rigsråd hozzájárult az isteni jogon való uralkodás elvét biztosító *Lex Regia* kiadásához, s ezzel minden hatalmat az uralkodó kezébe tett le. A királyi jog, a *Kongelov* kimondja: „kizárólag az uralkodó hozhat törvényeket és rendeleteket, saját belátása szerint”; „egyedüli joga a tisztviselők kinevezése... az adók és vámok szedése”. A nagybirtokosság elveszítette közvetlen befolyását a kormányzat fölött. A rendi országgyűlés, azután, hogy a hatalom teljességéhez segítette az uralkodót, elsorvadt.

Önálló, „felvilágosult” uralkodói politikáról legfeljebb csak a gazdaság terén beszélhetünk. II. Keresztély alapította – Angliát is megelőzve – Európa első, állami monopóliumokkal felruházott formában működő részvénytársaságait (Északi Kereskedőtársaság; Dán Kelet- és Nyugat-indiai, Afrikai Társaság). Indiától Közép-Amerikáig kolóniákat hoztak létre, és részt vettek a rabszolga-kereskedelemben. A királyok támogatták a hazai ipart, a manufaktúrák létrejöttét például a hadi-, a réz- és a papíriparban. A gazdaságpolitikai reformok sokszor megtörték a Rigsråd ellenállását. Így csak extenzív módon tudták növelni bevételeiket – a parasztok adójának az emelésével.

A fényes svéd nagyhatalom „szegény rokona”, a Koppenhágából kormányzott, a 16. század elején legfeljebb 3-400 ezres népességű **Norvégia** az újkorban háttérbe szorult. A holland és angol hajósoknak a bergeni, nidarosi (Trondheim) hering- és tőkehalakmárok már nem lehettek a vetélytársai az észak-atlanti kereskedelemben. A halászat is egyre szűkösebb megélhetést nyújtott, egyedül a tengeri fakereskedelem maradt említésre méltó, rengeteg olcsó fára volt szükség a szén korszakát élő Angliában. A „kis jégkorszak” negatív hatásai Skandinávián belül itt voltak a leginkább érezhetőek. Az éghajlat még mostohábbá vált, a szemes termények termőideje drasztikusan lecsökkent, a sok helyen egyedül megélő zab termőterülete is visszahúzódott. A zord hegyek között, a fjordok mentén kihaló keskeny kis parcellák még soványabbá váltak. A nagy pestis pusztítása is itt volt a legszörnyűbb, az atlanti kikötőkből terjedt át Norvégiára, a középsvéd hegyeken túljutva már kifulladt, s Stockholmtól északra pedig el sem jutott. A földrajzilag rendkívül tagolt ország szétszórt, hatalmas lakatlan területekkel elválasztott tanyák, halászfalvak és helyi árucserét lebonyolító falusias piacok sora volt. (A népsűrűség a 18. században sem érte el a 10 fő/km²-t.) A viking „tengeri királyok” hazája perifériává vált. A kalmari uniós királyok a dán központi szervekkel kormányozták, a helyi intézmények pusztán formailag léteztek, s azokat is dán hivatalnokokkal töltötték be. Norvégia autonómiája, nemzeti nyelve szinte nem is létezhetett. A rendi gyűlést 1536 után össze sem hívták, s a birtokosság provinciális „bocskoros” nemességgé vált.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

A középkori Svédország, a dán kézen lévő Skånetől (Scania) északra fekvő térség népessége a 16. század közepén mindössze 800 ezer volt, s még a 18. század elején – a területi nyereségeket nem számítva – sem haladta meg a 1,5–2 milliót. A 18. század végén is igen gyér lakosságú volt, kevesebb mint 15 fő/km² volt a népsűrűség. Igen erősen mezőgazdasági jellegű volt, a 16. század elején a lakosság mindössze 5%-a élt városokban. A mezőgazdaság a középkor végén messze elmaradt Európa vezető régióitól. A pénzgazdálkodás kezdetleges volt, az állami adók nagy részét még a Vasák idején is természetben fizették, az aranypénzt csak hírből ismerték, a rézpénz viszont természetes volt.

A térség megszenvedte a „kis jégkorszakot”, a hűvösebb klíma és a sorozatos esőzések miatt csökkent a gabona hozama, a 15–16. században is gyakoriak voltak az éhínségek. A sorozatos marhavészek az állatállományt is megtizedelték. A rosz termőterülete visszaszorult a déli alföldekre, északabbra legfeljebb a tavaszi árpa, néhol pedig csupán a zab termett meg. Vagy még az sem, ezért gyakran rá voltak utalva a fakéregkenyérre. A zord éghajlat nem érintette azonban a len és a kender termesztését. A len igénytelen, és megmunkálása rendkívül olcsó volt – a gyapjúval ellentétben nem igényelt sem nagy szakértelmet, sem hosszas, több munkafolyamatnyi előkészítést. A lenvásznat főként falusi háziiparban állították elő. A legjobb felvevőpiacot a hadsereg jelentette, de exportálták is nyugatra. A kender a hajózásban (kötélzet) vált fontossá.

Skandináviában a silányabb talaj is módot adott azonban a legeltető állattartásra, megnőtt a szarvasmarha-állomány. Elsősorban Dániában fejlődött magas szintre a szarvasmarha-tenyésztés és a tejgazdálkodás. Dán sajtot és svéd vaját nagy volumenben szállítottak Angliába. A marhát lábön hajtották a rajnai és németalföldi piacokig. (A 17. században 400 ezer marhára tehető az évi dán kivitel.)

A svéd gazdaság ereje vas-, réz- és ezüstkincseiben állott. Már a középkorban híresek voltak a közép-svédországi „bányászvidék” (*Bergslagen*) fémhányai. Az ércbányász paraszti közösségek (*bergslag*) magas fokra fejlesztették a vaskohászatot. Tagjaik adómentességet és korporatív nemesi jogot, „hegyi” vagy „bányászjogot” élveztek (*bergsfrälse*). A társaságok királyi monopóliumokat elnyerve maguk kereskedhettek a kitermelt fémmel.

Svédország kincse a lágvas, az ún. *osmund* rendkívül jó minőségű volt – „svédacél” –, igen jó megmunkálhatósága és alacsony törékenysége miatt. A kiterjedt erdőségek miatt nem volt hiány a kohók fűtéséhez nélkülözhetetlen faszénben sem, valamint a középsvéd tóvidéken bőven állt rendelkezésre víz is. Korán kifejlődtek a vízi energiával fűtött kemencék. Európa nagy részén csak a törékeny öntöttvasat állították elő a 16. századtól elterjedt nagyolvasztókban. A kohászatot az állam manufaktúrák támogatásával segítette. A 1600 és 1750 között Svédország fémtermelése megötszöröződött. A svéd rúdvas jól szállítható is volt, nagy mennyiségben szállították Nyugat- és Közép-Európába.

A 16. századi Európa legjelentősebb rézlelőhelyei is Svédországban voltak (*Stora Kopparberg*, rézhegy). A réz a 16. század végén bámulatos konjunktúrárt élt

meg, hiszen Spanyolországban áttértek a rézpénzre. Gusztáv Adolf merkantilista politikája sikerrel járt: súlyos illetékeket vetett ki a rézbányászatra, királyi kiviteli társaságot szervezett, hogy monopolizálja a szállítást és rögzítse az árakat.

Svédországban nem voltak fejlett kereskedővárosok. Egyik-másik (Stockholm, Kalmar, Viborg, Norrköping) azonban már akkor erőre kapott, amikor – kihasználva, hogy a 14–15. században a Hansa lekötötte a dán kereskedővárosokat, és a Német Lovagrend elzárta előlük a Kelet felé vezető utakat – a balti-tengeri kereskedelemről egyre nagyobb részt hasítottak ki. A polgárság több mint fele azonban német volt. A városi fejlődés megkésetttségét mutatja, hogy a céhek is csupán a 14. század második felében, akkor is csak néhány helyen és iparágban jelentek meg. Az igen kezdetleges városi önkormányzatiság is jórészt német minták alapján fejlődött. Stockholm már rendelkezett városi önkormányzati jogokkal, volt főbírája, tanácsa, de a király ispánja még mindig részt vehetett a tanácsüléseken, és ítélezhetett főbenjáró esetekben a városban. Létezett ugyan polgárság, képviselőit meg is hívták a rendi gyűlésekre, de politikai jogai tekintetében még a renddé váló fejlődésének igencsak az elején járt. A skandináv városok alacsony házai a kora újkorban is jórészt fából épültek.

Az abszolutizmus várostámogató gazdaságpolitikája – például új városok, mint Göteborg alapítása és holland kereskedőkkel való benépesítése – óriási lökést adott a polgárság fejlődésének. Az állami irányítású rézexportra berendezkedett polgárság rohamosan erőre kapott. Emellett a megnövekedett területű állam olyan gazdaságilag jelentős városok fölött bírt fennhatósággal, mint Stralsund, Greifswald, Wolin, Stettin, Riga, Dorpat (Tartu), Reval (Tallinn). Rövid időre ugyan, de Svédország a balti-atlanti közvetítő kereskedelemben átvette a Hansa szerepét. A svédek ellenőrizték a Északkelet-Európa legfontosabb vízi útjait – Nyemen, Visztula, Odera, Dvina, Néva – így sokmillió birodalmak piacai, Novgorodtól Varsóig és Berlinig, svéd monopóliummá lettek. A 17. században a királyi hatalom a holland és angol kereskedőket, monopóliumokat, koncessziókat próbálja magához vonzani. A svéd kereskedőtöke így egyáltalán nem volt elhanyagolható, mi se jelzi ezt jobban, mint az, hogy Gusztáv Adolf az elsők között hozott létre kolóniát Észak-Amerikában. A királyok monopolizált kereskedőtársaságokat hoztak létre (pl. Kátrány Társaság). A svéd hajósok egyre nagyobb arányban szállították nyugatra Észak termékeit: hering, prém, viasz, faggyú, nyersbőr, kátrány, hamuzsír, rozs, épület- és a hajóépítéshez szükséges gerendafa. (A gabonakivitelből származó jövedelem a 17. század végén a korona bevételeinek egyharmadára rúgott.) A hódításokkal a dán halkereskedelem svéd kontroll alá került. Az európai prémkereskedelem kiindulópontja egyébként is a svédek alapította Viborg és Åbo (Turku) lett. Igen fontos volt, hogy a sóban szűkölködő Svédország a balti partok meghódításával „saját” sótelepekhez jutott, s nem kellett súlyos vámokat fizetni a heringkereskedelemben nélkülözhetetlen tartósítószerért.

A 16. század elején a 6-700 ezres Dánia népessége nem állt arányban azzal a „birodalommal”, amit a Kalmari Unió fejeként magáénak mondhatott, csak a 18. század végére érte el az 1 milliót. A dán népsűrűség volt azonban a legmagasabb, a 18. században már néhol 50–60 fő/km². Dániában termékeny földek voltak,

s a mezőgazdaság technikai színvonala is itt volt a legmagasabb. Míg Norvégia egyes vidékein a kétnyomásos gazdálkodás is csak nemrégiben terjedt el, a zsíros földeken gazdálkodó dán parasztsztrók már vetésforgót alkalmaztak, és takarmánynövényeket termeltek.

A dán nagybirtokosság sokban kontinentális mintájú, nagyobb uradalmak is vannak, a dán arisztokrácia jó része vagy maga is német eredetű, vagy van birtoka német területeken, így teret nyernek a majorsági gazdálkodást kiépítő latifundiumok, majd a 18. század végén a bekerítések engedélyezésével csökkennek a közösségi földek. Erre van is mód, hiszen Dániában nagyobb a jobbágyok aránya. Svédországban viszont, ahol kisebb a nagybirtokok aránya és területe (a 16. század derekán 20% a nemesi birtok), törvényekkel kellett támogatni a bekerítéseket, és így ösztönözni a nagyüzemi keretek kialakítását. A svéd arisztokrácia a korszakban európai mércével mérve kis létszámú maradt (0,2%). Ennek a fele-kétharmada a jómódú parasztsztróktól jövedelmileg alig különbözött, gyakran parasztsztrókkal együtt végezte a mezőgazdasági munkákat. Nem gyökeresedett meg a primogenitúra, ami a birtokok aprózódásához vezetett, viszont vonzóvá tette a katonatiszti pályát. Összesen 20–30 család volt, akit mágnásoknak tekintettek, de ők sem bírtak néhány ezer holdnál nagyobb birtokot.

A szabad parasztság aránya Svédországnál (50% fölött) csak Norvégiában magasabb. Az adófizető parasztsztrók szigorúan őrködnek státuszuk fölött, de megfigyelhető a lesüllyesztésükre való törekvés. Az uralkodók egyre gyakrabban adományozzák el a királyi adókat és jövedelmeket hivatali elitjük részére, ami azzal a veszéllyel járt, hogy a szabadok magánföldesúri függőségbe kerülnek, uraik olykor még joghatóságot is nyernek fölöttük. Dániában csökken a szabad parasztsztrók aránya, s a nemesi birtok aránya 40%-ra nő. A jobbágyosság kevesebb mint 20%-a volt személyileg kötött, robotoló tulajdonképpeni jobbágy. A jobbágyosságot zömmel függő helyzetű szabad parasztsztrók alkották (*landbo*), akik nem bírván fizetni terheiket, bírságaikat, nem tudtak katonáskodni stb., munkát vállaltak bérlőként a nagybirtokon. Nem kerültek tulajdonképpeni jobbágyi státusba, de néhol robotmunkát is végeztek. Személyileg szabadok maradtak, költözhettek, fölöttük nem bírt joghatósággal a földesúr. Svédországban igen csekély a landbók száma, tulajdonképpeni jobbágyosság nem létezett. Norvégiában megmaradt a legelőket és halászóhelyeket újraosztó szomszedsági faluközösség, így a *bondék* megőrizték státuszukat. A szántók minimális volta miatt a nagybirtok sem igazán alakult ki, a földbirtokosok is legeltető állattenyésztéssel foglalkoztak, s leginkább bérbe adták a szétszórta tanyaközponatok közrefogta legelőiket.

26

HOLLANDIA A 17–18. SZÁZADBAN

A NYOLCVANÉVES HÁBORÚ BEFEJZÉSE ÉS A MÜNSTERI BÉKE

A SPANYOLOKKAL KÖTÖTT „TIZENKÉT ÉVES TÚZSZÜNET” (1609–1621) átmeneti megnyugvást jelentett az Egyesült Tartományok számára. A hollandok a háború szünetét gazdasági és gyarmati pozícióik és mindenekelőtt – később döntőnek bizonyuló bölcsességgel – a flotta megerősítésére fordították. A tűzszünet idején a belpolitikában két nagyobb vallási-politikai frakció jött létre. Az *arminiánusok* (*remonstránsok*) Jacobus Arminiusnak a Biblia szigorú kálvinista értelmezését enyhítő felfogását vallották, illetve egy határozottabb köztársaságpárti politizálást támogattak. Velük szemben álltak Nassaui Móric követői, a vallási értelemben radikálisabb *gomaristák* (Franciscus Gomarus követői, a *kontra-remonstránsok*). A két frakció közötti ellentétek 1617-ben váltak feloldhatatlanná, amikor Móric hazaárulással vádolta meg az arminiánusok vezetőit: 1619-ben Johan van Oldenbarnaveldet halálra ítélték és kivégezték, Hugo Grotius – a neves jogász – pedig életfogytiglani börtönbüntetést kapott (Grotius 1621-ben megszökött, előbb Franciaországban, majd Dániában állt diplomáciai szolgálatba). A két frakció közötti feszültségek 1789-ig időről időre felszínre törtek.

Bár 1621-ben a harcok komoly spanyol erők bevetésével újultak ki, a hadügyi reformok és a flottaépítés eredményeként az ismét csak elhúzódó konfliktus a hollandok sikerét hozta. Móric halálát (1625) követően unokaöccse, Frigyes Henrik (1587–1647) lett a hadsereg parancsnoka, akinek 1629–1632 között sikerült az északi területekhez csatolnia Brabant északi részét, Flandria egy részét és Limburgot. A spanyol–holland konfliktus fontos szerepet játszott a harmincéves háború alakulásában is, de még jelentősebb hatásai voltak a gyarmatokon. Az európai államok közötti konfliktusok a 17. század elejétől kezdve szinte azonnal továbbgyűrűztek a kialakulóban lévő gyarmatbirodalmakra is. A spanyol–holland konfliktus olyan távoli területeken is felvillant, mint Macao, Ceylon vagy a Fülöp-szigetek. A hollandok jelentős hódításokat szereztek az ekkor a spanyol korona

fennhatósága alatt álló Portugália rovására, a Karib-tengerre pedig államilag engedélyezett kalózkodást küldtek (az egyik legsikeresebb támadást a spanyol ezüstflotta ellen Piet Hein vezette 1628-ban). 1639-ben a hollandoknak sikerült szétverniük egy spanyol armadát a csatornán („lankák csatája”): e győzelem nemcsak a holland függetlenséget kivívó nyolcvanéves háború egyik döntő csatája volt, hanem egyben a spanyol tengeri dominancia végét is jelentette.

A háború végét a vesztfáliai rendezés részének tekinthető, 1648 januárjában megkötött münsteri béke jelentette. Spanyolország kénytelen volt elismerni az Egyesült Tartományok – vagy ahogyan ettől kezdve egyre inkább nevezték: a Holland Köztársaság – függetlenségét, és jogilag is megszűnt a kapcsolat Hollandia és a Német-római Birodalom között. A köztársaság tartományait (Holland, Zeeland, Overijssel, Friesland, Groningen, Drente, Geldern és Utrecht) tartományi gyűlések, illetve az általuk választott, elvben nekik alárendelt helytartó (*Staadthouder*) kormányozta. A gyakorlatban az Orániai–Nassaui-ház, azaz I. Orániai Vilmos leszármazottai örökölték ezt a címet. Hatalmuk gyakorlását az a váltakozó sikerű belpolitikai küzdelem befolyásolta, mely az *oranzsisták* és a *régensek* (köztársaságpártiak) között az 1780-as évekig folyt. A Németalföld déli része 1700-ig spanyol fennhatóság alatt maradt. Továbbra is a még V. Károly idejéből való intézmények irányították (Pénzügyi Tanács, Flandriai Tanács), a spanyol korona hűbérbirtokaként, ám az Össztartományi Gyűlést csak ritkán, 1632 után pedig többé nem hívták össze.

HOLLANDIA ARANYKORA, 1584–1702

Az Egyesült Tartományok a 17. század közepétől Európa nagyhatalmai közé tartozott, ám gazdasági-kulturális értelemben már a 16. század végétől vitathatatlanul Európa leggazdagabb és legfejlettebb területének számított. Hollandia aranykorát tágabb értelemben 1585–1715, más értelmezés szerint 1609–1702 között szokás számítani. Az aranykor kialakulásában egyértelműen Hollandia gazdasági erejének volt döntő szerepe. A köztársaság a 16. század közepétől az Európán belüli kereskedelem egyik legfontosabb csomópontja volt: az észak-déli és kelet-nyugati kereskedelmi útvonalak metszéspontjában, a német belső kereskedelem szempontjából döntő rajnai víziút egyik végpontján meghatározó szerepet játszott a Baltikum és Dél-Európa, illetve a Mediterráneum gazdaságainak összekapcsolásában. A Spanyol Birodalom részeként ugyancsak korán fontos szerep jutott a holland kereskedőknek a spanyol területek közötti kereskedelemben, majd pedig az újonnan felfedezett területek és Európa közötti áruforgalomból is kivették a részüket. A függetlenségi háború kirobbanásával (1568) párhuzamosan gyakorlatilag elkezdődött a holland kereskedelmi gyarmatbirodalom kiépítése.

A megélhetésük és gazdagságuk alapjául szolgáló közvetítőkereskedelem pozícióinak megtartásáért és megszerzéséért a hollandok kezdettől fogva keményen léptek fel. Az államilag jóváhagyott kalózkodás mellett hamarosan létrehozták a leghatékonyabban működtethető kereskedelmi-szervezeti formákat is. 1602-ben

létrejött a Holland Kelet-indiai Társaság (az első modern multinacionális, részvénytársasági formában működő vállalkozás), mely megkapta a holland ázsiai kereskedelem monopóliumát, 1609-ben pedig az amsterdami Kereskedelmi Bank (angol megfelelője csak 1694-ben alakult meg). Virágzásnak indultak az új nemzeti iparágak (hajóépítés, cukorfinomítás) és a tengertől elhódított területeken az intenzív mezőgazdaság is (gabonatermesztés, tejtermelés, állattenyésztés). A virágzó holland gazdaság egy nagy létszámú, rendkívül tehető, nemzeti érzelmekkel bíró kereskedelmi burzsoáziát hozott létre, a gazdasági jólét pedig kedvező feltételeket teremtett a képzőművészet, az irodalom és tudományok támogatásának.

A spanyolok elleni küzdelemben kiformalódott egy sajátos, az északi tartományok által védelt protestantizmusban gyökerező holland nemzeti öntudat. Bár a túlnyomórészt kálvinista holland társadalmon belül is voltak politikai színezetű vallási ellentétek (lásd: *arminiánusok* és *gomaristák*), az Egyesült Tartományok a 17. században figyelemre méltó toleranciával viseltetett a vallási kisebbségekkel, az abszolutizmusok és az ellenreformáció üldözöttjeivel szemben. Hollandia vált ezen időszak vallási és politikai üldözöttjeinek legfőbb befogadjójává (angol *puritánok*, francia *bugenották*). A vallási tolerancia légköre és a kereskedelmi burzsoázia gazdagságának jótékony hatása a tudományokra és művészetekre is kiterjedt. Hollandia a korszak jelentős tudósainak (René Descartes, Christiaan Huygens), gondolkodóinak (Hugo Grotius, Baruch Spinoza) és a képzőművészeinek (Rubens, Rembrandt, Jan Vermeer) otthonává és fontos találkozási területévé vált. A béke és gazdagság korszakára azonban komoly veszélyek leselkedtek, hollandia aranykorának háborúk évtizedes sorozata vetett véget.

A HOLLAND NAGYHATALMISÁG VÉGE

A münsteri békét és a rövid ideig kormányzó II. Vilmos (1647–1652) halálát követően a tartományok úgy határoztak, hogy nem neveznek ki helytartót. A holland régensek és a tanács penziáriusának, Joan de Wittnek a tevékenysége alatt a republikánus gondolat korszaka következett. A különböző tartományok lehető legnagyobb autonómiája mellett az elkövetkező 22 évben a köztársaság elsősorban diplomáciai eszközökkel szerette volna fenntartani a számára oly fontos nyugat-európai erőegyensúlyt. A tengeri tartományok és a kereskedelmi társaságok érdekeinek védelme azonban folyamatos háborúkat eredményezett már az 1650–1660-as években is: az atlanti kereskedelem ellenőrzéséért folyó első és második angol–holland háború (1652–1654 és 1665–1667) mellett a balti-tengeri kereskedelemért a svédekkel kellett megküzdeni (1657–1660). 1672 aztán a „katasztrófa éveként” (*Rampjaar*) vonult be a holland történelembe: Anglia újra hadat üzent az országnak (harmadik angol–holland háború, 1672–1674), amit hamarosan követett Franciaország támadása (francia–holland háború 1672–1678). Az Egyesült Tartományok további sorsa a 17–18. század fordulóján a nyugat-európai

nagyhatalmak küzdelmének függvényében alakult: az országot a háborúk hamarosan kimerítették, megkezdődött Hollandia (relatív) hanyatlása.

A RELATÍV HANYATLÁS KORA – A 18. SZÁZAD

A gyermektelen III. Vilmos halálát követően (1702) sok tartományban ismét helytartó nélküli korszak köszöntött be. A köztársaság egyre inkább egy régensek által is szorgalmazott semlegességi politikát igyekezett folytatni, amit azonban az osztrák örökösödési háború (1740–1748) folyamán fel kellett adni. A franciák 1747-es invázióját követően ráadásul Orániai IV. Vilmost – III. Vilmos unokaöccsét – a katonai fenyegetés elhárítása érdekében ismét az összes tartomány helytartóul választotta („oranzista forradalom”). A hadsereg és a flotta elhanyagolása miatt azonban IV. Vilmosnak kevés esélye volt. A köztársaság katonai súlyának és lehetőségeinek korlátait jól illusztrálja a tény, hogy az 1748-as aacheni békében a területi veszteségeket csak a britek által Kanadában elfoglalt Louisbourg visszaadásával lehetett semmissé tenni.

Az 1750-es években (IV. Vilmos 1751-ben meghalt, fia pedig csak 1766-ban lett nagykorú) Hollandia kinyilvánította semlegességét az egyre inkább meghatározóvá váló angol–francia konfliktusban. Bár gazdaságilag kevésbé volt reménytelen az állapota, a 17. század előkelő pozícióját a 18. század folyamán fokozatosan elveszítette. Európa egyre kevésbé függött azoktól az áruktól és szolgáltatásoktól, melyeket Hollandia kínált, és elsősorban Nagy-Britannia növekvő gazdasági-kereskedelmi ereje miatt a holland kereskedelem volumenét sem sikerült növelni. E relatív hanyatláshoz, azaz a vetélytársakhoz képest megnyilvánuló lemaradáshoz hozzájárultak még a magas bérek és a feldolgozóipar beszüklülő lehetőségei is. A belpolitikában tovább folytatódott a britekkel szimpatizáló oranzsisták és a század utolsó évtizedeiben egyre inkább patriótáknak nevezett régensek küzdelme, ami végül a holland belügyekbe történő külföldi beavatkozást eredményezte. Az 1780-as évek elején a patrióták V. Vilmost számos jogosítványától megfosztották, ám az angolok és poroszok által támogatott oranzsisták ellenmozgalmat indítottak. 1787-ben egy porosz hadsereg érkezett az országba a rend helyreállítására, és 1787–1795 között ismét az Orániai-ház uralma következett az Egyesült Tartományokban.

27

OROSZORSZÁG A 16–17. SZÁZADBAN

A MOSZKVAI NAGYFEJEDelemség FOLYAMATOS TERJESZKEDÉSÉVEL létrejött Oroszország (*Rosszija*) az újkor egyik nagy nyertese volt. Noha a folyamat nem volt sem egyenesívű, sem csupán sikerekkel teli, a francia forradalom kitörésének idejére az orosz állam már Európa egyik leghatalmasabb, legnépesebb és katonailag is legerősebb állama lett.

Amikor 1472 őszén Zsófia, az utolsó bizánci baszileiosz unokahúga Moszkvába érkezett, siralmas kép fogadta. A metropoliszhoz szokott, bíborbanszületett hercegnőt egy fából épített város, toldozott-foltozott fehér kőfallal körülvett Kreml és fatemplomok fogadták. Nem volt egy olyan, kőből épített temploma Moszkvának, ahol méltó módon lehetett volna megtartani az eljegyzést és esküvőt III. Iván nagyfejedelemmel. Ezzel szemben II. Katalin cárnő 1796-ban olyan birodalmat hagyott fiára, melynek egyszerre két, európai mércével mérve is pompás fővárosa volt: Szentpétervár és Moszkva, melyek egymással is versengtek a szebbnél szebb paloták építésében. A különbséget III. Iván és II. Katalin birodalma között nem pusztán az eltelt három évszázad jelentette, mintha nem is ugyanazt az országot uralták volna, akkora változások zajlottak le közben.

Az „orosz földek gyűjtése”-ként leírt folyamat, s egyben a korszak története is három nagy szakaszra osztható. E három szakaszt nagyjából a századfordulók történései határolják el: a 16. század végén beköszöntő zavaros időszak (1598–1613), illetve a III. Fjodor cár halála utáni utódlási küzdelmek (1682–1696). A pozitív történeti dátumokkal leírva: **1613 – az első Romanov trónralépte**, illetve **1696 – Péter egyeduralmának kezdete**.

OROSZORSZÁG A 15–16. SZÁZADBAN

Oroszország első nagy terjeszkedési sikereit számos tényező egyidejű hatásának köszönhetjük. A környező hatalmak többségének meggyengülése, a szilárd belső

hatalmi struktúra kiépítése, a bizánci és mongol államépítési elvek és eszközök szerencsés összegyűrése, az öröklési problémák megoldása, rátermett nagyfejedelmek uralkodása, az egyház támogatása – mindez együttesen segítette hozzá Moszkvát autokratikus államépítési sikereihez. Az orosz történelem jellegzetességeiről folyó viták középpontjában az utóbbi évtizedekben a moszkvai *autokrácia* kiépítésének eredete és kérdései állnak.

A Kijevi Rusz és Moszkva átvette **Bizánctól** az ortodox egyházi hagyományt, ezen keresztül a római jog bizonyos elemeit, a bizánci állam- és társadalomszervezési elveket is. A bizánci hatás időben is kettős volt: a Kijevi Rusz alapításakor (9–11. század), valamint a bizánci állam végleges összeomlásakor (15. század). A főként az egyház által közvetített hatások az államon és társadalomon kívül kiterjedtek a kultúrára és magára az orosz nyelvre is.

A **mongol minta** követését a bő két évszázados együttélés jól magyarázza, mégis fennáll az a furcsaság, hogy Moszkva a 15–16. században egy olyan hatalmi struktúra bizonyos elemeit honosította meg, amelyek abban az időben az Aranyhordán belül már nem léteztek. Az oroszok a hatalmi technikákon kívül átvették a tatároktól a katonaiállítást és hadseregszervezés rendszerét, az igazságszolgáltatás és közigazgatás számos elemét, a kán udvarának mintáját, adónemeket és adószedési módokat, s nem utolsósorban az államideológia fontos elemeit.

A két idegen hatás (bizánci és mongol) elemzésén túl a (főként nyugati) történetírásban fontos felismeréseket hozott azon elmélet, amely az **eltérő történeti idővel** operált. Eszerint Oroszország fejlődése is leírható a nyugati terminológia egy részével (patrimoniális rendszer, feudalizáció stb.), csak éppen e fogalmakat más idősakra lehet használni, mint a klasszikus nyugati fejlődés esetén. A két nagy minta követéséből és a saját történeti fejlődésből létrejött, egyedi, Európa és Ázsia más országainak fogalmi rendszerével nehezen megragadható állami és társadalmi berendezkedés leírása, értelmezése máig erős vita tárgya.

III. Iván (1462–1505) és utódai, **III. Vaszilij (1505–1533)** és **IV. Iván (1533–1584)** új utakon indították el a Moszkvai Nagyfejedelemséget. III. Iván patrimoniumként még csupán három testvérével közösen örökölte meg apja birtokait, de uralkodásának első felében megszerezte az egész atyai örökséget. Különböző eszközökkel, többnyire erőszakos úton olyan fejedelemségek kerültek irányítása alá, mint Jaroszlavl (1463), Rosztov (1474), Novgorod (1471–78) és Tver (1485). Különösen az utóbbi kettő bírt nagy fontossággal, hiszen Moszkva erős ellenlábasaik voltak.

Novgorod meghódítása két lépésben történt, s jól mutatta az „orosz területek gyűjtésének” módját. Az 1471-es katonai győzelem után Iván még elfogadta az egykor hatalmas északnyugati fejedelemség behódolását, és érintetlenül hagyta annak intézményrendszerét. Minthogy azonban nem boldogult a helyi bojárokkal és egyházi vezetőkkel, 1478-ban elkobozta birtokaik nagy részét, s felszámolta Novgorod minden különállását. Moszkva további hódításai során sem tűrt meg semmilyen területi vagy testületi autonómiát, ezeket az új területeket beolvasztotta a Moszkvai Nagyfejedelemségbe. Az egykori fejedelmek sem tarthaták meg önálló kíséretüket, a fejedelmek, bojárok és bojárfiak egyaránt a moszkvai

nagyfejedelem szolgálatába kerültek. Az elfoglalt területeken a föld korábbi tulajdonjogát nem ismerték el automatikusan, a korábbi fejedelmi birtokokat és a fejedelmek által biztosított *voicsinákat* (örökletes birtokokat) a legtöbbször kegyetlenül felszámolták. Számos birtokelkobzás is történt, s az egykori fejedelmek és részfejedelmek fiai számára megtiltották földjeik szabad adásvételét is. A folyamatot számos kivégzés, száműzetés is kísérte. Mindez leértékelt a korábbi fejedelmi rangúakat, akik úgy akartak részt venni a politikában, mint a nagyfejedelem rokonai, családtagjai, a nagyfejedelem viszont kevésbé bízott bennük, mint saját korábbi kíséretében.

Az államnak nyújtott szolgálatot az ún. *mesztnyicsesztvo* foglalta rendszerbe. A szolgálati könyvekbe bevezették, melyik család mely tagja milyen rangban szolgált, s ez a családok között egyfajta előkelőségi sorrendet hozott létre. Ha egy állami pozíció megürült, akkor elvileg a rendszerben előrébb lévő család hivatali pozícióval még nem rendelkező férfitagját nevezték volna ki a szolgálatra. Csak-hogy az uralkodók igyekeztek saját embereikkel körülvenni magukat, s gyakran emelték be alacsonyabb rendű nemeseket a megürült pozícióba. A származás és rang (*rod, csin*), valamint a szolgálat (*szluzsba*) elvének küzdelme végigvonult az elkövetkező évszázadokon.

A konkurens keleti szláv fejedelemségek hódoltatása mellett hasonló fontossággal bírt a mongolokhoz fűződő szálak lazítása is. Száz évvel az első, 1380-as katonai győzelem után 1480-ban III. Iván az Ugra folyónál visszavonulásra kényszerítette Ahmed kánt. Noha jelentős ütközetre nem került sor, a tatárok visszavonulása az orosz függetlenség jelképe lett. Az egykori Aranyhorda utódállamai innentől defenzívába szorultak Moszkvával szemben.

A nyugati határon felemás eredményeket hozott a moszkvai terjeszkedés. Sikerült Litvániától is keleti szláv területeket szerezni, de a Svédország ellen indított háború a Finn-öböl északi részének megszerzéséért eredménytelen maradt.

III. Iván hódításait fia, III. Vaszilij is folytatta. 1510-ben hódoltatta a korábbi ellenlábás Pszkovot, 1514-ben elfoglalta a litvánoktól Szmolenszket, 1521-ben pedig Rjazany egészét Moszkvához csatolta. A katonai sikereket diplomáciaiak is kísérték: Vaszilij saját pártfogoltját ültette a Kazanyi Kánság trónjára, kapcsolatot kezdeményezett a Portával, a német-római császárral és a pápával is.

Az új hatalmi berendezkedést fontos intézkedések alapozták meg. III. Iván 1497-ben adta ki törvénykönyvét, a *Szuzgyebnyiket*, melyben egységesíteni próbálta a meghódított területek jogrendjét. Az új törvénykönyv kiterjedt a polgári jogra csakúgy, mint a büntetőjogra. Jogi eszközökkel is megerősítette a nagyfejedelem hatalmát, kimondva: az uralkodó elleni lázadás főbenjáró bűn. Kodifikálta az uralkodó új hatalmi bázisának, a szolgálónemességnek juttatott birtokokat (*pomesztje*). Egységesítette a jobbágyi költözés szabályait és az illetékeket is. Kimondta, hogy a parasztok Sárkányölő Szent György napját (november 26.) megelőző és követő héten költözhetnek el, ha megfizették az éves földbér egészét vagy bizonyos hányadát.

Az uralkodó továbbra is szűkebb tanácsadó testületével, a *bojár dumával* együttesen kormányzott. III. Iván alatt a dumának többnyire 10 tagja volt, ezek

közül 5 *bojár*, 5 *okolnyicsij* rangban. A bojár дума a döntéshozatal mellett a végrehajtást is irányította, tagjaiból kerültek ki az új kormányzások, az *izbák* (a későbbi *prikázok*) vezetői. A helyi igazgatás a táplálási rendszeren (*kormlennyije*) nyugodott, melynek során az állam átengedte jövedelmei egy részét a helytartók (*namesztnyikek* és *poszadnyikok*), valamint járási előjárók (*volosztjelek*) számára.

III. Iván és III. Vaszilij hatalmának bázisát az örökbirokkal (*voicsina*) rendelkező bojártság helyett a szolgálónemesség jelentette. A szolgálónemesek (*pomesztje*) haszonélvezetét kapta. A pomesztje nem örökíthette vagy adhatta el a földjét, s ha képtelen volt tovább szolgálatot teljesíteni, akkor birtokát vissza kellett adja az uralkodónak. Ha a korábbi birtok nem volt elégséges a szolgálónemes családjának ellátásához, akkor legtöbbször korábbi birtokaitól távol jelöltek ki újabb földeket a pomesztje családjá számára. Nagy mértékű volt a birtokok forgatása is, részben az újonnan elfoglalt területek birtokba vétele miatt, részben pedig azért, nehogy a szolgálónemes valahol igazán gyökeret verhessen.

III. Iván nevéhez fűződik a moszkvai Kreml átépítése. A híres itáliai építész, Aristotele Fioravanti irányításával emelték a Mária mennybemeneteléről elnevezett székesegyházat (*Uszpenszkij szobor*, 1475–79). Az 1480-as években építették fel a metropoliták templomát (*cerkov' Rízpolozszenyija*); a nagyfejedelemi család házitemplomát, az Angyali üdvözlés-székesegyházat (*Blagovescsenszkij szobor*); és itáliai mesterekkel az ünnepségek megtartására és a követek fogadására is szolgáló *Granovitaja-palotát*. III. Vaszilij uralkodása alatt készült el a Nagy Iván-harangtorony és az uralkodók temetkezési helyéül szolgáló Mihály arkangyal-székesegyház (*Arhangelszkij szobor*). Az alig egy emberöltő alatt végigvitt gigantikus építkezések egy születő új birodalmat kívántak reprezentálni.

III. Iván második házassága után (Zoé-Szophia Palaiologinával) a Moszkvai Oroszország hamarosan elkezdte használni a bizánci hatalmi jelvényeket (pl. kétfejű sas), s a *cár* megnevezést is, igaz egyelőre csak a diplomáciában, hogy a nagyfejedelemet kiemeljék a nyugati királyok közül, s a német-római császárral tegyék egyenlő rangúvá. A 16. századra e folyamat nyomán született meg az ún. *Harmadik Róma elmélete*. A III. Vaszilij idején lefektetett teória szerint Róma és Bizánc bukása után az ortodox hit fennmaradásának egyetlen garanciája a moszkvai állam. Ezzel az orosz egyház bejelentette igényét az *autokefálitás* jogi elismertetésére, egyben legitimálni kívánta a születő Orosz Birodalmat. A formula később bekerült az 1589-ben létrehozott moszkvai patriarchátus alapítólevelébe is.

RETTEGETT IVÁN URALKODÁSA (1533–1584)

III. Vaszilij halálakor fia, Iván negyedik életévében volt. Az ország vezetése régensként Iván anyja, Jelena Glinszkaja kezébe került, majd a különböző bojár csoportok vették át az ország irányítását. Az *Izbrannaja Rada* (Kiválasztottak Tanácsa) az 1550-es években próbálta a hatalmat reformok véghezvitelével átszervezni.

1549-ben az ifjú uralkodó tanácskozára hívta a Kremlbe a főpapokat, főurakat, udvari főméltóságokat. Az eredményekről beszámolt a fővárosba rendelt nemesi képviselőknek is, s ezt az eseményt szokták az **első zemszkij szobornak** tekinteni. IV. Iván ekkor kivonta a bojárfiakat (*gyetyi bojarszkije* – köznemesek) a helytartók joghatósága alól. A zemszkij szoborokat, melyek a 17. század utolsó harmadáig ültek össze időnként, nem tekinthetjük klasszikus, rendi-képviselési gyűléseknek. Nem volt állandó összehívási időpontjuk, feladat- és hatáskörük, nem voltak állandósult belső szabályaik, ülésrendjük stb. Időnként más és más feladatra, más és más résztvevői körrel hívták őket össze. Voltak köztük világi és egyházi törvényeket jóváhagyók és az uralkodó személyét megválasztó gyűlések is. Többnyire azonban nem döntéshozó, inkább csak tanácsadó fórumok voltak.

1550-ben új törvénykönyvet adtak ki, amely korszerűsítette III. Iván 1497-es kódexét. A száz cikkelyből álló szugyebnyik (*Sztoglav*) szövegét a bojár дума fogadta el, s a következő évben az ún. **Százcikkelyes zsinat** hagyta jóvá. Az 1551-es zsinat szabályozta az egyház belső életét, s eldöntötte az évszázados vitát a kolostori földbirtoklásról. Az egyház kiterjedt birtokait megtarthatta, cserébe viszont e birtokok lakossága (*cerkovnoje kresztyjansztvo*) a korábnál több állami adót kellett fizessen. Ugyanakkor vissza kellett szolgáltatni számos korábban elkobzott bojári birtokot is.

1555–56-ban földhöz kívántak juttatni bő ezer szolgálónemest, az ún. *kiválasztott ezret*. Eredetileg Moszkva környékén kívántak földbirtokot osztani, de a tömeges birtokadományok lehetőségét Moszkva újabb terjeszkedése teremtette meg. 1552-ben meghódították a **Kazányi Kánságot**, majd 1556-ban az Aranyhorda egy másik utódállamát, az **Asztrahányi Kánságot**. Kazány bevételének emlékére az ifjú cár felépíttette Moszkvában a Szent Vazul- (*Vaszilij Blazsennüj*) székesegyházat. A hódítások nyomán a tömeges birtokadományok átformálták az orosz államot. Megszűnt patrimonális jellege, a korábbi állami terület a cári család magánbirtoka lett, s különvált az új hódításoktól. Lakosságukat is megkülönböztették: a cári birtokokon élőket udvari parasztoknak (*dvorcovoje vagy ugjel'noje kresztyjansztvo*), míg az újonnan meghódított területek parasztjait államinak (*kazenkoje vagy goszudarsztvennoje kresztyjansztvo*) nevezték. Minthogy tömegesen lehetett birtokot adományozni és a nemeseket jövedelemhez juttatni, így megszűnt a táplálási rendszer is.

A 17 éves korában, 1547-ben az orosz uralkodó közül elsőnek cárrá koronázott IV. Iván az 1560-as évekre ragadta teljesen magához a hatalmat. Háttérbe szorította az Izbrannaja Radát, majd az évtized második felére átszervezte az ország felső irányítását. Az 1565-ös híres-hírhedt kettéosztással a birodalom és Moszkva egyik része a cár és bizalmasai közvetlen rendelkezése alá került (*opricsnyina* – eredeti jelentése: a nagyfejedelmi család külön birtoka), míg másik része (*zemszsina* – jelentése: az országos birtokok) megmaradt a korábbi, hagyományos irányítási rendszerben. Az opricsnyina területén – ahová a nagyobb városok közül Moszkva, Vjazma, Szuzdal és vagy húsz másik tartozott döntően a központi és északi földekkel – a korábbi jogrendet az uralkodó „szava”, azaz akarata váltotta fel. Az opricsnyina területén a cár 1000 embere, *opricsnyika* (akiknek száma

egészen 6 ezerig emelkedett) intézkedett, és saját kormányzati szerveket (duma, prikázok, testőrség) is létrehozta. A zemszsina területét durván megsarcolták, az akkori viszonyok között hatalmas, évi 100 ezer rubel adót vetve ki rá.

A belpolitikai válság akkor tetőzött, amikor a cár és opricsnyikai 1567–1572 között terror alá vonták Oroszországot. Több ezer embert kivégeztek, megkínóztak, száműztek, az árulóknak bélyegzettek vagyonát pedig elkobozták. Jóllehet az opricsnyikok a gazdagok üldözésében voltak főként érdekelték (megkapták az elkobzott vagyon egynegyedét), a terror nemcsak a bojárság ellen irányult, hanem elérte a társadalom szinte minden rétegét. Amikor a cár közvetlen környezete és az opricsnyikok vezetői is koncepciók eljárások áldozatai lettek, az ország irányítása teljesen szétzilálódott. Az idegbeteg cár, aki elhagyta a Kremlt, és Moszkvától északra új szálláshelyet is építtetett magának, képtelen volt Oroszországot megvédeni. 1571-ben a tatárok egészen Moszkváig nyomultak, s felégették a fővárost. Az opricsnyina rendszere látványosan megbukott. A közvetlen gazdasági károkozás, az állami adók erőteljes növelése, a livóniai háború katonai kudarcai, néhány rossz termésű év és az országba behurcolt pestis együttesen Oroszország egész gazdasági, társadalmi, politikai rendszerét mély válságba sodorták.

A ZAVAROS IDŐSZAK

IV. Iván cár 1584-ben bekövetkezett halálakor a terror hiába ért véget, az ország a mély krízisből nem tudott kilábalni. A gondokat az utódlás kérdése tovább fokozta. Noha Rettegett Iván összesen hétszer nősült (az egyházjog csak hármat engedélyez), de kevés fiúgyermek született és maradt életben: a legidősebbet, Ivánt 1581-ben a cár saját kezével ütötte úgy meg, hogy az belehalt sérüléseibe. Első házasságából származó másik fia, Fjodor félkegyelmű volt, míg legutolsó frigyéből született kisfia, Dmitrij az orosz egyházjog szerint törvénytelen utódnak minősült.

Minthogy az új cár, Fjodor Ivanovics alkalmatlan volt az uralkodásra, apja egy ötfős bojári csoportot állított mellé régensként Borisz Godunov vezetésével. Godunov IV. Iván egyik sógora volt, s Fjodor 1598-ban bekövetkezett halálakor megszerezte a trónt is. Régensként és választott cárként (1598–1605) megpróbálta konszolidálni az ország helyzetét. Jelentős, ám csak átmeneti sikereket ért el. 1589-ben megteremtette a **moszkvai patriarchátust** (ezzel minden tekintetben teljessé téve az orosz pravoszláv egyház autokefaliáját), az 1591–95-ös orosz–svéd háborúban területeket szerzett a Finn-öböl mentén és Karéliában. Megindult Szibéria felfedezése és birtokbavétele.

A gazdasági és társadalmi válság azonban tovább bővült: újabb aszályos évek, éhínségek, járványok következtek, s Godunovnak meg kellett küzdenie a trónra aspiráló más érdekcsoportokkal is. Egyik legfőbb riválisa, Fjodor Nyikityics Romanov kolostorba menekült – ez volt az egyetlen mód, hogy megőrizze életét.

Az 1598-as cárválasztás fontos cezúra az orosz történelemben. Minthogy IV. Iván kisfia, Dmitrij 1591-ben egy balesetben, gyanús körülmények között

elhunyt, s Fjodor után nem maradt fiúörökös, így 1598-ban kihalt a Rurik-ház moszkvai férfiága. A trónra számos bojár formálhatott igényt, mint Rettegett Iván vagy Fjodor sógora, unokatestvére, más rokona. Az elsőként cárrá választott Godunov nem tudta megteremteni a belső és külső békét. 1604-től polgárháborús helyzet alakult ki Oroszországban. Szélhámos trónbitorlók (magukat Dmitrijnek, Iván cár legkisebb fiának kiadva), ellenlábás bojárklánok, az országba betörő lengyel és svéd seregek, az orosz trónra pályázó III. Zsigmond és IV. Ulászló lengyel királyok váltak az anarchia legfőbb tényezőivé. Az ország végül egy népfelkeléssel lett úrrá a helyzeten, s a felszabadított fővárosban 1613-ban cárrá választották a lengyel fogságban tartott Fjodor Romanov (ekkor már Filaret pátriárka) 16 éves fiát, Mihail Romanovot (1613–1645).

AZ ELSŐ ROMANOVOK

1613-ban egy kivérzett, éhínségektől és járványoktól sújtott, svéd és lengyel csapatok által megszállt, régi és új trónigénylőkkel is „megáldott” országot kapott meg az ifjú Mihály cár. A svédekkel kötött sztolbovói békével (1617) fontos balti területek veszték el, a gyeulinói fegyverszünet (1618) pedig Szmolenszket és az ország nyugati részét hagyta lengyel megszállás alatt. Hazatérhetett viszont Mihály cár apja, Filaret pátriárka, aki haláláig társuralkodóként irányította Oroszországot (1619–1633).

Minthogy a Romanovok hatalma kezdetben ingatagnak látszott, új, a korábinál szélesebb társadalmi bázist kívántak maguknak kialakítani. Az egyházat jelentősen erősítették, hagyományait kitüntetően ápolták. Korlátozták a bojár dumát, a legfontosabb ügyekben csak négy befolyásos tagjával konzultáltak. Saját embereiket ültették a főbb pozíciókba, jelentős birtokadományokkal megvásárolva lojalitásukat. Prikázok egész sorát hozták létre a különféle ügyek intézésére. Ez az időszak a zemszkij szoborok fénykora: újra és újra összehívták gyűléseiket, így szinte állandóan ülészhettek.

A kincstárat először kölcsönökkel töltötték fel, majd a lakosságot összeírva kívánták növelni az egyenes adókat. Rendszeresen vetettek ki a vagyonra, ingatlanra, éves jövedelemre különféle eseti adókat. A szolgálónemesek szökött jobbágyainak felkutatási idejét újra és újra kitolták, hogy a szegényebb nemesek megélhetésüket ne veszítsék el. Az új hatalom immár eltúrta a pomesztye eseti adásvételét is, és többnyire nem gördített akadályt örökítése elé sem. A külkereskedelmet mentességekkel és kedvezményekkel támogatták. A gazdasági fellendülést kihasználva a hadsereget fejlesztették, újabb ezredeket állítottak fel, mivel a legteljesebb támogatást a lengyel megszállás alatti területek visszaszerzésével nyerhették volna el. A harmincéves háború oldalvizén sem sikerült azonban Szmolenszket visszaszerezni (1632–1633), a megalázó poljanovkai békéért Sein vajda az életével fizetett.

Mihály cár utolsó évei a kudarcok jegyében teltek. Három fiából kettő is fiatalon halt meg, s nem sikerült a dán királyi dinasztiaival való házassági kapcsolatok

megteremtése sem. Legidősebb fia, Alekszej 16 éves volt, mikor a beteg Mihály cár utódjának jelölte.

Mihály halála után Alekszej Mihajlovicsra (1645–1676) hárult a feladat, hogy a Romanovok uralmának konszolidációját befejezze. A só adójának drasztikus megemlése, a dohányra kivetett magas vám, a cár környezetében elburjánzó korrupció, a *sztrelecek* (IV. Iván alatt szervezett puskás testőrség, mely élelmet, ruhát, zsoldot, közösen használt földet, ipari és kereskedelmi jogokat kapott) zsoldjának elmaradása, a moszkvai tisztviselők jövedelmének csökkentése 1648-ban Moszkvában, majd két év múlva vidéken is lázadásokhoz vezettek.

A sólázadás elcsitítása után 1648 nyarán Alekszej cár összehívta a zemszkij szobort, hogy állítsa össze és fogadja el ország új törvénykönyvét. Az 1649-ben elfogadott új törvénygyűjtemény, a Szobornoje Ulozsenyje volt az első, nyomtatásban is megjelent, sokszorosított orosz törvénykönyv. Az Ulozsenyje talán legfontosabb része a jobbágyparasztság röghöz kötésének kimondása volt, azzal, hogy a szökött parasztok visszakövetelésének időtartamát kitolta a végtelenbe: „A szökött parasztokat és zselléreket a kirúzott évekre tekintet nélkül, az adókönyvek alapján minden rendű [és rangú] embernek adják vissza a rejtőzködési helyükről... Ezentúl senki sem fogadhat be és nem tarthat magánál idegen parasztot.” A törvény elválaszthatóvá tette a holopokat földjüktől és ingóságaitól is, uruk szabadon eladhatta, elajándékozhatta őket családtagjaikkal egyetemben. Így a törvénykezés az elkövetkező másfél évszázad feudalizációs folyamataiban nem a szabad, hanem a szolgálai eredetű parasztság szintjén jelölte ki a jobbágyság egységesítését.

Az új törvénykönyv első számú kedvezményezettje a Romanovok fő hatalmi bázisának számító szolgálónemeség lett. Az örökbirtokok (votcsinák) tulajdonlását szolgálathoz kötötte, a kétféle birtokot cserélhetővé tette, s ezzel megnyitotta az utat a votcsina és pomesztye egységesevé előtti. Az 1649-es törvénykönyv elsőként szabályozta jogilag az orosz hadsereg szervezésére és működésére vonatkozó előírásokat is.

Alekszejnek meg kellett küzdenie újabb zendülésekkel is, melyeket főként a pénzügyi reformok és adóemelések okoztak. A rézpénz bevezetése majd végletes inflálódása hatalmas gazdasági krízist okozott. A cári kormányzat visszatérni kényszerült az ezüstpénzrendszerre. A legsúlyosabb lázadást egy doni kozák, Sztjepan Razin vezette 1667 és 1671 között. Seregéhez zaporozsjei kozákok és parasztok is csatlakoztak, így a felkelés veszélyes méreteket öltött. Amikor kormányhű kozákok elfogták és az udvarnak kiszolgáltatták Razint, a lázadás összeomlott. A cári bosszú rettenetes volt, tízezrek estek áldozatul a Don-vidéken.

Alekszej cár legnagyobb sikereit a külpolitika terén érte el. A területszerzés lehetőségét a Rzeczpospolita Polska területén élő zaporozsjei kozákok felkelése teremtette meg. A kozák (*kazak*) szó eredetileg a 15. században a déli sztyeppék főként tatár származású szabad lakóit jelentette, akik az Aranyhorda rendszerén kívül éltek. A 16. században a kozákság feltöltődött a lengyel–litván államból a Dnyeper vidékére (*Zaporozsje*) szökött parasztokkal és a Don vidékére menekült oroszországi szökevényekkel. A kozákok a 16. században katonai csoportokat, szövetségeket hoztak létre mind a lengyel–litván, mind az orosz állam

peremvidékén. Az 1556-ban megalapított Zaporozsjei Szics kozákjai a livóniai háborúban a lengyelek oldalán harcoltak, cserébe Báthory István megerősítette önálló törvénykezésüket, adómentességet biztosított számukra és szabad földbirtoklást a Rzeczpospolitán belül. 1648-ban hetmanjuk, Bogdan Hmelnickij fegyverrel kívánta kikényszeríteni vallási és szervezeti különállásuk tiszteletben tartását a lengyel államban. A lengyel–kozák küzdelemben némi vívódás után 1654-ben kapcsolódott be Oroszország, s fogadta be a *Perejaszlavi Rada* (kozáktanács) döntése nyomán felajánlkozó Dnyeper menti kozákokat a moszkvai államba. A perejaszlavi szerződésben az oroszok garantálták a kozákok széles körű autonómiáját. Vezetőjük, a hetman mintegy a cár régenseként kormányozta volna Ukrajnát.

Az orosz–lengyel háború kezdeti orosz sikerei után megfordult a háború menete, s a lengyel csapatok visszafoglalták Ukrajna jelentős részét. A kozák vezetők egymással is rivalizáltak, bevonták a tatárokat és a törököket is a küzdelmekbe. A svédek is beavatkoztak, így Alekszej kompromisszumkötésre kényszerült a lengyelekkel. Az 1667 januárjában létrehozott andruszovói béke Ukrajnát a Dnyeper mentén kettéosztotta. Oroszország a folyó balpartján kívül megkapta a zavaros időszak során elveszített Szmolenszket és környékét is. Kijevet 1669-ben kellett volna visszaadniuk a lengyeleknek, ám az oroszok erre nem voltak hajlandóak. A kérdés csak 1686-ban, már Alekszej halála után rendeződött, amikor egy törökellenes szövetség égisze alatt jelentős kártérítés fizetése mellett Oroszország jogilag is magához csatolhatta a Rusz egykori fővárosát.

Alekszej cár első házasságából két (Fjodor és Iván), a másodikból egy (Péter) fia maradt életben, akik követték őt a trónon. III. Fjodornak (1676–1682), a gyenge egészségi állapotban lévő fiatal cárnak csupán néhány év jutott a hatalomban, 20 éves korában úgy halt meg, hogy sem fiúgyermeket, sem kijelölt utódot nem hagyott maga után. Öccse, Iván félkegyelmű, gyengénlátó és beszédhibás volt, féltestvére, Péter pedig alig 10 esztendő.

A bojárklánok küzdelmében először a Nariskinok látszottak győztesnek, s Péter anyját, Natalját jelölték régensnek. Egy sztreleclázadás azonban a másik családot, a Miloszlavszkijt hozta ki győztesen a küzdelemből. Végül a két fiatal fiút, V. Ivánt (1682–1696) és I. Pétert egyszerre koronázták cárrá, míg Iván nővére, Zsófia régensként ragadta magához a hatalmat. Zsófia határozottan kormányzott, de helyzete fokozatosan gyengült, ahogyan féltestvére, Péter férfivá cseperedett.

Péter édesanyjával ezeket az éveket falun, Preobrazsenszkójában töltötte. Egyes beszámolók szerint neveltetésének azon részét, amely államférfivá válását segítette volna, szándékosan elhanyagolták. A fiatal cár ideje jó részét a külföldről betelepült mesteremberek és falusi fiatalok között töltötte. Nagyon szeretett katonásdit játszani, nemesekből, szolgákból, külföldiekből játékezredeket szervezett, melyek később hadseregének elit alakulatai lettek. A helyzet Péter és Zsófia között 1689-ben, Péter házasságkötésekor éleződött ki. Mindketten azt hitték, féltestvérük az életükre tör, s erőszakkal oldja fel a kialakult konfliktust. Péter végül elérte, Zsófia vonuljon kolostorba, s fő támogatóját, Golicin herceget száműzzék.

AZ OROSZ EGYHÁZSZAKADÁS

Az orosz egyház a 17. századra nagyon megerősödött. Már a mongol időktől fogva az ország egyik legnagyobb földbirtokosa volt, s az autokrata hatalom elől menedéket tudott nyújtani a fejedelmi és bojári rangú főnemeseknek is. A 15–16. század fordulóján vita bontakozott ki az egyházon belül, üdvözítő-e a pravoszláv monostorhálózat jelentős világi, földesúri hatalma. A Nil Szorszki vezette szárny, amely az egyház világi hatalmát korlátozta volna, vereséget szenvedett Joszif Volockijjal és követőivel szemben. Bár a Harmadik Róma-elméletet, amely a pravoszláv egyházat aktív legitimációs tényezővé tette volna, a cári hatalom nemigen használta, csak idő kérdése volt, mikor merül fel újra az egyház aktív politikai szerepvállalása.

Filaret metropolita társuralkodóvá választása tovább erősítette a pravoszlávia pozícióit, s napirendre kerültek az egyház belső megtisztulásának kérdesei is. Az igazi konfliktus azonban Alekszej cár uralkodása alatt robbant ki. Az egyház megreformálásának kérdése összekötődött a szertartások és szertartáskönyvek felülvizsgálatának problémájával. A liturgikus könyvek számos másolási és szerkesztési hibával küzdöttek, s ezeket ki akarták javítani. Jézus nevének új írásába betoldottak egy *i* betűt (*Iszusz* helyett *Iiszusz*), az „Atya és Fiú” formulából kihagyták a kötőszót. A korábbi két ujjal történő keresztvetés helyett előírták a három ujjal történőt. A pátriárka elrendelte, csak derékban kell a templomban meghajolni, s nem térdre borulni. Egyszerűsíteni kívánták magát a keresztformát is. Az 1650-es évek reformjai megosztották mind a papságot, mind a hívőket. Az egyházon belüli (egyébként egyenlőtlen) küzdelem tömeges kiközösítésekhez, öngyilkosságokhoz, máglyaháhalhoz vezetett.

A kibontakozó egyházszakadás (*raszkol*) főszereplője az 1652-ben pátriárkává emelt Nyikon lett, aki az első években még maga mellett tudhatta Alekszej cárt is, és úgy tűnt, ők ketten hasonló párost alkotnak majd, mint Fjodor cár és Filaret. Amikor azonban Nyikon nyíltan világi hatalomra tört, s ezért Alekszej cár kérdőre vont, az egyházfő nyolc évre elhagyta székhelyét, és kolostorba vonult. Az 1666–1667. évi egyházi zsinaton Nyikont felelősségre vonták, s elmozdították méltóságából, ugyanakkor kanonizálták addigi reformjait, és újra kiátkozták az ellene fordulókat.

A pravoszláv egyház a reformokat elutasítókat szakadároknak (*raszkolnyiki*) nyilvánította, s kiközösítette őket. A reformok ellenzői magukat óhitűeknek (*sztaroveri*) és ószertartásúaknak (*sztarobrdjaci*) nevezték. Az anyaegyházból kiszakadtak nem alkottak, s mindmáig nem alkotnak egységes szervezeti rendet. Saját szempontjukból kisegyházakat, a pravoszláv egyház szempontjából szektákat hoztak létre. Sokszínűségük a 18. században tovább nőtt.

28

AZ OSZMÁN HATALOM EURÓPÁBAN

AZ I. MURÁD SZULTÁN (1360–1389) IDEJÉN megerősödött török állam a 15. században komoly változásokon ment keresztül. Bár I. Bajezid (1389–1402) ankarai veresége a birodalom teljes szétesésének lehetőségét rejtette, Timur Lenk 1405-ben bekövetkezett halála után az oszmán állam ismét erőre kapott. II. Murád (1421–1451) a hadiflotta kiépítése után Velence pozícióit, a szárazföldi harcokban pedig már Magyarország déli határait fenyegette.

BIZÁNC ELFOGLALÁSA

II. Mehmed (1451–1481) a korlátlan hatalom megteremtése után nagy elődei katonai terjeszkedését folytatta. 1453. május 29-én másfél hónapos ostrom után bevette a törpeállammá zsugorodott Bizánci Birodalom fővárosát, Konstantinápolyt. Ezzel az Oszmán Birodalom vitathatatlanul európai hatalommá vált, amely nem csupán jelentős balkáni területekkel rendelkezik, hanem aktív szereplője az európai politikának. A 15. század második felében az oszmán katonai sikerek a Balkánon már egy jelentős katonai hatalom tartós jelenlétét igazolták.

Mehmed belpolitikai reformjai a szultáni hatalom megerősödését szolgálták. Nagyvezíre, Karamáni Mehmed pasa javaslatára megszüntette az eddig érvényben lévő földmagántulajdont (az anatóliai *mülktulajdon*, a kegyes alapítványok magántulajdona), amikor kimondta, hogy a termőföld egyedüli tulajdonosa az állam. Ebből az állami földvagyonból egyedül a szultánnak van joga visszavonható javadalombirtokokat juttatni. Az állami adóbevételek bérbeadásának gyakorlatát a megnövekedett létszámú hadsereg zsoldjának előteremtése érdekében honosította meg. Elkezdte a birodalom tartományainak egységesítését. Több világi törvénykönyvet állíttatott össze, amelyeknek érvénye a birodalom egész területére kiterjedt. Uralkodása idején indultak meg a szandzsákok adóösszeírásai, kezdődött meg a gazdaság teljesítőképességének felmérése, a központi pénzügyi igazgatás,

a birodalmi feladatokat kiszolgáló kancellária kiépítése is. A birodalom új arisztokráciájában meghatározó szerephez jutottak a gyermekadó szedése révén keletkezett szolgarend tagjai, akik a palotaiskolákban nevelkedve az állami bürokrácia vezetői lettek. A szultáni hatalom megnövekedésével egyidejűleg jutott az eddigénél sokkal jelentősebb szerephez a nagyvezír, aki feladatul kapta a dívánon belüli elnöklés mellé a szultán helyetti ítélkezés kötelezettségét is.

A *janicsárok* segítségével hatalomra került „szent életű” (Veli) **II. Bajezid (1481–1512)** ugyan megpróbálta apja intézkedéseit visszafordítani, amikor a dervisrendeknek visszaadta földbirtokaikat, törekvése azonban sikertelen volt, hiszen a termőföld túlnyomó többsége továbbra is állami tulajdon maradt. A gazdaság élénkítését szolgálta a jó pénz verése, ami azonban csökkentette a hadjáratokra fordítható pénz mennyiségét. Ezért kellett rendeletet hoznia az *aváriz* (jelentése: előre nem látott esemény) nevű rendkívüli adó szedéséről, amely, mivel minden alattvalóra kötelező volt, jelentős belső feszültségeket okozott. 1512-ben Bajezid önként mondott le a hatalomról a janicsárok bizalmát élvező fia, I. Szelim (1512–1520) javára. Szelimnek meg kellett küzdenie rokonai (testvérei: Ahmed és Korkud, valamint unokatestvére Murád herceg) hatalmi törekvéseivel, ami a szétszakadással fenyegette a birodalmat. Leverésük után a szultán – II. Mehmed törvénykönyvére hivatkozva: „*A világrend fenntartása érdekében célszerű, ha utódaim közül az, aki elnyeri a szultánságot, megöleti fiútestvéreit*” – összes férfirokonát, így négy saját fiát is megölette, hogy a trónt fia, Szulejmán számára biztosíthassa.

EGY VILÁGBIRODALOM MEGTEREMTÉSE

Az Oszmán Birodalom a 16. század első évtizedétől a világbirodalom megteremtésére tört, Bizánc örökébe kívánt lépni. **I. (Nagy) Szulejmán (1520–1566)** szultán, miután a kaffai és magnéziai zsandzsák kormányzói tisztségében a tartományi kormányzásban gyakorlatot szerzett, viszonylag hosszú ideig, 46 évig uralkodott. Tekintélyét jelentős hódításain kívül belpolitikai intézkedéseinek köszönhette.

A „törvényhozó” (*Kánuni*) melléknévvel felruházott Szulejmán idején folytatódott a törvénykezési reform: a nagy törvénykönyv a földbirtokjoggal, a kincstári és pénzügyi joggal kapcsolatos kérdéseket szabályozta, illetve a helyi szokásjogot is kodifikálta. Egyiptom különleges státusának megfelelően külön törvénykönyvet kapott. A kettős jogrendszer értelmében a vallásjog (*saria*) elsősorban a mindennapi jog kérdéseivel foglalkozott. Sajátos, hogy a vallási hierarcia meghatározása a világi törvények körébe tartozott, s az egyházak vezetőit (a *sejhüliszlám*, avagy *muftri* a muszlim egyház szuverén vezetője volt) maga a szultán nevezte ki.

A tartományok köre bővült – az európai térfélen Buda és Temesvár az új vilájet –, amelyek adózási kötelezettségét, adóösszeírását ekkor írták elő egyértelműen, s gondoskodtak az adó behajtásáról is. A szandzsákösszeírások gyakorlata összefüggött az állami szolgálathoz kötött javadalombirtokok túlsúlyával, a *tímár*-birtokokat így tudták nyilvántartani és ellenőrizni.

A területi gyarapodással és a funkciók bővülésével egyidejűleg vált szükségessé az Oszmán Birodalom irányító apparátusa, a birodalmi adminisztráció bővülése, nagymértékű felduzzadása. Ezen keresztül gondoskodtak a birodalom gazdasági egységéről, s az állam felügyeletéről a kézműipar és a kereskedelem felett. Biztosították az állam bevételei mellett a lakosság ellátását, valamint a jövedelem újraszétosztását a katonák és a hivatalnokok között.

Az állami kancellária vezetőjének (*nisádzsi*) a világi jogalkotásban vállalt megnövekedett szerepe miatt létrehozták a kancelláriai titkárok főnöke pozíciót, aki a kancellária tényleges vezetője lett.

A *díván* ülésének vezetője, a külügyek gyakorlati intézője a *nagyvezír* volt. Szulejmán hatalomra kerülése után azonnal lecserélte Piri Mehmed pasát barátjára, Ibrahimra, aki tizenhárom évig (1523–1536) volt a birodalom meghatározó személyisége. Ibrahim nagyvezírnek döntő szerepe volt abban, hogy a Török Birodalmat európai politikai tényezőnek ismerték el. Diplomáciai tevékenységének csúcspontját jelentette, hogy 1536-ban ő kötötte meg a francia–török szerződést, amely kapituláció (*ahdname*) ennek a folyamatnak döntő állomása. Mivel 1453 után Bursa helyett Isztambul lett a keleti kereskedelem központja, Szulejmán elődei (I. Bajezid és II. Mehmed) is adtak az itáliai kereskedőknek privilégiumokat, azok azonban nem képeztek egy állam polgáira vonatkozóan egységes rendszert, nem emelkedtek az államközi megállapodások szintjére. A két ország alattvalóira érvényes szabad hajózási és kereskedelmi megállapodás kölcsönös előnyöket rejtett. Franciaország konzulokat küldhetett az Oszmán Birodalomba, akik magánjogi és kereskedelmi kérdésekben bíraskodási jogot kaptak a francia állampolgárok felett. A franciák a tengeri (levanti) kereskedelemben jutottak komoly előnyökhöz, míg a török állam a kereskedelmi illetékekből és vámokból remélhette bevételei jelentős emelkedését.

Ibrahim nagyvezírt Szulejmán – új feleségének hatására, aki túlzottnak tartotta annak befolyását a szultánra – 1536 márciusában kivégeztette. Politikai irányvonalának helyességét azonban éppen az mutatja, hogy a kereskedelmi megállapodások sora folytatódott. 1540-ben Velence jutott újabb kapitulációhoz, igaz, hogy a privilégium kiadását megelőző háborúban jelentős dalmáciai, peloponnészoszi és égei birtokait elveszítette. A 17. században már angolok és hollandok is kereskedtek levantei cikkekkel.

A nagy területi gyarapodás lezárulása után, az 1540-es évektől a Török Birodalomban gazdasági és pénzügyi problémák keletkeztek. A birodalom jelentős pénzhiánnyal küzdött, amelynek több oka volt. Kedvezőtlenül hatott a bevételekre az európai kereskedelmi útvonalak áthelyeződése, a keleti hatalmak krónikus pénzhiánya – Perzsiával, Indiával folytatott kereskedést –, a nyersanyagok fokozódó csempészete, de csökkentette az állam rendelkezésére álló pénzt a növekvő kiadási kötelezettség is (zsoldfizetés, a felduzzadt apparátus fizetése stb.).

A birodalom pénzrendszere az 1470-es évekig az ezüstpénzre (*akcse*) alapozódott. II. Mehmed a velencei háborúk idején kezdett aranypénzt veretni (*szultáni*), ettől kezdve a pénzrendszer bimetallizmussá változott. A szultánit a velencei aranydukátokkal azonos értékűnek tekintették, aranypénzként azonban

a velencei és magyar pénz (dukát, illetve forint) is jelen volt a török piacon. Mivel az aranypénzt elsősorban a külkereskedelemben és a nagy értékű kifizetéseknél használták, a belső forgalomban az ezüstpénz továbbra is megőrizte meghatározó szerepét. Az aranypénz nagy előnye volt, hogy nehezebben lehetett hamisítani. A pénzek átváltási arányát meghatározták ugyan, de a 16. században értékét többször rontották: a szultáni esetében 1526-ban és 1564-ben, az akcse nemesfém tartalma viszont folyamatosan csökkent. A 16. századtól az akcse és a szultáni már csak a birodalom egy részén (Kisázsia nyugati és középső felén, valamint a Balkánon) volt meghatározó, három további zónában más-más pénznemben számoltak: Egyiptomban, Arábiában és Jemenben a *medin*, majd a *para*, Kelet-Anatóliában és Irakban a perzsa *dirhem* mintájára vert *sáhi*, a magyarországi hódoltságban a magyar dénár (törökül *pénz*) volt az elfogadott fizetőeszköz. A 16. század végén a birodalom nagyszabású pénzügyi reformot hajtott végre, amely jelentős mértékben (100%) leértékelte az akcset az aranypénzekhez képest, megengedte az európai ezüstpénzek beáramlását, s az akcse kiszorulását a pénzpiacról.

A HATALMI RENDSZER

A szultán, a díván és a nagyvezír viszonyát az uralkodói szerepkör változása határozta meg. A szaszanida eredetű muszlim felfogás a társadalmi igazságosság biztosításában látta a legfontosabb uralkodói szerepkört. Ebben az értelmezésben a szultán a *dívánban* (birodalmi tanács) megjelenve aktívan vett részt az igazságszolgáltatásban, sőt kezdetben az udvar kapujánál tartott nyilvános meghallgatások (*kapu*) külön dívánt jelentettek. II. Murád és II. Mehmed idején a nyilvánosság visszaszorult, s a 16. század elejére a szultán megjelenése a vallási ünnepekre korlátozódott, a követeket is csak magánkihallgatáson fogadta. A szultán döntéshozó és ellenőrző szerepének növekedése miatt a kapu (igazságszolgáltatás) és a díván (hatalmi, kormányzati feladatok) egy közös nagydívánt alkotott, amely a szultán helyett (döntéskészítő feladatát módosítva) átvette a végrehajtó szerepkört. A szultán a tanács terem végén lévő vasrácsos, lefüggönyözött ablakon át egyre többször követte észrevétlenül a díván munkáját (II. Ahmed által meghonosított szokás). A 16. század első felében a díván tagjai voltak: a nagyvezír, a jelenlévő vezírek, a ruméliai beglerbég, a két *kádiaszker* (a jogtudósok fejei), a három defterdár, a nisádzsi, de a janicsár aga és a hajóhad parancsnoka (*kapudán basa*) csak a század második felétől lett dívántaggá. A tanácson belül a hatáskörök megosztása megtörtént, de a dívántagok ellenőrizték egymást. A szultán távollétében a díván élén a szultán helyettese, a nagyvezír állt. Nagy Szulejmán 1529-ben Ibrahimnak a főparancsnok (*szeraszker*) címet adományozta, ezzel is hangsúlyozva bizalmi szerepkörét. A 16. század első felében a kormányzás és az állam vezetése a szultán és a nagyvezír belső ügye és feladata volt. Szulejmán az „uralkodói elzárkózás” politikájában továbblépett, a külön audienciateremben tartott kihallgatások alkalmával nem állt fel a követek fogadásakor, trónuson foglalt helyet, és igen keveset beszélt. Uralkodásának végén gyakran tartózkodott a háremben, amelynek szerepe növekedett.

Utódai alatt a folyamat felgyorsult, s az Oszmán Birodalom belső rendje jelentős átalakuláson ment keresztül. A szultáni elzárkózás a belső palota, a szultáni magánlakosztály (*enderun*) szerepét növelte az államszervezet központjával, a külső palotával (*birun*) szemben. A „palota rend” és támogatottjaik szerezték meg a legfontosabb központi és tartományi hivatalokat, saját nyelvük és kultúrájuk alakult ki. A század végére a nagyvezír tekintélyét csorbította, hogy a szultán helyett (II. Szelim, 1566–1574) a hadjáratokat széles jogkörű vezírek (*szerdár*) irányították, akik adományozási jogkört is kaptak, s ugyanakkor megerősödtek a díván más tisztségviselői (*defterdár*). A szultán már nagyvezíreit is ritkán fogadta, pedig azoknak jelentéstételi kötelezettségük volt, ők közvetítették az állami méltóságok, hittudósok és kormányzók stb. észrevételeit, javaslatait. A nagyvezír felterjesztéseket írt az uralkodónak, aki saját kezűleg írta rá rendeletét a telhiszre. Miközben a szultán saját nagyvezírrel is jórészt írásban tartotta a kapcsolatot, annak tevékenységét szigorúan ellenőrizte. Mivel a zsoldfizetés a nagyvezír feladata volt, az alkalmasságot **III. Murád (1574–1595)** idején már jelentősen meghatározta a jelölt gazdagsága (Szinán pasa pl. öt ízben nagyvezír). Az önálló nagyvezíri hivatal csak 1654-ben jött létre.

A 16. század végétől megszüntették a szandzsákösszeírásokat, s a szolgálati birtokokat (amelyeket már nemcsak katonai feladatokért juttattak, hanem a palotában betöltött funkciókért is) örökölhetővé tették. Egyre ritkábban szedték a gyermektizedet, a hadsereget a rabszolgák utódai és a muszlim társadalom akarta újratermelni. A zsoldos hadsereg fenntartása azonban jelentős pénzüsszegeket emésztett fel. A muszlim papság önálló politikai erővé vált, amely szövetségre lépett a különleges jogkört élvező janicsársággal. 1606 után az ún. királytűkrökben már nyíltan írtak a janicsárság hanyatlásáról, ahol nincs gyakorlatozás, nem használják kellő mértékben a tűzfegyvereket. II. Oszmán (1618–1622) idején a tímárrendszer eltűnése (a *szpáhi* katonaság szerepe és létszáma csökken), valamint a janicsárság feltöltődése és jelentős térnyerése ásta alá a birodalom katonai alapjait. Kocsi bég 1631-ben írott emlékirata pl. a kormányzói posztok életre szóló adományozását és a tímárok örökölhető adománybirtokká történő átalakítását javasolta.

Az állam fokozatosan lemondott újraosztó funkciójáról, a 17. század második felében a jövedelemnek csak 25%-át kezelte. A tartományok szerepe megnőtt, ugyanakkor a tartományi kormányzói posztok adóbehajtói hivatallá váltak. Kialakult, bár 18. századig csekély jelentőségű maradt az ún. *csiftlik*-rendszer, amely az árutermelő magánbirtok kezdeteit jelentette.

Az Oszmán Birodalom az elfoglalt területeket a helyi sajátosságok figyelembe vételével illesztette be uralmi rendszerébe. A **tartományi berendezkedés** legismertebb változatát **Kis-Ázsia nyugati felében** (döntően muszlim lakosság) és a **Balkánon** (nagyobbrészt keresztény, kisebb részben muszlim polgári lakosság) valósították meg, amely során a területek „szilárdan beépültek” a birodalomba.

A Balkánon a katonai leigázás utáni polgári berendezkedés folyamata a 16. század elejéig tartott, a keleti területeken a köztörökök áttelepítése, a nyugati területeken viszont az iszlamizálás mellett a korábbi vezető réteg alkalmazása

(keresztény tímárok, zsoldoskatonai szolgálatok) révén. A török polgári közigazgatás megsemmisítette az előző kormányzat minden maradványát: törvényei az oszmán törvények lettek, az igazgatásban csak az általuk kinevezett tisztviselőket ismerték el, új vezetői elit jött létre. A települések előljáróit is a török hatalom nevezte ki, akiknek igazodniuk kellett a hatalomhoz. A görögkeleti egyház a 15–16. században még megőrizte önállóságát, s a nemzeti nyelv és kultúra ápolója maradt, a 17. századtól azonban a főpapság görög vezetőket kapott, ezért eredeti szerepkörét csak az alsópapság és a szerzetesség tudta megőrizni. A Balkán-félsziget a birodalom gazdaságának része lett, mezőgazdasági termékei biztos (irányított) felvevőpiacot találtak, biztosították a főváros, Isztambul és a többi nagyváros, valamint a hadsereg ellátását, bányakincsei és iparos termékei a szultáni kincstár érdekei szerint hasznosultak (a nemesfémeket pl. kivonták az európai piacról), s a raguzai és a zsidó kereskedőknek adott kiváltságok alapján kerültek piacra.

Az **arab országok** közül egyedül Szíria beillesztése volt teljes (pénzügyi rendszer és tímárbirtokok), Egyiptomból és Irakból viszont adóbérlőkön keresztül jutott a kincstár jelentős bevételekhez. A tartományi vezetés ugyan török kézbe került, de az igazgatás középszintjén a régi elit megtartotta vezető szerepét.

Észak-Afrika államaiban (Tripolitánia, Tunisz, Algír), amelyek a Földközi-tenger medencéjének megtartása szempontjából voltak fontosak, csak a part menti erődökre és kikötőkre terjedt ki a török befolyás, az államok önállóságukat némi ajándékfizetés mellett megtarthatták.

A Dunától és a Fekete-tengertől északra fekvő területeken a 15. században vazallus államok jöttek létre. **Havasalföld**, a **Krimi Tatar Kánság** és **Moldva** déli védelmi vonalát a törökök megszállták, így azok elszakadását lehetetlenné tették. A 16. századra fővárosaikba is török katonaságot telepítettek (1462-ben Bukarestben, 1532-ben a kánságban, 1538-ban a moldvai Suceavában helyeztek el török őrséget), sőt el kellett tűrniük, hogy védettebb székhelyeiket a török hadsereg által gyorsabban elérhető területekre helyezték át (Tirgoviste helyett Bukarest, Suceava helyett Iași). A Tatar Kánság folyamatos katonai támogatást adott (20–30 ezer lovas) a birodalomnak, ezért mentesült az adófizetési kötelezettség alól, Havasalföldet és Moldvát viszont jelentős pénzzadóval terhelték, terményeit – kiviteli tilalmak és kényszerfelvásárlás révén – a birodalmi főváros és a hadsereg ellátására használták fel. A vajdák a Portától nyerték kinevezésüket, közülük többen áttértek iszlám hitre. A 18. században a tisztséget már szabályos árverés útján lehetett megszerezni, amely a Porta által támogatott görögök kezébe került.

Különleges helyzetet élveztek **Raguz**a vezetésével a dalmát kereskedővárosok, amelyek magukhoz ragadták és így biztosították a birodalom számára a Balkánról származó termékek kivitelét Európába.

Az Oszmán Birodalom Nagy Szulejmán idején határozta el a Magyarország elleni döntő támadást, s alakította ki a katonai megszállás alatt álló hódoltság területét. A birodalom vazallus államaihoz a 16. század közepén csatlakozott az **Erdélyi Fejedelemség**, amelyet a magyar hódoltságból lehetett megrendszabályozni, s amelyet keletről és délről a vazallus román vajdaságok határoltak. Az erdélyi állam adófizetéssel tartozott a Portának, fejedelme csak a török megbízólevél

birtokában gyakorolhatta törvényesen hatalmát, de a rendek megőrizték a szabad fejedelmválasztás (*libera electio*) jogát, s a belpolitika önállóságát is. Török jóváhagyással korlátozott diplomáciai-katonai aktivitással is rendelkeztek, s mindvégig megőrizték kapcsolataikat a Magyar Királyság rendiségével. A török hadsereg katonai támogatására csak a 17. század második felében kellett Magyarországon jelen lenniük, viszont – bár előfordult török csapatok megjelenése Erdély területén – állandó seregek jelenlétével nem kellett számolniuk.

A magyar hódoltság egészen a 17. század végi háborúig megőrizte sajátos helyzetét. A török közigazgatás szervezete ugyan kialakult, a berendezkedést azonban a magyar végvárakkal szemben az elfoglalt várakra épülő török végvárak rendszere határozta meg. A birodalom itt állomásoztatta tartományi haderejének harmadát. A magyar hódoltsági terület jövedelmeiből és terményeiből kívánta a katonaságot eltartatni, nem tudta tehát a klasszikus balkáni modellt megvalósítani. A katonai megszállást nem váltotta fel a konszolidáció, nem történt kísérlet a lakosság iszlamizálására. Csekély mértékű maradt a köztörökök beköltözése, vagyis ez a terület nem tagolódott be az Oszmán Birodalomba, mint a Balkán-félsziget, a hódoltságban sajátos uralmi rendszer: a kondomínium alakult ki.

A törökök saját meghódított területükön eltűrték a magyar állam, majd a 17. században a magyar nemesség adóztatását, a magyar végvárvonal mögött viszont – a királysági úmárbirtokok területén – a török adószedők tevékenykedtek. A magyar nemesség igyekezett birtokjogát megőrizni, a királyság közigazgatási és jogi gyakorlatát érvényben tartatni, s a török hatóságok befolyását minél kevésbé engedni. A települések a kétféle adózás révén látták viszonylagos önállóságukat biztosítottak, ezért a vállalt és teljesített adó különösen megterhelte a hódoltság népességét. A terület állatkereskedelemben játszott szerepe – Nyugat-Európa és Velence irányába – lehetővé tette, hogy többletjövedelem jöjjön létre, ennek nagy részét azonban felemészttette a megnövekedett adózási kötelezettség teljesítése. A 17. század folyamán a nemesi vármegye fokozatosan érvényesítette rendelkezéseit a hódoltságban, s ezzel megalapozta a terület visszaszerzésének esélyét.

Mind Erdély önállóságát, mind a nemesség befolyásának megerősödését a török hódoltságban nehezen lehetett volna elképzelni a Habsburg-fennhatóság alatt álló Magyar Királyság léte, katonai és igazgatási támasza nélkül.

Az iszlám teoretikusok a 17. század második felétől államukat a hanyatló egyedfejlődés fázisában írták le, ahol „megbomlott az elemek jó működést biztosító egyensúlya”. Jellemző, hogy a kialakult helyzetben egy erőskezű vezetőre vártak, aki egy-egy, janicsárok által támogatott szultán személyében meg is érkezett.

A külső kihívásokra tehát az Oszmán Birodalom szinte egyáltalán nem, vagy megkétszerezve és rosszul reagált, s vezetése az évszázados politikai-gazdasági rendszert kívánta konzerválni. A belső erők által kényszerített változtatások viszont éppen ennek a rendszernek lényegét szüntették meg. Feltűnő, hogy Európában terjeszkedő nagyhatalomként vezetői és teoretikusai igen csekély érdeklődést tanúsítottak a korabeli Európa államainak belső rendje, gazdasága és társadalma iránt.

29

POROSZORSZÁG A 16–18. SZÁZADBAN

BRANDENBURGTÓL POROSZORSZÁGIG

A HARMINCÉVES HÁBORÚ NÉMETORSZÁGON BELÜL egyfajta súlypont-áthelyeződéssel járt. A német középkor tekintélyes territóriumai (Bajorország, Szászország) mellé addig jelentéktelen, politikailag meglehetősen súlytalan részállamok zárkóztak fel, mint Brandenburg-Poroszország. A kettős elnevezésben szereplő két tartomány egyesülésére 1618-ban került sor, amikor a Hohenzollernek porosz hercegi ágának kihalásával tartományuk Brandenburg örgrófjára szállt, hogy az így létrejött állam hamarosan a vezető német fejedelemségek közé emelkedjen, a 18. században pedig a császári hatalmat birtokló Habsburgok vetélytársává váljon.

A nagyjából az Elba és az Odera között fekvő Brandenburg a középkorban gazdaságilag meglehetősen fejletlen volt. Politikai jelentősége a 15. század elején nőtt meg, amikor a lengyeleknek a Német Lovagrend felett aratott grünwaldi győzelme (1410) után félő volt, hogy a megerősödött királyság a Német-római Császárságot is veszélyeztetni fogja. Luxemburgi Zsigmond német és magyar király (császárrá csak 1433-ban koronázták), aki egy személyben brandenburgi örgróf is volt, 1415-ben az örgrófságot a választófejedelmi méltósággal Hohenzollern Frigyes nürnbergi várgrófnak adományozta. Az új örgrófok az ellenük lázadó nagybirtokosokat levertek, a lovagságot szolgálatukba állították, így kellő ügyességgel sikerült kiépíteni hatalmukat új tartományukban.

Az államigazgatás kiépítése gyakorlatilag 1604-ben fejeződött be, amikor felállították a 9 tagú Titkos Tanácsot mint a közigazgatás, valamint a Kamarai Bíróságot, mint az igazságszolgáltatás legfelső fórumát. A német parasztháború a tartományt nem érintette. A lakosság 1535–1539 között tért át a lutheri (evangélikus) vallásra, a katolikus egyház (püspökségek, kolostorok) addigi birtokait az állam sajátította ki. A fejedelmi család 1613-ban – Hollandia politikai támogatásának megszerzése érdekében – áttért a kálvini (református) hitre, anélkül, hogy alattvalóikat is erre kényszerítették volna. Uralkodó és lakosság vallásának

különbsége, az egymás iránti türelem Brandenburgban megakadályozta a vallási ellentétek kiéleződését.

A brandenburgi örgrófok udvari külsőségeikben igyekeztek a gazdagabb német fejedelmekhez hasonlítani. Háztartásuk így hamar eladósodott, amit újabb adók és illetékek kivetésével próbáltak pótolni. A nemesség adómentessége és egyéb kiváltságai miatt ezek a terhek elsősorban a városokat és a parasztságot sújtották. Amikor 1488-ban az Elba balpartján fekvő Altmark városainak környékén a polgárok erőszakkal romboltak le néhány földesúri sörfőzdét (amelyek kedvezőbb feltételekkel árulhatták a sört, mint a városiak), János választófejedelem (1486–1499) kivégeztette vezetőiket, s az altmarki városokat megfosztotta privilégiumaiktól. Ekkor szűnt meg a városok elővásárlási joga a parasztok gabonájára. A nemesség monopolizálta a gabonakereskedelmet, s hozzáfogott majorságai kiépítéséhez. Ehhez ugyan paraszti földeket sajátított ki, de a telkiállomány egy részét a parasztok kezén hagyta, hogy a rajta élők biztosítsák a munkajáradékot.

Szerencsés családi körülmények folytán a Hohenzollern-dinasztia a 16–17. században jelentősen növelni tudta területeit. 1525-ben Brandenburgi (családilag Hohenzollern) Albert, a Német Lovagrend nagymestere, kihasználva a reformáció kínálta lehetőséget, **szekularizálta**, azaz világi hercegséggé alakította a lovagrend területét. 1568-ban bekövetkezett halála után a hercegségben fia, II. Albert követte. A Hohenzollernnek porosz ága 1618-ban kihalt, így a tartomány a brandenburgi főágra szállt. (Területileg Poroszország – 38 ezer km² – közel akkora volt, mint a Brandenburgi Örgrófság – 40 ezer km².) 1614-ben a jülich-klevei örökségből Kleve, Mark, Ravensberg és Ravenstein grófságok jutottak János Zsigmond választófejedelem (1608–1619) birtokába. 1666-ban – a vesztfáliei békekötés értelmében, de a kijelölt későbbi határidőt megelőzve – **Frigyes Vilmos választófejedelem (1640–1688)** a magdeburgi hercegséget foglalta el. A brandenburgi-porosz állam így három, földrajzilag különálló, gazdaságilag is eltérő területre tagolódott. A Balti-tenger partján későbbi névadója, Poroszország (amit kezdtek Kelet-Poroszországnak nevezni) mezőgazdasági jellegű terület volt, ahonnan a folyami és tengeri útvonalon kedvező kiviteli lehetőség is kínálkozott. Elsősorban mezőgazdasági jellegű volt, középen, Brandenburg és Magdeburg tartomány is, bár mindkettőben fejlődésnek indult az ipar. Nyugaton, a Rajnához közel ugyanakkor Hohenzollern-kézre jutott több iparilag rendkívül fejlett tartomány (a későbbi Ruhr-vidéken fekvő Mark grófság bányászatáról és fémfeldolgozásáról, Ravensberg textiliparáról volt nevezetes).

A területi növekedéssel párhuzamosan az uralkodóknak sikerült hatalmukat a tartományokon belül is megerősíteni. A fejedelmek leküzdötték az egyes tartományok rendjeinek szívós ellenállását. Az utódok által „nagy választófejedelemnek” elnevezett Frigyes Vilmos mindenekelőtt az állam pénzügyi alapjainak megteremtését tűzte ki célul. Az 1653-as tartományi rendi gyűlésen adót kívánt kivetni a nemességre, amitől a tiltakozás miatt elállt, sőt megerősítette a nemesi kiváltságokat (adómentesség, a nemesi földtulajdon kizárólagossága, monopólium a hivatalok betöltésében, kegyúri jog) és a paraszti alávetettséget. Ennek fejében a gyűlés évi 530 ezer tallér adót (*kontribució*) szavazott meg, s jogot adott a fejedelemnek

az adók rendi hozzájárulás nélküli kivetésére. E hatalom birtokában Brandenburg tartományi gyűlését többé nem hívták össze. Az adóügy mint a központi igazgatás legfőbb kérdése, a főhadbiztosság (*Generalkriegskommissariat*) hatáskörébe került, amely a katonai célú költségeket is fedezte. A fejedelem 22 ezer főből álló hadsereget szerelt fel (ami haláláig 30 ezer főre emelkedett). A Titkos Tanács veszített jelentőségéből. A rendi gyűlések beszüntetésével a városok elvesztették minden politikai lehetőségüket, a nemesség pedig a kerületekbe szorult vissza. A porosz tartomány rendjeit, amelyek között a brandenburgi városokkal ellentétben Königsberg polgársága töltött be vezető szerepet, Frigyes Vilmosnak két fegyveres beavatkozással (1662, 1672) sikerült engedelmességre kényszerítenie.

POROSZORSZÁG MINT NAGYHATALOM

A „nagy választó” – aki ifjúkorában Hollandiában is járt, s onnan nősült – országa gazdaságát is szerette volna megerősíteni. A harmincéves háború, amelynek során Brandenburg a svédek felvonulási területévé vált, szinte felmérhetetlen pusztulást okozott mind emberéletben, mind anyagiakban. A fejedelem tervei között persze a korszak kameralista elveinek torz visszfénye is megtalálható volt. A Balti-tengeren kereskedelmi flottát akart létrehozni, amelynek mérete azonban messze elmaradt a tengeri hatalmakétól, 1683-ban Afrikában, a Guineai-parton gyarmatot alapított, ami nem sok hasznot hozott, s 1721-ben el is adták a hollandoknak. A kameralista elvek alapján támogatta az országába érkező idegen telepeseket. Amikor 1685-ben XIV. Lajos felmondta a nantes-i ediktumot, s a franciaországi hugenották menekülésre kényszerültek, közülük kb. 20 ezer fő Brandenburgot választotta. Egynegyedük Berlinbe költözött, ahol az ekkor 20 ezer fős város lakosságának ugyancsak egy negyedét alkották.

Külpolitikailag igyekezett hasznot húzni a korszak háborúiból. Gyakran váltogatta szövetségeseit, mindig saját (tartományi) érdekeit tartva szem előtt, s sohasem valamiféle össznémet (birodalmi) érdeket. Bár korábban Lengyelország szövetségese volt, a svédek támogatása az első északi háborúban (1655–1660), hogy Poroszország feletti uralmát megőrizhesse. Mikor ezt elérte, átállt a lengyelek oldalára, hogy a harmincéves háborúban svéd megszállás alá kerüljön Elő-Pomerániát megszerezhesse. Az 1660-as olivai béke elismerte Poroszország felszabadulását a lengyel hűbér alól, Elő-Pomerániát viszont meghagyta a svédek birtokában. XIV. Lajos Hollandia elleni háborújában (1672–1678) Frigyes Vilmos az utóbbi oldalára állt, amivel magára vonta a svédek támadását. Ellenük aratta megújított hadseregével 1675-ben Fehrbellinnél első katonai sikerét, de hiába sikerült a továbbiakban Elő-Pomerániát elfoglalnia, a franciák nyomására arról le kellett mondania. Franciaország sikerei 1681-ben mégis átállásra készítették. A választófejedelem a következő császárválasztásra szavazatát XIV. Lajosnak ígérte, aminek fejében évi 100 ezer tallér segélyt kapott. Élete utolsó éveiben elfordult a franciáktól, s a császárral kötött egyezményt. Bár expanziós törekvései csak részben teljesültek, katonailag erős államot hagyott fiára.

Fia, III. Frigyes választófejedelem (1688–1713) egyénisége szinte mindenben különbözött a Hohenzollern-uralkodók következetes, célratörő jellemétől. Hiú természete, a francia udvar majmolására irányuló törekvései leginkább udvara fényűzésében jutottak kifejeződésre. A kormányzás kevésbé érdekelte. Az államügyek vezetése a rendkívül képzett Eberhard von Danckelmann államminiszter kezébe került, aki a Titkos Tanács fejeként igyekezett felvirágoztatni a gazdaságot és a kultúrát. Nevéhez fűződik a berlini művészeti akadémia és a hallei egyetem megalapítása. Utóbbi hamarosan a német korai felvilágosodás egyik központjává vált. Berlint jelentős építkezésekkel igyekeztek nagyvárosi szintre emelni. Uralkodóját azonban sokkal inkább foglalkoztatta valamilyen királyi korona megszerzése. Az apja által 1686-ban kötött szerződés értelmében ígéretet tett I. Lipót császárnak, hogy a spanyol örökség miatt kirobbanó esetleges francia háborúban 8000 katonával fogja segíteni, s a legközelebbi császárválasztáson a Habsburg-jelöltet támogatja. I. Lipót ennek fejében Poroszországot királysággá emelte, aminek alapján III. Frigyes addigi porosz herceget 1701 januárjában Königsbergben királlyá koronázták (ettől fogva I. Frigyes király). Az új rang a különféle ceremóniák mindig vitatott protokolljában előkelő helyet juttatott a porosz uralkodónak, vagy távollétében képviselőinek, követeinek. Bár a spanyol örökösödési háború nem sokkal ezután kitört, az új király csak kis egységekkel vett részt benne. A továbbiakban is jobban érdekelték az udvari ünnepek s Berlin látványos kiépítése, mint az államügyek. Ez a politika meglehetősen kiürítette az államkincstárat.

I. Frigyes Vilmos királlyal (1713–1740) a puritán céltudatosság tért vissza az uralkodói politikába. Az új uralkodó apja pompaszeretetével ellentétben a katonás egyszerűséget pártolta. Környezetében rendkívüli takarékoságot vezetett be. Drasztikusan csökkentette az udvartartás létszámát, beolvasztatta a királyi család ezüst étkészletét. 1725-től kizárólag katonai egyenruhában mutatkozott, ami a 18. század rendszerint hermelinpalástba öltöző uralkodóinak szokásait ismerte, meglehetősen szokatlannak számított. A környezetében tapasztalt kihágásokat személyes botozással igyekezett megtorolni, ezért is ragadt rajta a „káplár király” elnevezés. Betegesen rajongott viszont a hatalmas termetű katonákért, a környezetébe igyekezett mind magasabb legényeket toboroztatni. Hatalmát 40 ezer főnyi hadsereg biztosította, amit uralkodása végére megduplázott. Az utánpótlást kezdetben a korban szokásos erőszakos toborzással biztosították. 1733-ban azonban a sorozás sajátos módját vezették be. Az ún. kantonális rendszerben egy-egy 5 ezer háztartásból álló kerületnek kellett ellátnia a hozzárendelt ezred legénységét. (Ez békeidőszakban lassúbb, háború esetén gyorsabb utánpótlást igényelt.) A hadsereg felfuttatása ellenére igyekezett távol tartani magát a korabeli háborúktól. Kivételt a második északi háború jelentett, amelynek során a svédek az egykori lovagrendi területet, Kelet-Poroszországot fenyegették. I. Frigyes Vilmos 1715-ben hadat üzent a svédeknek, s az 1720-ban kötött stockholmi béke végre Pomeránia birtokába juttatta országát.

Különös tulajdonságai ellenére I. Frigyes Vilmos király komoly reformokat hajtott végre országában. Takarékosága következtében sikerült egyensúlyba hoznia az állam pénzügyeit. A kor uralkodóinak többségével ellentétben az

államháztartást nem kölcsönökből finanszírozta, az állami kiadásokat a bevételekhez igazította. Fiatal korában tanulmányúton ő is megfordult Hollandiában, ahol fontos tapasztalatokat szerzett a gazdasági élet terén. 1725-ben engedélyezte, hogy Berlinben kereskedőtársaság alakuljon az Oroszországgal folytatandó kereskedelemre. Brandenburgban fegyver- és posztómanufaktúrák alapítását támogatta. 1713-ban állami támogatással jött létre a híres berlini posztóüzem, a hadsereg egyenruháját gyártó Lagerhaus, amit tíz évvel később állami tulajdonba vettek. De Berlinben a ruházkodáshoz szükséges más iparágak is felvirágoztak (gomb, harisnya, kesztyű stb. készítése). A gazdagodó nemesség és polgárság igényének megfelelően gyors fejlődésnek indult a porcellán-, kerámia-, üveg- (tükör-) gyártás. Porosz toborzók járták a szomszédos német tartományokat, hogy a hazai ipar számára mesterembereket toborozzanak. A hazai ipart védővámokkal védte, aminek következtében hosszas vámháborúba keveredett Szászországgal. Megújította az államigazgatást is. A központi igazgatásban az 1722-ben felállított *General Finanz-, Kriegs- und Domänen Direktorium* (Általános Pénzügyi-, Hadi- és Koronabirtok-igazgatóság) működésében összevonták a polgári és a hadügyigazgatást. Ha mérsékelten is, de bevonta az adózásba a nemességet. 1717-ben csekély összegű, lópénz nevű adót vezetett be (minden nemes férfi évi 40 tallért fizetett, ami a porosz katonai kiadásoknak azonban csak töredékét fedezte). Ennek fejében viszont a nemesek polgári értelemben is tulajdonukba kapták földbirtokukat (*allodifikáció*). A szabadon eladható és örökithető nemesi birtok értéke, amelyre kölcsönt is fel lehetett venni, a következőkben jelentősen megemelkedett.

II. FRIGYES URALKODÁSA

I. Frigyes Vilmos fiát, II. (Nagy) Frigyes (1740–1786) felvilágosult abszolút uralkodóként tartjuk számon. Az új uralkodó valóban trónörökös kora óta szimpatizált a francia felvilágosodás eszméivel. Apja despotizmusa ellen lázadva 1730-ban szökni próbált. Büntetésül éveket kellett vidéken egy alárendelt hivatalban töltenie (a szökési tervben részt vállaló fiatal katonatiszt életével fizetett segítségért). Idejét a francia filozófusokkal kezdeményezett levelezéssel, illetve egy filozófiai tárgyú munka megírásával töltötte, amelyben tagadta a Machiavelli óta divatos elvet, miszerint a politikusok túlléphetnek az erkölcsi kötelezettségeken. *Antimachiavelli* néven ismert írása – Voltaire szakmai és nyelvi segítségével – 1740 tavaszán francia nyelven jelent meg. Amikor azután 1740 őszén – VI. Károly császár halálának hírére hallva – Frigyes, immáron porosz királyként hadjáratot indított Szilézia elfoglalására, a kortársak úgy vélték, hogy vagy az Antimachiavelli jelent meg túl későn, vagy a császár halt meg túl korán. Uralkodása alatt a későbbiekben is mindig igyekezett magához ragadni a kezdeményezést, még ha ez ellenkezett is a hagyományokkal vagy éppen az általa megkötött szerződésekkel. Hatalomgyakorlását megkönnyítette, hogy országában már nem kellett megküzdenie a rendekkel, amelyek beletörődtek politikai szerepük elvesztésébe, s kiváltságait leginkább a hivatali, valamint katonai vezetés pozícióinak

elfoglalásában kamatoztatták. Persze abban is csak módjával. II. Frigyes az állami élet minden szféráját igyekezett a saját irányítása alatt tartani, uralkodása alatt a porosz államban egyetlen meghatározó erejű politikus sem tudott kiemelkedni. A politikai kérdések a király dolgozószobájában dőltek el, háborúiban hadseregét is maga vezette, tábornokainak a másodhegedűs szerepe jutott.

Bár II. Frigyes uralkodása más vonatkozásokban sem felelt meg a felvilágosodás valós célkitűzéseinek, kétségtelenül meglévő reformpolitikája miatt méltán sorolják a felvilágosult abszolutizmus uralkodói közé. Az államigazgatás rendszerén alapvetően nem változtatott. Elfogadta az apja által kiépített rendszert, bár a *General Direktorium* néhány osztályát az addig meglévő területi-tartományi elv helyett a szakigazgatási elveknek megfelelően alakította át (bányászati és kereskedelmi ügyosztályok). Rendkívül hatékony gazdaságpolitikával segítette az ipart és a mezőgazdaságot. A hazai termelést protekcionista vámpolitikával védte, ami nemcsak a késztermékek behozatalát nehezítette meg, de bizonyos nyersanyagok kivitelét is tiltotta. (1774-től a nyersgyapjú és a fonal kivitelét akár halálbüntetéssel is sújthatták.) A merkantilista alapokon nyugvó gazdaságpolitika a nehéz-, valamint a textilipar további erősödéséhez vezetett. Előbbi természetesen elsősorban a fegyvergyártást szolgálta. A Berlin közeli Potsdamban lőfegyvereket készítő gyárat alapítottak. A textilipart a frissen elfoglalt Szilézia vászongyártása erősítette. A király által támogatott ipari kémek meglehetősen hamar ellesték és alkalmazták az angol ipari forradalom technikai találmányait (Jenny-fonógép, Watt-féle gőzgép stb.). A mezőgazdaságban folyószabályozásokkal, mocsárlecsapolásokkal igyekeztek növelni a termőterületet (ami Brandenburg tartományban II. Frigyes alatt több mint százezer hektárral növekedett). Az uralkodó rendeletekkel ösztönözték a vetésforgók bevezetésére, a takarmánynövény termesztésre, a jószág istállózására. Amikor 1772-ben Kelet-Közép-Európát a hideg és esős időjárás miatt éhínség sújtotta, Lengyelországból tömegével menekültek a parasztok Poroszországba (és elsősorban Brandenburg tartományba), ahol a raktárakban elegendő élelmiszer állt a lakosság rendelkezésére. A háborús emberveszteséget idegenek betelepítésével igyekezett pótolni. A szomszéd országokat polgártborzók járták, akik persze elsősorban a mesterembereket igyekeztek megnyerni. Uralkodása alatt mintegy 300-350 ezer telepes költözött a porosz állam területére, többségük a szomszédos német tartományokból (Szászország, Thüringia, Mecklenburg), de sokan jöttek Lengyelországból, Dániából stb. Sikerült a társadalmat is az állam szolgálatába állítani. A parasztságot igyekezett megvédeni a birtokosok túlzó követeléseivel és a majorságok kiépítésével járó földkisajátításokkal szemben, de a birtokosokat is megvédte az elszegényedéstől, ami egyébként a nemesség differenciálódásának következménye volt. Korlátozta a nemesi földek polgári kézbe jutását, a nemességnek kölcsönt nyújtó hitelintézetet (bank) alapított. A politikai befolyástól megfosztott nemesség a hadsereg tisztikarában, kisebb részben a hivatalokban talált érvényesülési lehetőséget.

A porosz uralkodó persze nem annyira belső reformjai, mint inkább hódításai miatt kapta a Nagy jelzőt. Ebben elsősorban az alatta tovább növekedő hadsereg

állt rendelkezésére. Létszámát már 1740-ben 100 000 főre növelte, ami által övé lett a negyedik legnagyobb hadsereg a kontinensen. (Az ország lakosságát tekintve 13., területét tekintve a 10. volt Európában.) Ezt a sereget hírhedten szigorú, embertelen kiképzés emelte a többi kortárs hadsereg fölé. A területi növekedésben a korábbi családi szerződések, örökségek helyére az erőszakos hódítás, a háborúk léptek. Az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748) Mária Teréziától elragadta Sziléziát, amit az osztrákoknak a hétéves háborúban (1756–1763) sem sikerült visszazerezniük. Jelentősen bővült az ország Lengyelország első felosztásakor (1772). 1784-ben pedig Frigyesnek sikerült megakadályoznia, hogy II. József a Wittelsbachokkal kötött családi egyezségben Osztrák Németalföldért (Belgium) cserében megszerezze Bajorországot. Poroszország súlyának és befolyásának növekedését mutatja, hogy míg az ország a századközép háborúiban még angol segélyekre szorult, addig 1764–1770 között a porosz udvar juttatott évi félmillió tallér segélyt II. Katalin orosz cárnőnek. Frigyes halálakor kincstárában 51 millió tallért hagyott utódára.

A felvilágosodás eszméiért lelkendező trónörökösből az eszméket sutba vető uralkodóban legfeljebb a tudomány és a művészetek pártolójából maradt valami. Az osztrák örökösödési háború szünetében, 1745–1747 között építették fel a potsdami Sanssouci-palotát, később átépítették a berlini charlottenburgi kastélyt. Uralkodása alatt épült fel a berlini operaház, valamint berlini és potsdami polgárházak tömege. 1740–1767 között volt a porosz király udvari zenésze Philipp Emmanuel Bach, a nagy zeneszerző, Johann Sebastian talán legtehetségesebb fia. Kétszer látogatott Potsdamba Voltaire, a két öntelt egyéniség, a magát filozófusnak képzelő király és az uralkodásba beleszólni akaró filozófus azonban nem tudott egymással kijönni, s kölcsönösen megsértődve váltak el egymástól.

II. Frigyes halálakor Poroszország kétségtelenül Európa nagyhatalmai közé számított. Az állam területe uralkodása alatt több mint másfélszeresére növekedett (119 ezer km²-ről 195 km²-re). Ennél is nagyobb mértékben nőtt lakosságának lélekszáma (2,3 millióról 5,5 millióra), ami mögött a hadilétszám emelkedése (100 ezer főről 190 ezer fő) is elmaradt. A lakosság számának a területi gyarapodást meghaladó emelkedése azért is jelentős, mert közben a háborúk éppen ellenkező irányban hatottak. Egyedül a hétéves háború félmillió áldozatot követelt (ebből csak 180 ezer volt katona, a többi polgári áldozat). A jövőt vetítette előre, hogy a porosz uralkodó 1785-ben több német közép- és kisállam részvételével fejedelmi szövetséget (*Fürstenbund*) hozott létre a Habsburgokkal szemben. A szövetségben akár a közel egy évszázaddal későbbi kisméretű egység valamiféle csíráját is láthatjuk.

30

FELVILÁGOSULT REFORMOK A HABSURG MONARCHIÁBAN

MÁRIA TERÉZIA URALKODÁSA

HIÁBA IGYEKEZETT VI. KÁROLY CSÁSZÁR leánya örökségét nemzetközi szerződések sorával biztosítani, az 1740 októberében trónra lépő **Mária Teréziának (1740–1780)** mégis fegyverrel kellett uralmát megvédenie. Az **osztrák örökösödési háborúban (1740–1748)** ugyan elveszítette Sziléziát, de sikerült meghíúsítania azokat a terveket, amelyek állama felosztását, esetleg trónja elvételeit célozták. Pedig egy időre még a császári székhely is elkerült Bécsből. A császári koronát nő nem örökölhette, a német választófejedelmek pedig 1742 januárjában – Mária Terézia férje helyett – a Wittelsbach-család fejét, Károly Albert bajor választót emelték a császári trónra (VII. Károly, 1742–1745). Az új császár hamar bekövetkezett halála után azonban Bécsnek mégis sikerült elérnie Lotaringiai Ferencnek, Mária Terézia férjének császárrá választását (I. Ferenc, 1745–1765). Az osztrák örökösödési háborút követő években Bécs visszavágásra, Szilézia visszaszerzésére készült, de a **hétéves háborúban (1756–1763)** ismét II. Frigyes diadalmaskodott.

A korán jött háború hamar bizonyította a Habsburg-állam gyengeségét Poroszországgal szemben. Mária Terézia így szinte uralma kezdetétől reformok bevezetésére kényszerült. Energikus, ellentmondást nem tűrő egyéniségétől nem állt távol a változtatások kezdeményezése, ehhez azonban – kezdetben legalábbis – nem rendelkezett sem kellő elméleti megalapozottsággal, sem gyakorlati tapasztalattal. Máig sem egészen világos, hogy a leánya számára gondos nevelést előíró VI. Károly császár miért nem iktatta be a tananyagba az uralkodói kötelezettségeket. Talán azt remélte, hogy halála után veje, vagy egy felserdült unoka veszi át a hatalmat. Az az udvarban is komoly meglepetést váltott ki, amikor a császár halála után leánya – mintegy félretolva a férjet – kezdett intézkedni, s vette át a politikai irányítást. A jószándékú, de nem túl erélyes Lotharingiai Ferenc hamar beletrődött ebbe a helyzetbe, s sokkal inkább trődött magánvagyonára s különféle gyűjteményei gyarapításával, mint az államügyekkel.

A királynő politikai elképzelései azonban csak lassan bontakozhattak ki. Mély vallásossága következtében nem rokonszenvezett a felvilágosodás filozófusaival és az általa vallásellenesnek és erkölcstelennek tartott felvilágosult nézetekkel. Uralkodása mégis azt bizonyította, hogy a korszak uralkodóinak reformtörekvései – elméleti háttérüktől jobbra függetlenül – összességükben azonos célt, államuk megerősítését kívánták elérni. A történetírók nem feltétlenül tudnak megegyezni abban, hogy melyik időponttól tekinthetjük Mária Terézia uralmát felvilágosult abszolutisztikus jellegűnek. Legtöbben 1765-től, férje halálától és **II. József társuralkodóvá** emelésétől számítják, mások 1749-et, a Haugwitz-reform bevezetését tartják meghatározónak. A reformokban persze valóban nehéz lenne a királynő uralkodásának kezdetétől meglévő, összefüggő folyamatot feltételezni. Bécsben kezdetben elsősorban a több évszázados Habsburg-politika hiányosságait igyekeztek részintézkedésekkel kiküszöbölni, esetleg saját korábbi, elhamarkodottnak bizonyult intézkedéseket megváltoztatni. Az idővel kibontakozó reformpolitika alkotó elemei többségükben mégis megfelelnek azoknak az általános szempontoknak, amelyeket a felvilágosult abszolutizmus általános ismeretetésénél felvázoltunk. Mária Terézia intézkedéseit tehát együttesen tárgyalhatjuk, függetlenül attól, hogy uralkodásának ún. felvilágosult szakasza előtt, vagy abban születtek meg. Fia és utóda, **II. József uralkodása (1780–1790)** természetesen teljes egészében a felvilágosult abszolutizmus jellegzetességeit mutatja.

A elszenvedett háborús kudarcok következtében Mária Teréziának mindenekelőtt az államigazgatást kellett hatékonyabbá tennie. Ennek érdekében egyrészt a helyi hatóságokat kellett úgy átalakítani, hogy abban háttérbe szoruljon a rendi érdek, másrészt a központi igazgatásban az addig nagyrészt hiányzó szakigazgatási jellegű szerveket kellett szaporítani. Az újonnan felállított tartományi kormányzóságok vagy kapitányságok (*Gubernium, Landeshauptmannschaft*) széles hatáskörébe tartoztak az adó-, vám- és katonai ügyek, továbbá az útépités, a paraszti panaszok intézése, az iskolák ellenőrzése stb. Helyi közigazgatási szerveik a kerületi hivatalok (*Kreisämter*) voltak. A központi igazgatás átalakítását különösen sürgette, hogy 1740-ig a Habsburg-államban mindössze két olyan kormány szerv működött, amelynek hatásköre az egész államra kiterjedt: az 1527-ben alapított udvari kamaráé és az 1556 óta működő udvari haditanácsé. A közigazgatás egyéb ügyeit a kancelláriák intézték, amelyekből Bécsben közel fél tucat működött. A központi igazgatás reformja során elsősorban tárgyi illetékességű kormány szerveket igyekeztek felállítani. Mária Terézia uralma alatt először (1742-ben) a külügy kapott önálló intézményt (udvari és államkancellária, *Staatskanzlei*). Ez a kormány szerv különösen akkor jutott nagyobb jelentőségre, amikor vezetését 1753-ban Wenzel Anton Kaunitz gróf (később hercegi rangra emelve) vette át. A kormányzati politika szempontjából fontos okmányok és iratok könnyebb hozzáférhetősége és kezelése végett az uralkodónő elrendelte egy állami levéltár felállítását (1749). E levéltárba a Habsburgok családi iratai, továbbá az udvari iratok is bekerültek (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*). Megreformálták a nehézkesen működő udvari kamarát, és bizonyos reformokra került sor a hadügy területén is.

Nagyobb jelentőségű reformokra persze csak az osztrák örökösödési háború lezárása után kerülhetett sor. A sziléziai származású, de a tartomány elvesztése után Bécsbe költöző Friedrich Wilhelm Haugwitz gróf abból a tapasztalatból indult ki, hogy a hódító poroszok sokkal jobban tudták kihasználni új tartományuk erőforrásait, mint az onnan kiszorult osztrákok. A porosz *General Directorium* mintájára a Habsburg Monarchiában is olyan központi igazgatási szervezet felállítását kezdeményezte, amelyben egyesítik a köz- és a pénzügyigazgatást (*Directorium in publicis et cameralibus*, 1749). Egyidejűleg megszüntették az osztrák és a cseh kancelláriát, az udvari kamara pedig – mivel a Directorium hatásköre nem terjedt ki Magyarországra –, 1761-ig, a következő közigazgatási reformig, kizárólag magyar ügyekkel foglalkozott. Természetesen újra átalakították a közigazgatás helyi szerveit is. Az új szervezettől Haugwitz gróf hatékonyabb pénzügyigazgatást és nagyobb állami jövedelmeket várt el.

A nagyobb jövedelmek érdekében – reformja másik összetevőjeként – adómegajánlásra készítette az örökös tartományok nemességét, amelyet annak eredetileg 10 évre kellett volna vállalnia, de a közben kitört hétéves háború miatt érvényét újabb 10 évre meghosszabbították, hogy végül folyamatossá tegyék. A rendek egy része természetesen tiltakozott, az örökös tartományok nemességének a harmincéves háború után kialakult szerkezete, amelyben az udvarhű arisztokrácia került túlsúlyba, ugyanakkor hiányzott a köznemesség népes háttere, azonban ellenállásukat illuzórikussá tette. Haugwitz sikerrel támaszkodott a megújított, s a rendektől erősen függetlenített helyi közigazgatásra. A nemesség adókötelezettsége – egyénekre, ill. a nemesi vagyona lebontra – arányaiban azonban még így is könnyebbnek számított, mint a paraszti adózás terhe. Haugwitz úgy számolt, hogy egy 108 ezer főből álló hadsereg felállításához az államnak 14 millió forint (*Gulden*) adóra lesz szüksége. Az új adózás bevezetését népszámlálás és a földbirtokok kataszteri felmérése előzte meg. Az örökös tartományokban egy lakosra nagyjából 2 forintnyi adó jutott. (Alsó-Ausztria 1 millió lakosára 2 millió Ft adó; Csehország: 2,5 millió lakos – 5,3 millió Ft; további adóterhek: Morvaország 1,8 millió Ft, Stájerország 1,2 millió Ft stb.) A Haugwitz-reform közigazgatási elemeihez hasonlóan a nemesi adókötelezettség sem terjedt ki Magyarországra. A királynő tartotta magát az örökösödési háború elején a régi törvények érvényben tartására tett ígéretéhez, a nemesi adózás kérdését nem vetette fel az 1751-es országgyűlésen sem. Úgy vélte azonban, hogy az adó általa elvárt 1 millió forintos emelése csakis a nemesi adóvállalással teljesíthető. Ebben azonban csalódnia kellett. A magyar nemesség nem vállalt részt a 2,4 millió Ft-ról 3,2 millió Ft-ra emelt adó fizetésében. (Magyarországnak ekkor 5-6 millió lakosa lehetett, adózó képessége azonban a gyér népesség, valamint a fejletlen gazdaság miatt természetesen nem érthette el az örökös tartományokét.) A nemesi adózás elutasítása szolgált (nem feltétlenül alaptalanul) ürügyül a hazánkat ért gazdasági megkülönböztetésekhez (pl. az 1754-es vámszabályozás esetében).

A Directorium működése és jelentős hatásköre feszültséget váltott ki a szervezetet elnöklő Haugwitz és az egyre befolyásosabbá váló Kaunitz között. Mivel a hétéves háború nem eredményezte Szilézia gyors visszafoglalását, Kaunitz a

Directoriumot hibáztatta a kudarcért. (Ezzel részben saját külpolitikai eredménytelenségét igyekezett elleplezni.) Az általa kezdeményezett 1761-es államigazgatási reform során visszaállították az udvari kamara széles pénzügyi hatáskörét, de egy új legfelső államigazgatási szervet is létrehoztak. Az Államtanács (*Staatsrat*) tanácsadó szervként jött létre, így befolyása, annak ellenére, hogy nem határozták meg pontosan illetékességi körét, meglehetősen széles volt. Mária Terézia alatt hatásköre nem terjedt ki a magyar ügyekre, II. József alatt azonban ez is bekövetkezett. Mária Terézia uralkodásának utolsó éveitől további, részben rövid életű igazgatási változtatásokat is végrehajtottak. Alfred Arneth, aki a 19. század utolsó évtizedeiben a bécsi állami levéltár igazgatója volt, Habsburg-ellenességgel így egyáltalán nem vádolhatjuk, úgy vélte, hogy ha Mária Terézia udvarában új szervezet állítottak fel elnökkel, helytessel, tanácsosokkal és titkárral, úgy gondolták, hogy ezzel azt az ügyet is megoldották, amire a szervet létrehozták. Az ironikus megjegyzést természetesen nem találhatjuk alaptalannak, az osztrák államigazgatás ekkor lefektetett alapjai azonban mégis jócskán túléltek Mária Teréziát. (Az Államtanács 1848-ig állt fenn).

GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA

A gazdaságpolitikában továbbra is a merkantilizmus elvei érvényesültek. Ezúttal is Bécs adott otthont a német kameralista szakirodalom két kiemelkedő szerzőjének, Johann Gottlob von Justinak (aki az ellene irányuló támadások miatt hamar távozni kényszerült az országból) és Joseph von Sonnenfelsnek (aki viszont 1763–1791 között a kameralisztika professzora volt Bécsben, s ezáltal komoly politikai befolyásra tett szert). Az 1754-ben életbe léptetett vámrendszer a luxus- és iparcikkek behozatalát magas vámokkal nehezítette, míg a nyersanyagokét alacsony tételekkel segítette. 1775-ben az osztrák–cseh örökös tartományokat egységes vámterületté nyilvánították. Eltörölték a belső vámokat, megnehezítették (megtiltották) a nyersanyagok kivitelét és a késztermékek behozatalát. Ha nem is olyan mértékben, mint Poroszországban, de itt is folyt az idegen iparosok és kézművesek betelepülésének ösztönzése és támogatása adómentesség és kedvezmények ígéretével. Elsősorban mérnökök és szakemberek érkeztek Angliából, Franciaországból, a Rajna-vidékről. (Igaz, ennek ellentétje is előfordult. 1752–1757 között számos, protestáns hitét feladni nem akaró ausztriai lakosnak kellett elhagynia lakóhelyét, hogy Erdélybe költözzön.) 1754-ben a hazai ipart két nagy szektorra osztották. Az ún. hatósági iparágakban, amelyek legfőképpen a helyi fogyasztást elégítették ki (hentes, pék, szabó, szappanfőző, nyomdász, de ide sorolták a vendéglőst, fuvarost is), szigorúan őrködtek a hagyományos, céhes keretek fenntartásán, míg az ún. kommersziális iparágakban, amelyek nagyüzemileg termeltek, sőt exportáltak (textil és nagyobb mennyiségű lábbeli készítése, bőr- és fémfeldolgozás), a vállalkozóknak szabadabb, a céhkötöttségektől függetlenebb működést engedélyeztek.

Az iparban elsősorban az elvesztett Szilézia fejlett fémfeldolgozását és textiliparát kellett pótolni. Mivel ugyanakkor e tartomány iparának konkurenciája is

megszűnt, fejlődésnek indultak az ausztriai és a főleg német telepesek által lakott csehországi Szudéta-vidéki vállalkozások. A hagyományos stájerországi vasipar mellé a Bécsi Erdő környékén új ipari centrumok zárkóztak fel. A monarchia legfőbb exportcikkének a 18. század végéig a vasárak számítottak. A textilipar fellendítése érdekében az állam 1754-ben tulajdonába vette a régi linzi gyapjúgyárat, aminek termelése – mivel alkalmazottainak száma 40 ezer fölé emelkedett – így gyorsan nőtt. A hagyományos posztó- és vászonkészítés mellett fellendültek a textilipar luxuscélokra termelő ágazatai (pamut-, bársony-, selyemgyártás), továbbá az import árukat kiszorító cukorfinomítás, valamint a papírgyártás. A mezőgazdaságban az új növények (krumpli, ipari és takarmánynövények), valamint az addigiaknál nagyobb hasznot hozó állatfajták (merinói juhok) meghonosítására tettek kísérleteket. A kereskedelmet és a gazdaságot segítette a kiegyensúlyozott pénzügyi politika. A Mária Terézia alatt vert nagyméretű ezüsttallérok értékálló pénznek bizonyultak, s különösen a keleti (levantei) kereskedelemben váltak népszerűvé. (1762-ben, a hétéves háború vége felé, papírpénzt is kibocsátottak, ami Mária Terézia uralkodása alatt még meg tudta őrizni az általa kifejezett nemesfémértéket.)

A Habsburg-állam hagyományait folytatta Mária Terézia, amikor az egyes tartományok parasztságának helyzetén igyekezett jobbitani. Ezt ő vallási kötelezettséggel indokolta, valójában természetesen a legfőbb adóalapot jelentő parasztság védelme fontos állami érdek volt. Bécsben azt nem feltétlenül vették figyelembe, hogy a Habsburg Monarchia egyes országainak, tartományainak parasztsága eltérő körülmények között élt, így az udvar által kibocsátott rendeletek erősen uniformizált állapotokra törekedtek. 1750–51-ben az osztrák–cseh örökös tartományokban több rendeletben tiltották a paraszti földek földesúri kisajátítását, ami Csehországban és Stájerországban valóban komoly problémát okozott, Alsó- és Felső-Ausztriában azonban alig létezett. A Mária Terézia uralkodása alatt kibocsátott újabb úrbéri pátensek előírásai egyébként (a szolgáltatások, különösen a robotkötelezettségek mértékének meghatározásában) konkrétabbnak mutatkoztak, mint a megelőző hasonló intézkedések. A királynő legkorábban Magyarországra adott ki **úrbéri pátent** (1767), amely a szolgáltatások szabályozásán túl (mivel az örökös tartományokra kibocsátott rendeletek érvénye ide nem terjedt ki) a paraszti földek kisajátításának tilalmát is tartalmazta. Szilézia Habsburg-fennhatóság alatt maradó része 1771-ben, Alsó-Ausztria 1772-ben, Csehország 1775-ben, Stájerország 1778-ban kapott úrbéri szabályozást. Belső-Ausztria másik két tartománya, Karintia és Krajna, továbbá a frissen megszerzett Galícia parasztságának szolgáltatásait Mária Terézia uralkodása alatt nem szabályozták úrbéri rendelettel.

Komoly lépéseket tett Mária Terézia az oktatásügy és általában a kultúra támogatása érdekében. Mivel a **jezsuita rend 1773-as pápai feloszlatása** a jezsuiták által működtetett iskolák sorsára is kedvezőtlenül hatott, Mária Terézia az állam gondoskodó szerepét próbálta hangsúlyozni. Őszinte vallásossága nem akadályozta meg abban, hogy a jezsuiták elkobzott vagyonának jelentős részét – kivéve az egyház birtokából – az újonnan létesített Tanulmányi Alapba vonja be.

A porosz Sziléziából származó Ignaz Felbiger apát tervezete alapján kiadott **1774-es iskolarendelet** a népiskolák tananyagát az olvasás, írás és számolás köré építette fel, míg a latin műveltség terjesztését meghagyta a középfokú intézményeknek. Mivel a népiskolákat falun is létre kellett hozni, a birtokosok, akik félték a fiatal falusiak munkaerejének elvesztésétől, tiltakoztak a rendelet ellen. Sajátos módon, ugyancsak a gyermekeik által biztosított munkaerő elvesztése miatt elleneztek bevezetését a paraszt szülők is. A bécsi egyetem, többek között az orvosi kar reformjára a Németalföldről származó udvari orvos, Gerard van Swieten javaslatai alapján került sor. A katonatiszt- és hivatalnokképzést segítette az 1751-ben alapított Theresianum, a külügyi szolgálatra készülőknek a Keleti Akadémia (1754). A királynő uralkodása alatt Bécs nemcsak politikailag töltötte be a császárság fővárosának – mégoly kétségbe vonható – szerepét, de a német kultúrában is élen járt. Mind az udvar, mind a több országban is birtokos arisztokraták jelentős összegeket fordítottak a művészet pártolásra. 1776-tól „német nemzeti színházként” működött a Burgtheater társulata. Utoljára virágzott fel a barokk, Antonio Pacassi a rokokóhoz közeli stílusban újította fel a bécsi Burg egyes szárnyait, valamint építette tovább Schönbrunn. Hamar megjelentek a klasszicizmus első épületei is (Pallavicini-palota Bécsben, Gloriette Schönbrunnban). Számos oltárképet festett a Magyarországon is jól ismert Franz Anton Maulbertsch. A zene terén pedig a kor legkiválóbb komponistái – Christoph Willibald Gluck, Joseph Haydn, Wolfgang Amadeus Mozart – fordultak meg a császárvárosban.

Mária Teréziának az osztrák örökösödési háborúban sikerült megvédenie trónját és birodalma egységét s Bécsben tartania a császári címet, amit előbb férje, majd – egymást követően – a királynő két fia birtokolt. A királynő hosszú uralma során pótolni tudta a birodalom területi veszteségeit. 1772-ben Ausztria tekintélyes részt kapott Lengyelország első felosztásakor (ezt a területet a régi halicsi fejedelemségről Galiciának nevezték), amihez 1775-ben ugyancsak tárgyalások árán Bukovinát is sikerült megszerezni. A hetvenes évek végén kudarcba fulladt viszont Bajorországnak (vagy legalábbis tekintélyes részének) csere útján való megszerzése. Miután a Wittelsbach-dinasztia bajor ága kihalt, Kaunitz olyan szerződést kötött a pfalzi ág képviselőjével, hogy Osztrák Németalföld fejében átengedik az örökségükhöz tartozó Bajorország bizonyos területeit. A cserét II. Frigyes akadályozta meg, aki haddal vonult Csehországba. Az 1778–79-es bajor örökösödési háborúnak nem volt említésre méltó csatája, mivel mindkét fél kerülte a nyílt összecsapást, legfeljebb egymás utánpótlási vonalait kívánták megzavarni. A szükségtáplálékra szorult seregek „krumpli-”, vagy „szilvaháborúnak” nevezett összecsapása nyomán végül Bécsnek be kellett érnie az ún. Innegyed szerény területével.

II. JÓZSEF URALKODÁSA

Édesanyjával ellentétben II. József kifejezetten a felvilágosult filozófia híve volt. Őt valóban uralkodónak nevelték, fiatal kora óta betekintetett a különféle hivatalok munkájába, de az állam irányításában apja halála és az anyja által biztosított társuralkodói rangja ellenére sem kapott szerepet. A hosszú várakozás (trónra kerülésekor 39 éves volt) türelmetlenné tette. Anyjával támadt konfliktusait a monarchián belüli és kívüli utazásokkal igyekezett levezetni. Ezek során valóban jól megismerhette a lakosság problémáit, észrevételeit azonban a királynő továbbra is rendre elutasította. Ezzel magyarázható, hogy trónra lépésekor türelmetlenül, a politikai vezető réteg társadalmi érdekeit és a hagyományokat egyaránt figyelmen kívül hagyva kezdett az uralkodáshoz, amivel számos ellenzőt szerzett. Tudjuk, hogy sem Magyarországon, sem Csehországban nem koronáztatta meg magát, hogy ne kelljen esküt tennie az adott ország régi törvényeire.

Bár politikája sok területen mutat hasonlóságot Mária Teréziával, abban az új elvek is kifejezésre jutottak. Az Államtanácsból eltávolított több, Mária Terézia által kinevezett magas rangú hivatalnokot, akiket felvilágosult tanácsosokkal igyekezett felváltani. A csere azonban végül nem vált be, az újonnan kinevezettek nem tudták pótolni a távozók tapasztalatait, s magas szakmai képzettségük ellenére sem rendelkeztek kellő politikai súllyal. (Meglehetősen súlytalannak tekinthetjük a Magyarországot képviselő Izdenczy József tanácsos személyét is.) A korábban kezdeményező szervezet nem tudott rivalizálni az uralkodó akaratával, így – a császár elképzeléseinek végrehajtójává degradálódva – fokozatosan háttérbe szorult. A közigazgatás területén újabb hivataljegyesítésekre került sor. József összbirodalmi elveinek megfelelően 1782-ben az egyesített cseh–osztrák kancellária révén olyan központi kormány szervet állítottak fel, amely az örökös tartományok teljes politikai és pénzügyeit irányította. Összevonták néhány szomszédos tartomány kormányzóságát, aminek következtében a monarchia 18–20 történetileg kialakult territóriumára 13 kerületbe került (pl. Stájerország, Karintia és Krajna közös belső–ausztriai kormányzóságot kapott). Felszámolták az egyes tartományok rendi önkormányzati szerveit (az ún. választmányokat), a tartományi gyűléseket csak az uralkodó hívhatta össze. 1786-ban olyan új **büntető törvénykönyvet** adtak ki, amely felszámolta a nemességnek az igazságszolgáltatás terén élvezett kiváltságait. A nemes ezután ugyanúgy büntethető volt, mint a társadalom más tagja. Korlátozták a halálbüntetés kiszabhatóságát, helyükre súlyos testi megpróbáltatásokat állítottak (nyilvános botozás, hajóvontatás), szaporították a bűnösöket nyilvánosan megszégyenítő módszereket (pellengér, utcaseprés).

II. József felvilágosult politikájának legfontosabb elemét a türelmi és a jobbágyrendelet jelentette. A **türelmi rendelet (1781)** polgári egyenlőséget (ingatlanbirtoklás, hivatalviselés), valamint lelkiismereti szabadságot (többek között szabad vallásgyakorlást) biztosított a nem katolikus keresztények (protestánsok, görögkeletiek) számára. Korlátozást egy időre templomaik építésében szenvedtek (nem lehetett tornyuk, utcai homlokzatuk). Megszüntette a zsidókat sújtó diszkriminatív előírásokat (jogot kaptak az iparűzésre, felsőfokú iskolák látogatására,

elhagyhatták megkülönböztető ruházatuk viselését). Bezáratta az olyan szerzetesrendek kolostorait, amelyek tagjai kontemplatív (elmélkedő) jellegű életmódot folytattak, s nem tanítottak vagy nem gyógyítottak. A rendeletnek a monarchiában mintegy 400 kolostor esett áldozatul. Az elbocsátott szerzeteseket ugyanakkor falusi plébániák vezetésére próbálták átirányítani. Számos új plébánia jött létre, ha nem is sikerült mindenütt megvalósítani az uralkodó elvét, hogy egy óra járáson belül minden alattvaló templomhoz és paphoz jusson. Az egyházi vonatkozású rendeletek a klérus tiltakozását vonták maguk után. VI. Pius pápa 1782-ben bécsi látogatással kívánta szándékától eltéríteni az uralkodót („fordított Canossa-járás”), a két fél álláspontja azonban nem közeledett. 1783-ban a pápa az akkor Rómába látogató császárnak a monarchia egyházi ügyeiben szinte teljesen szabad kezet biztosított.

Az 1781-es **jobbágyrendelet** voltaképpen a jobbágyság legsúlyosabb, *Leibeigen* állapotát szüntette meg, amikor a szabad költözést, a tanulást, beleértve a mesterség elsajátítását, továbbá a munkavállalást engedélyezte a jobbágyoknak és fiaiknak, ugyanakkor jogot adott nekik arra, hogy javaikkal szabadon rendelkezhessenek. (Magyarországi bevezetésére csak 1785-ben került sor.) Eltörölték a jobbágyok kötelező engedélykérését házasságukhoz és a jobbágygyerekek kényszer cselédszolgálatát a földesúri háztartásban. A rendelet nem törölte el a jobbágyi szolgáltatásokat, földet sem adott a parasztok kezébe, jobbágyfelszabadításnak így semmiképpen sem nevezhető. A császár nagy terve, hogy a nemesi földekre is a paraszti telkekkel azonos mértékű adót vessen ki, végül nem valósult meg. Előkészítése során II. József új kataszteri felmérést írt elő, ami a Mária Terézia-féle földmérésnél pontosabb eredményhez vezetett. A sokáig halogatott, csak 1789-ben kihirdetett adórendeletet azonban végül nem sikerült érvényre juttatni. A rendelet az egész monarchiában a nemesség tiltakozását váltotta ki. A császárnak ugyanakkor voltak a hagyományokat, a hívek vallásos érzését, vagy egyszerűen csak a szokásokat, a divatos öltözködést sértő intézkedései, amelyek a lakosság széles körében is megingatták az iránta táplált bizalmat. (A temetésnél elegendőnek tartotta volna a halottak koporsó helyett zsákban való eltemetését, ösztönzött a tömegsírok nyitására – ilyenbe került az 1791-ben elhunyt Mozart is –, korlátozta a nők divatos ruhaviseletét.) Utolsó éveiben politikáját egyre nagyobb elégedetlenség fogadta. Osztrák Németalföldön (Belgium) és Magyarországon külön ellenállást váltott ki a német nyelv hivatali és iskolai bevezetését előíró nyelvrendelet (1784). A francia forradalom hatására Osztrák Németalföld kimondta függetlenségét, a magyar rendek 1790 januárjának végén itteni rendeleteinek visszavonására készítették. Hasonlót követeltek beadványukban a csehországi nemesek is. A lakosság monarchiaszerte tiltakozott az 1788-ben kirobbant török háború miatt megnövelt adók és sorozások miatt. A császár 1790. február 20-án bekövetkezett halála tragikuma ellenére a feszült helyzet egyetlen megoldását jelentette.

II. József a felvilágosodás őszinte híveként kívánta megreformálni monarchiáját. Szándékai megvalósításához azonban hiányzott belőle az igazi politikusi képesség. Hiányzott belőle az a türelem, a szokások, hagyományok tiszteletben

tartása, az érzelmekre való hatás, ami anyja, Mária Terézia ugyancsak újtó szándékú politikáját eredményessé tette. Türelmetlenségét a trónra való hosszú várakozással szokták magyarázni, fiatalkori megnyilvánulásai, az Államtanácsot, a politikai rendszert érő kemény kifakadásai azonban ezt is csak részben igazolják. Törekvései általában meghaladták a kortárs felvilágosult uralkodók reformpolitikáját, a francia forradalom célkitűzéseivel összevetve azonban még így is messze elmaradtak egy polgári forradalom változtatásai mögött. A felvilágosult uralkodónál jóval többet ígérő forradalom azután a felvilágosult politika képviselőit is ráébresztette saját elképzeléseik ellentmondásosságára. 1789–90-ben nemcsak a Habsburg Monarchiában, hanem Európa más országaiban is véget ért a felvilágosult abszolutizmus szakasza.

31

REFORMOK A 18. SZÁZADI OROSZORSZÁGBAN

A 18. SZÁZADI OROSZORSZÁG a születő új Európa egyik meghatározó nagyhatalmává vált. Ahogyan a közkeletű vélekedés tartja: Péter ablakot nyitott Európára, és Katalin szélesre tárta azt.

„Felébredünk. Milyen nap van ma? Péter utasítására számítjuk az éveket Krisztus születésétől. Nagy Péter rendelte el, hogy az év januárban kezdődjön. Ideje felöltözni – olyan ruhába bújunk, melyet I. Péter adott egyenruhaként. Olyan üzemből szőtték, melyet az ő utasítására alapítottak. Hozzák az újságot, Nagy Péter kezdett nyomtatásukhoz. Ebédre krumplit is eszünk, amit ő vettetett először, bort iszunk, aminek készítését ő honosította meg. Ebéd után vendégségbe megyünk, melynek férfitársasága Nagy Péter parancsára egészült ki hölgyekkel is. Ha rangot kapunk, akkor azt a Nagy Péter által létrehozott Rangtáblázat alapján kapjuk. Kérvényt kell beadnunk, Nagy Péter határozta meg annak formáját. Utazáson törjük a fejünket – Nagy Péter példája nyomán, és ha külföldön jól tartanak bennünket, akkor az azért van, mert Nagy Péter helyezte el Oroszországot Európa térképén.” Egy 19. századi orosz értelmiségi summázta így a néhai cár történeti jelentőségét.

Az Alekszej cár második házasságából származó, nem uralkodónak szánt, ám mégis uralkodásra termett Péter átfőrmálta Oroszország életét. Nemcsak lerombolt számos szokást, szabályt és törvényt, de helyükre újakat is teremtett. A fenti idézet is jól szemlélteti, az oroszok mindennapi életének keretei is jórészt a Péter által megszabott módon alakultak egészen az 1917. februári forradalomig.

A KORAI REFORMOK ÉS AZ ÉSZAKI HÁBORÚ

I. Péter cár 1694-ben került a hatalom teljességének birtokába, amikor édesanyja elhalálozott. Azonnal aktív külpolitikába kezdett, s 1695-ben elindította első hadjáratát Azov elfoglalásának reményében. Oroszország stratégiai céljait már jó ideje

a balti- és a fekete-tengeri kijáratok megszerzése jelentette. Ennek gazdasági és katonai okai egyaránt voltak. Minthogy kikötőik az Északi-tengeren alig 6 hónapig voltak használhatók, a külkereskedelem további fejlődése is igényelte a „meleg” tengeri kijáratot; de legalább ilyen fontosnak látszott egy-egy hadiflotta felépítése és állomásoztatása északon és délen. A livóniai háború kudarca, a svédekkel és lengyelekkel váltakozó sikerrel folytatott háborúk, a törökök délkelet-európai térvesztése együttesen a Fekete-tenger irányába terelték Pétert.

Azov első ostroma azonban kudarcba fulladt, s ez egy azonnali flottaépítési program szükségességét bizonyította az ifjú cár számára. Mire a flotta felépült, elhunyt V. Iván (1696), így féltestvére halálával Péter Oroszország egyeduralkodójává vált. Nyárra az együttes szárazföldi–tengeri ostrom sikerrel végződött, s az orosz erők bevették Azovot.

Péter a török háború kiszélesítését tűzte ki célul, és ehhez szövetségeseket keresett. Európa északi felében tett hosszú utazást (ez volt az ún. nagy követség 1697–98), ahol számos gyakorlati ismeret megszerzésén túl diplomáciai céljait igyekezett elérni. Potenciális szövetségesnek gondolta Ausztriát, Poroszországot, valamint Erős Ágost szász választófejedelemet és lengyel királyt. Az út ezen része nem hozta meg az elvárt eredményeket, a hollandiai és angliai tartózkodás annál gyümölcsözőbb volt a gyakorlati ismeretek gyarapítása terén. (Ez volt az első alkalom, hogy moszkvai uralkodó nem hadjáratot vezetve külföldre utazott).

Szövetségeseket csak a másik stratégiai cél eléréséhez, a Baltikum megszerzéséhez sikerült találni: Dániát és Lengyelországot. Minthogy a balti német nemeség a redukciós svéd politikát sérelemként élte meg, lehetett bízni az ő támogatásukban is. Péternek azonban sürgősen haza kellett térnie, hogy úrrá legyen egy újabb belpolitikai krízisen, a sztrelecek ismételt lázadásán. Moszkvába hazatérve a cár példát statuált a sztreleceken, ezernél többüket végeztette ki nyilvánosan (egy legenda szerint némelyeket saját kezűleg végzett ki). A fővárosi sztrelecezedeket feloszlatták, magukat a puskásokat pedig vidékre száműzték.

Péter reformjai két nagy csoportra oszthatóak, s időben is jól elkülönülnek egymástól. Az első változtatásokra a cár nyugati útját követően került sor, s főként az élet külsőségeit érintették. Ilyenek voltak a naptárreform, az öltözködés és szakállviselés szabályainak megváltoztatása, az írásreform, a társasági életet szabályozó rendelkezések. A nyugati út hatása alatt Péter gyors és határozott intézkedéseket tett. Megtiltotta a keleties öltözék (kaftán) viselését, helyette rövid, nyugatias viseletet írt elő nemesei számára. Egyes bojároknak maga vágta le a szakállát, a többieknek bevezette a szakálladót. Megreformálta az ortodox naptárt, s helyette a protestáns országokban akkor használt Julianus-naptárt vezette be.

1700 nyarán kitört a **nagy északi háború (1700–1721)**, s ez az oroszok számára rögtön egy kiadós kudarcot eredményezett. Péter maga vette ostrom alá a Baltikum egyik fontos svéd kézen lévő erődjét, Narvát, bevenni azonban nem tudta. Az erőd felmentésére érkező XII. Károly király könnyen szétverte a svéd hadsereggel harci erőben és felkészültségben sem összemérhető orosz haderőt. A feljegyzések szerint a cár az elsők között menekült el, az ifjú svéd uralkodó pedig csak azért nem ejtette fogságba az egész orosz sereget, mert nem tudott mit

kezdeni a sokezer hadifogollyal. Orosz szemszögből a vereség megalázó és sokkoló volt. Péter azonban többéves lélegzetvételhez jutott azzal, hogy Károly sokkal veszélyesebb ellenfélnek gondolta Erős Ágostot, s csapataival Lengyelország ellen vonult. A svéd főerők csak évekkel később, 1708-ban érkeztek újra olyan balti területekre, melyeket Oroszország időközben újra elfoglalt. A svéd hadsereg erőfölénye az eltelt években – hála I. Péter katonai és gazdasági reformjainak – sokkal kisebb lett.

Az orosz hadsereget a narvai vereség után alapjaitól kellett újjászervezni. A harmincéves háborúban kivácsolódott, új típusú svéd hadsereggel szemben csak egy állandó orosz hadseregnek lehetett esélye. Be kellett vezetni a parasztok sorozásának nyugaton már bevált intézményét: Péter ezzel az eszközzel félszáz alkalommal élt a háború folyamán. A sorozás nem mindig vezetett a várt eredményhez, sokan megszöktek, s a veszteség is nagy volt. Így a reguláris orosz erők létszáma a háború folyamán 100–130 ezer fő körül mozoghatott. Ehhez járultak a helyőrségi katonák és az irreguláris erők (kozákok és idegen ajkúak), így az orosz hadsereg teljes létszáma megközelítette a 300 ezret.

Az irgalmatlan nagyságú hadsereg felszereléséhez, élelmezéséhez a korábbinál sokkal nagyobb állami jövedelemre volt szükség, s a cárnak közvetlenül is be kellett avatkoznia az orosz gazdaságba. Egyfajta ösztönös merkantilizmus jellemezte a kor orosz gazdaságpolitikáját. Manufaktúraalapítások, védővámok bevezetése, a hazai gazdaság aktív támogatása és védelme kellett ahhoz, hogy a hadsereg igényeit ki lehessen elégíteni. Az újonnan alapított manufaktúrák zöme közvetlen állami ellenőrzés mellett működött, s benne a bérmunkásokon kívül robotoló jobbágyok is dolgoztak. Minthogy az adóbevételek nem bizonyultak elégségesnek, az orosz kormányzat gyakran és gátlástalanul élt a pénzrontás eszközével, s ezáltal szinte mérhetetlenül nagy terheket rótt alattvalóira. Az állam bevételei így többé-kevésbé lépést tarthattak a katonai kiadásokkal, melyeknek a költségvetési aránya elérhette a kiadások háromnegyedét is.

Amire XII. Károly végre lemondatta Ágostot a lengyel trónról, és 1707 legvégén újból Oroszország felé vonulhatott, a Baltikum legnagyobb része orosz megszállás alá került. Péter egyenesen új várost is alapított a Néva torkolatánál, melyet hollandosan *Sankt-Petersburg*nak, Szentpétervárnak nevezett el (1703).

A svédok fontos stratégiai hibát követtek el: az általuk korábban kitűnően művelt logisztika számos alapszabályát felrúgták. Károly a főserég élén mélyen benyomult az ukrán területekre (Mazepa hetman aktív segítségével reménykedve), s így az utánpótlási útvonalak túl hosszúvá nyúltak. A főseréget az utánpótlással utolérni igyekvő Lewenhauptot 1708 szeptemberének végén Lesznaja falunál legyőzték, így a svéd főserég a királlyal az élen mélyen bennszorult az országban, s megfelelő utánpótlás nélkül volt kénytelen áttelelni. Mire a következő év nyarán a két főserég Poltavánál megütközött, a svédeknek már nem maradt sok esélye a győzelem kivívására. Ezúttal Károlynak kellett elmenekülnie a csatateréről – délre, a törökökhöz.

Az oroszokat elbizakodottá tette a tény, hogy Európa egyik legerősebb hadseregét tudta legyőzni, s a következő évben a Porta ellen vonult. Azonban útban

a román fejedelemségek felé, a Prut folyónál az orosz sereget bekerítették a túlerőben lévő törökök, s csak a nagyvezír megvesztegetésével tudtak kikerülni a csapdából. Ráadásul Azovot is vissza kellett adni a Portának, így a déli tengeri kijárat alig másfél évtized eltelével elveszett.

A háború súlypontja ezután újból visszakerült északra. Egy nagy tengeri győzelem Hangönél 1714-ben a Balti-tenger feletti ellenőrzést is biztosította Oroszország számára. Utána már a szárazföldi hadműveletek is teljesen átkerültek Skandináviába, s a hosszú északi háború orosz győzelemmel ért véget. A nystádi béke orosz szempontból hatalmas területi növekedéssel zárult: Ingermanlandot, Karélia déli részét, Estlandot és Livlandot is Oroszországhoz csatolták. Svédország visszakapta Finnországot, s az elcsatolt területéért némi kártérítést is kapott. A svédek nagyhatalmi státusa azonban ezzel végetért, Oroszország pedig elfoglalta riválisa helyét az európai hatalmi rendszerben.

NAGY PÉTER KORMÁNYZATI REFORMJAI

Az északi háború eseményei a reformoknak is új irányt és rendet szabtak. Sor került az állandó hadsereg felállítására és ennek kapcsán egy teljes hadseregreformra. A finanszírozás problémái a pénzügyek és a gazdasági élet szinte minden területének újbóli szabályozását igényelték. A kormányzat teljes átalakítása nélkül az intézkedéseket nem lehetett véghez vinni. Végül az adózás és a nemesi szolgálat kérdései társadalmi reformokat is eredményeztek.

A kormányzat területén megszűnt a bojár дума. Az 1711-ben alapított legfőbb törvényhozó és részben végrehajtó szerv, a szenátus (*Szenat pravityel'sztvu-jusij*) nem volt a modern értelemben felfogott bürokratikus intézmény. Egyrészt a nemesi elit képviselői szerveként funkcionált, másrészt fontos szerepe volt az uralkodói döntések legitimálásában. Itt kellett megszületnie a politikai érdekcsoportok közötti konszenzusnak a belpolitika legfontosabb kérdéseiben. Minthogy döntéshozatali kompetenciájába nem tartoztak bele a kül- és hadügyek, így az operatív döntések e területeken a később megalapított külügyi, hadügyi és tengerészeti kollégiumokban hozattak meg. A szenátusban az uralkodó személyét a főállamügyész (*genyeral-prokuror*) képviselte, aki a szenátus apparátusát, a kancelláriát (*Kanceljarija*) is ellenőrizte.

A végrehajtás szakigazgatási szervei a prikázok helyett létrehozott kollégiumok (*Kollegii*) lettek. 1718-as alapításukkor számuk 9 volt (külügyi, pénzügyi, igazságügyi, pénzügyi ellenőrző, hadügyi, tengerészeti, kereskedelmi, bánya- és manufaktúraügyi, valamint az állami kiadások kollégiuma), de ez a szám folyamatosan nőtt a század folyamán. A kollégiumok illetékessége pontosan körülhatárolt volt, szakszerű munkát végeztek és szabályozott ügyrenddel bírtak.

Péter az egyházat is alárendelte az államnak. Amikor 1700-ban a moszkvai pátriárka meghalt, a cár nem töltötte be többé a pozíciót. Először a *Kolostoriügyi Prikáz* vette át az egyház birtokainak irányítását, az egyházi emberek feletti ítélkezés jogát. Később megpróbált egy egyházügyi kollégiumot is létrehozni, ennek

nevét azonban a várható ellenállás miatt *Szent Szinódusra* változtatta. Az 1721-ben életbe léptetett *Egyházi Szabályzat* így is megszüntette az orosz pátriarchátus intézményét, melyet majd csak 1917-ben állítottak vissza.

I. Péter átalakította a helyi közigazgatást is. A birodalmat először 1708-ban 8, majd 9, utóbb 11 kormányzóságra (*gubernium, gubernyija*) osztotta fel, élükre kormányzót (*gubernator*) állítva. Később a megmaradt járási (kerületi) egységeket szervezte tartományokká (*provincii*), ezzel mintegy megkettőzve a helyi közigazgatás felső szintjét. 1720-ban ötven ilyen tartományt szerveztek Oroszországban. A cár 1721-ben a bíraskodást elválasztotta a helyi végrehajtó hatalomtól, s 11 bíraskodási körzetre osztotta a birodalmat.

Végül, de nem utolsósorban megváltozott az uralkodó titulusa is. Péter már az új kormányzati és helyi szerveknél is nyugatias hangzású elnevezéseket választott, s a nagy északi háború lezárulása után, 1721-től önmagát is a számára nyugatias hangzású *imperator* címmel illette a keletiesnek ható *cár* helyett.

FEJADÓ ÉS RANGTÁBLÁZAT

A 17–18. században a legfőbb adózási egység a *szoha* volt, mely a földesúri birtokokon 800, az egyházi földeken 600, míg az állami parasztok tekintetében 500 *gyeszjatyina* nagyságú volt. A művelés alá vont terület nem nőtt együtt az állami költségekkel, ráadásul az északi háborúban jelentős népességpusztulás következett be, s a paraszti porták száma lecsökkent, I. Péter 1718-ban elrendelte a lakosság összeírását. Az 1718. november 26-i keltezésű ukázában előírta a falusi férfinepesség számbavételét az adózás és a katonai újoncozás céljából. Azonban az összeírás nem határolta be kellő pontossággal az összeírandók körét, s nem vezetett megfelelő eredményre, így elrendelték annak ellenőrzését, kiegészítését, azaz revízióját. A pontosító rendeletek előírták, hogy írjanak össze „*valamennyi férfi parasztot és zsellért, az aggyastyánoktól egészen a fiú csecsemőig*”. A revízió terminus rajta ragadt a lakosság-összeírásokon, s egészen 1857–58-ig hivatalosan is így hívták a lakossági cenzusokat.

Az 1724-től szedett *fejadó* (egyenasadó a lakosságra) kivetése, ill. a revíziók az orosz társadalom 18. századi jogi egységesítése terén is kulcsfontossággal bírtak: ez lett a legfontosabb választóvonal Oroszország különféle társadalmi csoportjai között. Aki a fejadó hatálya alá került, az néhány évtizeden belül menthetlenül lesüllyedt a jobbágyparasztság soraiba, elvesztette korábbi szabadabb státusát. Nem is maga az adó súlyossága okozta ezt (évi 1–3 rubel a 18. században), hanem az ezzel járó revízió alá vétel, illetve az összeírásokban való szereplés következményei: a kollektív felelősség elvének érvényesítése, a költözés és utazás korlátozása, és járulékos teherként a katonai sorozások.

A *nemesség* Oroszországban jogilag értelmezhetetlen társadalmi kategória volt egészen I. Péter Rangtáblázatáig. A főnemesség különféle csoportjai és a pomescsik-dvorjanyin réteg egyértelműen ide volt sorolható, de nem látszik tisztán a nemesség alsó határa. Nem szerevén közös immunitásokat és privilégiumokat,

a 18. századig számos állami szolgálatban álló csoportról nem volt megmondható, hogy a nemességhez tartozott-e vagy sem.

A *bojárságnak*, az orosz társadalom elitcsoportjának társadalmi szerepe három fontos tényezőn nyugodott: a megszorítások nélkül, majd a másokénál kisebb megszorításokkal örökíthető földbirtokon (*potcsina*), a hierarchizált hivatali előmeneteli rendszeren (*mesztnyicsesztvo*) és a politikai érdekérvényesítés jogán a *bojár dumában*. Jóllehet a csoport alulról erősen zárta sorait, és megpróbálta a belső előkelőségi és rangsorrendet is meghatározni, a cári hatalom rendszeresen emelt be újabb és újabb családokat a bojárságba, és gyakran megváltoztatta a bojárcsaládok hierarchiáját is. Ezt pedig a szolgálati érdemek időbeli kiterjedtsége és nagyságrendje határozta meg. A mintegy 200 családot kitevő bojárság egymással versengett a pozíciókért, és fel sem merült benne, hogy közös (rendi jellegű) privilégiumokat szerezzen, és függetlenítse a szokásjogot szentesítő mesztnyicsesztvót a mindenkori uralkodó kegyétől és szeszélyétől.

A szolgálónemesség, bár még a 17. század végén is jól elkülönült a bojárságtól, jogi státusában számos ponton közelített is hozzá. 1682-ben eltörölték a mesztnyicsesztvót, az egyik utolsó jogi akadályt, amely a szolgálónemesek felemelkedését intézményesen gátolta. A kormányzat fokozatosan azt is tudomásul vette, hogy az örökbirtokok és a szolgálati birtokok már nem különülnek el élesen egymástól. Az utolsó lépést pedig Nagy Péter tette meg, amikor 1722-ben létrehozta a Rangtáblázatot.

I. Péter Rangtáblázatában megpróbálta részben egységesíteni, másrészt pedig a nemesi cím örökölhetőségének szabályozásán keresztül két nagy csoportra (ha úgy tetszik, rendre) is bontani a nemességet, hogy közöttük a választóvonal a születési előkelőség mellett (vagy helyett) az államnak végzett szolgálat legyen. A Rangtáblázat felső nyolc osztályába soroltak nemessége kiterjedt egész családjukra, a címet gyermekeik is örökölték, igaz kötelező állami szolgálatukat a hivatali vagy katonai ranglétra legalsó fokán kellett megkezdeniük. Az alsó hat fokozatba sorolt katonák és hivatalnokok viszont csak személyükben lettek megnevesítve, így nemességük nem volt örökíthető. Az udvari, hivatali, szárazföldi és tengeri katonai szolgálatot teljesítő, örökletesen vagy személyükben megnevesített személyek immár fizetést kaptak szolgálatukért, s korábbi javadalombirtokaik jogilag is örökíthetővé váltak.

I. Péter megpróbált egy egységes elnevezést is bevezetni, a különféle évszázados rangok és címek helyett 1712-től a lengyel eredetű *szlahetsztvo* kifejezést kívánta meghonosítani. Végül ez nem járt átütő sikerrel, a század közepétől inkább a szolgálónemesség egyik elnevezése, a *dvorjansztvo* vált általánossá a nemesség valamennyi rétegének közös megnevezéseként.

Szociológiai értelemben a nemesség továbbra is két nagy csoportra tagolódott: az arisztokráciára, amely Moszkvában és Péterváron palotákkal, vidéken pedig jelentős földbirtokokkal rendelkezett, részt vett az udvari életben, franciául társalgott; és a vidéki, gyakran elszegényedő, sokszor írástudatlan nemességre, amelyik igen keveset tudott a világ és az ország dolgairól. A közöttük lévő határvonal több-kevesebb bizonyossággal a Rangtáblázat 4. és 5. osztálya között

húzódott. Az a birtoknagyság (jobbágyszám), amelyik a leggazdagabbak közé emelhetette a nemest, mintegy 1000 férfi jobbágy volt a 18. században. Az 500–1000 férfi jobbággal rendelkezőt tekintették nagybirtokosnak, a 100 és 500 közöttit jómódúnak, a 25 és 100 közöttit kisbirtokosnak, a 25 alatti szegénynek.

A fejadó és a Rangtáblázat együttesen kettéosztották a társadalmat, egy szűkebb csoportra, amelyik szolgálattal tartozott, és egy sokkal szélesebbre, amelyik adófizetésre lett kötelezve. A parasztság jelentős része azonban még a 18. század végi Oroszországban sem került közvetlen függésbe, s lett magánföldesúri jobbágy (*pomesicsje kresztyjansztvo*). A feudalizáció főként a katonáskodó (s így a határvidékeken élő) parasztság körében haladt előre a legdinamikusabban, míg a központi területeken – ez bármennyire meglepő is – a magánföldesúri jobbágyság aránya továbbra sem haladta meg a lakosság 50%-át. Járadékok tekintetében három nagy csoportjukat különböztethetjük meg: a főként termény- és pénzáradékkal tartozó ún. *obrokos* jobbágyokat, a főként munkajáradékkal, azaz robottal tartozó ún. *barsinás* jobbágyokat (ez heti 3 nap volt a legtöbbször); és a kettővel kombináltan tartozókat.

PÉTERTŐL KATALINIG

Péter halálakor elődeihez hasonló öröklési problémákat hagyott utódaira. Elsőszülött fiát, Alekszejt egy összeesküvés felgöngyölítésekor megkínózták, és a börtönben meghalt. Első házasságából származó másik két fia nem érte meg a felnőttkort. Második házasságából tucatnyi gyermek született, de egyetlen fiú sem maradt életben. Péter halálakor utódként szóba jöhetett második felesége, Katalin; lányai, Anna és Erzsébet; unokája, Péter és oldalági leszármazottai.

Maga a cár, noha örökösödési rendeletében ezt előírta, nem nevezett meg utódot. Az udvari elit több pártra oszlott: maga a régi főnemesség is megosztott volt, de velük szemben álltak Péter új emberei. Elsőként ez utóbbiak győztek, és Nagy Péter özvegyét, I. Katalint emelték cárnővé. Katalin azonban hamarosan szintén elhalálozott, és az öröklési problémák újra előkerültek.

Hosszabb-rövidebb időre több nő és gyermek került az orosz trónra, akik általában a kormányzati embereket is újra és újra lecserélték. Az utódok közül az uralkodás időtartama szerint kiemelkedett I. Péter leánya, Erzsébet (1741–1761). A váltások gyakran erőszakosak voltak, az orosz történetírás ezeket a katonai puccsokat „palotaforradalmak”-nak nevezte el. A katonai hatalomátvétel lebonyolításában a legaktívabb szerepet Péter gárdaezredei vitték. A parlamentarizmus hiánya lehetetlenné tette a tárgyalásos megoldások hosszú távú érvényesülését.

Nagy Péter reformjai azonban nem futottak zátonyra. A hatalmi elit főként a kulcspozíciók újbóli és újbóli elosztásával foglalkozott, érdemi kísérletet a reformok visszacsinálására nem tettek. Sőt, bizonyos lépések a péteri rendszer csiszolására, továbbfejlesztésére is történtek.

Anna Ivanovna (1730–1740) jelentősen enyhítette Nagy Péter szigorú előírásait a nemesi szolgálat tekintetében. 1736-os rendeletében a szolgálati időt

25 évre csökkentette, egyúttal ismét lehetővé tette a Péter által tiltott osztott öröklést. Az örökítési korlátok feloldásával immár ténylegesen is befejeződött a pomesztye és votcsina típusú birtokok egységesítése. III. Péter (1761–1762) aztán meg is szüntette a kötelező szolgálatot, a különféle enyhítő rendeletek és ezek kijátszásának széles körű gyakorlata nyomán. A hálás nemesség aranyból kívánt szobrot emelni uralkodójának. III. Péter rövid regnálásának egy másik fontos belpolitikai eseménye az egyház államosításának teljessé tétele volt, mivel szekularizálta az egyházi birtokokat, a gazdasági kollégium irányítása alá rendelve őket.

Nem tört meg az ország gazdasági fejlődésének lendülete sem. Eltörölték a belső vámokat (1753–54), s megteremtették az értékpapírok forgalmának törvényi hátterét is (1729: az első váltórendelet, 1740: az első csődrendelet, 1762: a bankjegyek kibocsátásáról szóló rendelet). Erzsébet uralkodása alatt alapították meg az első bankokat (1754): egyet a nemesség, egy másikat pedig a kereskedők számára. Az első papírpénzt (*assignata*) majd II. Katalin uralkodása alatt bocsátották ki (1769). A gazdaság fejlődése lehetővé tette Oroszország számára, hogy számos háborúja (svédekkel, törökökkel, poroszokkal, lengyelekkel szemben) ellenére mindvégig megőrizze az I. Péter által kivívott nagyhatalmi státusát.

Erzsébet cárnő alatt virágzott fel az udvari élet a két fővárosban (a nagy erővel kiépített Szentpétervár hamarosan Moszkva valódi versenytársa lett). Ha a 16. század a spanyol divat és udvari etikett jegyében telt, a 17. század pedig a francia udvari öltözködésről és társasági életéről szólt, akkor a 18. században fokozatosan a két orosz főváros lett a leglátványosabb bálók és más rendezvények színtere. Maga a cárnő állítólag több ezer ruhát viselt élete során, nem szeretett kétszer ugyanabban a viseletben megjelenni.

II. KATALIN KORMÁNYZATI REFORMJAI

„Nem volt orosz, és nem Katalinnak hívták” – kezdődik a cárnő egyik népszerű életrajza. S valóban, a leendő III. Péter menyasszonyának választott Zsófia Augusztia egy kis német fejedelemségből került 15 évesen Oroszországba. Hatalomátvétele a gárdaezredek segítségével történt, miközben férje törvényes utódjának is fiuknak, Pál nagyhercegnek kellett volna lennie. A cárnő azonban magához ragadta a hatalmat, s néhány év konszolidációs erőfeszítése után nagyszabású reformokba kezdett.

Alekszej Mihajlovszics cár híres törvénytárát, a *Szobornoje Ulozszenyijét* 1649-ben állították össze. Az eltelt évszázad, mely I. Péter és utódainak reformjait, új törvények és rendelkezések százait hozta magával, túlnyomórészt elavulttá tette az orosz törvénygyűjteményt. Katalin még Erzsébet cárnő uralkodása alatt (noha akkor még nem látszott reális esély a hatalom megszerzésére) játszott a gondolatot, hogy egy új *Törvényelőkészítő Bizottság*ot kellene felállítani. 1764 végén Katalin hozzálátott, hogy a majdan összehívandó bizottság számára vezérfonalul egy *Utastást*, *Nakaszt* állítson össze. A *Nakaszt* első számú forrása Montesquieu-nak a *Törvények szelleméről* című munkája volt. Katalin ezenkívül nagy mértékben

támaszkodott Beccaria, Bielfeld, Justi műveire, a francia *Enciklopédia* cikkeire, néhány oroszországi kormányzati anyagra.

A Törvényelőkészítő Bizottságba nemeseket, városi képviselőket, szabad és állami parasztokat, katonákat, a nem orosz népek képviselőit hívták meg, meghatározott választási rendet előírva. A parlamentáris kultúrával nem rendelkező küldöttek semmiféle törvénytervezetet nem hoztak létre, sokkal inkább saját problémáik és sérelmeik felvetése foglalkoztatta őket. A bizottságot ezért a török háború kitörésekor feloszlatták.

II. Katalin sikereesebbnek bizonyult a modern értelemben felfogott állam kiépítésében. Oroszország számos lépést ebbe az irányba nemhogy a nyugati államokkal egy időben, hanem gyakran őket is megelőzve tett meg. Ide sorolható a modern, szakképzett bürokráciára épülő közigazgatás kiépítése, a hadsereg reformja, a diplomácia rendszerének és a diplomaták képzésének meghonosítása, a közegészségügy kiépítésének kezdetei stb. Számos olyan területen történt előrelépés, amit a kamera-lista és a políciák kiépítését szorgalmazó, döntően német közírók sürgettek.

Az orosz udvar legfontosabb döntéshozó szerve II. Katalin uralkodásának első néhány évében még a *szenátus* volt. Tagjainak száma az eredeti 9-ről 1762-ig fokozatosan 21-re emelkedett, s ez együttjárt befolyásának csökkenésével. 1763-ban 6 osztályra osztották. A valóságban ez a munkamegosztás sohasem működött jól, és a szenátus szinte teljes korábbi szerepét annak első osztálya vette át. A végrehajtás szakigazgatási szervei ebben az időben is a *kollégiumok* voltak. A központi adminisztrációt először számba vevő, II. Katalin által kiadott 1763 decemberi szervezeti szabályzat 18 ilyen központi kormány szervet nevezett meg. Minthogy az új főváros, Szentpétervár az ország szélén feküdt, távol Oroszország szívéből, és a megélhetési költségek is jóval magasabbak voltak, mint Moszkvában, így nem is próbálták meg a kormányzat egészét áttelepíteni Pétervárra. A 18. már említett kormány szervből 1763-ban 11-nek még mindig Moszkvában volt a központja, s ezek csak hivatalaik egy részét, egy irodát tartották fenn Pétervárott. Így összességében azt mondhatjuk, bár az ország politikai fővárosa Szentpétervár volt, az adminisztráció központja Moszkva maradt.

A döntés-előkészítés első számú színtere az 1768-ban megalapított *államtanács* (*Goszudarsztvennij szovjet*) lett. A cárnő a török háború kitörésekor hívta életre ad hoc módon, de egészen 1796-ig, Katalin haláláig működött, általában 10–13 fős létszámmal, a legbefolyásosabb családok és udvari körök (frakciók) képviselték magukat benne. Az Államtanács hatékonyságát és szakszerűségét tekintve kétségtelenül európai összehasonlításban is megállta a helyét, amennyiben az orosz udvar legműveltebb, leginkább élelemjű, legagyafűrtabb tisztviselői vettek rajta részt. Az itt folyó élénk vita, a felmerülő problémák többszöri, alapos és körültekintő körbejárása volt a garancia arra, hogy nem születhet elhamarkodott döntés. Különösen jól érzékelhető az Államtanács szerepe a Katalin uralkodása alatti háborús helyzetekben, amikor meghatározták a stratégiát, felmérték a háború várható költségeit, elemezték a korábbi háborúk tapasztalatait, kiértékeltek a kémek és katonai parancsnokok jelentéseit, döntöttek a lehetséges koalíciók megkötéséről, elkészítették a konkrét haditerveket.

A kormányzati politikában világos cezúrát jelentett az 1774-es év, Grigorij Potjomkin (1736–1791) aktív politikai szereplésének kezdete. Az első lépést 1774-ben egy új döntéshozókészítő szerv, a *titkárság* (*Sekretariat*) létrehozása jelentette, ahol II. Katalin bizalmasai dolgoztak. Általában 6 fő alkotta, akik a legfontosabb politikai érdekcsoportokból kerültek ki. 1775 és 1793 között a titkárság vezéralakja az ukrán származású Alekszandr Bezborodko (1747–1799) volt, Potjomkin és a főállamügyész Alekszandr Vjazemszkij herceg (1727–1793) mellett ő vált a harmadik legbefolyásosabb oroszországi politikussá. A titkárság pontos feladata és hatásköre nem volt behatárolva, minden olyan kérdéssel foglalkozott, minden olyan ügyet a kezébe vett, ami a cárnő személyes érdeklődésére számot tartott, lett légyen az belpolitikai, külügyi vagy katonai probléma.

A központi kormányzat átalakítását követte 1775-ben a kormányzósági reform, amely az addig 3 lépcsős közigazgatást leegyszerűsítette, praktikusabbá tette. II. Katalin trónra lépésekor a birodalom – a balti területek, az ukrainai határvidék és Szibéria kivételével – 10 kormányzóságra (*gubernyija*) volt osztva, s ezek közül 8 tovább oszlott *tartományokra* (*provincija*). A kormányzóságok élére kormányzói, a tartományok élére vajdai rangban állítottak felelős politikust. Az 1775-ös átalakítás megszüntette a kormányzóságok és tartományok fölösleges kettősségét, egyúttal a történeti elv helyett a felosztás legfontosabb szempontja a lakosság szám nagysága lett. A félszáz kormányzóság határait igyekeztek úgy megvonni, hogy mintegy 3–400 ezer lakos éljen mindegyikben, s ezek oszlottak tovább kerületekre (*ujezd*), mintegy 20–30 ezres lakosságszámmal. A kormányzók személyének kiválasztásában a korábbi elvek érvényesültek, többségük továbbra is a katonai pályáról érkezett. A kormányzósági reformot kiegészítette a bírászkodás területi átszervezése is.

A kormányzati rendszer átalakításán túl II. Katalin legnevezetesebb intézkedése az 1785-ös nemesi és városi adománylevél kiadása volt. II. Katalin uralkodása alatt folytatódott a nemesség közös privilégiumokkal való felruházása és szociológiai értelemben két jól elkülöníthető renddé alakulása. Az adománylevél számos előjogot kívánt lefektetni a nemesség számára. A nemesek mentesültek személyükben az adófizetés és a kötelező katonai szolgálat alól, nem voltak sem halálbüntetéssel, sem testi fenyegetéssel sújthatók, bírói ítélet nélkül vagyontuk sem kobozhatta el az állam. Biztosították számukra a birtokbírhatás, a jobbagyartás, a kereskedés, a manufaktúraalapítás szabadságát. A kormányzóságokban nemesi gyűléseket tarthattak, melyeket háromévente kötelező volt összehívni.

Hasonló adománylevelet kaptak a városiak is. Ebben – döntően vagyoni alapon – hat csoportra osztották őket. Korlátozott önkormányzatot kaptak, ahol maguk választhatták meg a város vezetőjét és tanácsának tagjait.

ÉSZAK SZEMIRÁMISZA

A felvilágosult abszolutizmus általánosan emlegetett ismérvei közül néhány II. Katalinra is vitán felül jellemző volt. Tétélesen ismerte a francia felvilágosodás, az itáliai, francia, német jogi gondolkodók, a fiziokraták, a kameralisták, a *raison d'état* és a *polizeiwissenschaft* teoretikusainak legfontosabb műveit. A felvilágosodás több vezéralakjával kapcsolatba is került. D'Alembert-t meghívta Pál nagyherceg nevelőjének, Voltaire-rel és Diderot-val hosszasan levelezett, utóbbiit vendégül is látta Pétervárott, Beccariát és Mercier de la Rivière-t tanácsadónak is szerette volna megnyerni.

II. Katalin az oktatás- és kultúrpolitika, az egészségügy terén egészen marandót alkotott. 1775-ben, majd 1786-ban Katalin elrendelte, hogy minden kerületi központban 2 éves elemi és 5 éves középiskolát kell létrehozni. Ezekben írni, olvasni, számolni tanultak a gyerekek, emellett geometriát, fizikát, építészetet, történelmet, földrajzot és a területi elhelyezkedéstől függően latin, görög, tatár, arab, kínai nyelveket. Franciát nem, mivel azt a nemesség már úgyszólván gyakorolta, a pórnépnek pedig nem kellett tudnia azon a nyelven, melyeken olyan veszélyes irodalmakat is kiadtak. 1766-tól egy sor lelencházatot alapított a cárnő, az első leányiskolákat ő hozta létre, s 1783-ban az első tanárképző intézetet is. Katalin pártolta a szentpétervári Akadémiát, a tiszti iskolákat is, egyetemeket azonban a tervek ellenére sem alapított.

A kultúra terén óriási mecenatúrát hozott létre: támogatta a színházi életet és a baletet; a képzőművészetet; óriási könyvfördítési és -kiadási programot indított be, újságokat, folyóiratokat alapított. Anyagi támogatást nyújtott a színházi életnek, a képzőművészeteknek is. Maga a cárnő botfülű volt (néhai férje, III. Péter hegedűn játszott a Razumovszkij-család által szervezett udvari zenekarban), de az udvari életben fontos szerepet játszottak az operaelőadások és kamarazenei koncertek. Az udvarnak két kórusa is volt (egy felnőtt- és egy fiú-kórus), akik az egyházi szertartásokon való éneklésen kívül gyakran adtak elő orosz népdalokat is. Katalin igen jelentős könyvkiadást szervezett meg, egy külön fordítóiroda jött létre a legfontosabb nyugati filozófiai, tudományos és szépirodalmi munkák oroszra fordítására. Az egészségügyben lefektette az orvosi rendszer alapjait, bevezette a himlőoltást (s magát is beoltatta).

Katalint Európa élvonalába emelte a valláspolitiká, a vallási türelem is, bár ez erősen differenciált képet mutatott. Hívó pravoszlávnak mondta magát, de az 1762-es szekularizációs rendelet időleges visszavonása után 1764-ben újra bevezette azt. Mintegy egymillió férfi paraszt élt az elkobzott tekintélyes egyházi birtokokon, s ezen parasztok egy részét adományozta el a nemességnek. Ezzel az ortodox egyházat immár anyagi értelemben is függővé tette az államtól, a papság éppúgy fizetést kapott, mint a katonák vagy a hivatalnokok. Az óhitűeket visszahívta az országba, s délen szabadon letelepedhettek. A lutheránusokkal nemigen akadt konfliktusa; minthogy a balti némettség fontos szerepet játszott az orosz államéletben, vallásukat sem háborgatták. A zsidók ki voltak tiltva a birodalomból, s II. Katalin is csak délre engedte őket betelepülni. Ugyan 1786-ban ő hozta

meg Európa első zsidó emancipációs rendeletét, de ez kevés valódi változást hozott az életükben. A muszlimokkal szintén semmilyen konfliktust nem vállalt, mivel szüksége volt a mohamedán egyházra a déli területek pacifikálásához.

Annál több összeütközésbe került a katolikus és unitus egyházakkal. A jezsuiták működését engedélyezte 1773 után is, a jelentős könyvtárral rendelkező polocki jezsuita kollégiumot anyagilag is támogatta. 1769-től azonban már nem engedte meg, hogy a pápa nevezze ki a főpapokat, s azt sem, hogy a Vatikán rendelkezzen a katolikus és görög katolikus egyházi tulajdon felett. Amikor a lengyel felosztásokkal újabb nagy tömegű katolikus vallású népesség került az Orosz Birodalomba, még a püspökségeket is átszervezte, hogy az ellenálló papságot megtörje.

II. Katalin országának egyfajta felzárkózását kívánta elérni a vezető hatalmakhoz. A mai értelemben vett elmaradottságtudata nem volt, hiszen Oroszország számos ponton versenyképes volt a Nyugattal. A pétervári udvar Európa leggazdagabb és legfényűzőbb életét élte, s a presztízs, valamint a külpolitika szempontjából szintén fontos hadsereg terén is messze állta a versenyt. Az udvart, a hadsereget és a közigazgatást finanszírozó adórendszer is kielégítően működött, az időnkénti túlköltekezéssel járó eladósodás pedig mindennapos dolog volt Nyugaton is. Arról, hogy egy orosz és egy francia parasztcsalád életmódja között mekkora szakadék tátongott, nem volt információja, egyiket és másikat sem ismerte.

Ahol érezte a szakadékot Oroszország és a fejlett országok között, az a lakosságszám és népsűrűség, a jogrend, a közigazgatás, a kultúra, az oktatás területei voltak – s itt meg is próbálkozott az ország felzárkóztatásával.

A gazdasági élet iránt viszonylag kevés affinitása volt a cárnőnek. Sem annak nem látszik nyoma, hogy a gazdasági elmaradottságot érzékelte volna a fejlett világtól, sem aktív ipar- és kereskedelempolitikát nem folytatott az orosz kormányzat, inkább csak jóindulatúan szemlélte a gazdaságot. Ha ezt összevetjük a porosz kormányzat gyakran szabadalomlopásig fajuló iparpolitikájával, ismét jelentős különbség látszik. A katalini politika fő támasza és haszonélvezője a nemesség egy része volt, így szó sem lehetett a polgárság és a polgárosodás támogatásáról, igaz, ez Oroszországtól nyugatra sem egyértelműen figyelhető és ragadható meg.

A katalini politika gyenge pontjai közül a legszembetűnőbb a parasztvédelem szinte teljes hiánya. Noha II. Katalin szerette magáról külföldön azt terjeszteni, hogy fel akarta szabadítani a jobbágyokat, ennek nem volt realitása ekkor Oroszországban. Éppen ellenkezőleg, a cárnő egy előző történeti stádiumba lépve, kormánypolitikájával a szabad státusú népesség különféle csoportjait igyekezett függő helyzetbe kényszeríteni. A parasztvédelem két másik okból sem merülhetett fel. Egyrészt az ingatag és erősen kérdéses legitimitással rendelkező cárnő a földesúri hatalom jobbágyok feletti kiterjesztésével kívánta megnyerni magának a széles nemesi rétegeket (földbirtokrendezés tagosításokkal, a földesúri szeszmonopólium kimondása, a jobbágyok feletti joghatóság kiterjesztése stb). Másrészt mint adóalany is teljesen máshogy merült fel a parasztság, mint Poroszországban vagy a Habsburg Birodalomban. Utóbbi területeken a parasztvédelem

a népesség földesúri túladóztatását kívánta megakadályozni az állami adók beszedése érdekében. Oroszországban viszont az adók úgy is növelhetők voltak, hogy a lakosság egyre szélesebb rétegeit vonták adózás alá. Míg a III. revízió 1765-ös adatai szerint Oroszország adózó lakossága az összlakosság arányában még csupán 63% volt, addig ez arány a IV. revízió 1783-as évére elérte a 90%-ot.

Katalin uralkodása alatt bontakozott ki a 18. század legnagyobb orosz népmozgalma is. A Jemeljan Pugacsov kozák által vezetett **felkelés (1773–1775)** nemcsak amiatt volt veszélyes a cárnő számára, mert az egész déli vidéket és az Ural környékét is fellázította, hanem azért is, mert vezetője III. Péternek adta ki magát. (Az igazi III. Péter néhány hónappal az 1762-es palotaforradalom után, börtönében gyanús körülmények között hunyt el). Ezzel Pugacsov a cárnő leggyengébb pontjára tapintott rá, s kétségbe vonta uralmának legitimitását. Amikor a cári csapatok végül komoly erőket mozgósítva levertek a felkelést, Pugacsovot hívei kiszolgáltatták az odaérkező Szuvorovnak, s a lázadás vezetőjét Moszkvában nyilvánosan kivégezték.

A gyakran hangoztatott vád Katalinnal szemben a képmutatás volt. Ha ebben sok igazság is van, de a művelt, felvilágosult monarchaképnek a cárnő valóban meg kívánt felelni, s azt nem pusztán szerepként játszotta el. Sokkal inkább lehetett szerep számára a bizánci-ortodox elvárásoknak megfelelni, a hívő pravoszláv, autokrata uralkodó képét magára öltetni, ami elengedhetetlenül szükséges volt a trónon maradáshoz. Német volt, születésekor nem volt pravoszláv, nő volt, és megfelelő jogcím nélkül uralkodott – mindez nem biztosított számára korlátlan mozgásteret, nagyon is behatárolta kormányzati lehetőségeit.

32

AZ EURÓPAI HATALMI RENDSZER SZÜLETÉSE

HARC AZ EURÓPAI HEGEMÓNIAÉRT

A 15–16. SZÁZAD FORDULÓJÁNAK korszakos történései jelentős változásokat eredményeztek az európai államok egymás közötti kapcsolataiban is. 1494 és 1660 között kialakult egy új, Európára jellemző állam modellje (a *szuverén területi állam*), illetve ezen államok sajátos kapcsolatrendszere: az európai nemzetközi rendszer. A periódus – a spanyol és osztrák Habsburg hegemóniatörekvések közepette – három nagyobb korszakra bontható: Az ún. **itáliai háborúk (1494–1559)** sorozata szétrombolta a sajátos modellként is szolgáló itáliai államrendszert (Guicciardini ezzel kapcsolatban használta először a *hatalmi egyensúly* kifejezését *Itália története* című munkájában, 1540-ben), és a hatalmi konfliktusok súlypontja a Mediterráneumból Nyugat- és Közép-Európába helyeződött át. Az elhúzódó Habsburg–francia (Habsburg–Valois) konfliktus a dinasztikus és vallási felfogások már új, hatalmi szempontok érvényesítését is jelentette (pl. I. Ferenc francia királynak a Török Birodalommal a Habsburgok ellen kötött szövetsége 1536-ban). A vallásháborúk korszaka (1559–1618) egyszerre jelentette a vallási különbözőség elismertetéséért folytatott államokon belüli „polgárháborúk” sorát, illetve a vallási különállásukat védelmezni szándékozó, a szuverenitás új elképzelésére támaszkodva megerősödő európai államok összecsapását. A **harmincéves háborúnak** nevezett konfliktussorozatban (1618–1648) már egyszerre, összekapcsolódva jelentek meg a periódus vallási-ideológiai, hatalmi és gazdasági szempontjai, és látványosan érvényesültek az új típusú hadviselés lehetőségei és következményei. A periódust lezáró **vesztfáliai (1648)**, illetve **pireneusi (1659) békek** az európai államok konfliktusainak új szempontok szerinti lezárását jelentették: jogi és rendszerszemléletük a nemzetközi rendszer élete egy új szakaszának kezdetét jelentette.

Az európai hatalmi rendszer e három korszakot felölelő folyamatának legalább négy, egymással párhuzamosan és szorosan összefonódva kibontakozó

eleme különíthető el. Az első ilyen hatást a reneszánsz szellemi ébredése, valamint a reformáció vallást megújító áramlatai jelentették. A reneszánsz ókori filozófiát és történelmet felelevenítő hatásai megtermékenyítőleg hatottak a világi fejedelmek és államok, illetve azok tetteinek (háborúinak) értékelését illetően. Itáliai szerzők – köztük Niccolò Machiavelli és Francesco Guicciardini – a 16. század legelején elkezdték újraértelmezni a fejedelmek és államok szerepének és történelmének jellegzetességeit. Szembeállítván az uralkodó-hadvezér világi-pragmatikus tulajdonságait (Machiavelli: *A fejedelem*, 1513) és az államok egymás közötti kapcsolatainak jellegzetességeit (Guicciardini: *Itália története*, 1540) az egyház ideáljaival (Rotterdami Erasmus: *A keresztény fejedelem neveltetése*, 1540) fokozatosan kialakult a politika egy új, világi(as) magyarázata. Ezek a gondolatok találkoztak 1517 után a reformáció különböző áramlatainak hatásaival. A Rómával szembe forduló lutheránus német fejedelemségek (Szászország, Rajnai Fejedelemség), az észak-európai államok (Dánia, Svédország) vagy éppen a kálvinista Németalföld és Anglia uralkodói e gondolati változások segítségével szálltak szembe a katolikus egyház univerzalizmusával (egyetemességével), illetve a Róma segítségére siető világi hatalmak (a Német-római Birodalom, majd Spanyolország) vallási mezben is jelentkező hegemóniatörekvéseivel.

A második fontos hatást az állam és az államok közötti kapcsolatok világi-jogi rendszerének, illetve a diplomáciának a kialakulási folyamata jelentette. A 16. század végén, a vallásháborúk által sújtott Franciaországban Jean Bodin kidolgozta a *szuverenitás* fogalmát (*Az államról*, 1576), ezzel pedig valójában megteremtette a nemzetközi rendszer alapegységeinek, a szuverén államok egymás közötti kapcsolatainak feltételeit. Miközben az államhatalomról – az *isten jogú monarchiáról és a szerződéselméletről* – folyó vitához hasonlóan a „népek jogáról” (*ius gentium*) is természetjogi alapokon gondolkodtak, itáliai, spanyol és németalföldi jogászok (Alberico Gentili, Francesco de Vitoria, Francisco Suárez, Justus Lipsius) a 16–17. század fordulóján a diplomácia játékszabályait is elkezdték formába önteni. A fenti folyamatok eredményeit nagy hatású munkájában a 17. század közepére Hugo Grotius foglalta össze (*A háború és béke jogáról*, 1646), létrehozván ezzel a *nemzetközi jog* alapjait (az utóbbi kifejezést valójában csak az angol Jeremy Bentham fogalmazza meg az 1780-as években). A nemzetközi rendszer első „rendszeralkotó” békéje, a vesztfáliai béke megkötésekor (1648) Európa világi államai és uralkodói már támaszkodhattak e jogi-gondolkodási és tapasztalati folyamat eredményeire, melyeket a 17. század folyamán számos neves gondolkodó fejlesztett tovább (Émeric Crucé, Thomas Hobbes, Baruch Spinoza, Samuel von Puffendorf, Gottfried Wilhelm von Leibniz).

A hatalmi rendszer létrejöttét meghatározó további két tényezőt az állam gazdasági erejének, illetve a háborúk jellegének átalakulása jelentette. A nagy földrajzi felfedezések menetével és az „európai világgazdaság” kialakulásának folyamatával párhuzamosan – részben annak következtében, részben pedig annak okaként – a kora újkori állam legfontosabb (külső) feladata a háborúskodás lett. A belső erőforrások hatékony mozgósítása, a dinasztikus, gazdasági és hatalmi érdekek összeegyeztetése és érvényesítése, illetve a gyarmati hódítások biztosítása

egyre inkább csak állami (vagy azzal vetekedő hatékonyságú) keretek között lehetett megteremteni. A háborúskodás egyre inkább állami „monopóliummá”, kötelességgé lett, és az ún. katonai forradalom eredményeként egekbe szökő háborús kiadások előteremtése is egyre inkább a gazdasági erőforrások felett gyakorolt hatékony ellenőrzéstől függött. Állami keretek között, gazdasági-kereskedelmi monopóliumok segítségével és protekcionista módszerekkel a háborúk finanszírozásának újfajta módszereit kellett kialakítani. Az abszolút (Spanyolország, Franciaország), vagy abszolutisztikus (Anglia, Habsburg Monarchia) keretek között tökéletesített állami adóztatás bürokratikus rendszerének kiépítése mellett megjelentek az első, merkantilista jellegű próbálkozások egyfajta állami gazdaságpolitika kialakítására (a 16. század végén Angliában Thomas Mun, a 17. század második felében Franciaországban Colbert). A 16–17. század fordulójáig a dinasztikus és vallási érdekek domináltak Európa államainak egymás közötti kapcsolataiban. A harmincéves háború elhúzódó konfliktusa azonban rámutatott gazdasági alapú különbségeinek egyre növekvő fontosságára, arra, hogy az új típusú „hatalmi” (stratégiai) célkitűzések megvalósítása hatékony pénzügyi-bürokratikus rendszerek nélkül lehetetlen. A fenti tényezők kombinációja és Európa államainak hatalmi törekvései következtében a 17. század utolsó harmadában a nemzetközi rendszer átrendeződésével párhuzamosan új hatalmi rendezőelvek is megjelentek.

AZ ITÁLIAI HÁBORÚK

Az itáliai háborúk a 16. század első felének meghatározó konfliktusát jelentették, amelyekbe közvetve-közvetlenül szinte valamennyi európai hatalom belekeveredett. Valójában egy sor, egymástól céljaiban, résztvevőiben eltérő ellentéttről volt szó, amelyek nem is csupán az itáliai félszigeten zajlottak. I. Ferenc trónra kerülése után a háború egyre inkább francia–Habsburg, majd 1556-ot követően francia–spanyol viszályá alakult át, ahol a többi európai hatalom, az itáliai államcskák, sőt a törökök is egyik vagy másik felet támogatták. Franciaország makacs küzdelmeiben kezdetben a százéves háború után magára találó gall monarchia erőpróbalgatásait, majd egyre inkább a nyomasztó Habsburg „harapófogóval” szembeni elkeseredett kitörési lehetőségeket láthatjuk.

A franciák „itáliai kalandja” 1494-ben kezdődött, amikor VIII. Károly, az 1435-ben kihalt nápolyi Anjou-házzal való rokonságára hivatkozva átkelt az Alpokon, hogy meghódítsa a déli államot. Nápoly ekkor az Aragóniai-család oldalának birtokában volt, ezért Károly elsősorban a spanyolokat igyekezett semlegesíteni. 1493-ban lemondott Roussillon tartományról, hogy cserébe szabad kezét kapjon Itáliában. Hasonló semlegességi szerződést sikerült az angolokkal is kötnie, a német birodalommal pedig lezárta a Bretagne-ért már évek óta folyó viszálykodást. A félszigeten végigvonuló francia csapatok felborították a kényes itáliai erőegyensúlyt. A szövetséges Milánó megszerezte a régóta áhított Genovát, Pisa pedig elszakadt Firenzétől. A franciák megjelenése után magában Firenzében is változások következtek be: a fellázadt nép elűzte Piero de Medicit, átmenetileg

(1513-ig) véget vetve a család fél évszázados uralmának. Ekkor szerzett hatalmat a fanatikus Girolamo Savonarola domonkos prédikátor, aki arisztokrácia- és pápa-ellenes kirohanásaival, a fényűzést elvető radikalizmusával valóságos rémuralmat vezetett be a reneszánsz életstílus korábbi otthonában. A firenzeiek kezdetben lelkesen fogadták, később azonban egyre zavaróbbá vált számukra uralma, amelynek az vetett véget, hogy VI. Sándor pápa eretnekké nyilvánította, s máglyára küldte őt.

VIII. Károly eközben gyors eredményeket ért el: a meglepett itáliaiak nem tudtak erőt felmutatni vele szemben, s 1495 februárjában sikerült Nápoly városát, majd az egész államot birtokba vennie. Sikerei azonban felkeltették nemcsak a félsziget államocskáinak, hanem a nagyhatalmaknak a féltékenységét is. Áprilisban az elmozdított nápolyi házzal rokon Ferdinánd Spanyolországa, a Német-római Birodalom és a franciák ellen mindig harcra kész Anglia szövetségre lépett Velencével, s néhány kisebb itáliai fejedelemséggel (pl. Mantova). A fornovói csatában ugyan legyőzi őket a francia haderő, de Károly – félve attól, hogy elvágják utánpótlását – mégis a kivonulás mellett dönt.

A harcokban kitüntette magát Orléans hercege, aki 1498-ban, amikor Károly vezetéses balesetben meghalt, XII. Lajos néven francia király lett. Nemcsak abban folytatta elődje politikáját, hogy elvette az özvegy királynét, hanem Itáliát továbbra is a francia politika érdekkörében kívánta megőrizni. Arra hivatkozva, hogy ősei között egy Visconti-leány van (s így maga is a Sforzák előtt uralkodó dinasztia leszármazottja), jogot formált a milánói fejedelemségre. A francia csapatok tehát ismét délre vonultak, s zömében svájciakból toborzott haderejükkel 1501-ben el is foglalták a lombardiai nagyvárost. Az eltávolított Lodovico II Moro korábbi szövetségeseinek börtönében halt meg a franciaországi Loches várában. Miután a spanyolok előbb Nápolyból, majd két évvel később egész Dél-Itáliából kiűzték őket, a francia érdeklődés középpontjába végérvényesen a geopolitikai szempontból értékesebb Milánó és a határvidéki területek (Savoya, Piemont) kerültek.

A francia–spanyol ellentéteken túl más elképzelések is bonyolították az amúgy sem egyszerű itáliai sakkjátszmát. 1508-ban Miksa császár Cambrai-ban széles szövetséget hozott létre a vele határvitában álló Velence megleckéztetésére. Ennek tagja lett Franciaország csakúgy, mint korábbi ellensége, spanyol-Aragónia, valamint a Bolognát és Perugiát magának követelő pápaság is. Miután azonban a franciák hatalmas győzelmet arattak a kereskedőváros fölött (1509, Agnadello), a képlet ismét megváltozott. 1511-ben a legyőzött Velence, a franciákkal szakító svájci kantonok, a császárság és Spanyolország II. Gyula pápa ösztönzésére Szent Ligát hozott létre „Itália felszabadítására”, amelyhez csatlakozott VIII. Henrik Angliája is. A franciák hátrányba kerültek, s 1513-ban Novaránál csatát veszítettek, aminek következtében kénytelenek voltak feladni Milánót. Lajos, miután kiszorult Itáliából, az angolokat kívánta megbékíteni, s még augusztusban feleségül vette Henrik húgát, Tudor Margitot.

I. Ferenc hatalomra kerülésével (1515) újra egy ambíciózus uralkodó lépett Franciaország trónjára, aki még ebben az évben sikeres hadjáratot vezetett Itáliába. Marignanónál legyőzte a svájciakat, s nemcsak visszaszerezte Milánót,

de ezt Ferdinánd spanyol királlyal is el tudta fogadtatni. Még egy győzelmet besöpört: a franciák itáliai dominanciája láttán X. Leó pápa 1516-ban aláírta a bolognai konkordátumot, amelyben a francia uralkodó rendkívül széles jogokat szerzett a főpapok kinevezését illetően.

Ferenc győzelmét beárnyékolta, hogy előbb Spanyolországban (1516), majd a Német-római Birodalomban (1519) a Németalföldet is birtokló Habsburg Károly lett az uralkodó, aki nem ismerte el itáliai hódításait. Ferenc előtt egy Franciaországot körbeölelő Habsburg-harapófogó rémképe rajzolódott ki. Ennek megakadályozására az 1519-es császárválasztáson jelöltette is magát, de Károly (részben a Fuggerek hatalmas kölcsönei révén) eredményesebben tudott fellépni.

Miután 1521-ben a pápai trónra V. Károly nevelője, Utrechti Adorján került, az ellenségeskedés háborúvá fajult. Ezzel kezdődtek el az 1559-ig tartó Habsburg-francia konfliktusok, amelyek még Ferenc életében négy, utána pedig egy újabb háborúhoz vezettek. Bár a spanyolok északon és délen betörték francia területekre is, a küzdelem eleinte valóban Itáliáért és Itáliában folyt.

Az Adorján által létrehozott széles koalíció az első háborúban (1521–1526) biztosította a Habsburg-sikereket, s ezen még az sem változtatott, hogy 1523-ban VII. Kelemen néven franciabarát pápa került Rómába. A Medici család sárjából lett főpap később unokahúgát, Katalint a francia trónörököshez, a majdani II. Henrikhez adta feleségül.

A háború kétségtelenül legjelentősebb ütközete az **1525-ös paviai csata**, amely valójában a várost ostromló franciák ellen küldött felmentő sereg bravúrja. Méltán nevezik az utolsó lovagi ütközetnek is, hiszen a francia vereség oka a lovasság esztelen támadása a fegyelmezett svájci–német gyalogság ellen. Az ütközetben elveszett a francia arisztokrácia színe-java, s maga I. Ferenc is fogságba került. A csata érdekessége, hogy a Habsburg-csapatokat az a Bourbon Károly vezette, akit Ferenc két esztendővel korábban száműzött hazájából.

A fogságba esett francia király Madridban kénytelen nagyon volt előnytelen békét kötni (1526), amelyben lemondott nemcsak itáliai igényeiről, de a császár által régóta követelt burgundiai területekről is. Szabadulásáért cserébe két fiát is túszként hagyta hátra, de amikor visszatért hazájába, kijelentette, hogy a békét kényszer hatására írta alá, s azonnal egy spanyolelles koalíció összekovácsolásán kezdett el fáradozni. Az 1526-os cognac-i ligában a pápa mellett megszerezte Venece, Milánó és Firenze támogatását is. Éles politikai fordulatának egyikeként az angol VIII. Henrik is belépett a szövetségbe, átmenetileg feladva spanyolbarátságát.

Az így kitört háború egyik legfontosabb eredménye, hogy egyértelművé vált a Habsburg-fölény Itáliában. Bár nem kigondolt stratégia része volt, de 1527-ben a fizetetlen császári seregek Bourbon Károly vezetésével kifosztották Rómát (*Sacco di Roma*), hatalmas pusztítást végezve a reneszánsz városban. A Habsburg-befolyás megnövekedésével VII. Kelemen kénytelen volt szakítani eddigi politikájával (1530-ben maga tette a császári koronát V. Károly fejére), az eddig hűséges Genova pedig 1528-ban átállt, megfosztva a tengeri fölénytől Ferencet. A franciák előzönlöttek Lombardiát, de itáliai szövetségeseik nélkül nem voltak képesek tartani magukat, így 1529-ben Cambrai-ban békét kötöttek. A Hölgyek békéjeként is

ismert eseményt Ferenc anyja, Savoyai Lujza és sógornője, Ausztriai Margit (V. Károly nagynénje) hozták tető alá, megmutatva az Európát keresztül-kasul hálózó családi kapcsolatok sajátos erejét. Cambrai-ban Franciaország ismételt lemondott itáliai igényeiről, de megtarthatta a korábban elvitatott Burgundiát.

SPANYOL–FRANCIA KÜZDELMEK

A harmincas évek elején a Habsburg-uralkodó energiáit a német belpolitika és a Hajreddin Barbarossa által vezetett berber-török kalózok-elleni küzdelmek kötötték le. Ez viszont kijelölte a későbbi évek francia külpolitikájának legfontosabb irányait. A magát „legkeresztényibb királynak” tituláló Ferenc, aki otthon a katolikus hit védelmezőjeként szerepelt, a német lutheránusok és a törökök szövetségét keresve igyekezett gyengíteni hatalmas szomszédja pozícióit.

A revansra 1535-ben nyílt alkalom, amikor meghalt Francesco Sforza, a tíz évvel korábban spanyolok által hatalomra juttatott milánói herceg. Ferenc csapatai elfoglalták a Milánó kapujának tekintett Savoyát és Piemontot, míg a spanyolok Dél-Franciaországban próbálkoztak sikertelenül. Az 1536-ban megkötött török–francia szövetség értelmében berber kalózok fosztogatták a Habsburg-területeket, és 1538-ban megverték a genovai származású császári admirálist, Andrea Doriát is. A kimerült felek még ugyanebben az évben fegyverszünetet kötöttek Nizzában III. Pál pápa közvetítésével. A franciáknak ismételt le kellett mondanuk Milánóról, de megtarthatták Savoyát, s ezzel a reményeik egy részét is.

A fegyverek nyugvása javította a két uralkodó személyes viszonyát is, akik többször is találkoztak. 1539-ben például Károly látványos fogadtatásban részesült, amikor egész Franciaországon átutazva látogatott el németalföldi birtokaira.

A barátkozás azonban nem tartott sokáig. Amikor 1541-ben Milánóban meggyilkoltak két Isztambulba utazó francia követet, a konfliktusok kiújultak. A török–francia koalíció délen Milánó és Piemont ellen támadt (a török flotta Nizza ostromában is részt vett), Károly viszont északról betört az országba, s majdnem Párizsig jutott. A franciák jelentős győzelmét az itáliai Ceresolénál 1544-ben ellensúlyozta Anglia belépése a háborúba, ezúttal a spanyolok oldalán. VIII. Henrik csapatai Boulogne-t is elfoglalták néhány esztendőre, s azután is folytatták a háborút, hogy a két fő rivális, Ferenc és Károly még ugyanebben az évben Crépy-ben békét kötött egymással. Az 1529-es egyezmény pontjait megerősítő határozatok szerint a franciák még a német protestánsok ellen is segítséget nyújtottak Piemontért cserébe. A két év múlva kitörő, s Németországot megosztó schmalkaldeni háborúban azonban a franciák legfeljebb azzal segítették a császárt, hogy bár végig tárgyalásokat folytattak a lutheránus fejedelmekkel, végül mégis semlegesek maradtak.

Nem így történt ez 1552-ben, amikor a német belső konfliktusokban már aktívabb szerepet játszottak: kihasználva V. Károly szorult helyzetét, 1552-ben megtámadták Lotaringiát, és megszerezték maguknak Metz, Toul és Verdun püspökségeit. Ekkor már nem I. Ferenc, hanem 1547-es halála után fia, II. Henrik

ült a francia trónon, ami talán kevésbé személyessé tette az ellentéteket, de sokat nem változtatott a felek érdekein és szembenállásán. A megosztott birodalom élén álló császár 1556-ban Vaucelles-ben fegyverszünetet kötött. V. Károly még ez évi lemondása és birodalmának megosztása után a nagyhatalmi ambícióit és az itáliai birtokokat öröklő fia, II. Fülöp spanyol király folytatta a konfliktust. Megnyerte magának Angliát, amelyet ekkor felesége, Tudor Mária kormányzott, és közös támadást indítva francia területekre törtek be. Az 1557-es saint-quentin-i, majd gravelingeni spanyol győzelmek döntőnek bizonyultak, de a háborúban kimerült, gazdaságilag csődbe jutott Spanyolország nem tudta kihasználni előnyét. A franciák még 1558 januárjában egy bravúros rohammal visszafoglalták az angol kézen levő Calais-t, de a felek már a békéről tárgyaltak. Az 1559-es **cateau-cambresis-i béke** véget vetett a több mint hatvan éves konfliktusnak. A franciák megtartották Burgundiát, a lotaringiai hódításokat és Calais-t, de lemondtak minden itáliai igényükről. A szerződést házassággal pecsételték meg, II. Henrik lánya, Valois Erzsébet a közben megözvegyült Fülöp király felesége lett.

A hosszú európai konfliktusból Spanyolország került ki győztesként, megőrizve nagyhatalmi státusát és másfél évszázadra biztosítva magának az Itália fölötti uralmat. Franciaország revansvágyát viszont meggátolta II. Henrik tragikus halála (a béke és házasság megünneplésére tartott lovagi tornán vesztette életét), kiskorú utódainak gyenge kormányzása és az 1562-ben kirobbanó, majd négy évtizedig tartó vallásháború.

A SPANYOL-ANGOL KAPCSOLATOK

Spanyolország és Anglia kapcsolatait a 16. század első felében inkább a közös franciaellenes fellépés, mintsem a versengés határozta meg. Ennek nyitánya az 1491-es bretagne-i válságban való közös szereplés, s ennek jegyében került sor Ferdinánd spanyol király lánya, Aragóniai Katalin és VII. Henrik elsőszülött fia, Arthur közötti házasságra is. Miután az angol trónörökös 1502-ben elhunyt, pápai diszpenzációt kérve adták hozzá a fiatal özvegyet az ifjabbik fiúhoz (a későbbi VIII. Henrikhez).

Az itáliai háborúkba bekapcsolódó spanyolok joggal számítottak a százéves háború csorbáját kiköszörültni óhajtó Anglia aktív szerepére Franciaország ellenében. A szigetország eme háborúit gyakran tartják különösebb cél és eredmény nélkülieknek, de mögöttük a régi célkitűzéseket, a kontinentális angol térnyerés politikáját kell látnunk. Anglia a Szent Liga szövetségi rendszerében indított háborút a kontinensen 1512–1514 között, amely annak ellenére eredményes volt (1513, guineatte-i győzelem), hogy a francia király sikeresen biztatta fel a skótokat VIII. Henrik megtámadására. Az északi hadjáratban azonban az angolok Floddennél megverték a betörő ellenséget. A francia háborút követő megbékélés során XII. Lajos feleségül vette Angliai Máriát, Henrik húgát. Lajos halála után az őt követő I. Ferenc is igyekezett megtörni a stabilnak látszó spanyol-angol szövetséget, de az 1520-as pompázatos és rendkívül precíz etikett alapján megszervezett

Aranyruha-mezei találkozó inkább két rivális átmeneti megbékélését, mintsem szövetségesek közti jó viszonyt jelezte. Henrik többször is komolyan felvetette V. Károlynak egy összehangolt franciaellenes támadás ötletét, végül mindössze két erőtlén hadjáratra futotta uralkodása alatt, 1522–1525 között, illetve 1544–1546-ban. Mindkettő a spanyol koalíció keretében történt, de ennek törekénységét jelezte, hogy az 1526-os cognac-i ligában például Henrik is részt vett – igaz, csak hallgatólagosan – mert egyre inkább tartott a Habsburg-dominanciától.

Az angol-spanyol szövetség megújítására 1553–1554-ben kerül sor, amikor a katolikus neveltetésű Tudor Mária került a protestánsra vált ország trónjára, s feleségül ment Fülöp spanyol trónörököshöz. A kapcsolatok elmélyítésének eme hagyományos formáját még a kettejük közötti jelentős korkülönbség sem zavarta: az akkor 28 éves Fülöp a már 37 esztendejét betöltött Mária kezét kapta, s csupán némi reményt arra, hogy valaha is utódjuk lesz. Bár a házasság nem működött jól (Fülöp hamar elhagyta Angliát), a szigetország ismét részt vett a franciaellenes koalícióban, amikor 1557-ben kiújult az immár hagyományosnak tekinthető háborúság. Az angol alattvalók eddig sem nézték túl jó szemmel a spanyol férjet, s a királynő katolikus politikáját, de amikor 1558 januárjában elvesztették utolsó kontinentális birtokukat, Calais-t, a helyzet robbanásig feszült.

Mária novemberi halálával a szövetségnek is vége szakadt, bár Fülöp tett egy bátortalan kísérletet, s feleségül kérte a korban kétségkívül jobban hozzáillő, de protestáns vallású Erzsébetet, Anglia új uralkodóját. A házassági ajánlat elutasításával a két ország korábbi jó viszonya is hűvösebbé vált. Ennek javulását nem segítette elő az angol kalózkok tevékenysége, akik egyre szervezettebben fosztogatták az újvilági spanyol telepeket, s az onnan érkező gályákat. Drake, Frobisher, Hawkins és társaik akciói az 1570-es évektől szaporodtak meg, nem egyszer uralkodói támogatást is élvezve.

Az angolokat ugyanakkor érthetően nyugtalanította, hogy a spanyol diplomácia többször is belekeveredett az Erzsébet elmozdítására törő belső összeesküvésekbe, s támogatta az 1567 óta angol fogságban sínylődő Stuart Mária skót királynő reménytelen hatalomra jutási törekvéseit.

Ugyancsak élte a feszültségeket Erzsébet németalföldi politikája. Az 1566-ban kirobbanó felkelést kezdettől fogva angol szimpátia kísérte, s mind nagyobb nyomás nehezedett a királynőre, hogy támogassa a protestáns felet, s egyben akadályozza meg a spanyolok katonai megerősödését az Angliával szomszédos területeken. Miután a felkelők elvesztették Flandriát és Brabantot, Erzsébet 1585-ben megkötötte velük a nonsuch-i egyezményt, és katonai segítséget nyújt számukra. A Leicester grófia által vezetett angol expedíciós hadsereg több kikötőt is megszállt, köztük a stratégiai jelentőségű Vlissingent.

Bár a Nagy Armada támadását hagyományosan Stuart Mária 1587-es kivégzéséhez szokás kapcsolni, egy Anglia elleni spanyol akció gondolata már 1586-ban felvetődött. Ennek célja a németalföldi angol katonai jelenlét megszüntetése lett volna, de a nyugat-indiai szigetvilág kalóztól való megtisztításának szándéka is vezérelte. Sir Francis Drake azonban 1587 áprilisában vakmerő támadást

hajtott végre Cadiz ellen, és számos hajót, nagy mennyiségű hadianyagot pusztított el, így a támadást el kellett halasztani.

A végül 1588 nyarán elinduló, 130 hajóból álló „Legyőzhetetlen Armada” így is a legnagyobb flotta volt, amely valaha is hajózott az Atlanti-óceánon. A tervek szerint a hajóhad Pármai Sándor németalföldi erőivel kiegészülve kísérelt volna meg támadást Anglia ellen. Az irányítás a tengeri tapasztalatokkal nem rendelkező Medina Sidonia herceg kezébe került, aki több hadvezetési hibát is vétett.

A kisebb, de mozgékonyabb angol flotta a kalóztámadások során bevált új harcmodort alkalmazta: nem akarta megcsákyázni és közelharcra kényszeríteni a spanyolokat, hanem ágyútűzzel próbálta meg mozgásképtelenné tenni vagy elsüllyeszteni ellenfelét. Gravelines-nél, a németalföldi partok mentén ilyen módon komoly károkat okoztak a spanyol flottának, amely Anglia megkerülésével igyekezett hazamenekülni. A nagyobb méretű galleonok zöme túlélte az atlanti-óceáni viharokat, de a kisebb hajók nem: közülük számos elsüllyedt a skót vagy az ír partoknál. Végül tehát inkább az időjárás mért vereséget az Armadára, mintsem az angol hajók, ami megmutatkozott a győzelem után vert angol emlékérem felirátán is: „Rájuk fújt az Isten és szétszórattak.”

Az **Armada pusztulását** hatalmas sikerként könyvelték el Angliában, de a későbbi háborúk nem voltak túl eredményesek. Drake vezetésével már 1589-ben expedíció indult útnak azzal a céllal, hogy megsemmisítse az Armada megmaradt erőit és spanyolelles felkelést robbantson ki Portugáliában a trónkövetelő Dom Antonio segítségével. Drake erői azonban nem tudtak jelentős sikert elérni: bár partraszálltak Lisszabonban, de elmaradt a helyiek lázadása. 1596-ban az egyesült holland-angol flotta ismét betört Cadizba, és komoly veszteségeket okozott, de a hadjárat finanszírozása szempontjából fontosnak tűnő ezüstszállító gályákat nem sikerült megkaparintani. Az amerikai flottát a spanyolok ekkor már hatékonyabban őrizték, mint korábban, így megszerzésük egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. Ugyanebben az évben az angolok két legjobb kapitánya, Drake és Hawkins is meghalt járványban egy karibi akció során.

A sorozatos angol kudarcok jelezték, hogy a spanyolok kiheverték az Armada pusztulása utáni válságot, ráadásul sok kellemetlenséget okoztak az ír felkelőknek nyújtott támogatásukkal, drága és nagy veszteséggel járó háborúba kényszerítve Angliát. Miután a szigetország másik fontos szövetségese, Franciaország 1598-ban kilépett a spanyolelles erők sorából (vervins-i béke), egyre inkább megkérdőjeleződött a háború értelme. Erzsébet királynő halála után utódja, I. Stuart Jakab azonnal elkezdte a tárgyalásokat, s az 1604-es londoni békében véget vetettek az ellenségeskedésnek.

33

A TÖRÖK HÁBORÚK (16–17. SZÁZAD)

KONSTANTINÁPOLY MEGSZERZÉSE UTÁN az Oszmán Birodalom hadserege akadálytalanul kelhetett át a Boszporuszon, s indíthatott hadjáratot az európai szárazföldi területek ellen. 1453 után értelmetlen tervezgetésnek bizonyult kiűzése a Balkán területéről, a török háborúk állandósuló fenyegetettséget jelentettek Európában. Európa hadseregeinek és hatalmainak közös fellépése azonban a 15. század második felében szintén illúzióknak bizonyult. Hunyadi Mátyás már nem indíthatott a siker reményében apjához, Hunyadi Jánoshoz hasonlóan nagy törökellenes hadjáratot, államának és hadseregének megerősödése azonban szerepet játszott abban, hogy Magyarország az 1460-as évektől nem lett török hadjáratok célpontja. A törökkel kötött megállapodásai – különösen uralkodásának végén – egyenrangú felek megegyezései voltak, s megállították a katonai előretörést az ország déli határánál.

Az Oszmán Birodalom a 16. század elején, I. Szelim uralkodása idején kezdett újabb hódításokba. A szultán 1514 tavaszán Perzsia ellen vonult, s az augusztusi csaldiráni csatában legyőzte a safavida állam haderejét. 1514–1516 között jelentős kurd területeket szerzett meg. 1516-ban Észak-Szíriában (Mardzs Dáhib) vereséget mért a mameluk állam (katonai rabszolgákból álló) hadseregére, s mivel a mamelukok elutasították a hűbéri függés elismerésére vonatkozó ajánlatát, hadseregével tovább vonult. 1517-ben elfoglalta Kairót, ahol az utolsó mameluk szultánt, Tuman Bajt felakasztatta. Ezzel birtokába került Szíria, Libanon, Palesztina és Egyiptom is.

A Földközi-tenger medencéjében elért sikerek a szárazföldi szerep mellett jelentősebbé tették az oszmán-törökök tengeri hódításait, az Oszmán Birodalom valóságos világbirodalommal alakult. A török hódítások eszmei alapját az oszmán dinasztiának a muzulmán hit terjesztésében és az iszlám világon belül játszott vezető szerepe adta. Az uralkodók az egész iszlám sorsáért voltak felelősek, így szent háborúik (*ádzsibád*) a vallás terjesztését jelentették, ami a tömegek számára is elfogadható ideológiává válhatott. A másik mozgósító erő az ún. aranyalma legenda volt, amely még Justinianus császár Konstantinápolyban felállított szobrának

birodalmi almájára vezethető vissza. A 15. század elején az oszmán hódítás során ez az aranyozott, keresztrel ellátott gömb, ami a birodalmat szimbolizálta, kiesett a szobor kezéből. A bizánciak számára ez a birodalom elkövetkező bukását jelezte, a törököknek viszont a *kizil elmá*, a birodalom, „a hitetlenek feletti uralom” megszerzését jelentette. Mivel a gömb a nomád jelképek között is szerepelt, a meghódítani kívánt területekre, hatalmakra vonatkoztatták, a zászlóikon feltüntetett félgömb ennek szimbolikájává válhatott, harcosaikat mindig újabb *kizil elmá* meghódítására sarkallta.

Nem lehet véletlen, hogy a személyes benyomásokkal rendelkező 16. századi kortársak is a birodalmi méretek és szándékok bűvkörébe kerültek. A francia követ kíséretében utazó Guillaume Postel *De la République des Turcs* című művében pl. a barbár szkíták leszármazottainak tartott törököket jelentős elfogultsággal a Római Birodalom feltámasztóinak tekintette. Postel a török elleni összefogás szükségességére hívta fel a figyelmet, amikor a keresztény világ ellenében az erős hadsereggel rendelkező, vallási kérdésekben toleráns, sokszínű oszmán államot bemutatta.

SZULEJMÁN ELSŐ HÓDÍTÁSAI

Szulejmán szultán trónra lépése után a *tímár*birtokok gyarapítására alkalmas terület megszerzése reményében indította el 1521-ben a Magyarország elleni hadjáratot. Ebben a döntésében segítette, hogy már Szelim is a nyugati orientációt ajánlotta fia figyelmébe. 1520-ban ugyan elküldte követét, Berhát csaszt II. Lajoshoz, a török források szerint azonban a dívánban a Magyarország elleni hadjárat tervét már ezt megelőzően eldöntötték. A követ elfogatása megerősítette a szultán eredeti elhatározását, amelynek célja – Kemálpasazáde krónikája szerint – az volt, hogy „Magyarország székhelyéig, Budun városáig” eljussanak. A kortársak érvelése szerint azért, mert aki Budát bírja, könnyebben foglalhatja el az egész országot. Szulejmán a szófiai haditanácsban a vezírek tanácsára döntött a Magyarország elleni felvonulás irányáról, a **Belgrád (Nándorfehérvár) elleni ostromról**. A természeti környezet ismeretének hiánya azonban azt eredményezte, hogy Szabács megszerzése (július 7.) után hosszú ostrommal (július 3.–augusztus 29.) Píri Mehmed csak Belgrádot, Zimonyt tudta elfoglalni, a támadás folytatásáról a törököknek le kellett mondaniuk. A magyar királyi sereg augusztus 22-én ugyan már Tolnán (más forrás szerint a Duna menti Bátán) állomásozott, Báthori István nádor seregei Péterváradnál, Szapolyaié Lippánál, de egyik seregrészt sem vetették be (az együttes had létszáma 40–50 ezer fő). Miután tekintélyes (3000 fős) török őrséget hátrahagyva, Szulejmán és Píri Mehmed pasa, nagyvezír elvonult, a királyi seregek nem vállalkoztak Nándorfehérvár ostromára. II. Lajos király jól értékelte a katonai helyzetet: „Országunk most már nyitva áll a török előtt vízen és szárazon, és sohasem lehet boldog és nyugodt, amíg Szabács és Nándorfehérvár az ellenség kezén marad.”

Belgrád megszerzése után ismét a tengeri terjeszkedés került előtérbe. I. Szelim törekvéseinek folytatásaként került sor Rodosz szigetének elfoglalására (1522).

A johannita lovagok erődje a keresztény Európa erejét szimbolizálta, s elvághatta az összeköttetést a birodalmi főváros és az újonnan megszerzett Egyiptom között. Ezért meghódítása stratégiai jelentőséggel bírt a Földközi-tenger keleti felére vonatkozó török uralom szempontjából. A hosszú (179 napos) ostrom az oszmánok sikerét hozta. A johanniták szabad elvonulást kaptak Máltára, cserébe viszont kiszolgáltatták Szulejmánnak Dzsem herceg túszként tartott fiát, Murád herceget, gyermekével együtt. Mivel mindkettőjüket megfojtották, megszűnt annak lehetősége, hogy a szultán elmenekült családtagja (Dzsem Bajezid szultán öccse volt), vagy annak leszármazottja a jelenlegi szultán ellenében köthessen szövetségeket, ezzel fenyegetve a dinasztia hatalmát.

1524-ben Ahmed pasa, az egyiptomi beglerbég (az előző második vezír) a mamelukok segítségével szultánná kiáltotta ki magát, ezért az új nagyvezírnek, Ibrahimnak kellett Egyiptomban Szulejmán szultán hatalmát visszaállítania, s a lázadó beglerbéget lefejeztetni. A nagyvezír politikai ígéretekkel osztotta meg Egyiptom belső erőit, míg az átdolgozott mameluk törvénykönyv megerősítésével, a Vörös-tengeren felállított flottával megszilárdította az oszmánok hatalmát.

1525-ben a francia király, I. Ferenc vereséget szenvedett Paviánál V. Károly seregeitől, sőt maga a király is fogságba esett. Bár megkísérelte, hogy Károly ellenfelétől, Szulejmán szultántól kérjen segítséget, végül jobbnak látta aláírni a Habsburgok által diktált békét. A követküldéssel azonban az Oszmán Birodalom érdeklődését is felkeltette, hogy aktívabban kapcsolódjon be az európai politikába, s újabb érvet szolgáltatott Szulejmán számára a legközelebbi Habsburg-terület, a Magyar Királyság elleni újabb hadjáratok megszervezéséhez.

A török hadvezetés a hűbéres ütközőállamok bekebelezése után, a déli végvár vonal felmorzsolását követően kezdett hozzá a birodalom területével határos ország megszerzéséhez. A magyar király ugyan megkísérelte az 1522. évi hadjáratához szükséges pénzösszeg előteremtését, ám ez a hadjárat (a földközi-tengeri török hadjáratok miatt) elmaradt, a rossz értékű pénz viszont néhány év alatt elárasztotta az országot, és komoly gazdasági problémákat okozott.

A török portyázásokat a nagy hadjáratok váltották fel, amelyek közül 1526-ban érte ismét meghatározó támadás Magyarországot. A **mohácsi csatavesztés (augusztus 29.)** nemcsak a király és a magyar uralkodói elit pusztulását eredményezte, hanem először kínált lehetőséget Szulejmánnak Buda elfoglalására. A szultáni had ekkor még kivonult az országból, de a Szerémség megtartásával már szilárdan megalapozta további hódításainak lehetőségét. A 15. században kiépült déli végvár vonal fokozatosan felszámolódott, 1528-ra török kézre került Jajca, 1529-re Eszék is. 1536-ra Szlavónia, 1537-re Pozsega megye is az Oszmán Birodalom része lett.

Szulejmán Szapolyai János megsegítése révén egyértelműen beavatkozott a magyar belügyekbe, hadjárataival (1529, 1532) azonban már nemcsak I. János hatalmát erősítette, hanem megpróbálkozott a kitűzött cél: a Habsburgok fővárosának, Bécsnek a megszerzésével is. Velence követei már 1527-től a Habsburgviláguralom rémképével és ezzel együtt a Magyarország feletti török befolyás visszaszorulásának lehetőségével rémítették a török diplomáciát.

A SZULEJMÁNI „AJÁNLAT” ÉS A TÖRÖK HÓDÍTÁSOK

A magyar hadtörténeti irodalomban Perjés Géza fogalmazta meg a gondolatot, hogy Szulejmán II. Lajosnak, Szapolyai Jánosnak ajánlatot fogalmazott meg, amely a török seregek átengedése fejében érintetlenül hagyta volna az uralkodók belső önállóságát. A turkológusok többsége ezt az álláspontot elveti, mondván: a török előrenyomulás szakaszai logikusan követik egymást, a terület határainak gyengítése, majd a döntő csata után a terület bekebelezése következik. Az ugyan-csak Perjés által képviselt ún. akciórádiusz-elméletet inkább elfogadják, azzal azonban, hogy csak a háborúk során derült ki a török hadsereg hatósugarának távolsága. A 16. század első felében Bécs elérése, megközelítése akcióképesnek mutatta az Oszmán Birodalom haderejét. A turkológusok egy része a szultán hibájaként rója fel, hogy nem használta ki a magyar nemesség és a terület megosztását, nem vetette fennhatósága alá az országot, nem erőltette a Bécs elleni ostromot. Többen azonban ebben a politikában is a török taktika megnyilvánulását látják: éppen a magyar elite hatott megfélemlítően és gyengítően az osztrák területek elleni felvonulás, valamint Szapolyai katonai támogatása révén az ország gyakorlati kettéosztása. Szulejmán igyekezett Szapolyai államára közvetlenül is felügyeletet gyakorolni, ez magyarázza Ludovicus Gritti pénzügyi és politikai tevékenységét. A török álláspont szerint Szulejmán Szapolyainak – akit csak a neki adott szövetséglevélben nevezett „hites testvérének”, általában azonban csak a szultán szolgájának tartott – csak visszaadta a királyságot, de az országot saját érdekszférájának tekintette. Kortársi reagálások (pl. Rincon konstantinápolyi francia követ megítélése) megalapozzák a véleményt, hogy a Szapolyai-országgrész katonai megszállását a Porta még János király életében elhatározta.

Szulejmán 1534-ben Perzsia ellen vonult, s decemberben már Bagdadot is elfoglalta, 1536 júliusában Azerbajdzsán fővárosát, Tebrizt is megszerezte. Szárazföldi sikereit azonban beárnyékolta a földközi-tengeri veszteségek. 1532-ben elvesztették Koront (Kemal Reisz kapudán pasa még 1502 előtt foglalta el Durazót, Lepantót, Modont és Koront), ezért a kikötő elvesztése után a szultán a rőt-szakállú Barbarossa Hajreddin kalózvezért bízta meg a flotta parancsnokságával. Hajreddin az Északnyugat-Afrikában hódító spanyolok ellenében birtokában tartotta Algírt, így a törökök támogatásától katonai erejének növekedését remélte. 1533-ban Koront még Szulejmán foglaltatta vissza, Hajreddint viszont Algéria beglerbégjévé és kapudán pasává tette. 1535-ben V. Károly Andrea Doria vezetésével Tunisz ellen támadt, amelyet július 21-én szerzett meg, a kalózvezérből lett flotta-parancsnoknak csak biztonságba helyezett 80 hajóját sikerült megmentenie. 1537-ben viszont már újjászervezett flottájával támadta Otranto környékét és Korfút. 1538-ban III. Pál pápa keresztes hadjáratot hirdetett a török ellen, amit Velencével együtt – a császár és a francia király közötti nizzai béke (június 18.) után – el is indítottak. A szövetségesek Hajreddint Tunisz átengedésével próbálták átcsábítani, de a szultáni flotta szeptember 27-én Prévezánál győzelmet aratott.

A Velencével, majd Franciaországgal 1540-ben megkötött béke erősítette a Porta tekintélyét, s újabb katonai lépésekre adott bátorítást. Még ez év őszén

jelentős háborús előkészületekbe kezdtek, ennek azonban iránya még nem volt biztos, a lehetséges támadási terület: a Földközi-tenger medencéje vagy Magyarország lehetett. Bizonyos szándék azonban kiolvasható volt a Porta lépéseiből, hiszen 1538-ban hadjáratot kényszerítette Moldvát a hűbéri függés elismerésére, majd 1541 tavaszán visszahelyezte a moldvai vajdai méltóságba az eltávolított és a szultáni udvarban tartott Petru Rareșt, aki a kegyért cserébe ígéretet tett az esetleges Ferdinánd elleni katonai vállalkozások támogatására.

I. János magyar király halála (1540. július 22.) új helyzetet és lehetőséget teremtett. A szultán ugyan 1541-ben Barbarossa Hajreddin vezetésével mozgósította a flottát is, amely sikeresen védte meg V. Károly támadásától Algírt, az év meghatározó támadási iránya azonban – Szulejmán akaratának megfelelően – Magyarország lett. Lufti pasa, a nagyvezír inkább támogatta a tengeri hadjárat koncepcióját, őt azonban – aki Szulejmán nővérének férje volt – 1541-ben a magyarországi hadjáratról hazatért szultán elbocsátotta.

Szulejmán hadereje névleg Fráter György hívására érkezett, a török hatalmat azonban valójában a gyermek János Zsigmond megválasztása nyomán kialakult politikai anarchia lehetősége ösztönözte a döntő lépés megtételére. Hatalmi szempontból Ferdinánd híveinek katonai aktivitása is fenyegetővé vált számára. Ennek ellenére bizonyos, hogy az eddig támogatott János király területének megszerzése volt hadjáratának fő célkitűzése. Magyarország középső része az iszlám jog szerint csak a budai királyi vár megszerzését (augusztus 29.) követően, a budai pénteki iszlám szertartás, az ima (*hutbe*) után vált visszavonhatatlanul az Oszmán Birodalom részévé, meghódított tartományává. Az ország keleti felét, amely kiesett a hadjáratok útvonalából a szultán a hódítás jogán előbb két szandzsákra kívánta osztani: oszmán jogszokás szerint Erdélyre János király fiának, a Temesközre pedig Petrovics Péternek küldetett zászlót. Izabella királynő portai követének, Szalánczy Jánosnak egy későbbi vallomása szerint Fráter György egy külön alku révén magának tartotta meg a Tiszántúl területét, amelyet azonban Erdéllyel együtt kormányzott.

A szultán 1541 után még évekig úgy tervezte hadjárait, hogy Bécs elfoglalásának előkészítését hangsúlyozta (1543, 1545, 1551–1552). A Tiszától keletre fekvő területtel kapcsolatos eredeti koncepciót a hadjáratok közben hamarosan megváltoztatták, hiszen a Temesközt a hódoltság területéhez csatolták. Erdélyt illetően – amelyet 1551 után a Habsburgok a Magyar Királyság vajdaságává tettek, de területét fokozatosan feladni kényszerültek – a Portán 1556-ban döntöttek Szapolyai utódainak, feleségének, Izabellának és fiának, János Zsigmondnak visszahívása mellett. A két nagyhatalom szorításában ennek nyomán alakult ki az Erdélyi Fejedelemség, amellyel elismertették ugyan a szultán fennhatóságát, de belső viszonyait érintetlenül hagyták, önállóságát tehát jobban megőrizhette, mint a román hűbéres vajdaságok.

1541 és 1568 között a Buda körüli török fennhatóság fokozatos kiterjesztésével alakult ki a magyarországi török hódoltság területe. 1543-ban a Hont-Nógrád megyei várak megszerzése, majd 1551-ben Habsburg Ferdinánd országegyesítő törekvésének kudarcra után Temesvár és Lippa, 1552-ben Szolnok, 1556-ban Gyula, 1566-ban Szigetvár megszerzésével alakult ki a török végvári rendszer,

amelynek létrejöttét, a török uralom megvalósulását az 1568. évi drinápolyi békében a status quo alapján a Habsburg-udvar is elfogadta.

1551-ben a francia király a szultánnál, a Habsburgok viszont a perzsa sah személyében kerestek szövetségest. Szokollu Mehmed a flotta új parancsnoka elfoglalta Tripoliszt, 1552-ben Szicília partjait pusztította. 1554-ben a Tolna városából származó Pilajét tette a flotta parancsnokává, aki 1560-ban Dzszerbánál megverte II. Fülöp flottáját. Az oszmán flotta egyeduralma vitathatatlaná vált a Földközi-tengeren, ami magyarázza, hogy az európai hatalmak kereskedelmi hajói csak külön megállapodások alapján, a szultáni udvarnak bevételt jelentve szállíthatták áruikat. A magyarországi hadműveletek közben, Szigetvárnál meghalt a hódító szultán, Nagy Szulejmán, s utódai alatt jelentősen lelassult az Oszmán Birodalom hódításainak intenzitása, és némiképpen módosult iránya is.

1569-ben II. Szelim kísérletet tett a Kazányi és Asztrahányi Kánság visszaszerzésére Oroszországtól, a vereség után azonban lemondtak a területekről. A krími tatárok azonban 1571-ben egy betörés során egészen Moszkváig eljutottak, amelyet felégettek. A tengeri hegemonia erősítését szolgálta 1570-ben Tunísz, majd Ciprus megszerzése, amivel szembeállították magukkal V. Pius pápát, Velencét és Spanyolországot. 1571-ben a Don Juan d'Austria vezette törökellenes flotta Lepantónál súlyos vereséget okozott az oszmán flottának.

A III. Murád szultán idején kezdődő nőuralom a hárem politikai súlyát növelte, s a szultán elszigetelését erősítette. 1593-ban a török–magyar várharokból nőtt ki a századvég hosszú háborúja. A béke felrúgásában az Oszmán Birodalom új lehetőséget látott a hódoltsági terület bővítésében, nem véletlen, hogy már 1594-ben bevette a Bécs kapujának tekintett Győr várát, amit csak 1598-ban sikerült visszavenni. A Habsburg-udvar viszont az Erdéllyel és Havasalfölddel megkötött szövetség segítségével akarta törökellenes terveit megvalósítani. Kezdetben a Habsburg-oldalnak kedvezett a katonai szerencse (Gyurgyevo, 1595). Az új szultán, III. Mehmed (1595–1603), idején azonban a mezőkeresztesi csatában (1596) a török hadak győztek, s még ugyanebben az évben megszerezték a Dobó István által erődített Eger várát is. 1601-ben Mihály havasalföldi vajda halála után a két román fejedelemség is visszatért a szultán hűségére. A Habsburgoknak viszont sikerült befolyásukat megerősíteni Erdélyben, ahol 1603-ban Giorgio Basta vezetésével – a rendiség érdekeinek figyelmen kívül hagyásával – katonai uralmat valósítottak meg. A Partium területét közvetlenül a Magyar Királysághoz csatolták.

Az Oszmán Birodalom magyarországi katonai pozícióit jelentősen javította a Bocskai István vezette Habsburg-ellenes felkelés (1604–1606). A török udvar elismerte Bocskai erdélyi fejedelmi címét, katonai segítséget és anyagi támogatást nyújtott a Habsburg-ellenes rendeknek, és a hadműveletek közben a maga számára foglalta el Esztergomot. A fejedelem királyi címének szorgalmazásával kísérletet tett a felkelők által megszerzett területek feletti fennhatóság megszerzésére is. Törekvését megakadályozta az Illésházy István vezetésével a Habsburgokkal megkötött bécsi béke, de a Bocskai híveinek közvetítésével létrehozott zsitvatoroki béke hosszú időre rögzítette a háború során kiharcolt területi gyarapodást.

34

HARC A BALTI-TENGERI URALOMÉRT ÉS A HARMINCÉVES HÁBORÚ

AKORA ÚJKOR TÖRTÉNETÉT Európa északi részén végigkísérte a Balti-tenger feletti uralomért folyó harcok sora. A Hanza középkori hegemon helyzetének megszűnését követően több hatalom is igyekezett fennhatósága alá vonni az itteni kereskedelmet, az ebből származó jövedelmeket, ám ez a küzdelem elsősorban Dánia és Svédország között zajlott.

HARC A BALTI-TENGER FELETTI URALOMÉRT

A 16. század első két évtizedében Skandinávia országai fölött – még az 1397-es Kalmari Unió keretei között – II. Keresztély (1513–1523) uralkodott, aki V. Károly német-római császár hűgát vette feleségül. Dániát, Svédországot és Norvégiát magába foglaló nagy állami kereskedelmi társaság létrehozását tervezte, hogy az északi kereskedelmet csaknem két évszázada kézben tartó Hanza-szövetséget kiszorítsa. Elképzelései a Hanza-városok érdekein kívül a német kereskedőkre épülő svéd fémexportot is sértették. Belpolitikája a dán nemesség érdekeivel állt szemben, így 1522-ben a fellázadt jütlandi nemesek letették a trónról, és száműzték. 1523-ban a Strängnäsben összeült svéd rendi gyűlés kimondta Svédország elszakadását a dán koronától és kiválását a Kalmari Unióból. A svéd döntést Lübeck kölcsönrel támogatta, s ennek fejében megszerezte a svéd export-import kizárólagos jogát. A svéd rendek I. (Vasa) Gusztávot választották királlyá, Dánia és Norvégia trónjára pedig II. Keresztély nagybátyja, I. Frigyes lépett (1523–1533). Mindkét királyság érdekeivel ellentétesnek ítélte a Hanza s különösen Lübeck gazdasági súlyát, kereskedelmi pozícióját, s 1535-ben együttesen indítottak háborút a szövetség ellen.

Dánia (Norvégiával) és Svédország (Finnországgal) között a 16. század második felétől éleződött ki az ellentét a balti-tengeri főhatalomért. Mindkét ország beavatkozott a livóniai háborúba (1558–1583), amelyben Dánia megszerezte Ösel szigetét (1560), Svédország pedig Észtországot (1561). A baltikumi hódításokat

a dán–svéd északi ún. hétéves háború (1563–1570) követte. 1563-ban a dánok elfoglalták Älvsborgot, 1566-ban a dán–lübecki flotta szenvedett nagy vereséget. Varberg várának elfoglalásával Dánia teljesen elzárta Svédország nyugat felé menő tengeri forgalmának kijáratát. Francia és angol közvetítéssel 1570-ben Stettin városában megkötötték a dán–svéd békét, aminek értelmében Svédország 150 000 *dalért* (kb. 3870 kg ezüst) fizetett Älvsborg várának visszaadásáért. 1570-ben orosz offenzíva kezdődött. Báthory István lengyel királlyá választását (1576) követően Lengyelország is erőteljesebben vett részt a livóniai háborúban, amit Svédország arra használt fel, hogy fokozatosan visszazerezze az észti területeket, köztük a stratégiailag fontos kikötővárost, Narvát (1581). Ezzel megszerezte a Finn-öböl feletti ellenőrzést. Amikor 1587-ben III. Zsigmondot lengyel királlyá választották (1587–1632), úgy tűnt, hogy a svéd és lengyel korona egyesítésével az egész Baltikum ellenőrzése alá kerül. A svéd protestáns irányzat – élén Svédország kormányzójával, III. Zsigmond király nagybátyjával, Károly herceggel – azonban szembe fordult a katolikus királlyal, Zsigmonddal. 1595-ben Svédországban betiltották a katolikus vallás gyakorlását, majd 1598. szeptember 9-én Linköping mellett vereséget mértek a királyra. 1599 júliusában a stockholmi országgyűlés kimondta Zsigmond trónfosztását. Károly herceg (a jövőbeni IX. Károly király) a következő év augusztusában 12 000 főnyi sereggel a Baltikumba ment, hogy Lengyelországtól megszerezze Livóniát. Sorra foglalta el a livóniai városokat, amire a lengyel rendek gyorsan megszavazták a háborúhoz szükséges pénzt, így 1605 őszén III. Zsigmond király visszazerezte a balti területeket.

Néhány évvel később az orosz belügyek apropóján, ám valójában most is a Baltikumért folyó versengés miatt csapott össze ismét Lengyelország és Svédország. A Rurik-dinasztia kihalását (1598) követő trónharcokban az egyik cárjelölt, Vaszilij Sujszkij a svédekhez fordult segítségért. A másik trónkövetelő, az ún. I. Ál-Dmitrij Lengyelország támogatását élvezte. IX. Károly svéd király 5000 katonát küldött Sujszkij megsegítésére. 1610 márciusában a svéd sereg bevonult Moszkvába, de június 24-én Klusinónál vereséget szenvedett a Szmolenszk felől érkező lengyel hadaktól. A svédek visszavonultak Finnországba, de a következő évben innen kiindulva elfoglalták a Finn-öböl és a Ladoga-tó közötti területeket, valamint Novgorodot. Az ugyanebben az évben kirobbant kalmari háborúban (1611–1613) IV. Keresztély dán király vissza akarta állítani a Svédországot is magába foglaló Kalmari Uniót, de minimális célként mindenképpen meg akarta szerezni a norvégiai lapp határvidéket. A háborút lezáró 1613. január 20-án megkötött knäredi békében azonban csak Älvsborg várát tarthatta meg. Alig fejeződött be a dán háború, a svéd sereget azonnal az oroszok ellen küldték, mert az új cár, Mihail Romanov sorra foglalta vissza a svédek által megszállt területeket. 1614 júliusában maga II. Gusztáv Adolf király (1611–1632) érkezett Narvába, s vette át a csapatok parancsnokságát. Az 1617. február 27-én megkötött sztolbovói békével Novgorod ugyan az oroszoké lett, de a Finn-öböl körüli területek teljesen svéd fennhatóság alá kerültek, Oroszország pedig elveszítette balti-tengeri kijáratát.

1621-ben svéd–lengyel háború kezdődött Livónia birtoklásáért. Gusztáv Adolf meg akarta szerezni a lengyel uralom alatti baltikumi kikötőket. A közel 20 000 főnyi

svéd sereg elfoglalta Rigát (1621. szeptember 12.), de az ostrom után kitörő járvány jelentős veszteségeket okozott. 1625-ben ismét svéd támadás indul, s Livónia gyakorlatilag Gusztáv Adolf ellenőrzése alá került. 1626-tól a hadszíntér átkerült Kelet-Poroszországba. Abban, hogy 1625-től Svédország nagyobb erőket tudott a Baltikumba vezényelni, szerepe volt annak, hogy IV. Keresztély (1588–1648) az észak-németországi dán érdekek megvédelmzésére és Svédország baltikumi erősödésének ellensúlyozására bekapcsolódott a 30 éves háborúba. (Bár abban vereséget szenvedett, és 1629-ben békekötésre kényszerült.) Az 1629-ben kötött altmarki fegyverszünetben Lengyelország kénytelen volt lemondani Livóniáról, s a Baltikum egésze, a Finn-öböltől a Porosz Hercegségig svéd uralom alá került.

1630-ban Svédország is bekapcsolódott a harmincéves háborúba. Ahogyan korábban Dánia, úgy a svédek is a Habsburgok és a Katolikus Liga ellen léptek hadba, de ezek a hadi célok és érdekek sem szorították háttérbe a Balti-tenger feletti főhatalom még mindig nyitott kérdését. Még tartott a harmincéves háború, amikor 1643–1645 között újabb svéd–dán küzdelem robbant ki, mely súlyos dán vereséggel végződött. Jütland elfoglalása és a dán flotta megsemmisítése után a svédek megalázó békét kényszerítettek IV. Keresztélyre, akit Norvégiában és a Baltikumban egyaránt területi veszteségek érték. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai (osnabrücker) béke értelmében Svédország jelentős területeket szerzett a Balti-tenger déli partvidékén: megkapta Elő-Pomerániát valamint a brémai és verdeni püspökségeket. A dán és lengyel–porosz partokat leszámítva a Balti-tengert lényegében majd minden oldalról Svédország uralta. A *dominium maris Baltici* teljessé tétele érdekében X. Károly Gusztáv svéd király (1654–1660) Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemmel és II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel szövetkezve 1655-ben megtámadta a kozák felkelés és Ukrajna elszakadását követően (1648–1654) erőtlenséggel küszködő Lengyelországot. A kezdeti gyors svéd sikerek után azonban 1656-tól az erősödő lengyel ellenállás miatt lendületük lelassult, sőt a lengyel hadak ostrom alá vették a Krakóban körülrzárt svéd csapatokat, akiket II. Rákóczi György seregei mentettek fel 1657 januárjában. A lengyel háborút kihasználva III. Frigyes dán király (1648–1670) hadat indított Svédország ellen. X. Károly Gusztáv visszavonta erőit Elő-Pomerániába, majd 1657 őszén megszállta Jütlandot. 1658 januárjában a befagyott tengeren a svédek átkeltek a dán szigetekre, és megtámadták Koppenhágát. 1658. február 26-án Roskilde városában (Koppenhága mellett) aláírták a svéd–dán békeszerződést. Dánia elveszítette Trondheimet, Bornholmot, Bohust, Hallandot, Blekingét és Schonent (Scaniát). A svéd uralom alá került területeken azonban felkelések robbantak ki, így a harcok tovább folytatódtak. A svéd hadsereg ismét ostrom alá vette Koppenhágát, de 1658 őszén a Balti-tenger térségében kialakult svéd hegemon helyzetet aggodalommal figyelő Hollandia segítséget nyújtott Dániának. A holland flotta áttörte a Koppenhága körüli svéd blokádot, és elvágta a svédek utánpótlási vonalait. A lengyel háborúban politikai céljait (azaz a Porosz Hercegség elismerését szuverén államként) elérő brandenburgi fejedelem a nagyra nőtt svéd hatalom visszazorítása érdekében szövetkezett Lengyelországgal, és 1658 őszén a brandenburgi–lengyel szövetséges sereg kiszorította a

Jütland-félszigetről a svédek. Az 1660. évi koppenhágai békével Dánia visszazerezte Bornholmot és Trondheimet. Ugyanebben az évben a svéd–lengyel háború is véget ért: az olivai békében (1660. május 3.) Lengyelország lemondott Livóniáról és Észtországról, Svédország pedig Kurlandról és Semgallenről. A Balti-tenger déli partvidéke feletti teljes svéd fennhatóság megteremtésének kísérlete így nem járt teljes sikerrel.

1676-ban V. Keresztély dán király (1670–1699) Hollandiával szövetkezve újabb háborút indított Svédország ellen. Az ún. scaniai háború elején a dán–holland flotta több tengeri csatában is győzelmet aratott, majd a dán csapatok 1676 nyarán elfoglalták Helsingborgot, Landskronát, Schonen (Scania) nagy részét és Gotlandot. Az év végére azonban a svédeknek sikerült fordítani: a lundi csatában (1676. december 3.), majd Landskrone mellett (1677. július 14.) egyaránt győzelmet arattak a dán seregek felett. Az egyik fél számára sem sok sikerrel kecsegtető háború 1679 őszén a francia közvetítéssel kötött lundi békével zárult. A Balti-tengerért vetélkedő két északi hatalom megbékélését dinasztikus házassággal erősítették meg: XI. Károly svéd király (1660–1697) feleségül vette Ulrika Eleonóra dán hercegnőt. A Balti-tenger feletti hatalom kérdése azonban továbbra is eldöntetlen maradt. A 17. század végén Dánia a II. Frigyes Ágost alatt perszonálunióban egyesült Szászországgal és Lengyelországgal, szövetségre lépett Oroszországgal, így minden irányból fenyegették a svéd birtokokat. Ez a helyzet 1700-ban a nagy északi háború (1700–1721) kirobbanásához vezetett.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ

A harmincéves háború (vagy ahogy a kortársak nevezték: a „nagy háború”) az első általános európai háború volt. Oroszországon kívül minden európai hatalom közvetlenül vagy közvetve érintett lett benne. Elsősorban politikai, hatalmi, valamint bonyolult gazdasági és társadalmi érdekek konfliktusából keletkezett, melyben az egyéni és társadalmi életet, államok közötti kapcsolatokat átható vallási, felekezeti motívum is erőteljesen jelen volt. Számos hadakozó fél vallási érvekkel igyekezett igazolni hatalmi törekvéseit, de a háborúban mégsem ezek az okok voltak a meghatározóak. Az eredetileg a Habsburg-tartományok belső konfliktusaként indult háború – a résztvevő felek szerteágazó kapcsolatai és számos külső érdek miatt – birodalmi majd európai méretűvé eszkalálódott. Németországban az utolsó kísérlet volt a központosított uralkodói hatalom létrehozására, az európai küzdelem középpontjában pedig a politikai, gazdasági hatalom újrafelosztása, a hegemonia kérdése állt. A harmincéves háború tulajdonképpen különböző háborúk sorozata volt, így több szakaszból állt.

A cseh háború (1618–1620)

A Habsburg-kormányzat Csehországban már Mátyás császár idején a katolikus egyház megerősítésére és a protestantizmus visszaszorítására törekedett. Ez a

politika II. Ferdinánd cseh trónra lépésével még erőteljesebbé vált. Az ellenzéki protestáns nemesség viszont ragaszkodott II. Rudolf 1609. évi, vallásszabadságot biztosító kiváltságához. **1618. május 23-án** a **prágai vár** ablakán kihajítottak két császári tanácsost, ahogyan 200 évvel korábban a husziták tették a Prága-újjvárosi tanácsosokkal. Ezzel a radikális cseh főurak és nemesek kezébe került az ország irányítása. A rendek többségének támogatásával 30 tagú kormányt (*direktórium*) és saját hadsereget állítottak fel, melynek parancsnoka Mathias Thurn gróf lett. Csapataik 1619 júniusában egészen Bécsig hatoltak. A cseh korona országainak (Csehország, Morvaország, Szilézia, Lausitz) rendjei konföderációt kötöttek kiváltságaik védelmére, majd Alsó- és Felső-Ausztria protestáns rendjeivel is szövetkeztek. II. Ferdinánd 1617. évi cseh koronázását érvénytelennek nyilvánítva, 1619. augusztus 26-án Prágában királlyá választották V. Frigyes pfalzi választófejedelemet, a német Protestáns Unió vezetőjét, ettől remélve az Unió támogatását. A Protestáns Unió Mansfeld vezetésével ugyan 2000 főnyi sereget küldött Csehországba, de komolyabb katonai segítséget csak abban az esetben kívánt Frigyesnek nyújtani, ha németországi birtokait érné támadás. Az Unió ugyanis úgy ítélte meg a cseh ügyet, hogy a pfalzi fejedelem királlyá választásával felborult az augsburgi vallásbéke három katolikus, három protestáns és a cseh választófejedelemiséget birtokló Habsburg-ház hatalmi egyensúlya, s a beavatkozás a konfliktust birodalmi méretűvé szélesítené. II. Ferdinánd 1619. október 8-án Münchenben megállapodást kötött a Katolikus Liga vezetőjével, Miksa bajor herceggel, akinek odaígérte a pfalzi választófejedelemi címet és birtokokat. A másik fontos szövetséges – a családi kapcsolatok révén is – Spanyolország volt, mely rajnai felvonulási területekért cserében kész volt hadsereget küldeni Frigyes pfalzi területei ellen. A császár a lutheránus Szászországot is a maga oldalára állította. János György szász herceg az „inkább pápista, mint kálvinista” álláspontra helyezkedett, amikor Ferdinánd ígéretet tett arra, hogy Szászországban a lutheránusok jogait semmiféle sérelem sem éri, s katonai kiadásaiért zálogként megkapja Lausitzot. **1620. november 8-án** a Liga hadserege Johann Tserklas Tilly gróf vezetésével **Fehérhegy**nél megsemmisítő vereséget mért a cseh erőkre. Pfalzi Frigyes Hollandiába menekült, a cseh felkelés vezetőit pedig kivégezték Prágában. Csehország, Morvaország és Szilézia katonai elfoglalása a többi Habsburg-tartományban is a monarchikus elv és a katolikus ellenreformáció győzelmét jelentette.

A pfalzi háború (1620–1623)

Közvetlenül a csehországi hadműveletek befejezését követően a katolikus szövetségesek (II. Ferdinánd, III. Fülöp spanyol király, Miksa bajor fejedelem) támadást indítottak a pfalzi választófejedelemiség ellen. A háború így átterjedt Németországra, és Spanyolország révén már egy külső hatalom is részesévé vált. A Felső-Rajna-vidék ellenőrzése Spanyolország számára a szárazföldi csapatok felvonulása és Észak-Németalföld visszaszerzése szempontjából volt fontos. A spanyolok rajnai térnyerése azonban fenyegetést jelentett az itteni protestáns német fejedelmekre, továbbá Hollandiára és Dániára is.

A megtámadott Pfalz oldalán két protestáns fejedelem avatkozott be a harcokba: a kálvinista György Frigyes, Baden-Durlach örgrófja, és az egykori halberstadti püspökség protestáns adminisztrátora, Braunschweig hercegének testvére, Krisztián. Tilly Wimpfen mellett megverte Baden-Durlach örgrófját (1622. május 5.), és a Majnánál súlyos vereséget mért Krisztián csapataira. Spinola spanyol hadvezér pedig elvágtta egymástól a német és holland protestáns csapatokat. Pfalz sorsa megpecsételődött. Tilly elfoglalta a Rajna-vidéki német kálvinizmus központját, Heidelberget, és betiltotta a protestáns vallásgyakorlatot. A pfalzi háború befejezése után, 1623 januárjában II. Ferdinánd Regensburgba összehívta a német fejedelmek gyűlését, ahol a pfalzi választófejedelemség jövőjét kívánta rendezni úgy, hogy a választófejedelmi kollégiumban katolikus többség jöjjön létre. A fejedelmek többségének szándéka ellenére a bajor fejedelemre ruházta a pfalzi választófejedelmi címet és a tartományt.

Alsószász és dán háborúk (1625–1629)

A pfalzi háborúval és a regensburgi döntéssel II. Ferdinánd olyan lutheránus csoportokkal is konfliktusba keveredett, amelyekkel eddig békében volt. A császárral eddig együttműködő szász fejedelem például semlegességet deklarált. Azzal, hogy a Felső-Rajna-vidék jobb partja bajor, bal partja pedig spanyol kézbe került, Franciaország körül bezáródnál látszott a Habsburg-gyűrí, s biztosítottá vált az Észak-Németalföld elleni spanyol hadműveletek felvonulási, utánpótlási területe. Ellensúlyozására Halberstadti Krisztián és Mansfeld holland támogatással új sereget szerveztek, s mélyen betörték az alsószász birodalmi körzetbe. Válaszképpen Tilly észak felé fordult, és bevonult Hessenbe. A katolikus oldal Északnyugat-Németországban tervezett nagyobb arányú offenzívát, ahol egykor jelentős számban voltak egyházi fejedelemségek, püspökségek (Osnabrück, Minden, Verden, Halberstadt, Magdeburg, Bréma, Lübeck, Schwerin), melyeknek az augsburgi vallásbéke értelmében egyházi kézen kellett volna maradniuk, de Hildesheimet leszámítva mindegyik protestáns fejedelmek (köztük a braunschweigi, szász és brandenburgi fejedelem, valamint a dán király) igazgatása alá került. A katolikus előrenyomulással kiszélesedett a háború. IV. Keresztély dán király mint Holstein hercege, tehát német birodalmi fejedelem, kész volt fegyveresen is megvédelmezni a protestáns Északnyugat-Németországot. Ebben elsősorban saját hatalmi törekvései motiválták, ugyanis egyik fia éppen ekkoriban lett Verden lutheránus püspöke, ő maga pedig az osnabrücki püspökség megszerzésére törekedett.

A belpolitikai nehézségekkel küszködő Franciaország külső szövetségeseikkel (Anglia, Hollandia) igyekezett erősíteni helyzetét, de fegyveres fellépésre legfeljebb Észak-Itáliában vállalkozott. A spanyol és osztrák Habsburgok ellen formálódó európai hatalmi szövetség, valamint a német protestánsok szélesebb körű aktivizálódása miatt a császár a Ligától független, saját hadsereg felállítását határozta el, s 20 000 főnyi had kiállításával bízta meg a csehországi birtokos Wallenstein grófot. 1625 októberében Wallenstein serege megérkezett Alsó-Szászországba. A németalföldi helyzet szintén a Habsburgok javára változott: 1625 júniusában Spinola

spanyol hadvezér hosszas ostrom után elfoglalta Bredát. 1626 áprilisában Wallenstein Dessaulnál súlyos vereséget mért Mansfeldre, augusztusban pedig Lutter am Barenbergnél Tilly verte szét IV. Keresztély dán király seregét. A kudarc után az alsószász birodalmi körzet fejedelmei közül csak Mecklenburg hercegei maradtak a dán király oldalán. 1627-ben Wallenstein – újabb győzelmek után – az Odera és Elba mentén északra vonult, előbb Holsteinbe, onnan pedig egészen a Jütland-félsziget északi csúcsáig. A császári generális 1627-28 telére már nemcsak az elfoglalt északnémet tartományokba, hanem Frankföldre és Svábföldre is bekvártélyozta csapatait. Amire évszázadok óta nem volt példa, most valóság lett: a császári katonaság lényegében az egész birodalomban jelen volt. II. Ferdinánd Wallensteinet kinevezte a Balti-tenger admirálisává, és neki adományozta Mecklenburgot. IV. Keresztély – az 1629. május 22-én aláírt lübecki béke értelmében – megtarthatta dániai birtokait és Holsteint, de le kellett mondania az északnémet püspökségekre támasztott igényéről. Az Észak-Németországban elért katonai sikerekben II. Ferdinánd a katolikus egyház érdekében folytatott erőfeszítéseinek igazolását, Isten akaratát látta. 1629. március 6-án kiadta az ún. *restitúciós ediktumot*, melynek értelmében minden olyan egyházi birtokot, melyet 1555 után szekularizáltak, vissza kell adni a katolikus egyháznak. Ez 2 érsekség, 12 püspökség és több mint 50 apátság visszaállítását jelentette volna, s darabjaira szedte volna szét a nagyobb protestáns fejedelemségeket. Az ediktum politikai következménye az lett, hogy már nemcsak a választófejedelmi kollégiumban, hanem a birodalmi rendek viszonyában is többségbe kerültek a katolikusok.

1629-re vitathatatlaná vált a Habsburg-ház európai hatalmi elsőbbsége. A család spanyol és osztrák ága közötti kapcsolatot házassággal fűzték még szorosabbra. A császár fia (a későbbi III. Ferdinánd) Mária Anna spanyol infánsnőt vette feleségül. A Németországban megerősödött császári hatalom szorosan támaszkodott Spanyolországra, s összességében ez a helyzet a katolikus német fejedelmeknek sem tetszett. A megerősödött uralkodói hatalomtól eddigi szabadságukat féltették. Az elégedetlenkedők élére Miksa bajor herceg, a Katolikus Liga vezetője állt. Pfalz után Mecklenburg már a második olyan eset volt, amikor a császár egy fejedelmi háztól elvette tartományát, s azt másnak adta. Ráadásul Wallenstein személyében a birodalmi fejedelmek sorába egy *homo novus* emelkedett, ami komoly felháborodást váltott ki. De a fejedelmek Wallenstein hadi finanszírozási, bekvártélyozási gyakorlatát is sérelmezték, mert az nem tett különbséget baráti és ellenséges területek között. Végső soron azonban a hadserege által megerősödött császári hatalmat nézték rossz szemmel. II. Ferdinánd, akinek ekkor már a Habsburg-utódlás volt a legfontosabb kérdés, kész volt engedelményeket tenni. Menesztette Wallensteinet, és beleegyezett a császári haderő csökkentésébe. A császári hadat Tilly parancsnoksága alá rendelte. Ígéretet tett arra, hogy Mecklenburgot visszaadja régi hercegének. Cserébe fia római királlyá (azaz trónörökösé) választását kérte, és szorgalmazta a birodalom belépését a holland háborúba. Ha mindezeket túl még a restitúciós ediktumot is visszavonja, a protestáns választófejedelmek támogatását is elnyerhette volna. II. Ferdinánd azonban vallási engedményekre nem volt hajlandó.

A svéd háború (1630–1634)

A császári hatalom balti-tengeri megjelenése a svédek hatalmi befolyását fenyegette, hiszen II. Ferdinánd katonai segítséget is adott a Svédországgal hadban álló Zsigmond lengyel királynak. Miután a francia közvetítéssel megkötött altmarki fegyverszünettel (1629) felszabadult II. Gusztáv Adolf Livóniában lekötött hadereje, a svéd király 1630. július 4-én 12 500 gyalogossal és 2000 lovassal partra szállt az elő-pomerániai Usedom szigetén. Gusztáv Adolf akkor jelent meg a birodalomban, amikor a fejedelmek nyomására a császár feláldozta Wallensteint, leszerelte hadseregét, miközben a protestáns fejedelmek továbbra is elégedetlenek maradtak. 1631 januárjában a svéd király főhadiszállásán aláírták a svéd–francia szövetséget, amely az „Északi- és Balti-tenger felszabadítását”, valamint a „restitúciós ediktum által alávetett, elnyomott birodalmi rendek felszabadítását” fogalmazta meg célként. Gusztáv Adolf deklarálta, hogy az elfoglalt területeken tiszteltben tartja a katolikus vallásgyakorlatot, s vállalta, hogy francia pénzügyi támogatás fejében 5 éven keresztül 30 000 gyalogosból és 6000 lovasból álló sereget tart fegyverben. A svéd király gyors katonai sikerekkel igyekezett maga mellé állítani a protestáns német fejedelmeket: 1631 áprilisában elfoglalta az Odera-parti Frankfurtot. Válaszképpen májusban Tilly serege bevette és felperzselte Magdeburgot. A következő hónapban viszont a svéd király bevonult Berlinbe, ahol arra kényszerítette sógorát, György Vilmos brandenburgi örgrófot, hogy a tartománya feletti fennhatóságot lényegében átengedje neki. A császári had Szászországba vonult, hogy megelőzze a brandenburgi mintájú svéd hatalomátvételt, de a számbeli fölénybe került egyesült svéd–szász sereg 1631. szeptember 17-én Breitenfeldnél jelentős győzelmet aratott Tilly serege felett.

A győzelem aktivizálta a német protestánsokat, és egyre nagyobb számban álltak a svédek oldalára. A katonai kezdeményezés Gusztáv Adolf kezébe került. A szász csapatok bevették Prágát, a svédek elfoglalták Würzburgot majd a Majna-parti Frankfurtot és Mainzot is. Ezek a katonai sikerek ugyan figyelemre méltóak voltak, de nem hozták meg a végleges döntést. A Liga és a császári erők a kezükben tartották Vesztfáliát és az Alsó-Rajna-vidéket, mögöttük pedig hátszágként ott állt Spanyol Németalföld. A svéd had megjelenése a Rajnánál ugyanakkor nyugtalansággal töltötte el Franciaországot, amely csapatokat vezényelt az 1552 óta fennhatósága alatt álló Metz, Toul és Verdun püspökségekbe. Abban, hogy több német fejedelem is a megbékélés lehetőségét kereste, a svédek magatartása is szerepet játszott. Míg kezdetben Gusztáv Adolf partnerként kezelte a német szövetségeseket, a breitenfeldi győzelem után egyre parancsolóbbá vált, és egyre többet követelt tőlük. A protestáns fejedelmek Észak-Németországban svéd hűbérként kapták vissza a katolikusoktól visszaszerzett birtokaikat. Az elfoglalt délnémet területeket Svédország annektálta. Miksa bajor herceg, aki nem sokkal korábban még Wallenstein leváltásának legfőbb szorgalmazója volt, a szorító helyzetben most visszahívását támogatta. Wallenstein vállalta, hogy három hónap alatt új hadsereget állít ki, a főparancsnoki megbízatás mellett pedig felhatalmazást kapott arra, hogy tárgyalásokat folytasson a háborút befejezni akaró Szászországgal.

1632 tavaszán a svéd sereg Bajorország felé indult. Tilly sikertelenül próbálta meg feltartóztatni őket, sőt a harcokban szerzett sérülése következtében ő maga is életét veszítette. 1632 májusában München is a svédek kezére került. Gusztáv Adolf csapatai tervszerűen pusztították a bajor területeket. Időközben Wallenstein, aki 40 000 főnyi sereget állított fel, Szászországra támadt, hogy annak uralkodóját a svéd szövetség felmondására bírja. Szövetségese megtartása érdekében Gusztáv Adolf is Szászország felé indult. Az **1632. november 16-i lützeni csatában** a svéd–szász erők ugyan komoly győzelmet arattak Wallenstein fölött, de maga a svéd király életét veszítette. Halála után a svéd hadsereg új főparancsnoka Weimari Bernhard lett, a háború fő hadszíntere pedig Dél-Németországba helyeződött át. Ferdinánd császár megparancsolta Wallensteinnek, hogy seregével vonuljon Dél-Németországba, de a főparancsnok nem engedelmeskedett, így a svédek különösebb nehézségek nélkül foglalták el Regensburgot. Mindezek után Wallenstein tárgyalásokat kezdett a svédekkel és a franciákkal, és a csehországi Eger városába menekült, hogy ott várja be a svéd és szász erőket. Egy hadseregét veszített, dezertált generális azonban már a svédek vagy szászok számára sem jelentett komoly tényezőt. Maradék csapatainak hűsége is kérdésessé vált, s 1634. február 25-én néhány tisztje meggyilkolta. Egykori seregének zöme a császári had része lett.

A császár, a Liga és Spanyolország aktívan együttműködött a bajor területek visszaszerzése, valamint a svédek Dél-Németországból történő kiszorítása érdekében. Itáliából jelentős spanyol haderő indult a Rajna-vidékre, a császári és bajor csapatok pedig 1634 júliusában visszafoglalták Regensburgot. 1634. szeptember 6-án Nördlingennél a svédek súlyos vereséget szenvedtek, a birodalom feletti svéd vezető szerep ezzel semmissé vált. 1635 elejére a Rajnától keletre egész Dél-Németország Ferdinánd fennhatósága alá került. A Svédországnak nyújtott protestáns támogatás Észak-Németországban is összeomlott.

A francia (és svéd) háború (1635–1648)

1635. május 30-án a császár és a szász választófejedelem megkötötte a prágai békét. Bécs enyhített a restitúciós ediktumon. Azok az egyházi birtokok, melyek 1627. november 12-én ténylegesen világi fejedelmek birtokában voltak, ott is maradnak, vagy vissza kell adni őket. A rendelkezés 40 évre marad érvényben, ezt követően a kérdést a császári udvari bíróságnak kell rendezni. A békeszerződés tehát sem Szászországban, sem pedig a többi, Elbától keletre fekvő területen nem változtatta meg az egyházi püspökségek eddigi helyzetét. Az Elba–Weser közötti egykori püspökségek viszont katolikus kézbe kerültek. A békeszerződés továbbra is csak a lutheranizmust ismerte el a katolikus mellett bevett vallásnak. A fejedelmek nem tarthattak saját hadsereget, és nem köthettek szövetségeket vagy konföderációt. Ezzel a ponttal a béke a Katolikus Ligát és a Protestáns Uniót egyaránt törvénytelennek nyilvánította.

Összességében a béke a császár politikai győzelmét jelentette, és vezető szerepet biztosított Németországban a katolikusoknak. Véget vetett a németek közötti belháborúnak, de sem Franciaország, sem pedig Svédország nem akarta

még a háború befejezését. Mindkettő hatalmi helyzetének erősítésére és biztosítására törekedett. Németország 1635 után így külső hatalmak hadszínterévé vált. Franciaország minden fronton hadba lépett, 1638 tavaszán a Felső-Rajna-vidéken a francia csapatok győzelmet arattak Rheinfeldnél. 1639 tavaszán és nyarán a svéd hadak Brandenburgon keresztül ismét Szászországra támadtak, sőt egészen Prágáig előretörték, miközben végig dúlták Brandenburgot, Szászországot és Észak-Csehországot. Ugyanebben az évben a hollandok nagy tengeri győzelmet arattak a spanyolok felett. 1640-ben francia csapatokkal megerősítve Banér megismételte ezt a támadást. Portugália kikerült a spanyol korona fennhatósága alól, Katalóniában pedig nagy felkelés robbant ki. Az 1641 májusában elhunyt Banér helyére lépő Lennart Torstensson 1642-ben Szilézián keresztül betört Morvországba, majd 1642. november 2-án Breitenfeldnél legyőzte a császári csapatokat. Lipcse svéd uralom alá került, s ott is maradt egészen a háború végéig, bár a fővezért az 1643-ban Dániával kitört háború frontjára vezényelték. Svédország végül győzött, és megszerezte Brémát, valamint Verdent. 1643 májusában Rocroinál (Spanyol Németalföld és Franciaország határánál) a franciák legyőzték a spanyolokat. 1645 elején Torstensson hadai ismét betörték Csehországba, majd előrenyomultak a felső-ausztriai Duna-völgy felé. Svédország és Franciaország új szövetségese, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem csapatai kelet felől ugyancsak Ausztriához közeledtek, így Bécs is veszélybe került. Az osztrák diplomáciának sikerült elérnie a Portánál, hogy Rákóczit hadjárata befejezésére kényszerítse. A franciák katonai előrenyomulása lassúbb volt, mint a svédeké. A bajor Mercy generális még 1643-ban feltartóztatta őket, Freiburgnál legyőzte a Turenne és Enghien hercegeket, majd 1645 májusában Mergentheimnél ismét megverte Turenne csapatait. A nyár folyamán azonban Enghien herceg friss erőkkel visszatért a frontra, és egészen a Dunáig előretört. 1645. augusztus 3-án Allerheim mellett a franciák legyőzték Mercy seregét, s maga a bajor generális is életét vesztette.

A következő évben Turenne és az új svéd főparancsnok, Carl Gustav Wrangel egyesítette erőit, és feldúlva, felperzselve Bajorországot Augsburg ellen vonult. 1647-ben a francia–svéd hadak ismét teljesen feldúlták a bajor területeket egészen az Inn folyóig. A császári és bajor csapatok 1648 nyarán súlyos vereséget szenvedtek Zusmarshusen mellett. Ugyanekkor Königsmarck gróf vezetésével egy svéd sereg újra betört Csehországba, ahol egészen a békekötésig hadakozott.

A békekötést hosszas és bonyolult előtárgyalások, külön-külön megkötött fegyverszünetek előzték meg. Frigyes Vilmos brandenburgi örgróf már 1644-ben fegyverszünetet kötött a svédekkel. A következő évben ugyanezt tette Szászország is. 1641 végére a császár már egyezségre jutott Svédországgal és Franciaországgal arról, hogy a következő évben a svédekkel Osnabrückben, a franciákkal pedig Münsterben megkezdik a béketárgyalásokat, de ezeket a megbeszéléseket az érintett országok belügyeinek alakulása miatt egészen 1644 végéig halogatták. (Franciaországban például 1642-ben Richelieu, 1643-ban pedig XIII. Lajos halt meg.) Ugyanakkor a hadakozó felek a lehető legjobb pozíciók birtokában akartak tárgyalóasztalhoz ülni, ezért a békét végül csak 1648 őszen írták alá.

35

AZ EURÓPAI HATALMI EGYENSÚLY KIALAKULÁSA

AHARMINCÉVES HÁBORÚBÓL GYŐZTESKÉNT kikerülő Franciaország átmenetileg a kontinens vezető hatalmává vált. Belső adottságai (20 milliós népesség, Európa legnagyobb állami bevétele) és az európai hatalmi viszonyok (Anglia még passzív hatalom, Spanyolország és Németország lehanyatlott) ezt négy évtizedre biztosították számára.

FRANCIA HATALMI TÖREKVÉSEK A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1648 után a francia külpolitika békés, diplomáciai eszközökkel érvényesítette vezető szerepét. Miután Spanyolországot katonailag legyőzte (ez még a harmincéves háború folyamánya volt), 1659-ben békét kötött vele. A pireneusi béke értelmében Roussillon (Kelet-Pireneusok) és Artois (Németalföld legdélibb tartománya) a francia korona része lett, IV. Fülöp lányát, Mária Teréziát pedig egy év múlva XIV. Lajos feleségül vette. Franciaország széles szövetségi rendszert irányított, amelynek Svédországon és Hollandián kívül Anglia is a tagja volt. Mazarin, létrehozva a **Rajnai Szövetséget** (1658–1668), a nyugati német fejedelemségekkel szövetkezett a Habsburgokkal szemben. A bíboros így biztosította, hogy I. Lipót császárral és szövetségeseivel szemben – a fejedelmek megosztásával – meghatározó befolyása legyen a császárságban.

A bíboros halála után módosult a francia nagyhatalmi politika, egyre nagyobb teret engedve a katonai erőnek. 1665-ben IV. Fülöp spanyol király meghalt, utóda Mária Terézia féltestvére, II. Károly lett. XIV. Lajos Spanyol Németalföld déli részét feleségének követelte, mert a dél-németalföldi örökösödési (devolúciós) jog szerint az első házasságból származó lány (Mária Terézia) megelőzi az örökösödési rendben a második házasságból származó fiút (II. Károly). A spanyol udvar elutasította XIV. Lajos követelését, mire Franciaország megindította a **devolúciós háborút** (1667), amelyet két sikeres hadjárat után megnyert. A katonai

erőviszonyok alapján Spanyol Németalföld meghódítása reális lehetőség volt Franciaország számára. Lionne francia külügyi államtitkárnak azonban sikerült a királyt a háború lezárására bírnia. Az aacheni béke (1668) értelmében Dél-Flandria és Douai tartomány Franciaországgá lett.

XIV. Lajos és a mögötte álló katonai gépezet utoljára tanúsított mérsékletet. A többi nagyhatalom azonban a rövid francia hadjáratot is ellenezte. Franciaország a háborút megnyerte, de elveszítette szövetségi rendszerét. A rajnai szövetség felbomlott, tagjai már nem a császártól, hanem a francia királytól féltek. Hollandia is elpártolt, gyorsan befejezve az angolokkal vívott tengeri háborúját. Anglia és Svédország szintén helytelenítette a francia expanzív politikát.

Franciaország dél-németalföldi terjeszkedésének Hollandia lett a legfőbb akadályozója, amely nem akart XIV. Lajos monarchiájával határos lenni. Emellett kiéleződtek a francia–holland kereskedelmi ellentétek is. 1667-ben Colbert a hollandok franciaországi kereskedelmét sújtó vámokat vezetett be. A hollandok tengeri uralmának szeretett volna véget vetni, hogy a francia külkereskedelem teret nyerjen. Ezért is szorgalmazta, hogy Franciaország minél nagyobb hadiflottával rendelkezzen. Egy újabb németalföldi háborúhoz tehát volt épp elég indítók.

Franciaország természetesen sokkal jelentősebb szárazföldi hadsereggel rendelkezett, mint Hollandia. Háború esetén azonban várható volt, hogy Hollandia oldalán más hatalmak is bekapcsolódnak, ezért Franciaország szövetségesei után nézett. Először II. Károly angol királyt sikerült meggyőzni, hogy közösen indítsanak háborút Hollandia ellen. Ezután a Rajna-vidéki kis német fejedelmeket bírta rá a francia diplomácia, hogy a francia csapatokat engedjék átvonulni. Svédországot és Bajorországot pénztámogatással bírták semlegességre.

Gondos előkészítés után Franciaország megindíhatta tehát a **holland háborút (1672–1679)**. A tengeren a hollandok fölényben maradtak, a szárazföldön viszont francia sikerekkel kezdődött a háború. A két nagy francia hadvezérnek, Turenne-nek és Condénak 1672-ben csaknem egész Hollandiát sikerült elfoglalnia. A teljes vereségtől csak úgy menekültek meg a hollandok, hogy kinyitották a csatornák zsilipeit, és elárasztották saját országukat. XIV. Lajosnak békét ajánlottak, de diplomáciája teljesíthetetlen feltételeket (a Rajnától délre eső németalföldi területek átengedését) szabott, így maradt a végső ellenállás.

1672 őszén Hollandia helytartója III. (Orániai) Vilmos lett, aki szövetségeket szerzett II. Károly spanyol király és I. Lipót császár személyében. A kis német államok is a császárhoz pártoltak. Miután 1674-ben Anglia vereséget szenvedett a tengeren, kiszállt a háborúból és különbékét kötött Hollandiával. 1675-re csak Bajorország maradt a franciák szövetségese és Svédország nyilvánított semlegességet. A háború eszkalációja és elhúzódása nem kedvezett a franciáknak. Végül is nagy erőfeszítések árán a szárazföldön a franciák legyőzték ellenfeleiket, de céljukról, Dél-Németalföld bekebelezéséről és a hollandokat sújtó vámtarifákról kénytelenek voltak lemondani.

Az **1679-es nijmegeni békét** mindkét fél győzelemként ünnepelte. Hollandia megőrizte területi épségét és tengeri fölényét, I. Lipót császárnak sikerült a német fejedelmeket leválasztani Franciaországról. Ezzel szemben Franciaország stratégiai

fontosságú erődítményekhez jutott a Rajna-vidéken. A legrosszabbul Spanyolország járt, mert ebben a háborúban is területet veszített: Franciaországgá lett a Burgundiai Grófság (Franche-Comté), Hainaut és Cambrésis. Franciaország északi és keleti határai védhetőbbé váltak, de mindezért a francia kincstár nagy árat fizetett.

FRANCIAORSZÁG REUNIÓS TÖREKVÉSEI

Franciaország hatalma csúcsára érkezett, de a holland háború eredményivel XIV. Lajos nem volt elégedett, határait még biztonságosabbá akarta tenni, és újabb tartományokat akart bekebelezni. Mivel a kincstár üres volt, a békés hódítást kísérlete meg, amelyhez a hatalmi viszonyok átmenetileg kedveztek. Az 1680-as évek első felében Angliát belpolitikai gondok, a Habsburg Birodalmat a török veszély és a Thököly-felkelés, Spanyolországot pénzügyi nehézségei kötötték le. A békés hódítás a **reuniós (újraegyesítési) politika (1679–1684)** nevet kapta. A reuniós kamarák formailag bizonyították, hogy a kiszemelt területek egykoron Franciaországhoz tartoztak, ezért a monarchiához való visszacsatolásuk jogszerű, és nem minősül hódításnak. Így lett Franciaországgá a kulcsfontosságú elzászi város Straßburg, az Alpokban Casale, és még sok kisebb terület Spanyol Németalföldön. 1684-ben I. Lipót és II. Károly átmenetileg kénytelen volt elismerni a reuniókat.

A francia hegemonia nem tartott sokáig. A század utolsó évtizedeiben, Európában hatalmi átrendeződés kezdődött. A Német-római Császárság lassan kiheverte a harmincéves háború demográfiai és gazdasági veszteségeit. A Habsburgok dunai birodalmában még jelentősebb folyamat zajlott: 1686-ban Buda visszafoglalásával egyértelművé vált, hogy a török hatalomnak leáldozott a Kárpát-medencében, vagyis a Habsburgok ezután kevésbé kényszerülnek kétfrontos háborúra, erejük jó részét nyugaton vethetik be. Franciaország nyugati szomszédságában is alapvető változás történt: az 1688–89-es „dicsőséges forradalom” következtében a két, gazdaságilag erős tengeri hatalom uniójával Anglia és Hollandia ismét aktív alakítójává vált a hatalmi viszonyoknak.

A versailles-i udvarban felismerték a változásokban rejlő veszélyeket, ezért katonai erejükben bízva kísérelték meg a folyamatokat megakadályozni. 1686-ban a francia beavatkozó politika ellen a német fejedelmek, a császár, Spanyolország, Hollandia és Svédország létrehozták az Augsburgi Ligát. XIV. Lajos válaszul 1688-ban a reuniók végleges elismerését követelte a császártól és a német fejedelmektől. Az elutasítás után a fegyvereké lett a szó, és megkezdődött az **Augsburgi Liga háborúja**, más néven a **pfalzi örökösödési háború (1688–1697)**.

A franciák kezdetben sikeresen kezdeményeztek: elfoglalták Liège-t, a Rajna-vidéken Köln-t, a stratégiai fontosságú Philippsburgot, majd felégették a Rajnai Palotagrófság (Pfalz) területét. 1690-re Anglia, Hollandia és Spanyolország is belépett a háborúba. Franciaország elszigetelődött, s először fordult elő a harmincéves háború óta, hogy ellenfeleinek hasonló szárazföldi erők és pénzügyi források állnak rendelkezésére. A tengeren természetesen Anglia és Hollandia fölényben volt. 1692-ig azonban a szárazföldön a franciák arattak sikereket. Kudarc lett

viszont a vége annak a kísérletnek, hogy expedíciós csapatokat tegyenek partra Angliában. 1792-ben a normandiai La Hogue-foknál a francia flotta súlyos vereséget szenvedett. Következményeként amerikai és indiai gyarmatainak egy részét is elveszítette.

A szárazföldön 1693–94-ben a franciák ugyan még arattak győzelmeket, de hadseregük kimerülőben volt, a kincstárral együtt. A koalíciós erők sem álltak sokkal jobban, így puhatolozások kezdődtek a békéről, de eredménytelenek maradtak, mert III. Vilmos – a valóságosnál gyengébbnek képzelve ellenfelét – túl sok engedményt követelt a franciáktól. Az 1696-os észak-itáliai francia hadjárat ugyan csak részsikereket hozott, de ahhoz elegendő volt, hogy az ellenfelek tárgyalóasztalhoz üljenek. Ezt az angliai bankcsőd is siettette.

A **rijswijki békében (1697)** Franciaország engedményekre kényszerült: Straßburg kivételével lemondott összes reuniós szerzeményéről, tudomásul vette, hogy Dél-Németalföldön erődökből álló vonal („sorompó”) védheti Hollandiát. XIV. Lajos kénytelen volt III. Vilmost elismerni Anglia törvényes uralkodójának, ideiglenesen lemondva a Stuartok támogatásáról. Területe alig csökkent, de stratégiai helyzete meggyengült, vezető szerepét elveszítette.

SVÉDORSZÁG NAGYHATALMI TÖREKVÉSEI

A dán vezetésű Kalmari Unió a 16. századra elérte az északi népek hön áhított célját, és a – világgazdasági útvonalak átrendeződése miatt válságba került, nyugati piacainak egy részét elveszítő – Hansát térdre kényszerítette, és fokozatosan átvette a német városok irányította balti kereskedelmet. A dánok a Kalmari Unió leáldozása után is részt kívántak venni a balti-tengeri piacok elosztásában, s bár a svéd fölény egyre nyomasztóbbá vált, bekapcsolódtak az oroszok elleni livóniai háborúba, s területi nyereségekre is szert tettek (Ösel szigete). A dán monarchia nehezen fogadta el, hogy a középkorban kiépített északi egyeduralkodó egyre inkább szertefoszlik, s mind a gazdaságban, mind a nagypolitikában át kell adniuk a helyüket a korábban lesajnált „kisebb testvérnek”. A dánok évszázados harcokat folytattak a Hansa és a Német Lovagrend ellen Észak termékeinek a piaciért, mégis a 16. század vége felé már a svédok tettek szert kereskedelmi fölényre. Ezt tudásították is az északi hétéves háborúban (1563–1570) és a kalmari háborúban (1611–1613), amelyekből még ugyan – orosz vagy lengyel – szövetségeseiknek köszönhetően a dánok kerültek ki jobban, de Svédország már jelezte hatalmi igényeit. S a svédokat legfeljebb a status quo-t rögzítő békére lehetett kényszeríteni, de le nem győzhették őket, még egy nemzetközi koalícióval sem. Ugyanakkor a dán befolyás a balti kereskedelemben nem szűnt meg teljesen, az Öresund-i szoroson, Kattegaton és Skagerrakon át vezető nyugati utat továbbra is ellenőrizték, és a szigorúan őrködtek a szoroson keresztülhaladó hajóktól szedett Sund-vám fölött. A belpolitikai fejlemények, a polgárháborúk, valamint a központi hatalom korlátozott volta lehetetlenné tette, hogy a Sund-vámost a dánok politikailag is kiaknázzák, majd a vesztfáliai békét követően le is kell mondaniuk róla.

A svédok balti-tengeri hegemóniára (*Dominium maris Baltici*) való törekvése nem volt előzmény nélküli, hiszen jóformán az egész középkori svéd történelem a Hansával való küzdelem jegyében telt el, a Baltikum értékes piaciért. Az értéke-sebb, jobb gabonahozamú földekért folytatott balti terjeszkedés igénye már a 12. századtól jelen volt a svéd uralkodó osztályban, de azt a névai csatában megál-lította Alekszandr Nyevszkij nagyfejedelem (1240). Azonban a svéd konkurencia a 14. században már olyan erős, hogy Novgorod egyezményben osztja fel a pia-cokat a svédekkel. Svédország terjeszkedése azonban csak a 16. század közepén, az abszolutizmus kiépítésével indult meg, az abszolút monarchia teremtette új anyagi alapokkal. Elsőként az ugyancsak nagyhatalmi szerepre törő IV. Iván Oroszországgal csapnak össze, s a livóniai háborúban teremtik meg a „tengeren túli” svéd hatalmat. Az 1560–1580-as években teret nyernék Észtföldön, mélyen orosz földre nyomulva verik meg a cár seregeit, sőt, a 17. század elején megszáll-ják ősi riválisukat, Novgorodot, majd Moszkváig menetelve csaknem sikerül egy Vasa-házbeli trónjelöltet cárrá választatniuk. A Balti-tenger keleti partjain Karélia és Ingermanland megszerzésével összefüggő svéd felségterület alakul ki (**sztol-bovói béke, 1617**, a Finn-öböl svéd beltenger lesz, *mare claustrum*, „zárt ten-ger”). Az 1610-es évek lengyel–svéd harcaiban a svédok újabb területeket szerez-tek (Livónia jó része). Gusztáv Adolf, a kor egyik legnagyobb hadvezére már a harmincéves háború előtt megkezdte hódító politikáját: Lengyelországtól elfoglalja az egész Livóniát (Rigával, 1621–1629), majd Kelet-Poroszország jelentős részét (1626–1629). A gazdag porosz városok (Danzig, Memel, Elbing) vámjövödelmei nagyban hozzájárulnak Svédországnak a hosszú háborúban aratott győzelmeihez. Lengyelországot elzárták a tengertől, a Balti-tengeren a svéd király korlátlan úr lett. A königsbergi kereskedők is a svéd kincstárnak fizettek tekintélyes vámot (3,5% minden termékre).

A harmincéves háborúba a protestánsok védelmezőjeként lépett be Gusztáv Adolf (1630). Nem csupán vallásos áhítat indokolta lépését: a Habsburg-erők, Wallenstein vezetésével megtörték Dániát, és lengyel szövetségben ki akarták szo-rítani a svédokat a Balti-tengerről. Mecklenburg hercegeként a katolikus hadvezér közvetlenül is veszélyeztette a svédok gazdasági érdekeit. A dánokat ugyanis kirá-lyuk, IV. Keresztély belevitte a háborúba, saját rendjei ellenében. Az Oldenburg-házi uralkodó Schleswig grófjaként maga is protestáns birodalmi fejedelem volt, de valójában nem a protestánsok védelme vezette, hanem jelentős német területek elnyerésével kívánta vetélytársával, Svédországgal szemben megerősíteni pozí-cióját. Rövidesen vereséget is szenvedett, s 1629-ben, cserbenhagyva lutheránus északnémet szövetségeseit, békét kötött a császárral.

A svédok korszerű, fegyelmezett hadseregükkel végigverték Németországot, hosszú ideig megszállva tartva német területeket, Lipcsétől Münchenig. Branden-burg szinte teljes adó- és vámjövödelmeit is a svéd hadiköltségvetés emésztette fel. Gusztáv Adolf ugyan elesett a **lützeni csatában (1632)**, a háború azonban soro-zatos francia–svéd sikerekkel folytatódott, köszönhetően a kiváló generálisoknak (Torstensson), akik Szász- és Csehországon át egészen a Dunáig törtek előre (szövetség I. Rákóczi Györggyel, 1645).

A dán király féltékenysége még egyszer súlyos csapást okozott az országnak: 1645-ben átállt a Habsburgok oldalára, de a svédek újra megalázó vereséget mértek rá. Kénytelen volt nemcsak a svédek, hanem a szövetségeseiket, a hollandokat is minimális vámokkal átengedni a Sundon. Dánia a térség másodrendű hatalmává vált. Gusztáv Adolf halála után pedig minisztere, Oxenstierna gróf Richelieu méltó partnereként szabta át Európa térképét. A vesztfáliai békében (1648) Svédország megkapta az Odera-torkolatot és Elő-Pomerániát, néhány jelentős Hansa-kereskedővárost (pl. Wismar, Stettin), valamint a brémai érsekséget és verdeni hercegséget – igaz Bréma város nélkül –, amivel a birodalmi rendek sorába lépett. A svédek behálózták a Balti-tengert, és kijutottak a Sundon túlra, az Északi-tengerre is, a varég kereskedők utódait nem köthette gúzsba többé sem a dán király, sem a Hansa, s a Weser- és az Elba-torkolat fölötti ellenőrzési joggal a „nyugati tengereken” is meghatározó erővé váltak. Valóra vált Gusztáv Adolf álma, a Balti-tenger beltengerré lett (*mare nostrum*, „a mi tengerünk”). A svéd hajósok is kimerészkedtek a „világtengerekre”, a svéd király diplomatáit már nem sajnálták le a francia vagy a Habsburg-udvarban – még a harmincéves háború idején is „hókirálynak” csúfolta Gusztáv Adolfot a császár.

Gusztáv Adolf utódai alatt is folytatódtak a hódító háborúk: 1655-ben Lengyelországot támadták meg – II. Rákóczi Györggyel szövetségben –, megszállták Varsót, de ekkoriban már, mivel a császár nem volt lekötve, egy nemzetközi (Habsburg–holland–lengyel–dán, később Oroszországgal és Brandenburggal kiegészült) koalíció visszavonulásra bírta. Még így is szégyenteljes vereséget mértek a dánokra, és széles területeket nyertek Norvégiából, Dánia végleg elveszítette hatalmi státuszát (1658: roskildei; 1660: olivai béke), majd újra visszaverték az oroszokat Livóniából. Svédországot tehát még mindig nem lehetett legyőzni, ügyes diplomáciával viszont térdre lehetett kényszeríteni, s meggátolni további terjeszkedését.

AZ EURÓPAI HATALMI EGYENSÚLY KIALAKULÁSA

A 17. század második felében először jött létre egy sajátos, a kisebb-nagyobb európai államalakulatok hatalmi befolyásából, „súlyából” adódóan szerveződő nemzetközi rendszer. A rendszer szervezőerői (dinasztikus, vallási, gazdasági) és elvei („népek joga”) egyelőre részben zavarosak, részben kiforratlanok voltak. Egy újabb, a korábbiaknál fenyegetőbb hegemoniakísérlet volt az, mely egy használható elvet és kézzelfogható eszközt adott a rendszert irányítók kezébe.

Az elsősorban a Németalföld, a Német-római Birodalom és Anglia ellen irányuló francia külpolitikát a kortársak azért tartották különösen aggasztónak, mert egyszerre jelentett fenyegetést Európára nézve dinasztikus, vallási és gazdasági értelemben, és mindezt minden korábbi időszaknál és hatalomnál hatékonyabb tette. XIV. Lajos agresszív dinasztikus lépései, a hugenottákkal szembeni fellépése és a Németalföld elleni támadás gazdasági fenyegetése egyszerre testesítette meg mindazt, amit Európában hegemoniára való törekvésnek tekintettek. A korszak

Franciaország-ellenes háborúiban kialakultak a francia „túlsúllyal” szembeni „ellensúly” kialakításának elméleti és gyakorlati keretei, az *erőegyensúly-politika* feltételei.

E feltételek megteremtésében elévülhetetlen érdekeket szerzett az Egyesült tartományok helytartója, Orániai Vilmos. 1672 és 1702 között gondos diplomáciával, dinasztikus lépésekkel és körültekintő hadvezetéssel nemcsak sikeresen verte vissza a francia katonai inváziós kísérleteket, hanem egy olyan diplomáciai szerkezetet hozott létre, mely elhárította a francia hegemoniapróbálkozást, és mintául szolgált a 18. századi nemzetközi rendszer számára is. Az ún. nagy szövetségek (1689 és 1701) révén sajátos hatalmi érdekek mentén szerveződő szövetségi rendszert hozott létre, ahol a szerveződés elsődleges mozgatója nem egyféle érdek (vallási, dinasztikus vagy gazdasági), hanem azok sajátos, kimondottan Franciaország ellen irányuló kombinációja volt a meghatározó. Az érdekek és célok formába öntésében nagy segítségére volt az erőegyensúly elmélete.

Jóllehet a diplomáciai-hatalmi kapcsolatok gyakorlatában évszázadok óta jelen volt, a 17. század második felében pedig már az európai hatalmi rendszer működése kapcsán is megfigyelhető volt mechanizmusának sajátos érvényesülése, az *erőegyensúly* kifejezés először csak az 1713-as uttrechti békében jelent meg diplomáciai okiratban. Bár kialakulása egyértelműen a XIV. Lajos ellen szerveződő, „nemzetközi” koalíciókhoz köthető, a 18. század közepére már Európa-szerte, minden diplomáciai kérdésben meghatározta a politikusok gondolkodását (a kérdéssel aktívan foglalkozók között ott találhattuk Abbé St. Pierré-t, II. Frigyes, Kaunitzot, Rousseau-t, vagy éppen Kantot is). Az elképzelés egyszerre gyökerezett a korszak tudományos gondolkodásának eredményeiben és a főleg Angliában uralkodó politikai elvben, mely a belpolitikában és a diplomáciában is a hatalmi tényezők közötti kiegyensúlyozás elvét, a hatalmi túlsúly kialakulásának megakadályozását tekintette alapelvnek. A kortársak felfogása szerint „mechanisztikus” alapokon, fizikai törvényeknek engedelmessé, súlyok-ellensúlyok és hatás-ellenhatás elvén működő, részben emberi tényezőknek is engedelmessé és tapasztalati úton mérhető erőegyensúly rendezővel Európa összes államára kiterjedt. A diplomácia új vezérelve valójában segített megragadni az európai nemzetközi rendszer kereteit, kialakítani „Európa” új koncepcióját is.

Az erőegyensúly működtetésének elvei új gyakorlati eszközök megjelenését és az európai államok sajátos tagozódását eredményezték gazdasági súlyuk, katonai képességeik, népségük és területük alapján. Egyes felfogások szerint 1715-re – más elképzelések szerint 1763-ig – létrejött az európai hatalmi rendszer egy új szerkezete, melyben öt meghatározó „nagyhatalom” (*pentarchia*) irányította Európa sorsának alakulását. A kortársak nézeteit talán még ennél is kézzelfoghatóbban ábrázolta II. Frigyes porosz uralkodó egyik diplomatájának, Bielfeld bárónak a beosztása, aki Európa államait az erőegyensúly mércéje alapján 1756-ban négy csoportba sorolta (1: Franciaország és Nagy-Britannia; 2: Spanyolország, a Habsburg Monarchia, Poroszország, Oroszország; 3: Hollandia, Portugália, Svédország, Dánia, Szajója; 4. a Német-római Birodalom és Itália kis államai). Az európai erőegyensúly alakulását egyértelműen az első két csoportba tartozó

államok helyzete és érdekei határozták meg. A rendszer működtetésének legfontosabb eszközét a közöttük szerveződő, részben állandó, részben változó szövetségi rendszerek jelentették, illetve azok működtetésének eszközei (jogilag kötelező szerződések, pénzügyi segélyek, az ún. szubvenciók stb.) jelentették. Grotius munkájának továbbgondolásával tovább finomodtak a nemzetközi rendszer elméleti-jogi keretei (Emerich de Vattel és Christian Wolff munkássága), Jeremy Bentham jóvoltából pedig az 1780-as évekre megjelent *nemzetközi jog* kifejezése és rendszere.

Az 1689–1789/92 közötti európai hatalmi rendszer kereteit az Orániai Vilmos által XIV. Lajos ellenében lefektetett „hagyományok” határozták meg. 1756-ig az európai diplomácia mozgását elsősorban az (Európán belüli és gyarmati) angol–francia viszony határozta meg, ámbar egyre markánsabban árnyalta az osztrák–porosz viszony alakulása. Az 1756-os ún. diplomáciai forradalom (az angol és a francia szövetségi rendszer átalakulása) átmenetileg megtörte a vilmosi hagyományokat, 1763 után pedig felerősödött a kelet-európai nagyhatalmak érdekérvényesítő képessége (Lengyelország felosztása, a keleti kérdés kezdetei). Az amerikai függetlenségi háború európai hatásait követően a forradalmi Franciaország ellen megszerveződő első koalíció ismét a 17. század franciaellenes diplomáciai félelmeit és hagyományait élesztette újjá, az európai hatalmi, „nagyhatalmi” rendszer csak az 1815-ös bécsi kongresszuson kapott új formát és tartalmat.

A „PÁRHUZAMOS HÁBORÚK”

AZ AUGSBURGI LIGA HÁBORÚJA UTÁN csak négy békés évnek örülhetett Európa. Az európai udvarokban azonban ez idő alatt sem volt teljes nyugalom. Várható volt, hogy a betegeskedő II. Károly, az utolsó spanyol Habsburg örökös nélkül hal meg. A trónra, az örökösödési rend szerint a két legközelebbi rokon dinasztia, az osztrák Habsburg és a Bourbon tarthatott igényt. I. Lipót császár és XIV. Lajos egyaránt III. Fülöp spanyol király unokája volt. Spanyolország nagyságának ugyan már lealkonyodott, de birodalma hatalmas volt. A spanyol trónöröklésnek így nagy volt a tétje, akár egy újabb háborút is megérhetett.

A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ

A francia diplomácia a hadsereg rossz állapota és az üres kincstár miatt a békés megoldás híve volt, ahogy a tengeri hatalmak sem óhajtottak háborúzni. 1698-ban létre is jött a hágai megegyezés, hogy II. Károly után a bajor választófejedelem fia, egyben I. Lipót unokája, József Ferdinánd ül a spanyol trónra, és felosztják a birodalom európai tartományait. Franciaország kárpótlásul megkapja Dél-Itáliát és Toscanát. 1699-ben azonban meghalt József Ferdinánd, így a nagyhatalmak kezdhették előről az egyezkedést. Franciaország most is rugalmas volt, és 1700 márciusában elfogadta, hogy I. Lipót kisebbik fia, József főherceg legyen a spanyol király, a birodalom felosztása fejében. A felosztást viszont I. Lipót elutasította.

A felosztás nélküli osztrák Habsburg-trónöröklés Franciaország számára elfogadhatatlan volt, mivel ez a Habsburgok kontinentális vezető szerepét jelentené, a monarchia ismét Habsburg-harapófogóba kerülne. A spanyol udvar a felosztást és a Franciaországgal való háborút is szerette volna elkerülni, ezért II. Károly új végrendeletében XIV. Lajos egyik unokájának, Anjou Fülöpnek hagyta a trónt, azzal a kikötéssel, hogy francia király nem lehet. II. Károly halálával

(1700. november 1.) a francia külpolitika két rossz válaszút elé került. A Habsburg-öröklés felosztás nélkül túlzottan sértené a francia érdekeket, ahogy Anjou Fülöp trónra kerülése a császárt. Mindkettő háborúhoz vezetne a megerősödött Habsburgokkal. Az első megoldás fenntartaná a békét Angliával és Hollandiával, a második kockázatosabb lenne. XIV. Lajos a második megoldás mellett döntött.

Anjou herceg V. Fülöp néven békésen ülhetett a trónra, mert a két tengeri hatalom elfogadta a végrendeletet, arra gondolva, hogy a birodalom felosztásáról ezután is lehet alkudozni. A francia külpolitika azonban ezt követően a ballépések sorát követte el. XIV. Lajos és környezete ismét erősebbnek vélte Franciaországot, mint amilyen volt. Először a franciák túsul ejtették a spanyol németalföldi erődítmények holland helyőrségeit, majd XIV. Lajos ismét elismerte a Stuartok angol trónigényét. Nem deklarálta, hogy V. Fülöp nem számít a francia trón jogos örökösei közé. Végül V. Fülöpöt francia tanácsadói rábírták, hogy a latin-amerikai rabszolga-kereskedelem monopóliumát tíz évre francia társaság kapja.

Ezzel a **spanyol örökösödési háború (1701–1714)** elkerülhetetlenné vált, 1701 szeptemberében megalakult a nagykoalíció, Anglia, Hollandia, a Habsburg Birodalom és egy sor német fejedelemség részvételével. Franciaország Spanyolország mellett csak Bajorországot tudhatta szövetségeseinek. A korábbi szövetséges, Svédország nem jöhetett számításba, mert XII. Károly az északi háborút vívta Oroszországgal, s nem állt érdekében a két háborút összekapcsolni. II. Rákóczi Ferenc ugyan kínálkozott szövetségessel, de szabadságharca hosszabb távon nem tudott jelentős Habsburg-erőket lekötöni.

A francia királyságra egyik legnehezebb háborúja várt, amely az első években azonban szerencsésen zajlott számára, a francia hadseregnek átmenetileg sikerült magához ragadnia a kezdeményezést. Az osztrákok megelőzésére először Észak-Itáliába vonultak francia seregek, majd átlépték a németalföldi és a rajnai határt is. A franciák a Habsburgok ellen akartak gyors győzelmet elérni, hogy azután a holland-angol erőkkkel vegyék fel a harcot. 1704-ig több kisebb győzelmet sikerült is aratni, de ez a háború eldöntéséhez nem volt elegendő.

A hadi helyzet 1704 nyarán fordulatot vett. A Németalföldről érkező angol seregeknek – a francia tábornokok tétlensége miatt – sikerült egyesülniük a császári erőkkel. Ezzel szemben a francia és a bajor csapatoknál hiányzott a megfelelő együttműködés. Először fordult elő, hogy a franciák ellenfelei katonailag tényleg szövetséget alkottak, és jól összehangolták csapatmozdulataikat. A franciák bizonytalankodását felismerve J. Churchill (Marlborough herceg), Bádeni Lajos és Szavojai Jenő 1704. augusztus 13-án Höchstädt és Blenheim között csatára kényszerítette a francia-bajor hadakat, amelyek súlyos vereséget szenvedtek. Francia hadsereget az itáliai háborúk óta nem ért ekkora vereség. A szárazföldi katonai fölény nimbusza végleg szertefoszlott. Elveszett az a lehetőség is, hogy a Rákóczi-szabadságharc francia-bajor támogatással eredményt érjen el. A francia-bajor szövetséges hadsereg gyakorlatilag kiszorult Németországból, és a háború idején többé nem jelentett veszélyt a Habsburgoknak.

A höchstädti vereség a többi fronton is éreztette hatását. 1706 tavaszán Marlborough Spanyol-Németalföldön aratott győzelmet, kiszorítva Villeroy marsall

csapatait. 1706 szeptemberében Szavojai Jenő Észak-Itáliában verte meg az éppen Torinót ostromló francia hadsereget. 1707 tavaszán Itáliából is kivonultak a franciák. A francia diplomácia ismét a svédeket igyekezett megnyerni. XII. Károly 1706–1707 telén meghatározó befolyásra tett szert Szászországban és Lengyelországban, kihasználva, hogy a Habsburgokat lekötötte a franciák elleni háború. Az angol-holland diplomácia azonban megakadályozta, hogy háború törjön ki a két fél között. A két nagy háború ezúttal sem kapcsolódott össze.

A franciák egyedül Spanyolországban nem szenvedtek döntő vereséget. Az angolok 1704-ben törtek be Spanyolországba. Flottájuk elfoglalta a stratégiai fontosságú Gibraltárt, 1705-ben Katalóniában és Aragóniában arattak sikereket. Közben Károly főherceg is megérkezett, hogy elfoglalja V. Fülöp trónját. 1706-ban III. Károly néven koronáztatta meg magát, de 1707-ben a franciák arattak győzelmet, így most ő volt kénytelen távozni. 1709-ben ugyan ismét visszatért Madridba, de 1710-ben újból a franciáknak kedvezett a hadiszerencse, így Károly végleg elveszítette a spanyol trónt.

Közben Franciaország északi határain viszont a szövetségesek arattak sikert, 1708 nyarán, Vendôme herceg vereségét követően a német-angol csapatok az ország területére léptek. 1708–1709 rendkívüli hideg telét követően olyan rossz volt a termés, hogy éhínség tört ki. XIV. Lajos kénytelen volt békét kérni. A koalíció azonban megalázó feltételt szabott: maguk a franciák úzzák ki Spanyolországból V. Fülöpöt. XIV. Lajos természetesen ezt visszautasította, és először életében üzenetet intézett népéhez, hogy kitartásra buzdítsa.

A kitartás nem volt hiábavaló. 1709 szeptemberében ugyan ismét a szövetségesek győztek, de előrenyomulásuk elakadt. 1710 szeptemberében Angliában kormányváltás történt, az új tory kabinet a háború lezárását akarta. 1711 tavaszán meghalt I. József császár, akinek csak egyetlen utóda volt, a spanyol trón követelője, Károly. Az angolok és a hollandok nem óhajtották, hogy egy kézben egyesüljön a Habsburg- és a spanyol birodalom. 1711 októberében V. Fülöpöt ismerték el spanyol királynak, miután XIV. Lajos kötelezte magát, hogy Franciaország és Spanyolország nem lép egymással perszonálunióra. Az 1712-ben kezdődő béketárgyalásokat csak VI. Károly császár próbálta lassítani, újabb támadást indítva a franciák ellen, hogy még kedvezőbb pozíciót szerezzen a béketárgyalásokhoz. A denaini csatában (1712. július) azonban Villars marsall vereséget mért Szavojai Jenő seregeire.

A Habsburgok külön útja nem zavarta a tárgyalások lezárását. 1713. április 11-én **Utrechtben** a háborúzó felek **békét** kötöttek. Fő nyertese Anglia lett, amely vezető szerephez jutott a tengereken, a kontinensen pedig hatalmi egyensúlyt teremtett. Ez az angol fölénytel fenntartott kontinentális egyensúly – kisebb módosulásokkal – a francia forradalmi háborúk koráig fennmaradt. Az angoloké maradt Gibraltár, amelyen keresztül ellenőrzésük alá került a Földközi-tenger és az óceán közötti hajózás. Anglia harminc évre kizárólagos jogot nyert a spanyol gyarmatok rabszolga-kereskedelmére is.

A fő vesztes Franciaország volt, amely alulmaradt a tengeri versengésben és a gyarmatosításban. Kanada területének egy részét kénytelen volt átadni Angliának.

Lemondott V. Fülöp trónöröklési jogáról, elfogadta, hogy a dél-németalföldi erődrendszer (a „sorompó”) holland kézre kerüljön. Kötelezettséget vállalt, hogy ezután nem támogatja a Stuartokat, és lerombolja a dunkerque-i hadikikötőt. 1680 előtti területi szerzeményeit viszont megtarthatta.

A francia–Habsburg-alkudozások 1714 elején zárultak le. A **rastatti béke** értelmében Franciaország határa a Rajna maradhatott, sőt a freiburgi erődöt sem kellett átadni. A két volt szövetséges fejedelem, a bajor és a kölni is visszaülhetett trónjára. A Habsburgok természetesen sokkal többet nyertek: övéké lett Dél-Németalföld, a Milánói Hercegség, a Nápolyi Királyság és Szardínia.

XII. KÁROLY ÉS AZ ÉSZAKI HÁBORÚ

1660 után Svédország már korántsem Gusztáv Adolf félelmetes birodalma volt. A Vasák mellékágából (Holstein-Gottorp-ház) származó XI. Károlynak a XIV. Lajossal szövetségben indított háborúi Brandenburg, Dánia és Hollandia ellen az 1670–1680-as években és az ugyan kisebb, de szokatlan kudarcok már jelzik a svéd nagyhatalom korlátait. A megnövekedett, jelentős kontinentális területeket magába olvasztani kívánó, Brémától a mai Szentpétervárig nyúló *imperium nostrum* fenntartási költségei meghaladták a svéd korona lehetőségeit. Már a hódítások virágkorában is az arisztokráciának érzékeny veszteséget okozó redukcióval és egyre tetemesebb összegű kölcsönökkel lehetett egyben tartani. Az óriási birtokadományok, a meghódított területek katonai megszállása és közigazgatása miatt a kincstár nagy gondokkal küszködött. Európa legfényesebb katonai hatalma tetemes államadóságot halmozott fel, amin a birtokviszavételek csak időlegesen segítettek. A svédek uralta, de német, dán, lengyel, litván, lív, észt lakosságú országot nem lehetett egységes államként kormányozni. Egy heterogén, eltérő fejlettségű, különböző társadalmi és gazdasági szerkezetű tartományok sorát nem lehetett homogén állammá szervezni. A militáns hódító politika mellett egyre kevésbé elkötelezett svéd uralkodó osztály már nem látta értelmét a további területszerzéseknek. A birodalom recsegett-ropogott, nagyon gyakran törték ki a korlátlan királyi hatalom elleni, sokszor nemzeti színezetű lázadások, amelyeket csak fegyverrel lehetett leverni.

Igaz, a svéd hadsereg még mindig Európa legerősebb, legütőképesebb katonai ereje volt, amely igen tehetséges vezetőre tett szert **XII. Károly (1697–1718)** személyében. Annak azonban már intő jelnek kellett volna lennie, hogy 1675-ben, negyven éve először a svédek vereséget szenvedtek Frigyes Vilmos porosz seregétől, és elveszítették Svéd Pomerániát! Arra is illett volna figyelnie a diplomáciában járatan ifjú királynak, hogy a Svédországgal hagyományos szövetségben álló tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia a spanyol örökösödési háborúban állnak elsősorban hadba, s Európában a Bourbon–Habsburg-konfliktus mellett a balti térség hovatarozása legfeljebb másodlagos lehet. Hollandia már az 1670-es években átállt a svédek ellenfelei táborába. A höchstädti vereség (1704) után azonban francia segítségre – a korábbi anyagi segélyre – sem számíthatott.

A Nagy Szövetség körülzárta Franciaországot, s ez olyan külpolitikai helyzetet teremtett, hogy Svédországnak ostobaság volt háborút indítania.

Az 1700-as orosz–török béke után I. Péter cár figyelme azon nyomban nyugat felé fordult, hogy megmérkőzhessen a Balti-tenger fölötti ellenőrzésért legfőbb riválisával, Svédországgal. A svéd nagyhatalommal szemben soha nem látott koalíció áll fel (1699), II. Erős Ágost szász választófejedelem és lengyel király, Dánia és a livóniai német nemesség részvételével. Poroszország egyelőre semleges maradt, III. Frigyes, Brandenburg választófejedelmét egyelőre az kötötte le, hogy királyi koronát szerezzen, de félő volt, hogy balti igényei okán belép a háborúba, már akkor is figyelemre méltó hadseregével.

Károly zseniális hadvezér volt, egész Európa rettegett hadseregétől, azonban – ahogyan első életrajzírója, Voltaire látta – „szenvedélyes dicsvágya, harciassága és bosszúsomja” miatt igen gyakran nagyon rossz politikusnak bizonyult. A legünnepelebb nemzeti hős gyakorlatilag a kormányzattal nem is foglalkozott, halála idejére már teljesen szétzilálódott a nagy elődei felépítette svéd abszolutista állam. A már a 17. század végén is erőn felül teljesítő Svédországot olyan háborúba vitte bele, amelyekben, jóllehet győztes csaták sorát mondhatta magáénak, nyilvánvalóan kudarcra ítéltettek. Nem elégedett meg a győzelmekkel, minden ellenfelét porig akarta alázni és teljesen megsemmisíteni. Csupán egy kicsi diplomáciai érzékkel és államférfiúi felelősséggel olyan békéket köthetett volna számos esetben, amelyek még jó néhány évtizedre megalapozzák a svéd korona nagyhatalmi státusát. Nem volt hajlandó elfogadni, hogy országa és népe a békét már sokkal többre értékelte volna, mint egy-egy újabb dicsőségesen megszerzett földterületet. A békés rendezés lehetőségét legtöbbször már eleve elutasította. Téves erőfelmérése, kompromisszumra való képtelensége, hajlíthatatlan önfejűsége a sírba vitte Gusztáv Adolf álmát.

Eleinte XII. Károly csodálatos diadalokat aratott: 1700-ban partra szállt Koppenhágánál, és békére kényszerítette az ellene támadó dán királyt, majd ugyanabban az évben Narvánál legyőzte Péter cár seregét; majd Lengyelország ellen fordulva sorozatos vereségeket mérve Erős Ágostra, bevonulva Varsóba és Krakkóba, a szász választót is kényszerű békére bírta, lemondatta a lengyel trónról, arra saját jelöltjét ültetvén (1706). Mivel mindent elkövetett, hogy személyesen megalázza Ágostot, addig nem nyugodott, amíg Szászországot is fel nem dúlja, és beveszi Drezdát és Lipcsét. Eközben azonban nem ismerte fel, hogy a Nagy Péter-féle orosz hatalommal szemben biztosítania kell a hátát, illetve, hogy az orosz hadsereg egészen más már, mint néhány évtizede, amikor nem jelentett gondot a svéd fegyvereknek. Károly hátában Péter „ablakot nyitott” a Balti-tengerre, megalapította Szentpétervárt, majd előrenyomult a svéd állások ellen, és jelentős területeket foglalt el (Dorpat, Narva, 1704). Károly azonban nem láthatta előre, hogy utánpótlási bázisainak (Livónia, Észtország) elvesztése, illetve a lengyelországi uralom fenntartása – Leszczyński Szaniszló csak a svéd fegyverek árnyékában maradhatott a trónon – egy születőben lévő nagyhatalommal, Oroszországgal szemben végzetesnek bizonyulhat. A Kárpátoktól a Lappföldig a kor legerősebb hadserege sem volt képes helytállni.

Otthon, Svédországban pedig óriási tehernek bizonyult az újoncozás: évről évre tízezreket soroztak be, s a seregek évtizedekig nem térhettek haza, a kíméletlen kelet-európai tél pedig újra és újra megtizedelte a katonaságot. Az újoncozás pedig újra és újra hatalmas összegeket rótt a kincstárra, amit Károly távollétében egyre inkább gyűlölt miniszterei (pl. Herz báró) könyörtelenül keresztülvittek. A hódolt területeken ugyan tilos volt a fosztogatás, de a svédek óriási összegeket róttak hadisarc címén a megszállt területekre, ami, a szüntelenül folyó harcokkal egyetemben, ellehetetlenítette a balti térség gazdaságát. Az állandó sarcok elviselhetetlenné tették a svéd uralmat, s a kereskedelmi forgalom nehézségei miatt a svédek régen egyedülálló utánpótlása is akadozott. Úgyes lépés volt ugyan Mazzeppa kozák hetmannal való szövetsége, de a kozákok nagy része végül is nem állt mellé, így Károly nagy oroszországi hadjárata 1707-ben eleve kudarcra volt ítélve. 1709-ben döntő vereséget szenvedett Poltavánál.

Seregének egy maroknyi része beállt II. Rákóczi Ferenc táborába, a király pedig a Török Birodalomba menekült. S hiába tért vissza viszontagságokon keresztül, Magyarországon át, mivel az óhaza a végletekig kimerült, a gazdaságilag jelentős német kikötővárosok és az értékes mezőgazdasági területek (Livónia) immár orosz kézben voltak, a tengeren is az újonnan szervezett cári flotta lett az egyeduralkodó, esélye sem maradt az ellencsapásra. Az orosz hadak már svéd területeken pusztítanak, Stockholmot csak az angol egyensúlypolitika menti meg. 1718-ban, amikor Károly meghal, Svédország, hogy egyáltalán elkerülje az államcsődöt, már kénytelen kiárúsítani óriási véráldozatok árán szerzett kontinentális birtokait (a családi birtok Holsteint is): azokat – hihetetlenül olcsón, az akkori államadósság 5%-áért – Anglia, Dánia és Poroszország szerzi meg. A kereskedelemre is döntő csapásként nehezedik, hogy a dán király évszázadok óta újra vámot szedhet a Sundon. Az északi háborút lezáró nystädti (nystadi) békében (1721) Oroszország megkaparintotta a svédek balti birtokait (Ingermanland, Livónia, Észtország). A svéd nagyhatalom korszaka leáldozott.

Az északi háborúban ugyan Dánia gyorsan vereséget szenved a svédektől, de szerencsés módon a svéd nagyhatalom letűntével azonban újra a dánok kezébe kerül a Sund-vám (1721), bár akkor már gazdasági jelentősége sokkalta csekélyebb. Holsteinnek a svédektől való megszerzésével viszont növelte értékes gabonatermelő és marhatenyésztő kontinentális területeit.

A TÖRÖK BIRODALOM HANYATLÁSA

A HANYATLÁS KEZDETEI

Az Oszmán Birodalom a 17. század első felében már mutatta a hanyatlás kétségtelen jeleit. A szultánok közül I. Ahmed (1603–1617) részeges, I. Musztafa (1617) gyengeelméjű volt, II. Oszmán (1618–1622) pedig fiatalon került hatalomba, s a lengyel kudarcok miatt a janicsárok meggyilkolták. Ahmed fia, IV. Murád (1623–1640) helyett 1632-ig anyja kormányzott, a hatalomba kerülés után viszont intézkedéseivel kiérdemelte a „vérszomjas” előnevet. Őt a pszichopata Ibrahim (1640–1648) követte, aki anyja, majd a sarlatán Dzindzsi hodzsa befolyása alatt uralkodott. A gyermekként hatalomra került IV. Mehmed (1648–1687) idején lett nagyvezír Köprülü Mehmed, aki kísérletet tett a hanyatlás megakadályozására.

Az albán származású tripoliszi beglerbégből lett nagyvezír, Köprülü Mehmed 80 évesen került posztjára (1656–1661). A teljhatalom birtokában megszüntette a hárem befolyását és a janicsárok meghatározó szerepét, elrendelte a javadalombirtokok rendszerének felülvizsgálatát, és szigorú takarékoság mellett megerősítette az ezüstpénz értékét.

Megbüntette a vazallus Erdély fejedelmét, II. Rákóczi Györgyöt, amikor az – portai jóváhagyás nélkül – megkísérelte hadjáratával megszerezni a maga számára a lengyel trónt. 1658-ban Köprülü Mehmed tatár segélycsapatokkal megélezte serege feldúlta Erdélyt, s ezt követően megcsorbították önállóságát. Nagyvárad erőssége (1660) török megszállási terület lett, s 1662-ben már nem az erdélyi rendek jelöltjét, hanem a szultán által kijelölt báb fejedelmet, Apafi Mihályt tették fejedelemmé.

Köprülü Mehmed halála után fia, Köprülü Fázil Ahmed (1661–1676) vehette át a nagyvezírséget, aki képes volt fenntartani az apja idején kialakult rendet. Nagyvezírsége idején újultak ki a Habsburg Birodalom területe elleni harcok (1663–1664), és szerezte meg az Oszmán Birodalom a kozákok felajánlkozása révén

Ukrajna nyugati részét (1666). A Lengyelország fennhatóságát lerázó kozákok területét új szandzsákba szervezték, s ennek révén közvetlen szomszédságba kerültek Oroszországgal, amely Ukrajna keleti részét szerezte meg.

A Habsburgokkal szemben folytatott hadjárat létrejöttében a magyar rendeké volt a kezdeményező szerep (Zrínyi Miklós horvát bán békeidőben, török területen építteti fel Zrínyi-Újvárt), akik a hódoltsági területeken észlelték a török hatalom katonai hanyatlásának jeleit. A háborút a törökkel hosszú ideje a békét meghosszabbító Habsburgok sem tudták elkerülni, mivel I. Lipót az 1658. évi császárválasztáson ígéretet tett a birodalmi rendeknek a török elleni háborúra. 1663-ban a Duna vonalán felvonuló törökök bevették Érsekújvárt, ezért 1663–1664 telén Zrínyi a török utánpótlási vonalak elvágásának szándékával felégette az eszéki hidat, és seregeivel mélyen benyomult a török fennhatóságú területekre. 1664-ben azonban a török Szentgotthárdnál már a Montecuccoli fővezérségében harcoló hadakkal került szembe. A janicsárság tekintélyes pusztulása ellenére az Oszmán Birodalom az 1664. évi vasvári békében képes volt megvédeni hódításait.

A Porta ezt követően nem nyújtott segítséget a Habsburg-ellenes felkelőknek, s **Kara Musztafa nagyvezír (1676–1683)** idején, az 1670-es években csak Erdélynek adott lehetőséget Habsburg-ellenes hadjárat elindítására. Amikor a fejedelemségben menedéket nyert bujdosók – Teleki Mihály kancellár közbenjárására – XIV. Lajos francia királytól is támogatást kaptak, és jelentős katonai erőt tudtak felmutatni, akkor tárgyalt külön a kuruc mozgalom vezetőjével, Thököly Imrével. Döntéséhez hozzájárult, hogy erőit az Oroszország elleni háború kötötte le, amely hatalom igényt tartott a nyugatukrán területekre is. A háború 1678 és 1681 között zajlott, s a bahcsiszeráji békével ért véget.

BÉCS TÖRÖK OSTROMA ÉS MAGYARORSZÁG FELSZABADÍTÁSA

Kara Musztafa legfontosabb katonai lépése a Bécs elleni hadjárat volt. 1682-ben Bécs még a törökkel fennálló béke meghosszabbításában volt érdekelt, nem akart háborút velük. Bádeni Hermann, a haditanács elnöke nem bízott a francia udvarban, ezért akart békét Thökölyvel és a törökkel is. Az oroszokkal 1681-ben megkötött béke után azonban a szultán be akarta vetni felszabaduló erőit. Kara Musztafa annak ellenére döntött a támadás mellett, hogy a dívánban felvetődött: a Bécs elleni támadás összefogásra bírhatja az ellenfeleket. 1682-ben már Isztambulban eldőlt: a háborút nagy álma, Bécs megszerzésére indítja. A Habsburgok isztambuli követe, Albrecht Caprara gyengeségnek érezte a bécsi békeajánlatot, és erő demonstrálására kérte az udvart. Teljesen hasztalanul.

1682-ben az Oszmán Birodalom Thököly kurucainak katonai sikerei nyomán elismerte az általa megszerzett területek önállóságát. Az *Orta Madzsart* a magyar kutatók egy része a sikerek nyomán született bábállamnak tekinti (Varga J. János), többek szerint a katonai győzelmek erősítették a törökben a Bécs elleni támadás lehetőségét. Szakály Ferenc ugyanakkor azt is állítja, hogy Thököly lépésének oroszánrésze volt a török gyengeségének lelepleződésében, a Habsburgok

aktivizálódásában. Az 1682. augusztus 14-i ahdname magában rejti Thököly államának kiterjesztését, ami 1683 folyamán meg is valósult. Esterházy Pál nádor a vármegyékhez küldött leveleiben az „édes haza” megvédésére szólította fel a nemességet, a dunántúli nagybirtokosok azonban inkább Thökölyhöz álltak (mint a törökhöz), igaz, 1683 őszén, a törökellenes tábor győzelmekor gyorsan vissza is tértek a Habsburg-oldalra.

A Habsburg-diplomácia két eredményt ért el a török sereg felvonulása idejére. 1683. március 31-én kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött Sobieski János lengyel királlyal. Ugyanakkor Lipót császár kiszakította sógorát, II. Miksa Emanuel bajor választót a francia szövetségből, aki 8000 katonát ígért Bécs felmentéséhez. Lotharingiai Károly vezetésével elindult a seregszervezés is a török ellen (33 ezer fő).

Thököly 1683. június 10-én Eszéken találkozott a szultánnal, s július 5-én már Győr alá érkeztek. Lipót császár magára hagyta fővárosát, és Linzbe költözött. Bécs városát – amelynek július 15-től két hónapos ostromot kellett elszenvednie – 60 ezer polgárral Ernst Rüdiger Stahremberg gróf védte.

A Kara Musztafa nagyvezír vezetésével érkező törökök (kb. 150 ezres török sereg) elkövették azt a hibát, hogy nem zárták teljesen körül Bécset, s így a felmentő sereg kapcsolatot tudott tartani a császárváros védőivel. Északról, a bécsi erdő felől (Kahlembert) indult a támadás, Lotharingiai Károly és Sobieski sikert aratott: a török 10 ezer embert veszítve visszavonult. A Habsburgok még ebben a helyzetben is inkább békét kötöttek volna, de azt a török visszautasította. A felmentő had két vezére azonban tovább folytatta a török üldözését, és 1683. október 9-én Párkánynál megverték a szultáni hadat, október 27-én pedig bevették Esztergomot. Kara Musztafa az elszenvedett vereséért selyemzsínórt kapott.

1684. március–április folyamán XI. Ince pápa kezdeményezésére és jelentős anyagi támogatásával a Habsburgok, a pápai állam, Lengyelország, Velence, majd később Oroszország részvételével létrejött a Szent Liga. A török hatalom visszaszorítására szerveződött szövetséget hallgatólagosan támogatta Apafi Mihály erdélyi fejedelem is. A szövetség sikereinek esélyét növelte a Franciaországgal húsz évre megkötött fegyverszünet (regensburgi szerződés: 1684. augusztus 15.).

A Szent Liga első komoly próbatétele Buda 1684. évi ostroma volt. A Lotharingiai Károly irányította ostrom sikertelennek bizonyult, mivel nem tudták megakadályozni a török felmentő sereg megérkezését. Thököly viszont sikereket aratott a Felvidéken, ahol Sobieski Jánostól vett át várakat. 1685-ben azonban a szövetségesek visszafoglalták a töröktől Érsekújvárt, s rávették ellenfelüket Thököly elfogására. Ez a lépés a török hadvezetés számára kettős kudarcnak bizonyult, mivel az Orta Madzsar megszűnését és a kurucok tömeges átállását eredményezte.

1686-ban bekövetkezett **Buda második ostroma**, amelyre mindkét részről komolyan felkészültek. Bár volt némi rivalizálás Miksa Emanuel (8 ezer fő), Frigyes Vilmos brandenburgi választó (7 ezer fő) és Lotharingiai Károly között, de Lipót a fővezérséget az utóbbira bízta. A török hadvezetés a felmentő sereg megérkezésében bízott, amit azonban a Szent Liga seregei ez alkalommal megakadályoztak. Július 22-én a lóporraktár felrobbanása, szeptember 2-án az utolsó

ostrom jelentette a támadás két legfontosabb eseményét. A felmentő sereg elvonult, Buda védője, Abdurrahman pasa a bécsi kapu térnél lelte halálát. A további hadműveletekben a törököknek fel kellett adniuk Pécsét, Siklóst, Kaposvárt (Badeni Lajos), Szegedet (Antonio Caraffa), s végül Veterani tábornok verte meg seregüket Zentánál. A következő évben a török sereg felett Savoyai Jenő aratott fényes győzelmet Nagyharsánynál (1687. augusztus 12.). 1688-ban Miksa Emanuel Belgrádot is elfoglalta.

1688-ban azonban fordulat történt a háború menetében: a regensburgi szerződés felrúgásával Franciaország kiségtette a törököket, kétfrontos háború indult, ami jelentős katonai erőknek és parancsnokaiknak (Lotharingiai Károly és Miksa Emanuel) a rajnai frontra rendelését jelentette. A törökellenes háborúra kevesebb pénz és katona maradt, miközben török részről Köprülü Musztafa nagyvezír (1689–1691) támadó háborút indított. A magyarországi háború fővezérévé Badeni Lajost tették, akinek komoly erőfeszítésébe került az eddigi eredmények megtartása. Köprülü Musztafa a régmúlt dicsőségét, a Nagy Szulejmán-kori államot szerette volna visszaállítani. Hozzásegítette Thököly Imrét (ahdnamét adott neki), hogy a meghalt erdélyi fejedelem, Apafi Mihály helyét elfoglalhassa. Thököly a hágókon keresztül jutott be Erdélybe, s az augusztus 21-i zernyesti csatában megverte Teleki Mihály seregét, Heisler császári generálist pedig fogságba ejtette. A keresztényszigeti országgyűlésen az erdélyi rendek Thökölyt választották fejedelmükké, ezzel rövid időre Erdély ismét török vazallus területté változott. Badeni Lajos azonban októberre kiűzte Erdélyből, s ezt követően a Habsburg-hadvezetés komoly figyelmet fordított rá, hogy a fejedelemség területét a török ne szakíthassa el többé. 1690-ben Belgrád elvesztése Aspremont gróf tapasztalatlanságának következménye volt. Köprülü Musztafa nagyvezír azonban nem élvezhette sokáig dicsőségét: 1691-ben Badeni Lajostól Szalánkeménél vereséget szenvedett, s meghalt. Ezt követően újabb török kudarcok következtek: 1692-ben Badeni Lajos seregei Várad, 1694-ben Gyula várát és az ellenőrzésük alatt álló területet vették vissza. 1695-ben viszont II. Musztafa szultán (1695–1703) ért el győzelmeket (Lippa, Lugos) a hadvezérként igen tehetségtelen Frigyes Ágost szász választóval, a Szent Liga fővezérével szemben.

Az Oszmán Birodalom számára 1697 a kudarcok éve lett, hiszen Savoyai Jenő fővezér, az újjászervezett sereggel Zentánál (szeptember 11.) vereséget mért a törökre, Oroszország viszont megszerezte tőle Azov kikötőjét.

A hosszú európai háború kimerítette a szembenálló feleket, mégis 72 napi tárgyalásra volt szükség, hogy 1699. január 26-án megkössék a **karlócai békét**, ami a Balkánra szorította vissza az Oszmán Birodalmat. Az egyezséggel Magyarország, illetve a Habsburg-birodalom nyert a legtöbbit: a Temesköz kivételével megszűnt a török uralom, az Erdélyi Fejedelemség pedig a lipóti diplomával Gubernium, közvetlenül a Habsburg-uralkodók alá rendelt terület lett. Oroszország megtarthatta Azovot, Lengyelország Kamenyecet, Velence pedig az adriai partvidéket.

A 18. SZÁZADI TÖRÖK HÁBORÚK

II. Musztafa szultán idején túlzottan megnőtt a főmufti hatalma, aki a legfontosabb állásokba saját rokonait ültette. A konfliktus 1703-ban egy vallási színezetű nagy felkelésbe torkollott, amely megfosztotta trónjától Musztafát, és öccsét, **III. Ahmedet (1703–1730)** helyezte a trónra. Ahmed hatalmának megszilárdulása után leszámolt a felkelőkkel, de a Rákóczi-szabadságharcot nem tudta kihasználni befolyása növelésére. XII. Károly, az északi háborút kirobbantó svéd király Oroszország ellenében az Oszmán Birodalmat is be akarta vonni a küzdelembe. I. Péter viszont a maga oldalára állította a moldvai vajdát (Dimitrie Cantemir), és – egyelőre sikertelenül – az oszmánok elleni lázadásra buzdította a balkáni ortodox szlávokat. Mehmed pasa, nagyvezír azonban nemcsak Azovot szerezte vissza, hanem 1711-ben a Prutnál vereséget mért az orosz hadseregre is.

A törökök 1714-ben megtámadták Velence moreai birtokait, és hatalmuk alá vonták Kréta szigetét. A szárazföldi területen a karlócai béke felrúgását készítették elő. A spanyolok és a franciák semlegességet hirdettek, ami siettetette a törökök elleni fellépést. 1715-ben a török ultimátum után a Habsburgok késznek mutatkoztak Velence segítségére sietni, megindították az ellentámadást. Savoyai Jenő Pétervárad (1716. augusztus 5.) után Temesvárt (1716. október 13.) is elfoglalta. 1717-ben sor került Belgrád bevételeire is. A török felmentő sereget Kara Musztafa fia, Ali pasa hozta (150 ezer fő). Savoyai Jenő két hidat építtetett a Dunán és a Száván, s a flottillával együtt gondoskodott az utánpótlásról, majd mintegy két hónapos ostrom után visszavette Belgrádot.

A tengeri hatalmak közvetítésével kötötték meg a **pozsareváci békét (1718. július 21.)**, amely a visszafoglalt területeket Habsburg-kézbe juttatta. Belgrád és a Temesköz területén kívül Havasalföld nyugati fele, Olténia is kikerült az Oszmán Birodalom uralma alól. VI. Károly ekkor engedte át Szardíniát a savoyai királynak (a spanyolok ígéretük ellenére megtámadták Szardíniát), cserébe megkapta Szicíliát, s ezzel a teljes nápoly-szicíliai királyság birtokába jutott. Velence viszont nem tudta pozícióit megerősíteni, Peloponnészosz oszmán kézen maradt.

Bécs a török területre menekült kurucok miatt (akiket pl. Temesvár ostroma után Savoyai Jenő a törökökkel együtt engedett elmenni) fegyveres betöréstől tartott, s ezért a magyar rendek törekvéseinek visszaszorítása érdekében fontosnak tekintette a Temesköz közvetlen katonai ellenőrzését. Úgy tudták, hogy II. Rákóczi Ferenc 1717. október 10-én megérkezett Törökországba, s célja a szultán szövetségében részt venni a Habsburgok elleni harcban.

III. Ahmed uralmának 1730-ban egy felkelés vetett véget, amikor arra kényszerítették, hogy önként mondjon le unokaöccse, I. Mahmúd (1730–1754) javára. Mahmúdnak uralkodása elején előbb Azov elvesztését kellett elviselnie, majd azt, hogy 1737-ben a perzsák olyan békeszerződést kényszerítsenek rá, amely Azerbajdzsán, Grúzia és Örményország keleti felének feladásával járt. Az iszlám hitre áttért francia tábornok, Ahmed pasa (Bonnaval gróf) közreműködésével azonban a kor színvonalának megfelelő tüzéséget hoztak létre, amelyet

bevetettek az európai háborúban. Ezért Savoyai Jenő halála után váratlan sikereket értek el, s az 1739-ben megkötött belgrádi békében visszavették Belgrádot Észak-Szerbiával együtt. Az oroszokat elűzték a Krími Kánságból, leromboltatták velük Azov várát, s elérték, hogy ne tarthassanak flottát az Azovi- és a Fekete-tengeren.

III. Oszmán (1754–1757) békés évei után III. Musztafa (1757–1774) előbb távol tudta tartani magát a hétéves háborúba való beavatkozástól, de 1768-ban hadba lépett Oroszországgal, amely azt eredményezte, hogy az oroszok 1771-ben megszállták a Krími Kánságot. A háborút lezáró béke 1774-ben már az új szultán, I. Abdülhamíd (1774–1789) idején jött létre. A **kücsük-kajnardzsai béke** az Oszmán Birodalom hanyatlásának, külpolitikai visszaszorításának kétségtelen jele volt, amennyiben elismertette a Portával a Krími Kánság függetlenségét (1783-ban az oroszok a Krím-félszigetet saját tartományukká tették), s a Bug és a Dnyeszter közötti terület feletti orosz fennhatóságot, valamint Bukovinának az osztrák Habsburgokhoz kerülését. Oroszország viszont lemondott Moldva és Havasalföld függetlenségének követeléséről. Bár Grúzia, Besszarábia és az égei-tengeri szigetek visszatértek az Oszmán Birodalomba, Oroszország különleges szerephez jutott. Védnöki jogot szerzett a két román fejedelemség ügyének képviselőjére, s az összes birodalomban élő ortodox vallású személy ügyének védelmére. (1740-től a birodalom katolikus lakói feletti képviselői jogot Franciaország szerezte meg.) 1787-ben a Porta ismét Oroszország ellen indított háborút, amely azonban 1792-ben újabb vereséggel végződött.

A század végére a belpolitika súlyos kérdése maradt, képes-e az Oszmán Birodalom katonai reformok végigvitelére, s meg tudja-e akadályozni területei fokozatos elvesztését. Az utóbbi, több mint egy évszázad veszteségeinek tendenciája mindenképpen a birodalom hanyatlását jelezte: az Oszmán Birodalom katonai és diplomáciai védekezésre szorult, gazdasági-társadalmi állapota pedig nem tette alkalmassá a gyors változásra.

A 18. SZÁZAD HATALMI KONFLIKTUSAI

HIÁBA MUTATKOZTAK AZ EURÓPAI ABSZOLUTISZTIKUS ÁLLAMOK szilárd, politikailag kiegyensúlyozott képződményeknek, az általuk jellemzett korszakban mégis egymást érték a háborúk. A spanyol örökösödési háború és a nagy északi háború lezárása után nemsokára a lengyel örökösödés kérdése került terítékre.

Az 1733-ban meghalt II. Ágost örökségét nemcsak az elhunyt király fia kívánta megszerezni, hanem az 1709-ben elűzött Leszczyński Szaniszló is, akit a lengyel országgyűlés túlnyomó többséggel meg is választott, az orosz seregek azonban gyorsan újra kiszorították az országból. A konfliktus azonban hamar túlnőtt Lengyelország határain. VI. Károly császár – a Pragmatica Sanctio szász elfogadtatása reményében – III. Ágost mellé állt, míg XV. Lajos francia király, aki Szaniszló leányát vette feleségül, apósa pártjára állt, s megindította hadait a Rajna mentén. Spanyolország a Habsburgok itáliai birtokaira támadt. Az **1733–1735-ös lengyel örökösödési háború** igen felemás eredménnyel végződött. III. Ágostnak sikerült megőriznie trónját (1733–1763), VI. Károlyt viszont jelentős veszteségek érték. A spanyolok elragadták tőle Nápolyt és Szicíliát, a szárd király Lombardia egy részét. A császári seregek a Rajna mellett is alulmaradtak a franciákkal szemben. Franciaország azonban végül megelégedett azzal, hogy a császár veje, Lotaringiai Ferenc lemondott ősi tartományáról. Lotaringiát a lengyel királyi címét megtartó Leszczyński Szaniszló kapta meg. Ferencet az éppen kihalt Medici-család fejedelemségével, Toscanával kárpóolták.

AZ OSZTRÁK ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ

Az 1740-ben megindult **osztrák örökösödési háborúban** a császári hatalom ellenfelei ismét a Habsburgok vélt túlzott hatalma ellen léptek fel. Mivel korábban szinte valamennyien elismerték a leányági örökösödést, s ezáltal elfogadták Mária Terézia trónra lépését, általában más érveket kellett keresniük a háború

kirobbantására. A legfőbb ellenfél, Franciaország, kivárt. A versailles-i udvar tervei között a Habsburg-állam feldarabolása szerepelt Mária Terézia és húga, Mária Anna (illetve férjeik, Lotaringiai Ferenc és öccse, Lotaringiai Károly Sándor) között. A bajor udvar I. Ferdinánd császár csaknem 200 éves végrendelete alapján az egész Habsburg Monarchiát a Wittelsbachoknak követelte. A háborút végül az alig néhány hónappal korábban trónra lépett II. Frigyes porosz király indította el, akinek pedig viszonylag szerény igényei voltak. Mindössze a Habsburg-állam gazdaságilag legfejlettebb tartományát, Sziléziát kívánta megszerezni. 1740. december 16-án, hadüzenet nélkül indította meg támadását, s gyors ütemben el is foglalta Sziléziát. Sikerének híre Mária Terézia többi ellenfelét is mozgósította. Franciaország és Bajorország szövetséget kötött Poroszországgal. Bécsnek viszont nem sikerült szövetségest szereznie. Anglia Robert Walpole pacifista politikája következtében vonakodott megsegíteni Ausztriát, Oroszország – amely pedig a Baltikumban féltékenyen figyelte a poroszok térnyerését – állásfoglalását az Anna Ivanovna cárné halálát (1740. október) követő trónviszályok késleltették. A Habsburg-hatalmat, amely csak 1739-ben zárt le egy sikertelen török háborút (az 1739. szeptember 1-jén kötött belgrádi békében le kellett mondania Észak-Boszniáról, Észak-Szerbiáról és Havasalföld nyugati részéről, amelyeket az 1716–1718-as háborúban foglalt el), felkészületlenül érte a támadás. Ennek volt következménye Szilézia gyors elvesztése, amelyet a poroszoktól Mollwitznál 1741. április 10-én elszenvedett vereség tett teljessé. A bajorok és franciák előbb Felső-Ausztriát foglalták el, majd 1741. november 26-án Prágát, ahol a cseh rendek királyukká emelték Károly Albert bajor választófejedelemet. Mária Terézia három tartománya is idegen kezekbe került (Szilézia, Csehország, Felső-Ausztria), a kincstárba befolyó jövedelmek vésszen visszaestek. Bécs elvesztette a császári főváros kitüntetett rangját is, mivel Károly Albertet 1742 januárjában a német választófejedelmek német-római császárrá választották (VII. Károly, 1742–1745). Igaz, császári címével éppen úgy nem járt együtt tényleges hatalom, mint Habsburg-elődjeivel sem.

1742 ennek ellenére fordulatot hozott a háború menetében. Szilézia elfoglalása után Poroszország különbékét kötött a bécsi kormánnyal, amely hajlandó volt beletörödni tartománya elvesztésébe. (A német történetírás az osztrák örökösödési háborút két sziléziai háborúra osztja fel. Az 1742-es boroszlói békével ért véget az első sziléziai háború.) Közismert, hogy a magyar rendek 1741. szeptember 11-én a pozsonyi országgyűlésen „életüket és vérüket”, s ennek alátámasztására százezer főnyi hadsereget, valamint annak ellátását ajánlották a bajba jutott királynőnek. 1742 elejétől pedig – ha nem is az ajánlott százezres nagyságban – megindultak a különféle frontokra az újonnan felállított magyarországi egységek. A Walpole-kormány bukását követően, 1742 áprilisától az angol parlament pénzügyi támogatást nyújtott Ausztriának, 1744-ben pedig aktívan belépett a háborúba. II. György – utolsóként az angol királyok közül – személyesen vezette seregét Németalföldre. Anglia különben 1739 óta háborúban állt Spanyolországgal a dél-amerikai spanyol gyarmatokkal folytatott kereskedelem érdekében („Jenkins füle háború”). A britek háborúba lépésükkel nemcsak a Spanyolországgal szövetséges Franciaországot

kötötték le, hanem a spanyolokat is visszatartották az itáliai Habsburg-birtokok elleni hadjárataikban. A Habsburg-seregek visszafoglalták Felső-Ausztriát, majd Bajorországot hódoltatták. Az osztrák–francia háború frontja áthelyeződött a Rajnához, kiújultak a harcok az itáliai hadszíntereken is. Az Anglia és Franciaország közötti konfliktus azonban hamarosan világszerte összeütközéseket provokált. A császáriak végleges győzelmét a franciák felett csak a különbékét megszegő II. Frigyes támadása hiúsította meg. A porosz király új belépése a háborúba 1744 augusztusában megakadályozta, hogy Károly Sándor herceg Lotaringia ellen vonuljon. Károly Albert újból bevonulhatott Münchenbe, sikerét azonban nem tudta kihasználni, mivel hamarosan meghalt. Utóda, a 18 éves III. Miksa József választófejedelem pedig sietett békét kötni. Lemondott minden területi igényéről a Habsburgokkal szemben, s szavazatát a majdani császárválasztáson Lotaringiai Ferencnek ígérte. Lanyhult az angolok érdeklődése is a kontinensen folyó háború iránt. Károly Edward herceg, II. Jakab király unokája, a Stuart-trónkövetelő ugyanis Skóciában partra szállt, s az angoloknak csak szívós harcok után sikerült kiszorítaniuk a szigetsországból.

Mária Terézia sikerei következtében az 1745. szeptember 13-án tartott császárválasztáson a fejedelmek férjének, Lotaringiai Ferencnek juttatták a császári méltóságot (I. Ferenc, 1745–1765). Megválasztását csak II. Frigyes és Károly Tivadar pfalzi választó nem támogatták. A porosz király különben – miután Bécs újból elismerte Szilézia elvesztését – ismét kilépett a háborúból. Az 1745-ös drezdai béke, és ezzel a német történelem második sziléziai háborújának lezárása azonban az osztrákok számára még nem vetett véget az örökösödési háborúnak. Franciaország és (itáliai hadszíntereken) Spanyolország ellen váltakozó sikerrel még három hosszú évig folyt a háború, de tétje többé már nem a Habsburg Monarchia fennmaradása volt. Elsősorban a harcoló felek össze nem egyeztethető területi igényei miatt télt hosszú időbe, míg a tárgyalások megindulhattak. Az 1748. október 23-án megkötött aacheni békében Mária Teréziának le kellett mondania Sziléziáról Poroszországnak, átmeneti itáliai hódításairól (Parma, Piacenza) Spanyolországnak, a milánói hercegség egy részéről a szárd királyságnak (Szavoja) javára. Ez utóbbikkal váltotta meg a franciák megszállása alá került Osztrák Németalföldet. Az osztrák és cseh örökös tartományok, továbbá Magyarország birtoklását ez a béke már nem vonta kétségbe.

A Habsburg Monarchia, ha veszteségek árán is, de átvészelte az osztrák örökösödési háborút. Egységét sikerült megőrizni, s a későbbiekben nem fenyegette veszély a Pragmatica Sanctiót, a Habsburg–Lotaringiai-ház uralmát sem. Néhány év szünet után visszakért Bécsbe a császári korona és az a néhány birodalminak nevezett intézmény is, amely hatalmat ugyan nem adott, de bizonyos tekintélyt mégis tudott biztosítani a császárvárosnak. Stabilizálódott az itáliai helyzet is, a kialakult erőviszonyokat valamennyi fél elfogadta. Farnese Erzsébet, V. Fülöp spanyol király ambíciózus második felesége a spanyol trónra nem számító fia számára Pármában tudott önálló fejedelemséget kialakítani. Poroszország látványos katonai győzelmei, valamint területi nyeresége Németországon belül jócskán megváltoztatták az erőviszonyokat. II. Frigyes állama európai hatalommá vált, a kontinensen kialakult erőegyensúlyt azonban egyelőre nem veszélyeztette.

A HÉTÉVES HÁBORÚ

Ahogy III. Károly császár nem tudta feladni a spanyol korona megszerzésére irányuló álmait, leánya sem tudott lemondani Szilézia visszaszerzésének szándékáról. A bécsi külpolitikát szinte az aacheni békétől kezdve a reváns célkitűzése vezérelte. E külpolitika meghatározó személyiségének, az 1753-ban államkancellárrá emelt Kaunitzknak sikerült meggyőznie a királynőt, hogy Ausztria fő ellensége többé nem Franciaország, hanem Poroszország. Poroszország megerősödése és a császári hatalom fölé kerülése Franciaországot is nyugtalanította. A szövetségi rendszerek átalakulását meggyorsította II. György angol király aggodalma, hogy németországi tartományát, Hannovert porosz támadás éri. II. Frigyes sietett biztosítani a brit kormányt, hogy nincs szándékában Hannoverre támadni (westminsteri konvenció, 1756. január). Az egyezség háttérbe szorítani látszott Ausztria diplomáciai szerepét Anglia számára. Bécs az 1756 májusában Versailles-ban kötött francia-osztrák védelmi egyezményben biztosította a franciák segítségét egy esetleges porosz támadás esetén. A kör egy osztrák-orosz szerződéssel vált teljessé. A háborús kezdeményezést azonban most is II. Frigyes ragadta magához. 1756 augusztusában megtámadta a háborúra egyáltalán nem készülő, legsebezhetőbb szomszédját, Szászországot. Ezzel vette kezdetét a **hétéves** (a német történetírásban harmadik sziléziának nevezett) **háború**. A szövetségi rendszerek átalakulása nem változtatott azon a tényen, hogy a harcoló felek elsősorban most is saját ellenlábasaikkal küzdöttek meg. II. Frigyes a háború során hiába követelte az angoloktól, hogy küldjenek flottát a Baltikumra, amely megvédené keleti tartományait az oroszokkal és a szintén beavatkozó svédekkel szemben, de a Habsburgok is hiába várták a francia segélycsapatokat, azokat Németország nyugati felén a kisebb német fejedelemségek angolok által pénzelt hadseregei foglalták le.

Mária Terézia felajánlotta, hogy a szász hadsereg vonuljon Csehországba, annak vezetői azonban nem akarták elhagyni országukat. Vereségük nyomán Frigyes a legénységet a porosz seregbe olvasztotta, majd Csehországba vonult, ahol Lobositznál tönkrement a Szászország visszafoglalására induló osztrák sereget (1756. október 1.) is. A baljós előjel ellenére a hétéves háború porosz-osztrák erőpróbái mégsem olyan egyoldalúan alakultak, mint az osztrák örökösödési háború csatái. Bár II. Frigyes 1757 tavaszán ezúttal is látszólag könnyedén tudta hódoltatni Csehországot, a Lotaringiai Károly Sándor seregével vívott véres csata után Prágát is elfoglalta, június 18-án azonban Kolinnál váratlan vereséget szenvedett a Prága felmentésére induló osztrák seregtől. A győztes osztrák tábornok, Leopold Joseph Daun seregében kitüntették magukat Nádasdy Ferenc gróf tábornok csapatai is. Októberben Hadik András altábornagy huszárai – a porosz seregek hátába kerülve – Berlint sarcolták. A könnyű győzelmekhez szokott porosz királynak tudomásul kellett vennie, hogy ellenfeivel már nem folytathat olyan macskaegér harcot, mint a megelőző háborúban. Most is többségben lévő győzelmei közé minduntalan újabb vereségek csúsztak be.

Különösen veszélyessé vált a helyzet 1758-ban, amikor Oroszország – elfoglalva Kelet-Poroszországot – közvetlenül Brandenburg ellen fordulhatott.

A porosz király az előrenyomuló osztrák és orosz seregektől 1759. augusztus 12-én Odera-Frankfurt közelében, Kunersdorfnál olyan súlyos vereséget szenvedett, hogy életét is csak futással menthette. 1760 őszén néhány napra újra az ellenség kezére került Berlin, amit most az oroszok sarcoltak meg. Brandenburg felé vonult a francia sereg is, amely legyőzte az angolokat, és elfoglalta Hannover tartományt. A hadiszercse változásában személyes okok is közrejátszottak. Az osztrák örökösödési háborúban II. Frigyes elsősorban azzal érte el sikereit, hogy a kor – óvatosságot, módszeres felvonulásokat, gondosan kiválasztott csatateret előíró – hadtudományának szögesen ellentmondva, lovasságával gyors helyzetváltoztatásokat, váratlan támadásokat hajtott végre. Fegyelmezett egységei mindig pontosan hajtották végre parancsait. Az osztrákok ezzel akkor nem tudtak lépést tartani. A két háború közötti időszakot kihasználva azonban az osztrák hadvezetés és hadszervezet is sokat fejlődött. A császári hadvezetésben is felnőtt néhány tehetséges tábornok (Browne, Leopold Daun, Hadik András), akik maguk is szívesen vették igénybe a huszáros támadásokat. A császári hadvezetés sorsdöntő hibája maradt azonban, hogy – a feudális hierarchia elvét betartva – mindvégig ragaszkodott Lotaringiai Károly Sándor herceg főparancsnokságához. A királynő sógora azonban nem volt jó hadvezér. Nemcsak a szövetséges oroszokkal nem tudott együttműködni, de gyakran került nézeteltérésbe saját – nála sokszor tehetségesebb – alvezéreivel is. A császári sereg fegyelme is alatta maradt a poroszokénak. Nem egyszer előfordult, hogy valamely – már-már győztesnek számító – csata közben a támadók az ellenfél üldözése helyett az elesetteket kezdték fosztogatni, lehetőséget adva a poroszoknak a sikeres ellentámadásra.

1760-ig mégis úgy tűnt, hogy az osztrákok legfeljebb megnehezíteni tudják II. Frigyes diadalát, de megakadályozni nem. A porosz király számos kisebb-nagyobb győzelemmel korrigálta vereségeit. 1757. november 5-én Rossbachnál a Berlin megtámadására készülő francia sereget olyan fölényrel verte meg, hogy szinte egész seregét a keleti frontra vezényelhette. Alig egy hónappal később, december 5-én, a háború legvéresebb csatájában, Leuthennél 30 ezres seregével Károly Sándor herceg 80 ezer főnyi osztrák seregét győzte le. A császári tábornokok ezután kerültek a nagyobb összecsapások, kisebb ütközetekben igyekeztek zaklatni a porosz seregrészeket, amelyekből persze többnyire az utóbbiak kerültek ki győztesen. Sikereket értek el Frigyes szövetségesei, az angolok is, akik persze most is elsősorban a franciák ellen hadakoztak. Észak-amerikai gyarmati háborújuk az osztrák örökösödési háború végezte óta folyamatosan tartott. Az angolok szerették volna elfoglalni a franciák észak-amerikai (kanadai), indiai és nyugat-afrikai gyarmatait. Ennek érdekében 1759-re a brit flotta kisöpörte a tengerekről a francia hajókat, és meggátolta a kapcsolatokat a gyarmatokkal. Kanadában az angoloknak sikerült elfoglalniuk Québecet majd Montréal, Indiában Bengáliát. Az idősebb William Pitt miniszterelnök (1757–1761) a poroszok pénzügyi támogatását is fontosnak tekintette. Frigyes 1757-es győzelmei nagy hatással voltak rá, így a parlament jelentős évi támogatást szavazott meg a poroszoknak. (Pitt kijelentése szerint Kanadát Sziléziában kell megnyerni.) 1761-ben azonban Poroszországon a kimerültség jelei kezdtek mutatkozni. A porosz király

nem tudta megakadályozni, hogy a skót származású Gideon Laudon császári seregei Sziléziába ne vonuljanak, az oroszok pedig ne hódoltassák Hátsó-Pomerániát. Elmaradtak az angol pénzsegélyek is. A britek, miután biztosították Kanada birtoklását, Nyugat-Afrikában pedig elfoglalták a franciák valamennyi gyarmatát, többé nem látták szükségét európai szövetségesnek. Pitt kormánya 1761-ben megbukott, az angolok 1762-ben megkezdték béketárgyalásaikat az ugyancsak kimerült és a harcokat befejező Franciaországgal.

Frigyes végső vereségét egy váratlan fordulat akadályozta meg. 1762. január 5-én meghalt Erzsébet cárnő, s a helyére lépő III. Péter – anyai ágon I. Péter unokája, apai ágon a holstein-gottorpi német hercegi család sarja – II. Frigyes odaadó hódolójaként azonnal beszüntette a Poroszország elleni háborút. A porosz sereg így teljes egészében az osztrákok ellen fordulhatott, s hamarosan vissza is hódította Sziléziát (Burkersdorf, 1762. július 21.). Az 1763. február 15-én **Hubertusburgban** a Habsburg-állam, Poroszország és Szászország között kötött béke Európában területi változtatás nélkül zárta a hétéves háborút. Poroszország megtarthatta Sziléziát, Ausztria semmit nem nyert a háborúban, sőt elveszett a remény is a tartomány valamikori visszaszerzésére. Időközben Párizsban Anglia és Franciaország is békét kötött (február 10.). A 18. század legköltésesebb és eddig legvéresebb háborúja csak a tengeren túl hozott változásokat. Nagy-Britannia megszerezte Kanadát a franciáktól és Floridát a spanyoloktól. Az angolok és franciák afrikai és indiai konfliktusai következtében a több kontinensre kiterjedő hétéves háborút voltaképpen a 18. század világháborújának is tekinthetjük. Európában erről persze csak kevésbé vehettek tudomást, hiszen azzal voltak elfoglalva, hogy helyreállhatott az európai erőegyensúly, habár az erőviszonyokban itt is némi változás következett be. Poroszország elsőrendű nagyhatalommá emelkedett, s nőtt Oroszország politikai befolyása is. Franciaország tekintélyét viszont erősen megtépázták vereségei, teret adva az ancien régime egyre hangosabbá váló belső kritikáinak.

LENGYELORSZÁG ELSŐ FELOSZTÁSA

Szaniszló Ágost király (1764–1795) trónra jutását követően az országgyűléssel mérsékelt reformprogramot fogadtatott el (pénzügyi és hadügyi bizottság felállítását a változtatások előkészítésére). Nemesi („lovag”) iskolát alapított, megpróbálta kiterjeszteni a városi polgárok igen szerény jogait s könnyíteni a parasztok helyzetén. E reformokkal azonban kivívta pártfogója, II. Katalin cárnő rosszalását. Az oroszok és poroszok katonai fenyegetése a továbbiakban minden érdemleges változtatást megghiúsított. Amikor az 1767-es országgyűlés az oroszok nyomása ellenére megpróbálta megakadályozni az ortodox hitűek (görögkeletiek) vallási egyenjogúságának törvénybe iktatását, Repnyin varsói orosz nagykövet a fővárost körülvevő orosz csapatok segítségével elfogatta vezetőiket, s a *sejmet* rákényszerítette az ún. *disszenterék* egyenjogúságának elfogadására. Az 1768-as országgyűlés ugyanakkor megerősítette a nemesség ún. kardinális jogait: a szabad

királyválasztást, a *liberum veto* fenntartását, a királlyal szembeni engedelmség megtagadásának, a hivatalok betöltésének, a földtulajdon birtoklásának kizárólagos jogát és a jobbágyok feletti uralmat. A kardinális jogokat mind az orosz, mind a porosz kormány garantálta, védelmükben bármikor beavatkozhattak a lengyel ügyekbe.

Az országgyűlés tehetetlenségének láttán a szembenálló felek két konföderációt alakítottak: az oroszpártiak Radomban, ellenfeleik Barban, ami 1768-ban polgárháború kítöréséhez vezetett. Az oroszok közbeavatkozása miatt azonban ennek kimenetele nem lehetett kétséges. Világossá vált, hogy Lengyelország az oroszok befolyása alá került, ami viszont sértette riválisainak, Törökországnak, Ausztriának és Poroszországnak az érdekeit. Törökország háborút indított az oroszok ellen (1768–1774), elavult hadszerkezete és haditechnikája következtében azonban súlyos vereségeket szenvedett. A háborút kihasználva az osztrák csapatok 1769-ben ellenállás nélkül vonultak be a Zsigmond magyar király által elzálogosított felvidéki (szepesi) városokba. Példájuk ösztönzőleg hatott a másik két szomszédra, hogy a köztük fekvő ütköző állam okozta problémát a lengyel állam jelentéktelen méretűvé olvasztásával csökkentse. Az orosz és porosz kormányzat 1771 májusában megegyezett Lengyelország felosztásában, amihez hamarosan Mária Teréziát is sikerült megnyerniük.

Mária Terézia kezdetben ellenezte a felosztást, Kaunitz azonban rávette a csatlakozásra. Az első felosztással, 1772-ben Lengyelország elveszítette területének 30%-át, népességének pedig 35%-át. Az új határok között mégis életképes állam maradt (területe 520 ezer km², lakossága 8,3 millió). A legnagyobb részt Ausztria kapta, Oroszország határai nyugatabbra kerültek. II. Frigyes régóta dédelgetett tervét tudta megvalósítani, államához csatolhatta Nyugat-Poroszországot, amely szárazföldön összekötötte Kelet-Poroszországot és Pomerániát. Bár területileg ez jóval kisebb volt, mint a másik két résztvevő által kapott térség, gazdaságilag mégis értékesebbnek számított azoknál. Bár Gdańsk (Danzig) kikötője Lengyelországhoz maradt, a megcsonkított ország Nyugat-Európa felé irányuló kereskedelmét ettől fogva csak porosz területen keresztül tudta lebonyolítani. Szaniszló király újra megpróbálkozott a belső viszonyok rendezésével, s megkísérelte a királyi hatalom megerősítésével megakadályozni az ország végső pusztulását. A felosztást a szomszédos hatalmak katonai nyomására elfogadó sejm (1773–1775) az ország kormányzására az uralkodó elnökletével 36 tagú ún. *Állandó Tanácsot* állított fel, amelynek – a neki alárendelt öt osztályával – végrehajtó intézményeit is kialakították. A tanács több reformintézkedés végrehajtásában próbált segíteni. Szaniszló Ágost király tervbe vette a földnélküli kisnemesség politikai súlyának visszaszorítását, a polgárság jogainak kiterjesztését (képviselők küldését a sejmbe), a jobbágyi alávetettség mérséklését az úrbéri terhek országos szabályozása révén. A nemességben azonban ehhez sem talált partnert. Az 1773-as országgyűlés megerősítette a kardinális jogokat, és tovább korlátozta a királyi hatalmat. A sejm 1780. évi gyűlése elvetette az Andrzej Zamojski által kidolgozott törvénykönyvtervezetet, amely az eddigi törvényeket rendszerbe foglalta volna. Az Állandó Tanács működése mégis hatékonyabbá tette az állam működését, irányításával bizonyos pénzügyi és gazdasági reformot végre is tudtak hajtani.

LENGYELORSZÁG MÁSODIK ÉS HARMADIK FELOSZTÁSA

Az Állandó Tanács kormányzása idején a Lengyelországot felosztó hatalmak szövetsége lassan felbomlott. A bajor örökösödés kérdése (1778–1779) éket vert a poroszok és osztrákok közé, a porosz–orosz kapcsolatot az oroszok határrevíziós tervei rontották meg. Az 1787-ben kiobbant török háború ugyanakkor közelebb hozta egymáshoz Oroszországot és Ausztriát. Szaniszló Ágost király felajánlotta Lengyelország részvételét a törökellenes háborúban, de II. Frigyes Vilmos porosz király még a tárgyalások felvétele ellen is tiltakozott. Az 1788-ban összeült lengyel országgyűlésen (munkáját 1792-ig folytatta, ezért négyéves országgyűlésnek nevezik) Szaniszló Ágost király konföderáció alakításával akarta tovább erősíteni pozícióját, de ebbe az egyébként őt támogató oroszok nem egyeztek bele. A francia forradalom híre növelte a reformpártiak lelkesedését és aktivitását. 1789 decemberében Varsóban egy 141 lengyel várost képviselő küldöttség (komor ruházatukról neve: *fekete processzió*) egyenesen az uralkodónak nyújtotta át a polgárság követeléseit. A sejm a maga kezébe próbálta venni az ország irányítását, aminek során mindenekelőtt az adóbevételek növelésére törekedett. Hatékonyabbá igyekeztek tenni a helyi közigazgatást. 1789-ben első ízben vetettek ki adót a nemességre: a földből származó nemesi jövedelmek 10%-át, a hasonló egyházi jövedelmek 20%-át kellett adóba befizetni. A lakosságban meglévő erős oroszellenes érzés következtében 1790 márciusában Poroszországgal kötöttek védelmi szövetséget. A szövetség nagyobb önállóságot engedett a „nemesi köztársaságnak”, mivel a poroszoknak nem volt erejük olyan fokú befolyás érvényesítésére, mint korábban az oroszoknak. A kedvező nemzetközi helyzetben nagyobb tér nyílt a reformmunkálatokra is. A Hugo Kołłątaj által kidolgozott, 1791. május 3-án elfogadott alkotmány jogokat biztosított a királyi városokban élő polgároknak (birtokvásárlás és bizonyos hivatalok betöltésének joga, személyi sérthetlenség, a nemesség soraiba való átlépés), kizárta a földnélküli nemeseket a politikai jogokból, az állam oltalma alá helyezte a jobbágyokat. Utóbbi részleteit azonban nem fejtette ki, mindössze az országba érkező telepések személyi szabadságát mondta ki.

A lengyel reformmozgalom, az állam várható erősödése természetesen aggodalmat váltott ki mind a főnemesi ellenzékben, mind a szomszédokban. Az oroszok beavatkozását a mágnásellenzék által létrehozott targowicai konföderáció könnyítette meg (1792. április), amely a régi rend fenntartásához Szentpétervár védelmét kérte. Mivel az orosz–török háború lezárása (iași-i béke, 1792. január 9.) éppen felszabadította az orosz erőket, azok 1792 májusában rátámadtak Lengyelországra. Szaniszló Ágost kész volt a koronát felajánlani II. Katalin unokájának, a cárnő azonban nem fogadta el az ajánlatot. Nyugat felől a poroszok támadtak, s elfoglalták Nagy Lengyelországot, Toruńt és Gdańskot. 1793 januárjában került sor az ország második felosztására, amelyben azonban csak Oroszország és Poroszország vett részt. A nemesi köztársaságot ezúttal több mint 300 ezer km²-től fosztották meg, aminek 80%-a Oroszországgé, 20%-a Poroszországgé lett. Lengyelország területe 212 ezer km²-re, lakosságának száma kb. 4 millióra csökkent.

A felosztásban részt vevő hatalmak ezúttal is elvárták, hogy a lengyel országgyűlés szentesítse területének elvesztését.

Az ország újabb megcsonkításának hatására a politikai vezetők – mindenekelőtt Hugo Kołłątaj és Ignacy Potocki – a forradalmi Franciaország szövetségét keresték. Bár a franciák is a poroszokat tekintették egyik fő ellenségüknek, akikkel több koalíciós háborúba bonyolódtak, a lengyeleknek nem tudtak segítséget nyújtani. A forradalmi sereg sikerei mégis ösztönzőleg hatottak Lengyelországban, ahol 1794 márciusában felkelés indult a megszállók ellen. A felkelés programja a polgárságnak szélesebb politikai jogokat, a jobbágyságnak személyi szabadságot és a robot mérséklését ígérte. A magukat jakobinusnak nevező radikálisok Varsóban népi felkelést robbantottak ki, amely az árulóknak vélt politikusokkal szemben forradalmi terrort érvényesített. A hadsereg élére az amerikai függetlenségi háború egykori résztvevője, Tadeusz Kościuszko állt, a szabadságharcos lendület kezdetben néhány győztes csatát eredményezett, a felkelőknek azonban az egyesült orosz–porosz reguláris sereg ellen nem volt esélyük. Miután a poroszok kiléptek a franciák elleni koalícióból, ők is nagyobb erővel fordulhattak Lengyelország ellen. Sorra estek el a felkelő városok, majd az 1794. október 10-i maciejowice-i csatában maga a fővezér is megsebesült, és fogságba esett. Novemberben Alekszandr Szuворov csapatai Varsót is elfoglalták.

Ha voltak is a felkelést megelőzően olyan tervek, amelyek egy csonka Lengyelország fennmaradását támogatták volna, a Kościuszko által vezetett felkelés szomszédait az ország teljes feldarabolására bírta. Korábban az egyre gyengülő lengyel állam kényelmes szomszédnak mutatkozott a környező hatalmak számára, de a négyéves országgyűlés reformjai, majd a felkelés a központi hatalom erősödésére és esetleges rivális szerepre utaltak. 1795-ben azonban a felosztás folyamatát már csak az osztozó felek mohósága és a köztük keletkezett konfliktusok lassították. Ausztria és Oroszország szövetkeztek a porosz óhajok visszaszorítására, de előbbi hamar visszavonulásra késztette az újabb francia támadás. Háborús veszteségei miatt hamarosan mérsékelte igényeit Poroszország is. A három hatalom 1795. október 24-én kötötte meg egyezségét Lengyelország harmadik, most már teljes felosztására. A korábbiakkal ellentétben ezúttal nem várták a lengyel országgyűlés hozzájárulását, hiszen ilyen többé nem létezett, Szaniszló Ágost királynak azonban 1795. november 25-én le kellett mondania királyságáról. A nagyhatalmak még abban is megegyeztek, hogy a feldarabolt ország egyik területe sem viselheti a lengyel elnevezést. Lengyelország egy és negyed évszázadra megszűnt létezni.

39

AZ AMERIKAI FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ

AMENNYIBEN AZ AMERIKAI FORRADALMON azt az eseménysort értjük, amelynek eredményeként az észak-amerikai szárazföldi brit gyarmatok egy részéből létrejött az anyaországtól radikálisan eltérő politikai berendezkedéssel rendelkező Amerikai Egyesült Államok, akkor a forradalom menetében három alapvető szakaszt különböztethetünk meg. Az első fázis, az ún. birodalmi krízis, a gyarmatok és az anyaország közötti viszony kiéleződésének időszakát (1763–1775) jelentette; a második szakasz a két fél közötti fegyveres küzdelem, a tulajdonképpeni függetlenségi háború (1775–1783) időszaka; végezetül pedig végbement az Amerikai Egyesült Államok új politikai berendezkedésének megszületése (1783–1789).

A „BIRODALMI KRÍZIS” KIBONTAKOZÁSA

A hétéves – vagy ahogy Észak-Amerikában nevezték, „a franciák és az indiánok ellen vívott” – háborúban (1754–1763) aratott brit győzelem fordulópontra jelentett az észak-amerikai szárazföldi gyarmatok és az anyaország viszonyában. A brit kormányzat már 1763 előtt számos olyan intézkedést fogantatott, amelyek erőteljesen korlátozták a gyarmatok gazdasági lehetőségeit. E rendelkezéseknek azonban olyan következményei is voltak, amelyek előnyösnek bizonyultak a gyarmati gazdaság fejlődése szempontjából. A brit hatóságok nem rendelkeztek megfelelő apparátussal a szabályozások következetes érvényesítésére, s a londoni kormányzat – a különféle gazdasági érdekcsoportoknak kedvezve – következtelenül és szelektív módon viszonyult az elfogadott szabályozások betartatásához. Összességében, a gyarmatokat érintő brit rendelkezések előnyei és hátrányai kiegyenlítették egymást, vagy inkább az előnyök némi túlsúlya volt megfigyelhető. A gyarmatok politikai értelemben is széles körű önkormányzattal rendelkeztek, s az 1691 és 1775 közötti időszakban a gyarmati törvényhozó gyűlések által elfogadott törvényeknek mindössze öt százalékát vétőzta meg a londoni kormányzat.

A hétéves háború után azonban a brit kormánynak szembe kellett néznie a megszerzett hatalmas területek birodalommá szervezésének problémájával. Hogy elejét vegyék az indiánokkal való további ellenségeskedéseknek, a brit kormány 1763 októberében ún. proklamációs vonalat állapított meg az Appalache-hegység vízválasztóján, amelytől nyugatra megtiltotta új telepek létrehozását. Az 1754 és 1763 között 73 millió fontról 137 millióra nőtt államadósság kezelése érdekében a londoni parlament 1764-ben elfogadta a jövedelemtörvényt, amely számos új cikket (pl. vas, irha, fűrészárúk) csatolt azon áruk listájához, amelyeket kizárólag az anyaországon keresztül lehetett exportálni. A londoni kormányzat azt is egyértelműen jelezte, hogy – a korábbi gyakorlattal ellentétben – elszánta magát az új intézkedések következetes betartatására, amit az is jelzett, hogy az új skóciai Halifaxban létrehozott altengernagyi bíróság hatáskörébe utalták a csempészettel kapcsolatos ügyek elbírálását, s a törvényt megsértő hajók azonnali lefoglalását és elkobzását rendelték el. Az 1764. szeptember elsejei hatállyal életbe léptetett **pénztörvény** megtiltotta papírpénz kibocsátását a gyarmatokon, ami súlyosan érintette a krónikus fémpénzhiánnyal küszködő helyi gazdaságot. Az 1765-ben elfogadott **bélyegtörvény** pedig az anyaországban használatos okmánybélyeg használatát rendelte le egy sor jogi és gazdasági ügylet (pl. végrendelet vagy földeladási szerződés készítése, vagy italmérési engedély kérvényezése) esetén. A bélyegtörvény a korábbinál jelentősebb és egységesebb tiltakozást váltott ki, mivel a gyarmatosok életének jóval szélesebb területét érintette, s mivel szakítást jelentett azzal a korábbi gyakorlattal, hogy a gyarmatokra vonatkozó közvetlen adókat a gyarmati képviselői gyűlések fogadták el.

A brit kormány azzal érvelt, hogy a londoni parlament virtuális módon minden brit alattvalót képvisel, beleértve a tengerentúli gyarmatok lakóit is. A gyarmatokon viszont az a gyakorlat alakult ki, hogy a helyi törvényhozások tagjai egyéni képviselik választóikat, s ezért elutasították a londoni parlament illetékességét a jövedelemszerzést célzó új törvények meghozatalát illetően. A gyarmatiak az anyaországbeliekkel azonos jogokat élvező „szabad brit alattvalóknak” tekintették magukat, és a londoni kormány fenti intézkedései arról kezdtek meggyőzni őket, hogy a brit kormányzat, önös anyagi érdekeiket hajszólo gazdasági érdekcsoportok ellenőrzése alá került, akik a hagyományos angol szabadság felszámolására tett utolsó lépésként, most a gyarmatok „rabszolgasorba döntését” határozták el. A maga szemszögéből nézve a dolgot, a brit kormány nem erre, hanem a parlament joghatóságának elismertetésére és annak elérésére törekedett, hogy a gyarmatiak legalább részben járuljanak hozzá a területükön állomásozandó reguláris csapatok ellátásához.

1766 márciusában a parlament visszavonta a bélyegtörvényt, viszont ezzel egy időben elfogadta a nyilatkozattörvényt, amely kinyilvánította, hogy a londoni parlament döntéshozói jogköre mind adminisztratív, mind pedig törvényhozási tekintetben fölötte áll a gyarmati törvényhozásoknak. A londoni parlament az ún. Townshend-féle vámok elfogadásával igyekezett további bevételekhez jutni, amelyek behozatali vámot vetettek ki egy sor árucikkre (papír, üveg, ólom, festék, tea). A gyarmatiak tiltakozása a brit áruk bojkottján túlmenően erőszakosabb

formát is öltött, ami olyan eseményekhez vezetett, mint az ún. **bostoni mézszárlás**, amikor a helyi lakosság által provokált brit katonák 1770. március 5-én a tömegbe lóttek. Ezzel csaknem egy időben, a londoni parlament visszavonta a Townshend-féle vámokat, a teára kivetett vám kivételével.

A néhány éves nyugalmat a **teatörvény** elfogadása törte meg 1773 májusában, amely lényegében monopóliumot biztosított a rossz anyagi helyzetben lévő Kelet-indiai Társaság számára a tea gyarmatokon történő értékesítésére. S bár az intézkedés következtében a tea olcsóbbá vált Észak-Amerikában, a gyarmatiak mégis tiltakoztak a monopólium létrehozása, illetve a továbbra is megfizetendő vám miatt. A tiltakozás legszélsőségesebb formája az ún. bostoni teadélután volt december 16-án, amikor is indiánoknak öltözött bostoniak a tengerbe dobálták a három teát szállító hajó rakományát. Miután a bélyegtörvény, illetve a Townshend-féle vámok legnagyobb részének visszavonásával a brit kormányzat már kétszer is engedett az amerikaiak tiltakozásának, most keményebb ellenlépések mellett döntött. A parlament 1774 tavaszán elfogadta az ún. **kényszerítő** vagy tűrhetetlen **törvényeket**, amelyek a bostoni kikötő bezárását, Massachusetts gyarmat önkormányzatának korlátozását, illetve azt rendelték el, hogy a törvények betartásával összefüggésben halált okozó személyek bírósági tárgyalását egy másik gyarmaton folytassák le. A parlament egy új beszállásolási törvényt és az ún. Quebec-törvényt is elfogadta, amely – a francia lakosság Brit Birodalomba történő integrálása érdekében – meghagyta a francia igazságszolgáltatási gyakorlatot, és széles körűen biztosította a katolikus vallás gyakorlását Kanadában. A magukat szabad angoloknak valló és túlnyomóan protestáns gyarmatiak mindebben veszedelmes precedenst láttak, nem beszélve arról, hogy a parlament Quebec gyarmat határait a Mississippi és az Ohio folyókig terjesztette ki. A brit intézkedésekre adandó gyarmati válasz összehangolása érdekében ült össze Philadelphiában 1774 szeptemberében az **első Kontinentális Kongresszus**, amely a fentebb említett törvények visszavonását, illetve annak elismerését kérte a brit kormányzattól, hogy az adókvetés és a belső viszonyait érintő törvényhozás tekintetében a helyi törvényhozások rendelkezzenek kizárólagos jogkörrel. Ugyanakkor az amerikaiak elismerték a londoni parlament illetékességét a kereskedelem szabályozására. Ezzel egy időben azonban, a kongresszus a brit áruk bojkottját is elhatározta.

A FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ

A két fél közötti növekvő feszültség 1775. április 19-én vezetett fegyveres összecsapáshoz, amikor is a milícia készleteinek lefoglalására induló brit reguláris erők és a helyi milícia csapott össze a massachusettsi Lexingtonnál majd Concordnál. Május 10-én Philadelphiában összeült a **második Kontinentális Kongresszus**, amely eredetileg a kereskedelmi bojkottra adott brit válaszlépéseket vitatta volna meg, s amely aztán egyfajta közös végrehajtó és törvényhozó szervként, 1781-ig irányította a függetlenségi küzdelmet. A Kongresszus június 15-én a virginiai

George Washington (1732–1799) nevezte ki a Bostonba szorult brit csapatokat körülzáró amerikai erők főparancsnokává. Az amerikaiak 1775 végén hadjáratot indítottak Kanada elfoglalására, amely 1776 elejére kudarcra zárult. A britek 1776. március 17-ére kiűrtették Bostont. A két fél megbékítésére irányuló utolsó erőfeszítések kudarcra után, 1776. május 10-én a Kongresszus arra szólította fel a gyarmatokat, hogy új kormányzatokat állítsanak fel, július 2-án pedig elfogadta a függetlenségre vonatkozó határozati javaslatot. Még ezt megelőzően, egy öttagú bizottságot állított fel egy **Függetlenségi nyilatkozat** megfogalmazására, amely azonban legnagyobb részben **Thomas Jefferson** (1743–1826) munkája volt, s amelyet a Kongresszus július 4-én fogadott el bizonyos módosításokkal. A nyilatkozat három részből áll. Az elsőben kinyilatkoztatja és megindokolja a gyarmatok azon jogát, hogy természetes jogaik védelmében új kormányzati rendszert hozzanak létre. A másodikban – az amerikai fél szemszögéből értelmezve az eseményeket – a brit uralkodó szemére hányja azon „vétkét”, amelyek a gyarmatok tudatos alávetésére irányultak. A harmadik részben pedig a Kongresszus kinyilvánította, hogy „ezek az Egyesült Gyarmatok immár természetüknél és joguknál fogva szabad és független államok”.

Az anyaországi egységekkel megerősített brit haderő 1776. július 2-án New York közelében szállt partra, s Washington seregére több vereséget is mérve, elfoglalta a várost, valamint New Jersey legnagyobb részét. Washington erejéből csak két sikeres ellencsapásra futotta 1776–77 telén Trentonnál és Princetonnál, amelyek azonban az amerikai csapatok harci moráljának megőrzése szempontjából nagyon fontosnak bizonyultak. A háború eddigi menetét egyfajta patthelyzet kialakulása jellemezte. A jobban kiképzett és nagyobb harci tapasztalatokkal rendelkező brit reguláris erők a nyílt színi összecsapásokban rendre vereséget mértek a tapasztalatlan és fegyelmetlen amerikai hadseregre, amelyet azonban megsemmisíteni nem tudtak, mivel az óriási amerikai hadszíntér tág lehetőségeket biztosított a visszavonulásra. A helyi földrajzi viszonyokat jobban ismerő amerikaiak üldözése közben a britek egyre jobban eltávolodtak a tengerparton fekvő utánpótlási bázisaiktól, ahová kénytelenek voltak téli szállásra visszavonulni. Ebből a helyzetből a John Burgoyne tábornok által javasolt haditerv látszott kiutat kínálni a brit hadvezetés számára, amely három irányból (Kanadából, New York felől és az Ontario-tó irányából) indított volna támadást az új-angliai államok elszigetelése érdekében. Az amerikai földrajzi és kommunikációs viszonyok mellett azonban a hadművelet kudarcba fulladt, és a Burgoyne vezetésével Kanadából támadó brit hadosztály fegyverletételéhez vezetett 1777. október 17-én **Saratogánál**. William Howe ugyan elfoglalta Philadelpiát, és két újabb vereséget is mért Washington csapataira, Burgoyne kapitulációja mégis döntő jelentőségűnek bizonyult a háború további menete szempontjából. Az ugyanis meggyőzte az amerikaiakat titokban már korábban is támogató Franciaországot, hogy 1778. február 6-án szövetségi, illetve barátsági és kereskedelmi szerződéseket kössön az Egyesült Államokkal, majd július 10-én hadat üzenjen Nagy-Britanniának. Ezzel – majd ennek következtében Spanyolország 1779-es, majd Hollandia 1780-as Nagy-Britannia elleni hadba lépésével – az amerikai háború az európai nagyhatalmak

közötti összecsapássá alakult, vagyis a londoni kormányzat arra kényszerült, hogy megossza haderejét. Nagy-Britannia diplomáciai elszigeteltségét a Fegyveres Semlegesség Ligájának létrejötte tetőzte be (1780), amelyet Oroszország kezdeményezett Dánia és Svédország részvételével.

A William Howe-ot felváltó új brit főparancsnok Henry Clinton 1779-től a déli államok területére igyekezett áttenni a harcok súlypontját, mivel úgy vélte, hogy az anyaország ügye ott nagyobb támogatásra számíthat a helyi lakosság részéről. A tizenhárom volt gyarmat népességének körülbelül egyötöde foglalt állást aktív módon az anyaország mellett, s körülbelül kétötödük támogatta cselekvően a függetlenség ügyét. A fennmaradó kétötödük pedig igyekezett kimaradni az összecsapásból, és egyszerűen túl akarta élni a háborút. Az új brit stratégia kezdetben sikeresnek bizonyult, ám a francia szárazföldi és tengeri haderő Észak-Amerikába érkezése hosszabb távon az amerikai fél javára billentette a mérleg nyelvét. A szárazföld belsejében kimerítő hadjáratokat folytató brit csapatok rendszerint a tengerpartra visszavonulva jutottak készletekhez és erősítéshez, ám egy erős francia flottaegység megjelenése 1781 őszén megakadályozta a virginiai Yorktownba visszavonult Cornwallis tábornok seregének felmentését, aki október 19-én letette a fegyvert az amerikai és francia csapatok előtt. A yorktowni fegyverletétellel Nagy-Britanniát katonai értelemben még nem győzték le, ám ez a kudarc meggyőzte a londoni döntéshozókat arról, hogy a szárazföldi amerikai gyarmatok katonai erővel történő megtartása sokkal nagyobb áldozatot kívánna annál, mint amennyi haszon remélhető attól. A hadviselő felek közötti tárgyalásokat követően, 1783. szeptember 3-án írták alá a brit–amerikai, illetve a brit–francia és brit–spanyol békeszerződéseket Párizsban, illetve Versailles-ban. Nagy-Britannia elismerte az Amerikai Egyesült Államok függetlenségét, amelynek határait északon a Nagy-tavak, illetve nagyjából a mai amerikai–kanadai határ, nyugaton a Mississippi, délen pedig a 31. szélességi kör jelentette. Az amerikai fél kötelezte magát a brit hitelezők által a háború előtt nyújtott hitelek visszafizetésére, amiért a britek kompenzációt ígértek a háború alatt hozzájuk szökött rabszolgákért.

AZ ÚJ POLITIKAI BERENDEZKEDÉS MEGSZÜLETÉSE

Az új politikai berendezkedés létrehozása felé tett első lépést a volt gyarmatok kormányzati rendszerének átalakítása jelentette, ami már a háború alatt megkezdődött. Az új állami alkotmányok jelentős eltéréseket mutattak, ám közös sajátosságuk mégis az volt, hogy a végrehajtó hatalom (a kormányzó) jogkörének szűkítésére, illetve a törvényhozó hatalom befolyásának megerősítésére törekedtek. A britek elleni küzdelem azonban felvetette a volt gyarmatok közötti politikai kapcsolatok szorosabbra fűzésének kérdését is. Az Egyesült Államok első alkotmányát, az ún. *Konföderációs cikkelyeket* 1777. november 15-én fogadta el a Második Kontinentális Kongresszus, ám a ratifikációs folyamat elhúzódása miatt csak 1781. március 1-jén lépett hatályba.

A dokumentum egykamarás szövetségi törvényhozó testületet hozott létre, amelyben minden állam egy szavazattal rendelkezett, s melynek hatásköre kizárólagosan a külügyekre, a tengerészeti ügyekre, valamint az indián kereskedelem és az államok közötti konfliktusok szabályozására terjedt ki. Nem rendelkezett tehát adókievetési joggal, s lényegében a tagállamok önkéntes hozzájárulásaitól függött. A fiatal amerikai államszövetségnek azonban számos olyan problémával kellett szembenéznie, amelyekre az új államberendezkedés nem tudott kielégítő megoldást nyújtani. A békeszerződés az elmenekült britpárti lojalisták kártalanítását írta elő, ám a Konföderációs Kongresszus nem rendelkezett elég hatalommal arra, hogy ezt kikényszerítse a tagállamoktól. A kárpótlás elmaradására hivatkozva a britek továbbra is megszállva tartottak számos erődöt az Egyesült Államok területén, s nem volt elegendő katonai és diplomáciai erő, hogy elérjék kiűrtetésüket. Nem tudtak hatékonyan fellépni Spanyolország ellen sem, amely 1784-ben lezárta a Mississippi torkolatát az amerikaiak előtt. A Kongresszus nem rendelkezett a kereskedelem szabályozásának jogával, és – önálló jövedelemforrás híján – nem tudott megbirkózni a háború alatt forgalomba hozott papírpénz elértéktelenedéséből adódó pénzügyi válsággal sem. A gazdasági bajok orvoslásának szándéka vezetett az ún. annapolisi tanácskozás összehívásához, amelyen azonban csak öt állam képviseltette magát 1786 szeptemberében.

Minthogy eredeti céljukat nem tudták elérni, a tanácskozás résztvevői felhívással fordultak a többi tagállamhoz, hogy kilenc hónap múlva tartsanak Philadelphiában egy újabb összejevetelt a szövetségi kormányzati rendszer megfelelő átalakítása érdekében. A tagállamok vonakodásának leküzdésében fontos lökést jelentett az ún. Shays-felkelés kibontakozása Massachusettsben 1786 szeptembere és 1787 februárja között, ami az eladósodott farmerek fegyveres elégedetlenségi mozgalma volt. Noha helyi jellegű megmozdulásról volt szó, amelyet a hatóságoknak viszonylag könnyen sikerült leszerelniük, az esemény mégis nagy hatást gyakorolt a politikai elitre. Végül 1787. május 25-én ült össze Philadelphiában az **alkotmányozó konvenció**, amelyen tizenkét állam (Rhode Island nem képviseltette magát) ötvenöt delegátusa vett részt. Hosszas viták után a konvenció szeptember 17-én fogadta el az új alaptörvény végleges változatát, amelyet szeptember 28-án küldtek meg a tagállamoknak ratifikálás céljából. Az alkotmány elfogadásához kilenc állam beleegyezésére volt szükség, ami 1788. június 21-ére teljesült. Az új alaptörvény ezzel lényegében érvénybe lépett, viszont két jelentős állam (Virginia és New York) csak ezt követően – csekély többséggel és csak bizonyos feltételekkel – szavazott mellette. A folyamat 1790 májusában zárult le, amikor az alkotmányozó konvención részt sem vevő Rhode Island is ratifikálta az okmányt. Ily módon, az Egyesült Államok alkotmánya a legrégebbi mai napig érvényben lévő alaptörvény, amelynek legfontosabb jellegzetességeit az azóta hozzáfűzött 27 kiegészítés sem változtatta meg lényegesen.

Az új alkotmány a korábbinál erősebb szövetségi kormányzatot hozott létre, amely az egyes hatalmi ágak (végrehajtó, törvényhozó és igazságszolgáltatás) elválasztásán és egyensúlyán alapul. A törvényhozó hatalom a kétkamarás **kongresszus** kezébe került, amelynek egyik házába (**szenátus**) minden állam két szenátort küldött

hat évre, akiket ekkoriban még a tagállamok törvényhozásai választottak. A választópolgárok által közvetlenül, két évre választott képviselőkből álló másik kamarában (képviseelőház) viszont az unió összlakosságán belüli arányuknak megfelelő képvisellel rendelkeznek a tagállamok. A választójog szabályozása a tagállamok hatáskörébe került, amelyek viszont nem fogadhatnak el olyan rendelkezéseket, amelyek ellentétesek az alkotmánnyal. A tagállamok a gyarmati korhoz képest alacsonyabb vagyoni cenzust állapítottak meg, de néhány államban vallási jellegű korlátozások is érvényben maradtak. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a felnőtt fehér férfiak legnagyobb része választójogot kapott. A törvények elfogadásához mindkét ház hozzájárulása szükséges, de a két kamara jelentős jogkörökkel rendelkezik a két másik hatalmi ág ellenőrzése tekintetében is. Az elnök kormányzati kinevezéseivel (például nagykövetek vagy a kormány tagjai), a nemzetközi szerződések elfogadásához a szenátus hozzájárulására van szükség, míg a képviselőház kizárólagos hatáskörébe tartozik a költségvetésre vonatkozó törvényjavaslatok kezdeményezése. A Konföderációs Kongresszustól eltérően az új kongresszus megkapta az adókiadás jogát is.

A végrehajtó hatalom feje a négy évre választott, és akkor még akárhányszor újraválasztható elnök lett, aki az Egyesült Államok haderejének főparancsnoka is egyben. Az elnököt akkoriban még az egyes államok törvényhozásai által kijelölt elektori testület választotta, vagyis a választópolgárok csak nagyon közvetett módon vettek részt a folyamatban. Az elnök megvételéhez a kongresszus által elfogadott törvényeket, amely viszont – a javaslat kétharmados többséggel történő újbóli megerősítése esetén – felülírhatja azt. Ugyanakkor, az európai parlamenti felelőssége, vagyis akkor is hivatalban maradnak, ha pártjuk a kongresszusban kisebbségben van. A végrehajtó hatalom fejét, bizonyos alapvető bűnök (például hazaárulás) elkövetése esetén a kongresszus elmozdíthatja hivatalából. A harmadik hatalmi ág élére a Legfelső Bíróságot állította az új alkotmány, amely az elkövetkező években kialakuló gyakorlat szerint alkotmánybíróként is kezdett működni, vagyis olyan ítéleteket kezdett hozni, amelyek alkotmányellenesnek minősítették a kongresszus által elfogadott törvényeket. A legfelső bírói testület tagjait az elnök nevezi ki élethossziglan, a szenátus hozzájárulásával.

A három hatalmi ág, valamint a szövetségi kormányzat és a tagállamok között megvalósuló összetett, ám mégis hatékonyan működő hatalommegosztást a „fékek és ellensúlyok” (*checks and balances*) rendszerének nevezik az amerikai hagyományban. Ebben a rendszerben nagyon nehezen állhat elő olyan eset, hogy mindhárom hatalmi ágazat valamennyi területe ugyanazon politikai erő ellenőrzése alá kerüljön. Néhány állam az alkotmány ratifikálását az alapvető szabadságjogok (gyülekezési-, vallás-, szólás-, sajtószabadság, esküdtszék általi bírászkodás, fegyverviselési jog stb.) alkotmányba foglalásához kötötte, ami 1791-ben valósult meg az ún. Jogok Törvénye (*Bill of Rights*), vagyis az első tíz alkotmánykiegészítés elfogadásával. 1789 tavaszán állt fel az új kormányzati rendszer, s az Egyesült Államok első elnökévé egyhangúan megválasztott George Washington 1789. április 30-án tette le a hivatali esküt New York-ban.

40

HUMANIZMUS ÉS RENESZÁNSZ

HA HUMANIZMUSNAK A MAI MAGYAR NYELVBEN megjelenő kettős értelmétől elvonkozhatva csak azt tekintjük feladatunknak, hogy arról a társadalmi és művelődési mozgalomról szóljunk, amely a 15–16. században, elválaszthatatlan szimbiózisban a reneszánszsal az embert mint egyént állította az érdeklődés homlokterébe, s ezáltal felelevenítette a klasszikus antikvitás szemléletét, kiinduló pontunknak a már ókorban is használt *studia humanitatis* kell tekintenünk. E kifejezés nem jelentett mást, mint a tudományok egy meghatározott körét (grammatika, retorika, történelem, költészet, erkölcsfilozófia), illetve e területeken működő antik szerzők olvasását és magyarázatát.

Aligha véletlen, hogy az antik forrásokhoz való visszatérés, ami a **humanizmus** fő jelszava volt (*ad fontes*), Itáliában jelent meg legkorábban, már a 14. században, annál is inkább, mert a római világ egykori központjában a középkor századaiban sem tűnt el az antikvitás iránti érdeklődés, a római hagyományok a mindennapok részei voltak. Az itáliai világi kultúra – amint arra az előző kötetben rámutattunk – már a 15. században a humanizmus jegyében formálódott, sőt legjelesebb kialakítói: Francesco Petrarca (1304–1374) és Giovanni Boccaccio (1313–1375) a 14. században éltek. A 15. századi itáliai humanisták: Marsilio Ficino (1433–1394), Pico della Mirandola (1463–1494), Lorenzo Valla (1407–1457), Leon Battista Alberti (1404–1472) és sokan mások megfogalmazták azokat az eszményeket, amelyek a 15–16. század fordulóján az Alpokon túli Európában is elterjedtek. Ezek között fontos helyet foglalt el a klasszikus értelemben vett eloquentia, az ékesszólás tudománya, amely a középkori latinsággal szemben Cicero nyelvének visszaállítására törekedett. Valla nem véletlenül írt tanulmányt a latin nyelv választékosságáról (*Elegantiae linguae latinae*). Ide tartozott az ember központúságnak mint a görög–római életmű legfontosabb elemének uralomra juttatása. Mirandola az ember méltóságáról értekezve (*De hominis dignitate*) a teremtő Isten szájába adja azokat a gondolatokat, amelyek a humanizmus emberfelfogását tükrözték. „Te vagy a világ közepe... önmagad szabad, feljogosított

alakítója és alkotója azt a formát vésed ki magadnak, amelyik jobban tetszik.” Az ember mint önmaga alakítója és mércéje mindenekelőtt sokoldalúságával, egyetemességével, teljességével és korlátok nélkülségével (*l' uomo universale*) felel meg emberi mivoltának. Ebben különbözik az állatoktól. Az itáliai reneszánsz legjelesebb történetírója és csodálója, Jacob Burckhardt joggal állapíthatta meg, hogy „a humanista a legnagyobb sokoldalúságra kénytelen, mert filológiai tudása nem csupán a klasszikus világ tárgyilagos megismertetésére szolgál... hanem a valóságos életre való mindennapos alkalmazásra is.” Ókori mintára kell megbízói számára leveleket, beszédeket írni, megírni saját kora történetét, jártasnak kell lennie a filozófiában, az ókori irodalom minden műfajában, titkári, diplomáciai feladatokat ellátni, a legnagyobbaknak még a képzőművészetekben, építészetben is kiválóknak kell mutatkoznia. Leon Battista Alberti, még inkább azonban **Leonardo da Vinci** (1452–1519) ezek közé a szellemi óriások közé tartozott.

A 15. század közepétől a humanista műveltség kilépett a fentebb említett keretek közül, és áttért a reneszánsz kultúra szinte összes területére, mindegyik területen a filozófiára, de a természettudományokra is.

A **reneszánsz** kifejezést 1855-ben Jules Michelet alkalmazta a művelődésnek azokra a jelenségeire, amelyeket a 16. századi francia történelemben tapasztalt. Jacob Burckhardt 1860-ban a *Reneszánsz Itáliában* címmel írta meg összefoglaló munkáját a „műveltség” múltjának egy szakaszáról. Giorgio Vasari azonban már 1550-ben a reneszánszsal azonos értelemben *rinascitának*, újjászületésnek nevezte azt a korszakot, amelyben a legkiválóbb itáliai építészek festők és szobrászok elhagyták a régi stílust, és a tökéletesség kivételes magasságaiba emelkedtek. Az újkor embere tudatában volt értékeinek. Soha nem tapasztalt öntudat feszítette, az alázat, amely a középkori világ leggyakrabban emlegetett magatartásformája volt, kikerült szótárából. Nem az Isten és ember viszonyát, hanem az ember és természet kapcsolatát tartotta fontosnak. A reneszánsz autonóm embere nem volt vallástalan, de a középkorban mindent átható vallásosságot és a vallás által felállított tilalomfákat egyre szűkebb területre szorította. A reneszánsz az idők folyamán egyre tágabb értelmet nyert, s valójában az embert, az európai kultúra 15–16. századi újjászületését foglalta magába, amelyben az antikvitás eszményeinek visszatérése egyben az individuum, az emberi egyéniség középpontba állítását is jelentette. Nem lehet azonban kétségünk afelől, hogy a reneszánsz és humanizmus elit kultúra volt, a társadalom döntő többségének gondolkodásában, műveltségi eszményeiben a 15–16. században nem történt alapvető változás. Sőt továbbra is virágzott a babona, a mágia, a boszorkányhit, az asztrológia és az alkimia.

A történelem és erkölcsfilozófia területén nemcsak a kortársak, de az utókor szemében is **Niccolò Machiavelli** (1469–1527) volt a legnagyobb hatású szerző. A firenzei kancellária tagjaként részt vett a gyakorlati politikában is, lényegesen fontosabbak azonban írásai, amelyeket börtönből való kiszabadulása után 1513 és 1527 között írt. 1513-ban született *A fejedelem (Il Principe)*, amely a legnagyobb hatást (és elutasítást) váltotta ki az európai közgondolkodásban, 1514–16-ban a *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről (Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio)*, és 1521–27 között a *Firenze története (Istorie Fiorentine)*. Egy kitűnő

angol történetíró szerint *A fejedelem* egy becsvágyó férfiú, a *Beszélgetések* egy becsvágyó nép felemelkedésének útját követi (T. B. Maculay). Kevésbé szokták említeni, hogy Machiavelli a középkori krónikáirással szemben az egyik megalapítója a modern oknyomozó történetírásnak, de a hadtudománynak is, európai visszhangot azonban erkölcsfilozófiai nézetei váltottak ki. Nem a hagyományos erkölcsi értékrendből (jószág, mértékletesség, igazságosság, becsületesség, hűség stb.) indult ki, hanem az emberi természetből. Ebben pedig – szerinte – a legfőbb mozgatórugó az önérdék. Nem fogalmazta meg ugyan a később még nagy karriert befutott elvet, hogy a cél szentesíti az eszközt, de állította, hogy az eszközök etikai természete nem befolyásolhatja a helyes cél elérését. Ilyen helyes célnak tekintette az egységes Itália megteremtését, amelynek érdekében az általa példaképnek tekintett Cesare Borgiának, VI. Sándor pápa törvénytelen fiának mások által erkölcsileg nem igazolható tevékenységét is elfogadhatónak tartotta. Szerinte a hasznos célra irányuló szöszegés, színlelés és megfélemlítés nem erkölcstelen, mert a politika és etika különválásával a közjó érdekében tett lépések nem minősíthetők sem erkölcsösnek, sem erkölcstelennek. A történelemben nagy szerepet tulajdonított a személyiségnek, az egyén életében pedig a *fortúnának* és *virtusnak*. A fortuna nemcsak a szerencsét, de általában sorsot, alkalmat és véletlent, a végzet (*fatum*) elkerülését jelenti. A virtus pedig a kiváló emberi tulajdonságok egész sorát: a vitészség mellett a rátermettséget, az erélyt, a tetterőt, okosságot és egyéb erényeket, de mindezek ellenkezőjét is. Machiavelli szerint a *virtù* az erény és a bűn megfontolt váltogatása. A legjobb államforma megvalósulása a fortunától és olyan vezetőtől függ, aki a hasznos cél megvalósítása érdekében váltogatja az erényes és bűnös cselekedeteket. Machiavelli hatása a későbbi századokban is igen erős volt az Itálián kívüli európai országokban is. A „machiavellizmus” olyan bélyeg volt, amelyet gyakran a szerző szándékainak félreismerése alapján terjesztettek.

Az Alpokon túli Európában a humanizmus és reneszánsz időben később, többnyire csak a 15–16. század fordulójától kezdődően terjedt el. Németországban a humanista tudományban a forrásokhoz való visszatérés főként a kereszténység kialakulásának forrásaira vonatkozott. A skolasztikával való szembefordulás nemcsak Arisztotelész elutasítását és Platón igenlését jelentette, hanem a Biblia forráskritikai vizsgálatát is. Ehhez nem volt elég a Szent Jeromos-féle *Vulgata*-elemzése, hanem az eredeti: héber és görög nyelvű bibliai könyveket is kutatni kellett. Tudni kellett görögül és héberül is, s főként szabadon kellett használni a héber írásokat is. Ennek kapcsán robbant ki az ún. reuchlini viszály. **Johann Reuchlin** (1455–1522) jeles hebraista volt, akinek tekintélyét a német humanisták vezére, Erasmus is elismerte. Ő írta az első használható héber nyelvkönyvet Németországban, és kabalisztikai kézikönyvet is publikált. Az európai humanisták között nagy visszhangot kiváltó reuchlini viszályba úgy keveredett bele, hogy szakértőnek kérték fel Johann Pfefferkorn ügyében, aki a neofiták buzgóságával császári meghatalmazást szerzett egykori hittársai rabinikus irodalmának megsemmisítésére azzal az indokkal, hogy ezek tele vannak a kereszténységet gyalázó kifejezésekkel. A szerzetesek megdöbbenésére Reuchlin a héber írások megóvása mellett foglalt állást. Ezért féktelen uszító hadjárat kezdődött ellene. Pfefferkorn 1511-ben

Handspiegel (Kézi tükör) című gúnyiratában azzal vádolta meg Reuchlint, hogy a zsidók megvesztegették, amit az érintett, *Augenspiegel* (Szemüveg) című írásában hazugságnak nevezett. Humanista társai is mellé álltak, és az *Epistolae obscurorum virorum* (Sötét emberek levelei) című könyvben maró gúnyal figurázták ki a kölni domonkosokat. Maga a cím is kétértelmű, az *obscurus* nemcsak sötétet, hanem jelentéktelent, érthetlent, homályost is jelent, s utal a Reuchlint támadóknak a klasszikustól eltérő, középkori latin nyelvére. A Hutten Ulrich és mások által szerkesztett írás megvetéssel utánozza a skolasztikus hittudósok nyelvét és tudományát. Reuchlin X. Leó pápához fordult. A pápa megbízottja ugyan először Reuchlin javára döntött, 1520-ban azonban egy pápai *breve* mégis elítélte a német humanistát. A kibontakozó vita már beletorkollott a reformációba.

Reuchlin mellett mások is fontosnak tartották a biblikus irodalom tanulmányozását. Ezek között a legnagyobb hatású humanista **Rotterdami Erasmus** (1466–1536) volt, aki pap (törvénytelen) gyermekeként egy Rotterdam melletti településen született. A szegénység kényszerítette rá, hogy Ágoston-rendi szerzetes legyen, a fogadalom alól II. Gyula pápa oldotta fel. A cambrai-i püspök titkáráként látogathatta a párizsi egyetemet. Nagyon hamar európai hírnévre tett szert. Nemcsak V. Károly, de a pápák is becsülték, s több fejedelemtől is kapott évjáradékot. Európa szinte minden humanista tudósával kapcsolatban állt, mintegy 3000 művészien megformált levélben fejtette ki nézeteit. Párizsi tanulmányai megerősítették a skolasztikával szembeni ellenszenvét. Cicero tanítványának vallotta magát – valóban kortársai közül senki sem írt nála szebben klasszikus latin nyelven. Saját vallomása szerint, noha németül, franciául, angolul és hollandul is beszélt, latinul gondolkodott, s a rómaiakhoz hasonlóan érzett. Uralkodók és pápák versengtek kegyeiért. Békés és türelmes természete miatt a reformáció viharai közepette azonban egyik tábor sem vallotta magáénak, sőt a katolikusokat és protestánsokat egyaránt maga ellen ingerelte. A pápaság nem vette tőle jó néven a fennálló egyházi állapotok lesújtó kritikáját, a Sorbonne teológusai pedig szívesen megégették volna mint eretneket. Lutherrel a szabad akarat kérdésében ütközött össze, ami miatt a reformátor a „legnagyobb gonosztevőnek” nevezte, noha Erasmus korábban mindig megvédte őt még a pápával szemben is.

Hihetetlenül nagy munkabíró képességét bizonyítja, hogy egész Európa tudós társadalmával folytatott levelezése mellett számos nagyhatású könyvet is írt. 1500-ban jelent meg *Adagia* című közmondásgyűjteménye, amelyben antik szerzők gondolataihoz fűz megjegyzéseket. Néhány évvel később születik az *Enchiridion militis christiani* (A keresztény harcos kézikönyve), majd 1509 után a Morus Tamásnak ajánlott *Balgaság dicsérete* (*Lauds stultitiae*). Itáliai útja után néhány évet Angliában töltött, és mély barátság szövődött közte és Morus Tamás, valamint John Colet között. Pártfogójának, V. Károlynak épülésére írta meg az *Institutio principis christiani* (A keresztény fejedelem tanítása) című művét, a középkori királytüköröknél modernebb, de szemléletében Machiavellitől eltérő formában. Az 1510-es évek derekán jelentette meg az Újszövetség eredeti görög szövegének kritikai kiadását. A kiadáshoz bevezetőt is írt, amelyben megfogalmazta „Krisztus filozófiájának” alapelveit. A keresztény hit lényegét a „hegyi beszédben” ismerte

fel, amelyben a nyolc boldogság fejezi ki a keresztény életvitel lényegét. Meggyőződéssel vallotta, hogy a kereszténység lényegét nem szabad megváltoztatni, a visszaéléseket kell megszüntetni. Luther fellépésének idején, 1518–22 között született meg a később kibővített *Beszélgetések* (*Colloquia*), és 1525-ben a Lutherrel vitázó *De libero arbitrio* (A szabad akaratról). Baseli, majd freiburgi tartózkodása alatt az 1520-as és 30-as években egyre reménytelenebbül figyelte az egyház kettészakadását, de fáradhatatlanul küzdött az egység helyreállításáért (*De sarcienda ecclesiae*). Baselben nagy részvét mellett temették el. Sírfelirata: *nulli cedo* (senkinek nem engedek) kifejezi, hogy soha nem tántorodott el attól, amit igaznak ismert fel.

Írásai közül legtöbb példányban a *Beszélgetések* jelent meg, legnagyobb hatása azonban az *Enchiridion*nak és a *Balgaság dicséretének* volt. Az előzőt a laikus olvasók vezérfonalának szánta, amellyel el lehetett volna jutni a szükséges egyházi reformokhoz. A legfőbb eszköznek a Bibliát tekintette. Az utóbbiban maró gúnyal sorolta fel a társadalomnak azokat a résztvevőit, a teológusoktól az egyházfejedelmekig, a királyoktól a polgárokig, akik mind nagy tisztelői voltak a balgaságnak. Kritikája nem jámbor tréfa, hanem mély társadalombírálat.

Az angliai humanizmus legnagyobb alakja **Morus Tamás** (1478–1535) az oxfordi egyetemen szerezte műveltségének alapjait, ahol a platoni filozófia és a görög nyelv iránti rajongás már a 15. század utolsó évtizedében általánosnak tekinthető. Négy évet töltött egy karthauzi kolostorban, hogy próbára tegye papi hivatását. Végül nem szenteltette magát pappá, mert úgy vélte nem tudna a cölibátus feltételének megfelelni. Lefordította latinra Lukianos *Dialogusait*, s alaposan tanulmányozta Platon filozófiáját. Életműve annak bizonyítéka, hogy Itálián kívül is uralkodóvá vált Platon követése a humanista gondolkodásban a skolasztika arisztotelianus filozófiájával szemben. Morus fő műve, az *Utópia* eredetisége ellenére is aligha született volna meg Platon *Államának* ismerete nélkül. Ez a Schol sziget kapcsolódik Erasmushoz is. Bár a könyv csak 1516-ban jelent meg, de Morus már a *Balgaság dicsérete* megjelenése után, arra mintegy válaszul, elkezdte írni az *Utópia* második részét. Ismerte és érdeklődéssel olvasta Amerigo Vespucci leírását az „Újvilág”-ról, amelyben a természetes élet ábrázolása ragadta meg. Az ékes humanista latinsággal írott *Utópia* első része a szociális egyenlőtlenségből fakadó bajokkal foglalkozik. A pénz és az emberi gőg koldussá teszi a társadalom nagyobbik részét, a juhlegelőkké változtatott földekről elűzött parasztok koldussá és csavargókká válnak, s kénytelenek rablásból fenntartani magukat, s ezért kíméletlen büntetésre számíthatnak, holott a csavargás és rablás okát kellene felszámolni. A második rész a humanista mintaállam berendezkedését és társadalmi viszonyait elemzi. Hythlodéus (Csapatúz) Rafael, a világljáró humanista fedezte fel és mutatja be *Utópiát*, ahol nincs magántulajdon, ahol az élet alapja a mezőgazdasági termelés, amihez minden polgárnak érteni kell, ahol a városi lakosság egy része minden évben lakóhelyet cserél a falusiakkal, ahol mindenki tanul valamilyen kézműves mesterséget is, ahol mindenki dolgozik és fényűzés nélkül él, ahol a kormányzásban valódi népképviselőt érvényesül, s a települések matematikai alapossággal megtervezettek. *Utópiában* napi hat óra a munkaidő (a korabeli Európában ez 12–13 óra), a többi a lakosok tanulással és szórakozással, erkölcsfilozófiai és

metafizikai kérdéseken való vitatkozással töltik. Nincs szegény és koldus, „itt senkinek sincs semmije, ezért mindenki gazdag”. A fizikai munka alól csak az öregek, betegek és a tudósok vannak felmentve. *Utópia* alkotmánya mindenkinek biztosítja a tanuláshoz való jogot, a legtehetségesebbek a tudósok rendjébe kerülhetnek.

Az önként és szabadon végzett munka minden polgárra jellemző, de a legnehezebb és piszkos munkát jobbágyok (szolgák) végzik, akik büntették miatt kerültek ebbe az állapotba. A háborút igazságtalannak tartják, mégis van hadseregük, hogy országukat az idegenek betöréseitől megvédhessék. Erkölcsük szigorúak, a házasságtörést szolgasággal büntetik. A legteljesebb vallásszabadság és tolerancia uralkodik, de az istentagadókat kivetik maguk közül. *Utópia* az egyetlen emberi közösség, ahol a közjó megvalósul. Morus tragikus halála, az hogy VIII. Henrik kivégeztette, mert ragaszkodott katolikus hitéhez, arra is utalt, hogy a humanisták társadalomboldogító tervei idő előttiek voltak a 16. században. Az *Utópia* aligha ironikus játék egynémely gondolattal, mint egyes tudósok vélik, inkább a valóságtól megcsömörlött humanista Morus elvágódása egy jobb világba.

Morus *Utópiája* mellett Angliában is megjelentek, ha megkésve is a humanizmus és reneszánsz jellegzetes műfajai: a fejedelemtükör (Thomas Elyot: *The Boke Named the Governour*), a nevelés fontosságát hangsúlyozó írás (Roger Ascham: *The Scholemaster*), az ékesszólás művészetét taglaló könyv (Thomas Wilson: *The Arte of Rethorique*) és hasonlók.

Igazán világraszóló alkotások azonban az angol művelődéstörténetben a dráma területén születtek. Christopher Marlowe (1564–93) féktelen reneszánsz egyéniség, hősei is az új embertípus megtestesítői, akik semmilyen eszköztől nem riadnak vissza, akár a hatalmat (*Tamburlaine*), akár a tudást (*Doktor Faustus*) akarják megszerezni. Eszközeik között az abszolút gonoszság is szerepelhet (*A máltai zsidó*), nemcsak a szószegés és színlelés, mint Machiavelli hősnél. **William Shakespeare**-nél (1564–1616), a nyugati kultúrkör legnagyobb drámaírójánál ez az életelv nem áll a középpontban, bár hősei között a korlátlan gonoszság szintén tetten érhető (*Macbeth*, III. *Richárd*). Shakespeare modernségét az jelenti, hogy hőseiben az értelem és a szenvedély viaskodik egymással, és a középkori felfogással szemben a szenvedély felett már nem érvényesül az értelem kontrollja. A hősök azért pusztulnak el, mert túlbujánzó szenvedélyüket (becsvágy, féltékenység, sértett hiúság) nem tudják kordában tartani (*Macbeth*, *Othello*, *Lear király*). Ugyanakkor a rend középkori ideája nem hiányzik Shakespeare gondolkodásából sem. Történelmi drámái, egyik méltatója szerint „politikailag értelmezik a rend problémáját”. Shakespeare a világot kifürkészhetetlenségében, de meghatározott erkölcsi értékrend alapján ábrázolja. Eredetisége, költői ereje révén életműve korszakot jelent nemcsak az angol, de a világirodalomban is.

Morus Tamás a szociális különbségek felszámolásával szeretett volna humanista társadalmat teremteni, **Francis Bacon** (1561–1626) úgy vélte, hogy ez a cél azzal érhető el, ha a természettudományok eredményeit alkalmazzák a termelésben. Az *Új Módszer* (*Novum Organum*) című műve a tudományos kutatás legfőbb és igazi elemének az indukciót tartja, amelyben az egyes esetekből indul ki a kutató, „és az utolsó helyen jut a legáltalánosabbra”. A töredékes *Új Atlantisz*

pedig azt a rendszert mutatja be, amelyben a tudomány eredményeire épül az állam. *Új Atlantisz* is egy elképzelt sziget valahol Japánon túl, fővárosában Bensaemben van a „Salamon háza”, amelyben tudományos központ működik a technika különböző területeinek kutatására, s ahol a tudósokat felfedezéseikért jutalmat kapnak, s tiszteletükre szobrot állítanak. A tudományok alapján szervezett termelés teszi lehetővé, hogy mindenkinek emberhez méltó élete legyen.

Az angol utópisták mellett a kalábriai **Tommaso Campanella** (1568–1639) ideális társadalma is egy elképzelt szigeten valósult meg. Ezt a *Civitas solist* (*Napállam*) ő maga is egy bölcséleti állam ideáljának tartotta. Az állam élén egy papfilozófus állt, mellette a Hatalom, a Bölcsesség és a Szeretet minisztériumai működtek. A Napállamban is köztulajdon érvényesült, de Morus szigorú monogám rendszerével szemben az asszonyok is közösek, mert Campanella szerint a páros házasságból magántulajdon keletkezik. Nála is mindenki dolgozik, s ezért a munkaidő csak napi négy óra. Napállam polgárai a racionális nevelés hívei s ugyanúgy mélységesen vallásosak, mint Morus Utópiájának lakói.

Az itáliai reneszánsz művelődésnek kiváló alakja a 16. században Machiavelli és Campanella mellett Giordano Bruno (1548–1600). Bruno Kopernikus rendszerét általánosítja az egész univerzumra, s ugyanúgy a tapasztalatot tekinti a megismerés alapjának, mint Francis Bacon. Máglyahalála figyelmeztetés volt a humanisták számára, hogy a szabad szellemnek meg voltak a határai a 16. században.

Franciaországban a gótika és skolasztika hazájában lassabban hódított az antigótikus és antiskolasztikus humanizmus és reneszánsz, mint Európa más területein. Az utópikus gondolat azonban itt is megjelent **Francois Rabelais** (1494–1553) utópisztikus kolostorában, Thelemában. Ha Morus, Campanella vagy Bacon utópikus államai aprólékosan szabályozták polgáraik életét, Thelemának egyetlen jelszava van: tégy, amit akarsz. A reneszánsz derűje mindent átít a *Gargantuáról* és fiáról, *Pantagruelről* szóló regényben. Ezeknek az óriásoknak az étvágya nemcsak a francia konyha kiválóságaira, de „a tudás kimeríthetetlen kútjára” is kiterjed.

A költői öntudat sajátosan jellemezte a Pléiade-csoport tagjait, akik mindenkiel szakítottak, akik korábban franciául írtak, a humanistáknak viszont azt bizonyították, hogy franciául éppen olyan szépen lehet verselni, mint latinul. E csoport legjelentősebb költője, Pierre de Ronsard (1524–1585) humanista elkötelezettségét az bizonyítja leginkább, hogy megtanult görögül, és Pindaros mintájára írt francia nyelvű ódákat. Megjelent Franciaországban a humanizmus filológiai árnyalata is, amely ugyanúgy, mint Németországban a bibliafordításban és a Szentírás kritikai kiadásában mutatkozott meg. Lefèvre d'Étaples 1523-ban kiadta az Újszövetség francia fordítását, majd 1530-ban a teljes Bibliát.

A francia reneszánsz legjelentősebb írója, **Michel de Montaigne** (1533–1592) a vallásháborúk viharai között igyekezett sajátos szkepticismusa révén szellemi önállóságát megőrizni. „Magam vagyok könyvem anyaga”, írta esszéinek bevezetőjében (*Essais*). Ez az egocentrizmus azt is megmutatta, hogy a személyiség lehet irodalmi alkotások alanya. Az esszéekkel, saját olvasmányainak, tünődéseinek irodalmi kifejezésével nem antik formákat utánozott, hanem egy nagy jövő előtt álló irodalmi műfajt teremtett.

41

A REFORMÁCIÓ

AZ ELŐZMÉNYEK

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN VAN OLYAN FELFOGÁS, amely a reformációt az Alpokon inneni Európa reneszánszának tartja. Aligha kétséges, hogy van kapcsolat a humanizmus, a reneszánsz és a reformáció között. Az előzőekben már láttuk, hogy különösen az Itálián kívüli humanizmus erőteljesen bírálta a főpapok és az egyház helyzetét. Sok olyan humanista volt, aki feladatot vállalt a reformáció elterjesztésében (Melanchton, Hutten stb.) Ugyanakkor olyan humanisták is voltak, akik a fennálló egyházi viszonyok bírálatát nem kapcsolták össze a reformáció tanításainak elfogadásával. Morus mártíromságot szenvedett katolikus hitéért (ezért avatták, igaz meglehetősen későn, szentté), Erasmus mindig távol tartotta magát a reformációtól, s Luther azt írta neki: „egész lényedből Lukianosz és Epikuros erősborgőzét leheled rám”. Ronsard költeményekben támadta Kálvint, akit Rabelais egyenesen „ördögimádó”-nak nevezett, Luther viszont igen rossz véleménnyel volt az itáliai humanistákról. A humanista egyházkritika összekapcsolja a két nagy szellemi mozgalmat, de Lucien Febvre-nek bizonyára igaza van abban, hogy a vallási forradalomnak elsősorban vallási előzményei vannak.

Az egyházon belüli romlás jeleinek számbavételekor elsőként a politikai szereplőként megjelenő pápaság erkölcsi és politikai hanyatlását kell megemlítenünk. A pápaság már a 11. századtól fogva az európai hatalmi viszonyok egyik legfontosabb tényezője volt. A gondot tetézte, hogy a zsinat nem kerekedett a pápai hatalom fölé, a pápaság viszont a 15. századra európai politikai tényezőből az itáliai fejedelmek hatalmi szintjére süllyedt. Ugyanakkor megmaradtak a korábbi járadékszerzési jogosultságai, amelyek egyre terhesebbek lettek az egyes európai államok számára. Az *annaták* (a püspöki, érseki kinevezésekért fizetett összeg, többnyire a hivatal bevételeinek egy évi díja), a *commendatiók* (az egyházi javak igazgatásának díja), az *exspectantiák* (valamely egyházi tisztség várományosának kijelöléséért fizetett díj), a *vacantiák* (az üres egyházi javadalmak) díja, a pápai

tized révén a papság minden rétege adófizetője volt a pápai hatalomnak, amely bevételeinek nagy hányadát reneszánsz életvitelére s itáliai fejedelmekkel folytatott háborúira fordította. A mainzi érsek pl. 40 ezer forintot fizetett a *pallium* (érseki palást) elnyeréséért. A reneszánsz pápák (VI. Sándor vagy II. Gyula) egyházfejedelmeknek voltak a legkevésbé tekinthetők. A szimónia (egyházi javadalmak pénzben való megvásárlása) eluralkodása miatt minden egyházi tisztséget megvásárolhatónak tűnt, s olyanok is fontos egyházkormányzati tisztségeket tölthettek be, akik vagy ifjú koruknál, vagy erkölcsük miatt fogva erre alkalmatlanok voltak. Ebből az ördögi körből nagyon nehéz volt kilépni. A pápák pénzért árulták a bíborosi címeket, a rossz bíborosok rossz pápákat választottak, azok ismét rossz bíborosokat és püspököket neveztek ki. A rossz egyházi felső vezetés hatása erkölcsi romlást okozott az alsópapság és a szerzetesek körében is. Az erkölcsstelen szerzetesek és apácák már évtizedek óta az írók célpontjai voltak, nagyon sok esetben nem alaptalanul. Az a felfogás, amely reformációt kívánt *in capite et in membris* (a főben és a tagokban), általános óhajtás volt a 15. század második felében.

A pápák és a papság életmódja mellett megbotránkozást okoztak azok a visszaélések is, amelyek a szentek *reliquiáival*, különösen pedig a *búcsúval* kapcsolatban történtek. A szentek maradványai, az ereklyék azért lehettek a tisztelet tárgyai, mert rajtuk keresztül a hívők a biztosan üdvözülteket tisztelték, és közbejárásukért fohászkodhattak. A mindennapi gyakorlatban azonban igen gyakran eltűnt a különbség a reliquia és a szent személye között. A mainzi érsek élete során csaknem 9 ezer reliquiát (közte 42 szent teljes testét) gyűjtött össze. Bölcs Frigyes szász választó is 17 ezernél több ereklye tulajdonosának mondhatta magát. Egyeseknek gondot okozott az egyre általánosabbá váló Mária-tisztelet is, amely Krisztus egyedüli üdvösségszerző szerepét homályosította el. A búcsúval kapcsolatos problémák a tisztítóztűről (*purgatorium*) vallott tanítások kialakulásával kapcsolatosak, amelyek nem korábbiak a 10–12. századnál (és csak a nyugati egyházra jellemzőek). A szentek közösségére (*communio sanctorum*) vonatkozó dogma alapján az egyház élő és elhunyt (de el nem kárhozott) tagjai érdemeket szerezhetnek Isten előtt egymás számára. A búcsú az élők érdemszerzése saját, vagy a már elhunytak purgatóriumbeli szenvedésének részleges vagy teljes eltörlése érdekében. A purgatórium az a hely, ahol a teljes megbocsátással (halálos bűn nélkül) elhunytak lelkei vezekelnek az Isten által kiszabott módon egy ideig. Ezeket lehet a búcsú révén csökkenteni, vagy megszüntetni. Az egyház mindig azt tanította, hogy a búcsúnyerés feltétele a kegyelmi állapot (azaz a szentgyónás és szentáldozás), valamint a búcsúnyerés szándéka és az előírt cselekmények és imák elvégzése.

A búcsú elnyerésének régóta gyakorolt eszköze volt a zárandoklat. Az 1300 óta ismétlődő szentévek fontos búcsújáró helyé tették Rómát. Az új Szent Péter-templom építésének költségei azonban arra ösztönözték a pápaságot, hogy a búcsú lehetőségét azoknak is biztosítsa, akik nem zárandokolnak az örök városba, de *búcsúcédulák* megvásárlása révén hozzájárulnak az építés költségeihez. A búcsúcédulák árusításnak üzletszerű megszervezése, a lelketlen kufárok erőszakosságai igen nagy visszatetszést szültek, különösen a humanisták körében. Főleg az volt visszatetsző, hogy a „kegyelmi állapot” szükségessége teljesen elhalványodott.

Tetzel pénzes ládájára csak az volt írva: „mikor a pénz a ládikába hullik, a lélek a tűzből menten kiugrik”. Nem állíthatjuk, hogy a domonkos szerzetesek, akik élen jártak a bűcsúcédulák árusításában, ne tudták volna, hogy a bűcsű feltétele a kegyelmi állapot, de a gyors bevételek szerzése nem mindig engedte meg a hívek felvilágosítását. Az sem tisztázódott, hogy a halottakért felajánlott bűcsű nem több, mint közbenjárás Istennél, az ember nem kényszerítheti akarátát a bűcsúval kapcsolatos cselekmények során a mindenható Istenre. Általánosan elterjedt a tömegek között a babona és csodavárás, a boszorkányhit is, és az egyházi és világi hatalmasságok maguk is rabjai voltak e hiedelmeknek.

A reformáció előzményei között figyelembe kell vennünk a *nominalizmus* hatását is. Aquinói Tamás tanításának egyik lényeges eleme volt, hogy a természet hozzásegíthet az isteni kinyilatkoztatás megértéséhez. A hasonlósági relációk (*analogia entis*) lehetővé tették számára, hogy a természetből Istenre következtessen. William Occam, a nominalizmus egyik vezéralakja ezt elfogadhatatlannak tartotta. A természet dolgaiból szerinte nincs híd a természetfölöttibe. Tagadta Tamás nézetét arról, hogy a kegyelem nem törli el, hanem kiteljesíti a természetet. A hit forrásának egyedül az isteni kinyilatkoztatást tartotta. Pierre d'Ailly szerint „Isten létét csak a hit által ismerjük meg”. Luther jól ismerte Occam nézeteit mind az isteni kinyilatkoztatásról, mind a kegyelemről. Amivel nem értett egyet, az Occam követőinek az áteredő bűn hatásával kapcsolatos véleménye volt, amely szerint ez nem szüntette meg teljesen a természetes jóra való hajlamot.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni a reformáció előzményei között a társadalom széles rétegeinek igényét az igaz vallásosságra. A hozzáértő lelkészek prédikációi igen nagy tömegeket vonzottak. A könyvnyomtatás feltalálása után gyorsan terjedt a Biblia olvasása, különösen amikor különböző nemzeti nyelvekre is lefordították. A német nyelvű Biblia pl. már Luther fordítása előtt is 27 kiadásban jelent meg. A vallásos igényt mutatja, hogy Európa különböző vidékein aszketikus közösségek alakultak, amelyek kifejezték, hogy az egyszerű hívek igyekeztek távol maradni az „intézményes” egyháztól, s a hitet valamilyen láthatatlan „szellemi” közösséggé élték meg. A késői középkor misztikus mozgalmái már Joachimus de Floris-tól kezdve magukban hordozták ezt az újfajta hitélményt. A hollandiai eredetű, de másutt is elterjedt „új kegyesség” (*devotio moderna*) hívei nem fordultak szembe a hivatalos egyházzal, de a liturgikus cselekményeket, köztük a szentmiseáldozatot is, kevésbé tartották fontosnak, mint a belső áhítatot, s ezáltal akaratlanul is előkészítői lettek a reformációnak.

A reformáció előzményeként kell figyelembe venni azokat a tanításokat is, amelyeket az egyház a megelőző évszázadban eretnecséggé ítélt el. John Wyclif, akit 1377-ben pápai átokkal sújtottak és eretnökké nyilvánítottak, tiltakozott a fülbe gyónás, a szentek tisztelete, a bűnbocsánat formája stb. ellen. Jan Hus, akit eretnecség miatt 1415-ben máglyán megégették, többek között a két szín alatti áldozást és az egyetemes papságot hirdette. Luther egyik legfontosabb ellenfele, Johannes Eck a lipcsei vitában éppen azt igyekezett bebizonyítani, hogy a reformátor ugyanolyan eretnek nézeteket vall, mint Wyclif és Husz. Ez ellen Luther a vita kezdetén tiltakozott, majd elismerte a tanítások sok tekintetben azonos voltát.

A LUTHERI REFORMÁCIÓ

Luther Márton (1483–1546) ősei thüringiai parasztok voltak, apja bányászként elindult a társadalmi emelkedés útján. Fiát jogásznak szánta, aki a mansfeldi, magdeburgi, eisenachi iskola után az erfurti egyetemen szerzett *magister artium* címet 1505-ben. Engedelmes, de állhatatos diák volt, tanulmányai során elsajátította a *devotio moderna* szellemét, majd az egyetemen a nominalizmus eszméit. A jogi pályától egy szerencsés megmenekülés során tett fogadalma térítette el, belépett az ágostonos remeték rendjébe, és ugyancsak Erfurtban teológiai tanulmányokat végzett. Pappá szentelése után néhány évvel, 1512-ben meghívták a fiatal wittenbergi egyetem biblia tanszékére, ahol rendfőnöke és barátja, Johannes Staupitz helyére lépett. A népszerű professzor ezekben az években mélyen és behatóan foglalkozott nemcsak a Bibliával, de Ágoston és a többi egyházatyá íásaival is. Töprengéseinek legfőbb gondolata az volt, hogyan nyerheti el az örök életet a bűnbeesett ember? Állandóan rettegett az isteni igazságszolgáltatástól, mérhetetlenül szomjazta az üdvösséget, tanulmányaiban erre keresett kielégítést.

A skolasztikus teológia felfogása szerint az üdvösség elnyerése szempontjából az isteni kegyelem mellett az emberi érdemeknek, a jó cselekedeteknek is szerepük volt. Az isteni kegyelmet a szentségek közvetítik, amelyek magukban foglalják és a felvevőre átvisszik a kegyelmet, ha a felvevőben a kegyelem befogadásának feltételei fennállnak. Révész Imre szellemes hasonlata szerint „a középkori... kegyesség ellipszishez hasonló, amelynek két gyújtópontjában a kegyelem és az érdem fogalma áll”. Az érdemszerző eszközök között a szerzetesség a legmagasabb rendűek közé tartozott, Luther éppen ezzel kereste az üdvösségre vezető utat, az emberi érdemek helyett azonban mindenütt csak Isten végtelen irgalmát tapasztalta. Így formálódott ki az a meggyőződése, hogy az örök életet nem lehet kiérdemelni, az egyedül Isten ingyen kegyelmének következménye. Pontosán nem tudhatjuk, hogy mikor, mindenesetre az Újszövetség tanulmányozása során a római levélben találta meg töprengő kétségeire a megoldást: „az igaz hitből (azaz a hite által) él” (Róm. 1:17). A *sola fide* (egyedül a hit által) elv nem jelent mást, mint annak megvallását, hogy Isten előtt nincsenek érdemek, a kegyelmet hittel kell elfogadni, nem érdemeinkre hivatkozva. Ez a hit nem egyszerűen a kinyilatkoztatás igazságainak elfogadását jelenti, hanem teljes bizalmat (*fidelitas*) a végtelen irgalmú Isten iránt. Így kapcsolódik össze az üdvözítő kegyelemről (*sola gratia*) vallott felfogás a hit üdvözítő szerepének tanításával. Az üdvözülés tana Luthernél, az előző hasonlatnál maradván, két gyújtópontú ellipsziszből egy középpontú kórré változik, amelynek középpontjában a hit által megismert isteni kegyelem állt.

E felismerés következményeivel ekkor még bizonyára nem számolt. Ha az isteni kegyelem egyedül a hit által árad ki az emberre, akkor a szentségek nem a kegyelem közvetítői, hanem csak jelei, s tartalmát tekintve nemcsak a keresztség, de az úrvacsora (*eucharisztia*) is más, mint ahogy a középkori felfogás tartalmazta.

Mindezek nagy megnyugvással töltötték el a teológus professzort, s meg volt győződve róla, hogy felfogása általánossá fog válni az egész keresztény világban, egyházszakadásra egyáltalán nem gondolt. A nyilvánosságra lépést az említett

Johann Tetzel visszaélései váltották ki, aki Albert mainzi és magdeburgi érsek megbízásából árulta a búcsúcédulákat. Luther 95 pontban fejtette ki véleményét a búcsúról és a bűnbocsánatról, ezeket a vitapontokat Albert érseknek is elküldte. Az érsek, aki anyagilag is érdekelt volt a búcsúcédulák bevételeiből, csak ebből tudta volna kifizetni a Fuggerektől felvett kölcsönt, anélkül, hogy válaszolt volna, Luthert bevádolta a pápánál, aki 1518 nyarán eretnekpert indított ellene. Az augsburgi birodalmi gyűlésen Cajetan bíboros a tanok teljes visszavonását követelte, de ezt Luther nem tette meg. Közel állt ahhoz, hogy Savonarola sorsára jusson, barátai azonban kimenekítették a birodalmi gyűlésről. Az új pápai nuncius jóval tapintatosabban csak annyit kívánt, hogy Luther ne hirdesse nyilvánosan tanait. Johannes Eck azonban nyílt vitára hívta Luthert, amit nem lehetett visszautasítani. A vita hozzájárult ahhoz, hogy egyre távolabb került a hagyományos tanításoktól. A búcsú kérdésében a Biblia tekintélyét fontosabbnak tartotta a pápa tekintélyénél, de a zsinati határozatoknál is. A vita hevében védelmébe kellett venni Huszt is, és szembefordulnia a Huszt elítélő zsinati döntéssel. Egyre jobban kiformalódott az a véleménye is, amit a *sola scriptura* elv fogalmazott meg: a hitigazságok tekintetében egyedül a Szentírás szavai dönthetnek és nem a hagyomány, a pápa, vagy a zsinat. Ha az Isten előtt nem lehet érdemeket szerezni, s irgalmát Krisztus megváltó műve fejezi ki, akkor közvetítőkre sincs szükség, Mária és a szentek kultusza nem játszik szerepet az üdvösség elnyerésében. Ezt fejezte ki a *solus Christus* elv.

Luther eltávolodását a hagyományos egyháztól részben a pápai udvar magatartása, részben az 1520-ban született reformatori írások mutatják. A pápa *Exurge Domine* kezdetű bullájában megfenyegette a német professzort, ha 60 napon belül nem vonja vissza 41 eretneknek nyilvánított tételét, kiátkozza az egyházból.

Az események hatása alatt Luther is élesebben kezdte támadni a pápaságot, a pápát antikrisztusnak nevezte. Az ekkor született írásai (*A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség állapotának megjavítása ügyében, Az egyház babiloni fogságáról, A keresztyén ember szabadságáról*) már nemcsak a visszaéléseket, de magát az egyház rendszerét és a pápaság intézményét támadják. Úgy véli, hogy a német „keresztyén nemesség” kötelessége, hogy a „szegény lelkek üdvössége” érdekében szembeszálljon a pápával a keresztyénség megrontójával. Megfogalmazza az egyetemes papság gondolatát, és így tagadja az egyházi rend szentségi jellegét. A pápai bulla elégetése azonban szembefordította V. Károly császárral, aki a wormszi birodalmi gyűlés elé rendelte, ahol lelkiismerete parancsára hivatkozva kijelentette, hogy „visszavonni sem nem tudok, sem nem akarok semmit”. 1521-ben a birodalmi gyűlés is átokkal sújtotta, de Bölcs Frigyes megmentette, mert színleg wartburgi várába záratta.

Az 1520-as években Luther levonta nézeteinek teológiai következményeit. Ez tükröződött az Erasmussal kirobbant vitában a szabad akaratról, illetve a predestinációról vallott felfogásában, Zwinglivel pedig az úrvacsoratanról folytatott diszkusszióban. A skolasztikus teológiának a szabad akaratról vallott felfogását Luther már 1517-ben vitatta a *Skolasztikus teológia elleni disputában*. Szent Ágostonra is hivatkozva úgy vélte, hogy az áteredő bűn miatt az ember természete úgy megromlott, hogy nem tud nem vétkezni, és így nincs szabad akarata. Ezzel

felelevenítette azt a hagyományt, ami Szent Ágoston óta, Gotschalkon, Szent Bernáton, Cusanuson keresztül vezetett a 16. századig. Erasmus nem könnyen szánta rá magát, hogy szembeforduljon Lutherrel, 1524-ben mégis megírta a *De libero arbitrio diatribe sive collatio* (*Diatribe, vagy beszélgetés a szabad döntésről*) című munkáját. Szabad döntésnek nevezte az akarat erejét, „amellyel az ember képes odafordulni ahhoz, ami örök üdvösségre vezet, és ugyanettől elfordulni”. Luthernek azzal az Ágostonnál is megtalálható állításával vitatkozott, hogy az ember még jó cselekedeteivel is vétkezik, mert a szabad döntés kegyelem nélkül nem való másra, minthogy vétkezzünk. Erasmus arra hivatkozik, ami már Abelardnál is megjelent, ha a szabad döntés csak üres szó, akkor Isten cselekszi bennünk a jót és a gonoszt egyaránt, azaz Isten a bűn forrása. Szabad akarat nélkül nem lehet bűnt elkövetni, mert bűn nem létezik, ha nem szándékos. Luther a *Disputában* nem tagadta a jó cselekedetek fontosságát, de arra hivatkozott, hogy nem teink révén leszünk igaz emberek, hanem ha hitünk révén igazakká váltunk, akkor fogunk igaz módon (jót) cselekedni.

Luther egy művelt ember műveletlen írásának tartotta Erasmus röpiratát, és a *De servo arbitrio*-val (*A szolgálai akaratról*) válaszolt. Úgy vélte: Erasmus az állítja, hogy van szabad akarat, de az nem szabad. Az egész János-evangélium „kalapács” a szabad akarat ellen. Továbbra is fenntartja, hogy a szabad akarat semmi csak egy cím. Az ember önmagától semmire sem képes, mert ha képes volna, nem lenne szükség kegyelemre. A kegyelemről szóló tanítás alapjaiban cáfolja a szabad akaratot. Erasmus, aki nem ért a teológiához, valójában a *pelagianus* eretnekséget elevenítette fel, amit már Szent Ágoston megcáfolt.

Erasmus még egy írásban (*Hyperaspistes*) védelmezi felfogását azzal, hogy az isteni kegyelem minden emberhez bekopogtat (*gratia pulsans*), de az ember nemcsak elfogadhatja, hanem el is zárkozhat e kegyelem elől. Nyilvánvalóvá válik a különbség a két vitatkozó fél között. Erasmus az apostoli egyház hagyományára hivatkozik, amikor védelmezi a szabad akaratot, Luther a *sola scriptura* elvének megfelelően ezt a hagyományt nem tekinti bizonyító erejűnek.

Az úrvacsoratan tekintetében Luther elvetette a skolasztikus teológia felfogását az átlényegülésről (*transsubstantiatio*), amelyet a hagyomány már a 4. század óta vallott, dogmává azonban csak 1215-ben, a IV. lateráni zsinaton lett. Eszerint a pap szavai (*consecratio*) hatására (*hoc est... corpus meum, ...hic est... calix sanguinis mei*) a kenyér és a bor lényege (*substantiája*) átalakul Krisztus testének és vérének substantiájává. Úgy azonban, hogy a kenyér és bor külső formája (a „színek”) változatlan marad. Luther úgy vélte, hogy Krisztus valóban jelen van az átváltoztatáskor, de csak akkor, miközben megmarad a kenyér és bor substantiája is. Ellentétes volt felfogása Zwingli úrvacsoratanával is. Zwingli szerint ugyanis Krisztus csak spirituálisan van jelen az úrvacsora során, s nem a kenyérben és a borban, hanem a hívek szívében. Az úrvacsora nem más, mint emlékezés az utolsó vacsorára, az evangéliumokban szereplő kifejezés: *hoc est*, csak szimbolikusan értelmezhető: *hoc significat* (ez jelenti). 1529-ben a marburgi találkozó a két reformátor között eredménytelenül végződött, mert Luther ragaszkodott a *hoc est* valóságos és nem szimbolikus értelmezéséhez.

A német parasztháború során, amelyben Luther kíméletlen közbeavatkozásra nógatta a nemességet a „gyilkos” parasztok ellen, reformációjának ügyét végleg a tartományurakhoz kapcsolta. A speyeri birodalmi gyűlésen a lutheránusok protestálásával, 1529-ben Luther Kis Kátéjával, majd a Melancthon által megfogalmazott ágostai hitvallással (*confessio Augustana*) a lutheri hitelvek végleg különváltak a római egyház tanításaitól, s megszületett az evangélikus egyház.

ZWINGLI ÉS KÁLVIN

A Luthertől független reformátorok fellépését nemcsak az segítette elő, hogy az előzményként számításba vett tényezők Németország mellett Európa számos más országában hatottak, hanem az is, hogy a Biblia-magyarázat szabadsága, ami Luther fontos elve volt, sokféle értelmezést tett lehetővé. A svájci Ulrich Zwingli (1484–1531) humanista műveltséget szerzett a bécsi és bázeli egyetemen. Görög nyelvtudása révén az Újszövetséget eredetiben olvasta. Világi pappá szentelése után tábori lelkész volt, majd a zürichi egyház élére került. A kegyelem és az isteni gondviselés fontosságát egyéni életében tapasztalta meg, mint Luther. Úgy gondolta, hogy 1519-ben csak a gondviselés mentette meg a pestisjárványban a haláltól. Reformatori programja mentes volt a skolasztikától és attól a misztikától is, amely Luther egyéniségében megtalálható volt. Az Erasmus tanításain nevelkedett humanista a ráció elveit kívánta érvényesíteni egyházi reformjaiban is, amelyeket 1522-re már megvalósított Zürich városában. Vallási elképzelései át meg át voltak szöve a korai kereszténység elveivel, amelyek nem voltak függetlenek az antik filozófia hatásaitól sem. Luther tanításai iránt a lipcsei vita után kezdett érdeklődni. Egyetértett a hit általi megigazulás tételével és a sola scriptura és sola gratia elvével is, bár inkább a bibliai mintáknak megfelelő egyházszervezet megteremtésére törekedett, Luthernél radikálisabb változásokat igyekezett megvalósítani. A zürichi városi tanács segítségével 1525-től kezdve szakított a katolikus liturgia rendjével, eltávolította a képeket a templomokból, megszüntette a szerzetesrendeket. Ebben az évben írta fő művét, a *De vera et falsa religione commentariust* (*Magyarázat az igaz és hamis vallásról*), amelyet V. Károly császárnak ajánlott. Az úrvacsorával kapcsolatos nézeteihez, amint láttuk, a marburgi vita után is ragaszkodott. Nem sikerült megegyeznie Luther követőivel az 1530-ban általa előterjesztett *ratio fidei* alapján sem. A svájci városokkal együtt fegyveresen is igyekezett meggyőzni a kantonoknak a hagyományos felfogáshoz ragaszkodó népét, sőt belebonyolódott egy Habsburg-ellenes politikai szövetség hálójába is. Követői közül kerültek ki az első anabaptisták, akiknek felfogását nem kívánta követni, tanításait több cikkben is támadta. Élete a katolikus kantonok elleni vesztes kappeli csatában ért véget.

A Zwingli által megkezdett svájci reformációt a francia születésű Kálvin János (1509–1564) folytatta, de hatása messze túlterjedt Svájc határain. Kálvin – eredeti nevén Jean Cauvin – noyoni (Picardia) tisztviselők gyermekeként humanista nevelést kapott, s már fiatal korában kibontakozott nem mindennapi tehetsége.

1523-ban, 14 éves korában került a Sorbonne-ra, ugyanabba a Montaigu-kollegiumba, amelynek korábban Erasmus (később Loyolai Ignác) is tagja volt. Itt ismerkedett meg a nominalizmussal, a *via modernával*, valamint Szent Ágoston antipelagianus, az eredendő bűn következményeit igen pesszimistán szemlélő, az üdvözülésben a kegyelmi kizárólagosságot tanító és a predestinációt és voluntarizmust központba állító felfogásával. A bölcsészeti licenciátus megszerzése után Orléans-ban folytatott jogi tanulmányokat, s 1531-ben e területen is licenciátust szerzett. 1523-ban jelentette meg kommentárját Seneca: *De clementia* című művéről. Ekkor még úgy tűnt, hogy a humanista tudósok életútját fogja járni. A könyve iránti érdektelenség azonban rádöbbenette, hogy íróként aligha érvényesülhet.

A lutheri tanokkal alaposabban az 1530-as évek kezdetén ismerkedett meg, s ő maga is „megtért”, és a „pápaság bálványimádásának oly mélyen elkötelezett hívéből” Isten akarata szerint a francia „evangéliumkövetők” tagjai sorába került. Párizsból menekülnie kellett, s 1536-ban Guillaume Farel, Genf reformátora a városba hívta. Első genfi szereplése nem volt sikeres, 1538 és 1541 között száműzetésben élt Straßburgban, ahol megismerkedhetett Martin Bucer jeles reformátorral és társaival, 1541 után azonban haláláig Genfben maradt.

Kálvin már első genfi tartózkodása idején is kész reformátorként lépett fel. 1536-ban megjelent fő műve: a *Christianae religionis institutio* (*Tanítás a keresztény vallásra*), amelyet egész további életében tökéletesített. Végző formájában az 1559. évi *Institutio* csaknem négyszerese az első kiadásnak. Az alig 26 éves Kálvin ezzel a művével lépett az európai reformáció színterére, s emelkedett egy csapásra a legnagyobb reformátorok közé. Műve számtalan kiadást ért meg, és számos nyelvre lefordították. Első francia nyelvű fordítása magától Kálvintól származik, s ez a fordítás a francia irodalmi próza remeke.

Kálvin gondolkodásmódját erős voluntarizmus jellemezte, s ettől nem volt független az *Institutio* sem. Számára is, mint minden reformátor számára döntő kérdés, hogy egyedül az Isten kegyelme az üdvösség forrása. Ezt a kegyelmet, amint láttuk, Luther szerint a hitben megmutatkozó feltétlen bizalommal fogadja el az ember. Kálvin számára azonban az isteni kegyelem nem annyira szubjektív hitélmény eredménye, mint a reformátorok első nemzedéke számára, kizárólag Isten objektív akaratától függ. Az ember csak feltétlenül meghajolhat, engedelmeskedhet az isteni akaratnak. *Soli Deo gloria*, egyedül Istené a dicsőség. Az Isten abszolút szuverenitása, amely természetesen nem hiányzik más keresztény felekezetek tanításából sem, sehol nem játszik olyan fontos szerepet, mint Kálvin eszméiben, éppen azért, hogy ennek logikus következményeit is levonja. Bármennyire elborzasztó is, a pokolban sem az ördög a szuverén, s ha Isten adja a jót és a rosszat is, nem tehetünk szemrehányást neki, mert ő a törvények és az erkölcsök fölött áll. Ő gondolta el saját abszolút ellentétét, a bűnt, és úgy teremtette meg az embert, hogy vétkezhesen. Ez a nézet viszont szakítást jelent a kereszténység korábbi felfogásával, amely dualisztikus jellegű volt, és a bűn kútfejenek a sátánt tartotta.

Isten abszolút szuverenitásának következménye a *predestinációnak* az a magyarázata is, amelyet egyesek a kálvinizmus leglényegesebb elemének tartanak.

Ez bizonyára túlzás, de az 1559. évi Institutióban megfogalmazott *kettős (gemina) predestináció* történelmi előzményeit (pl. Gotschalk nézetét) az egyház eretnekiségnek tartotta. A hagyományos egyházi felfogásban is szereplő eleve elrendelés forrása Pál apostol rómaiakhoz írott levele. Akiket Isten eleve ismert, azokat arra rendelte, hogy Fia képmását öltse magukra, és „akiket előre erre rendelt, azokat meg is hívta, akiket meghívott, azokat megigazulttá tette, akiket pedig megigazulttá tett, azokat meg is dicsőítette” (Róm. 8. 29–30). Kálvin végső megfogalmazása szerint: „Eleve elrendelésnek pedig Isten azon örök elhatározását nevezük, amellyel önmagában elvégezte azt, hogy akarata szerint mi történjék minden egyes emberrel. Isten ugyanis nem egyforma állapotra teremtett mindenkit, hanem némelyeket az örök életre, másokat pedig az örök kárhozatra rendelt már kezdettől fogva. Tehát aszerint, amint ki-kí egyik vagy másik célra rendeltetett, mondjuk azt, hogy az életre vagy a halálra van elválasztva”. Nem kétséges, hogy az eleve elrendeltség Isten szuverenitásából fakad, ezért örök, minden emberre vonatkozik, kettős jellegű, mert nemcsak az üdvösségre választást, hanem a kárhozatra rendelést (*reprobatio*) is tartalmazza, és megtörtént már a születés előtt. Az ember ennek megfelelően semmilyen formában (nemcsak cselekedeteivel) nem tudja befolyásolni az isteni döntést. Kétségtelen, hogy Kálvin szerint az embernek még kevésbé lehet szabad akarata, mint Luther szerint.

A *predestinatio ad mortem* (eleve elrendelés a halálra) Kálvin munkatársainak, pl. Heinrich Bullingernek is okozott gondot, de úgy vélték, olyan hittitokról van szó, amely nem lehet akadémikus viták tárgya. Pedig a kálvini értelemben felfogott predestinációnak súlyos következményei voltak, többek között az a tanítás, hogy Krisztus kereszthalála nem minden embert, csak az üdvösségre kiválasztottakat váltotta meg. Aligha véletlenül nevezték már a kortársak közül is többen *horribile decretum*-nak (rettenetes rendelés) a kettős predestinációról szóló tanítást. Kálvin követői között is voltak azonban olyanok, akik nem tudták elfogadni az eleve elrendelés ilyen értelmezését. Jacob Arminius, aki Kálvin genfi utódának, Theodor Bezának volt tanítványa, a Kálvin elképzeléseit legmerevebben követő Francis Gomarral szemben állította, hogy az Újszövetség szerető Istenéről elképzelhetetlen, hogy eleve a kárhozatra választana ki egyeseket. Az ő követői, az *arminianusok* még azt is megfogalmazták, hogy a kegyelmet nemcsak megszerezni, de elveszíteni is lehet, a jó cselekedeteknek érdemszerző szerepük van, s Krisztus minden emberért, nemcsak a kiválasztottakért halt meg a kereszten. 1618–19-ben a dortrehti református zsinaton azonban elutasították az arminianusok nézeteit, s hangoztatták, hogy a kegyelemnek nem lehet ellenállni, a kiválasztás egyedüli oka Isten kegyelme, s Krisztus csak a kiválasztottakért halt meg.

A kettős predestináció tana kétségtelen tartalmaz fatalista elemeket. Kálvin követőiről azonban nem lehet azt mondani, hogy fatalisták lettek volna. Isten örök rendelését ugyan emberi értelemmel nem lehet felfogni, de ha minden, nemcsak a cselekedetek, hanem még a hit is Isten kegyelmi ajándéka, a hívó ember méltán remélheti, hogy hite a kiválasztottság jele, s nem a kárhozatra, hanem az üdvösségre van predestinálva. Nem érdemeink miatt választott ki Isten bennünket, éppen fordítva: kiválasztottságunk miatt váltunk erényessé. E tanításnak

éppen nem beletörődésre, hanem cselekvésre mozgósító ereje volt. A *certitudo salutis* (üdvbizonyosság) Kálvin követőinél – miként erre Max Weber rámutatott – a hit szilárdságának jele. Aki bizonytalan volt abban, hogy üdvözülni, annak bizonytalan volt hite is. Benne a kegyelem sem működött, így bizony számíthatott a kárhozatra. Ez az elhivatottság jellemezte Kálvin követőit, akik az öntudattal végzett napi munkában jeleskedtek. A megalázkodó bűnösök helyét „az önmagukban biztos szentek” (mint Cromwell katonái is) foglalták el, és lettek a születő kapitalizmus élharcosai.

Kálvin nemcsak konzekvens teológiai rendszert teremtett, de maradandót alkotott az egyházszerkezet rendjében is. A genfi egyház működésének biztosítására írta meg 1541-ben az *Egyházi rendtartást*, amelyben legfőbb testület a 12 világi presbiterből álló *konzisztorium*. Ennek legfőbb feladata az igaz hit és az egyházi fegyelem feletti őröködés volt, azaz az egyházi élet a laikusok ellenőrzése alá került, ami a kereszténység korábbi századaiban elképzelhetetlen lett volna. Az úrvacsora kérdésében felfogása középütt állt Zwingli és Luther között. A szentségek (*sacramentumok*) közül Kálvin is csak kettőt ismer el: a keresztséget és az úrvacsorát. Ezeket olyan szimbólumoknak tartja, amelyek a láthatatlan kegyelem látható formái, de az üdvbizonyosság nem függ ezektől a jelektől. Az úrvacsorában a Szentlélek közreműködése eredményeként Krisztus lelkileg jelen van a vétel pillanatában, és a hívó ember táplálkozik Krisztus testéből és véréből, de nincs sem valóságos jelenlét, mint Luther gondolta, sem transsubstantiatio, mint a katolikusok tanítják. Ugyanakkor elutasította Zwingli felfogását is az úrvacsora tisztán emlékezés voltáról.

Kálvin tanításainak tételszerű összefoglalása (*Heidelbergi Káté, 1563*) alapja volt a felekezeti elkülönülésnek a reformáción belül, ugyanakkor az általa megalkotott reformációban nyílt lehetőség arra, hogy a hitújítás tanai a német–skandináv kultúrkörön kívül is elterjedjenek.

A REFORMÁCIÓ ELTERJEDÉSE ÉS RADIKÁLIS IRÁNYZATAI

A Német-római Császárság területén az 1555. évi augsburgi vallásbéke után a fejedelmek döntötték el a tartományok vallási hovatartozását a *cuius regio eius religio* (akié a föld, azé a vallás) elv alapján. Az északi tartományok lutheránusokká lettek, ugyanígy a lovagrendi feñnhatóság alatt élő balti területek is, ahol a nagymester szekularizálta a rendi birtokokat. Dániában 1536-ban, a hozzá tartozó Norvégiában 1539-ben, Svédországban és Finnországban már 1527-ben uralkodói, illetve parlamenti döntéssel a lutheri reformáció lett az államvallás.

Kálvin első sikere az volt, hogy 1549-ben Zwingli követői is csatlakoztak hozzá (*Consensus Tigurinus*). Németalföldön is gyorsan terjedtek a kálvini tanok s 1579-ben arra vezettek, hogy a hét északi tartomány elszakadt a spanyol koronától. Teljes egészében a kálvini reformáció hívévé lett Skócia, amikor 1560-ban John Knox vezetésével a parlament államvallássá tette a protestantizmust. Lengyelországban a lutheranizmus a német városi polgárok között hódított,

a kálvinizmus azonban a népes köznemesség soraiban is. Mikołaj Oleśnicki birtokán híres protestáns iskola működött. Csehországban a protestantizmus hatását erősítették a még élő huszita hagyományok a cseh testvérek és az ún. *utraquisták* (két szín alatt áldozók) csoportjaiban, akik hamar magukévá tették a lutheri és kálvini elveket. Magyarországon a lutheri tanok már 1526 előtt terjedni kezdtek, különösen a városi polgárok és a szász lakosság között. 1550 után Kálvin tanításai is széles körben elfogadottakká váltak, s a 16. század végére Magyarország csaknem teljesen protestáns ország lett. Franciaországban az 1516-os szerződés alapján megszületett az uralkodó vezetése alatti *gallikán egyház*, amely előnyös is lehetett volna a reformáció terjedése szempontjából, ha a király is protestáns hitre tér. 1535-ig nem volt komolyabb fellépés a reformáció ellen, bizonyára azért, mert I. Ferenc a pápának és a német császárnak is ellensége volt, V. Károllyal szemben a schmalkaldenieket támogatta. Sem ő, sem II. Henrik nem lettek azonban protestánsok, s előbb nem támogatták, majd üldözték is a magukat *hugenottáknak* nevező reformátusokat. II. Henrik 1559-ben rendeletet hozott az összes eretnek kiirtásáról, s több hugenotta vezért letartóztatott. Kálvin hatása azonban Franciaországban is jelentős volt, különösen a Genfből származó prédikátorok révén. Éppen 1559-ben megtartották az első nemzeti zsinatot, és a Kálvin által készített *Confessio Gallicana* alapjára helyezkedtek. Ez a francia protestáns egyház rövidesen politikai tartalommal is telítődött. A hugenották és katolikusok ellentéte szörnyű polgárháborúba torkollott. 1572-től, a Szent Bertalan-éji vérengzéstől még hosszú út vezetett 1598-ig, a nantes-i edictumig. IV. Henrik felekezetváltása azonban arra utalt, hogy Franciaország nem lett a protestantizmus hazája.

Angliában VIII. Henrikről Luther fellépése idején még egyáltalán nem derült ki, hogy országát el fogja szakítani a pápai udvartól, s a szigetország a reformáció egyik központja lesz. 1521-ben még röpiratban védelmezte Lutherrel szemben a hét szentséget, 1534-ben azonban már az ún. *Egyházfőiségi törvényben* (*Act of Supremacy*) kinyilvánította, hogy a pápa minden joga a királyt illeti meg. Az így létrejövő angol államegyház annak ellenére sem volt protestáns jellegű, hogy Thomas Cranmer, Canterbury érseke 1536-ban és 1539-ben „megreformálta” az angol egyházat, s katolikus hitükért többen, köztük John Fisher rochesteri püspök és Morus Tamás, vértanúságot szenvedtek. A kontinens protestáns egyházaihoz hasonló teológiai változásokat csak az érsek 1549-es, illetve 1552-es *Közös imádságok* könyvével (*The Book of Common Prayers*), és az 1553. évi 42 cikkkel vezetett be. Erzsébet igyekezett közéletet találni a katolicizmus és a kálvini elveket követő presbiterianizmus között, pl. azzal, hogy az apostoli utódlást igyekezett fenntartani, amikor az új canterburyi érseket olyan négy püspök szentelte fel, akik közül kettő VIII. Henrik alatt még katolikus szertartás szerint nyerte el hivatalát.

Az angol *presbiterianizmus* a genfi és a Knox által Skóciában bevezetett protestáns egyházkormányzati rendszer híveit fogta össze az *episcopálisokkal* szemben, akik a hagyományos püspöki egyházkormányzat fenntartását helyeselték. A *puritanizmus*, amely szélesebb körű mozgalom volt a presbiterianizmusnál, de ezek híveit is magába foglalta, az 1560-as években kezdett elterjedni,

és a „pápás” hagyományoktól minden területen, nemcsak az egyházkormányzatban szerette volna megtisztítani az angol egyházat. Az *independensek* vagy *kongregacionisták* a gyülekezetek teljes önállóságát hirdették, kálvini teológiai alapon a lelkészek és laikusok közötti bármiféle különbségtételt is elvetették. Közéjük tartozott a jeles angol költő, John Milton is. Angliában a vallási irányzatok ugyanúgy politikai tartalommal töltődtek fel, mint Franciaországban, s ez a forradalom időszakában igen élesen jelentkezett.

Az egyéni igazságkeresés, amely nem volt független a reneszánsz *én* kultuszától, nem maradt meg a Luther, Zwingli és Kálvin által kijelölt keretek között. A reformációt megelőzően a társadalom mélyén rejtőző eretnekségek, a misztikus mozgalmak és társadalmi elégedetlenségek olyan reformátori tanokat is szültek, amelyek nemcsak a katolicizmus, de a reformáció fő irányainak képviselői számára is elfogadhatatlanok voltak. Ezek között legkorábban az *anabaptizmus* jelentkezett, már az 1520-as években. Zwingli 1524-ben eredménytelenül lépett fel ellenük, Münzer Tamás gyűjtő hatású prédikációival a német parasztháború egyik jelentős tényezőjévé és mártírjává vált. Az anabaptisták csak a felnőtt keresztséget tartották érvényesnek, és elutasították a katolikus egyházat ugyanúgy, mint a protestáns felekezetek egyházi kereteit. Céljuk a földi egyház szentek gyülekezetévé alakítása volt egy igazi messiási birodalom megteremtésével. Zwingli szerint azt tanították, hogy „Krisztus egyházának olyan szentnek kell lennie, mely semmiféle előljárásra nem szorul”. Münster városának elfoglalásával 1535-ben egy kommunisztikus „Sion királyságát” óhajtották megteremteni, amit iszonyú vérfürdő árán fojtott el a hatalom. A kevésbé fanatikus és visszavonultan élő újkeresztelők (a *mennoniták*) 1572 után elérték, hogy néhány német és holland tartományban megtűrték őket.

A *szenháromságtagadók* (*antitrinitáriusok, unitáriusok*) legfőbb személyisége Servet Mihály volt, aki 1531-ben könyvet írt a szenháromságtan ellen (*De Trinitatis erroribus*). Az inkvizíció jelképesen (*in effigie*), a genfi tanács azonban 1554-ben valóságosan is máglyán égette meg. Az antitrinitáriusok Közép-Európában: Lengyelországban és Erdélyben az egyház alapításig is eljutottak Fausto Sozzini és Dávid Ferenc jóvoltából. A lengyel unitáriusoknak jeles iskolájuk volt Rakówban, ahol 1605-ben megszületett a Rakóvi Káté a *socinianus* tanítások elveinek kifejtése (így nevezték az antitrinitarizmus szelídebb formáját). Ez nemcsak a Szenháromságot tagadja, de az áteredő bűnt, a kettős predestinációt és a hit általi megigazolást is. A lengyel unitáriusokat elseperte az ellenreformáció, az erdélyi unitáriusok közössége azonban megérte a modern kort.

A reformáció a nyugati kereszténység legnagyobb újkori mozgalma volt, hatása csak a latin rítus országaira terjedt ki. Az ortodoxiát ugyanúgy nem érintette, mint a középkori szellemi áramlatok.

42

KATOLIKUS MEGÚJULÁS ÉS ELLENREFORMÁCIÓ

A KÖZÉPKORI EGYHÁZ MEGREFORMÁLÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE azokban az országokban is elodázhatatlan volt, így Spanyolországban, Itáliában és a délnémet tartományokban, amelyekben a reformációnak nem volt számottevő hatása. Aligha véletlen, hogy az 1530-as évektől kezdve ezekről a területekről indult ki a katolikus megújulási mozgalom, amely megerősödése után tervbe vehette a reformáció által elhódított tartományok visszaszerzését is. Itáliában a theatinusok rendje volt elkötelezett híve a reformoknak.

JEZSUITÁK ÉS KARMELITÁK

Átütő sikereket azonban a megújulásban a spanyol eredetű jezsuita rend ért el. Alapítója, Loyolai (Szent) Ignác (1491–1556), nem papnak készült, hanem katonának. A navarrai alkirály kapitányaként a pamplonai vár védelmében, 1521-ben megsebesült, egy ágyúgolyó összeroncsolta egyik lábát. Rosszul összeforrt csontjait ismét el kellett törni, majd egy kiálló részt lefűrészelni, hogy lábát használni tudja. Montserati zarándoklata, majd manrézai magánya alatt, nem függetlenül Szűz Máriával és a gyermek Jézussal kapcsolatos látomásától döntötte el, hogy változtatni fog életén, s Krisztust kívánja szolgálni. Ugyanúgy élt az önsanyargatás és a kegyelemszerzés eszközeivel, mint Luther, de ő a megoldást nem a hit üdvözítő szerepének felismerésében, hanem akarata korlátozásában és a tökéletes engedelmségben találta meg. Az akarat nevelésének legfőbb eszköze a *Lelekgyakorlatos könyv* volt, amelynek első vázlatát már Manrézában megírta, de végső formája csak Rómában készült el 1541-ben. Valójában egy gyakorlati kézikönyvet alkotott, nemcsak a rend tagjai számára, hanem mindenkinek, aki a világtól elvonulva az elmélkedések révén akar közel kerülni Istenhez. A meditáció szabályai katonásan pontosak és részletesen kidolgozottak. Eredményük a lélek megtisztulása, ami azonban nem az *unio mysticát* készíti elő, hanem felkészülést

a világi cselekvésre: mindent Isten nagyobb dicsőségére (*omnia ad majorem Dei gloria*).

A jezsuiták fenti jelszava nem véletlenül hasonlít Kálvin követőinek Isten dicsőségét kifejező jelmondatára. Loyolai Ignác jeruzsálemi zarándokútja után felnőtt fejjel kezdett tanulni Barcelónában (1524–26), Alcalában, Salamancában (1526–27), majd Párizsban (1528–35). 1537-ben pappá szentelték, de első miséjét csak 1538 karácsonyán mutatta be. Párizsi barátaiból, akikkel már 1534-ben tisztasági és szegénységi fogadalmat tett, szerveződött az a csoport, amely később *Jézus társaságának* nevezte magát. A szerzetesrenddé alakulást III. Pál pápa 1540-ben kiadott bullájával (*Regimini militantis Ecclesiae...*) ismerte el, amelybe belefoglalta a *formula institutá*, a rendi szervezet alapjait is. A jezsuiták első rendfőnöküké, generálisukká Loyolai Ignácot választották. 1548-ban a pápa egy *brévében* *Lelekgyakorlatos könyvét* is jóváhagyta. Az 1540. évi bulla a hit terjesztését tűzte célul a rend tagjai elé, de még egyáltalán nem dőlt el, hogy ez a protestánsá vált Európában, vagy Európán kívül fog történni. Xavéri Ferenc az alapítók egyike a Keletet tekintette legfőbb missziós területének, a jezsuiták azonban csakhamar megjelentek a reformáció által elhódított európai országokban is. Tevékenységük eredményességét elősegítette, hogy a rend tagjai a szerzetesi életből fakadó kötelezettségeket (*officiumok*) nem közösen végezték, így nem kellett elszakadniuk a világi környezettől. A jezsuiták a noviciátus idejét két évre emelték fel, a belépéskor a szerzeteseknek nemcsak szegénységi, engedelmségi és szüzességi fogadalmat kellett tenniük, de arra is fel kellett esküdniük, hogy a pápának személyes engedelmséggel tartoznak. A szinte katonai szigorúsággal szervezett jezsuita rend a pápaság hatalmának legfőbb támaszává vált, egyidejűleg pedig a legfontosabb tanító renddé, amely modern módszerekkel szervezte meg a középfokú oktatást, s nagy figyelmet szentelt a nevelésre, közte a világi viselkedés szabályaira. Csakhamar az egyetemi oktatásban is vezető szerepet játszottak. Gyors elterjedésüket mutatta, hogy Loyolai Ignác halálakor csaknem 1000 rendházuk volt szerte Európában.

A katolikus megújulásban a jezsuiták mellett szerepet játszott a misztikának az az új hulláma, amely a 16. században bontakozott ki. Sokat tett ennek érdekében Szalézi Ferenc (1567–1622), Genf város Franciaországban élő püspöke, aki a lelki életet elemző művében a *Filoteában* újfajta, a világra nyitott kegyességi magatartást mutatott be, amit bárki könnyen megvalósíthatott. A keresztény elveknek megfelelő életformája is hatott abban, hogy több tízezer francia hugenottát térített vissza a katolikus egyházba. Borromeo Károly (1538–1584) bíboros, Milánó érseke, IV. Pius pápa unokaöccseként a léha ifjak életével felhagyva vált példamutató főpásztorrá nemcsak a tridenti zsinaton, de az 1576–77. évi milánói pestisjárvány idején is. A misztikus Avilai Teréz (1515–1582) és Keresztes János (1542–1591) pedig a karmelita rend új formájának megteremtésével (sarutlan karmeliták), és az újfajta misztika alapjainak lerakásában segítettek a katolikus megújulást.

A TRIDENTI ZSINAT

A 16. század 20-as 30-as éveiben a katolikus egyházban is nagyon sok híve volt annak a felfogásnak, hogy az egyház megújulása csak zsinat segítségével képzelhető el. Sokan azt is remélték, hogy egy egyetemes zsinat visszaállíthatja az egyház egységét is, és megszüntetheti a „reformátorok” szakadását. A pápai hatalom azonban nem volt lelkes híve e gondolatnak, mert a 15. századi zsinati mozgalom visszatérésétől tartott. III. Pál pápa (1534–1549) végül nem akadályozta meg a zsinat összehívását, amelynek helye a német császárral történő diplomáciai egyezkedés után egy olasz püspök fennhatósága alatti német város: Trento (Trident) lett.

A zsinat 1545. évi megnyitása előtt, 1541-ben Regensburgban a katolikus reformerek vezetője, Contarini bíboros pápai felhatalmazással tárgyalásokat kezdett a protestánsok vezetőivel, Melanchtonnal és Bucerrel az egyházszakadás megszüntetéséről. A katolikus fél engedett a megigazulás kérdésében, és meg egyezés született a kettős megigazulásról. A pápai primátus és a transsubstantiatio kérdésében azonban hajthatatlan volt, így a regensburgi tanácskozás eredménytelen maradt, már csak azért is, mert a protestáns táborban Luther, a katolikusban a pápa nem tartotta reálisnak a megegyezést. A zsinat úgy ült össze, hogy nem volt esélye az egyházszakadás megszüntetésének. A katolikusok eleve azzal a céllal gyűltek össze, hogy pontosan meg kell fogalmazni a vitatott teológiai kérdésekben az egyház álláspontját, és el kell ítélni az „eretnekségeket”. Ugyanakkor olyan reformokat kell bevezetni, amelyek lehetővé teszik a katolicizmus megújulását. A zsinat valóban két kérdéssel foglalkozott: a dogmatikai kérdések tisztázásával és a szükséges reformokkal.

A jövőt illetően nem volt bizalomgerjesztő, hogy a pápa 1542-ben Rómában is megalakította az inkvizíciót, *Szent Officium* néven, amely hajtóvadászatot indított itáliai protestáns személyiségek ellen. A három szakaszban (1545–47, 1551–52, 1562–63) üléselő zsinat második szakaszában V. Károly ösztönzésére a protestánsok képviselői is megjelentek, de semmi remény nem volt arra, hogy érdemi párbeszéd folyjék a két fél között. 1564-ben a pápa bullában hagyta jóvá a zsinat határozatait.

A dogmatikai kérdések között fontos helyet foglalt el a megigazulás kérdése. Tizenhat fejezet foglalta össze a katolikus tanításokat, harminchárom az elítélendő (eretnek) tanokat. A megváltás és megigazulás ingyenességében nem volt különbség a katolikus és protestáns vélemények között. De a katolikus felfogás szerint az üdvözülést elősegíti a hittartalom igaznak tartása (*fides dogmatica*) is, nemcsak a bizakodó hit (*fides fiducialis*). Ez utóbbit, ami Luther felfogása volt, eretnecséggé ítélték el. A megigazulásban az isteni kegyelemmel együttműködik az emberi (szabad) akarat is, amikor érdemeket (*merita*) szerez Isten előtt. Így a zsinat elutasította a sola fide és sola gratia elvét. Az áteredő bűnnel kapcsolatban a zsinat megállapította, hogy ősszüleink elvesztették a megszentelő kegyelmet, de megmaradt akaratuk szabadsága. Bűnük következménye nem a teljesen megromlott természet lett, hanem az, hogy megszűnt mentességük a bűnre vezető hajlamoktól (*concupiscentia*). A keresztség, a reformátorok tanításaival

ellentétben megszünteti az áteredő bűnt. Eretneknek nyilvánították a reformáció sola scriptura elvét is, mert megerősítették azt a felfogást, hogy a szent hagyomány ugyanolyan forrása a hitnek, mint a Szentírás. Elutasították a humanistáknak és a reformátoroknak a Biblia eredeti szövegének helyreállításával kapcsolatos tudományos eredményeit, s nyilvánították, hogy a latin nyelvű *Vulgata* a kanonikus szöveg. Megerősítették azt a felfogást is, hogy a szentségek száma nem kevesebb hétnél, s létezik a purgatórium. A papi rendet és a házasságot továbbra is szentségnek tekintették, és így tagadták a protestantizmusnak az egyetemes papságról vallott elképzeléseit. A *Tametsi* dekrétumban azt nyilvánították ki, hogy a házasságot a helyi plébános és két tanú előtt kell megkötni. A szentmisében a konszekráció által a kenyér és a bor egész substantiája Krisztus valóságos testévé és vérévé válik, és a két eucharisztikus szín mindegyikében jelen van a teljes Krisztus. A mise nyelve továbbra is csak a latin lehet. Dogmának nyilvánították Isten egyetemes üdvözítő akaratát, s eretnecséggé azt a (kálvini) tanítást, hogy Isten egyeseket eleve kárhozatra szánt. Megfogalmazták, hogy Isten egyeseket csak bűneikre való tekintettel (*post praevisa demerita*) juttat a kárhozatra. Elutasították a hívek két szín alatti áldozását, megerősítették a cölibátust. A katolikus tanítások pontos kifejtése mellett gyakorlatilag a protestánsok minden újítását elvetették. A zsinat évszázadokra így határozta meg a katolikus egyház jövőjét.

Az egyházi reformok között a zsinat eltörölte a magánmiséket. Aligha függetlenül az igehirdetést a liturgia központjába állító felfogástól, a tridentinum kötelezte a püspököket és a világi papokat is a prédikálásra. Annak érdekében, hogy a katolikus papok mindenütt fel tudják venni a képzett protestáns lelkészekkel a versenyt, azokon a püspöki székhelyeken, ahol nem volt egyetem, kötelezően papi szemináriumot kellett működtetni, a papképzés színvonalának emelésére. Eltörölték a búcsúcédulák árusításával kapcsolatos hivatalt. Tilos lett egy személynek több egyházi hivatalt is betöltenie. A püspököket arra kötelezték, hogy állandó jelleggel egyházmegyéjükben tartózkodjanak, évenként egyházmegyei, háromévenként tartományi zsinatokat tartsanak, és vigyázzanak a papság erkölcsére. Szabályozták a kardinálisok és a püspökök kinevezését. Általános szabályokat alkottak a szerzetesrendekre vonatkozóan is, megtiltották a gyermekek felajánlását a kolostorok részére. A fegyelem megerősítésére a zsinat után megjelent a tiltott művek jegyzéke (*Index librorum prohibitorum*), s a kanonikusnak tekintett *Vulgata* új (de meglehetősen sok hibát tartalmazó) szövege, a plébánosok munkáját segítő római katekizmus, miscelánium és a papi breviárium.

A tridenti zsinat után a katolikus tudományosság a vitákban is igyekezett fellépni a protestáns tanítások ellen. Roberto Bellarmino pl. azzal igazolta a szent hagyomány fontosságát, hogy a Biblia tekintélyét is csak a hagyományból tudjuk. A korszak legjelentősebb katolikus teológusa, **Francisco Suárez** (1548–1617) eklektikus teológiát teremtett, Ágoston, Tamás és Scotus tanításait egyaránt felhasználta a protestánsok ellen. A Kálvin által hangoztatott *decretum horribile* ellen is megszülettek a katolikus ellenérvek. A jezsuita Ludvigo Molina műve (*Concordia*) sem tagadhatta Isten szuverenitását, de úgy vélte, hogy Isten mindenkinek felajánlott kegyelmét az üdvözülésre az ember szabad akaratának megfelelően

vagy elfogadja, vagy nem, de Isten közbülső tudása révén (*scientia media*) ezeket a jövőbeli feltételektől függő döntéseket (*conditionata futura*) is előre tudja. A Domonkos-rendiek Molinával szemben továbbra is védelmezték Aquinói Tamás tanításait, amelyek nem ismerik a közbülső tudást, de ezáltal nem is tudnak választ adni arra a kérdésre: ha az isteni kegyelem ellenállhatatlan (azaz működése nem függ az emberi elfogadástól vagy elutasítástól), hogyan maradhat szabad az emberi akarat? A 17. század első évtizedében zajló vitát a pápa 1611-ben azzal zárta le, hogy nem döntött a molinisták és a tomisták között.

A tridenti zsinatot követő időben véget ért a reneszánsz pápák időszaka, újjászerveződött az egyházi hierarchia és a hitélet mindennapi gyakorlata, megerősödött az egyházi oktatás, megszűntek a szerzetesi élet kirívó ellentmondásai, újraéledt a katolikus tudományosság. A reformáció sokkját a katolikus egyház kiheverte, a 16. század utolsó harmadában és a 17. század első felében már nemcsak védekezett, de támadásba is lendült.

43

A MŰVÉSZETEK FORMAVÁLTOZÁSA

A MŰVÉSZETTÖRTÉNET KORSZAKHATÁRAI NEM KÖVETIK egyértelműen a politika-, a társadalom- vagy a gazdaságtörténet időbeosztását. A művészetek terén a középkor egymástól jól elkülöníthető, változatos és gazdag művészeti stílusai után a kora újkor is két látványos stílusváltással járt. A korszakban tehát három, ugyan-csak jól elkülöníthető stílussal találkozhatunk, bár kettőnek az időhatárai túlmutatnak a kora újkoron. A reneszánsz, amely Itáliában még a késő középkorban bontakozott ki, korszakunkban adta át helyét a barokknak, amit a 18. században kezdett kiszorítani a klasszicizmus. Utóbbi fénykora azonban megint átívelt a következő korszakba.

A RENESZÁNSZ

Itália tudósaiban és művészeiben az antik kultúra csodálata a 13. század végétől ébredt fel. A festészetben uralkodó bizáncias stílussal először a firenzei Giotto di Bondone (1267 k.–1337) tudott szakítani. Művein az ábrázolt alakok köré – ha leegyszerűsített, színpadszerű külsőben is, de – visszatért a gótikában oly sokszor mellőzött háttér, az eseményeket a szereplők mozdulatai, gesztikulációja tette életszerűvé. Hamar eltávolodtak a középkor ideologikus értékrendjétől és szigorú vallásos követelményeitől a szépírók is. Az érzéseit lírai eszközökkel megfogalmazó Francesco Petrarca (1304–1374) költeményei vagy a pajzán történetekkel szórakoztató Giovanni Boccaccio (1313 k.–1375) elbeszélései már aligha mérhetők a középkor mércéjével. A reneszánsz kor születését hagyományosan mégis csak 1401-hez szokták kapcsolni, amikor a firenzei posztóscéh pályázatot írt ki a dóm keresztelőkápolnája kapuzatának elkészítésére. A pályázatot Lorenzo Ghiberti (1378–1455) nyerte, aki aztán évtizedekig a domborműves kapuzat készítésével volt elfoglalva. Domborművein az előző alakok szinte kilépnek a háttérből, növelve az ábrázolás plasztikus hatását. A pályázaton alulmaradt Filippo Brunelleschi (1377–1446) építészként alkotott több maradandó emléket (*firenzei árvaház,*

Palazzo Pitti). Kettőjük munkássága mindenesetre alkalmat adott a művészettörténetnek arra, hogy 1401-et ne csak matematikailag tekintse az új évszázad, a kortárs Giorgio Vasari nyomán *quattrocentónak* nevezett korszak kezdetének.

Az egyes művészeti ágak közül a reneszánsz antikvitásisztelete leginkább az építészetben érvényesülhetett. A tervezők a gótikus formák helyett egyre szívesebben alkalmazták az ókori emlékekről megismert oszlopokat, timpanonokat, árkádokat. A bonyolult díszítések helyére az egyszerű formák léptek. A képzőművészetekben azonban kevésbé lehetett az antikvitáshoz alkalmazkodni, hiszen annak alkotásait a korban még alig ismerték, többségüket éppen a reneszánsz kor érdeklődése által inspirált gyűjtőszendvény hozta felszínre. A *quattrocento* jellemzőit így meglehetősen modern elvekben: a valóság-hű ábrázolásban, az egyházi-ideológiai célkitűzésektől függetlenített művészet autonómiájának megteremtésében és a művészi egyéniség szabad kibontakozásában kell keresnünk. A gyűjtő évszázadnak is nevezett korszak új technikai részletekkel, a testiség anatómiai pontosságú ábrázolásával, a távlat érzékeltetésével, a környezet korhűségével tette mind vonzóbbá a művészi alkotásokat. **Andrea Mantegna** (1431 k.–1506) szinte könyörtelenül precízen, rövidülésben (tehát alulról, a lábtól) ábrázolt halott Krisztusa (*Pietá*) éppen úgy ezeket az elveket képviseli, mint **Sandro Botticelli** (1445 k.–1510) szinte ábrándos Juditja, amint Holofernes fejével visszatér az asszír táborból.

A quattrocento részletgyűjtő igyekezetére a *cinquecento* tökéletessége következett, művészi szempontból azonban ezúttal nem egy teljes évszázadot felölelve, hanem annak csupán első harmadát vagy talán csak negyedét. A képzőművészetekben az utókor megbecsülését ebből a korszakból szinte kizárólagosan három óriás sajátította ki, akiket – már-már bizalmasan – csak keresztnévükön szoktunk emlegetni: **Leonardo** (vezetéknév: **da Vinci**, 1452–1519), **Raffaello** (**Santi**, 1483–1520) és **Michelangelo** (**Buonarroti**, 1475–1564), akinek viszont pályája kései szakasza jóval túlmutat a reneszánsz szabályosságán. Leonardo és Michelangelo különben az egyetemes műveltségű reneszánsz emberideál kiemelkedő képviselői voltak, az előbbi festő, szobrász, költő, kiváló lantos és énekes, mindemellett tervező mérnök is. (Ez utóbbi nem azért, mert vázlatkönyvei telve vannak vízalattjáró hajókkal és repülő szerkezetekkel, hanem mert valóságos erődöt, csatornát, hidakat tervezett.) Képzőművészeti alkotásai közül sajnálatos módon szinte csak festményei maradtak fenn. (Francesco Sforza herceg öntésre kész lovas szobrát francia katonák pusztították el.) De festményei így is szemléletesen bizonyítják, hogy miként küzdött meg a quattrocento által nyitva hagyott problémákkal: az alakok szinte mértani elrendezésével (például az oly gyakran alkalmazott gúladombban), a távlat érzékeltetésével (a távolabbi jelenségek halvány ködbe való burkolásával – ez a *sfumato*, azaz a füstköd – mint pl. a *Mona Lisa* vagy a *Sziklás Madonna* háttérben), a fontosabb részletek váratlan fényvel való elárasztásával, vagy éppen árnyékban hagyásával (mint az *Utolsó vacsora* Júdás alakjának esetében).

A cinquecento másik sokoldalú művésze, Michelangelo – bár magát csak szobrásznak tekintette – emellett festő, építész és költő is volt, szonettjeit máig az olasz költészet legszebb darabjai között tartják nyilván. Fiatalkori *Pietája* és *Dávidja* szerkezeti zártságával leplezi a benne rejlő feszültséget. Szobrászi ambícióit

azután élete végéig nem tudta igazán kiélni, mert II. Gyula pápa (1503–1513) hatalmasra tervezett emlékművét végül – a megrendelés visszavonása miatt – nem tudta elkészíteni. A *Sixtus-kápolna* mennyezetfreskója, majd a 30 év múlva készített oltárkép *Utolsó ítélete* azonban döbbenetes alakjaival (az óriási termetű, de viszonylag apró fejű prófétákat és szibillákat maga Vasari nevezte iszonytatónak), valamint látomásszerű megoldásával túlnő a reneszánsz kiegyensúlyozottságán és nyugalmán. Raffaello ezzel szemben valóban csak festő, akinek életpályája is meglehetősen rövidre szabott. De ezt a rövid életutat türelmetlen munkával tölti meg. Ecsetje alól az egyik oldalon eszményi Madonnák kerülnek ki, a másik oldalon a pápai lakosztály hatalmas freskói, antik témáikkal. A méret azonban közömbös, Raffaello népszerűségét világos, egyszerű stílusának köszönheti. Ugyanakkor tisztában van önmaga értékével is. A fiatal művész feljogosítva érezte magát arra, hogy az antikvitás tiszteletreméltó tudósai és művészei közé a maga és barátai alakját is odafesse (*Athéni iskola*).

A három óriás mellett szinte eltörpülnek azok a mesterek, akik valamely más korszakban talán maguk is a legkiemelkedőbbek közé tartozhattak volna. A párizsi **Antonio Allegri Correggio** (1489 k.–1534) átlós vonalai, valamint a fény és árnyék keltette sejtelmessége a reneszánsz harmonikus nyugalomát feszegette. A fiatalon elhunyt velencei **Giorgione** (Giorgio Barbarelli, 1477 k.–1510) képei hangulati hatásával mutatott túl a kor higgadtságán. A szintén velencei, állítólag 99 évet megért, rendkívül változatos életművet hátrahagyó **Tiziano Vecellio** (1477 k.–1576) a tekintély kifejezéséhez éppen úgy értett, mint a lélekábrázolás mélységeihez.

Itáliához kapcsolódik a zenei reneszánsz kiformalása is, még ha művelői eredetüket tekintve nem is voltak mindig itáliaiak. Csakis Itália tudta biztosítani azt a tiszta dallamosságot, amely a harmóniával kapcsolódva új világba vezette a zenekedvelőket. A dalszerűség minden műfajban érvényesült, s ennek hatását a legnagyobbak többszólamúsággal igyekeztek fokozni. Tevékenységük magán az egyházon belül is konfliktusokat válthatott ki. **Giovanni Pierluigi Palestrina** (1526 k.–1594) többszólamú miséit a zsinat ki akarta tiltani a templomokból, s azokat csak egy külön erre a célra létrehozott bizottságnak sikerült elfogadtatnia az egyházi hatóságokkal. Kortársa, **Orlando di Lasso** (1532–1594) Flandriából érkezett Itáliába, hogy 1200 motettáját, 250 madrigálját állítsa a vokális többszólamúság szolgálatába, sőt, ezt a többszólamúságot a hangszeres zenére is kiterjessze.

Az itáliai reneszánsz Európa példaképe lett. Itáliai mintára építették fel palotáikat és vidéki kastélyaikat a kor uralkodói, egyházi és világi főurai, az itáliai képzőművészeti értékek határozták meg az európai művészek normáit. I. Ferenc (1515–1547) francia király a párizsi Louvre-on kívül Chambord-ban, Fontainebleau-ban, Blois-ban rendeztetett be reneszánsz kastélyt (részben új épület emelésével, részben valamely régi átépítése révén). A nürnbergi **Albrecht Dürer** (1471–1528), akinek családja egyébként Magyarországról költözött vissza Némethonba, művészetében csak lassan tudta leküzdeni a hagyományok erejét. Alakjai reálisak, hiszen a művész tudományos szinten foglalkozott a képi ábrázolás lehetőségeivel és eszközeivel, az emberi test arányairól egész könyvet írt, témáiban azonban még akad máig meg nem fejtett szimbólum (*lovag, halál, ördög*).

Az Itálián kívüli művészetre meglehetősen ellentmondásos hatást gyakorolt a reformáció. Míg a lutheri (evangélikus) vallás vagy az anglikanizmus elfogadta a templomok szobrokkal vagy festményekkel (oltárképekkel, freskókkal) való díszítését, addig a kálvinista (református) területeken ilyenek nem születhettek, sőt, nem egyszer a meglévő műalkotásokat is eltávolították, esetleg elpusztították. Így szorítkozott a pályája kezdetén rendkívül sokoldalú **Hans Holbein** (1497?–1543) munkássága egyre inkább a portréfestészetre. Munkái azonban messze állnak a fényképszerűségtől, teljes jellemet sugároznak. A *Rotterdami Erasmusról* készített portré szellemi erőt, a *VIII. Henrik*ről készült életetagséget tükröz, az angol király feleségeinek galériája pedig az egymást száműzetésbe vagy éppen halálba küldő asszonyok jellemének összevetésére alkalmas. A reneszánsz nyitja meg az első európai népi művész pályájának magasra ívelését is. Az antwerpeni **Pieter Brueghel** (1525 k.–1569) egyszerű tematikáját (*Parasztlakodalom, Népi játékok*) színes részletekkel, életszeretettel tudta megtölteni. Németalföld példája igazolja egyébként, hogy a protestáns művészet mégis megtalálta a maga önkifejeződését, amit a fejlettebb területek polgársága örömmel fogadott. Antwerpenben 1560-ban például 330 festő élt és működött, míg ugyanaz a város csak 169 péknek és 78 mészárosnak adott munkát. A művészek magas aránya csakis kellő számú megrendeléssel volt elképzelhető. Az Itálián kívüli Európa reneszánsz kori irodalma súlyos kérdéseket vetett fel. **Rabelais** *Gargantua és Pantagruel*jét akár politikai írásnak is felfoghatnánk. A spanyol **Miguel de Cervantes** (1547–1616) *Don Quijotéja* – óvatosabban – az álmodozó nemes lovag személyében bírálja a letűnt, vagy legalábbis elmúlásra ítélt korszakot. Talán csak **William Shakespeare** (1564–1616) értékelésénél tudunk eltekinteni a konkrét politikai környezettől. Az angol drámaíró kellő méltósággal ábrázolta a reneszánszban bizony nem mindig tisztelt feudális uralkodókat, jókat és szélsőségesen rosszakat (*Macbeth*, *III. Richard*) egyaránt.

A BAROKK

A művészet újabb stílusváltásában a katolikus egyház játszott kezdeményező szerepet. Az elvont tervezetésekre került humanista tudomány és az egyszerűségekre törekvő reneszánsz művészet ugyanis nem tudta sokáig kielégíteni sem a katolicizmus, sem az abszolutizmusra törekvő államhatalmak igényeit. Még a 16. század vége előtt megszületett az az új stílus, amely képes volt kifejezni állam és egyház rendíthetetlen hatalmát és végtelen gazdagságát azáltal, hogy különleges elragadtatást próbált ébreszteni szemlélőjében. A *barokk* művészet nem szakított a valóságúsággal, mégis egyes részletek kiemelésével, a méretek fokozásával, az arányok átformálásával tudott néha túlzásba csapó elragadtatást kelteni e művészet életre hívói iránt.

Bár a barokk születését pontos évszámhoz szoktuk kötni – 1568-ban kezdte építeni a római *Il Gesu* templomot Giacomo Vignola (1507–1573) –, ez a stílus mégsem vált el olyan élesen előzményétől, mint a reneszánsz a gótikától. Az építészet formanyelvében megmaradtak az antik eredetű oszlopok, háromszögű

oromzatok (timpanonok), kupolák. A reneszánsz kiegyensúlyozott nyugalma, arányosságát, szimmetriáját azonban a kortársakat meghökkenítő szabálytalanságok váltották fel. A négyszögű alaprajz helyére kör vagy ovális alakzat léphetett, az egyenes vonalú homlokzat ívben elhajolhatott, a felfelé törekvő oszlopok csavarba fordulhattak. (A legvalószínűbb magyarázat szerint a barokk szó eredetileg maga is szokatlant, különlegesen jelentett, amit kezdetben gúnyos értelemben használtak.) Itáliában a barokk formák a 17. század templom- és palotaépítészetében törtek maguknak utat. Barokk stílusban fejezte be 1629-ben a római Szent Péter-templomot **Lorenzo Bernini** (1598–1680). A templom előtti hatalmas tér kiképzése azt bizonyítja, hogy a barokk az épületet és környezetét egységesnek tekintette. A templomépítészet elsősorban Európa katolikus országaiban alkalmazkodott a barokk stílusjegyekhez (Spanyolország, Lengyelország, Magyarország, a Német Birodalmon belül Bajorország, Ausztria), de – valamivel kiegyensúlyozottabb, a túldíszítést kerülő formában – épült néhány barokk templom protestáns országban is (pl. a Szent Pál-székesegyház Londonban, Christopher Wren (1632–1723) alkotása). Az abszolút uralkodók kastélyépítészete nem ismert vallási korlátokat. Versailles-tól Szentpétervárig, Potsdamtól Schönbrunnig épültek a kastélyok, formálták körülöttük a hatalmas parkokat, sétányaikkal, mesterségesen nyírt sövényeikkel. A barokk stílus meghatározója lehetett a nemesség vidéki kastélyainak s városi palotáinak, egyes polgárházaknak, de akár egész városrészeknek, sőt a stílus egyes díszítő elemei a paraszti építészetig is eljuthattak. Amit tehát a reneszánsz csak Itáliában tudott elérni, az a barokkban európai méretekben is megvalósult: a stílus az egész társadalmat áthatotta, s ezáltal kormeghatározóvá vált.

A szobrászatban a barokk dinamikus, nyugtalan alakokat formált, akiknek mozgása lelkiállapotuk kifejezésére szolgált. A témaválasztásban keveredtek a mitológikus és vallási tárgyak. A korszak legnevezetesebb szobrait az építész Bernini készítette: ifjúkori *Dávidja* mind testtartásával, mind arckifejezésével a feszült lelkiállapot mintaképe. *Szent Teréz extázisában* kiáltó az ellentét az angyal szinte gyermeki öröme és a szent mélyen átélt elragadtatása között. A barokk plasztika kevés kiemelkedő alkotásán túl óriási tömegű, de kevésbé értékes alkotást hozott létre, hiszen épületei mind belül, mind kívül igényelték a szobordíszítést.

A festészetben megnőnek a méretek, az alakok beállítása gyakran színpadias, a részletek sokszor szinte vad naturalizmusba csapnak. A téma ugyanakkor lehet irreális, az ég felé emelkedő, tökéletes rövidülésben ábrázolt szentek vagy angyalok éppen úgy hozzátartoznak ehhez a művészethez, mint a vízből kiemelkedő sellők. Az épületeket díszítő freskók – látszatperspektíva teremtésével – szinte megnyitották a falakat és a mennyezetet, hogy így teremthessenek kapcsolatot a tapasztalaton túli világgal (első példája Andrea Pozzo (1642–1709) munkája: *Loyolai Szent Ignác megdicsőülése* a római Szent Ignác-templom mennyezetfreskóján, 1685). A hatalmas olajfestmények csakis a paloták termeiben érvényesülhettek. A flamand **Pieter Paul Rubens** (1577–1640) IV. (Bourbon) Henrik francia király és Medici Mária házasságkötését örököltette meg 21 képből álló sorozattal. De a barokk végül nem tudott kitérni a mindennapok realitásai elől sem. Az itáliai **Michelangelo Caravaggio** (1573–1610) vallásos tárgyú képein is a népi

környezetből ismert alakokat találjuk, a spanyol **Diego Rodríguez Velázquez** (1599–1660) udvari festőként sem adta fel a népi témák megfestését. A kor legnagyobb festője, a holland **Rembrandt van Rijn** (1606–1669) a valósághoz való ragaszkodása miatt nem tudta megtartani a gazdag megrendelők bizalmát, s végül elhagyottan, szegénységben halt meg.

A zenében a barokk korszak új műfajok megteremtését hozta: az operát, a zenekari kíséretes misét, a hangszerszólókét. A színpadot is bevonó zene új lehetőségeket nyitott művelői előtt, s szinte országonként emelt fel kiemelkedő tehetségeket: Itáliában **Claudio Monteverdi** (1567–1643), Franciaországban **Jean Baptiste Lully** (1632–1687), Angliában **Henry Purcell** (1659–1695). Témáik között a mitológikus tárgyak mellett történetiek is megjelennek. Az Alpoktól északra, Németországban ezzel szemben továbbra is a vallás adott elsődleges ösztönzést a nagy barokk zeneszerzők, **Heinrich Schütz** (1585–1672), **Johann Sebastian Bach** (1685–1750) és **Georg Friedrich Händel** (1685–1759) oratóriumai számára. A barokk stílus a zenei díszítések elburjánzásában, a hangszeres virtuozításban, a többszólamúságban jutott kifejeződésre (a korban született 96 szólamú kánon is, s megszokottak a 9–24 szólamú művek).

Az irodalom is élt a túlzás, a meglepetésre törekvés eszközeivel. A forma ebben a művészeti ágban is a tartalom fölül kerekedhetett: a retorikai eszközök bőséges használata, a titkos szimbolikára utaló folytonos célzások jellemzik e műveket, amelyek szerkezetileg lazák maradtak, elvetették az arányosságot, nélkülözték a szilárd középpontot. Ugyanazon műben egymástól elválva, de ugyanakkor egymásba fonódva több téma is jelen lehetett. A legelkelőbb költői alkotások az eposz, a tragédia az irodalom arisztokratikus műfajainak számítottak, de nem tudták háttérbe szorítani a vígjátékot, a pásztorjátékot és a bontakozó regényt, annak ellenére, hogy a prózát nem is tekintették igazi irodalomnak. A barokk irodalom első remeke **Torquato Tasso** (1544–1595) *Megszabadított Jeruzsálem* (1581) volt, talán legnagyobb alkotása **John Milton** (1608–1674) *Az elveszett paradicsom* (1667).

A KLASSZICIZMUS

A 18. században Európa új stílust ismerhetett meg. A felvilágosodás szellemét elfogadó nemzedék nem tudott mit kezdeni a barokk szertelenségével. Míg az uralkodói és arisztokrata udvartartásokban tobzódott a késő barokk, majd annak egyre öncélúbbá váló változata, a *rokokó*, addig a mecénások és megrendelők új köre, a városok, a polgárok, nyugalmat, áttekinthetőbb formákat vártak el a művésztől. De megfelelt ez az igény a barokk túldíszítettségétől megfáradt művészeknek is. Visszatérhettek a művészetbe olyan, méltatlanul száműzött értékek, mint a szimmetria, a szabályosság, az arányosság. A *klasszicizmus* (ez lett az új stílus elnevezése) persze mégsem engedélyezett szabadosságot. A művészt a „rend” képében az új ízlés követelményei kötötték, ahogyan azt Goethe megfogalmazta: „*Ki nagyot akar, szokják fegyelemre, / korlátok között válik el a mester, / s a szabadság a törvény adománya.*” Esményképpé ismét az antikvitás műveltsége

vált, a klasszicizmus művészete ezért az antik elemek felhasználására törekedett. (A klasszikus kifejezést a 18. században „mintaszerű” értelemben használták.) Ezúttal a német Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) foglalta rendszerbe kora követelményeit a művészetrel szemben. Felismerte, hogy új élményei kifejezésére minden kornak új művészi formanyelvre van szüksége. A kor műveltségében elengedhetetlen követelménynek számított az ókor ismerete. A művészek, de az egyszerű utazók is tömegesen keresték fel Itáliát, hogy a helyszínen ismerhesék meg az antikvitás emlékeit. A művészi elismertetéshez ettől fogva tartozott hozzá a szervezett tanulás a művészi akadémiák valamelyikében s a tanulmányút Itáliában. Az új stílus első alkotásait azonban ezúttal nem Itáliában találjuk meg, hanem azokban az országokban, ahol a felvilágosodás gyökerezett.

Ezek az első alkotások most is az építészet területén születnek. A reneszánszhoz és a barokkhoz hasonlóan a klasszicizmus esetében is rendelkezünk egy kezdő évszámmal. 1732-ben a párizsi Saint Sulpice-templom homlokzatának pályázatán a barokk tervekkel szemben egy – a szimmetriát, az oszlopsorok szabályosságát, az egyenes vonalúságot követő – tervet fogadtak el. A stílusjegyek alapján azonban ezúttal nem olyan könnyű elkülöníteni az új irányzat első műalkotásait, ezek a stílusjegyek ugyanis sokszor csak lassan, fokozatosan, bizonyos átmenettel váltak uralkodóvá a műalkotásokban. A barokk hullámzó vonalai többnyire csak lassan, fokozatosan egyenesedhettek ki, a túldíszített falakon lassan kaphatott helyet a díszítetlen, sima „fáltükör” (a kifejezés nem fényvisszaverő tükröt jelent, hanem egyszerűen a fal nagyméretű, keretezett darabját). A klasszicizmus kora egyébként túlhalad történeti korszakunkon, s nagyjából 1830-ig tart. A 18. század utolsó harmadában a városokban hatalmas köz- és magánépítkezési láz indult meg, szinte verseny tört ki az egyes családok, a városok, az országok között. A fel-törekvő polgárság részesülni akart azokból a státusmegkülönböztetésekből, amelyek eddig csak a kiváltságosoknak jártak. A városrendezési terveket a lakosok érdekeihez igyekeztek szabni. A fantázia azonban végül a realitások fölül kerekedhetett. A hasznos középületek (közigazgatási központok, múzeumok, könyvtárak), valamint a templomok mellett sokféle emeltek diadalívket (Brandenburgi kapu Berlinben, Milánó, Párizs diadalívei). Az építészek vázlatkönyvei pedig megteltek soha meg nem valósult (s a kor építészeti technikájával többnyire kivihetetlen) mértani formájú (kocka, gömb alakú) emlékművekkel. A magánépületek inkább csak ismételték a középületek formai elemeit.

Az építészet azonban fokozatosan elveszítette domináns szerepét a művészetek között. A kötött formák kevés kibontakozási lehetőséget nyújtottak a művészek számára, nem úgy, mint a képzőművészetek. A szobrászatot persze korlátozta a megrendelőkedv mérséklődése. A plasztika kiszorult az épületdíszítésből, háttérbe szorult a síremlékek készítése. Az alakformálásban a szoborportré honosodott meg. A francia Jean Antoine Houdon (1741–1828) könnyed kézzel tudta kifejezni az ábrázolt személy jellemét. (Voltaire-t mintázó mellszobrai ékes bizonyítékai a nagy filozófus tekintélyt nem ismerő egyéniségének). Antonio Canova (1757–1822) és a dán Bertel Thorvaldsen (1770–1844) alkotásai az antik remekművek szenttelensége helyett a nyugodt méltóságra törekedtek.

A festészetben a művészek az egyszerű, áttekinthető szerkezetet és a világos vonalvezetést keresték. Témáik változatosak, a szokásos portrék mellett sok a különféle allegorikus, valamint a történelmi ábrázolás. A francia **Jacques Louis David** (1748–1825) tisztelete az antik és saját kora hírességei iránt (később Napóleon kedvelt festője lett) a tekintélyt biztosító hűvös ünnepélyességben nyilvánult meg. A spanyol **Francisco Goya** (1746–1828) udvari festőként sem szakított a valóság gyakran kritikus ábrázolásával. A királyi család csoportképe szinte karikatúrája IV. Károly spanyol királynak (1788–1808) és családjának.

A zenében a klasszicizmus által megkívánt tiszta kiegyensúlyozottságot a bécsi klasszikusok teremtették meg. **Christoph Willibald Gluck** (1714–1787) olasz stílusú sablonoperák komponálása után találta meg a szöveghez alkalmazkodó világos zenéhez vezető utat. **Wolfgang Amadeus Mozart** (1756–1791) nemcsak az operában tudta a maga tiszta formavilágát mély gondolatisága kifejezőjévé tenni, hanem a zene szinte minden más műfajában: a hangszeres kamarazeneben, a zenekari művekben, de mélyen átélt egyházi zenéjében is. **Joseph Haydn** (1732–1809) a zenei műfajokban csaknem olyan sokoldalú volt, mint Mozart. A konvencionálisabb formákat azonban elsősorban zenekari műveiben tudta leküzdeni. A történelmi korszakunkon, a kora újkor századain túlmutató **Ludwig van Beethoven** (1770–1827) fékezhetetlensége pedig a zenében is a klasszicizmus formanyelvét feszegette: szimfóniáiban széttörnek a kötelezőnek számító keretek, szonátái előadására alig alkalmasak a kor törékeny hangszerei. A bécsi klasszicizmus kisugárzása egész Európára kiterjedt, de mire a követők megtalálták saját művészi hangjukat, addigra ez már nem a klasszicizmus, hanem a romantika részét képezte.

Elterjedését tekintve a klasszicista zenéhez hasonlít az irodalom is: egy központból sugárzott ki, és sohasem tudott kizárólagos uralomra jutni a párhuzamos barokk művekkel szemben. A klasszicista irodalom elméleti megalapozása Franciaországban szinte megelőzte magukat a műveket. Az írókkal, elsősorban a drámaírókkal szemben olyan szigorú követelményeket támasztottak, amilyenekkel egyetlen más korszakban sem találkozunk. Rendkívül szigorúan veszik a dráma hármasságának (cselekmény, idő, tér) múlt században kialakult követelményét. A francia drámaírók **Pierre Corneille**-től (1606–1684) kezdve arra kényszerültek, hogy alkalmazkodjanak e követelményhez. A tragédiához és az eposzhoz mint előkelő műfaj, az óda és az elégia is csatlakozik, a stílus azonban megengedi a szatírákat is mind a színpadon (**Molière** – 1662–1673 – vígjátékaiban), mind a prózában (**Jonathan Swift** – 1667–1743 – *Gulliver*-ciklusában). A német klasszicizmus kevesebb kötöttséggel és gazdagabb humánnummal dolgozott. Kitért a természet felé, a szépségben a természet törvényeinek megnyilvánulását kereste, a művészetet emberi jelentéssel gazdagított természetnek tekintette. Mindez megóvta a túlzott spekulációtól. Így válhatott – igaz, jórészt ismét csak túl korszakhatárunkon – **Johann Wolfgang Goethe** (1749–1832) nemcsak az irodalmi műfajok, az irodalom- és művészetelmélet kiemelkedő alakjává, hanem a természettudományok jeles művelőjévé is.

44

A „NÉPI” ÉS A „MAGAS” KULTÚRA

A 16. SZÁZADBAN MÉG A FELSŐBB TÁRSADALMI RÉTEGEK is részt vettek a népi kultúrában (karneválok, bikaviadalok, Szent Iván-éji mulatságokon stb.), ugyanazokat a prédikációkat hallgatták, örömeiket lelték a bohócok, medvetáncoltatók, mutatványosok mulattatásában vagy a mesemondók történeteiben. Ennek ellenére jelentős kulturális rétegződés is megfigyelhető volt. A vidéki nemesek és papok egy részének életvitele, kultúrája nem sokban különbözött a körülöttük élő parasztokétól, de a városok már nagyon sokszínű kultúrával rendelkeztek. A gildéknek és céheknek nagy szerepe volt abban, hogy önálló kézműves- és kereskedőkultúra alakult ki. A céheknek megvoltak a maguk hagyományai, rítusai, munkadalai, mondái. Sok városban a vallásos színjátékokat valamelyik céh rendezte, ahogyan a londoni polgármester beiktatásakor tartott felvonulást is. A bányászok szintén külön kultúrával rendelkező csoportot alkottak, különösen Közép-Európában. Saját dalaik, táncaik, mondáik voltak. A munkáról munkára vándorló kőművesek nem városi céhbe, hanem „páholyba”, azaz az építkezésen tevékenykedő műhelybe tömörültek, ugyancsak saját szertartásokkal, munkadalokkal, kultúrával. A falusi, városi vagy egyéb, helyhez kötött foglalkozásúak kultúrájánál nemzetközibb jellegű szubkultúrát alkottak a különböző vándormesterséget folytatók, mint például a katonák, a tengerészek, koldusok, tolvajok, de többé-kevésbé a pásztorok, halászok is ide tartoztak.

A mindennapi népi kultúrától leginkább a tengerészek voltak hosszú időre elzárva, ezért az ő kultúrájuk volt a legsajátosabb: külön rítusokkal, nyelvel (szlenggel), folklórral, babonákkal, táncokkal és művészettel. A halászok kultúrája sok vonatkozásban mutatott ugyan hasonlóságot a matrózokéval (például ők is tartottak csónakkeresztelőt, hittek a sellőkben stb.), de életvitelük nem szőlította hosszú hónapokra, akár évekre távol lakóhelyüktől, így más foglalkozásúak kultúrájával is gyakrabban érintkeztek. A pásztorok kultúrája sajátos kelléke, a bárány- vagy kecskebőrből készült duda Skóciától a Kárpátokig szerte Európában elterjedt és ismert volt. A társadalom peremén élő koldusok, tolvajok szubkultúrája különült el

legélesebben a népi kultúrától. Sajátos tolvajnyelvvvel rendelkeztek, amit rajtuk kívül más nem is értett. A 16. századi Angliában a „nyúl” például balekot, a „nyúl-fogó” pedig szélhámost jelentett. Spanyolországban a tolvajok maguk között azokat hívták „jámbornak”, akik templomokat fosztogattak.

1500 és 1800 között Európában leginkább a vallási különbségek voltak a legszembetűnőbb kulturális különbségek. A felekezeti megosztottságon túl a zsidók és a moriszkók rendelkeztek sokszínű, saját kultúrával: népdalokkal, színjátékokkal, viselettel, külön nyelvvvel stb. A zsidók és a moriszkók így etnikai kisebbséget is jelentettek, ahogyan a cigányság is. A népi kultúrán belül nemek szerinti változatok, jól elkülöníthetően, szintén léteztek. A fonó- és őrlődalok, ványoló énekek a nők világához tartoztak, míg a botos táncok inkább a férfiak társadalmához. A népi kultúra nagyobb területi jellegzetességeit a természeti környezet is befolyásolta, hiszen eltérő életformát tett lehetővé északon vagy délen. Míg északon általában épületen belül, délen a szabadban, a tereken, utcákon zajlott a kulturális élet. Délen a tavaszi farsangot tartották fontosnak, északon viszont a Szent Iván-éjen rendezett nyári ünnepséget.

A kora újkori népi kultúra jó része szóbeli volt, habár az írni-olvasni tudás mértéke – a reformációnak is köszönhetően – nagyságrendekkel nagyobb volt, mint a középkorban. A 17. század végi Franciaországban a felnőtt férfi lakosságnak kb. 25%-a tudott már olvasni. A 18. századi Lyonban a selyemszövők majdnem háromnegyede tudott írni-olvasni, a vargák 69%-a pedig képes volt leírni a nevét. Az írni-olvasni tudók számának növekedésére elsősorban a könyvnyomtatás folyamatos emelkedéséből és a könyvkereskedelem terjedéséből következethetünk. Különösen a 17–18. században a források számos házaló könyvkereskedőt említenek, akik olcsó, füzetszerű ún. népkönyveket árultak. A könyv áruvá vált. Az 1500 és 1800 közötti időszakból nyomtatványok és népkönyvek ezrei maradtak fenn. A korszak legnépszerűbb könyvei közé a kalendáriumok számítottak. A nyomtatás nem lerombolta, hanem inkább megőrizte és terjesztette a hagyományos népi kultúrát. A nyomtatás propagandaértékét a protestantizmus ismerte fel, majd igen gyorsan a katolicizmus, sőt a napi politika is alkalmazta. Az aktuális eseményekkel a korban pamfletet, dalok, metszetek sokasága foglalkozott, így a politika a népi kultúra eszközein keresztül jelent meg. A harmincéves háború korától kezdődően jelentek meg az első újságok, melyek a 18. században már a mindennapi élet részévé tették a politikát és a közélet számos kérdését. Angliában az 1695-ben kiadott engedélyezési törvény (*Licensing Act*) már megszüntette az előzetes cenzúrát. A 18. században a különböző tudóstársaságok általában folyóiratokat adtak ki, melyek szélesebb közönséghez juttatták el a felvilágosodás nézeteit, de a publikálásnak – Angliától eltekintve – kereteket szabott a cenzúra.

A középkori hagyományokban gyökerező kulturális szokások még a protestáns területeken is számos vonatkozásban megmaradtak. Így például a szentek kultusza nagyon sok helyen túlélte a reformációt. Angliában Szent György megmaradt védőszentnek, Németország lutheránus részein tovább élt Szent Márton kultusza, de a kálvinista területeken is fennmaradtak a Szent Miklóshoz fűződő ajándékozási szokások.

Az írásbeliség növekvő mértéke ellenére a kora újkori népi kultúra továbbra is döntően szóbeli és tradicionális volt. A prédikációk kifejezetten az iskolázatlanokhoz szóltak, a mindennapi stílusban beszéltek, mondanivalójukat gyakran a népi folklórból vett példákkal illusztrálták. Savonarola például néha tízezrekhez beszélt Firenzében. Pázmány Péter prédikációinak hangvétele, stílusa is jól illusztrálja a korabeli befogadó közönség összetételét. A színhagyományban élő népi kultúra a műveltebb rétegek kultúrájára is hatással volt. Zrínyi Miklós műve, a Szigeti veszedelem például kétfajta hagyományt ötvözött: a tassói irodalmi eposzt és a horvát népi epikát. Goethe *Faustja* is merített a Faustról szóló hagyományos történetekből. De mindez fordítva is igaz volt: a nyomtatásnak és az egyre szélesebb körű írni-olvasni tudásnak köszönhetően a felsőbb kultúrából szintén sok minden került be a népi kultúrába. Spanyolországban például a népkönyvek Lope de Vega és Calderon darabjainak rövidített, egyszerűsített változatait terjesztették. Ariosto *Őrjöngő Lóránt* című művének énekei léegyszerűsített formában ugyancsak népkönyvekben bukkantak fel újra. Angliában a vásári komédiások szívesen kölcsönöztek a fennkölt drámákból. A művelt és a népi hagyomány közti kölcsönhatás egyik példája a boszorkányhit is, amely mindkét kultusz elemeit tartalmazta, de alapvetően a korabeli értelmiségi-teológusi értelmezésben.

A kora újkor elején, sőt még a 16. század folyamán is a népi kultúra lényegében minden társadalmi réteg kultúrája is volt, a korszak végére, 1800-ra azonban a papság, a nemesség, a gazdag kereskedők, vállalkozók, hivatalnokok rétege elhárította magától ezt a kultúrát, és kizárólag az alsóbb társadalmi rétegek, az ún. köznép tartotta sajátjának. Az udvari ünnepségek már a 16. században kezdtek egyre zártabbak, kifinomultabbak, szigorú etikett által meghatározottak lenni. A nemesek, tehetősek polgárok egyre inkább a reneszánsz korban született illetlenkönyvek által kínált mintákat követték. Az udvari tánc fokozatosan eltávolodott a népi táncoktól. Míg régen a nemes kastélya nagy termében együtt étkezett egész háznépével, a kora újkorban elkülönültek szolgálóiktól, s külön étkezőjük, ebédlőjük lett. Kerülték az egyszerű emberek szófordulatait, stílusát. Abban, hogy a kora újkori társadalom kultúrájában ilyen folyamatok indultak el, több tényező is szerepet játszott. A katonai jelentőségüket, szerepüket elveszítő nemesek a néptől történő elhatárolódással igyekeztek megmutatni, mennyivel különbek az egyszerű embereknél. A társadalmi felemelkedést jelentő nemesi cím e korban már nem volt elérhetetlen a vagyonosabbak számára, így ezek szintén utánozni kezdték a nemesek viselkedését. Angliában például a felsőbb társadalmi rétegek egyre műveltebbek lettek, tagjai közül egyre többen tanultak Oxfordban vagy Cambridge-ben. A társadalom felsőbb rétegei egyre inkább a köznép egész kultúráját utasították el, s a 17. században szétváltak a művelt és a nép kulturális attitűdjei. A tanult, művelt emberek például szkeptikusak lettek számos, a népi hiedelemvilágban és kultúrában meghatározó dologgal kapcsolatban: a próféciaikat illetően, az üstökösök katasztrófát, szerencsétlenséget jelentő tartalmára vonatkozóan, és egyre kevésbé hittek a boszorkányokban is. A népi kultúrától való elfordulásnak politikai okai is voltak: a 16–17. században számos alkalommal törtek ki zavargások, felkelések a nagyobb népi ünnepek alkalmával. 1513-ban például a

berni, 1630-ban pedig a dijoni karnevál torkollott felkelésbe. 1640-ben a nagy katalán felkelés az egyik legnagyobb spanyol ünnepen, Úrnapján kezdődött. Mindezek miatt a felsőbb körökben már gyakran megfogalmazódtak olyan javaslatok, hogy bizonyos ünnepet be kellene tiltani, illetve a népi kultúrát meg kellene reformálni. Ezek a törekvések összetalálkoztak a kor vallási célkitűzéseivel is. Protestáns és katolikus oldalról egyaránt a népi kultúra számos megnyilvánulását ítélték „keresztényietlennek”. A katolikus és protestáns reformerek persze nem egyforma hevességgel támadták a nép kultúrát, és indokaik sem voltak teljesen azonosak. A katolikus reform inkább finomítani, módosítani, a protestáns pedig tiltani akart. (De a lutheránusok is toleránsabbak voltak a népi hagyományokkal szemben, mint Zwingli vagy Kálvin követői.) „A nép egészéből, a legmagasabb rétegektől a legalacsonyabbakig, lassanként teljesen kihalt az ének és a tánc, a játék és a közmondás középkori népi kultúrája. A nép túlnyomó részének szellemi tápláléka egyre inkább, szinte teljes mértékben a prédikációra szorított.” Johann Huizinga jellemezte így a 17. századi Hollandia kultúráját, s azt is hozzátette, hogy „a népi kultúra illetően elfonnyadásáért a kálvinizmus a felelős”. A papság kiemelése a népi kultúrából a protestáns és katolikus reformmozgalomnak egyaránt része volt, hiszen a reformtörekvésekhez művelt papságra volt szükség. A protestáns területeken egyre magasabb lett az egyetemet végzett lelkészek száma, és a tridenti zsinat után a katolikus területeken is megkezdték működésüket a papneveldek.

A népi kultúrától való eltávolodás Európa különböző részein más-más időpontokban ment végbe. Franciaországban például ebből a szempontból egyfajta mérföldkőnek számított az, hogy XIV. Lajos Párizsból Versailles-ba költözött, s így még inkább elszigetelte az udvart a népi kultúra közegétől. (A francia mintát követve hasonló folyamatok zajlottak le Európa más országaiban is.) A 18. században a művelt rétegek által képviselt klasszicizmus nyelvi és irodalmi eszménye tovább mélyítette a szakadékot a „magas” és a „népi” kultúra között: a hagyományos népdalok, mondák stb. többségét szabálytalannak és barbárnak bélyegezve elutasította azokat. Míg korábban a nemesek többnyire birtokaikon éltek, a kora újkorban az arisztokrácia már az udvarhoz kötődött, az alsóbb nemesség pedig a 18. század folyamán egyre nagyobb arányban költözött be a városba, és szakadt ki a népi kultúra természetes közegéből. Európa északi és keleti részein a felsőbb rétegek később, a 18. században szakadtak el a népi kultúrától, míg Angliában vagy Franciaországban ez a folyamat már a 17. században erőteljesen zajlott. A műveltebb rétegek majd csak a 19. században, a romantika korában fedezték fel újra a népi kultúrát, s találták meg benne a kialakuló nemzettudat egyik fontos fundamentumát.

45

A TUDOMÁNY „FORRADALMA”

BOSZORKÁNYHIT ÉS MÁGIA

JAKOB BURCKHARDT, A RENESZÁNSZ TÖRTÉNETÍRÓJA úgy vélte, hogy a 15. század végének Itáliája Toscanelli, Pacioli és Leonardo da Vinci révén első volt Európában „a matematika és a természettudomány terén”, és a többi ország tudósai az ő tanítványainak vallották magukat. Ez az állítás azonban csak a valóságos helyzet egyik felét tartalmazza: azt, hogy az itáliai minták nyomán a tudomány valóban átalakulóban volt a 15–17. században. Az átalakulás mögött azonban rengeteg, a középkorból örökölt tudománytalan nézet: boszorkányhit, alkímia, mágia, asztrológia, okkultizmus és a „titkos tudományok” egész sora húzódott meg. Aligha cáfolható az az állítás, hogy Európában soha nem hittek annyian a boszorkányokban, s nem üldözték őket annyira, mint a reneszánsz korában. 1485-ben két dominikánus szerzetes jelentette meg a *Malleus maleficorum* (Boszorkányok pörölye) című „útmutatót” a boszorkánypörök lebonyolításához. A boszorkány-ságot olyan ördögi praktikának tartották, amely ártó szándékkal igyekszik mozgósítani a természetfeletti erőket. A sátánba vetett hittel együtt járt az a tanítás is, hogy az alvilág démonai megronthatják az embert, a boszorkányok az ördög szövetségesei, s ennek külső jelei is vannak. A boszorkányok elítélése és halálba küldése (többnyire máglyán elégetése) valójában a gonosz elleni küzdelem. Jean Bodin, az abszolutizmus egyik elméleti megalapozója, jeles 16. századi jogász, minden módszert megengedettnek tartott a boszorkányok vallomásra bírásához és elítéléséhez. Angliában így született meg a „boszorkányszurkálás”, amely abból állapította meg a bűnösséget, hogy a seb vérzett-e vagy nem. Alkalmazták a „vízpróbát” is, amelyben a boszorkány akkor volt bűnös, ha felszínen maradt, s akkor volt ártatlan, ha elmerült (legfeljebb nem élte túl ártatlanságát). Anglia helyzete mutatja, hogy a boszorkányhit távolról sem csak a katolikus világot jellemezte, a protestánsok ugyanolyan iránymutatónak tartották eljárásaikban a *Boszorkányok pörölyét*, mint a katolikusok.

A 16–17. században sorra születtek a boszorkányokkal foglalkozó írások. Köztük olyan jelentős szerző műve is volt, mint I. Jakab angol király, aki 1597-ben jelentette meg *Daemonologie* című könyvét, amelyben a boszorkányság mellett a mágiával is foglalkozik. A boszorkányhit elleni fellépést olyan nézetek is gátolták, mint amit Henry More megfogalmazott, hogy a boszorkányság a természetfölötti világ létezésének bizonyítéka. A boszorkányok üldözése számos embert foglalkoztatott a bírótól a hóhéron keresztül a máglyák anyagát szolgáltató favágókig. Éppen az elmondottak miatt voltak nehéz helyzetben azok, akik felléptek a boszorkányhit ellen, amely a társadalom minden rétegét áthatotta.

Ritka volt az olyan eset, hogy a szörnyű kínvallatások során a vádlott ne volt volna be boszorkány voltát. A boszorkányperek ellenzőinek egyike nem véletlenül állította: csak azért nem vagyunk valamennyien varázslók, mert még nem vetettek kivallatás alá bennünket. Végül azonban mégiscsak többen felléptek a boszorkányhit ellen, többnyire a jezsuiták soraiból. A 17. században megkezdődött a boszorkányüldözés betiltása, Hollandiában 1610-ben, Genfben 1632-ben. Számos európai országban azonban még a 18. században is törvényesen folyt a boszorkányok üldözése és halálra ítélése.

A tudománytalan nézetek között nagy népszerűségnek örvendett a **mágia** is, igaz hívei igyekeztek elhatárolódni az ördögi (fekete) mágiától, amely összekapcsolódott a boszorkányhittel. Marsilio Ficino latinra fordította a Hermes Triszmeisztoznak tulajdonított írásokat. Pico della Mirandola nemcsak a mágikus tanokat igyekezett feltámasztani, de okkult eszmékkel kívánta Krisztus istenségét bizonyítani. A könyvnyomtatással nemcsak a Biblia és az antik irodalom, de a mágikus tanítások is széles körben terjedtek. A 16. században Agrippa von Nettesheim (1486–1535) alkotta meg a mágia kézikönyvét az *Okkult filozófiáról* című művével. A mágiát filozófiai „tudomány”-nak tartotta, amely felhasználja a fizika, matematika és a teológia eredményeit. A fizika által tanulmányozott dolgokba a világlélek által áradnak a mágikus értékek. A matematikából ered a fény és a mozgás, ismerete elengedhetetlen a világegyetem harmóniájának megismeréséhez, amely egyébként a zenei összhangzatban tükröződik. A teológia segítségével ismerhetők meg a planetáris szellemek, a jó és a rossz démonok, egyáltalán a természetfeletti dolgok. A szerzetesként élő Trithemius (1462–1516) hitt a világlélekben (*spiritus mundi*), amelynek segítségével az alkímisták által keresett bölcsek köve is megtalálható. **Nostradamus** (1503–1566) jeles orvos és képzett csillagász volt, akinek állítólag a csillagok vizsgálata közben voltak látomásai a jövőre vonatkozóan, s ezeket ófrancia nyelven négysoros versekben írta meg. Ezeket a jóvendőleket *Centuria* (*Századok*) címmel 1555-ben jelentette meg. Gianbattista della Porta (1538–1615) a *Természetes mágiáról* írt könyvet. Analógiákat állított fel az emberek állatok és növények között: azok az emberek, akik a számárra emlékeztetnek, hasonlóak is a számárhoz, gyávák, ostobák, idegesek.

A mágia mellett az ókor újra felfedezése kedvezett a **kabbala** terjedésének. Reuchlin nemcsak a héber nyelv, de a kabbala ismerője is volt, s könyvet írt a kabbalisztikus tudományról. Luther egyik követője, John Pistorius tervbe vette a teljes kabbalisztikus irodalom megjelentetését.

A mágiát népszerűsítő írások mellett a könyvnyomtatás kedvezett az alkímisták műveinek elterjedésében is. Soha annyi **alkímiával** kapcsolatos írás nem jelent meg, mint a 16. században. Az alkímisták működése arra az alapelve épült, hogy a fémek különböző anyagokból állnak, de mindegyik tartalmaz ként és higanyt. A fémek átalakíthatók, és végső soron a *transmutatio* révén aranyat lehet előállítani. Ehhez azonban szükség volt a bölcsek kövére. Egy Richthausen nevű alkímista állítólag 1648-ban III. Ferdinánd német császár előtt Prágában fél font higanyt változtatott arannyá. Basilius Valentinus szerint a bölcsek köve azonban nemcsak a transmutációt valósíthatja meg, de életelixírként minden betegséget meggyógyít, és több száz esztendővel is meghosszabbíthatja az emberi életet. A 16. század neves svájci alkímistája, **Paracelsus** (Theophrastus Bombastus von Hohenheim, 1493–1541) meg volt győződve arról, hogy a természetet csak a „filozófiai vegytan”, azaz az alkímia segítségével lehet megérteni. Paracelsus mint híres orvos, alkímista ismereteit felhasználva először használt gyógyszerként ásványokat. Csodálatos gyógyításokat vitt véghez, ő gyógyította először a 16. század népbetegségét, a „franc nyavalyát”, a szifiliszt higannyal, de higanyos és antimonos készítményeinek túladagolásával számos betegét küldte a halálba. Ugyanakkor meggyőződéssel vallotta, hogy a mágia az orvos tanítómestere. Megdöbbenést váltott ki, hogy Baselben előadásait németül tartotta, s Galenus és Avicenna orvosi műveit elégette. Misztikus mágus és alkímista létére megalapozta a gyógyszerkémiát, amikor nem elsősorban aranyat akart csinálni, hanem a kemikáliák hatását vizsgálta az emberi szervezetre. Életműve jól mutatja azt a kettőséget, ami a reneszánsz korában a múltat és a jövőt összekapcsolta. Az alkímisták az aranycsinálás lázában akaratlanul is számos elem és vegyület felfedezői lettek, így a cinké, foszforé, sósavé, káliumkarbonáté, a nátriumszulfáté, az ónoxidé. Alkímista volt az első európai, aki porcelánt készített. A kortársak még a 16. század végén is tudományként kezelték az alkímiát, a transmutációt pedig tagadhatatlan tényként kezelték.

A mágikus hiedelmek és a tudomány szimbiózisát leginkább az **asztrológia** (csillagjósolás) és az **asztronómia** helyzetében tapasztalhatjuk. Az asztrológia a csillagokat az ember tulajdonságaival ruházta fel, és meg volt győződve arról, hogy a csillagok állása meghatározza az ember földi életének körülményeit. A horoszkópok készítése matematikai és csillagászati ismereteket kívánt meg, s nem csodálkozhatunk, hogy az asztronómia és az asztrológia nagyon nehezen vált el egymástól. A 15. század neves asztrológusa volt a Mátyás király udvarában is megfordult Regiomontanus (Johann Müller), a 16. századé pedig Georg Joachim Rhaeticus (1514–1576), aki nemcsak meglátogatta Kopernikust, de tanainak hirdetőjévé is vált, amiért elveszítette matematikusi katedráját a wittenbergi egyetemen. Jeles asztrológus volt Johannes Kepler, aki a prágai udvarban számtalan horoszkópot készített (nemcsak kényszerből, mint Madách gondolta).

A mágikus tudományok továbbélését az is elősegítette, hogy titkos társaságok, mint pl. a „rózsakeresztesek” tűzték ki célul ezeknek az eszméknek az őrzését. A titokzatos Christian Rosencreutz követői a 17. század elején két kiáltványban (*Fama fraternitatis*, *Confessio fraternitatis*) szólították fel a világ művészeit

és tudósait a világ megújítására, de a természetfeletti bölcsesség megőrzésére is. Hirdették, hogy ismerik a minden betegségre jó gyógyszer, az aranycsinálás és az örökmozgó előállításának titkát.

Az áltudományos tanok barátai és e „tudósok” pártfogói uralkodók és fejedelmek voltak. Mátyás nagy összeget fizetett Regiomontanusnak asztrológiai táblák készítéséért. Trithemius Miksa császár tanácsadója volt. Agrippát VIII. Henrik angol király és Ausztriai Margit Németalföld kormányzója támogatta. Medici Katalin, II. Henrik francia király felesége több jóst és asztrológust tartott udvarában. Ő hívta Párizsba 1556-ban Nostradamust is. II. Rudolf, aki Keplert alkalmazta, maga is elismert alkimista volt. III. Ferdinánd – amint említettük – bizonyítványt is állított ki az udvarában végrehajtott transmutációról.

A TUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE

A tudományok fejlődése azonban, ha fokozatosan is, de kiszorította a mágikus hiedelmeket, s a 16–17. században az ismeretekben valóban „forradalmi” átalakulás kezdődött. Ez az átalakulás azonban aligha következett volna be a könyvnyomtatás feltalálása nélkül. **Johannes Gutenberg** (1394?–1468) minden valószínűség szerint Straßburgban alakította azt a módszert, amellyel forradalmasította a szövegek másolását. Kínában és előtte Európában is próbálkoztak falapokra metszett szövegek sokszorosításával. Gutenberg azonban fémbe vésett öntőmintákban mozgatható betűket öntött, és ezeket a szövegnek megfelelően tetszőlegesen rakhatta össze, és természetesen többször is felhasználhatta. Az öntött és mozgatható, „szedhető” betűk mellett a könyvnyomtatás másik két új eleme a papír és sajtó. A papír az arabok közvetítésével Kínából került Európában, de itt nem selyemből és gyapotból, hanem len- és kenderrostból készítették. Olcsósága miatt kiszorította az egyiptomi papiruszt ugyanúgy, mint az állatbőrökből készült pergament. A sajtó csavarmenetes prés volt, amelynek formáját bizonyára a római szőlőprésektől örökölték. Valójában ennek segítségével „nyomtatták” a könyvek lapjait, amelyekhez újfajta festéket is kellett készíteni, hogy a betűkre kenve ne folyják szét a papíron.

Gutenberg találmánya forradalmat jelentett a művelődés terjedésében. A középkori kódexekhez képest a nyomtatott könyv olcsó lett, szélesebb társadalmi rétegek számára is hozzáférhetővé tette a kultúrát. Az 1455-ben született Mainzi Biblia után fél évszázad alatt mintegy 35 ezer kötet könyvet adtak ki Európában, a 16. században pedig újabb 150–200 ezret. A könyvnyomtatás a leggyorsabban fejlődő „iparág” lett az újkor kezdetén, eredményeként a tudomány „forradalmának” legfontosabb előfeltétele született meg.

A természettudományos ismeretek gyors fejlődését és átalakulását nemcsak a könyvnyomtatás segítette elő, hanem a matematikai tudás gyarapodása is. A matematika, mint a természettudományok nyelve, megalapozta a csillagászati, kémiai, fizikai, geológiai stb. tudományok „forradalmát”. A reneszánsz korszak matematikusai között kétség kívül vezető szerepet játszottak az itáliaiak. Ők alapozták

meg a várépítés új technikáját, de az elméleti matematika fejlődését is. Luca Pacioli (1445–1514) Ferenc-rendi szerzetes 1494-ben jelentette meg *Summa de Arithmetica* (Az aritmetika összefoglalása) című olasz nyelvű írását, amelyből megismerhetjük nemcsak az aritmetika, de az algebra és a trigonometria helyzetét is a 15. század végén. Az isteni arány című könyvében az aranymetszésről írt, és geometriai alapot teremtett a képzőművészeti alkotások számára. Legnagyobb vitát azonban az az állítása váltott ki, hogy a harmadfokú egyenletek megoldása éppoly lehetetlen, mint a kör négyszögesítése. Kortársai közül azonban Scipione del Ferro (1465–1526) 1505-ben rátalált a megoldásra, titkát azonban sírba vitte. Egy harmadik itáliai: Nicolo Tartaglia (1500–1557) 1535-ben szintén oldott meg harmadfokú egyenletet, megoldását azonban nem ő, hanem Girolamo Cardano (1501–1576) közölte 1545-ben megjelent *A nagy tudomány, vagyis az algebrai szabályokról* című könyvében (*Ars magna sive de regularis algebraici*). A jeles francia matematikus, Francois Viète (1540–1603) a megoldást trigonometriai útra terelte. John Napier (1550–1617), aki csak kedvtelésből foglalkozott matematikával, elkészítette a trigonometrikus függvények logaritmustáblázatát, amely halatlanul felgyorsította a csillagászati számításokat. A holland Simon Stevin (1548–1620) a kamatoskamat-számításokhoz készített táblázatokat. Többen foglalkoztak az igen elterjedt kockajátékok matematikai problémáival, s ezáltal megalapozói lettek a valószínűség-számításoknak. Nemcsak Cardano írt könyvet a kockajátékokról (*De ludo aleae*), de **Christian Huygens** (1629–1695) jeles fizikus is *De ratiociniis in ludo aleae* (A kockajátékra vonatkozó megfontolásokról) címmel. A kockajátékoktól függetlenül is sokat tett a valószínűség-számítás érdekében Pierre Fermat (1601–1665), Blaise Pascal (1623–1662) és Jacob Bernoulli (1654–1705). Ez utóbbi az *Ars conjectandi*-ban a találgatás tudományának nevezte a valószínűség-számítást. Gyakorlati feladatra vállalkozott Johannes Kepler is, aki az analízis korai úttörőjeként a *Boroshordók térgeometriájáról* (*Stereometria doliorum vinorum*) írt könyvet.

Az analízis fejlődésében a 16–17. században többen egyengették a differenciál- és integrálszámításhoz vezető utat. Az itáliai Francesco Bonaventura Cavalieri (1598–1647), az angol Isaac Barrow (1630–1677), John Wallis (1616–1703) és Huygens nélkül nem lehetett volna eljutni Isaac Newtonhoz és Gottfried Wilhelm Leibnizhez. Newton csillagászati és fizikai kutatásainak eredményeit saját állítása szerint nem érthette volna el a „fluxioelmélet” nélkül. (Így nevezte a differenciál- és integrálszámítást, aminek előzményeit professzorától, Barrow-tól sajátította el.) *A fluxiók módszere* című könyve csak halála után 1736-ban jelent meg, noha állítólag már 1671-ben felfedezte a differenciál- és integrálszámítást. Leibniz ugyancsak kidolgozta e számítási módszert, és 1684-ben egy hatoldalas cikkben közölte is a maximumokra és minimumokra vonatkozó új metódust. A két tudós között az elsőbbség kérdésében vita robbant ki, amelyben Leibniz sokkal nagyvonalúbban viselkedett Newtonnál, aki korábban még elismerte a német tudós jogait.

A matematika fejlődése hozzájárult a középkorból származó világkép gyökeres átalakulásához, amelyre megsemmisítő hatása volt Mikołaj Kopernik (**Kopernikus**, 1473–1543) elmélete. Korszakalkotó műve, amellyel a geocentrikus

rendszer helyére egy heliocentrikus modellt állított, csak 1543-ban jelent meg *De revolutionibus orbium caelestium libri sex* (Az égi pályák mozgásának hat könyve), holott már 1515 körül készen volt, de maga is megrettent közlésétől. Kopernikusz Krakkó mellett itáliai egyetemeket is látogatott, s a teológia mellett jogot és medicinát is tanult. Megfigyeléseit valójában igen primitív eszközökkel végezte, ennek ellenére alapjaiban változtatta meg az Arisztotelész és Ptolemaiosz nevéhez kapcsolt hagyományos világméretet. A II. században élt Ptolemaiosz tanítása szerint a világegyetem központja a gömb alakú Föld, amely mozdulatlan, s körülötte keringenek a Nap, a Hold és a bolygók, míg az egész rendszert kupolaszerűen borítják be az állócsillagok. A Nap és a Hold kettős keringést végez, egyrészt mindkettő naponta megkerüli a Földet, másrészt a Hold 29, a Nap 366 nap alatt is végez egy keringést.

A bolygók mozgásának leírásához azonban szüksége volt a matematikában *ciklois*nak nevezett rendszerhez, amely a körnek körön való gördülését írja le. Az okozta a zavart, hogy a bolygók az égbolt megfigyelése szerint nem mindig mozogtak azonos irányba, hanem időnként hurkokat írtak le, azaz korábbi irányukhoz képest visszafelé haladtak. Ezt a jelenséget Ptolemaiosz úgy magyarázta, hogy a bolygók nemcsak a Föld körül keringenek, hanem különböző sugarú kis körök, epiciklusok középpontjai körül is. Az epiciklusok középpontjai azonban a Föld körül körpályát, deferenseket írnak le. E rendszer bonyolult volt ugyan, de segítségével a bolygók mozgását jól ki lehetett számítani. Ptolemaiosz világmérete arab közvetítéssel Almagest néven terjedt el Európában. Alapvető tételét (hogy a Föld gömb alakú) elfogadva jutott el Kolumbusz Amerikába, s hajózta körül a földet Magellán. Másik axiómáját, a Föld mozdulatlanságát a 14–15. században kezdték először kétségbe vonni. Nicolaus Cusanus nemcsak azt állította, hogy a Világmindenségnek nincs középpontja, így a Föld sem az, de azt is, hogy „a Föld valóban mozog, még ha a látszat más is”. Ptolemaiosz geocentrikus rendszerének megdöntése azonban csak Kopernikusz heliocentrikus világméretének sikerült. Kopernikusz három évtizeden keresztül figyelte, meglehetősen primitív eszközökkel az égitestek mozgását, dolgozta fel a korábbi csillagászok megállapításait, figyelt fel ellentmondásaikra, s állapította meg vizsgálódásainak eredményeként, hogy a Föld nem mozdulatlan, mert forog tengelye körül, nem központja a világmindenségnek, hanem a Nap bolygóinak egyike. Ezáltal szükségtelenné vált a Nap, Hold és a bolygók mozgásainak bonyolult magyarázata. A Föld tengely körüli forgásával egyszerűen megmagyarázható volt a Nap, Hold napi mozgása, a Föld Nap körüli keringésével pedig a Nap egész évi mozgása. A bolygók keringésének magyarázatához sem volt szükség epiciklusokra és deferensekre. Azt az ellentétet is el tudta háritani, hogy a Föld forgása miatt a levegő és a felhők lemaradnának, és állandóan a forgás irányával ellentétes szél fújna, vagy a toronyból ledobott tárgyak nem a torony lábához, hanem távolabb esnének le, azzal, hogy a Föld forgásával együtt mozognak a levegő és a levegőben lévő tárgyak is. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy Kopernikusz nem szakított teljesen a ptolemaioszi rendszerrel, mert az állócsillagokról ugyanúgy vélekedett, mint ókori elődje, s különleges szerepet tulajdonított a körpályáknak, s azt is állította, hogy

a gömb alakú testek, amelyek a legtökéletesebb alakzatok, automatikusan forognak önmaguk körül.

A heliocentrikus elmélet nem könnyen terjedt el a 16. században. Luther és Melancthon ellenzói közé tartoztak, a wittenbergi matematikusnak, Rheticusnak le kellett mondani állásáról, mert elismerte Kopernikusz tanait. Kálvin is felháborodott a lengyel tudós nézetei miatt. A katolikus egyház kezdetben nem sokat törődött az új tanokkal, később Giordano Bruno és Gallilei sorsa azonban arra utal, hogy az inkvizíció sem maradt tétlen a lengyel tudós nézetei elleni harcban.

Az elmondottak magyarázhatják, hogy a korszak másik nagy csillagásza, a dán **Tycho Brahe** (1546–1601) nemcsak a ptolemaioszi, de a kopernikuszi világméretet is helytelennek tartotta. A Föld mozgását a fizikai tanításokkal ellentétesnek gondolta, s úgy vélte, hogy a bolygók valóban a Nap körül keringenek, a Nap és a Hold azonban a Föld körül. *Almagestum novum* című munkájában középutat próbált keresni Ptolemaiosz és Kopernikusz rendszere között. A kopernikuszi rendszer újdonsága még olyan jeles tudósokat is ellenvetésre ösztönzött, mint a francia Jean Bodin-t vagy az angol Francis Bacon-t.

Az új világméret diadalra juttatásában **Gallileo Galileinek** (1564–1642) és **Johannes Keplernek** (1571–1630) voltak elvülhetetlen érdemei. Galilei először végzett saját készítésű távcsővel csillagászati megfigyeléseket (s többek között felfedezte a Jupiter négy holdját). Az alig néhány centiméteres csiszolt üveglencséből készült távcsövek is nagy előrelépést jelentettek az égi világ megfigyelésében. A szabad esés törvényszerűségének vizsgálatakor cáfolta az arisztotelészi elvet, hogy a „súlyos” testek a Föld középpontja felé törekedve annál nagyobb sebességgel haladnak, minél súlyosabbak. Összeütközésbe kerülve a katolikus egyházzal, hiába hivatkozott arra, amit egy főpaptól hallott, hogy „a Szentlélek arra akar tanítani minket, hogyan juthatunk az égbe és nem arra, hogyan mozog az ég”, tanait kénytelen volt visszavonni. Kepler, aki Rudolf császár udvari csillagásza volt, 1609-ben jelentette meg *Astronomia nova* című könyvét, amelyben rögzítette a bolygók mozgásának törvényeit. Kopernikusz feltételezését módosítva megállapította, hogy a bolygók nem kör, hanem ellipszis alakú pályán keringenek, amelynek egyik gyújtópontjában van a Nap. A bolygót a Nappal összekötő egyenes (vezérsugár) egyenlő idő alatt egyenlő területeket sűrol, azaz napközben a bolygók gyorsabban, naptávolban lassabban keringenek. Rájött arra a törvényszerűsége is, hogy a Naptól való távolság összefüggésben van a bolygók keringési idejével. (Bármely két bolygó esetében a bolygók keringési idejének négyzetei arányosak a Naptól számított távolságuk köbeivel.)

A NEWTONI VILÁGMÉRET

Arra a kérdésre azonban, hogy miért mozognak a bolygók a fenti törvényszerűségek szerint, a végső választ csak **Isaac Newton** (1643–1727) adta meg. 1687-ben jelent meg a *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (A természetfilozófia matematikai alapjai) első kiadása, amelynek harmadik, a világ

rendszeréről szóló része az általános tömegvonzással létrejövő kölcsönhatással magyarázza az égitestek mozgását. A *Principia* azonban alapvetően nem a világ-mindenséggel foglalkozik, hanem a földi mechanika törvényszerűségeivel, amelyeket Newton kiterjeszt a világra is, és ezáltal egyesíti a földi és égi mechanikát. Megállapította, hogy bármely két test kölcsönösen vonzza egymást, és ez a vonzóerő egyenesen arányos a testek tömegével és fordítottan a köztük lévő távolság négyzetével. Rögzítette az erő, a tömeg és a gyorsulás viszonyát. A tárgyak sebessége akkor változik, ha erő hat rá, egyébként egyenletes mozgást végez. Minden hatással szemben ugyanolyan ellenhatás működik, stb. Az általános tömegvonzás törvényének felismerésével Newton a klasszikus fizika megalapítója és legnagyobb alakja volt.

A *Principia* a fizika fejlődésének első nagy modern szintézise, amely a középkortól eltérő világképet alkotott, s a 20. századig meghatározta a természettudományok helyzetét. Előzményei között azonban figyelembe kell vennünk azokat a tudósokat, akik a természet megfigyelésével és a természeti jelenségek kísérletekkel történő igazolásával, az indukció módszerének kidolgozásával segítették elő ennek az új rendszernek a megszületését. Az ásványok és fémek megismerésében hasznos ismereteket közölt Georg Agricola, eredeti nevén: Bauer (1491–1555), aki *De natura fossilium* és *De re metallica* címen írt könyveket. Az angol Hooke a kövületek vizsgálatával megalapozta a paleontológiát. Galilei tanítványa, **Evangalista Torricelli** (1605–1647) felfedezte a légnomást, amit Otto Guericke (1602–1686) a magdeburgi féltékékből kiszivattyúzott levegő, amelyet ökrökkel sem tudtak szétválasztani, kísérlettel igazolt. Az ír Boyle és a francia Mariotte megállapították a gázok nyomásának törvényszerűségeit (hogy a térfogat fordítottan arányos a nyomással), a holland Stevin a sztatika és hidrosztatika törvényszerűségeit tárta fel. Huygens alapvető megállapításokat tett a fény hullámtermészetével kapcsolatban, míg Newton a fény részecsketermészetével foglalt állást.

Az anyag arisztotelészi felfogásával szemben, amely lehetségesnek tartotta az elemek egymásba történő átalakulását, megjelentek az atomista felfogások első elemei, bár Daltonig még hosszú időnek kellett eltelni. A párizsi egyetemen 1624-ben megtiltották, hogy vitát kezdeményezzenek a „*prima materia*”-ról vagy az arisztotelészi négy elemről. Pierre Gassendi (1592–1655) ezért 25 évig nem publikálta az arisztotelészi felfogással ellenkező nézeteit. Csak a 17. század végén, a már említett Robert Boyle merete kimondani, hogy nem négy, hanem sokkal több elem van.

Az alkímiából a kémia tudományának kialakulása is az általunk vizsgált időszakban kezdődött, nem függetlenül az említett Boyle munkásságától, aki 1661-ben megjelent könyvében (*Chymista scepticus*) az alkímisták hókusz-pókusaival szemben volt szkeptikus, s megalkotta azt a kémiai elem fogalmát, amely minden tudományos vizsgálat és kísérlet tárgya lehetett. A kémia modern kísérleti tudománnyá válását a 17–18. században gátolta az ún. *flogisztonelemélet*, amely az égésre és a rozsdásodásra egységes magyarázatot kívánt adni azzal a feltételezéssel, hogy minden éghető test egy különleges anyagot: flogisztont tartalmaz, s minél több van belőle, annál gyorsabb és könnyebb az égés. Égés közben és a rozsdásodáskor

az anyagból eltávozik a flogiszton, és visszamarad a flegma. A fémek hevítésekor (amelyek fémrészről és flogisztonból állnak) szintén eltávozik a flogiszton, és csak az oxid marad vissza. Ha ebből ismét fémet akarunk nyerni, szenet kell hozzá adni, amely gazdag flogisztonban. A változások súlyviszonyait nem vizsgálták, pedig könnyen rájöhetek volna, hogy oxidáláskor a fémek súlya nem csökken, hanem nő. **Antoine Laurent Lavoisier** (1743–1794) és **Mihail Lomonoszov** (1711–1765) a kémiai méréseknél anyagmegmaradás törvényének felismerésével, nemcsak a flogisztonelmélet hibás voltát bizonyították, de megalapozták a modern vegyészetet is.

Forradalmi változások azonban nemcsak a világmindenségről és a minket körülvevő természetről szóló ismeretekben következtek be, hanem a biológiában, az emberi testről szóló ismeretekben is. Hippokratész és Galenus tekintélye az egész középkor folyamán csorbíthatatlan volt. Amint utaltunk rá, Paracelsus volt az első, aki elégette Galenus és Avicenna orvosi műveit, és másként gyógyított, mint ókori és középkori elődei. A gyógyítás új formáinak kialakulásához biztos ismereteket kellett szerezni az emberi testről. Leonardo da Vinci boncolásai és ennek alapján készült rajzai tették meg e tekintetben az első lépést. Boncolásokkal szerzett új ismereteket az emberi testről a belga Andreas Vesalius (1514–1565), s ezeket 1543-ban hét könyvben tette közzé (*De humani corporis fabrica libri septem*). Ő mutatta ki először, hogy Galenus ismeretei nem az emberről, hanem sertések és majmok testéből származtak. Sok üldöztetést kellett elszenvednie, de kitartásával hozzájárult az emberi test pontos megismeréséhez. Az első mikroszkóp megszerkesztésével (Leeuwenhook) az emberre vonatkozó ismeretek is egyre tökéletesebbek lettek. Az angol **William Harvey** (1578–1657) 1628-ban megjelent könyvében (*De motu cordis et sanguinis in Animalibus*) leírta, hogy a vér állandó keringésben van, s ezt a szív működése biztosítja. A vérkeringés, majd az anyagcsere felfedezésével egyre pontosabb kép alakult ki az emberi szervezet működéséről. Általánossá vált az a felismerés, hogy az élővilágban *ab ovo omnia* (minden sejtől lesz), s ezzel megdőlt az a középkori hiedelmek, amelyek szerint rovarok, legyek rothadó anyagból is keletkezhetnek.

A természettudományok „forradalma” az önálló szaktudományok kialakulását eredményezte, s leginkább azt, hogy a természetismeret levetette a teológia és a filozófia gyámkodást. Nem rendítette meg azonban az istenhitet. Newtonnak nem volt kétsége afelől, hogy a *Principia* elvei „a gondolkodó embert egy Isteni Lényben való hitre indíthatják”, és a világmindenség működéséhez az „első lökést” az „Isteni Kéz” adta, s a gravitáció nem más, mint Isten eszköze a világmindenség működtetésére, aki mindenütt jelen van az örök időben és a végtelen térben.

FILOZÓFIA ÉS BÖLCSELET

A filozófia fejlődése sem volt független a természettudományok forradalmi átalakulásától. **Francis Bacon** (1561–1626) hadat üzent nemcsak Arisztotelésznek,

de a teológiának is, s új logika megteremtését tartotta szükségesnek (*Novum organum scientiarum*, 1620). Úgy vélte, le kell rombolni a valóságos ismeretek megszerzését gátló idolumokat (ködképeket). Az ismeretek megszerzésének helyes módszere az indukció, a tapasztalati úton nyert adatokat azonban nem egyszerűen összesíteni kell, de belőlük általánosítható következtetéseket is kell levonni. Ugyanakkor csak elméletben volt empirikus, a matematika szerepét nem tartotta fontosnak. Vele szemben a korszak legjelentősebb filozófusa, **René Descartes** (1569–1650) megpróbálta a világot egy óriási mechanikai modellként értelmezni, amelyben a matematika segítségével a jövő történéseit is le lehet vezetni. Még olyan jelenségeket is, mint a szenvedélyek, fizikusként kívánt megmagyarázni. Descartes-nak az analitikus geometriában elért eredményei is hozzájárultak ahhoz, hogy a tőlünk független külső valóságot olyan rendszerként képzelte el, amelynek belső szerkezete és törvényszerűségei vannak, s ezek megismerhetők. E megismerés eszköze a ráció, amely a velünk született eszmékre támaszkodik. 1627-ben jelent meg a *Discours de la Methode (Értekezések a módszerről)*, amelyben Baconnal szemben nem sokra tartja a tapasztalatot, annál többre a szkepszist minden hagyományos nézettel és előítélettel szemben. Mindent tagadni kell, mindenben kételkedni kell, hogy eljuthassunk az elvont matematikai bizonyossághoz. E kételkedés végső eredményeként jutott el a gondolkodásban megnyilvánuló emberi öntudatig (*cogito ergo sum* = gondolkodom, tehát vagyok), amelyet még a kételkedésben is előfeltételezni kellett. A gondolkodás a lélek sajátossága, s ez a lélek különbözik az ember testi mivoltától. A tiszta, matematikai analízissel nyert evidenciákból lehet a ráció segítségével összetettebb, de cáfolhatatlan igazságokhoz eljutni. Descartes is hívő ember volt, de a racionalizmuson alapuló istenmagyarázatát (Isten a világon kívül lévő mindenható), a hagyományos vallási felfogás gyanúsának tartotta, csak a janzenisták szegődtek azonnal hívévé. Tanítása, a *kartezianizmus*, ennek ellenére gyorsan terjedt, s a 17. század legátfogóbb ideológiája volt.

A portugál–zsidó származású holland filozófus, **Baruch Spinoza** (1632–1677) ugyanúgy, mint Descartes, olyan evidens alaptételeket akart megállapítani, amelyekből minden más állítás levezethető. Ezért írta fő művét, a csak 1677-ben megjelent *Eticát „more geometrico demonstrata”* (geometriai módon bemutatva). A matematikai axiómákhoz hasonlóan ilyen alaptétele az abszolút végtelen létező Isten *substanciája*, amelynek magyarázata nem szorul egy másik dolog fogalmára. Spinoza Istene azonban „*Deus sive natura*”, ezáltal filozófiája panteisztikus vonásokat visel, ami miatt számtalan támadásban volt része. Hasonló kritikában részesítették teológiai politikai nézeteit is (*Tractatus theologico-politicus*), amelyekben a szent könyvek sugalmazott voltát tagadta. Egységbe foglalta Istent és a világot, mert úgy vélte, ha az ember istenképe hamis, a magáról alkotott fogalmai sem lehetnek helyesek. Az értelmi istenszeretetet tekintette a filozófus legnagyobb boldogságának. A substantia mellett egyetemes értelmezést adott a *kauzalitás*nak is. Az okság és szükségszerűség szerinte az emberre is érvényesek, ezért az akaratszabadság téveszme, mert az emberi cselekvésekben is érvényesül a *determinizmus*.

Determinizmusát és a szabad akarat tagadását tekintve **Thomas Hobbes** (1588–1679) filozófiája nem különbözött Spinozáétól, de egyáltalán nem volt panteista, mint a holland filozófus. Descartes-tól eltérően a tapasztalatnak a megismerésben nagy fontosságot tanúsított, de nem csak elméleti empirista volt, mint Bacon. Filozófiájának Galilei volt egyik ihletője, akit személyesen is ismert. Vitatta Descartes tanítását a velünk született eszmékről, tagadta, hogy bármiféle fogalmunk lehetne Istenről. Kortársaihoz, Jean Bodinhoz, Hugo Grotiushoz hasonlóan foglalkozott államelméleti kérdésekkel, a primitív ember ősi viszonyaival. Szakított azzal a felfogással, hogy a primitív ember erkölcsös ember, a *Leviatánban* (1651) éppen azt állítja, hogy az ősi állapotban „*homo homini lupus*” (ember embernek farkasa), s mindenki harca folyik mindenki ellen (*bellum omnium contra omnes*). Éppen azért kellett hatalmat egy személyre átruházni. Lelkes híve és elméleti megalapozója volt az abszolút uralkodói hatalomnak.

John Locke (1632–1704) úgy vélte, hogy a hobbesi ősalapok már másodlagos fejlemények, eredetileg a primitív emberek társadalmát a béke és a szabadság jellemezte. Ennek megbomlása eredményezte a Hobbes által leírt állapotot, amiből a kibontakozást nem az abszolút, hanem az alattvalók által korlátozott uralkodói hatalom jelenti, hiszen a nép és az uralkodó kétoldalú szerződést kötött a hatalom átruházásáról. Az *emberi értelemről* írott értekezésében (*Essay Concerning Human Understanding*) ő is vitatja Descartes nézetét a velünk született eszmékről, mert úgy véli értelmünkben, amely születésünkkel fehér lap, a kétféle (külső és belső) tapasztalat révén születnek meg a különféle eszmék, mert „minden bennünk élő elgondolás alapja az értelmes érzékelés”. A Hobbes, Locke által középpontba állított tapasztalat kritikáját **Gottfried Wilhelm Leibniz** (1646–1716) végezte el Descartes filozófiájának továbbfejlesztőjeként. Jogosan állítja, hogy tapasztalatai az állatoknak is vannak, az ember éppen abban különbözik a magasabb rendű állatoktól is, hogy birtokában van az értelmi és önmegismerésnek. A tudati racionális megismerést nem lehet mechanikus tapasztalatokkal helyettesíteni. Filozófiájának alapkategóriái a monások, amelyeket a természet igazi atomjainak tartott. Ezek a descartes-i öntudatnál mélyebben fekvő elemek, amelyek az érzékeken, az emlékezeten és az értelmi megismerésen keresztül vezetnek el az önmegismerésig.

A filozófia fejlődése a 17. században, amely elválaszthatatlan kapcsolatban volt a természettudományok forradalmával, akár a racionalizmust, akár az empirizmust tekintette a valóság megismerése legfőbb útjának, hozzájárult ahhoz, hogy megszülessék a 18. század legjellemzőbb szellemi irányzata, a felvilágosodás.

46

ISKOLARENDSZER ÉS KÖZVÉLEMÉNY

ISKOLARENDSZER ÉS OKTATÁS

AZ EGYETEMES EMBER IDEÁJÁT MEGFOGALMAZÓ reneszánsz különös szerepet szánt az iskoláknak, hiszen az oktatás és nevelés révén lehetett megvalósítani az *uomo universale* eszményét. Ez kezdetben nem jelentette a középkori oktatás kereteinek megváltozását, hanem tartalmi megújulást. Az egyetemeken a *facultas artium* továbbra is a teológus-, orvos- és jogászképzés előiskolája volt, és hagyományosan a *trivium* és *quadrivium* tárgyait tartalmazta. A triviumban ugyan a grammatika és retorika mellé a dialektika helyett a logika társult, ez azonban a mainál tágabb értelmű volt, s valójában a filozófiát jelentette. A tartalmi megújulás a humanizmus célkitűzéseinek megfelelően abban mutatkozott meg, hogy a középkori latin helyett a klasszikus auctorokat tanították, s nagyon sok helyen a klasszikus görög is bekerült a tanítandó tárgyak közé. Ez volt a lényege Melanchton protestáns tantervének is. E szellem hatása alól a 16. század második felében gombamód szaporodó jezsuita kollégiumok sem tudták kivonni magukat, oktatásuk magas színvonalát többek között a klasszikus nyelvek oktatásával érték el.

A reneszánsz korban kezdődik az a folyamat, amelynek során az egyetemek bölcsészeti karain megnő a kollégiumok szerepe. Azzal, hogy a trivium és a quadrivium oktatása átkerült a kollégiumokba, valójában bomlásnak indultak a *facultas artium*ok. A kollégiumokat Párizsban, Oxfordban, Cambridge-ben, Bolognában és a jelentősebb egyetemi városokban többnyire gazdag magánszemélyek hozták létre, hogy a kevésbé tehető diákok számára is lehetővé tegyék az egyetemek látogatását. Az idők folyamán azonban az órákat is többnyire a kollégiumokban tartották, s az egyetemi kar vezetőjének alig maradt más feladata, mint a süveg felillesztése a *magister artium* fokozatot elnyertek fejére. A párizsi híres (hírhedt) Montaigne-kollégiumnak volt tagja, amint említettük Erasmus, Kálvin és Loyolai Ignác, s itt tanult Rabelais regényének hőse, Gargantua is. Az intézmény rossz hírét Erasmus és Rabelais nem véletlenül keltették, a kollégium vezetői mindent

megtettek annak érdekében, hogy a modern eszmék távol maradjanak a diákoktól. Nem minden kollégiumban volt azonban hasonló a helyzet. A reneszánsz és reformáció korában számos kollégium jött létre nem egyetemi városokban is (Deventer, Liège, Straßburg stb.). Ezek a humanizmus bástyái voltak, s belőlük fejlődött ki a későbbi humán középiskola, amely legfontosabb feladatának az egyetemekre való felkészítést tartotta. Közéjük tartozott Johannes Sturm (1507–1589) 10 osztályos straßburgi kollégiuma, de hasonló iskolákat szerveztek a jezsuiták is, akik az 1599-ben kiadott *Ratio studiorum*ban évszázadokra megalapozták a jezsuita iskoláknak nemcsak szervezetét, de nevelési elveit is.

A korszakban számos új egyetem jött létre (Marburg, Jéna, Königsberg, Dillingen, Olmütz, Würzburg, Gratz, Nagyszombat), mégis az egyetemek jelentősége csökkent. Hiába nőtt hallgatóságuk létszáma számottevően, nemzetközi intézményekből nemzetiekké váltak. Ezt csak az módosította némileg, hogy a közép-európai protestáns hallgatók nyugati egyetemeket voltak kénytelenek látogatni, nem lévén hasonló hazai intézményeik.

Az iskolákban fokozatosan alakult ki az osztályrendszer. A 16. században már számos helyen voltak négy-, hat- vagy nyolcosztályos iskolák, s minden osztálynak külön terme és külön tanára volt. A különböző életkorú tanulók keveredése azonban egyáltalán nem volt szokatlan. Amint említettük, Loyolai Ignác 36 éves korában iratkozott be a salamancai egyetemre, s egyáltalán nem okozott feltűnést.

A nevelésben a pálcának és a büntetésnek még az éltebb diákok esetében is nagy szerepe volt. A tanárok által kijelölt felvigyázók fő feladata a renitensek bejelentése volt. Hiába írta Erasmus, hogy azokban az iskolákban, ahol a vessző csatogásánál és a gyermek jajgatásánál egyéb nem hallatszik, a tanulót csak a tudomány gyűlöletére tanítják. A nevelés legfőbb eszköze azonban a humanista elveknek megfelelően az oktatás tartalma volt. Pallérozott elmévé csak az vált, aki ismerte az irodalom remekeit. Vittorino da Feltre mantovai iskoláját *Casa giocosa*-nak (vidámság háza) nevezte, úgy vélte, hogy az irodalom, a latin nyelv tanulmányozása erényességre nevel. Nevelő szerepet tulajdonított több oktatott tárgynak: a zenének, festészetnek, matematikának, történelemnek, a lovaglásnak és gimnasztikai gyakorlatoknak. Erasmus azt írta, hogy az antik írók és a szentírás tanulmányozása erkölcsössé, kötelességtudóvá teszi a diákokat.

A tanulók mindent átfogó képzését azonban inkább a pedagógiai elveket rögzítő írók szorgalmazták, mint a mindennapos gyakorlat. Ezt hirdette Thomas Elyot, aki a latin oktatás mellett fontosnak tartotta a zene, a rajz és testgyakorlás oktatását is. Montaigne is úgy vélte „sorvad a lélek, ha nem segíti a test”. Az udvari emberről érkező Castiglione azzal a tévhittel szállt szembe, hogy a nemes ifjaknak mint fegyverforgató katonáknak nincs szükségük szellemük kiművelésére.

Jellemzőnek tekinthetjük, hogy a férfiak és nők egyforma képzését és az általános tankötelezettséget csak az utópiák tartalmazzák. Morus Tamás szerint Utópia szigetén az általános és kötelező oktatás anyanyelven folyik, s mód nyílik a felnőttek (tovább)képzésére is. Fontosnak tartja a munka nevelő szerepét is, ezért kell mindenkinek megismerkednie az iparos és mezőgazdasági tevékenységgel egyaránt. Campanella Napállamában is egyformán oktatják a lányokat és a

fiúkat is, s már 12 éves korukig meg kell ismerkedniük a különféle mesterségekkel, hogy hajlamuk szerint választhassanak foglalkozást. A nevelés és képzés költségét a Napállamban teljes mértékben a közhatalom fedezi.

A lányok iskoláztatása azonban a valóságban nem volt olyan egyértelmű, mint az utópiákban. Az első európai leányiskolát a 16. század elején nyitották meg Alcalában. Ezt újabb, csak 1574-ben követte az Orsolya-apácák avignoni iskolájával. A leányiskolák száma csak a 17. században kezdett emelkedni.

A 16. században formálódó osztályrendszerű és tanórákra tagolt oktatás kiteljesítője a 17. század legnagyobb pedagógusa: **Comenius Ámos János** (1592–1670) volt. Az általa tervezett 6 osztályos latin iskolában grammatikát, fizikát, matematikát, etikát, dialektikát és retorikát kívánt tanítani. A természettudományok fejlődésének megfelelően a dialektikát és a retorikát a természettudomány mögé helyezte, de természetesen tartotta, hogy minden oktatás alapja a nyelvtan. A latin iskolát (a tulajdonképpeni gimnáziumot) azonban meg kell előznie a szülői nevelésnek, valamint az anyanyelven folyó (elemi) iskolának, és követni kell a főiskolának. Azt vallotta, hogy az ifjúságot közösségben kell tanítani, s ehhez iskolákra van szükség. Fő művében, a *Didactica Magna*ban (*Nagy oktatástan*) hitet tesz a panszofikus oktatás mellett. A *pansophia*, az egyetemes bölcsesség a tudományok tudományát adhatja a tanulóknak a szétforgácsolt ismeretek helyett. Comeniusra nagy hatást gyakorolt Bacon filozófiája, a tapasztalaton alapuló ismeret és az indukciós módszer. Ő is úgy véli, hogy a megismerésnek három forrása lehet: a Bibliában olvasható kinyilatkoztatás, az értelem és az érzékelés. Minden tudásnak azonban az érzékelésre kell épülnie. A reáliáknak azért kell elsőbbséget biztosítani az oktatásban, mert ezek teszik lehetővé a dolgok helyes megtapasztalását. Márpedig „semmi sincs az értelemben, ami előbb ne lett volna meg az érzékekben”. A kisgyermek tapasztalatszerzését kívánta elősegíteni az *Orbis sensualium pictus* (*Látható világ*) című képes tankönyve, amely az érzékelhető képekhez három nyelven rendelte hozzá a fogalmakat. Csak az érzékelhető dolgok ismerete után lehet megtanulni az értelemmel felfogható jelenségeket és a természetfelettieket.

A neveléstörténet másik nagy alakjának, John Locke-nak pedagógiai optimizmusát az az elképzelése indokolta, hogy minden ember fehér lappal születik, ezért a személyiség formálásának a nevelés és oktatás során korlátlan lehetőségei nyílnak. A *Gondolatok a nevelésről* című írásában eszményképe az úriember, a gentleman, aki az élet minden területén helyt tud állni, megfelelően tud viselkedni. Nevelési elképzelései érzelmi és esztétikai vonatkozásban ugyan eléggé szegényesek, de nagy fontosságot tulajdonít a testi nevelésnek, azon belül is a test edzésének. Az értelem fegyelmét példaadással, szoktatással, büntetéssel és jutalmazással kívánta elérni. A testi büntetést azonban csak a megátalkodottság esetében tartotta célravezetőnek. Az ismeretek elsajátításánál fontosabbnak tartotta a tudás szeretetét. Céljainak elérésére a magánnevelés elterjedését lényegesebbnek tekintette, mint az iskolai oktatás megújítását. Locke elképzelései átmenetet jelentenek a felvilágosodás korának pedagógiai tanításaihoz, amelyekben a neveléssel alakítható ember gondolata minden korábnál teljesebbé vált.

A KÖZVÉLEMÉNY SZÜLETÉSE

Az 1440-es évek második felében, valószínűleg elsőként Európában, Mainzban Johann Gutenberg és társai – Johann Fust és Peter Schöffer – egy olyan gépezettel kísérleteztek, mellyel mozgatható-cserélhető fémbetűk segítségével lehetett szövegeket sokszorosítani. 1456-ra elkészült az első, nagy példányszámban nyomtatott könyv – Gutenberg 42 soros Bibliája – új korszakot nyitva Európa és az Európa által feltárt világ életében („Gutenberg-galaxis”). A „nyomatás forradalma” jóvoltából gyorsan, azonos minőségben, nagy példányszámban és viszonylag olcsón lehetett szöveges nyomtatásokat előállítani, így az írásos anyagok reprodukciója a másoló szerzetesek asztaláról – egy Biblia lemásolása egy szerzetes kb. húszéves munkáját jelentette – átkerült a nyomdászok műhelyébe.

A könyvnyomtatás elterjedése nem csupán egy új, jövedelmező iparág létrejöttét jelentette: az emberi kommunikáció új rendkívül hatékony médiuma is lett, mely valódi információs és kommunikációs áttörést eredményezett. A nyomtatás segítette a reneszánsz és a reformáció eszméinek terjedését. A 17. században a tudományos forradalom legfontosabb közvetítője, a 18. században pedig a felvilágosodás eszmeiségének hordozójaként hozzájárult az egyház tudományos, oktatási, ideológiai és kommunikációs monopóliumának lebontásához. A nyomtatás az írásbeliség, a műveltség és az oktatás fontos eszközévé, illetve Nyugat-Európából kiindulva a nemzeti nyelvek hordozójává vált.

Mindezek mellett a nyomtatás katalizátorszerepét leginkább a gazdasági életben és politikában lehetett megragadni. Az 1610-es évektől Nyugat-Európa szerte megjelenő hírhírűságek lehetővé tették a gyarmati kereskedelemben és állami pénzügyekben, illetve a mindennapok gazdasági tevékenységében érdekeltek számára az üzleti információk hozzáférhetőségének és rendszerességének megteremtését. A korai kapitalizmus és a kora újkori állam működtetésében részt vevő bürokrácia számára mindez pénzben is kifejezhető értékkel bírt, így az információ nyomtatott formában is eladható árucikké vált. Ami még talán ennél is fontosabb, a pénzügyi-gazdasági életben az információval kapcsolatban felmerülő igények a korabeli állam politikai irányításával kapcsolatban is megjelentek. A politikai nyilvánosság megteremtésének – az abszolút uralkodói hatalom monopóliuma megtörésének – igénye számos forrásból táplálkozott, de leginkább a kora újkor politikai képviselői lehetőségeinek hiányosságából táplálkozott. A francia vallásháború, a németalföldi szabadságharc, a harmincéves háború vagy éppen az angol forradalom számtalan – vallási, „nemzeti”, parlamentáris – értelemben vetette fel ezt a kérdést, megválaszolása pedig a politikai közvélemény kialakulásával és a sajtószabadság célkitűzésének megfogalmazásával vált lehetségessé.

A politikai nyilvánosság és közvélemény korábban is létező, ám korlátozott terei és formái – az egyház információs csatornái, az uralkodói udvarok vagy éppen a vásárok fórumai – mellett, majd egyre inkább helyett, új terek nyíltak, és kialakult e jelenségek új fogalmi rendszere. A 16–17. század fordulójától létrejövő irodalmi-színházi és gazdasági nyilvánossággal párhuzamosan a 17–18. században a politikai képviselőtről alkotott elképzelések és a politikai filozófia átalakulásával

egy új típusú politikai nyilvánosság és közvélemény körvonalai bontakoztak ki. E folyamat térben és időben – még Nyugat-Európán belül is – eltérő formában alakult ki. Angliában az 1670-es évektől elterjedő kávéházak, 1689 után a parlament, majd 1695-től – a megújítani nem tudott cenzúratörvény hiányában – szabadon működő politikai sajtó, Franciaországban XIV. Lajos halála után a szalonok és az illegális politikai irodalom, a német területeken pedig elsősorban a felvilágosult olvasóköri játszottak fontos szerepet. Bár magát a kifejezést (*l'opinion publique*) Montaigne már 1588-ban használta, a közvélemény fogalma csak a 18. században született meg, többek között John Locke és David Hume, illetve Montesquieu és Rousseau jóvoltából. A felvilágosodás nyilvánosság- és közvélemény-fogalmának középpontjában a politikai jogok követelése mellett a sajtószabadság, illetve ennek segítségével a véleménynyilvánítás szabadságának megteremtése állt. Miután az 1787-es amerikai alkotmányban, illetve annak 1791-ben elfogadott első kiegészítésében mindez megfogalmazódott, a francia forradalomtól kezdve minden, magát haladónak tekintő forradalom egyik legfontosabb célkitűzése lett.

Mindezen változásokat természetesen számos társadalmi-politikai erő, mindekenélőtt az egyházak – a katolikus egyház, de hasonlóan a reformáció különböző irányzatai is – és a formálódó kora újkori állam is igyekezett megakadályozni, illetve szeretne volna ellenőrzése alá vonni. Miképpen a nyilvánosság és a közvélemény, úgy természetesen azok korlátozása-befolyásolása – a cenzúra és propaganda – sem volt új jelenség. Mégis, az új típusú nyilvánosság és a közvélemény megkívánta ezen fogalmak és eszközök átgondolását, újrafogalmazását is. A mainzi érsek már 1486-ban létrehozta az európai történelem első „modern” cenzúrabizottságát, 1564-ben IV. Pál pápa kiadta a tiltott könyvek első, de korántsem utolsó jegyzékét (*Index*), és a 16. században Európa-szerte létrejöttek a világi cenzúra különböző formái és intézményei. A leghatékonyabban az előzetes cenzúra segítségével megteremthető egyházi és állami információs és kommunikációs monopóliumok azonban egyre kevésbé voltak fenntarthatók. A nyilvánosság és közvélemény új formáihoz igazodva újra kellett fogalmazni azok befolyásolásának és manipulációjának módszerét, a propagandát is. A modern propaganda fogalma a katolikus egyház térítői és ellenreformációs tevékenységéhez kapcsolódva alakult ki: 1622 június 22-én XV. Gergely pápa kibocsátotta *Inscrutabili Divinae Providentiae* (A kifürkészhetetlen isteni gondviselés) című bulláját, mely létrehozta a *de Propaganda Fide* szent hitegyházi kongregációját. Öt évvel később VIII. Orbán pápa megalapította a *Collegium Urbanum*-ot, egy olyan nemzetközi szemináriumot, mely a világ minden tájáról fogadta a katolikus egyház ifjú papjait. A Vatikánban bizalmasan csak *Propagandának* nevezett intézménye, a katolikus hit terjesztését fegyverzetten kivitelező tanítványai révén, hamarosan a katolikus egyház egyik legbefolyásosabb karjává vált az ideológiai küzdelemben. A Propaganda intézményének létrejötte jelentős állomás volt a politikai-kulturális küzdelemben részt vevő minden erő esetében: a nyilvánosság különféle eszközeit, illetve annak képviselőit (tudósokat, írókat, „újságírókat”) létezésük pillanatától kezdve használták a tudatos befolyásolásra, illetve félrevezető, manipulatív információk terjesztésére is.

A FELVILÁGOSODÁS

A FELVILÁGOSODÁS FOGALMA ÉS INTÉZMÉNYEI

AZ ANGOL „DICSŐSÉGES FORRADALOM” KORÁTÓL olyan új eszmerendszer született és terjedt el Európában, amely megszabadítva az emberi gondolkodást eddigi béklyóitól, a tapasztalatra épülő észet állította előtérbe. A *felvilágosodás* bő évszázadát a francia forradalom és Napóleon kora zárta le, anélkül, hogy eszméi feledésbe merültek volna. Szellemi öröksége beépült a 19. századi gondolkodásba, szerves részét képezve az európai civilizációnak.

A felvilágosodás a világosság kifejezésből alakult ki. René Descartes az észet a természetes világossággal azonosította, így a nagy filozófus hatására a világosság az értelemhez kezdett kötődni. John Locke révén a 18. századtól a világosság képet a racionális igazságok felé forduló ember szellemi képességének kifejezésére használták. A 18. század második felére megszületett a „felvilágosult század”, a „világosság kora” kifejezés, amelyet az angol-amerikai Thomas Paine az „ész korával” azonosított. A *Lumières*, az *Aufklärung*, az *Enlightenment* és az *Age of Reason* hasonló tartalmúakká váltak.

A felvilágosodás tehát a szellem felszabadulását, az embernek saját értelmére való támaszkodását, kezdeményező-készségét, a gondolkodás szabadságát jelentette. A korban az egyik legismertebb megfogalmazása a klasszikus német filozófia megalapítójától, Immanuel Kanttól származott (*Mi a felvilágosodás?, 1784*): „Az ember kilábalása önmaga okozta kiskorúságából. A kiskorúság azt jelenti, hogy valaki képtelen másvalaki irányítása nélkül értelmét használni... Merj tudni! Legyen bátorságod használni a saját eszedet! – ez tehát a felvilágosodás jelszava.” Voltaire a felvilágosodást a szellem forradalmának nevezte. Minél felvilágosultabbak lesznek az emberek, annál szabadabbak is.

A felvilágosodás szülői a dolgok okát kereső író „filozófusok” voltak, akik szépirodalommal, művészettel és tudománnyal egyaránt foglalkoztak. Olyan szellemi mozgalmat indítottak el, amely szakítani igyekezett a régi rendszer eddigi

eszmével, az egyház privilegizált intézményeivel, az egyenlőség jegyében a rendi privilégiumokkal, hogy az ember mint individuum szabad legyen. Vallották, hogy a felvilágosítás a társadalom tökéletesítésén keresztül az ember végső céljához, a boldogsághoz vezet.

A józan ész a kinyilatkoztatással, a szabad vizsgálódást a dogmákkal állították szembe. A tradíciót a haladással, a fanatizmust a toleranciával, a zsarnokságot a szabadsággal cserélték fel. A gondolkodásban elvetették a tekintélyt, hogy a világ jelenségeit tapasztalati tényekre alapozva magyarázzák. Az ész erejében bízva az emberiség elé a töretlen fejlődés távlatait állították, mert a világot megismerhetőnek és megváltoztathatónak tekintették.

A felvilágosodás eszméit egyszerre jellemezte az egység és a sokféleség. Egységét többnyire az eddig vázolt törekvései adták. Ezen túlmenően a filozófusok a legkülönbözőbb módon viszonyultak a világhoz. Lehetek vallásosak, deisták és ateisták, egyaránt tekinthették a legjobb politikai berendezkedésnek a felvilágosult abszolutizmust, az alkotmányos monarchiát és a köztársaságot. Európa egyes országai, régiói eltérő fejlettségűek voltak, eltérő politikai berendezéssel, vallással és hagyományokkal rendelkeztek. Ebből adódóan eltérően fogadták, értelmezték és fejlesztették tovább az eszméket.

A felvilágosodás a régi társadalmi-politikai berendezkedésekkel szemben kétségtelenül egy új, polgárinak nevezett eszmerendszer hordozója, de korántsem egyszerűen a polgárságé. Sokkal szélesebb körű, összetettebb és heterogénebb volt annál, hogy csupán egy társadalmi rend vagy osztály érdekeit hordozta volna. Filozófussá és eszméinek követőjévé, ismerőjévé értelmiségi, hivatalnok, pap, művelt polgár, arisztokrata és nemes egyaránt vált. Az európai társadalom felső- és középrétegeinek egy része hordozta az új eszméket. Nyugat-Európában a városi élethez kötődött. Közép- és Kelet-Európában a városi civilizáció fejletlensége miatt szűkebb volt a hordozó közeg. Itt a vékony művelt városi csoportok mellett a fejedelmi udvarokban, a hivatalnokok körében és a művelt nemesi udvarházakban találtak követőkre az új eszmék.

A felvilágosodás legfontosabb intézményei a **társasági mozgalmak** voltak. A régi rendi jellegű testületek mellett a 18. században olyan új társasági formák keletkeztek, amelyeket semmilyen hagyomány, eddigi szabály nem kötött. Spontán formája a baráti kör volt, amelynek tagjai közös jegyekkel bírtak. Ezekből klubok, olvasókörök, irodalmi egyletek alakulhattak. Angliában a férfiklubok voltak jelentősek. Franciaországban a klub a szervezett társaság és a kávéház keveréke volt. Így születtek meg az irodalmi kávéházak, amelyek szoros kapcsolatban állhattak a különböző olvasókörökkel. Ez utóbbiak szervezettek voltak, meghatározott célkitűzésekkel: könyveket vásároltak, felolvasóesteket rendeztek. Hollandiában és egyes német fejedelemségekben nagy szerepük volt a helyes nyelvhasználat kialakításában és a nemzeti nyelv egységesítésében.

Az eszmék cserélésének lazább, nyitottabb szerveződése a **szalonok** voltak. A 18. században a szabad társalgás, véleménycsere keretében, a filozófusok meghallgatásának színhelyeivé váltak. A francia majd később a német szalonokban a szellemiség, a műveltség számított, s nem a rang vagy a származás. Különböző

társadalmi állású (arisztokraták, pénzmágnások, politikusok, hivatalnokok, polgárok, filozófusok, újságírók) egyének közössége lett, ahol a társadalmi rétegek közötti falak leomlottak. A társadalmi emancipáció színhelyei voltak. A szalonnak nem ura, hanem művelt úrnője volt, aki nagy befolyásra tett szert, ahogy maga a szalon is a felső társadalomban. Sok filozófus, tudós és művész a szalon befolyásán keresztül nyert elismerést.

A szalonokhoz képest a **szabadkőműves páholyok** szigorú szabályzattal rendelkező titkos társaságok voltak. Tagjai között erős volt az összetartozástudat. A társadalmi származás a páholyon belül sem számított, így mindenféle társadalmi elem beléphetett, ha elfogadta belső szabályait. A szertartások minden tagot egyenrangúvá tettek. Sok neves 18. századi személyiség (Frigyes porosz király, Lotaringiai Ferenc, La Fayette stb.) volt szabadkőműves. A páholyok a felvilágosodás híveként a boldogság, a keresztény testvériség, a haladás, a tolerancia és az egyenlőség eszméjét vallották.

A páholyokhoz képest kevesebb taggal, de a szellemi életben igen nagy befolyással bírtak a **tudós társaságok** (akadémiák). Angliában, Franciaországban és Németországban az új tudományos irányzatokat, elméleteket a többnyire konzervatív egyetemek helyett a tudós társaságok dolgozták ki, vagy karolták fel. A társaságok célja a tudományok művelése, eredményeinek terjesztése, pályázatok hirdetése, folyóiratok megjelentetése stb. A tagság kritériuma a szellemi kvalitás volt. Németországban a 18. század elején csupán két akadémia működött, a század végén már tizenkettő. Franciaországban az 1780-as évekre a párizsiakon kívül harminckét vidéki akadémia tevékenykedett.

A felvilágosodás szüleményei és egyben eszméinek terjesztői voltak az Angliából elterjedő különböző **közhasznú társaságok**. Leggyakrabban mesterségek serkentésére, az új technikai ismeretek fejlesztésére, terjesztésére alakultak. Önkéntes adományokból pályázatokat írtak ki, felvilágosító iratokat terjesztettek az újítások bevezetése érdekében. A legtöbb mezőgazdasági társaság volt, amelynek az új mezőgazdasági eljárások (ugar nélküli gazdálkodás, istállózó állattartás stb.) népszerűsítése volt a célja.

Az új eszmék megismerését a **nyomtatott sajtótermékek** terjedése, a könyvkereskedelelem fejlődése, a postahálózat kiépülése, a színház és természetesen az olvasni tudók táborának gyarapodása tette lehetővé. Korlátozott sajtószabadság csak Hollandiában és Angliában létezett. Nem véletlen, hogy sok francia szerző Hollandiában jelentette meg műveit. Másutt élt a cenzúra, de igen eltérő szigorral tevékenykedett. Franciaországban és a német fejedelemségek egy részében a 18. század második felében enyhült valamelyest. Franciaországban 1660–1756 között 100 könyvet égettettek el. Sok filozófus járta meg a börtönt, vagy kényszerült ideiglenesen emigrációba. Az *Enciklopédiát* a Sorbonne egyetem elítélte, a királyi tanács elkoboztatta, a pápa indexre tette. A könyvkiadás főfelügyelője, Malesherbes azonban támogatta, s végül ő győzött. Svájcban hivatalosan volt cenzúra, de a gyakorlatban már nem nagyon akadályozta a sajtótermékek megjelenését.

Az oktatás szerepe ellentmondásos a felvilágosodás terjesztésében. Az elemi és a középfokú iskolák Európa-szerte az egyházak kezében voltak, vagy azok

felügyelték. Az egyetemek többnyire szintén egyházi befolyás alatt álltak. Így az oktatási intézmények zömében tilos volt felforgató eszméket hirdetni. A színházakban szintén megválogatták a darabokat, de sok olyan mű került bemutatásra, amely a felvilágosodás szellemében íródott. A színház a gondolatközlés hatásos formája volt, mert hallás és látás útján juthatott a közönséghez a mondanivaló, nem kellett olvasni hozzá. A 18. század iskolázott embere sem csupán olvasással akarta megismerni új gondolatokat. A 18. század második felében a színházban elterjedt a társadalomkritika.

AZ ELŐZMÉNYEK ÉS AZ ANGOL FELVILÁGOSODÁS

A felvilágosodás gyökerei a korábbi évszázadok gondolkodásából táplálkoztak. Ez már a középkortól – például Paduai Marsilius *népfélségelve* –, de különösen a kora újkortól magában hordozta azokat az elemeket, amelyek átértékelésével, megőrzésével és egyben megtagadásával kialakulhatott az a sokféle eszmei irányzat, amelyet együttesen felvilágosodásnak nevezünk.

A hagyományokra és a dogmákra épülő középkori világképet megkérdőjelező gondolkodás módszerei a természettudományban születtek meg a humanizmus és a reneszánsz korától. Jean le Rond d'Alembert (1717–1783) a világosság első, pislákoló fényű korszakának nevezte, mert a barbársággal és a sötétséggel való szembenállásban határozta meg magát.

A racionális, kritikai módszerre alapuló gondolkodás a 17. század végéig csupán néhány tudósra volt jellemző. A felvilágosodás akkor kezdődött, amikor ez a gondolkodás a kis számú tudós szobáját elhagyva szélesebb közegbe lépett, s a természettudományok mellett a társadalmi-politikai eszméket és az irodalmat is hatalmába kerítette. A folyamat elindításában Angliának volt meghatározó szerepe. A 17. századi „természettudományos forradalmat” Isaac Newton koronázta meg az egységes fizikai világkép megalkotásával. Newton tanait először a leideni egyetemen kezdték el tanítani, de a kontinensen igazán Voltaire népszerűsítése révén fogadták be.

John Locke-nak (1632–1704) szintén nagy szerepe volt a felvilágosodás kibontakozásában. A természetjogon alapuló szabadság- és alkotmányeszményével és a szenzualizmus kidolgozásával az egyik legnagyobb hatású gondolkodóvá vált Európában. Szabadelvű alkotmányosság tanát a „dicsőséges forradalmat” követően megjelent (1689) *Két értekezés a kormányzatról* című művében fektette le. Elmélete a társadalmi szerződésen alapult: az emberi társadalom eredeti, természeti állapotából kilépve a szabadság és a tulajdon megőrzése érdekében önkéntes szerződésben kormányzatot (államot) hozott létre. A *társadalmi szerződés* (*pactum unionis*) útján létrejött hatalom a természeti törvényekből fakadó jogon alapult, vagyis nem volt abszolút. Az uralkodói hatalom megbízással keletkezett, s nem Isten kegyelméből származott, ezért vissza is lehetett vonni.

Az ember természetes eredetű szabadságjogainak biztosítására a hatalmat megosztó alkotmányos képviseleti monarchiát tekintette a legmegfelelőbb

államformának. Ez garantálja az egyén függetlenségét, az emberek egymással szembeni egyenlőségét és a vallási toleranciát, mivel a vallás is az ember személyes ügye. Három hatalmi ágat különböztetett meg: törvényhozót, végrehajtót és föderatívát. A főhatalom a törvényhozó hatalom, mert ez a népfélség elvéből származik, amely azonban csak képviseleten keresztül érvényesülhet. A törvényhozó hatalom sem korlátlan, mert a másik két hatalmi ág ellensúlyozza.

Locke másik nagy alkotásában (*Értekezés az emberi értelemről*) a szenzualizmus alapjait vetette meg, amely különösen a francia felvilágosodásra hatott. Szerinte az embernek nincsenek veleszületett eszméi, az ember érzékelés, tapasztalat és nevelés útján tesz szert azokra.

A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS

Locke munkásságát követően a felvilágosodás súlypontja Franciaországba tevődött át, amely a kontinens leginkább polgárosodó, a kultúra terén élenjáró, de intézményeiben még a régi rendszert hordozó országa volt. A francia civilizáció nagy befolyásából adódóan a kontinens leginkább a francia filozófusok műveiből ismerte meg a felvilágosodást.

A francia felvilágosodás eszméi időben változóak voltak, ezért történetében több, élesen nem elválo szakasz különböztethető meg. Első szakaszában, a 18. század első felében az egyre gyarapodó filozófusok taborából François-Marie Arouet de Voltaire (1694–1778) és Charles-Louis Secondat de la Brède de Montesquieu (1689–1755) munkássága emelkedett ki. A rendkívül sokoldalú Voltaire teremtette meg a kor új irodalmi műfaját, a filozófiai elbeszélést. Szellemes, ironikus hangvételű műveivel elsőként indított támadást minden hagyományos értékrend ellen. A newtoni filozófia eszményítése mellett szabad kritikai szellemével az egyházat ostorozta leginkább mint az ancien régime egyik tartóoszlopát, s mint a konzervatív gondolkodás képviselőjét, elutasítva rendi-világi hatalmát. Az angol *deizmus* hatására a személytelenné vált Isten-fogalmat vallotta, de a hitet, a vallást nem tagadta. A vallási türelem hirdetésével a lelkiismereti szabadság elvét alapozta meg.

Tanulmány a nemzetek szelleméről és erkölceiről (1756) című művében Voltaire a történetírás megújítója is. Az emberiség történetét (a civilizációk történetét) szerinte a sokféleség jellemzi. Az emberi szellem fejlődését egy előrehaladó folyamatnak tekintette, amelyben a visszahúzó erők véletlenszerűek. Az emberi gondolkodás, magatartás és életmód története mögött rejlő okok és összefüggések feltárására is törekedett.

A francia államszemléletet a sokféleség jellemezte a 18. században. Voltaire-nek nem volt kiforrott állameszménye. A *Filozófiai levelekben* (1734) az angol alkotmányos berendezkedést eszményítette, míg a *XIV. Lajos százada* című művében (1751) a felvilágosult abszolútizmust tekintette a legmegfelelőbb államformának. Később azonban ebből is kiábrándult. A legerjedtebb az alkotmányos monarchia eszménye volt. Francia megfogalmazója Montesquieu volt.

A törvények szelleméről (1748) című művében, amely az egész kontinensen ismertté vált. Montesquieu szerint a társadalomban épp úgy törvényszerűségek uralkodnak, mint a természetben, s ezek a törvények határozzák meg a politikai hatalom formáit. Az első természeti törvény a béke, amely biztosítja az ember eredeti állapotát, a kölcsönös együttműködést. Ehhez a legideálisabb berendezkedés Franciaország számára is az alkotmányos képviselői monarchia. Montesquieu alkotmányos államát ugyan a „mérsékelt” (rendi) monarchia köntösébe öltöztette, de alapvetően mégis egy új berendezkedést vetett papírra.

Az egyén természetes szabadságjogai csak akkor érvényesülhetnek, ha a hatalommal nem lehet visszaélni, vagyis ha a hatalomnak maga a hatalom szab határt. Így a hatalom nem összpontosulhat egy kézben, vagyis meg kell oszlania. A neves jogtudós három, egymástól részben független hatalmi ágat különböztetett meg: a törvényhozót, a végrehajtót és a bírót. A legfőbbnek a törvényhozó hatalmat tekintette, amely nélkül a végrehajtó hatalom nem működhet.

A francia felvilágosodás második szakasza az *Enciklopédiával* kezdődött, amely a kor legnagyobb szellemi vállalkozása volt. **Denis Diderot** (1713–1784) és nem kevésbé neves munkatársai (D’Alambert, Holbach, Helvétius stb.) az összes jelentős filozófus közreműködésével 1751 és 1772 között alkották meg a tudományok, művészetek és mesterségek 17 szöveges és 11 ábrás kötetből álló értelmező szótárát. A mű a szerzők nagy számából adódóan eklektikus és egyenetlen volt, de alapvetően a felvilágosodás gondolatrendszerét fejezte ki. Az első kiadás 4000 példányban jelent meg, amely akkor igen magas példányszámnak számított. Kötetei közintézmények, oktatási intézmények és a módos művelt rétegek könyvtáraiba kerültek, Franciaországon kívül másutt is Európában.

Az Enciklopédia korára az új természettudományos világkép mellett kialakult a modern közgazdaságtan alapvetése, a *fiziokratizmus* is. **François Quesnay** (1694–1774) és társai (Dupont de Nemours, Mirabeau, Turgot stb.) alkották meg a klasszikus tőkés termelés első rendszerezett elgondolását, annak ellenére, hogy a gazdasági tevékenység legfőbb színterének a mezőgazdaságot tekintették. A gazdaságban, a természethez hasonlóan örök törvényszerűségek működnek, mint a tulajdon, a vállalkozás és a konkurencia szabadsága. Érvényesülésük elé semmilyen gátat nem szabad állítani. A gazdasági szabadság eszményéből származott a fiziokratáknak tulajdonított híres jelmondat: „*Laissez faire, laissez passer*” (Hagyjátok, hogy a dolgok menjenek a maguk rendje szerint.). A fiziokrata elvetet a skót **Adam Smith** (1723–1790) és az angol **David Ricardo** (1772–1823) fejlesztette tovább, megteremtve a klasszikus közgazdaságtant.

A fiziokraták nevéhez fűződött a felvilágosult abszolútizmus (*törvényes despotizmus*) eszménye is. Több filozófussal (Diderot, Voltaire stb.) egyetemben úgy vélték, hogy az alkotmányos képviselői monarchia csak egy átmeneti államforma, a törvényes despotizmus közbeiktatásával valósítható meg. Le Mercier de la Rivière (1720–1792) *A politikai társadalmak természetes és lényegi rendje* (1765) című művében hatalomfelfogását a természetjogból vezette le: a legfőbb hatalom funkciója az ember természetes jogainak (szabadságjogainak) biztosítása. Erre a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat egyesítő egyeduralkodó a legalkalmasabb,

aki nem zsarnok, mert kormányzását és törvénykezését a természet örök törvényei irányítják. Ezek pedig ésszerű reformokat diktálnak a társadalom és a gazdaság átalakítására, hogy szabad legyen a tulajdon és a vállalkozás, hogy érvényesüljenek az alattvalók szabadságjogai.

Az uralkodói döntéseket a tőle viszonylag független bírói hatalom ellenőrzi, megvédi a természeti törvények érvényesülését az esetleges kihágásoktól. Az elmélet tehát utat nyit a hatalom megosztása felé. Ugyanúgy a képviselő eszményét is magába építi a közvélemény intézményesítésével. Az egyeduralkodó alatt a tisztségeket a birtokos rétegek töltik be, ezért joguk van véleményüket hallatni. Erre szolgál a konzultatív jogkörrel rendelkező önkormányzatok megszervezése, a falusi szinttől az országosig. Anne Robert Jacques Turgot (1727–1781) elképzelése szerint az önkormányzat tagjait nem rendi előjogok, hanem vagyoni cenzus alapján kell választani.

Turgot reformjainak bukása után (1776) a filozófusok kiábrándultak a felvilágosult abszolútizmus elméletéből, és vagy az alkotmányos monarchia igenléséhez tértek vissza, vagy még radikálisabb berendezkedés híveivé váltak.

A francia felvilágosodás harmadik szakasza a forradalom előtti évtizedekre esett, amikor a felvilágosodás eszméi egymással is szembekerülő irányzatokra ágaztak szét. Ezt a sokrétűségét fejezte ki **Jean-Jacques Rousseau** (1712–1778) radikális felfogása a társadalomról és a hatalomról. A 18. század egyik legnagyobb hatású filozófusa, egyszerre volt híve és kritikusa a felvilágosodásnak. A racionalizmus kultuszával szembeállva, az érzelmek szerepét emelte ki. A radikális kispolgári demokrácia előfutára volt, aki társadalmi emancipációt hirdetett. A civilizáció fejlődésével az ember eltávolodott a természettől, s erkölcsé hanyatlani kezdett. A civilizáció az egyenlőtlenséget, az elnyomást és a kizsákmányolást hozta.

Rousseau a magántulajdont elfogadta, de azt a következményét, hogy egyenlőtlenséget szül, elutasította. A természetbe már nem lehet visszamenni, ezért olyan új társadalmi szerződésre (*A társadalmi szerződés*, 1762) van szükség, amely következtében a nép megtartja eredeti, természetadta szabadságát és hatalmát. Az új szerződés révén az egyén az összesség elkülöníthetetlen részévé válik. A főhatalom a népé, így az egyén csak része a főhatalomnak és alattvalója az államnak. A népszuverenitás antik köztársaságára emlékeztető államában nincs szükség a hatalom megosztására, sem képviselőre, sem ellenőrzésre. A népképviselők csak megbíztak, a törvényeket a nép személyesen hozza. A törvényekben kifejezett néphatalom egy és oszthatatlan, vagyis abszolút, kollektív, így csak magát képviselheti.

Ez a főhatalom a társadalmi szerződésből adódóan a társadalom tagjainak egyesült ereje, ezért olyan törvényeket kell érvényesítenie, amelyek a köz érdekét fejezik ki. Az egyén szabadságjogait, hitét a közakarat vagy általános akarat szabja meg. Az általános akarat célja a szabadság és az egyenlőség. Rousseau szerint, ha a magunk alkotta törvényeknek engedelmessé válnak, szabadok leszünk. Aki nem akar szabad lenni, azt kényszeríti erre a törvény. Elvetette minden közvetítő testület, érdekképviselő jogosságát, mert a közhatalom letéteményesei és a nép között nem állhat semmi. *A társadalmi szerződés* tehát feltétlen hatalmat ad a politikai vezető rétegnek a társadalom tagjai felett.

Rousseau állameszménye nem terjedt el széles körben. A szintén köztársasági berendezkedést és népszuverenitást hirdető **Marie-Jean Antoine Caritat de Condorcet** márki (1743–1794) egyértelműen elutasította. A köztársasági berendezkedésnek a személyes szabadságjogok érvényesítését kell szolgálnia. A köztársaság a kisebbségi jogokat is garantálja. Tolerálni kell az intoleranciát is, mert a jogok a jogsértőket is megilletik. Ezen eszményi rendszerhez Condorcet szerint a tudomány fejlődése és a gazdasági-technikai haladás vezet.

EURÓPA EGYÉB RÉGIÓI

Az angol és a francia határokon túl a nagy múltú, de igen egyenlőtlenül fejlett Németországban és Itáliában jelent meg a felvilágosodás, majd az 1760–70-es évektől Közép-Európában is kibontakozott. A Rajnától keletre haladva egyre nagyobb szerephez jutott a nyelvújítás, a modern irodalmi nyelv kialakítása. A nemzeti nyelvek így válhattak alkalmassá az új gondolatok kifejtésére és átvételére. Ez a folyamat egyúttal a nemzeti ébredés kezdeti lépéseit is magában foglalta. A németországi és az itáliai felvilágosodás nem egyszerűen az angol és a francia átvétele volt. Kifejlődésének itt is voltak belső feltételei, de kétségtelenül hiányosabbak. Az átvétel sem pusztán másolás volt, hanem átértékelés, igazodás a helyi társadalmakhoz, politikai rendszerekhez és kulturális tradíciókhoz. Így Európa többi régiója is hozzájárult a gondolkodás polgárosodásához.

A német nyelvterületeken az angliáival és a franciaországgal közel egy időben, a 17–18. század fordulójától jelentek meg a természetjogra alapozott gondolkodás képviselői, mint Samuel Pufendorf (1632–1694), Christian Thomasius (1655–1728) és Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716). A filozófus, matematikus és természettudós Leibniz minden iránt nyitott volt: „*Csődalatosan hangzik, de én mindent helyeslek, amit olvasok, mert jól tudom, milyen különbözőképpen lehet felfogni dolgokat.*” Leibniz filozófiáját tanítványa, a német felvilágosodás egyik legismertebb képviselője, a matematikai racionalizmus kidolgozója, Christian Wolff (1679–1754) rendszerezte és népszerűsítette. Jelentős szerepet játszott a természettudományos ismeretek terjesztésében és a nyelvújításban is.

A Német Birodalom elmaradottabb viszonyai miatt a felvilágosodás társadalmi-politikai tanai csak úgy találhattak befogadókra, ha eredeti értelmüket módosítva, a körülményekhez igazodtak. Pufendorf és Wolff elfogadta a társadalmi szerződés elvét, de elvetette a felbonthatóság vagy a hatalomnak való ellenállás lehetőségét. Az Istentől származó értelem alapján kötött társadalmi szerződésben a nép végleg és teljesen az uralkodóra ruházta a hatalmat. Wolf szerint azonban az uralkodónak kötelezettségei vannak népével szemben.

A bécsi Karl A. Martini (1726–1800) és Joseph von Sonnenfels (1732–1817) „a nép kiskorúságának” elvével a felvilágosult abszolutizmusnak szolgáltatott érveket. A nép önmaga képtelen felismerni saját javát, ezért a jót rá kell kényszeríteni. Sonnenfels a társadalmi szerződést ugyan felbonthatatlannak tekintette, de elismerte, hogy a társadalomnak lehetnek jogos elvárásai az állammal szemben.

A nagy német filozófus, **Immanuel Kant** (1724–1804) is a természetjog és a társadalmi szerződés elméletének híve volt. A szerződéssel az emberek lemondtak a vad, törvénytelen szabadságról, hogy a törvényektől függő szabadságot válasszák. A szerződést követően létrejött államnak ésszerűen kell felépülnie, hogy a polgárok magukénak érezzék. Kant is három hatalmi ágat különböztetett meg, de ebből a törvényhozói hatalom az uralkodót illeti meg, s tőle függ a végrehajtói hatalom is. Felfogásában csupán a bírói hatalom bír némi függetlenséggel.

A nyugati közgazdasági tanok is sajátos átváltozáson mentek keresztül. A fiziokratizmus, csak a nyugati német fejedelemségekben talált feltétlen befogadásra. Keletebbre viszont a még uralkodó merkantilizmus mellett csupán egyes elemei (a mezőgazdaság megújításának, a gazdálkodás racionalizálásának eszménye stb.) találtak visszhangra, többnyire úgy, hogy Johann Gottlob von Justi (1717–1771) és Sonnenfels munkássága révén beépültek a merkantil tanok sajátos ausztriai változatába, a *kameralizmus*ba. A bécsi kameralistáktól származott a populacionisztikai felfogás is, amely szerint a népesség növekedése az ország gazdagodását segíti elő.

Az itáliai szellemi megújulás egyik kiemelkedő képviselője **Giambattista Vico** (1668–1743) a történelmi körforgás elméletét alkotta meg. A belső törvényszerűségeinél fogva működő társadalom fejlődése egy nagy körforgás. Minden nép három fejlődési szakaszon megy át az emberi élet szakaszainak megfelelően. A gyermekkor az ősállapotnak felel meg. Az állam az ifjúkorban keletkezik és az arisztokrácia uralmát jelenti. Az érett korban ezt a demokratikus berendezkedés váltja fel, amelyre a szabadság és a természetes igazságosság jellemző. Az emberiség fejlődésének e csúcsa után hanyatlás következik, s a társadalom visszacsúszik ősállapotába.

A milánói *Il Caffè* című folyóirat köréhez tartozó **Cesare Beccaria** (1735–1794) *A bűnökről és a büntetésekről* (1764) című művével a modern jogelmélet kiemelkedő alakjává vált. Az emberek születésüknél fogva szabadok és egyenlők, így a törvény előtt is egyenlőnek kell lenniük. A bűnözés fő okának a tömegek szegénységét tekintette. A bűnözést a kínvallatás és a halálbüntetés alkalmazása nem szünteti meg, nem is szorítja vissza. A halálbüntetést csak kivételes esetben fogadta el, mert úgy vélekedett, hogy ez nem rettent el másokat a bűnök elkövetésétől. A kivégzés csak véres látványosság, de nincs jótékony hatása a társadalomra. A bűncselekményt meg kell előzni inkább, mintsem túlzott szigorral büntetni. A bűnözés visszaszorulását a nép szociális felemelésében látta. Beccaria fiziokrata közgazdászként is ismert volt, a tulajdon és a gazdálkodás szabadsága érdekében reformokat sürgetett.

A magyarországi gondolkodásra a francia mellett leginkább a német felvilágosodás hatott. A német felvilágosodás politikai tanait – például a felvilágosult abszolutizmus eszméjét – azonban csak szűk körben tették magukévá a felvilágosodás magyar hívei. Bessenyei György (1747–1811) fellépésétől, az 1770-es évektől kezdve leginkább a felvilágosult rendiség eszméje vert gyökeret. A rendi nemesi államot megújítani kívánó irányzat Montesquieu és részben Rousseau tanait összegyűrve, a hatalom megosztásának és egy új társadalmi szerződésnek a

szükségességét vallotta. A magyar felvilágosodás harmadik irányzata –, amelyet leginkább Hajnóczy József (1750–1795) képviselt – a társadalmi reformok szükségességét fogalmazta meg. A felvilágosodás tanait eredeti, a polgári átalakulást igénylő formájukban értelmezték.

A magyar felvilágosodáshoz társadalmi körülményeit illetően a lengyel állt a legközelebb. A művelt lengyel nemesi csoportok azonban többnyire közvetlenül Franciaországból ismerték meg a felvilágosodást. A lengyel felvilágosult rendiség politikai eszméinek pedig egyedülálló vonásaik voltak. Mivel a *nemesi köztársaságban* a királynak semmilyen tényleges hatalma nem volt, a felvilágosult nemesek alkotmánytana a hatalom megosztásához a király hatalmát nem csökkenteni, hanem növelni akarta. A rendi országgyűlésnek csupán a törvényhozó hatalmat szánta, s a végrehajtó hatalmat a királyra kívánta ruházni. A polgári szabadságjogok érvényesítését is sajátosan értelmezték a felvilágosult nemesek: a nemesi szabadságjogokat nem megszüntetni kell, hanem egykoron majd kiterjeszteni a társadalom más rétegeire. A legfontosabb társadalmi problémára, a jobbágyi állapot felszámolására azonban nem gondoltak, csupán a szabad költözést tartották megvalósíthatónak.

A felvilágosodás Európa egyéb, kevésbé fejlett régióiban is megjelent. A skandináv országokban, az Ibériai-félszigeten, Oroszországban, sőt a román és a szerb fejedelemségekben sem hiányoztak teljesen a szellemi megújulás jegyei. A 18. század végétől modernizálódott a nyelv, megjelentek a nemzeti irodalom első jelentős alkotásai, nyugati mintára tudós társaságok és egyetemek alakultak.

A felvilágosodás sehol sem hódította meg a széles tömegeket, de Nyugat-Európában a városi társadalom és a nemesség művelt rétegeiben ismertté váltak tanai. Európa többi régiójában igen szűk társadalmi csoportra hatott. A felvilágosodás racionális gondolkodása tehát a 18. század végén is együtt élt a régi hagyományos, irracionális felfogással. 1783-ban Kant a következő mérleget vonta meg: *„Ha tehát megkérdezzük, felvilágosodott korban élünk-e most – a felelet: nem, de mindenesetre a felvilágosodás korában.”* Voltaire leírta, hogy a filozófusok nem a néphez szólnak. Úgy vélte, hogy a világosságot csak fokozatosan lehet terjeszteni, számolva a műveletlenséggel és a társadalmi viszonyokkal. A filozófusok nem voltak forradalmárok, csupán a gondolkodást forradalmasították, a rendszer erőszakos felszámolására nem gondoltak, a rebellió eszméjét elvetették.

48

HÁZASSÁG, CSALÁD ÉS ÉLETMÓD

SZERELEM, HÁZASSÁG, CSALÁD

AKORA ÚJKORBAN JELENTŐS VÁLTOZÁS következett be a szerelem, szexualitás, házasság és család középkori megítéléséhez képest. A reformáció és ellenreformáció hatására szigorodó morál szerint a házastársat illet szeretni, a szerelem a házasság kötelékein belül volt csak értelmezhető. A középkorban még nem kellett rejtegetni a szexuális megnyilvánulásokat, a kora újkor azonban szemérmesebbé vált. Míg a középkori ábrázolásokon gyakran közszemlére tették az anyagi-szexuális funkciókkal kapcsolatos testnyilvánulásokat, a kora újkor képzőművészet majdhogynem eltüntette azokat, és csak a kebel vagy a csípő hangsúlyozásával utalt a nemiségre. A 16. századtól minden felekezeti egyház a középkori népi ünnepek szabados rítusainak visszaszorítására törekedett. A farsangot katolikus és protestáns oldalról egyaránt az ókori Bacchanáliához hasonlították, ahol az emberek „túlzásba viszik a szabadosságot”. De bizonyos táncokat is szemérmetlennek minősítettek és betiltották. Az irodalomból ugyancsak száműzték a nemi élet szabados taglalásán alapuló szatírákat. A testi szerelmet, az erotikát csak szolid, visszafogott módon ábrázolták. A középkori fürdőházak nyilvános meztelensége egyre inkább tiltottá vált, ami a fürdők bezárásához és a testi higiénia hanyatlásához vezetett. A 16. század első felében a szifilisz gyors terjedése ugyancsak hozzájárult a nemi szabadosság csökkenéséhez és a nyilvánosházak visszaszorulásához. A kora újkor patriarchális szigorral akarta a nőt az erényességhez kötni. Nem véletlen, hogy az ekkor tömegessé váló boszorkányvádakban lényeges és természetesen negatív tartalmat nyert a szexualitás. A paráznaságot, házasságon kívüli nemi viszonyt bírsággal, vesszőzéssel, súlyosabb esetekben (pl. nemi erőszak) halállal büntették.

A testiséggel, szerelemmel kapcsolatos felfogás szigorodásával a családra vonatkozó erkölcsi elvárások is szigorodtak. Megerősödött a férj feleség fölötti hatalma, a reformáció és ellenreformáció következtében felerősödött vallási-egyházi

rend, felekezettől függetlenül, szigorúan kijelölte a nő helyét a világban és a családban: „háziasszony és anya”. A kora újkor erős morális tartalommal ruházta fel a családot, jóllehet a házasság nem két ember szabad választása, hanem a szülők döntése volt. Csak az a férfi gondolhatott családalapításra, aki megfelelő egzisztenciával rendelkezett. A reformációval kezdődött el a szabálytalan és titkos házasságkötésekkel szembeni küzdelem, amelyek korábban az önálló egzisztenciával nem rendelkezők számára is még lehetővé tette a családalapítást. A katolikus országokban a tridentinai zsinat előírása szerint csakis templomban, az illetékes plébános vagy egy másik pap jelenlétében lehetett házasságot kötni, és kötelező volt a házassági tanúk jelenléte is. A tridentinai kánonoknak megfelelően a házasságkötést háromszori kihirdetésnek kellett megelőzni. A protestáns egyházak szintén tiltották az egyházi esketés nélküli együttélést. Európa-szerte kötelezővé vált az egyházi házassági anyakönyv vezetése. Franciaországban a 18. században a papoknak már két anyakönyvet kellett vezetniük, s egyet minden év végén az illetékes bíróságon kellett letétbe helyezni. A kora újkori államokban az abszolútizmus erősödése szaporította a házasság intézményének világi elemeit, de a polgári házasságkötés Cromwell 1653. évi kötelező polgári házasságkötésre vonatkozó – rövid életűnek bizonyult – rendelkezésétől eltekintve még elképzelhetetlen volt. Az állam csak akkor avatkozott be, ha az egyház megtagadta a házasságkötést, ahogyan erről II. Frigyes porosz király 1749. évi rendelkezése tanúskodik. A kora újkori család elsődlegesen nem rokoni kapcsolatokat, hanem a középkorhoz hasonlóan az egy háztartásban élőket jelentette. Természetesen a nemesi társadalmon belül a rokoni kapcsolatoknak továbbra is jelentős szerep jutott a mindennapi életben, ám az alsóbb társadalmi rétegeknek a rokonsági viszony ápolása sok esetben fizikailag is lehetetlen volt. A költséges és egyáltalán nem veszélytelen utazás, illetve a nagyarányú analfabétizmus miatt a levelezés sem jelenthetett megoldást. A család napi élete szempontjából vidéken és városban egyaránt a rokonsági kapcsolatoknál fontosabb szerepet töltött be a szomszédság. Nemesi körökben elsősorban vagyoni vagy politikai okokból többnyire már gyermekkorban megtörtént az eljegyzés, a társadalom alsóbb rétegeiben viszont az önálló egzisztencia megteremtésének szükséglete miatt a férfiak 28–30 év alatt nem nagyon gondolhattak nősülésre. A házasság katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt felbonthatatlan volt, noha ezt a kérdést a reformáció valamivel lazábban kezelte. A zártabb, nagyobb fejelemnek alávetett család modelljét a kora újkorban két impulzus erősítette: a monarchikus-abszolútisztikus elvekre épülő államrend a családfő, az apa helyzetére gyakorolt erős befolyást, másrészt a protestáns területeken érvényesült az a szemlélet, hogy a család egyúttal kis, keresztyéni hívő közösség, hiszen ott, ahol üldözték a protestánsokat, nem lehettek templomaik, a magánélet mögé bújtatva kellett megőrizni a hitet.

A 17. század végétől, a 18. századtól a szerelem, a szexualitás és a nők megítélésében egyaránt változások történtek. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az, hogy a kora újkorban, s különösen a 18. században az örökösödés véletlene folytán számos országnak női uralkodója volt. Poulin de la Barre 1673-ban adta ki *De l'égalité des deux sexes* (A két nem egyenlőségéről) című értekezését,

amelyben a karteziánus felfogás alapján azt állította, hogy a férfi és a nő közötti testi különbség nem lehet hatással az értelmi képességekre. A felsőbb társadalmi körökben ekkoriban kezdett kialakulni a filozofikus, irodalmi társalgásokra szolgáló szalonokat fenntartó művelt nő típusa, mint például Madame de Sévigné. A 18. század második felétől egyre több leányiskola jött létre, Condorcet pedig, a párizsi akadémia tagja a nők közéleti (városi) jogba történő beemeléséről írt (1788). A 16–17. századi felfogással szemben a felvilágosodás hívei nem csupán a nemzés céljából tartották erkölcsileg elfogadhatónak a nemi aktust. Condorcet például a fogamzásgátlás elterjedését tekintette a női emancipáció egyik legfontosabb előfeltételének. De a felvilágosodás is megteremtette a maga szélsőségeit: a libertinusok korlátok nélküli szexuális szabadosságától egészen a szexuális abberáció szimbólumává vált de Sade márkiig.

LAKÁSVISZONYOK, ÉLETMÓD

A középkorhoz hasonlóan a kora újkorban is elsősorban a földrajzi környezet által kínált építőanyagokból építették a házakat. Az északi területeken (Skandináviában, Oroszországban, de jórészt még Lengyelországban is) szinte a fa jelentette az egyedüli építőanyagot. Valamivel délebbre, ahol a fa már nem állt rendelkezésre oly bőségben (illetve növekvő mértékben ipari célra használták), a föld, az agyag (vagy tégl) és a szalma kínált megoldást. A Földközi-tenger térségében viszont évszázados hagyománya volt a kőépítkezésnek. Ott, ahol téglából, agyagból, vesszőfonatból építettek házakat, azok mindig fából készült tartószerkezetekre épültek. A kora újkorban a városok többségében a házak még fából épültek, és zsindellyel vagy szalmával voltak fedve. Egy-egy tűzvész ezért nagyon komoly pusztítást okozhatott, mint például 1547-ben Troyes-ban, vagy 1666-ban Londonban. A kő- és téglalapítások, illetve cseréppel történő tetőfedések – drágaságuk miatt is – csak lassan terjedtek el, gyakran a korábbi építési gyakorlat állami, hatósági tilalmából következően. A városfalat kiegészítő, vízszintes irányban kiterjedő hatalmas kora újkori erődítmények és sáncrendszerek miatt a városok nem tudtak terjeszkedni, s a korábbiaknál is jobban arra kényszerültek, hogy többemeletes házak révén életterüket felfelé növeljék. Minél magasabban laktak, annál rosszabb volt a lakók társadalmi helyzete. De az utcaszintnél mélyebben fekvő pincelakásokban is a szegények éltek. Vidéki birtokai, kastélyai, udvarházai ellenére a kora újkorban a nemesség is egyre nagyobb arányban vált városlakóvá, és palotákat, impozáns házakat építtetett. Az uralkodói, fejedelmi udvarok viszont a 17–18. század folyamán az addigi fővárosokból távolabb, vidékre kerültek. A francia királyok például a párizsi Louvre-ból Versailles-ba, az osztrák uralkodók pedig a Hofburgból a Bécs melletti Schönbrunnba költöztek.

Faluban csak a közösség vagy a földesúr engedélyével lehetett házat építeni, mert ők voltak azok, akik a kő vagy agyag kitermelésére szolgáló bányák, illetve a házépítésre alkalmas fát termő erdő felett rendelkeztek. Számos európai térségben a falusi házak úgy készültek, hogy ott együtt éltek az emberek és az állatok.

A középkorhoz képest jelentősen megújultak és tetszetősebbé váltak a lakásberendezések: szép bútorok, tükrök, vázák, képek, szőnyegek, üvegedények, órák, papírtapéták stb. tették kényelmesebbé a jó anyagiakkal rendelkező családok mindennapjait. A 16. században jelent meg az átlátszó üvegablak is, és gyorsan tért hódított. A 18. században a gazdagok házaiban általánossá vált a nagy ablak. A 17. századig a tükör Velence titkos monopóliuma, terméke volt (Muranóban gyártották). A középkorban a házakat és a bútorokat egyaránt még ácsok készítették, a kora újkorban azonban az ácsoktól elvált az asztalosok és bútorasztalosok mestersége, akik a középkori vaskos, súlyos bútorok helyett egyre finomabb megmunkálású, s egyre többféle bútort készítettek.

Míg a lakberendezés terén a középkorhoz képest jelentős előrelépés történt, a házak fűtése nem sokat fejlődött. A kastélyokban, palotákban a nagy termekben továbbra is kandallóval fűtöttek, ám ezek nem bizonyultak elégségesnek. A versailles-i Tükrösterem két végén elhelyezett kandallókkal például képtelenség volt befűteni a termet. Charlotte-Elisabeth bajor hercegnő 1695 februárjában azt írta, hogy „a király asztalán befagyott a poharakba a bor és a víz”. A kora újkorban azonban már ismerték a kályhát is. A kisebb szobák, helyiségek fűtése ezzel megoldható volt, de a szegényebb háztartásokban a drága kályhák helyett inkább izzó szenes tálakkal próbálták melegíteni.

TÁPLÁLKOZÁS

A 16. században Európa számos területén jelentősen megnőtt a lakosság lélekszáma, s ezzel a táplálékforrások kezdtek szűkösen bizonyulni. Mivel a középkorhoz képest a földművelési technikák és ismeretek érdemben nem nagyon változtak, a termelést csak extenzív módon, erdőirtásokkal, mocsárlecsapolásokkal lehetett növelni. Ezzel párhuzamosan visszaszorultak a legelőterületek, és a széles néprétegek étrendjéből gyakorlatilag eltűnt a hús.

A mindennapi megélhetés így egyre kevésbé volt elképzelhető kenyér nélkül. Ez mennyiségben és minőségben a helyi étkezési szokások, a beszerzési lehetőségek, a termés alakulása és évszakok szerint változott (tavaszra a tartalékok megfogyatkoztak). A demográfiai nyomás és a mezőgazdasági termelés rugalmatlansága miatt a végletekig megnőtt a vetett terület, és visszaszorult az állattartás. A rossz termésű évek nagyon súlyos következményekkel jártak. A kora újkort szinte végig jellemezte a hol itt, hol ott jelentkező éhínség. A kenyérgabona hiánya esetén az első pótlást a főzelékfélék, vagy a nem gabonából (gesztenyéből, hajdinából) őrölt lisztek jelentették. A hajdinát, a „fekete búzát” számos helyen a búzaaratás után vetették, mert még a hideg beállta előtt beért. Egészen a 18. századig szinte mindennapos étel volt Európában a hajdina- és köleskása. Aquitániában, Korzikán, a Cévennekben gyakran gesztenyelisztből készült lepényeket (*ballota*) fogyasztottak. A lencse, a bab, a különféle borsók ugyancsak a gabonafélék pótlására szolgáltak, és olcsó fehérjeforrást jelentettek. Velencében például ezeket az „apró élelmiszereket” (*menudi*) gabonaszámba vették, a búzával egyenlőként tartották.

A kora újkorban a megnövekedett élelmiszerigényeket sok helyen új hasznos növények alkalmazásával próbálták kielégíteni. Kisegítő táplálékot jelentett a rizs. Lombardiában már a 15. század végén elterjedt a rizstermelő monokultúra, majd a 16. században Spanyolországban, sőt Németalföldön is termeltek rizst. Kenyér szűke idején Velencében a 16. századtól kezdve a rizslisztet másfajta liszttel keverték. A 16. század elején a kukorica is megjelent Európában (Spanyolországban, 1520 körül Portugáliában, majd Délnyugat-Franciaországban, s innen terjedt tovább), de térhódítása lassú maradt, s inkább állati takarmánynak tartották. Egyes területeken azonban, mint például Velencében, a kukorica az eddig rendszeresen visszatérő éhínségek megszűnésében segített. Terjedése a 16. századi viszonylagos sikerek után mégis megtorpant, ami minden bizonnyal összefüggött a demográfiai növekedés 17. század eleji visszaesésével. A népességszám – 17. századi stagnálását, illetve visszaesését követően – a 18. századtól ismét gyors ütemben növekedett (közel megduplázódott), melynek következtében ismét visszatértek az éhínségek (1709–10, 1739–41, 1741–43, 1764–67, 1771–74). A kukorica ekkortól vált szélesebb körben napi táplálékká (Dél-Franciaországban *millasse*, Itáliában *polenta*, Burgundiában *gaudes*, a román területeken *mamaliga* néven). A kukorica termése a vetőmag 80-szorosa volt, míg a rozs vagy búza ennek csak töredékét (4–5, maximum 6-szorosát) nyújtotta. A burgonya első étkezési célú említése 1573-ból, Spanyolországból származik. Leghamarabb ott kezdték napi táplálékként alkalmazni, ahol komoly ellátási nehézségek voltak (mint például Írországban). A föld alatt növekvő burgonya biztonságban volt a háború pusztításaitól, s háborús időkben ez ugyancsak elősegítette terjedését. (Elzászban a 17. század második felében, Flandriában az Augsburgi Liga, majd a spanyol örökösödési háború idején, Németországban a hétéves és a bajor örökösödési háború alatt.) A burgonya leginkább Európa északi és középső részén váltotta fel a hagyományos gabonákat.

Az élelem mennyisége és minősége elsősorban a társadalmi helyzet függvénye volt. A jómódú társadalmi rétegek körében például sem a kukorica, sem a burgonya fogyasztása nem terjedt el. A gazdagok, sőt a városlakók étrendje is változatosabb volt, mint a szegényeké vagy a falvak népé. 1780 körül például Párizsban a gabonafélék az elfogyasztott tápláléknak alig több mint a felét tették ki, míg vidéken a kenyér- vagy kásafogyasztás jóval nagyobb arányú volt. A fehér kenyér ugyancsak ritkaság volt a korban, fényűzésnek számított. A parasztok értékesebb terményeiket (búzát, rozsot) általában piacra vitték, otthoni szükségleteik kielégítésére megtartották az alacsonyabb rendű ételeket (köles, hajdina), a hüvelyeseket, a gesztenyét, valamint a kukoricát és burgonyát.

A földrajzi, táji tradíciók, adottságok szintén befolyásolták a táplálkozást. Az „északi” étkezési kultúra szorosabban kötődött a húsfogyasztáshoz, mint a „déli”, s ezt a szakadékot a reformáció tovább mélyítette. A katolikus étkezési szabályok, a böjtök elutasítása alaposan megbolygatta Európa táplálkozási szokásrendjét. A protestáns területeken számos traktátus született a hús szabad fogyasztásáról, illetve megszűnt a hal iránti mesterségesen felhajtott kereslet. Ugyanakkor az angol vagy holland halászok egyre nagyobb flottákkal keresték fel az újvilági halászvizeket, s az innen származó tőkehal a szegények eledele lett.

A gyarmati áruk közül a kora újkorban a cukor vált szélesebb körben a napi fogyasztás részévé. 1800-ban Anglia közel 150 000 tonna cukrot fogyasztott, megközelítőleg 15-ször annyit, mint 1700-ban, de ennek ellenére a cukor fényűzési cikknek számított. A kora újkori előkelő rétegek körében az egyes élelmiszerek ritkasága révén elérhető presztízs, reprezentáció új konyhai divatot is teremtett. A 18. században például Angliában egy-egy fényes lakoma elengedhetetlen része volt a teknősleves. Ekkoriban kezdett ingyencsúszként terjedni az osztriga, valamint a kis testű madarak (kerti sármány, császármadár stb.) fogyasztása.

A középkorhoz hasonlóan a kora újkorban is az élelmiszerekkel azonosan tekintettek a borra és a sörre, így az egy főre eső fogyasztási mértékük jóval magasabb volt a mainál. A 17. századi angol családok kb. napi 3 liter sört fogyasztottak fejenként (gyermeküket is beleszámítva). 1781–1786 között Párizs évi átlagos fejadagja 121,76 liter bor, 8,96 liter sör és 2,73 liter almabor volt. A szőlőtermelő térségeket leszámítva a sör alapvetően a szegények, az átlagemberek itala maradt, habár a 16–17. század folyamán egyre több kiváló minőségű, távoli területekre is exportált luxussört is főztek. Franciaország északnyugati területein a szegényebb rétegek körében a 16. század közepétől kezdett tért hódítani az almabor. A 17. században indult hódító útjára és a 18. században vált általánossá a tömény szeszes italok fogyasztása. A gyümölcsből főzött pálinka számos tekintetben a bor és a sör versenytársává vált, de az egyéb párlatok, mint a nádmelaszból készült rum, vagy a gabonapárlatok (vodka, whisky, gin) ugyancsak gyorsan népszerűvé váltak. A likőrök divatja is a 17. században kezdődött.

A gyarmatokról származó kávé, tea és csokoládé eleinte kevesek, később szélesebb rétegek körében is népszerűvé vált. A 17. század végén Londonban már közel ezer kávéház létezett. Párizsban 1723-ban 380 kávéházat tartottak nyilván. A 18. században a kávé már nem maradt kizárólag az elegáns közönség itala. Tejeskávé formájában az alsóbb néprétegek is fogyasztani kezdték. Az európai teafogyasztás szintén a 18. században vált jelentőssé, amikor megkezdődött a közvetlen kereskedelem Európa és a teatermelő Kína között. 1766-ban Európa például 17,5 millió font teát importált Kínából, ebből 6 milliót Anglia, 4-et pedig Hollandia. Különösen Angliában vált a tea a hétköznapi élet részévé. A kakaó Amerikából került Európába, először az Ibériai-félszigetre, majd innen Itáliába, s a 17. század közepe táján Franciaországba, de a kora újkorban igazából csak Spanyolországban vált népszerűvé.

A felsőbb társadalmi körökben a kora újkorban terjedt el az étkezésekhez használt villa divatja. A 16. században Itáliából indult ki, és a 18. században vált általánossá.

ÖLTÖZKÖDÉS

A kora újkori öltözködést a reformáció-ellenreformáció vallási szigora, a barokk udvarok pompája és a 18. századi klasszicista stílus divatja határozta meg. A 16. században az Európa nagy részén divattá vált pazar itáliai reneszánsz ruhák hatalmas négyszögletes dekoltázsai, széles ujjai, hajhálói, arany-ezüst hímzései,

aranybrokát szövetei, szaténjai, bársonyai helyébe a spanyol udvar szigorú mértékletessége, a sötét színű anyagok, a testhez álló, feszes zeke, a buggyos nadrágok, a rövid vállravetők, a felül kis fodorral szegett nagyon magas gallér lépett. A 16. században Európa-szerte a magasabb társadalmi körökben ez a spanyol ihletésű fekete öltözék vált uralkodóvá, ami egyúttal II. Fülöp hatalmáról, politikai túlsúlyáról is tanúskodott. A fekete szín ugyanakkor – évszázados tradícióknak megfelelően – a hitbéli tisztaság és eltökéltség állapotát fejezte ki. Emiatt a protestánsok viseletében is ez dominált. A madridi „fekete udvar” kulturális kisugárzásának hatására Európában a fekete a világi szférában a komoly pompa, a büszke előkelőség, a tiszteletet követelő hatalom jelképévé is vált. A spanyol udvar sokáig, a 17. század második harmadáig gátat vetett a *vestido de colornak* (a színes öltözéknek), sőt még az idegent is csak akkor fogadták, ha előírással fekete öltözékben jelent meg. A protestáns területeken kevésbé, de a katolikus országok többségében azonban időközben nagyot változott a divat. A 17. században mindenütt az élénk színű, könnyedebb, nagyobb mozgást engedő szabású ún. francia viselet terjedt el. A szoros és merev spanyol gallér helyébe habos francia csipke került. A francia divat szerinti széles hajtókájú, főként a derékon hímzett, vállszalagos öltönyökhöz elmaradhatatlanul társult a paróka, melynek divatja az 1630-as évektől kezdődött. Míg a 17. században a paróka elsősorban a nemesség öltözködéséhez tartozott, a 18. században viselete a társadalom szélesebb rétegeiben, sőt még a katonaság körében is elterjedt. A reneszánsz kor félhosszú-hosszú hajú férfidivatját a 16. századtól a rövid haj, szakáll-bajusz váltotta fel. Ez a divat Itáliából érkezett, s I. Ferenc, illetve V. Károly terjesztette el Európában. XIII. Lajos korától újra hosszabb lett a haj (illetve a paróka), a szakáll és a bajusz pedig megrövidült. XIV. Lajos korától már a rövidebb szakáll sem volt divat, és végig a 18. században a borotvált arc volt általános. (A szakáll divatja csak a romantika idején tért vissza újra.) Előkelő körökben a korabeli női viselet legfontosabb kellékét az óriási abroncsos szoknya jelentette, mely Spanyolországban vagy a protestáns területeken fekete vagy sötét színű, máshol általában színes volt. A szoknya fölé mélyen kivágtott, szoros ingvállat öltöttek, hatalmas vállszalagokkal. Fejükre ékkövekkel terhelt magas, emeletes hajdíszet tornyoztak, melynek elkészítése 4–5 órát is igénybe vett. Mindkét nem körében általános volt az arcfestés és az illatszerek használata.

A középkorban még a leggazdagabbak sem rendelkeztek sok ruhával. A kora újkorban azonban a ruhák száma a gazdagság egyik ismertetőjelévé vált. A velenicei követ beszámolója szerint például IV. Henrik francia király udvarában „az embert csak akkor tekintik gazdagnak, ha van 25–30 különböző szabású ruhája, s ezeket napról napra váltja is.”

Az alsóbb néprétegek öltözködését nem a divat, hanem anyagi helyzetük, illetve szűkebb-tágabb lakókörnyezetük hagyományai, és a rendelkezésre álló ruhaanyagok határozták meg. A felsőbb rétegek öltözködési divatja azonban fokozatosan és leegyszerűsödve az alsóbb rétegek körébe is leszivárgott, mint például a paróka vagy a térdnadrág viselete a középrétegek körében a 18. században. Bizonyos társadalmi rétegeket vagy foglalkozásúkat (tengerészek, bányászok, kozákok, pásztorok stb.) már öltözködésük fel lehetett ismerni.

A ruhák még a kora újkorban is sajátos szimbólumrendszeret alkottak. Egy adott közösségben számos íratlan szokás határozta meg, hogy ki mikor milyen ruhát vehet fel, mert az egyén öltözete különböző üzeneteket közvetített a közösség felé. Például azt, hogy milyen a vagyoni helyzete, hajadon-e vagy már férjezett, legényember-e vagy családos stb. A korszakban az öltözködést gyakran a politikai hatalom is szabályozta, előírta. Nemcsak az udvarok által diktált divat révén, hanem gyakran egyértelmű szabályozások formájában is, mint például a spanyol udvar fekete viseletének előírásával, vagy I. Péter Oroszországában, amikor a cár megtiltotta a kaftán viseletét.

HIGIÉNY ÉS EGÉSZSÉG

A középkorhoz viszonyítva a test tisztasága, a higiénia tekintetében Európa jelentősen visszafejlődött a kora újkorban. Részben a járványok és a rettegett szifilisz miatt, részben pedig a katolikus és protestáns felekezeti fanatizmus miatt szigorodó erkölcsiség a 16. századtól a nyilvános fürdők többségének bezárásához vezetett. Az emberek „piszkosabbak” lettek, mint a korábbi évszázadokban. Egyik szeretője feljegyzése szerint például IV. Henrik francia király „fokhagyma- és bakkecskeszagú volt”. XIV. Lajos udvarában is csak egészen kivételes esetekben, általában betegség idején fürödtek. A nyilvános fürdőházak helyett a magánszférába szorult fürdőzés ugyanis a gyógyítás eszköze lett, nem pedig a tisztálkodás szokása. A 18. század második felétől némi javulás kezdett mutatkozni a higiénia terén: 1760 táján például Párizsban kezdtek elterjedni a Szajna-parti, külön erre a célra épített hajókon létesített fürdők, de a tisztálkodás terén ez még nem hozott döntő fordulatot. Ugyancsak a 18. század második felében vált általánossá a férfiaknál az, hogy az egyszerű bélelt nadrág helyett alsónadrágot is hordanak, s annak váltogatása kedvezően hatott a testi higiéniaira. A bolhák, a tetvek és a poloskák a gazdagok és a szegények otthonaiban egyaránt megtalálhatóak voltak. A városokban még a 18. században is gyakori problémát okozott a pócegödrök kiürítése. Ezzel a kérdéssel Párizsban 1788-ban maga a Tudományos Akadémia is foglalkozott. Az éjjeliedényeket úgy, mint régen, többnyire az ablakon át az utcára ürítették, amelyek így nemcsak bűdösek voltak, de fertőző betegségek melegágyaivá is váltak. A párizsiak sokáig a Tuilériák kertjébe jártak megkönnyebbülni, s amikor XV. Lajos korától onnan már elzavarták őket, egyszerűen a Szajna-parthoz mentek. Tisztaság szempontjából a kora újkorban már üdítő kivételt jelentett Hollandia. Johan Huizinga szerint ez részben gazdasági okokkal volt magyarázható. A 17. században Hollandia már a sajtkészítés fő központjának számított. A sajtkészítés a parasztházakban zajlott, s tekintettel arra, hogy a legkisebb szennyeződés is hetek munkáját tehetette tönkre, mindenki megértette, hogy elkerülhetetlen az egész környezet tisztán tartása (noha akkoriban még mit sem tudtak a mikrobákról).

Hollandiától eltekintve a rossz higiéniai viszonyok és a gyakran előforduló hiányos vagy egyoldalú táplálkozási körülmények együttesen kedvező helyzetet

teremtettek a betegségek terjedéséhez. A nagy járványok többnyire a visszavisszatérő gabonaváltságokkal jártak együtt: az alultápláltság miatt legyengült lakosságot támadták meg. A középkor legrettegettebb betegsége, a pestis a kora újkorban is minduntalan felütötte a fejét szerte Európában. A 14. század közepén volt halálozási nagyságrend ugyan már nem fordult elő, de az időről időre visszatérő járvány mindig sok ezerszám szedte áldozatait. Limousint például a 16. században 10-szer pusztította végig a pestis, Orléans-t 22-szer. A 18. század folyamán Nyugat-Európában már egyre ritkább lett a pestis. Utolsó tragikus pusztítása Marseilles-ben volt 1720-ban. Európa keleti részein viszont tovább pusztított, mint például 1770-ben Moszkvában. A hadjáratokhoz, nagy seregek vonulásához szinte törvényszerűen különböző fertőző betegségek kapcsolódtak, mint például a tífusz („bíborláz”) vagy a vérhas. A mindennapi életben állandó fenyegetést jelentett a diftéria, a fekete- és bárányhimlő, a tuberkulózis, az influenza, a tüdőgyulladás. IX. Károly francia király például 1574-ben tüdőtüberkulózisban halt meg, XIII. Lajos pedig 1643-ban béltuberkulózisban. A 16. századtól egy új betegség is megjelent Európában: az Amerikából behurcolt vér-baj (szifilisz).

A járványokkal szemben Európa-szerte ugyanazokat az intézkedéseket, rendszabályokat alkalmazták: vesztégzarat rendeltek el, járványórséget állítottak fel, a betegetek felügyelet alá helyezték, útzárlatot hoztak létre, csak utazásra jogosító engedély birtokában hagyhatták el a fertőzött területet, illetve léphettek be a betegség sújtotta vidékekre. Füstöléssel, gőzöléssel próbáltak fertőtleníteni, a tehetősebbek pedig igyekeztek vidéki birtokaikra, házaikba menekülni. Az 1664. évi londoni pestisjárványkor például az angol udvar Oxfordba költözött. Járványos időszakokban a betegség elől elmenekülőök miatt gyakran hetekre-hónapokra összeomlott a közigazgatás, a közrend és a bíraskodás, a kereskedelem, a gazdaság. A vírusos vagy bakteriális fertőző betegségekkel szemben tehát a kora újkorban sem volt hatásos védekezés. A nemi érintkezéssel terjedő szifilisz viszont nem keltett kollektív félelmet, sőt gyógyítani is próbálták higanykezeléssel, izzó vassal történő kiegészítéssel, izzasztókúrával. A kora újkorban a legtöbb betegség kezelésénél általában érvágást alkalmaztak, a mindennapi orvosi gyakorlatban nélkülözhetetlen módszernek tartották. A gyógyászathoz erősen kötődött az asztrológia, az alkímia és legfőképpen a népi babonák és tapasztalati ismeretek. Az alkoholtartalmú italokat gyógyító hatásúnak tartották, különösen a bort, melyet univerzális orvosságként kezeltek. A pálinkát számos helyen az „élet vizeként” emlegették (*aqua vitae*). Egy 1671-ben megjelent könyvben a kávé is csodálatos gyógyító hatású italként szerepelt, mert „kiűzi a szeleket, erősíti a májat, purifikáló tulajdonságánál fogva könnyít a vízkórosokon, egyformán feltétlenül hatásos a rüh és a rossz vér ellen; felüldíti a szívet, gyorsítja dobogását, könnyíti a gyomorfájásban szenvedőkön és az étvágytalanokon, ugyancsak jó hatású a hideg, nyirkos és dugulással járó náthák ellen”. A dohányynak ugyancsak gyógyhatást tulajdonítottak. A lisszaboni francia követ például 1560-ban dohányport küldött Medici Katalinnak migrén ellen.

49

MINDENNAPOK ÉS ÜNNEPEK

A MINDENNAPOK NYOMORÚSÁGA

A KORA ÚJKORI TÁRSADALOM TÖBBSÉGE SZÁMÁRA a mindennapi életben a betegségek, járványok, háborúk mellett a szegénység és az elégtelen táplálkozás, a visszavisszatérő éhínség jelentette a legsúlyosabb problémát. A paraszti táplálkozásban a gabonafélék biztosították az energiaszükséglet nagy részét, s ez a rész annál nagyobb volt, minél alacsonyabb társadalmi helyzetűnek számított a fogyasztó. Ezért minden rossz termésű év, gabonahiány súlyos következményekkel járt. Franciaországban például a 16. században 13, a 17. században 11, a 18. században 16 általános éhínség volt. Európa-szerte különösen nehezek voltak az 1630 körüli évek, 1648 és a rákövetkező néhány esztendő 1653/54-ig, majd az 1660-as évek eleje. Az éhező szegények örültek, ha egyáltalán olyan silány táplálékhoz is jutottak, mint „káposztatorzsa korpával tőkehal levében”. Újabb nehéz időszak köszöntött be 1680–1685 között, majd az 1690-es években. Ez utóbbi különösen Skandináviában okozott nagy pusztítást: az 1695–97-es éhínség Svédország kb. 1 millió lakosából mintegy 100 000 áldozatot követelt, a finnországi éhínségben pedig a lakosság negyede vagy harmada elpusztult.

Amint súlyosbodott az élelmezési helyzet, és az éhezés réme kezdett fenyegetni, a félelem, a düh és a kétségbeesés egyre elkeseredettebb és erőszakosabb formát öltött szerte Európában. Az éhező tömegek kifosztották a pékségeket, üzleteket, gabonaraktárakat. Ugyanakkor a kora újkorban a tágabb és szűkebb értelemben vett közhatalom – mindenekelőtt a király, de maguk a városi hatóságok is – egyre inkább az alattvalók és a városiakok élelmezési biztonságának letéményesévé váltak. Ha e feladatuknak nem tudtak megfelelni, általában éhséglázadás tört ki. A városok a maguk kezébe vették a szegényellátás ügyét, s gyakran átvették, üzemeltették az egykor egyház által alapított ispotályokat. A városiakok biztonságos ellátását szem előtt tartva összeírták a városi szegényeket és koldusokat. Válságos időkben parasztok és nincstelenek tömegei jelentek meg a városok

kapuinál, melyek raktárkészleteik és kereskedelmi kapcsolataik révén a vidéknél kedvezőbb élelmezési helyzetbe voltak. Éhínségek idején a városok kiűzték falaik közül az oda beözönlött szegényeket. Ez a – Braudel kifejezésével élve – „polgári kegyetlenség” jelentősen felerősödött a 16. század vége felé, még inkább a 17. században. A városi hatóságok mellett a kora újkorban az államhatalom is fellépett a szegényekkel szemben. Angliában például VI. Edward idején a parlament úgy döntött, hogy a koldulást két évi kényszermunkával kell büntetni, a visszaeső koldusok pedig élethosszig tartó szolgásgba kerülnek, de akár halállal is büntethetik őket. Az ún. szegénytörvények (*poor laws*) I. Erzsébet uralkodás alatt születtek meg (1572, 1596). Az 1572. évi törvény különbséget tett a helyi szegények és a vándorló, kóborló nincstelenek között. A helyi szegények ellátását a békebíró által egy évre megbízott földbirtokosoknak kellett térítésmentesen biztosítani. Az 1596-os törvény felhatalmazta a békebírókat, hogy szegényházakat hozzanak létre, ahová bezárhatták és munkára kényszeríthették a kóborló és helyi szegényeket egyaránt. Hasonló intézkedéseket egyes városok már korábban is meghoztak. Freiburgban már 1553-ban úgy rendelkezett a magisztrátus, hogy a városi segélyben részesülők kötelesek részt venni az utcák takarításában. Párizsban a munkabíró szegényeket kettésével egymáshoz láncolva a város árkainak takarítására kényszerítették. A kora újkorban Európa-szerte többnyire dologházakba internált kényszermunkával „kezelték” a szegénység problémáját, ahol a szegények munkával szolgálták le ellátásuk költségét.

A szegénység kora újkori megítélésében – amely jelentősen különbözött a középkori szemlélettől – nagy szerepet játszott a reformáció. A reformáció megszüntette az eddigi középkori karitatív ellátási rendszert, a kolostori ispotályokra épülő szegénygondozást. Szakított a pusztán alamizsnálkodásban való gondolkodással, noha a vagyonosaktól továbbra is elvárta a karitatív célú jótekonyságot. Az adományokat azonban nem vakon akarta osztogatni, hanem különbséget tett „méltó” és „méltatlan” szegény között. Ez utóbbiak közé a munkaképes, munkabíró embereket sorolták. Az egyházközösségeknek szegénypanzárát kellett létrehozniuk, azaz a gyülekezetekre tulajdonképpen szegényadót vetettek ki. A 17. század végén John Locke úgy becsülte, hogy Angliában 100 000 ember él koldusként vagy segélyre szoruló szegényként. Brandenburgban a szegénypolitika részben az állam katonai jellegéhez is igazodott. Az 1722-ben Potsdamban alapított Militärwaisenhausban 1741-ben már 2000 szegény gyereket gondoztak. Ez kifejezetten katonai pályára felkészítő intézmény volt, s nem általános értelemben vett szegénygondozást ellátó.

A háborúk, járványok váratlan csapásain túl az egyéb betegségek, higiéniai viszonyok és elégtelen táplálkozás következtében mindennapos jelenségnek számított a magas gyermekhalandóság. A megszületettek harmada-ötöde nem érte meg első születésnapját, s csak kb. 50%-uk érte meg 10. életévét. A politika felekezeti-vallási ügyek révén is szaporíthatta a hétköznapi nyomorúságát. A kora újkori Európa számos országából vándoroltak ki tömegével vallásuk miatt üldözöttek más területekre. A 16. század elején például Spanyolországból elűzték a zsidókat, Mária királynő idején közel 30 000 protestáns hagyta el Angliát, Alba herceg

rémuralma idején Németalföldről is sokan elmenekültek. A nantes-i ediktum visszavonása (1685) után majd 200 000 hugenotta vándorolt ki Franciaországból Európa protestáns országaiba. De az Újvilágba irányuló migrációt is alapvetően a jobb életfeltételek iránti vágy, valamint a vallási üldöztetéstől való megmenekülés hajtotta. Amerikának a 18. század végén kb. 9 millió európai származású lakosa volt (ebből 6,7 millió Északon, 2,7 millió pedig Délen élt).

BÜNZÉS, IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS, JOGFEJLŐDÉS

A kora újkorban a bűncselekmények skálája sokkal több típust foglalt magába, mint a ma ismeretes polgári jogrend. Az olyan, társadalomra veszélyes kategóriák mellett, mint a gyilkosság, lopás, gyújtogatás, súlyos bűncselekménynek tekintették a vallási-egyházi bűnöket (boszorkányság, eretnokség vagy istenkáromlás), és az erkölcsi-morális vétségeket is (házasságtörés, paráználkodás, vérfertőzés, bigámia, homoszexualitás).

A 16–18. században különösen az országúti rablások aránya nőtt meg. Útra kelni csak fegyveres kíséreléssel volt ajánlatos. Szervezett bandák fosztogatták az úton járókat. Háborús, inséges időkben, de nagy járványok idején is, amikor nagyon sok ember került egzisztenciálisan válsághelyzetbe, rengetegen váltak földönfutókká, sokan rablásból próbáltak megélni. A rablók száma akkor is növekedett, amikor elbocsátották a zsoldosokat, feloszlatták a hadsereget. Ezekhez a problémákhoz képest a kora újkorban Európa egyre több térségében megjelenő cigányok kisebb-nagyobb lopásai szinte ártatlan dolognak számítottak. A korszakban gyakori bűncselekmény volt a nemi erőszak is. Szigorúbb büntetést azonban többnyire csak olyan esetekben hoztak, amikor a megerőszakolt nő előkelő volt, vagy nagyon befolyásos családból származott. A pedofiliát viszont szigorúan büntették, az elkövetőket halálra ítélték. Hasonlóképpen ítélték meg a gyermek- és csecsemőgyilkosságot elkövető nőket is. Az erőszakkal való fenyegetést a hatóságok általában úgy ítélték meg, mintha az ténylegesen megtörtént volna, és ugyan csak szigorúan büntették.

A kora újkori Európában még sehol nem volt a bűnüldözésnek külön, hivatászerűen ezzel a feladattal foglalkozó szervezete, így a bűnözés növekedése mellett ez a körülmény is szerepet játszott abban, hogy a korszakot illetően gyakorlatilag nem beszélhetünk közbiztonságról.

A kora újkori hétköznapiakhoz hozzátartoztak a nyilvános kivégzések, melyek mindenki számára világossá tették, mi a vétség vagy a bűn, és hogy az súlyosságának arányában hogyan torolható meg. A jog nem az elkövető megjavítására, hanem példa statuálásával a jogrend visszaállítására törekedett. A nyilvánosan végrehajtott ítélet a népet is mintegy a büntetés részévé tette: ő adta meg a büntetés jogi érvényességét, a hatóság pedig csak az ítélet társadalmi elfogadottságának megfelelően büntethetett. A kora újkorban szigorúbbá vált az igazságszolgáltatás. Míg a középkorban sokszor adva volt a lehetősége annak, hogy pénzzel megváltás a büntetést, és a halálbüntetések között sem a legkegyetlenebbek domináltak

(mint például a keréketörés, máglya, karóba húzás vagy felnégyelés), a 16. századtól megnőtt a kivégzések száma, és szaporodott a kegyetlen halálnemek aránya. A bíróságok általában nem egyenlő mércével mértek, szigorukat elsősorban az idegenekkel és az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozókkal szemben érvényesítették. A kora újkori igazságszolgáltatásban bevezették az ún. inkvizíciós eljárást, ahol a vád hivatalos képviselői kiszorították a magánvádlókat. A szokásjogokkal szemben, melyek megengedték a magánbosszút, az inkvizíciós eljárás bevezetésével a hatalom monopolizálta a bűnüldözést, s a családi elégtétel helyére a hivatalok léptek. Az ítélethozatalból kizárták a nyilvánosságot, és felszámolták az üldözött bűnözőknek védelmet nyújtó középkori menedékjogot. A büntetés kiszabásához nem voltak elegendők a tanúvallomások, de még az egyértelmű bizonyítékok sem. Ahhoz minden esetben szükség volt a vádlott beismerő vallomására, amelyhez akár a kínvallatást is igénybe lehetett venni. V. Károly császár 1532-ben kiadott birodalmi büntetőkönyve (*Constitutio criminalis Carolina*) törvényben szabályozta a tortúra alkalmazásának feltételeit. A bíróságok a kínvallatást csak akkor alkalmazhatták, amikor már elegendő bizonyíték állt rendelkezésükre és a vádlott még nem tett beismerő vallomást. Ha a beismerést tortúrával kellett kicsikarni, akkor a vádlott mint „nyakas” elkövető, büntetésének súlyosbításával számolhatott. Fiatalkorúak, betegek, elmebetegek, öregek és terhes nők esetében a hatóságok nem élhettek a kínvallatás eszközével. A tortúrával szemben a felvilágosodás százada lépett fel következetesen, Poroszországban már 1754-ben, Szászországban 1770-ben, Ausztriában 1776-ban megtiltották a kínvallatást, Bajorországban és Württembergben azonban csak 1809-ben. 1764-ben jelent meg Cesare Beccaria *Dei delitti e delle pene* (*A bűnökről és a büntetésekről*) című értekezése. A kínvallatást olyan eszköznek tartotta, mellyel ártatlanokat is elítélhetnek, az inkvizíciós eljárást pedig azért támadta, mert az nem részesítette jogi biztosítékokban a vádlottat. Magát a halálbüntetést is megkérdőjelezte, a büntetés mértékét pedig az elkövetett tettel kívánta arányba hozni.

A középkori istenítéletek elemei (a tetemrehívás vagy a boszorkánypróbák formájában) a *iudiciumokra* (gyanújelekre) támaszkodó kora újkori büntetőbíráskodásban is továbbéltek. Míg a régi középkori eljárásban a vádlottnak is voltak jogai, az inkvizíciós eljárásban az erőviszonyok a bíró javára tolódtak el. A korabeli jogfelfogás szerves részét képezte a kegyelemkérés, illetve a kegyelmezés. Ilyenkor nem az elítélt iránt érzett szánalomról volt szó, hanem arról, hogy a büntetés a tettes családjára, lakóhelyére vagy céhére is szegyen hozott. Minél többen voltak a kegyelmet kérők, és minél magasabban helyezkedtek el a társadalmi ranglétrán, annál nagyobb esélye volt a büntetés mérséklésének. A nőket is gyakrabban részesítették kegyelemben, mint a férfiakat. A kora újkorban a nők csak korlátozott jogképességgel rendelkeztek, így büntethetőségük is kisebb volt, mint a férfiaké. 1605-ben például Angliában a *Csillagkamara* azt kifogásolta, hogy a bekerítések korlátait kidöntő asszonyok „a nemük mögé bújnak”. Az 1645-ös montpellier-i adóházadást is nők kezdték. Közben az inkvizíciós eljárás révén megszűnt a helyi társadalom beleszólási lehetősége a per menetébe (ti. az esküdtek révén), mert egyre inkább jogtudósok, bírók döntötték el, mi legyen az ítélet,

a komoly társadalmi pozíciókkal rendelkező csoportok a kegyelmi rendszer révén változtathattak az ítéleten. Ugyanakkor a népnek is megvoltak az ítélt megkegyelmezésére vonatkozó szokásai, melyek közvetlenül az ítélet végrehajtása előtt vagy alatt juthattak szerephez. Egészen a 19. századig élt például az a hiedelem, hogy a halálraítéltnak meg lehet kegyelmezni, ha házasságot köt egy hajadonnal, illetve nő esetében egy férfival. A nép körében a tradicionális jogszokás megsértésének számított, ha az ítélet végrehajtásával másodszor is megpróbálkoztak, mert az első kísérlet kudarcában Isten akaratát látták. A kora újkorban komoly törés keletkezett a törvények és a népi jogszokások között: míg a nép ragaszkodott a hagyományokhoz, a hatóságok megpróbálták azokat háttérbe szorítani. A világi büntető rendszer egyre inkább magába olvasztotta a nyilvános egyházi büntetéseket is. A protestáns államokban ez a folyamat erőteljesebb volt, mint a katolikusokban. A felekezeti egyházaknak és a hatalomnak ez egyaránt érdekében állt: az állam így próbálta fegyelmező intézményként szolgálatába állítani az egyházat, az egyház tiltásainak hatékonyságát pedig megnövelték a világi bíróságok.

A 18. században, különösen annak második felében – részben a felvilágosodás hatására is – jelentősen megváltozott a büntetőgyakorlat: eltörölték a kínvallatást, a brutális kivégzéseket, a kínhalált, az erkölcsi vétségeket már nem büntették halállal, és megtiltották a boszorkánypereket. A bűnözők többségét az újonnan létesült börtönökbe és dologházakba zárták. A 16., s részben még a 17. században is a börtön még csak arra szolgált, hogy az ítélethirdetésig ott tartsák fogva a letartóztatottakat. A 17. század második felében, s főként a 18. században létrejövő dolog- és fegyházak viszont már elsősorban „javítóintézeti” funkciót láttak el. Nem annyira humanitárius szempontok, mint inkább a nyilvános, brutális kivégzések miatt a nép eldurvulásától tartó erkölcsi érvek és hasznossági megfontolások szóltak a kivégzések nagy száma ellen: halálával a tettes nem tehetett jót az általa okozott kárt. A fogva tartás körülményei jelentős mértékben függtek a foglyok társadalmi helyzetétől.

A 17. században kezdődött, a 18. században pedig felerősödött az ókori eredetű természetjog iránti érdeklődés. A természetjogi iskola 17. századi képviselői, mint Hugo Grotius vagy Samuel Pufendorf, az államok felett álló nemzetközi jog létrehozásának szükségességét fogalmazták meg. A kora újkori természetjogi felfogás öt alaptételre épült: más tulajdonának sérthetetlenségére, az eltulajdonított javak visszaszolgáltatásának, az ígérek megtartásának, az okozott kár jóvátételének kötelezettségére, és a természetjog ellen vétők megbüntetésére. A természetjog képviselői, mint például John Locke, a hatalommal kapcsolatosan úgy vélekedtek, hogy az állam a kormányzat és a kormányzottak, azaz a király és a nép között megkötött szerződésen alapszik. Ebből a felfogásból fejlődött ki a 18. században az emberi és polgári jogok tana: a személy sérthetetlenségének joga, az igazságos bírósághoz való jog, a tulajdon háborítatlanságának joga, valamint – és ez teljesen új volt – a lelkiismereti szabadság joga.

KÖZLEKEDÉS, UTAZÁS

A kora újkori közlekedés sebessége, technikai szintje alig különbözött a középkori viszonyoktól. Annak ellenére, hogy a hajókon nagyobb és összetettebb lett a vitorlázat, a tengeri közlekedés továbbra is lassú volt. A korszakban általános volt a kikötőkben veszteglő, kedvező szélre váró hajók látványa. A széljárás bizonytalansága miatt a Mediterráneumban tovább élt a gálya, sőt a 16. században még az Atlanti-partvidéken, Angliában vagy Franciaországban is építettek vitorlával és evezővel hajtott hajókat, ún. *galéasse*-okat, amelyekben szerte Európában gályarabok húzták az evezőt. A gályák óránként 5–8 kilométert tettek meg. Kedvező szél esetén ugyan a vitorlás hajók ennél gyorsabban haladtak, de szélcsend vagy kedvezőtlen széljárás esetén veszteglésre kényszerültek. Még a kora újkorban is általános gyakorlat volt, hogy a hajók a lehető legkevésbé távolodtak el a partoktól. A kora újkorban a 200 tonnás, vagy ennél kisebb hajók voltak általánosak, a nagyobb méretűek már kivételt jelentettek. Az építéshez felhasznált anyag (fa), a vitorlázat, a szükséges kötélzet stb. bizonyos határt szabott a hajótest méretének. (Csak a 19. században a vas alkalmazása tette lehetővé a nagyobb hajótestek építését.) A hajózás, a vízi közlekedés a tengeren és a folyókon egyaránt az évszakokhoz igazodott, s a téli viharok, jégzajlások, vagy a tavaszi áradások és a nyári alacsony vízállások miatt gyakran szünetelt.

A szárazföldi közlekedés még rosszabb képet mutatott, de tény, hogy a középkorhoz képest e téren jelentősebb változások történtek. Párizs és Orléans között például már a 16. században zúzott kővel borított út volt. Az ilyen tartósabb, szilárdabb burkolatú utak azonban nagyobb arányban csak a 18. században kezdtek kiépülni. A szárazföldi közlekedés és szállítás állami fejlesztésében a kora újkor szinte folyamatos háborúinak utánpótlási szükségletei jelentették a fő ösztönzést. Franciaországban a fizioterakák voltak a királyi utak (*routes royales*) kiépítésének fő szorgalmazói, ami az 1750-es évektől gyorsuló ütemben kezdett valósággá is válni. Ennek az volt a célja, hogy Párizst összekössék minden fontos vidéki és kereskedővárossal, lecsökkentsék az utazási időt, és az időjárástól függetlenül is járható utak legyenek. (A hó, a fagy vagy a sár hetekre, hónapokra is megbéníthatta a közlekedést.) A forradalom előestéjén Franciaországban már közel 53 000 kilométer kiépített út volt. Ez tette lehetővé a 18. században a *deliszánszok* (postakocsik) menetrend szerinti közlekedését. Optimális külső körülmények között az utazás gyorsaságának határát a lovak izomereje szabta meg. A küllős kerék és a forduló, mozgatható előrés megjelenése a szekereknél megnövelte fürgeségüket és alkalmazhatóságukat. A 16. században Európa-szerte elterjedt a Magyarországról származó kocsi, illetve majd az abból kifejlődő, felfüggesztéssel kényelmesebbé tett hintó. A kora újkori nemesség körében a hintó a társadalmi státus nélkülözhetetlen kellékének számított.

A köves utak mellett a 17–18. század folyamán Európa számos országában (Anglia, Franciaország, Hollandia, Poroszország stb.) nagyarányú csatornaépítéseket is folytattak, melyek jelentősen megnövelték a belföldi közlekedési és szállítási lehetőségeket.

A 16. század közepétől jelentek meg a nagy teherszállító cégek, melyek szervezete Európa nagy területeire kiterjedt: az Annoni cég Milánóban, a Della Faille társaság Antwerpenben, vagy a Kleinhaus-Enzensperger cég Svábföldön.

A korabeli utazás számos veszéllyel járt: az időjárás és az útviszonyok viszonyosságai mellett rablók, kalózok, hatalmaskodó nemes urak, garázdálkodó zsoldosok stb. fenyegették az úton lévőket. A földrajzi felfedezések következtében Európa számára kitért a világ, így az utazóknak a távoli amerikai, ázsiai vagy afrikai területek veszélyeivel is számolni kellett (ellenséges bennszülöttek, ismeretlen betegségek, lázak, vadállatok, mérges rovarok, hullók stb.). Talán ennek is köszönhetően a kora újkorban a társadalom minden rétegében nagy volt az érdeklődés az egzotikus, ismeretlen földrészekről szóló beszámolók iránt, a tehetősebbek körében pedig egyfajta divat is lett ilyen utazásokra vállalkozni. A kora újkorban már többen keltek útra, mint a középkorban, és útjaikat is jobban megszervezték. Kezdték lassan kifermődni az utazás „intézményrendszere”: fogadók, útikönyvek, térképek, postakocsik. Az emberek már nem csak kereskedelmi vagy zarándoklati céllal, hanem kedvtelésből is útra keltek, s divatba jött az úti élmények írásban történő megörökítése. Montesquieu *Perzsa levelei*, Madame de Graffigny *Perui levelei*, d'Argens márki *Kínai levelei* vagy Volney *Utazás Egyiptomba és Szíriába* című művei mutatják, hogy a veszélyek ellenére mennyire divattá vált a 18. században mind az utazás (az egészen távoli területekre is), mind pedig az úti beszámoló.

A kora újkori közlekedést jelentősen befolyásolta a népsűrűség. Adott távolságot ritkán lakott területeken jóval lassabban lehetett megtenni, mint népesebb vidékeken. Pierre Chaunu szerint a szárazföldi utaknál Európában az Elba jelentette az első határt, a Visztula a másodikat, a Nyeman-folyó pedig a harmadikat. Egyiktől a másikig haladva az úthálózat fokozatosan romlott, és a népsűrűség is egyre csökkent. Az Atlanti-óceántól az Uralig tartó út egy évet vett igénybe. Spanyolországtól a passzát szelek útján az Újvilágig átlagosan 80–100 napig tartott a hajóút. A Kínába menő európai hajók teljes menetideje majd két évet vett igénybe.

A 16. századtól a 17. század végéig a nem kereskedelmi célú utazások szinte kizárólag dél felé irányultak. A művészek szinte kötelező zarándokhelye volt Itália. Észak délen tanult, itt kereste a kulturális javakat. A 18. századtól azonban némileg megváltozott az utazás jellege és iránya: ha a művészi nem is, a filozófiai, irodalmi érdeklődésű utak immár nemcsak dél felé vezettek, hanem északra is. Voltaire például Londonba, Berlinbe és Genfbe ment, Diderot Szentpétervárra, Montesquieu pedig szinte egész Európát bejárta. A kontinensen tett utazás a 18. században az angol arisztokrata ifjak nevelésének fontos részét képezte. Az angol utazók mindenképp Franciaországba és Itáliába mentek, kisebb részben Németalföldre és Németországba.

SZÓRAKOZÁS, ÜNNEPEK

A kora újkori szórakozási lehetőségek és ünnepek jelentős hányada a középkorból öröklődött át. A protestantizmus azonban számos helyen megszüntette vagy átalakította az ünnepeket: a szentek ünnepeit például megtiltotta, a kereszténység nagy ünnepeit viszont, mint a Jézus születéséhez kapcsolódó karácsonyt, vagy a megfeszítéséhez és feltámadásához kapcsolódó húsvétot nagy becsben tartotta.

A legszélesebb néprétegeket is magába foglaló szórakozást a karneváli ünnep jelentette. A tél végére, a tavasz kezdetére eső karnevál, a farsang a korabeli agrártársadalom számára az új munkaév beindulását megelőző, a természet megújulásának örvendő ünnep volt. Míg az év valamennyi más ünnepe önálló, a többitől jól elkülöníthető identitással, időben, térben és lényegében eltérő rítusokkal rendelkezett, a karnevál a többi ünnep hozadékából élt: kiforgatta és kommentálta azokat. Mindent a feje tetejére állított, még az egyházi tanítást is. A karnevál során gyakori volt az ún. szexuális inverzió, a nemi szerepek rituális felcserélése, melynek – ősi babonák továbbéléseként – védelmező, óvó mágikus hatást tulajdonítottak a démonok, ártó erőkkel szemben. A maga vaskos stílusával valamennyi társadalmi réteg integrációs ünnepe, és a közösség kollektív megjelenítése volt. A reformáció térnyerésével a protestáns egyház a karnevál betiltására törekedett, a katolikus egyház viszont minél szorosabb kapcsolatba akarta hozni a karnevált a rákövetkező böjti időszakkal, ám anélkül, hogy a kettő közötti határt elmosta volna. A 16. század végétől a nagyhéten felállított szentsír, az udvari reprezentáció és a jezsuita népnevelés szellemében újjászervezett úrnapi körmenet, a passiójátékok és a nagypénteki körmenetek magukba olvasztották és finomabbá tettek számos farsangi elemet. A katolikus hitnek ezzel a drámai színrevitelrel ugyanakkor új tömegbázist is toborzott a nép körében. A 16. század végétől kezdődően a karnevál udvari és egyházi megfegyvelése, megszelídítése eredményeként a karnevál fokozatosan levetkőzte középkori vaskosságait.

A kora újkori felekezeti megosztottság korában a szélesebb közönség sajátos, és alapvetően intellektuális szórakozásai lettek a hitviták. A katolikus és protestáns prédikátorok egymással vívott szópárbajai során a nép egyáltalán nem csupán a passzív hallgatóság szerepét játszotta. A városi nyilvánosság egésze vált színpaddá, a publikum élénken részt vett a prédikatori hitvitákban, hiszen a szószéki polémikában többnyire az ő életvitelük morális megítélése állt a középpontban.

A nyilvános kivégzések a korszakban ugyancsak széles tömegeknek jelentettek szórakozást. A büntetések mindig is ritualizált színjátékok voltak, de a 17. századtól kezdődően a nyilvános büntetések tudatos teatralizálása figyelhető meg. Már a vesztőhely építése alkalmat adott a szórakozásra. 1720-ban például Frankfurtban 1328 kézműves vett részt a bitófa elkészítésében, amely azután bitóavatási ünnepséggel, lakomával zárult. A kivégzéseknél gyakran fizetett ülőhelyek is voltak az érdeklődők számára. A kivégzési ceremónia vallási áldozati ünnepre, keresztény eszméket és babonás hiedelmeket magába olvasztó templomi ünnepségre hasonlított.

Spanyolországban, társadalmi rangtól függetlenül, széles közönség szórakozását jelentették a bikaviadalok. V. Károly császár, de dédunokája, IV. Fülöp király is szívesen látogatta a bikaviadalokat.

A kora újkorban a társadalom felső rétegeinek szórakozása sokkal jobban elkülönült az alsóbb néprétegektől, mint a középkorban. A 16. század folyamán az udvari ünnepek egyre zártabbak, kifinomultabbak és formálisabbak lettek. Egyre több kellékkal és egyre kötöttebb forgatókönyvvel zajlottak. Különösen fényesek voltak az udvari bálók, melyeket rendszerint nagy lakoma követett, ahol az ülésrendet szigorú etikett szerint határozták meg. A kastélyokhoz gyakran kis udvari színház is kapcsolódott, ahol előadásokon túl maga az udvar is szívesen játszott színházat, baletteket vagy komédiákat adott elő, s nemegyszer maga az uralkodó is részt vett ezeken, mint például XIV. Lajos. Az udvarok sokat tettek a művészetekért, a színháztól, az operától kezdve egészen a portréfestészetig. Fontos szerepet kapott a zene. Händelnek az angol király, I. György számára komponált műve, a *Vízizene* valóban vízen, egy temzei csónakázáson csendült fel 1717. július 17-én. De a polgári körök is érdeklődni kezdtek a hangversenyélet iránt, különösen Angliában, ahol virágzott a zeneműkiadás és a hangszergyártás.

A hagyományos játékok (kocka, kugli, kártya stb.) mellett a kora újkorban a felsőbb társadalmi körökben egyre inkább elterjedt az olvasás, és a kifinomult, művelt beszélgetéseknek helyet adó szalonok divatja. XIV. Lajos korában például a művelt arisztokrácia Madame de Sévigné-nál találkozott. A szkeptikusok és libertinusok Ninon de Lenclos-nál jöttek össze, a moralisták pedig Madame de Sablé-nál. Angliában a kifejezetten férfiklubok vették át a szalonok szerepét, melyek túl is léphettek a pusztán társasági együttléten, s némelyikük kimondottan politikai jellegű volt. A 18. század folyamán a könyvek közös beszerzésének, illetve az olvasmányok megvitatásának szándékával számos helyen szervezett olvasókörök jöttek létre. Mainzban például 1782-ben választófejedelmi engedéllyel alakult olvasókör, amely szerződést kötött Hermann frankfurti könyvkereskedővel könyvek és folyóiratok beszerzéséről. A baráti körökből kinövő szalonok, olvasókörök, művelődési társaságok a társas együttlét új formáit jelentették. Összejöveteleiken mindig szakítottak időt kötetlen beszélgetésekre, víg együttlétre étel, ital, kávé vagy tea, dohány, bor mellett.

A kifinomult szórakozások mellett a középkorhoz hasonlóan a nemesi, fejedelmi udvarok egyik legkedveltebb időtöltése most is a vadászat volt. A vadászat joga tulajdonképpen egyet jelentett a nemesi rendhez való tartozással. V. Albert bajor herceg részletesen vezetett vadászkönyve szerint például 1555 és 1579 között a herceg 2779 szarvast ejtett el. A kora újkorban már egyre inkább kivevőben voltak Európában a medvék, így vadászatuk többnyire fejedelmi kiváltsággá vált.

A 16. században jelent meg a felsőbb társadalmi rétegek új szórakozása, a lóverseny. Angliában már VIII. Henrik ménest alapított versenylovak tenyésztése céljából, 1605-ben pedig I. Jakab király jelenlétében rendeztek lóversenyt Newmarketben. II. Károly 1665-ben megalapította a Kings Plates-ért kiírt első tenyészversenyt. Az 1720-as években az angol újságok már hirdették a

lóversenyeket. 1780-ban rendezték az első, angol arisztokraták által alapított derbit Epsomban.

Az európai kultúrában az ünnepnek számos fajtája létezett: a családi ünnepek (esküvő, keresztelő stb.) mellett voltak közösségi ünnepek (mint például a védőszent ünnepe), és a szinte mindenkit érintő évi ünnepek (húsvét, karácsony, újév, vízkereszt, farsang, Szent Iván-éj stb.). Ezek sajátos alkalmak voltak, amikor az emberek abbahagyták a munkát, ettek, ittak és gyakran amijük csak volt, elköltöttek. Az ünnep a hétköznap ellentétét jelentette, mivel a hétköznap a gondos takarékoskodás, az ünnep pedig a pazarlás ideje volt. Az ünnep különleges jellegét a résztvevők ruházata is szimbolizálta, hiszen ilyenkor az emberek legjobb ruháikat vették fel. Az év legnagyobb ünnepe – különösen Dél-Európában – a farsang volt. Ebben a hatalmas színhátékban a főutca és főterek alkották a színpadot, a város falak nélküli színházként funkcionált, a városlakók, városba látogatók voltak a színészek és a nézők. (1687-ben például a velencei karnevált mintegy 30 000 érdeklődő kereste fel.) Az emberek énekeltek és táncoltak az utcán, jelmezbe öltöztek, különböző versenyeket rendeztek. A kora újkor folyamán a karnevállal, farsanggal együtt általában minden népiünnepély fokozatosan kommercializálódott. Nyáron úrnapi és Szent Iván ünnepe jelentett alkalmat a szórakozásra. Aratás után szerte Európában aratóünnepet tartottak, és a katonai győzelmeket is népiünnepély formájában, örömtüzekkel, tűzijátékokkal, lakomákkal ünnepelték meg. A fejedelmi koronázások, esküvők ugyancsak számos érdeklődőt vonzó látványosságok, és gyakran nagy tömegeknek szóló vigasságok voltak. Amikor például 1620-ban II. Gusztáv Adolf svéd király feleségül vette a brandenburgi örgróf lányát, Mária Eleonórárt, az esküvői ünnepség alatt 32 970 liter francia, 27 783 liter német és 7065 liter spanyol bor fogyott el (a megivott sör mennyiségéről nem maradt feljegyzés).

A középkorhoz hasonlóan a vásárok az adásvétel mellett egyúttal a szórakozás színhelyei is voltak. Bűvészek, vándorénekesek, zsonglőrök, kötél-táncosok, mutatványosok, medvetáncoltatók, komédiások, bohócok, bábosok stb. szórakoztatták a vásári forgatókat.

A hétköznapokban többnyire a kocsmák jelentették a rendszeres szórakozási lehetőséget, ahol gyakran rendeztek kakasviadalokat, s ide járhattak kártyázni, ostáblázni, kockázni és tekézni. A kocsmákban énekmondók és lantosok léptek fel, és többnyire táncolni is lehetett. A vándorszínészek is elsősorban a fogadóknál számíthattak szereplési lehetőségre. A 18. századi Angliában új, formálisabb keretek közötti szórakozási forma jelent meg: az ökölvívás. Jack Broughton 1743-ban állította fel ökölvívóringjét az Oxford Streeten. Belépőt szedett és hirdetésekkel adta a közönség tudtára, mikor lesz a következő összecsapás.

A kora újkorban, a 17. századtól vált szélesebb körben élvezeti cikké a dohányzás, amely leghamarabb a matrózok körében terjedt el. A korban három módja volt a dohány élvezetének: a felszippanás (tubákolás), a füstölés (pipázás, szivarozás) és a rágás (bagózás).

- Adriányi Gábor*: Az egyháztörténet kézikönyve. Bp., 2001.
- Perry Anderson*: Az abszolutista állam. Bp., 1989.
- Artner Tivadar*: Évezredek művészete. Bp., 1965.
- Ágoston Magdolna*: Az orosz történelmi források terminológiája. Szombathely, 2004.
- Balanyi György*: Szerzetesrendek. Bp., 1933.
- H. Balázs Éva*: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. Bp., 1987.
- Frédéric Barbier – Catherine Bertho Lavenir*: A média története. Bp., 2004.
- Frédéric Barbier*: A könyv története. Bp., 2005.
- Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp., 1979.
- Barta János szerk.*: Egyetemes történelem. 21. századi enciklopédia. Bp., 2004.
- Barta János*: „Napkirályok” tündöklése. Debrecen, 1996.
- Günter Barudio*: Gustav Adolf, der Grosse. Eine politische Biographie. Frankfurt, 1985.
- Benda Kálmán*: XII. Károly. Bp., 1967.
- Leonardo Benevolo*: A város Európa történetében. Bp., 1994.
- Benedek István*: Hügieia. Az európai orvostudomány története. Bp., 1990.
- David Birmingham*: Portugália története. Bp., 1998.
- Jeremy Black*: A History of the British Isles. London, 1996.
- Peter Blickle szerk.*: Bauer, Reich und Reformation. Stuttgart, 1982.
- Richard Bonney*: The European Dynastic States, 1494–1660. Oxford, 1991.
- Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái, a lehetséges és a lehetetlen. Bp., 1985.
- Fernand Braudel*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I–III. köt. Bp., 1996.
- Fernand Braudel*: Franciaország identitása. I–II. köt. Bp., 2002–2003.
- Asa Briggs – Peter Burke*: A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig. Bp., 2004.
- Jacob Burckhardt*: A reneszánsz Itáliában. Bp., 1962.
- Peter Burke*: Népi kultúra a kora újkori Európában. Bp., 1991.
- Rondo Cameron*: A világgazdaság rövid története. Bp., 1994.
- Norman F. Cantor szerk.*: Early Modern Europe, 1450–1650. New York, 1967.
- Owen Chadwick*: A reformáció. Bp., 2003.
- Pierre Chaunu*: A klasszikus Európa. Európa kultúrtörténete. Bp., 2001.
- Pierre Chaunu*: Felvilágosodás. Európa kultúrtörténete. Bp., 1998.
- Carlo Maria Cipolla*: Before the Industrial Revolution. European society and economy, 1000–1700. London, 1981.
- Peter Clark szerk.*: The European Crisis of the 1590s. London, 1985.
- Norman Cohn*: Európa démonai. A boszorkányüldözés története. Bp., 1994.
- Fanny Cosanday – Robert Descimon*: L’Absolutisme en France. Histoire et historiographie. Paris, 2002.
- Csikány Tamás*: A harmincéves háború. Bp., 2005.
- Norman Davies*: The Isles. A History. London, 1999.
- Norman Davies*: Európa története. Bp., 2001.
- Norman Davies*: Lengyelország története. Bp., 2006.
- Jean Delumeau*: Reneszánsz. Bp., 1997.
- Jonathan Dewald*: Az európai nemesség, 1400–1800. Bp., 2002.
- Fritz Dickmann*: Der Westfälische Frieden. Münster, 1959.
- H. A. Diederiks – J. T. H. Lindblad – D. J. Noordam – G. C. Quispel – B. M. A. de Vries – P. H. H. de Vries*: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig. Bp., 1995.
- William Doyle*: The Old European Order 1660–1800. Oxford, 1992.
- Lothar Dralle*: Der Staat des Deutschen Ordens in Preußen nach dem zweiten Thorner Frieden. Wiesbaden, 1975.
- Georges Duby – Robert Mandrou*: A francia civilizáció ezer éve. Bp., 1975.
- Georges Duby szerk.*: Franciaország története. I. köt. Bp., 2005.
- Paul Duker*: The Making of Russian Absolutism, 1613–1801, London – New York, 1982.
- Claude Dulong*: A szerelem a XVII. században. Bp., 1974.
- Heinz Durchhardt*: Krieg und Frieden im Zeitalter Ludwigs XIV. Düsseldorf, 1987.
- Richard van Dülmen*: Entstehung des frühneuzeitlichen Europa, 1550–1648. Frankfurt a. M., 1982.
- Richard van Dülmen szerk.*: Hexenwelten. Frankfurt a.M., 1987.
- Richard van Dülmen*: A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban. Bp., 1990.
- Richard van Dülmen*: Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. I–III. köt. München, 1990–1994.
- Norbert Elias*: Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. Bp., 2005.
- Bernhard Erdmannsdörffer*: Deutsche Geschichte vom Westfälischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrichs des Großen 1648–1740. I–II., Darmstadt, 1962.
- Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp., 1991.
- Fodor Pál*: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán–magyar történelemről. Bp., 2001.
- Font Márta – Szvák Gyula – Niederhauser Emil – Krausz Tamás*: Oroszország története. Második javított kiadás, Bp., 2001.

- Michel Foucault*: A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl. Szerk. Szokolczay Árpád. Bp., 1991.
- Fónagy Iván*: A mágia és a titkos tudományok története. Bp., [1943.] 1989.
- Günther Franz*: Geschichte des Bauerstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1970.
- Egon Friedell*: Az újkori kultúra története. III. köt. Barokk és rokokó, IV. köt. Felvilágosodás és forradalom. Bp., 1991–1992.
- Frivaldszky János*: Természetjog. Eszmetörténet. Bp., 2001.
- Robert I. Frost*: The Northern Wars, 1558–1721. London – New York, 2000.
- Walther Peter Fuchs*: Das Zeitalter der Reformation. München, 1979.
- Mary Fulbrook*: Németország története. Bp., 1993.
- Gergely Jenő*: A pápaság története. Bp., 1982.
- Carlo Ginzburg*: A sajt és a kukacok. Bp., 1991.
- Carlo Ginzburg*: Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése. Bp., 2003.
- Ernst H. Gombrich*: A művészet története. Bp., 1983.
- Gonda Imre – Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Bp., 1977.
- Pierre Goubert – Daniel Roche*: Les Français et l'Ancien Régime. t. 1. La société et l'état. t. 2. Culture et société. Paris, 1984.
- Neil Grant*: A nagy felfedezések atlasza. Bp., 1998.
- Shona Grimby*: Nagy földrajzi felfedezések. Kossuth Kiadó, Bp., 2002.
- Francesco Guicciardini*: Itália története [1494–1534]. Bp., 1990.
- Gunst Péter szerk.*: Európa története. Debrecen, 1993.
- Günther Gurst – Siegfried Hoyer – Ernst Ullmann – Christa Zimmerman*: Lexikon der Renaissance. Leipzig, 1989.
- Hahner Péter*: Franciaország története. Bp., 2002.
- Hahner Péter*: A régi rend alkonya. Egyetemes történet, 1648–1815. Bp., 2006.
- Christopher Haigh*: Elizabeth I. London–New York, 1988.
- Hajnal István*: Az újkor története. Bp., [1936] 1988.
- Harry Hearder*: Olaszország rövid története. Bp., 1992.
- Hegyi Klára*: Egy világbirodalom végvidékén. Bp., 1976.
- Hegyi Klára – Zimányi Vera*: Az oszmán birodalom Európában. Bp., 1986.
- Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995.
- Knut Helle szerk.*: The Cambridge History of Scandinavia. Cambridge, 2003.
- Heller Ágnes*: A reneszánsz ember. Bp., 1967.
- Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics*: Orosz történelem, I. köt. Az Orosz Birodalom története. Bp., 1996.
- Karl Heussi*: Az egyháztörténet kézikönyve. Bp., 2000.
- Thomas Hobbes*: Leviatán. Bp., 1970.
- Hoffmann Tamás*: Európai parasztok. Életmódjuk története. I. köt. A munka, II. köt. Az étel és az ital. Bp., 1998–2001.
- Otto Helmut Hopfen*: Kaiser Maximilian II. und der Kompromißkatholizismus. München, 1985.
- David Howarth*: Az Armada pusztulása. Bp., 1984.
- Johan Huizinga*: Hollandia kultúrája a 17. században. Bp., 2001.

- Ulrich Imhof*: A felvilágosodás Európája. Bp., 1995.
- Halil Inalcik*: The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600. London, 1973.
- Jonathan I. Israel*: Dutch Primacy in World Trade, 1585–1740. Oxford, 1989.
- Jánossy Ferenc*: Az akkumulációs lavina megindulása. Bp., 1974.
- Hugh Johnson*: A bor története. Bp., 2005.
- Mollat M. Du Jourdin*: Európa és a tenger. Bp., 1996.
- Alekszandr Sz. Kan*: A skandináv országok története. (Dánia, Norvégia, Svédország). Bp., 1976.
- Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Bp., 1974.
- David G. Kirby*: Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World, 1492–1772. London, 1990.
- A. N. Kitusin és mások szerk.*: Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához, I. köt. Bp., 1956.
- Matti Klinge*: Die Ostseewelt. Keurun, 1995.
- Angus Konstam*: Híres felfedezések történelmi atlasza, 1492–1600. Bp., 2001.
- Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980.
- Johanna A. Kossmann-Putto – Ernst H. Kossmann*: Németalföld. Észak- és Dél-Németalföld története. Rekkem, 1998.
- Köpeczi Béla*: A francia felvilágosodás. Bp., 1986.
- Josef Kulischer*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalter und der Neuzeit. I–II. München, 1958.
- Johannes Kunisch*: Absolutismus. Europäische Geschichte vom Westfälischen Frieden bis zur Krise des Ancien Régime. Göttingen, 1986.
- Emmanuel Le Roy Ladurie*: Histoire du climat depuis l'an mil. Paris, 1967.
- Bernard Lewis*: Isztambul és az oszmán civilizáció. Bp., 1981.
- John Locke*: Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról. A bevezetést és a jegyzeteket írta Kontler László. Bp., 1986.
- Paul Douglas Lockhart*: Sweden in the Seventeenth Century. New York, 2004.
- Alan Macfarlane*: Az angol individualizmus eredete. Bp., 1993.
- Borisz N. Mironov*: Szocial'naja isztorija Rosszii. I–II. köt. 3. kiadás. Sz-Petyerburg. 2003.
- Romuald Misiunas – Rein Taagepera – Georg von Rauch*: A Balti államok története. Bp., 1994.
- Harry A. Miskimin*: The Economy of Later Renaissance Europe, 1460–1600. Cambridge, 1977.
- Vilhelm Moberg*: Népem története. Svédország a középkorban. Bp., 1984.
- Massimo Montanari*: Éhség és bőség. Bp., 1996.
- Robert Muchembled*: Culture populaire et culture des élites dans le France moderne (XVe–XVIIIe siècles) Paris, 1978.
- Paul Münch*: Lebensformen in der Frühen Neuzeit 1500 bis 1800. Frankfurt a. M. – Berlin, 1992.
- Makkai László*: A tudomány forradalma Angliában. Bp., 1966.
- Makkai László*: Az európai feudalizmus jellegzetességei. Bp., 1987.

- Matuz József*: Az Oszmán Birodalom története. Bp., 1990.
- Charles de Sécondat, baron de la Brède et de Montesquieu*: A törvények szelleméről. Bev. Hajdú Gyula, Mátrai László. I–II. köt. Bp., 1962.
- Roland Morrier*: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Válogatott tanulmányok. Válogatta és szerk. Bene Ede. Bp., 1983.
- Niederhauser Emil – Alekszandr Kamenszkij*: Mária Terézia / Nagy Katalin. Bp., 2000.
- Byron J. Nordstrom*: Scandinavia since 1500. Minneapolis – London, 2000.
- Stewart P. Oakley*: War and Peace in the Baltic, 1560–1790. London, 1992.
- Günter Ogger*: Kauf dir einen Kaiser. Die Geschichte der Fugger. München, 1979.
- Papp Imre*: A Napkirály. Bp., 1989.
- Papp Imre*: A francia nemesi társadalom a XVIII. században. Bp., 2005.
- John H. Parry*: The Age of Reconnaissance. New York, 1963.
- Pálvölgyi Endre*: Németalföldi tengerjárók. Bp., 1961.
- Penke Olga*: Filozófikus világtörténetek és történetfilozófiák. Bp., 2000.
- Perjés Géza*: Mohács. Bp., 1979.
- Richard Pipes*: Russia under the Old Regime. New York, 1974.
- John H. Plumb*: England in the Eighteenth Century. Harmondsworth, 1963.
- Pócs Éva*: Tündérek, démonok, boszorkányok. Bp., 1989.
- Poór János* szerk.: Egyetemes történeti kislexikon. II. köt. Kora újkor. Bp., 1996.
- Poór János* szerk.: Kora újkor egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Bp., 2000.
- Norman J. G. Pounds*: Európa történeti földrajza. Bp., 1997.
- Pósán László*: Németország a középkorban. Debrecen, 2003.
- Marteen Prak*: Hollandia Aranykora. Bp., 2004.
- Roger Price*: Franciaország története. Bp., 2001.
- Thomas Rahlf*: Getreide in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 16. bis 18. Jahrhundert. Das Beispiel Köln im regionalen Vergleich. Trier, 1996.
- Rácz Lajos*: Az európai gazdasági világ történeti földrajza. Az európai gazdaság tér szerkezetének átalakulása a késő középkor és a kora újkor idején. Szeged, 1997.
- Marcel R. Reinhard*: Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948. Paris, 1949.
- Révész Imre*: A reformáció. Bp., 1932.
- Erik Ringmar*: Identity, Interest, and Action. A Cultural Explanation of Sweden's Intervention in the Thirty Years War. Cambridge, 1996.
- Michael Roberts*: The Swedish imperial experience, 1560–1718. Cambridge, 1992.
- Michael Roberts*: Gustavus Adolphus. A History of Sweden, 1611–1632. London, 1953–1958.
- Jean-Jacques Rousseau*: A társadalmi szerződés. Bev. J. L. Lecerde. Bp., 1955.
- Ruszoly József*: Európa jogtörténete. Bp., 1996.
- Goran Rystad* szerk.: Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century. Lund, 1983.
- Sashalmi Endre*: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Bp., 2006.
- Georg Schmidt*: Geschichte des Alten Reiches. Staat und Nation in der Frühen Neuzeit 1495–1806. München, 1999.

- Winfried Schulze*: Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit Stuttgart, 1980.
- Kurt Seligmann*: Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban. Bp., 1987.
- Willem van't Spijker*: Kálvin élete és teológiája. Bp., 2003.
- Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Bp., 1981.
- Szakály Ferenc*: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp., 1994.
- Szalay Katalin*: Lengyelország története. Bp., 1996.
- Szentmártoni Szabó Géza* szerk.: Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Bp., 2002.
- Szili Sándor* szerk.: A középkori orosz történelem forrásai. Bp., 2005.
- Szergej D. Szkazkin*: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Bp., 1979.
- Szőnyi György Endre*: Titkos tudományok és babonák. A 15–17. század művelődéstörténetének kérdéseire. Bp., 1978.
- Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp., 1983.
- Szvák Gyula – Jevgenyij Anyiszimov*: IV. Iván / I. Péter. Bp., 2004.
- Tökody Gyula – Niederhauser Emil*: Németország története. Bp., 1972.
- Topolski, Jerzy*: Lengyelország története. Bp., 1989.
- Wilhelm Treue*: Wirtschaft, Gesellschaft und Technik vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. München, 1976.
- Török József*: Egyetemes egyháztörténet. II. köt. Bp., 1999.
- Tusor Péter*: A barokk pápaság. Bp., 2004.
- Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767. Bp., 1969.
- Veresegyházi Béla*: Földrajzi felfedezések lexikona. Bp., 2001.
- Mary Vincent – Robert A. Stradling*: A spanyol és portugál világ atlasza. Bp., 1997.
- Vigh Éva*: Éthos és kratos között. Udvar és udvari ember a 16–17. századi Itáliában. Bp., 1999.
- François-Marie Arouet de Voltaire*: Filozófiai ábécé. Bp., 1996.
- Michel Vovelle* szerk.: L'uomo dell'Illuminismo. Roma–Bari, 1992.
- Jan de Vries*: The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600–1750. Cambridge, 1983.
- Immanuel Wallerstein*: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Bp., 1983.
- David Warnes*: Az orosz cárok krónikája. Bp., 2002.
- Max Weber*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp., 1982.
- Max Weber*: Gazdaság és társadalom. 1–2/4. köt. Bp., 1987–1999.
- Hans-Ulrich Wehler* szerk.: Der deutsche Bauernkrieg, 1524–1526. Göttingen, 1975.
- Witmann Tibor*: Németalföld aranykora. Bp., 1965.
- Eric Wolf*: Európa és a történelem nélküli népek. Bp., 1995.
- Edward A. Wrigley*: Népesedés és történelem. Bp., 1973.
- Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp., 1976.
- Erich Zöllner*: Ausztria története. Bp., 1998.
- Paul Zumthor*: Hollandia hétköznapjai Rembrandt korában. Bp., 1985.